

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE (14. YY.)

TÜRETİM EKLERİ VE SÖZ YAPIMI

Serdar KARAOĞLU

(Doktora Tezi)

Eskişehir, 2016

**ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE (14. YY.)
TÜRETİM EKLERİ VE SÖZ YAPIMI**

Serdar KARAOĞLU

T.C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

DOKTORA TEZİ

Eskişehir

2016

T.C.
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Serdar KARAOĞLU tarafından hazırlanan “Eski Anadolu Türkçesinde (14. yy.) Türetim Ekleri ve Söz Yapımı” başlıklı bu çalışma 01/06/2016 tarihinde Eskişehir Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı anabilim dalında doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN

Üye: Prof. Dr. Erdoğan BOZ (Danışman)

Üye: Prof. Dr. Hatice ŞAHİN

Üye: Prof. Dr. Hasan Hüseyin ADALIOĞLU

Üye: Doç. Dr. Ferruh AĞCA

ONAY

.../ .../ 2016

Prof. Dr. Hasan Hüseyin ADALIOĞLU

Enstitü Müdürü

..../....

ÖZET

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE (14. YY.) TÜRETİM EKLERİ VE SÖZ YAPIMI

KARAOĞLU, Serdar
Doktora-2016

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Erdoğan BOZ

Bu çalışmada, öncelikle Oğuz Türkçesinin tarihî gelişimi hakkında bilgi verilmiş ve Türkoloji alanında türetim eklerine dair yaklaşımlar ve tespitler aktarılmıştır. Ardından Eski Anadolu Türkçesinin en karakteristik dönemi olan 14. yüzyıl metinleri arasından seçilen 10 metinden oluşan bir veri tabanında türetim ekleri taranmış ve çalışmanın verisi elde edilmiştir. Eski Anadolu Türkçesinde türetim eklerini, bu eklerin işlevlerini, türetim ekleriyle türetilen sözcükleri ve bu sözcüklerin bağlamsal anlamlarını tespit etmeye yönelik bu çalışma, asıl olarak eylemden ad türetimi, addan ad türetimi, addan eylem türetimi ve eylemden eylem türetimi olmak üzere dört başlıktan oluşmaktadır. Eylemden ad türetiminde 44, addan ad türetiminde 32, addan eylem türetiminde 20 ve eylemden eylem türetiminde 7 türetimlik tespit edilmiştir. Her kısımda, ele alınan türetimlik hakkında bilgi verilerek işlevleri tespit edilmiş ve oluşturduğu sözcükler, bağlamsal anlamları da belirtilerek alfabetik sıraya göre sıralanmıştır. Böylelikle söz konusu dönemim söz varlığı da ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Eski Anadolu Türkçesi, Türetim Ekleri, İşlevler, Söz Yapımı

ABSTRACT

DERIVATION SUFFIXES AND WORD FORMATION IN THE OLD ANATOLIAN TURKISH

KARAOĞLU, Serdar
Phd Dissertation 2016
Department of Turkish Language and Literature
Field of Turkish Language and Literature

Advisor: Prof. Dr. Erdoğan BOZ

In the study, firstly, information about historical development of Oghuz Turkish was given and the approaches about derivation suffixes in the field of Turcology was depicted. Then, derivation suffixes in 14th century texts which is the most characteristics period in the Old Anatolian Turkish was handled. Our study was prepared based on the data obtained from ten texts. The study, which is for identifying the derivation suffixes in the Old Anatolian Turkish, the functions of these suffixes, the words derived with these suffixes and contextual meanings of these words, is fundamentally grouped under four titles as derivation noun from verb, derivation noun from noun, derivation verb from noun and derivation verb from verb. Forty four derivation suffixes in derivation noun from verb, thirty two derivation suffixes in derivation noun from noun, twenty derivation suffixes in derivation verb from noun and seven derivation suffixes in derivation verb from verb were identified. In each section, information about handled derivation suffix was given, functions of it were identified and the words created with related derivation suffix were sorted by alphabetical order with specifying their contextual meanings. Thus, it was tried to put forward the wealth of word of the period.

Key Words: Old Anatolian Turkish, Derivation Suffixes, Functions, Word Formation

İÇİNDEKİLER

ÖZET	vii
ABSTRACT.....	viii
İÇİNDEKİLER	ix
TABLolar LİSTESİ.....	xix
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xx
ÖNSÖZ	xxiv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ VE BİÇİMBİLGİSİ

1.1. ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNİN TARİHİ GELİŞİMİ	6
1.1.1. Oğuzlar.....	6
1.1.1.1. Milattan Önceki Dönemlerde Oğuzlar	6
1.1.1.2. Milattan Sonraki Dönemlerde Oğuzlar	8
1.1.2. Türk Dili Tarihinde Oğuzca.....	9
1.1.2.1. Eski Türkçe Döneminde Oğuzca	9
1.1.2.2. Orta Türkçe Döneminde Oğuzca	17
1.1.2.2.1. Harezmi ve Kıpçak Türkçesi.....	17
1.1.2.2.2. Memlük Türkçesi	18
1.1.2.2.3. Eski Anadolu Türkçesi.....	19
1.1.2.2.3.1. Selçuklu Dönemi.....	20
1.1.2.2.3.2. Beylikler Dönemi.....	22
1.1.2.2.3.3. Osmanlı Türkçesine Geçiş Dönemi	23
1.2. BİÇİMBİLGİSİ.....	24
1.2.1. Ek (=Biçimbirim).....	25

İKİNCİ BÖLÜM

14. YY. ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE TÜRETİM EKLERİ

2.1.	EYLEMDEN AD TÜRETİM EKLERİ.....	34
2.1.1.	{-A, -I, -U}.....	34
2.1.1.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	34
2.1.2.	[-eç].....	48
2.1.2.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	49
2.1.3.	{-AcAK}.....	49
2.1.3.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	50
2.1.4.	{-AgAn}.....	53
2.1.4.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	54
2.1.5.	{-AK} ~ [aḡ].....	56
2.1.5.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	57
2.1.6.	{-An}.....	69
2.1.6.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	69
2.1.7.	{-Ar}, {-Ir}, {-r}.....	76
2.1.7.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	77
2.1.8.	[-arca].....	84
2.1.8.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	84
2.1.9.	[-esi / -(a)su].....	85
2.1.9.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	86
2.1.10.	[-esiye].....	88
2.1.10.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	88
2.1.11.	{-cAK}.....	88
2.1.11.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	89
2.1.12.	{-dI} ~ {-dU}.....	91
2.1.12.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	91

2.1.13.	[-dur]	94
2.1.13.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	94
2.1.14.	[-ersük]	94
2.1.14.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	94
2.1.15.	{-GA}	95
2.1.15.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	95
2.1.16.	{-GAn}	101
2.1.16.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	103
2.1.17.	[-(ğ)lık]	109
2.1.17.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	109
2.1.18.	[-gme]	110
2.1.18.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	110
2.1.19.	{-ğUn} ~ [-hun]	113
2.1.19.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	114
2.1.20.	{-ğU}/ {-Gi}	122
2.1.20.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	123
2.1.21.	[-guç]	134
2.1.21.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	135
2.1.22.	{-I, -U}	136
2.1.22.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	136
2.1.23.	{-ICI} ~ {-UCI} ~ {GUçI}	161
2.1.23.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	164
2.1.24.	{-(U)K} ~ [-(u)h]	178
2.1.24.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	179
2.1.25.	{-(Im)}	239
2.1.25.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	240
2.1.26.	[-ınca]	253

2.1.26.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	253
2.1.27.	{-mA}	253
2.1.27.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	254
2.1.28.	[-mac]	260
2.1.28.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	260
2.1.29.	[-maca] ~ [-maç]	261
2.1.29.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	261
2.1.30.	{-mAK}	262
2.1.30.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	263
2.1.31.	[-mal]	267
2.1.31.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	268
2.1.32.	[-maz]	268
2.1.32.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	268
2.1.33.	{-mAn}	269
2.1.33.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	270
2.1.34.	{-mİş}	271
2.1.34.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	271
2.1.35.	[-mi]	274
2.1.35.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	274
2.1.36.	{-mİK, -mUK}	275
2.1.36.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	275
2.1.37.	[-mur]	276
2.1.37.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	277
2.1.38.	{-(In)ç}	278
2.1.38.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	279
2.1.39.	{-Un}	286
2.1.39.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	287
2.1.40.	{-(I,U)ş}	302

2.1.40.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	303
2.1.41.	[-sak]	321
2.1.41.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	321
2.1.42.	[-sı]	322
2.1.42.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	322
2.1.43.	{-t}	322
2.1.43.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	323
2.1.44.	{-I}/{-U}	331
2.1.44.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	332
2.2.	ADDAN AD TÜRETİM EKLERİ	359
2.2.1.	{+A}	359
2.2.1.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	360
2.2.2.	{+CA}	370
2.2.2.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	372
2.2.3.	{+CI}	393
2.2.3.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	394
2.2.4.	{+dU} ~ [+di]	415
2.2.4.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	415
2.2.5.	[+e]	416
2.2.5.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	417
2.2.6.	{+AK} ~ {+IK}	417
2.2.6.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	418
2.2.7.	{+AK}	426
2.2.7.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	426
2.2.8.	{+An}	431
2.2.8.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	432
2.2.9.	[+el]	437

2.2.9.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	437
2.2.10.	[+ez].....	438
2.2.10.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	439
2.2.11.	{+cAk} ~ {+cUk}.....	440
2.2.11.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	442
2.2.12.	{+CII} ~ [+cır].....	450
2.2.12.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	451
2.2.13.	{+dAk}.....	452
2.2.13.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	452
2.2.14.	{+dAş}.....	453
2.2.14.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	454
2.2.15.	[+düz].....	461
2.2.15.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	461
2.2.16.	[+gıl].....	463
2.2.16.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	464
2.2.17.	{+(A)gU}.....	465
2.2.17.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	465
2.2.18.	[+ge].....	467
2.2.18.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	468
2.2.19.	{+gU}.....	468
2.2.19.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	469
2.2.20.	{+(s)I}.....	473
2.2.20.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	474
2.2.21.	{+(I)I}.....	485
2.2.21.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	485
2.2.22.	{+IAk} ~ {+IA}.....	490
2.2.22.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	490

2.2.23.	{+IU} ~ {+Iı}	494
2.2.23.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	497
2.2.24.	{+men}	525
2.2.24.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	525
2.2.25.	{+mtuğ}	526
2.2.25.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	526
2.2.26.	{+(I)n}	527
2.2.26.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	528
2.2.27.	{+IİK}	534
2.2.27.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	538
2.2.28.	{+sı}	677
2.2.28.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	678
2.2.29.	{+sUk}	679
2.2.29.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	679
2.2.30.	{+sul}	681
2.2.30.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	681
2.2.31.	{+şın}	683
2.2.31.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	683
2.2.32.	{+tuğ}	683
2.2.32.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	684
2.2.	ADDAN EYLEM TÜRETİM EKLERİ	684
2.3.1.	{+A-}	684
2.3.1.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	685
2.3.2.	{+(A)l-}	705
2.3.2.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	705
2.3.3.	{+(A)n-}	713
2.3.3.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	714

2.3.4.	{+(A)r-}	717
2.3.4.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	717
2.3.5.	{+Ar-}	725
2.3.5.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	726
2.3.6.	[+et-]	728
2.3.6.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	728
2.3.7.	[+i/ürge-] ~ [(r)ka-]	730
2.3.7.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	731
2.3.8.	[+cı-]	734
2.3.8.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	734
2.3.9.	{+dA-}	735
2.3.9.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	735
2.3.10.	{+I-}	742
2.3.10.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	743
2.3.11.	{+(I)k-}	746
2.3.11.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	746
2.3.12.	[+ıncı-]	750
2.3.12.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	750
2.3.13.	{+kIr-}, [+kı-]	751
2.3.13.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	751
2.3.14.	{+IA-}	759
2.3.14.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	759
2.3.15.	{+IAn-}	829
2.3.15.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	831
2.3.16.	{+IAş-}	844
2.3.16.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri	844
2.3.17.	{+rA-}	845

2.3.17.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	846
2.3.18.	{+sA-}.....	848
2.3.18.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	850
2.3.19.	[+sı-].....	852
2.3.19.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	853
2.3.20.	[+şa-].....	853
2.3.20.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	853
2.4.	EYLEMDEN EYLEM TÜRETİM EKLERİ.....	855
2.4.1.	[-ala-] ~ [-la-].....	855
2.4.1.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	856
2.4.2.	{-I-}.....	860
2.4.2.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	860
2.4.3.	[-(ü)msin-].....	861
2.4.3.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	862
2.4.4.	[-(ü)rsin-].....	862
2.4.4.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	862
2.4.5.	{-(I)ş-}.....	863
2.4.5.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	864
2.4.6.	{-(I)n-}.....	884
2.4.6.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	885
2.4.7.	{-r-}.....	895
2.4.7.1.	Ekin Türetimlik İşlevleri.....	895
2.5.	DEĞERLENDİRME.....	898
2.5.1.	Türetim Ekleri.....	898
2.5.2.	Türetim Eklerinin İşlevleri ve Türetilen Sözcük Sayısı.....	899
2.5.2.1.	Eylemden Ad Türetim Ekleri.....	899
2.5.2.2.	Addan Ad Türetim Ekleri.....	907

2.5.2.3.	Addan Eylem Türetim Ekleri	912
2.5.2.4.	Eylemden Eylem Türetim Ekleri	914
2.5.3.	Türetim Ekleri ve Türetilen Sözcükler.....	916
2.5.3.1.	EATE	916
2.5.3.2.	AATE.....	922
2.5.3.3.	AETE	932
2.5.3.4.	EETE.....	937
SONUÇ	.....	938
KAYNAKÇA	.....	939

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1: Boz'un Türetim Ekleri Listesi	33
Tablo 2: 14. yy. EAT'e Ait Türetim Ekleri.....	898
Tablo 3: Eylemden Ad Türetim Ekleri	899
Tablo 4: Eylemden Ad Türetim Ekleri	900
Tablo 5: Eylemd Ad Türetim Ekleri	901
Tablo 6: Eylemden Ad Türetim Ekleri	902
Tablo 7: Eylemden Ad Türetim Ekleri	903
Tablo 8: Eylemden Ad Türetim Ekleri	904
Tablo 9: AddanAd Türetim Ekleri.....	907
Tablo 10: AddanAd Türetim Ekleri.....	908
Tablo 11: AddanAd Türetim Ekleri.....	909
Tablo 12: AddanAd Türetim Ekleri.....	910
Tablo 13: Addan Eylem Türetim Ekleri	912
Tablo 14: Addan Eylem Türetim Ekleri	912
Tablo 15: Addan Eylem Türetim Ekleri	913
Tablo 16: Eylemden Eylem Türetim Ekleri.....	914

KISALTMALAR LİSTESİ

AKM	: Atatürk Kültür Merkezi
ay.	: Aynı anlamda
Az.	: Azerbaycan Türkçesi
BSTT	: Bugünkü Standart Türkiye Türkçesi
Bşk.	: Başkurt Türkçesi
CC.	: Codex Cumanicus
Çuv.	: Çuvaş Türkçesi
DK.	: Dede Korkut
DLT	: Divân u Lügati't-Türk
DS.	: Derleme Sözlüğü
EAT.	: Eski Anadolu Türkçesi
EDPT	: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth
Century Turkish	
ET.	: Eski Türkçe
EM	: İshâk bin Murâd Edviye-i Müfrede
EUTS	: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
Far.	: Farsça
Fiz.	: Fizik
G.	: Güney grubu lehçeleri
GB.	: Güney-batı grubu lehçeleri
GD	: Güney doğu grubu lehçeleri
GT.	: Genel Türkçe
GZ	: Gazavat-nâme
Hak.	: Hakas Türkçesi
Hlç.	: Halaç Türkçesi
K	: Kuzey grubu
KB	: Kutadgu Bilig
KB.	: Kuzey-batı grubu lehçeleri
KEMŞ	: Kitâb-ı Evsâf-ı Mesacidi'ş-Şerife
Kır.	: Kırgız Türkçesi

Kk.	: Karakalpak Türkçesi
KN	: Kâbus-nâme Tercümesi
KY	: Kıssa-i Yusuf (Erzurumlu Darir)
Kzk.	: Kazak Türkçesi
Met.	: Metafor
Mİ	: Kutbe'd-dîn İznikî, Mukaddime
MZ	: Marzubân-nâme Tercümesi
Nog.	: Nogay Türkçesi
Osm.	: Osmanlı Türkçesi
OT.	: Orta Türkçe
Oyr.	: Oyrat Türkçesi
Özb.	: Özbek Türkçesi
RN	: Risâletü'n-Nushiyye
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
SNB	: Süheyl ü Nev-bahâr
SUyg.	: Sarı Uygur Türkçesi
Tar.	: Tarançı
TaS.	: Tarama Sözlüğü
TatK.	: Kazan Tatar Türkçesi
TDAD	: Türk Dilleri Araştırma Dizisi
TDK	: Türk Dil Kurumu
Tıp.	: Tıp
TKAE	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
Tkm.	: Türkmen Türkçesi
TT.	: Türkiye Türkçesi
TTAS	: Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Tuv.	: Tuva Türkçesi
TüS.	: Türkçe Sözlük
Yak.	: Yakut Türkçesi
YL	: Yüksek Lisans
YUyg.	: Yeni Uygur Türkçesi
yy.	: Yüzyıl

YZ

: Yûsuf u Zelîhâ (Şeyyad Hamza)

zf.

: Zarf

İŞARETLER LİSTESİ

- A : gramerde a/e ünlülerini gösterir
I : gramerde ı/i ünlülerini gösterir
U : gramerde u/ü ünlülerini gösterir
X : gramerde ı, i/u, ü ünlülerini gösterir
[...] : metnin okunmayan eksik parçası
... : alınan metinde atlanan yerleri gösterir
(...) : alınan metinde atlanan yerleri gösterir
' : Ayın harfi
< : Daha eski bir şekilden gelir
> : Daha eski bir şekle gider
- : Eylem kökü/tabanı, eylem köküne gelen ek
+ : Ad kökü/tabanı, ad köküne gelen ek
* : Tanımlanmamış tahmine dayalı biçim
~ : Değişken biçim
/ : veya
[ ] : Altbiçimcik (= allomorph)
{ } : Biçimbirim (= ek)

ÖNSÖZ

Eski Anadolu Türkçesi, Oğuz lehçesinin 13-15. yüzyıllarda yazı dili olarak kullanıldığı döneme denilmektedir. Kendi içerisinde Selçuklu dönemi (13. yy.), Beylikler dönemi (14. yy.) ve Osmanlıcaya geçiş dönemi (15. yy.) olarak üçe ayrılır.

Eldeki bu çalışmada EAT.'nin en karakteristik dönemi olan 14. yüzyıl metinlerinde türetim ekleri, bu eklerin işlevleri, türetim ekleriyle türetilen sözcükler ve bu sözcüklerin bağlamsal anlamları ele alınmıştır. Öncelikle, Oğuzcanın tarihî gelişimi hakkında bilgi verilmiştir. Ardından Türkoloji alanındaki dilbilgisi araştırmalarında biçimbilgisine yönelik yaklaşımlar aktarılmıştır. Yapılan incelemeler neticesinde Gülsevin'in "Türkçede 'Sıra-dışı' Ekler ve Eklerin Tasnif-Tanımlanma Sorunu Üzerine" ve Boz'un "Türkiye Türkçesi Biçimsel ve Anlamsal İşlevli Biçimbilgisi", adlı çalışmaları temel alınarak türetim ekleri incelenmiştir. Araştırmanın verisi EAT.'nin en karakteristik dönemi olan 14. yy. metinlerinden 10 eser seçilerek oluşturulmuş ve böylelikle çalışmamızın temelini oluşturan eylemden ad, addan ad, addan eylem ve eylemden eylem türetim ekleri incelenmiştir. İnceleme bölümünden sonra elde edilen bulgular doğrultusunda söz konusu döneme ait türetimsellikler, işlevleri de göz önüne alınarak sayısal biçimde tabloleştirilmiş ve bu tablodan çıkan bulgular değerlendirilmiştir.

Çalışma konusunun belirlenmesinde öncülük eden, çalışmanın başından sonuna kadar engin bilgilerinden istifade ettiğim ve değerli vakitlerini hiç esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Erdoğan BOZ'a, tez süreci boyunca karşılaşılan pek çok soruna çözüm sunan, yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Hatice ŞAHİN'e ve Prof. Dr. Hasan Hüseyin ADALIOĞLU'a şükranlarımı sunuyorum. Doktora sürecinde kendilerinden çok şey öğrendiğim hocalarım Prof. Dr. Ümit Deniz TURAN'a, Doç. Dr. Selahattin TOLKUN'a ve Doç. Dr. Ferruh AĞCA'ya teşekkürü bir borç bilirim. Tezle ilgili sık sık kapısını çaldığım, elinde bulunan kaynakları bir an bile esirgemeyen Yrd. Doç. Dr. İmdat DEMİR'e teşekkür ederim. Bugünlere ulaşmamda çok büyük emeği bulunan anne-babama, her dâim yardımlarını gördüğüm ablalarım ve kıymetli eşime teşekkür ederim.

Serdar Karaoğlu

Eskişehir, Mayıs-2016

GİRİŞ

Konu

Eski Anadolu Türkçesi (=EAT.), Oğuz lehçesinin yazı dili olarak kullanıldığı 13. ve 15. yüzyılları kapsayan tarihî döneme denilmektedir. EAT. kendi içerisinde **Selçuklu dönemi (13. yy.)**, **Beylikler dönemi (14. yy.)** ve **Osmanlıcaya geçiş dönemi (15. yy.)** olarak üçe ayrılır.

Selçuklu dönemi, Doğu Türkçesinden (Karahanlıca) EAT.'ne geçiş dönemi olduğu için bu dönem eserleri "karışık dilli eserler" olarak adlandırılmıştır. **Beylikler döneminde** verilen eserler, genel anlamıyla, EAT.'nin dil özelliklerini en karakteristik şekilde yansıtan eserlerdir. **Osmanlıcaya geçiş dönemi** eserleri ise genelde EAT., yer yer de Osmanlı Türkçesi dil özelliklerini barındırırlar.

Çalışmamızda EAT.'nin en karakteristik dönemi olan 14. yüzyıl metinlerinde türetim ekleri, bu eklerin işlevleri, türetim ekleriyle türetilen sözcükler ve bu sözcüklerin bağlamsal anlamları ele alınmıştır.

Amaç

Bu çalışmanın amacı, EAT.'nin karakteristik özelliklerini taşıyan (14. yy.) metinlerindeki türetim eklerini tespit ederek hem bu türetimliklerin işlevlerini belirlemek hem de söz konusu türetimliklerin oluşturduğu söz varlığını bağlamsal anlamlarıyla ortaya koyarak dönemin tasvirini yapmaktır.

Problem

Yukarıda verdiğimiz bilgiler doğrultusunda bizi böyle bir çalışma yapmaya yönlendiren problem ise EAT.'nin kendi içerisinde üçe ayrılan devrelerinden Beylikler dönemini kapsayan ve EAT.'nin dil özelliklerini en karakteristik şekilde yansıtan 14. yüzyıl metinlerinde türetim ekleri, işlevleri ve oluşturduğu söz varlığının bugüne kadar kapsamlı olarak ele alınmamış olmasıdır.

Yöntem

EAT.'nde türetim eklerini, bu eklerin işlevlerini, türetim ekleriyle türetilen sözcükleri ve bu sözcüklerin bağlamsal anlamlarını tespit etmeye yönelik bu çalışmada asıl olarak eş zamanlı yöntem tercih edilmiştir. Ancak, gerektiği yerlerde

art zamanlı yönteme de baş vurulmuştur. Çalışma 14. yy.'a ait on metinden elde edilen veri tabanına göre yapılmıştır. Veriler, on metnin sözlük/dizin kısımlarının taranması yanında tüm metinlerin tekrar gözden geçirilerek fişlenmesi sonucu elde edilmiştir. Bu doğrultuda eylemden ad türetim ekleri, addan ad türetim ekleri, addan eylem türetim ekleri ve eylemden eylem türetim ekleri alt başlıkları oluşturulmuştur. Tespit edilen ekin Eski Türkçe (=ET.) üzerine yapılan araştırmalardan hareketle ET.'deki görünümü ve işlevleri aktarılmış daha sonra ise EAT. üzerine yapılan araştırmalardan hareketle bu dönemdeki durumu tasvir edilmiştir. Gerek duyuldukça da ek hakkında çağdaş Türk lehçeleri ve tarihî lehçeler üzerine yapılan araştırmalardan da faydalanılmıştır.

Çalışmada “Ekin Türetimlik İşlevleri” başlığını verdiğimiz kısımda ele alınan ekin türettiği sözcükler sıralanmıştır. Bu sıralama *alfabetik* yapılmıştır. Ele alınan bir sözcük eğer varsa veri tabanındaki varyantları da belirtilerek **koyu** fontla yazılmıştır. Sözcüğün türediği kök/tabana hususunda görüş birliği olan ya da bir tereddüt bulunmadığı durumlarda sözcük “**kıyma**, kıy-ma” örneğindeki gibi gösterilmiştir. Ancak kökü/tabana hakkında tereddüt edilen/bulunan sözcüklerin kök/tabana belirtilmeden, “**çerçi**” örneği gibi, sadece türev gösterilmiştir. Ayrıca sözcüğün dayandırıldığı kök/tabana gerek görüldükçe taranan metinlerden tanıklanmıştır.

Sözcüğün etimolojisi, anlamı, işlevleri vb. hakkında çeşitli etimoloji kaynaklarından, sözcük yapımı üzerine yapılan çalışmalardan ve *Tarama Sözlüğü*, *Derleme Sözlüğü*, *Türkçe Sözlük* ve *Kubbealtı Lugâtı*ndan istifade edilerek bilgi verilmiştir. *Tarama Sözlüğü* ile *Derleme Sözlüğü*ne TDK'nin sözlükler arayüzünden erişilmiş ve erişim tarihi (TDK, 28 Kasım 2015) vb. biçimde belirtilmiştir.

Verilen bu bilgiler ışığında sözcüğün taradığımız metinlerdeki durumu ve sözcüğü türeten ekin işlevi tespit edilmiştir.

Ele alınan her bir sözcük metindeki bağlamı göz önüne alınarak anlamlandırılmış ve eklerin işlevlerine göre yerleştirilmiştir. Sözcüğün anlamı yukarıda belirttiğimiz kaynaklarda olmaması durumunda sözcük için yer aldığı metnin sözlük/dizin bölümünde verilen anlamına atıf yapılmıştır. Daha sonra sözcüğün her bir anlamı ve işlevi 10 farklı metinden hareketle tanıklanmıştır. Sözcüğün geçtiği her metinden söz konusu anlam ve işlev için bir beyit/cümle metin(ler)deki transkripsiyon şekliyle alınmıştır. Bu beyit/cümle(ler)deki sözcük

koyu font ile belirtilmiştir. Sıfat olarak kullanılan sözcüklerde, sıfat öbeğinin altı çizgi (___) ile işaretlenmiştir. İlgeç öbeği kuran sözcüklerin yapısı “{+dAn} ötrü” gibi gösterilerek tanıklanan beyit/cümlelerde bu öbekler **koyu** font ile yazılmıştır. Zamir/zamirlik başlığı altında incelediğimiz sözcükler “yalın” ya da “çokluk, hâl, ilgi, iyelik” eki almasına göre çözümlenerek belirtilmiştir.

Kuramsal Çerçeve

Çalışmamızda öncelikle türetimlik ve işletimlik ekler (=biçimbirimler) arasındaki farklılıkları ortaya koyan çalışmaları inceleyerek, hangi eklerin (=biçimbirimlerin) türetimlik olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirlemeye çalıştık. Türetimlik olarak değerlendirdiğimiz ekler için temel dayanak noktamız ekin eklendiği tabanın (kök/gövde) anlamını değiştirerek yeni kavram yapıp yapmadığıdır. Bu yeni kavram, sözlüksel bir değer taşıyabildiği gibi anlık bir kullanım sonucu anlık sözcük (nonce word) değeri de taşıyabilir. Ancak her iki durumda da göz önünde bulundurulmuş ölçüt, tabanın (kök/gövde) anlamının değişerek yeni bir kavramın oluşup oluşmamasıdır. Örneğin

***togruluk** besleyene buhl irmez*

hased hod kibrdür hiç anı görmez (RN-33a/330)

beytinde “togru” sözcüğü niteleme adıyla {+IIK} ekinin eklenmesi ile sözcüksel birim “tabanın bildirdiği niteliğin olma durumu” anlamında yeni bir kavram oluşturmaktadır. Oluşan bu yeni kavram meslek, araç-gereç, mekân, terim adı vb. alt gruplara ayrılarak kavramı ortaya çıkaran söz konusu ekin anlamsal işlevi ortaya konmaktadır. Örneğin

*kamular göz gibidür sen **bakıcı***

senüñ gözündürür seni çakıcı (RN-53a/550)

beytinde “bak-” eylemine {-IcI} ekinin eklenmesiyle “falıcı” anlamında fâil adı meydana gelmektedir.

Bunun dışında, esas itibarıyla işletimlik iken “ek ve kök kaynaşması suraetiyle yeni anlamda kelimeler” türeten kalıplaşmış işletim ekleri de türetimlik olarak değerlendirilmiştir (Korkmaz, 2011: 2).

yiyecek kim yūsuf ol dem yiridi

taşra boğazında görünür idi (KY, 7b/249)

Öte yandan söz konusu kalıplaşmış yapılardan *añaru*, *dağı* ~ *dağı* ~ *dağı*, *içre*, *ötrü* ~ *ötürü* vb. gramerleşmiş olanlar (Çetin, 2016) çalışmaya dâhil edilmemiştir.

*güneş çıkmadın **dağı** tennürdan*

hava kırdıdı sayvânını nürdan (SNB, 229/15)

Bu bağlamda tezin kuramsal çerçevesini Gülsevin (2004)'in “Türkçede ‘Sıra-dışı’ Ekler ve Eklerin Tasnif-Tanımlanma Sorunu Üzerine” ve Boz (2013)'un “Türkiye Türkçesi Biçimsel ve Anlamsal İşlevli Biçimbilgisi” adlı çalışmaları oluşturmaktadır.

Kapsam ve Sınırlılıklar

Çalışma EAT.'nin en karakteristik dönemi olan 14. yüzyıl Beylikler dönemini kapsamaktadır. Tez bu döneme ait 10 eserden hareketle türetim ekleri, türetim eklerinin işlevleri ve oluşturduğu söz varlığı ile sınırlıdır. Öte yandan yapısı çözümlenmemiş/çözümlenemeyen ve tabanı hususunda emin olunamayan sözcükler inceleme kapsamı dışında tutulmuştur. Bu anlamda söz konusu döneme ait taranan metinler şu şekildedir:

➤ **Ahmet Fakih, Kitâb-ı Evsâf-ı Mesacidi'ş-Şerife**

Mazıoğlu, Hasibe (1974), *Kitâb-ı Evsâf-ı Mesacidi'ş-Şerife*, TDK yay., Ankara.

➤ **Hoca Mes'ud, Süheyl ü Nev-bahar**

Dilçin, Cem (1991), *Mes'ud bin Ahmed, Süheyl ü Nevbahar, İnceleme-Metin-Sözlük*, AKM yay., Ankara.

Cin, Ali (2012), *Mesud Bin Ahmed Süheyl ü Nev-Bahâr (Kenzü'l-Bedâyi') İnceleme-Metin-Dizin*, Eğitim yayınevi, Konya.

➤ **İshak bin Murad Edviye-i Müfrede**

Canpolat, Mustafa-Önler, Zafer (2007), *İshak bin Murad Edviye-i Müfrede*, TDK yay., Ankara.

➤ **Kutbe'd-dîn İznikî, Mukaddime**

Üstünova, Kerime (2003), *Kutbe'd-dîn İznikî, Mukaddime (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*, Uludağ Üniversitesi, Bursa.

➤ **Şeyyad Hamza Yûsuf u Zelihâ**

Demirci, Ümit Özgür-Korkmaz, Şenol (2008), *Yûsuf u Zelihâ*, Kaktüs yay., İstanbul.

Yıldız, Osman (2008), *Şeyyâd Hamza, Yusuf u Zeliha (Destân-ı Yusuf), Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler*, Akçağ yay., Ankara.

➤ **Yunus Emre, Risâletü'n-Nushiyye**

Boz, Erdoğan (2012), *Yunus Emre, Risâletü'n-Nushiyye*, Gazi Kitabevi yay., Ankara.

➤ **Erzurumlu Darir, Kıssa-i Yusuf**

Karahan, Leyla (1994), *Erzurumlu Darir, Kıssa-i Yusuf (Yusuf u Züleyha), İnceleme-Metin-Dizin*, TDK yay., Ankara.

➤ **Şeyhoğlu Sadrüddin, Kâbus-nâme**

Doğan, Enfel (2011), *Şeyhoğlu Sadrüddin'in Kâbus-nâme Tercümesi-Metin-Sözlük-Dizin-Notlar-Tıpkıbasım*, Mavi yay., İstanbul.

➤ **Marzuban-nâme**

Korkmaz, Zeynep (1973), *Sadru'd-dîn Şeyhoğlu Marzubân-nâme Tercümesi İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, Ankara Üniversitesi DTCF yay., Yayın No: 219, Ankara.

Özavşar, Resul (2009), “Mârzubânnâme Tercümesi Metin, Çeviri, Art Zamanlı Anam Değişmeleri, Dizin”, Dicle Üniversitesi SBE, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır.

➤ **Tursun Fakih, Gazavat-nâme**

Şahin, Hatice (1989), “Tursun Fakih Gazavat-nâme, Dil Özellikleri-Metin-Seçme Sözlük”, İnönü Üniversitesi SBE, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya.

BİRİNCİ BÖLÜM

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ VE BİÇİMBİLGİSİ

1.1. ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNİN TARİHİ GELİŞİMİ

EAT., Orta Asya'dan çeşitli nedenlerle 10. yüzyıldan itibaren batıya göç eden Oğuzların, 12. yüzyılın sonlarında kendi lehçelerine dayalı, Anadolu'da kurup geliştirdikleri yazı diline denir (Gülsevin ve Boz, 2010: 1). EAT., çeşitli araştırmacılar tarafından *Eski Osmanlıca (Altosmaniche)*, *Eski Türkiye Türkçesi*, *Eski Oğuz Türkçesi*, *Eski Anadolu Oğuzcası* gibi adlandırmalarla da ifade edilmiştir (Timurtaş, 2012: IX-X; Ercilasun, 2012: 429-430; Gülsevin ve Boz, 2010: 1; Şahin, 2009: 13; Özkan; 1995: 34).

Korkmaz'ın ifadesiyle “başlangıcı çok eski dönemlere uzanan bir dil veya lehçenin tarihî gelişme süreçleri üzerinde durabilmek için öncelikle o dili veya lehçeyi konuşan kavim veya toplulukların ilk oluşum dönemlerini açıklamak” yararlı olacaktır (Korkmaz, 2013: 11).

1.1.1. Oğuzlar

1.1.1.1. Milattan Önceki Dönemlerde Oğuzlar

İlk olarak Köktürk yazıtlarında adlarına rastladığımız “Oğuz”ların yapılan araştırmalar sonucu M.Ö. 4000-3500 yıllarında Doğu Anadolu'da Hurriler ve Mezapotamya'da Sümerler ile ilişki olduğu ve bağlantılarının bulunduğu kısmen belgelerle kısmen de yorumlara dayalı olarak ortaya konmuştur (Korkmaz, 2013: 15-16).

Erdal, arkeolojik verilere dayanarak Kuzey Irak, Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde bulunan ve kaynakları M.Ö. 2300-1200 yılları arasında tarihlendirilen ve genellikle çivi yazısıyla yazılmış olan Hurrice ile Türkçe (=Oğuzca) arasında ses, sözcük ve cümle yapıları bakımından benzerlikler bulunduğunu belirterek Hurricenin, Türkçeye Moğolca kadar yakın olduğunu ileri sürmüştür. Yazar, çeşitli araştırmacılarından edindiği bilgiler doğrultusunda, Hurrilerin

Yakın Doğuya, İran yoluyla Orta Asya'nın batısından geldiklerini ve Aral Gölü, bugünkü Türkmenistan ve Hazar denizinin güneydoğusundaki Gorgan ovasında M.Ö. 4000 yıllarında yaşam sürdürdüklerini belirterek Hurrice ve Oğuzca arasında tarihî-coğrafi bir ilişkiyi saptamıştır. Ayrıca Hurri ve Oğuz adları arasında isim benzerliği ve mitolojik yakınlıktan hareket ederek bu savını güçlendirmiştir. Tibet kaynaklarında *Hor* adının sıklıkla geçtiğini ve bu sözcüğün Tibetliler için geç dönemlerde Uygurları, daha sonraki dönemde ise Cengiz Han'ın Moğol devletini ifade ettiğini vurgulayan araştırmacı, kaynaklardan edindiği bilgiler doğrultusunda Tibetlerin daha önceki yüzyıllarda Oğuzlara, *Hor* dediklerini ortaya koymuştur. Hurriler ve Oğuzlar arasındaki mitolojik yakınlık ise “oğuz” sözcüğünün taşıdığı anlamla ilgilidir. “Oğuz” sözcüğü çeşitli Osmanlıca sözlüklerde “tosun” yani “genç boğa” anlamıyla geçmektedir. Oğuz Kağan destanında Oğuz Kağan'ın boğa gücüne sahip olduğu belirtilerek bu destanda “boğa” figürü vurgulanmaktadır. Hurri tanrılarının başı, fırtına tanrısı Teşub'un da kutsal hayvanı “boğa”dır. Böylelikle bu iki figür arasında mitolojik bir bağ kurulmuştur (2004: 929-937).

M.Ö. 1500'lü yıllardan önce Anadolu ve Mezopotamya'da çoğunlukla eklemeli dil konuşan kavimlerin yaşadığı bilinmektedir. Bu kavimlerden Hattiler Orta Anadolu'da, Hurriler ve Urartular Doğu Anadolu'da ve Sümerler Mezopotamya'da yaşamışlardır. Günümüzde eklemeli diller olan Ural (Fin, Macar) ve Altay (Türk, Moğol, Tunguz, Kore ve Japon) dilleri ile bu kavimlerin dilleri arasında bir ilişki söz konusudur (Ercilasun, 2012: 33).

Tuna, Sümerce ve Türkçe arasında 168 sözcüğün ortak olduğunu tespit ederek “Türklerin en az M.Ö. 3500'lerde Türkiye'nin Doğu bölgesinde bulunduğunu” belirtmiştir (Tuna, 1990: 48). Ayrıca Sümerce ile Türkçe arasında sözcükler dışında bazı eklerin de benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir (Tosun-Yalvaç, 1981'den aktarımla Ercilasun, 2012:37).

Sümerlerin Mezopotamya'ya nereden geldikleri sorusunu cevaplayan sonuçlar, Sümerlerin Mezopotamya'ya Orta Asya'nın Batı Türkistan bölgesinden geldiklerini ve orada günümüz Türkmenistan Türkmenlerinin ataları ile yan yana bazen de iç içe yaşadıklarını ortaya koymaktadır. Bu sonuçlar Sümer-Türk bağlantısını Sümer-Oğuz bağlantısına dönüştüren en önemli ipuçlarından biridir (Korkmaz, 2013: 16).

1.1.1.2. Milattan Sonraki Dönemlerde Oğuzlar

Türk Dili tarihinde *Oğuz* adına ilk olarak bünyesinde birçok boyu barındırmış olan Köktürkler zamanında rastlamaktayız. Orhun ve Yenisey yazıtlarındaki bilgilerden ve tarihi araştırmalardan Oğuzların, Köktürk devleti içerisinde bir “budun” olarak 7. yüzyılın ilk yarısında Barlık Irmağı (Yenisey bölgesi), ikinci yarısında da Tula Irmağı boylarında yaşadıkları bilinmektedir (Korkmaz, 2013: 19).

Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında *Oğuz*, *Oğuz beyleri*, *Dokuz Oğuz beyleri* veya *Dokuz Oğuz budun* olarak sıklıkla yer verildiğine göre ikinci Köktürk devleti zamanında etkin bir etnik yapıya sahip oldukları anlaşılmaktadır. Kül Tigin anıtında yer alan “... Toğuz Oğuz budun kentü budunum erti. Tengri yir bulğakın üçün yağı boldı. Bir yılka biş yolu süngüşdümüz ...” ifadeleri Oğuzların bu dönemde etkili bir boy olduklarını göstermektedir (Ergin, 2008a: 24; Korkmaz, 2013: 19-23).

Uygurlar tarafından 745 yılında Köktürk devletinin yıkılması üzerine aynı bölgede Uygurlar, egemen güç halini almışlardır. Kurulan bu yeni devlet döneminde de Oğuzlar varlıklarını devam ettirmişlerdir (Korkmaz, 2013: 23). Oğuzlar Köktürklerde olduğu gibi Uygurlarda da devletin dayandığı ikinci bir güç olmuş ve aralarında kimi zaman savaşlar yaşanmıştır. M.S. 840 yılında Kıpçaklar tarafından yıkılan Uygur devleti içerisinde varlıklarını sürdürmüşlerdir (Sümer, 2002/2: 509).

İsimlerine ilk olarak Köktürk yazıtlarında rastladığımız *Oğuz* boyu, Uygur yazıtlarında da *Dokuz Oğuz*, *Sekiz Oğuz* şeklinde ifade edilmektedir (Orkun, 2011. 138, 168). Ötüken bölgesindeki bu topluluk ile On-Okların kalıntısı olabileceği düşünülen Sir-Derya boylarındaki Oğuzlar arasında nasıl bir tarihî-coğrafi ve etnik ilişkinin olduğu tam olarak anlaşılamasa da (Sümer, 2002/2: 517-520) tarihi kaynaklarda 820-821 yıllarında Dokuz Oğuzların Soğd ve Sir-Derya arasındaki bölgeye akın yaptıklarından bahsedilmesi Oğuzların çok daha önceleri Talas bölgesine geldiklerini göstermektedir (Gündüz, 2002/2: 455).

10. yüzyılın başlarında Oğuzlar, Karahanlılar’a bağlı olarak merkezi Yeni-Kent olan bir Yabgu devleti kurmuşlardır. Başlarındaki yöneticinin *yabgu* ünvanı taşınması dolayısıyla bu devlete Oğuz Yabgu Devleti denilmiştir. Bu devletin ne zaman ve nasıl yıkıldığı hakkında tam bir bilgi yoktur. 10. yüzyılın sonlarında kuzeyden gelen Kıpçak baskıları nedeniyle dağıldıkları tahmin edilmektedir. Yabgu

Devleti içerisindeki Oğuzların bir kısmı güneye, bir kısmı kuzeye göç ederken bir kısmı da buldukları bölgeyi terk etmemişlerdir.

Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara göç eden Oğuz grubu Rus kaynaklarında *Tork*, Bizans kaynaklarında da *Uz* olarak geçmektedir. Balkanlarda oldukça etkili olan bu Oğuzlar, 1065'de Peçenekliler tarafından dağıtılmıştır. Bunlardan kurtulanlar da Bizans ordusunda paralı asker olarak bulunmuşlar ve 1071 yılında Selçukluların Bizans ile yaptığı Malazgirt savaşında Selçuklular tarafına geçmişlerdir.

Oğuzların bir bölümü de güneye hareket ederek *Cend* şehrinde Selçuklular etrafında toplanmışlardır (Gündüz 2002/2: 455-460). Bu Oğuz topluluğu 11-13. yüzyıllar arasında önce Maverünnehir'de Harezmi bölgesinde bulunmuşlar; daha sonra ise Selçuklular ile ortak hareket edip 1040 yılında Gazneliler'e son vererek Horasan'da Büyük Selçuklu Devletini, 1071'de de Bizans'ı yenerek Anadolu Selçuklu Devletini (1077) kurmuşlardır.

Göç eden bu iki kola katılmayıp bölgelerini terk etmeyen Oğuzlar, 11. yüzyılda Türkmen olarak adlandırılmışlardır. Mangışlak bölgesini yurt edinen bu Oğuzların, Maverünnehir ve Horasan'da bulunan Oğuzların aksine 13. yüzyılda Moğol istilası nedeniyle göç etmemiş olması Mangışlak bölgesinin istila alanı dışında kalmasıyla ilgilidir. Mangışlak bölgesindeki Oğuzlar Altınordu ve Hive Hanlarına bağlı yaşam sürdürerek daha sonraki yüzyıllarda günümüz *Türkmenistan*'ını oluşturmuşlardır (Korkmaz, 2013: 26-29).

1064'de Kuzey Azerbaycan, 1071'de Anadolu kapılarının Oğuzlara açılması Oğuz lehçesine dayalı bir yazı dilinin bu bölgelerde oluşmasına zemin hazırlamıştır. 13. yüzyılda Moğol istilası ile birlikte Azerbaycan ve Anadolu'da Oğuz nüfusu artmış ve bunun sonucu olarak da Anadolu Selçuklularının son yılları ile Anadolu Beylikleri döneminde Oğuz lehçesi yazı dili olmuştur (Ercilasun, 2012: 364-367).

1.1.2. Türk Dili Tarihinde Oğuzca

1.1.2.1. Eski Türkçe Döneminde Oğuzca

Adlarına ilk olarak Köktürk yazıtlarında rastladığımız Oğuzlar, 6-9. yüzyıllarda Köktürk ve Uygur devletleri içerisinde ikinci bir etnik unsur; 9. yüzyılın ikinci yarısı ve 11. yüzyıllarda ise Karahanlılar'a bağlı ayrı bir teşekkül olarak yaşam sürmüşlerdir. Türk siyasî tarihinde oldukça etkili olan, Köktürk ve Uygur

yazıtlarında ve Divân-ı Lügati't-Türk'te (=DLT) adlarından sıklıkla bahsedilen Oğuzlar, 6-11. yüzyıllar arasında tam anlamıyla bağımsız bir devlet kuramadıkları için kendi lehçelerine dayalı bir yazı diline sahip değillerdir. Kaşgarlı Mahmut'un DLT'te verdiği sınırlı bilgiler dışında Oğuzların bu yüzyıllarda konuştukları dil hakkında yeterince bilgiye sahip değiliz. Ayrıca Köktürk, Uygur ve Karahanlı devletleri farklı "boy ve budun"lardan oluştukları için bu dönemdeki Türk Dili ölçünlü bir hal de almış değildir. Bu dönemdeki eserlerde farklı ağız özelliklerinin bir arada kullanıldığı görülmektedir. Bu nedenle 6-9. arasındaki eserler üzerine karşılaştırmalı dilbilim yöntemi ile yapılan araştırmalar Oğuzcanın söz konusu dönemlerine ışık tutmaktadır (Korkmaz, 2005a: 205-208; Korkmaz, 2013: 41-44).

Korkmaz, yaptığı araştırmalar sonucunda 6-9. yüzyıllar arasında Oğuzca ile ilgili şu sonuçlara ulaşmıştır

a) Ses Bilgisi

1. /i~/é/ değişimi: Eski metinlerde ilk heceleri /i/ ünlüsü ile yazılan *iş, it-, bir-, tir-, kiyik* gibi sözcüklerin ilk hecelerindeki bu sesin bazen /i/ ve /e/ arasında bir ses olan /é/ sesi ile *éş, ét-, bér-, tér-, kéyik* şeklinde yazıldığı görülmektedir. ET.'yi izleyen dönemlerde de bu özellik bulunmaktadır. Genel olarak Doğu Türk lehçeleri ilk hecede /i/ sesini; Güney-Batı Türk lehçeleri ise /é/ sesini tercih etmişlerdir. Azeri ve Türkmen lehçelerinde bazı ayrılıklar bulunmakla birlikte özellikle Türkiye Türkçesi ağızlarında bu /é/ sesi net bir şekilde tanımlanmaktadır. Bundan hareketle ET.'deki /é/ sesinin Oğuzcaya ait bir özellik olduğu söylenebilir.

2. Uzun Ünlüler: ET. dönemine ait metinlerde uzun ünlünün varlığı bilinmektedir. Günümüzde aslı uzun ünlüler Yakut, Özbek gibi lehçeler dışında Oğuz lehçesi olan Türkmence ve Türkiye Türkçesi ağızlarında bulunmaktadır. Oğuz lehçeleri ve ET.'deki *âd, ôd, âş, âz, dîş, vîr, îl, în* gibi uzun ünlülerin aynı olması ET.'deki bu uzunlukların Oğuzcaya özgü olduğunu göstermektedir.

3. Ünlü İncelmeleri: ET.'de genel anlamda ünlü uyumunun kurallı olduğu görülmektedir. Fakat bazı yazıtlarda /t, n, s, ş/ vb. diş ve diş-eti ünsüzleri ile /y/ diş-damak ünsüzü yanındaki /ı/ ünlüsü bazen /i/'ye dönüşmüştür. Ayrıca, *-sı/-si* iyelik, *-miş* geçmiş zaman ve *-çi* meslek ekinin de uyuma girmediği görülmektedir. Bu durum Türkçe'nin tüm kollarında bulunmakla birlikte Oğuz lehçesinde daha yaygındır. Özellikle Anadolu ve Rumeli ağızlarında oldukça fazla örneği vardır: *soriyo, adi, bure, oyneş- yoldeş, gâbzasi, hasta mi?* gibi.

4. ET. metinlerde bir sözcüğün ilk sesinin bazen /b/ ile bazen de /m/ ile yan yana kullanımları görülmektedir. Kaşgarlı Mahmut'un 11. yüzyılda da işaret ettiği gibi Oğuz lehçesi öncesindeki bu ikili kullanımda, istisnaları olmakla birlikte, /b/ yönündedir.

5. ET.'de *ıġla-/yıġla-*, *ır/yır* gibi bazı sözcüklerin hem /y/'li ve hem de /y/'siz kullanımları söz konusudur. Oğuzların Kaşgarlı Mahmut'un da işaret ettiği üzere /y/'leri düşürdükleri bilinmektedir. Bundan hareketle ET.'deki /y/'siz kullanımların Oğuzlara ait bir özellik olduğu söylenilebilir.

6. Kaşgarlı Mahmut'un *dillerin en yegnisi Oğuzların dilidir* şeklindeki ifadesinden sonra verdiği açıklamalardan Oğuzların, bazı sözcüklerde ses düşmesi, ses ve hece kaynaşması ve hece yutulması gibi tasarruflarda buldukları görülmektedir. Günümüz Oğuz ağızlarında da bu tasarruflar oldukça fazladır. ET.'de karşılaşılan bu tür kullanımlarda Oğuzların etkisi olduğu düşünülebilir (Korkmaz, 2005a: 208 - 211; Korkmaz, 2013: 44 - 47).

b) Şekil Bilgisi

1. ET.'de belirtme hâl eki iyelik eki almamış isimlere {+g}, iyelik eki almış isimlere {+(I)n} ve zamirlere {+nI} şeklinde gelmektedir (Ercilasun, 2012: 181). Ünsüzle biten sözcüklerde {+g} eki ünlü uyumuna bağlı olarak {+Ig}, {+Ug} şeklinde kullanılmıştır. Zamirlere gelen {+nI} isimlere de gelerek Doğu Türkçesinde yaygınlaşırken, Batı Türkçesini oluşturan Oğuz lehçesinde {+g} nin düşmesiyle {+I}, {+U} şeklini almıştır. Dolayısıyla ET.'deki {+(I)g}, +{(U)g} eki Oğuzcanın bir göstergesidir.

2. Uygurca /n/ lehçesi metinlerinde belirtme eki olarak {+Ig} ekinin yerine bazen {+Ag} ekinin kullanıldığı bilinmektedir. Zaman içerisinde Oğuz lehçesinde ekin sonundaki /g/ düşmüştür. Türkiye Türkçesi'nin Batı Anadolu ağızlarında belirtme eki olarak {+I} ekinin dışında bazen {+A} ekinin de kullanılması ET. ve Oğuzca arasında paralellik teşkil etmektedir.

3. Köktürk yazıtlarında ve Uygur /n/ lehçesi metinlerinde yönelme-bulunma eki olarak {+A} ekinin kullanıldığı görülmektedir. Türkiye Türkçesi Kuzeydoğu Karadeniz ağızlarında da {+A} yönelme ekinin ayrıca bulunma eki işlevi bulunmaktadır. Ancak bu özellik Özbek vb. lehçelerde de görülmektedir.

4. Köktürk yazıtlarında ve Uygur /y/ lehçesinde ayrılma eki {+dA}, {+tA} şeklinde görülmektedir. Uygur /n/ lehçesi metinlerinde Oğuz lehçelerinde görülen {+dAn} ayrılma ekine rastlamaktayız.

5. ET.'de ilgi eki ünlü ve ünsüzle biten sözcüklerden sonra {+nIη} ve bazı Köktürk yazıtlarında ve n lehçesi metinlerinde {+Iη} şeklindedir. Doğu Türkçesinde ilgi ekinin her zaman {+nIη}, Batı Türkçesinde ise {+(n)Iη} olması Oğuz lehçesinin ET.'ye olan etkisini göstermektedir.

6. EAT. ile ET.'deki {+n} vasıta, {+çA} eşitlik, {+rA} / {+rU} yön gösterme eklerinin işlev olarak ortaklaşan yönleri vardır.

7. Emir kipinin 2. teklik çekimi ET.'de {-gII} ve -Ø; 2. çokluk çekimi ise {- (I)η} ve {-IηIAr} eki getirilerek yapılmaktadır. Kaşgarlı Mahmut'un da işaret ettiği üzere Oğuzların günümüzde de emir çekiminin 2. teklik ve çokluk çekimleri için -Ø ve {- (I)η} eklerini kullanması ET. ile ortaklaşan bir yöndür.

8. Kaşgarlı Mahmut 11. yüzyılda geçmiş zaman çekimi için Suvarlar, Kıpçaklar ve bazı Oğuzların {-dI} eki dışında {-dUK} ekini kullandıklarını belirtmiştir. Bu çekimde 3. teklik ve çokluk çekimi *ol ya kurduk* (o yay kurdu) ve *olar tağka ağduq* (onlar dağa ağdılar) şeklinde aynıdır. Köktürk yazıtlarında da geçmiş zaman çekimi için bu şekilde kullanımların olması Oğuz lehçesinin etkisi olabileceğini düşündürmektedir.

9. ET. metinlerinde {-GAy} gelecek zaman ekine karşıt olarak {-GA} eki de görülmektedir. Bu ek Doğu Türkçesi eserlerinde de olmakla birlikte özellikle karışık dilli eserlerde ve EAT.'nde /g/ sesinin erimesi sonucu {-A-} şeklinde gelecek zaman, geniş zaman, istek ve emir kipi işlevlerinde kullanılmış olması Oğuzcaya ait bir özellik olduğunu göstermektedir.

10. ET. metinlerde gereklilik ve gelecek zaman işlevinde kullanılan {-sIG} / {-sIK} ekinde /g/'nin erimesiyle {-sI}; Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde gelecek zaman ifade eden bir sıfat-fiil olarak {-AsI} şeklinde kullanılmaktadır. ET.'de nadir olarak görülen bu ekin Oğuz lehçesini yansıttığı söylenebilir.

11. ET. yazıtlarında gelecek zaman işlevinde hem isim-fiil hem de çekimli fiil olarak kullanılan {-tAçI}, {-dAçI} eki 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut'un ifade ettiği üzere Oğuz, Kıpçak, Yimek, Argu, Suvar ve Peçenekler tarafından kullanılmaktadır. Bu ek diğer Türklerin dilinde {-gUçI} şeklindedir. EAT.

metinlerinde de {-dAçI} ekinin bulunması bu ekin Oğuzlara özgü olduğunu göstermektedir.

12. ET. metinlerinde {-pAn} / {-pAnIn} zarf-fiilinin EAT. metinlerinde ön sesi tonlularak {-bAn} / {-bAnIn} şeklinde oldukça fazla kullanılmıştır.

13. Köktürk ve Uygur metinlerinde {-mAtIn} / {-mAdIn} / {-mAyIn} zarf-fiil eki EAT.'nde Türkiye Türkçesindeki {-p} ve {-ArAk} zarf-fiillerinin olumsuzu ve Anadolu ağızlarında da {-In}, {-yIn} şeklinde kullanımı görülmektedir (Korkmaz, 2005a: 211-216; Korkmaz, 2013: 48-52).

Doerfer, Köktürk yazıtlarının Çuvaşça ve Hallaçça hariç neredeyse bugün yaşayan tüm Türk lehçelerinin selefi ve Oğuzcanın da temelini oluşturduğunu söylemiştir. Oğuzca'nın yazı dili oluncaya kadar yaşadığı gelişim ve değişimleri tespit edebilmek için Köktürk yazıtlarına, 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut'un Oğuzca hakkında verdiği bilgilere ve 13. yüzyılda Sultan Veled ile başlayan EAT. metinlerine bakılması gerektiğini belirtmiştir. Çeşitli Türk ve İslam tarihçilerinin verdiği bilgiler doğrultusunda Kıpçak, Oğuz vb. Türk boylarının siyasi ve kültürel olaylar, mekan, zaman ve çevre gibi etkenler yönünden birbirini etkilemesi üzerine 8-13. yüzyıllar arasında görülen ara evrelere değinmiştir (Doerfer, 1975-76: 81-131'den aktarımla Korkmaz, 2013: 53-54).

Gülsevin. ET.'deki Oğuzca unsurlar üzerine yaptığı "Köktürk Bengü Taşlarında Oğuzca Özellikler" adlı çalışmasında Korkmaz'ın "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler" başlıklı makalesinde değindiği Oğuzca özellikleri değerlendirerek geçen süre zarfında Halaç Türkçesi, Ebi Verdi ve Horasanî gibi ağızlar hakkında yeni bilgilerin de ortaya çıkması dolayısıyla Korkmaz'ın tespitlerine katkıda bulunmuştur. Yapılan bu tespitler şu şekilde özetlenebilir:

1. Köktürk ve Uygurcadaki aslî uzun ünlüler Yakutça dışında günümüz Oğuz lehçelerinden Türkmencede düzenli olarak bulunmaktadır. Anadolu ağızlarında da izleri görülmektedir. Türkçenin arkaik özelliklerini muhafaza eden ve Oğuz lehçesi olan Halaç Türkçesinde de uzun ünlüler bulunmaktadır.

2. ET.'de görülen ünlü incelmelerinin Oğuz Türkçesinde daha yaygın olması dolayısıyla bu özellikler Oğuzca olarak değerlendirilmiştir. Gülsevin, Halaç Türkçesinde de 3. teklik kişi iyelik ekinin ünlüsünün her zaman ince olduğunu belirtmiştir.

3. Köktürkçedeki kök ünlülerinden sonraki /d/'ler Orta Türkçede /y/'ye dönüşmüştür. Halaç Türkçesinde ise Tuva Türkçesinde olduğu gibi korunmuştur. Oğuzlarda /d/ > /y/ değişiminin olduğunu 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut bildirmiştir. Köktürkçedeki /d/'lerin Halaççada da bulunması, bu /d/'lerin Oğuzca bir unsur olduğunu göstermemektedir.

4. ET. dönemi öncesindeki /*p/ sesinin Halaççada /h/ sesine dönüşmüş olarak bulunduğunu belirten Doerfer'in bu görüşü temel alınarak Köktürkçedeki önses işareti yazılmayan bazı sözcüklerin /h/ önsesi ile okunması durumunda, Halaç Türkçesi ile karşıtlık oluşmaktadır. Eski kelime başı /p/ sesinin devamı olan aslî /h/ sesi sadece Halaç Türkçesinde korunduğu için bu durumun da Oğuzca bir özellik olduğu söylenebilir.

5. Halaççada da yazıtlarda olduğu gibi yönelme eki isimlerden sonra {+KA}, iyelik ekinden sonra ise {+A} şeklindedir.

6. ET.'de geçmiş zaman eki olarak kullanılan {-mİş} eki olumlu cümlelerde; {-mA} eki üzerine {-dUK} eki getirerek oluşan {-mAdUk} ise olumsuz cümlelerde kullanılmıştır. EAT. metinlerinde de rastladığımız bu durum Halaççada ET.'de olduğu gibi aynen devam etmektedir.

7. Köktürkçede bulunan {-GAlI} sıfat-fiili Halaç Türkçesinde yaşamaktadır (Gülsevin, 1998: 12-18).

Gülsevin, ET. ile Oğuzca arasındaki kelime paralelliklerine de değinerek Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca olan kelimeleri şu şekilde sıralamıştır:

1. Dönüşlülük zamiri olan *öz/kentü* sözcüklerinin her ikisi de sadece yaşayan Oğuz lehçelerinde bulunmaktadır.

2. Köktürkçedeki *bul-* fiili tarihi ve yaşayan lehçelerde *tap-* şeklindedir. Bu kullanım nadiren Oğuz lehçelerinde de görülmekle birlikte Türkiye Türkçesinde Köktürkçede olduğu gibi *bul-* kullanılır.

3. Halaç Türkçesinde *uyku* anlamındaki *û* ile Köktürkçe paralellik göstermektedir.

4. Köktürkçede *beyaz* anlamındaki *ürün* sözcüğü Halaç Türkçesinde *hiriñ* şeklinde yaşamaktadır (Gülsevin, 1998: 12-18).

Köktürk ve Uygur devletleri döneminde olduğu gibi Karahanlı devleti döneminde de Oğuz lehçesi ile yazılmış ve doğrudan Oğuzca özellikler gösteren bir eser bulunmamaktadır. Ancak, 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut'un kaleme aldığı ve Türk diyalektleri hakkında bir takım karşılaştırmalarda bulunduğu DLT'te, o dönemdeki Oğuz lehçesinin durumu hakkında oldukça kayda değer bilgiler bulunmaktadır. Kaşgarlı Mahmut'un, eserinde Oğuz lehçesi üzerinde önemle durmuş olması Oğuzların bulunduğu dönem itibarıyla sahip oldukları siyasi ve kültürel gücü göstermektedir. (Korkmaz, 2005b: 241-242). 11. yüzyıla geldiğinde *dillerin en yeğnisi Oğuzların, en doğrusu da Toxsı ve Yağmaların dilidir* diyen Kaşgarlı'nın Oğuzca ile ilgili verdiği bu bilgiler şu şekilde özetlenebilir:

1. Bazı sözcüklerde önseste /b/ > /m/ değişimi hususunda Oğuzlar /b/'yi kullanır.
2. İç ve son seste /b/ > /v/ değişimi bulunmaktadır.
3. Bazı sözcüklerde önseste /t/ > /d/ değişimi vardır.
4. ET.'deki /d/'yi Yağma, Toxsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuzlar /y/ sesine dönüştürürler.
5. /ŋ/ sesi korunmaktadır.
6. Birden çok heceli sözcüklerin sonlarındaki, hece ve ek başlarındaki /ğ/-/g/'ler erimeye başlamıştır.
7. Sözcüklere abartma anlamı katan {-GAn} eki Oğuzlarda {-GAk} ve /-g/'nin düşmesiyle {-AK} şeklindedir (Korkmaz, 2005b: 244-246; Korkmaz, 2013: 57-59; Şahin 2013: 433-440).
8. Oğuz ve Kıpçaklar sözcük başındaki /y/'leri ya düşürür (elife çevirir) ya da /c/ yaparlar.
9. Bazı sözcüklerde hece yutumu, hece kaynaşması, ses düşmesi, sesler arası yer değişimi ve ses ikizleşmesi görülmektedir.
10. Renk adlarına abartma anlamı katmak için sözcüğün ilk hecesinin sonuna Oğuzlar /-m/ diğer Türkler ise /-b/ sesi ekleyerek sözcüğün başına yeni bir hece eklerler.
11. Oğuzcada yön gösteren {+dIn} / {+dUn} eki bulunmaktadır.

12. 2. şahıs teklik zamiri Kençeklerde esre; Çiğil, Yağma, Toxsilarda ötre ve karışık Türkler, Suvarlar, Kıpçaklar ve Oğuzlarda üstün ile söylenmektedir.

13. Oğuzlar {-Ur-} ettirgen ekini kimi zaman /r/>/z/ değişimi ile {-Uz-} şeklinde kullanmışlardır.

14. {+mI} soru eki Oğuzlarda 3. şahıs çekiminde {+mI} diğer kişi çekimlerde ve ad soylu sözcüklerde ise öteki Türklerde olduğu gibi {+mU} şeklindedir.

15. Bir olayın tamamlandığı, bittiği ya da doğrulandığı anlamı veren ve fiil sonunda kullanılan -lA enlitiğini Oğuzlar kullanır, diğer Türkler bilmez.

16. Emir kipi çekiminde 2. teklik ve çokluk şahıslara gelen ekler yönünden Oğuzlar ve Türkler (Karahanlılar) ayrışmaktadır. Karahanlılar 2. teklik çekiminde fiilden sonra {-gII} ekini ve 2. çokluk çekiminde de {-ŋlAr} eklerini getirirken; Oğuzlar 2. teklik şahıs çekimi sadece fiil kök ya da gövdesi ile (Ø) ve 2. çokluk şahıs çekimini de {-Iŋ} eki ile yaparlar.

17. Hem geniş zaman hem de gelecek zaman için kullanılan {-r} eki ünsüzle biten fiil kök ve gövdelerine eklendiğinde araya /-A, -I, -U/ bağlantı ünlüleri girerek ek {-Ar-}, {-Ir-}, {-Ur-} şeklini almaktadır. Kaşgarlı Mahmut, *tun-* fiilinin geniş zaman çekimini yaparken Oğuz ve Kıpçakların fiili *tunar* şeklinde çekimleyerek söz konusu eki {-Ar-} yaptıklarını belirtmiştir.

18. Geçmiş zaman çekiminde Oğuzlar 1. teklik şahısta {-dUK}; 3. teklik şahısta ise {-dI} veya {-dUK} eklerini kullanırlar. 2. çokluk şahıs çekiminde Oğuzların geçmiş zaman ekine ekledikleri {-ŋIz} şahıs ekini diğer Türkler 2. teklik kişide saygı ifadesi olarak kullanmışlardır.

19. Oğuzların bir kısmı {-GulUK} eki yerine {-GsAK} ekini kullanırlar.

20. Çiğil, Kaşgar, Balasagun, Argu, Barsgan, Uygur ve Oğuz dillerinde “bir eylemi işleyen” anlamları katan {-GUÇI} sıfat-fiili bulunmaktadır. Bu ek gibi aynı anlamlarda kelimeler türeten {-DaÇI} eki Oğuz, Kıpçak, Yimek, Yağma, Argu, Suvar, Peçenek ve göçebe dillerde bulunmaktadır. Kaşgarlı, bu iki ekin de Oğuzcada bulunduğunu söylemesine rağmen Oğuz, Kıpçak ve Türkmen dilleri için verdiği örneklerin {-DAÇI} ile olması bu paralellikte Oğuzların {-DAÇI} yönünde olduğunu göstermektedir.

21. Karahanlı Türkçesindeki “gelecek zaman” anlamı katan {-gU} eki, Oğuzlarda {-AsI} şeklindedir.

22. Oğuzca {-gAn},{-GII} ve {-GAlIr} sıfat-fiilleri yönünden diğer Türk boylarıyla ortaklaşmaktadır (Korkmaz, 2005b: 246-253; Korkmaz, 2013: 59-69).

1.1.2.2. Orta Türkçe Döneminde Oğuzca

1.1.2.2.1. Harezmi ve Kıpçak Türkçesi

İranî bir kavmin adı olan “Hârizm”, bu kavmin yaşamış olduğu ve bugünkü Özbekistan, Kara Kalpakistan ve Türkmenistan toprakları içerisinde kalan Ceyhun (Amu Derya) ırmağının aşağı kısmının her iki tarafındaki bölgeye denilmiştir. Tarihte bu bölgeyi idare eden kimselere “Harezmsâh” ünvanı verilmiştir (Yüce, 2014: 3-4).

11. yüzyılın başlarında Gaznelilerin eline geçen Harezmi, Dandanakan savaşı sonunda (1041) Kıpçak ve Kanglı boylarından olan komutanların idaresine geçmiştir. Oğuzların sürekli olarak batıya göçleri dolayısıyla bu bölgede bulunan Oğuzlarla birlikte Kıpçak ve Kanglıların da yerleşmesiyle bölge nüfusunun etnik yapısı giderek değişmiş ve özellikle Selçuklular zamanında bölgede Türkleşme tamamlanmıştır. Selçuklulara bağlı bir bölge iken 12. yüzyılda bağımsızlıklarını ilan eden Harezmi devleti kısa sürede imparatorluk seviyesine yükselmiştir. Ancak 13. yüzyılda Moğol istilası dolayısıyla yıkılmıştır (Yüce, 2014: 4-5).

11. ve 13. yüzyıllarda ayrı bir İran dili (Harezimce) konuşulan bölgede, Türk nüfusunun artması ve yönetimin de Türklerin elinde bulunması dolayısıyla bu yüzyıllarda bölgede Kıpçak, Kanglı ve Oğuz lehçeleri karışımı yeni bir dil (Harezmi Türkçesi) oluşmuştur (Yüce, 2014: 4).

Harezmi Türkçesi, Karahanlı Türkçesinin bir nevi devamı olarak Çağatay Türkçesine geçişi sağlamıştır. Kıpçak ve Oğuzların baskın olmaları dolayısıyla Harezmi Türkçesi bu lehçelerin yazı dili olmasına beşiklik etmiştir. Bu dönemde yazılan *Anonim Kur'an Tefsiri*, *Kıyasü'l-Enbiya*, *Mukaddümetü'l-Edeb*, *Nehcü'l-Feradis* gibi eserlerde Oğuzca özelliklerin hissedilir derecede etkili olduğu görülmektedir (Yüce, 2014: 15-28; Gülsevin 2007: 163-175; Korkmaz, 2013: 70-75).

1.1.2.2. Memlük Türkçesi

Hazar denizinin kuzeyinde bulunan Kıpçaklar Altın Ordu ve daha önceki dönemlerde zarurî nedenlerden dolayı çocuklarını köle olarak satmaları sonucunda Mısır ve Suriye’de etkin bir nüfusa ulaşmışlardır. Bu bölgeye daha önce yerleşmiş olan Oğuzlarla (Türkmen) birlikte Suriye ve Mısır bölgesinde zamanla askerî ve idarî yönetimi ele geçirmeleriyle 1250’lerde oluşan devlete Memlük devleti; bu devlet içerisinde konuşulan/yazılan Türkçeye de Memlük (Kıpçak) Türkçesi denir (Kafesoğlu, 1993: 181-182; Tekindağ, 1992: 324-325’ten aktarımla Özyetgin, 2001: 22-37; Ercilasun, 2012: 367).

Harezm Türkçesi gibi Memlük Türkçesi de Karahanlı ve Çağatay Türkçesi arasında geçiş dönemini oluşturmaktadır (Ercilasun, 2012: 382). Çeşitli tarihî, sosyal ve kültürel nedenlerle Mısır ve Suriye’ye gelen Oğuz ve Kıpçakların bu bölgede bir arada yaşamaları dolayısıyla bölgede oluşan Memlük Türkçesinde Kıpçak ve Oğuzca özellikler bir arada görülmektedir (Korkmaz, 2013: 75). Öyle ki bu dönemde kaleme alınmış bazı eserlerde Moğol istilasını ile Orta Asya’dan gelen Kıpçakların dilini tavsif etmek için “halis Kıpçak Türkçesi”, dolaylı yollardan olsa bile Kaşgarlı Mahmut’un DLT adlı eserini dayanak göstermek için “halis Türkçe” ve Oğuz-Türkmenlerin dilini tavsif etmek için de “Türkmence” kayıtlarının bulunduğu görülmektedir. Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-Lügâti’t-Türkiyye ve El-Kavânînu’l-Küllîye li-Zabti’l-Lügâti’t-Türkiyye eserlerinde yazarlar, Kıpçakça dil özelliklerini temel alarak eserlerini oluşturduklarını belirtmişlerdir (İnan, 1953: 53-71). İlk dönemlerde Kıpçakçanın baskın olduğu Memlük Türkçesi 14. yüzyılın ikinci yarısında Erzurumlu Darîr’in de etkisiyle Oğuzcalaşma yönünde ilerlemiştir. 15. yüzyılın sonlarına doğru Sultan Kayıtbay, Muhammed b. Kayıtbay ve Kansu Gavri’nin dili artık tamamıyla Oğuz Türkçesi hâlini almıştır (Korkmaz, 2005c: 441-442).

Eckman, Memlük (Kıpçak) Türkçesi eserlerini dil yönünden üç gruba ayırmıştır:

1. Asıl Memlük Kıpçakçası ile yazılmış olanlar: İrşâdü’l-Mülûk ve’s-Selâfîn, Gülistan Tercümesi, Baytaratü’l-Vâzih, Münyetü’l-Guzât
2. Karışık Oğuz-Kıpçak Türkçesi ile yazılmış olanlar: a) Kıpçak unsurların hâkim olduğu eserler: Baytaratü’l-Vâzih (Paris nüshası), Kitâbü’l-Hayl, Hulâsa veya Kitâb fi İlmi’n-Nüşşâb (İstanbul nüshası), b)

Osmanlı Türkçesi unsurlarının hâkim olduğu eserler: Kitâb fi'l-Fıkıh, Hulâsa (Paris nüshası), Mukaddimet Ebu'l-Leys Semarkandî

3. Osmanlı Türkçesi ile yazılmış olanlar: Kayıtbay, Muhammed bin Kayıtbay ve Kansu Gavri'nin şiirleri (Eckmann, 1996: 53-55; 68-69'dan aktarımla Ercilasun, 2012: 391).

Korkmaz da buna benzer bir tasnif yapmıştır:

1. Eski Türk yazı dili geleneği temelinde yazıldıkları hâlde, yer yer Oğuzcaya ve daha çok oranda Kıpçakçaya ağırlık veren özelliklerin yer aldığı eserler: *Tercümân-ı Türkî ve Arabî* (643/1245), *Kitâbü'l-idrâk li-Lisâni'l-Edrâk* (712/1312), *Ettuhfetü'z-Zekiyye fi Lûgati't-Türkiyye* (829/1425) vb.

2. Dil yapıları bakımından Oğuzcayla Kıpçakçanın iç içe girmiş olduğu eserler: Bunların bir kısmında Kıpçakça bir kısmında da Oğuzca unsurlar daha ağırlıklı olarak yer almış bulunmaktadır: *Kitâbü'l-Hayl*, *Kitâb fi-ilmî'n-Nuşşâb*, *Kitâbü Bedi'd Dünya*, *Kısasü'l-Enbiya* vb.

3. Memlük Türkçesinin Kıpçakça özelliklerden arınarak Oğuzcaya kayması ve Oğuzlaşma olayının gittikçe yoğunlaşması. (Korkmaz, 2013: 75-76).

1.1.2.2.3. Eski Anadolu Türkçesi

12. yüzyılın ikinci yarısından 15. yüzyılın ortalarına kadar Oğuzların Anadolu'da kendi lehçelerini temel alarak kurup geliştirdikleri yazı diline Eski Anadolu Türkçesi denilmektedir (Gülsevin ve Boz, 2010: 1).

Köktürkçeden Harezmi Türkçesine kadar tek bir yönde değişim ve gelişim gösteren Türkçe, 12-13. yüzyıl itibariyle dallanmaya başlamıştır. Mensup oldukları Türk devletlerinin dillerini etkileyebilecek güçte olmalarına rağmen Oğuzlar, Anadolu'da kurup geliştirdikleri bu yazı sistemine kadar kendi lehçelerine dayalı bir yazı dili oluşturamamışlardır.

Oğuz lehçesine dayalı olarak Anadolu'da kurulup gelişen EAT. çeşitli siyasî, sosyal ve kültürel olaylara bağlı olarak Selçuklu dönemi, Anadolu Beylikleri dönemi ve Osmanlı Türkçesine geçiş dönemi şeklinde üç alt döneme ayrılmaktadır (Gülsevin ve Boz, 2010: 5-20; Şahin, 2009: 14; Özkan, 1995: 53).

1.1.2.2.3.1. Selçuklu Dönemi

10. yüzyılda Sirderya bölgesinde Karahanlıların batı kısmını oluşturan bir Yabgu devleti kuran Oğuzlar, 11. yüzyıl itibariyle daha batıya doğru göç etmeye başlamışlardır. 1040 yılında Gaznelileri yenerek Horasan'da Büyük Selçuklu devletini; 1071'de de Bizansı yenerek Anadolu Selçuklu devletini kurdular. Bu iki devletin ilmî ve dinî işlerinde Arapça, edebî ve resmî işlerinde ise Farsça yazı dili olarak kullanılmıştır (Korkmaz, 2013: 81).

12. yüzyıldan 14. yüzyılın başlarına kadar hüküm süren Anadolu Selçuklu devletinin 12. yüzyılda Oğuzca ile herhangi bir eser ortaya koyup koymadıkları hususunda net bir bilgi yoktur. Selçuklu döneminden kalan eserler genel anlamıyla 13. yüzyıla aittir.

EAT.'nin bu ilk dönemiyle ilgili elimizde çok fazla eser bulunmamaktadır. *Behcedü'l-hadâik fi mev'izeti'l-halâiyık*, *Kıssa-i Yusuf*, *Kudûrî Tercümesi*, 1343 tarihli *Feraiz Kitabı*, *Kitab-ı Gunya*, *Mevlâna ve Sultan Veled'in Türkçe beyit ve manzumeleri*, *Hoca Dehhânî'nin eserleri*, *Şeyh San'an Hikayesi*, *Salsalnâme*, *Dânişmendnâme* ve *Battalnâme* bu dönemde kaleme alınmış belli başlıca eserlerdir. Kaynaklardan bu dönemde yazıldığını öğrendiğimiz *Şeyh San'an Hikayesi*, *Salsalnâme*, *Dânişmendnâme* ve *Battalnâme* şu an bilim dünyasında mevcut değildir (Özkan, 1995: 55-56).

İlk dönem eserlerinden olan *Behcedü'l-hadâik fi mev'izeti'l-halâiyık*, *Kıssa-i Yusuf*, *Kudûrî Tercümesi*, 1343 tarihli *Feraiz Kitabı* ve *Kitab-ı Gunya* Oğuz lehçesi yanında farklı lehçe özelliklerini de bulundurmaları dolayısıyla Türk dili literatüründe "karışık dili eserler" olarak adlandırılmışlardır (Korkmaz, 2013: 81). Bu eserler üzerinde çalışan araştırmacılar bu eserlerin dili hakkında şu görüşleri ileri sürmüşlerdir.

Bu eserlerin dili Karahanlı Türkçesinin devamı niteliğinde olup Anadolu'da Oğuz lehçesine dayalı oluşan EAT.'ne geçiş döneminin dil özelliklerini yansıtmaktadırlar. Yani bu eserlerin dili ile Karahanlı Türkçesi arasında organik bir bağ bulunmaktadır (Arat, 1987: 225-232; Mansuroğlu, 1951: 215-229; Korkmaz, 2005d: 274-286; Canpolat, 1967: 165-175; Özkan, 1995: 53-62).

Şinasi Tekin bu görüşe, aynı devirde yaşamış olan Yunus Emre, Sultan Veled, Âşık Paşa ve Ahmet Fakih gibi müelliflerin eserlerinde neden böyle bir dil kullanılmadığını sorarak bu eserlerde görülen lehçe farklılıklarının dönemin dil özellikleriyle alakalı olmadığını, bu eserleri meydana getiren müelliflerin kendileri ile ilgili olduğunu söylemiştir (1974: 59-71).

EAT.'nin Karahanlı Türkçesi ile organik bir bağı olup olmadığı hususunda yapılan tartışmalara Doerfer noktayı koymuştur. Araştırmacı yaptığı araştırmalar neticesinde şu sonuca ulaşmıştır. Selçuklular 11. ve 13. yüzyıllarda Horasan ve Anadolu bölgelerine yayılmışlardır. Horasan ve Anadolu Selçukluları arasında çeşitli siyasî ve sosyokültürel nedenlerden dolayı daha bu dönemlerde ağız farklılıkları bulunmaktadır. Horasanda konuşulan/yazılan Oğuz lehçesi Doğu Türkçesi (Karahanlıca) etkisi altında kalmıştır. Bu nedenle Horasanda yazılan/konuşulan Oğuz Türkçesi, Oğuzcanın doğu lehçesini yani Doğu Selçukçasını (Oğuzca) oluşturmaktadır. Anadolu'da gelişen Oğuz Türkçesi ise neredeyse tamamıyla Anadolu'daki Oğuzların konuşma dilinin yazı diline dönüşmesi sonucu meydana gelmiştir. Dolayısıyla Mevlana gibi Horasandan gelen ya da bu bölgeyle temaslarda bulunan müelliflerin eserlerinde azda olsa Doğu Türkçesi dil özelliklerinin görülmesi tamamıyla Horasan ve Anadolu arasındaki ağız farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Bu yönüyle Doğu Türkçesi ve Doğu Selçukçası arasında organik bir bağ bulunduğu; Batı Selçukçası için ise aynı şeyin söz konusu olmadığı söylenebilir. Batı Selçukçasında (EAT'si) görülen Doğu Türkçesi dil özellikleri yukarıda belirtildiği üzere EAT.'nin henüz yazı dili olma aşamasındayken Horasan ile irtibatı olan müelliflerin Batı Selçukçasını etkileme çabaları olarak görülebilir (Doerfer, 1977: 127-204'ten aktarımla Korkmaz, 2013: 84-86).

Doerfer'in bu açıklamalarından sonra Korkmaz Anadolu Selçuklu Türkçesi dönemi eserlerinde görülen farklı dil özelliklerinin o dönem Oğuzcasındaki ağız farklılıklarından kaynaklanması dolayısıyla bu tür eserlere “karışık dilli eserler” terimi yerine tarihî gelişme ve biçimlenme sürecine uygun olarak “Selçuklu Türkçesi Ağızları” denilmesinin daha doğru olacağını belirtmiştir (Korkmaz, 2013: 86).

1.1.2.2.3.2. Beylikler Dönemi

13. yüzyılda Moğol akınları nedeniyle giderek güçsüzleşen Anadolu Selçuklu devleti, bu yüzyılın sonu ile 14. yüzyılın başlarında daha önceleri Bizans sınır bölgelerine yerleştirilen uç boyların bağımsızlıklarını ilan etmeleri üzerine yıkılmıştır. Yıkılan bu devletin egemenliği altındaki topraklarda bağımsızlıklarını ilan eden bu boyların tümüne birden “Anadolu Beylikleri” denilmektedir (Özkan, 1995: 62-63. Bu beylikler içerisinde 13. yüzyıldan 15. yüzyıl ortalarına kadar kurulup gelişen Türkçe’ye ise Beylikler devri Türkçesi denir (Gülsevin ve Boz, 2010: 10-11, Şahin, 2009: 23-24).

Büyük Selçuklular tarafından Anadolu’nun uç bölgelerine yerleştirilen bu boylar Moğol akınları nedeniyle yaşanan yeni göçlerle birlikte nüfuslarını artırarak Anadolu’nun Türkleşmesinde büyük rol oynamışlardır. Bu boylar Köktürkçe, Uygurca, Karahanlıca ve Harezmce yazıtlarda/eserlerde izlerini takip edebildiğimiz Oğuz lehçesinin 13. yüzyıl itibarıyla müstakil bir yazı dili olarak varlık göstermesinde etkili olmuşlardır. Millî gelenek ve göreneklerine sıkı sıkıya bağlı olan Anadolu Beylikleri, Büyük Selçuklu devleti ve Anadolu Selçuklu devletinin aksine Türkçeyi ön plana çıkarmışlardır. Karamanoğlu Mehmed Bey’in *Şimden girü hiç kimesne kapuda ve divanda ve mecâlis ve seyrânda Türkî dilinden gayrı dil söylemeye* fermanı ve diğer beyliklerin başında bulunan yöneticilerin de müdahalesi sayesinde halk arasında konuşulan Türkçe (Oğuz lehçesi) yazı dili seviyesine ulaşmıştır (Togan, 1981: 206-222; Özkan, 1995: 62-68).

Selçuklu döneminde verilen sınırlı sayıda eserlere karşın beylikler döneminde telif veya tercüme, edebî, ilmî ve dinî birçok eser kaleme alınmıştır. Gülşehri, Âşık Paşa, Elvan Çelebi, Hoca Mesud, Kaygusuz Abdal, Kadı Burhaneddin, Şeyhoğlu, Devletoğlu Yusuf, Erzurumlu Darîr, Ahmedî, Ahmed-i Dâi gibi şahsiyetler dönemin belli başlı isimleridir (Korkmaz, 2013: 89-90; Gülsevin ve Boz, 2010: 10-15; Şahin, 2009: 24; Özkan, 1995: 68-74).

Oğuz lehçesine dayalı olarak kurulup gelişen yazı dilini oluşturan bu dönem eserlerinin en karakteristik özelliği aynı metinde bile farklı ağız özelliklerini barındırmalarıdır. Söz gelimi aynı zaman, kip, kişi çekiminde farklı varyantlar tespit edilebilmektedir. Örneğin geniş zaman birinci teklik kişi için *-(V)r men*, *-(V)rvAn*, -

(V)rvAnIn, -(V)rvAm, -(V)rIn, -(V)rAm varyantları kullanılmaktadır (Gülsevin ve Boz, 2010: 4). Ancak bu varyantlaşmalar Selçuklu dönemi Türkçesinde olduğu gibi bu dönem eserlerinde karışık dilli bir hadise oluşturmamaktadır. Beylikler dönemi eserlerinde görülen bu varyantlaşmanın nedeni farklı Oğuz ağızlarının eserlere yansımalarıdır. Moğol akınlarıyla birlikte Anadolu'ya Oğuzlardan başka Kıpçak, Çiğil, Kanglı gibi boyların da gelmiş olmasıyla ve Oğuz boyları arasında önceden beri bulunan ağız farklılıkları nedeniyle beylikten beyliğe, bölgeden bölgeye ve doğal olarak da eserden esere ağız farklılıkları kendini göstermiştir (Korkmaz, 2013: 108). Bu durum 15. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı beyliğinin Anadolu'da hâkimiyeti sağlayarak imparatorluk seviyesine ulaşması ile Oğuzcaya dayalı Osmanlı Türkçesinin ölçünlüleşmesi ve Safevî devletinin kurularak bu devletin dili olan Oğuzcaya dayalı Azerî Türkçesinin ölçünlüleşmesi yönünde gelişme göstermiştir.

Dolayısıyla beylikler dönemi eserlerinde görülen ağız farklılıkları, Oğuzcaya dayalı lehçelerin şekillenmesinde önemli etken olmuştur. Ancak bu dönem eserlerinden *Kadı Burhaneddin Divânı*, *Dede Korkut Hikayeleri* gibi eserlerde görülen Azerî Türkçesi özelliklerine ya da diğer eserlerdeki Osmanlı Türkçesi özelliklerine bakarak bu dönem eserlerini Osmanlı ve Azerî Türkçesi eserleri olarak ayırmak uygun değildir. Çünkü henüz beylikler döneminde Oğuzca alt lehçelere ayrılmış durumda değildir. Öyle ki bu dönem eserlerinde görülen bazı ağız özelliklerinin Doğu Oğuzca diyebileceğimiz Türkmencede yaşıyor olması bu durumu daha net olarak açıklamaktadır. Beylikler dönemi eserlerinde görülen farklı ağız özellikleri daha sonraki yüzyıllarda Oğuzca'nın lehçelere ayrılması ile kimi lehçelerde sık kullanım sonucu koyulaşarak; kimi lehçelerde ise az ya da hiç kullanılmaması sonucu körlenerek lehçelerin karakteristik özelliğini oluşturmuşlardır (Dilaçar, 1988: 83-85).

1.1.2.2.3.3. Osmanlı Türkçesine Geçiş Dönemi

Anadolu'da Türk birliğinin sağlanması ve İstanbul'un fethiyle birlikte Beylikler Dönemi Türkçesi yeni bir boyut kazanmaya başlamıştır. Osmanlı devletinin imparatorluk seviyesine ulaşması ile ilim ve edebiyata verilen değer artmıştır. Kurulan medreselerde ilim dili olarak Arapçanın edebî dil olarak da

Türkçenin yanında Farsçanın da ön plana çıkması ile Beylikler döneminin sade, açık, anlaşılır dili ile birlikte Arapça ve Farsça sözcük, terkip ve tamlamaların bol kullanıldığı Osmanlı Türkçesi meydana gelmiştir. 15. yüzyılın ikinci yarısına tekabül eden bu dönem eserlerinde Türkçe sözcüklerin yanında Arapça ya da Farsça eşanlamlıları; kısa, düz cümlelerle birlikte Arapça ve Farsça tamlama ve ilgeçlerde girift bir hâl almış cümle yapıları görülmektedir. Ancak dilde meydana gelen tüm bu gelişmelere rağmen sade, anlaşılır bir şekilde kaleme alınmış eserler de bulunmaktadır. Bu yönüyle bu dönem eserlerinde geçiş döneminin tüm özelliklerini görmek mümkündür (Korkmaz, 2013: 110; Akar, 2012: 279-280).

Bu dönemde manzum-mensur çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Ahmet Paşa, Necati Bey, Avnî, Adlî, Sultan Cem, Karamanlı Nizâmî, Adnî, Mesihî gibi şâirlerin divanları bu dönemdeki manzum eserlere; Âşıkpaşa-zâde'nin *Tevârih-i Âl-i Osmânî*, Oruç Bey'in *Oruç Bey Tarihi* ve Neşrî'nin *Cihân-nümâ* olarak bilinen eseri sade, anlaşılır bir tarzla; Tursun Bey'in *Târih-i Ebu'l-fethi* ve Sinan Paşa'nın *Tazarrunâmesi* ise süslü, ağır ve ağıdalı bir dille kaleme alınmış mensûr eserlere örnek gösterilebilir (Şentürk, Kartal: 2007: 131-170).

Manzum ve mensur eserlerde dilin giderek Arapça ve Farsçanın etkisinde kalmasına tepki olarak, daha sonraları Türkî-i Basit olarak adlandırılan akımın ilk temsilcisi olan Aydınî Visalî 15. yüzyılın sonlarında aruz vezniyle oldukça sade bir dille şiirler ortaya koymuştur (Timurtaş, 1992: 253).

1.2. BİÇİMBİLGİSİ

Dilbilgisi ve dilbilimin başlıca araştırma konusu olan biçimbilgisi şu şekilde tanımlanmaktadır:

“Bir dildeki kök ve ekleri, bunların birleşme yollarını, eklerin anlam ve görevlerini, dilin türetme ve çekim özelliklerini ve şekille ilgili öteki konuları inceleyen gramer dalı” (Korkmaz, 2007: 203).

“1-Sözcüklerin, biçimbirimlerin yapısını inceleyen dilbilgisi alanı. Bu açıdan, sözcükbirimlerin ve sözcük-biçimlerin oluşum süreçlerini, biçimbirimlerin bu süreçteki kuruluşlarını ele alır. 2- Bir dilin dilbilgisinde, o dilin sözlükbirimlerinin ve

sözcük-biçimlerinin oluşum süreçlerini, biçimbirimlerin bu süreçteki kuruluşlarını içeren bileşen” (İmer, Kocaman ve Özsoy, 2011: 53).

Biçimbilgisinin görevleri “*sözlüksel ve dilbilgisel (görevsel) biçimbirimleri, bunların sayılarını ve işleyiş kurallarını belirlemek; bağımlı ve bağımsız olarak ikiye ayrılan sözlüksel ve dilbilgisel biçimbirimlerin işlevlerini ortaya çıkarmak” şeklinde sıralanabilir (Boz, 2013: 1).*

1.2.1. Ek (=Biçimbirim)

“Dilde anlamlı en küçük birim” olarak ifade edilen biçimbirim (Aksan, 1998: 108), dilbilim ve geleneksel dilbilgisi çalışmalarında çeşitli şekillerde tasnif edilmiştir. Geleneksel dilbilgisi çalışmalarında genel olarak “yapım” ve “çekim” ekleri (Gülsevin, 2004: 1275) şu şekilde ele alınmıştır:

1. Çekim Ekleri

1.1.İsim Çekim ekleri

1.1.1. Hâl

1.1.2. Çokluk

1.1.3. İyelik

1.1.4. Soru

1.2.Fiil Çekim Ekleri

1.2.1. Zaman ve kip ekleri

1.2.2. Şahıs ekleri

1.2.3. Soru eki

1.2.4. Sıfat-fiil ekleri

1.2.5. Zarf-fiil ekleri

2. Yapım Ekleri

2.1. İsimden İsim Yapım Ekleri

2.2. İsimden Fiil Yapım Ekleri

2.3. Fiilden Fiil Yapım Ekleri

2.4. Fiilden İsim Yapım Ekleri

Ergin, “yapım” ve “çekim (işletme)” eki arasındaki farklılıkları ve benzerlikleri şu şekilde sıralamıştır:

- a. Çekim ekleri kök ve gövdelerin başka kök ve gövdelerle temas için dışarıya uzanan kolları durumundadır. Halbuki yapım ekleri kök ve gövdelerin, yani bir kelimenin içinde vazife gören eklerdir. Yapım eklerinin fonksiyonu kelimenin hudutları içinde kalır. Çekim eklerinin fonksiyonu ise kelime hudutlarını çok aşar. Bu sebeple çekim ekleri yapım eklerinden çok şümüllü eklerdir. Bir yapım ekinin şümülü için sadece içinde bulunduğu kelimenin kök veya gövdesi, bir çekim ekinin şümülü için ise bulunduğu kelimedenden başka kelimeler de girer.
- b. Çekim eki birleştiği kök veya gövdenin manasında bir değişiklik yapmaz. Kök ve gövdeye bir işleklik, kök ve gövdenin manasına bir kullanım nüansı verir... Şimdi eklere daha yakından bakınca görüyoruz ki bunların bir kısmı olan yapım ekleri kök ve gövdelerde mana değişikliği yaparak ortaya yeni manalar çıkarıyor, diğer bir kısmı olan çekim ekleri de kök ve gövdelerin manasına bir nüans veriyor.
- c. Çekim eklerinin kullanım sahaları yapım eklerinden çok geniştir. İsim olsun fiil olsun bütün kök ve gövdelere çekim eki getirilebilir. Fakat yapım ekleri kök ve gövdelerde aynı genişlikte kullanılmaz. Aynı cins iki kök ve gövdeden birinin aldığı bir yapım ekini diğerinin almadığı görülür.
- d. Bir çekim ekinin, bazen çekim ekliği unutulmuş yapım eki haline geçtiği de görülebilir. Bu klişeleşmeye ikinci derecede çekim ekleri asıl çekim eklerinden daha elverişlidir. (Ergin, 2008b: 124-126).

Banguoğlu, ekleri işleyişleri bakımından *çekim ekleri* ve *üretim ekleri* olarak ikiye ayırır. Çekim eklerinin, kelimelerin hâl, sayı, durum, zaman, kişi gibi dilbilgisel ilişkileri kurduğunu ve sözü teşkil ettiğini, bazı durumlarda üretim ekleri gibi kelimeye yeni anlamlar kattığını; yapım eklerinin ise isim ve fiil köklerine gelerek anlamlarında sürekli bir değişiklik yaparak farklı kavramları karşılayan kelimeler yaptığını söylemiştir (2007: 147-149).

Ergin ve Banguoğlu, bazı çekim (işletim) eklerinin, yapım (üretim) ekleri gibi işlev yüklendiklerini belirtmesi bu iki kategori arasında net bir ayırımın yapılamadığını göstermektedir.

Ergin, işletme eki olarak da ifade ettiği çekim eklerinin Türkçede çokluk, iyelik, hâl ve soru olmak üzere dört çeşit olduğunu ve söz konusu bu eklerin yapım eklerinden aynı derecede uzak olmadıklarını vurgulayarak şu açıklamalarda bulunmuştur:

Bunların içinde tam mânâsıyla çekim eki hal ekleridir. Çokluk eki yapım eklerine çok yakındır. İyelik ekleri ise daha çok çekim ekine yakın olmakla beraber yapım ve çekim ekleri arasında bir çeşit ek de sayılabilir. Fakat mânâ değiştirmeyip işleklik veren ekler olarak çokluk eki de iyelik eki de muhakkak ki yapım ekleri değil, bir çeşit çekim ekleridir. Soru eki ise tam bir çekim eki karakterindedir (Ergin, 2008b: 131).

Ergin çokluk, iyelik, hâl ve soru eklerinden oluşan kümeye işletme ekleri, bu ekler içerisinde hâl eklerinin diğer işletme eklerine göre yapım eklerine çok daha uzak olmaları dolayısıyla çekim ekleri şeklinde ifade edilerek aralarında ayırım yapılabileceğini belirtmiştir (2008b: 131-132). Aynı şekilde fiile gelen bazı işletme (çekim) ekleri de yapım eki gibi işlevde bulunmaları dolayısıyla farklılık göstermektedir. Zaman, kip, şahıs, soru, sıfat-fiil ve zarf-fiilden oluşan işletme eklerinden zarf-fiil ve özellikle sıfat-fiiller yapım eki gibi işlevde bulunabildikleri için tam manasıyla çekim eki değildir. Yapım ve çekim eki arasında ama yapım ekine daha yakın olan eklerdir. Bu nedenle diğer ekleri (zaman, kip, şahıs) sıfat-fiil ve zarf-fiilden ayırmak için çekim ekleri, bu eklerin tamamını ifade etmek için ise işletim ekleri denmiştir (2008b: 138-143).

Banguoğlu, çekim ve üretim olarak ikiye ayırdığı ekleri kendi içerisinde de alt gruplara ayırmıştır. Ad çekim ekleri ve fiil çekim ekleri, çekim eklerinin alt grubudurlar. Ad çekim ekleri iç çekim ve dış çekim hâlleri olarak ikiye ayrılır. İç çekim hâlleri ismin *kim, kimi, kime, kimde, kimden, kimin* hâlleridir. Dış çekim hâlleri ise asıl işlevleri üretim eki olmakla birlikte çekim işlevi de yüklenen {+IA}, {+cA}, {+II}, {+sIz} gibi, ek hâlindeki takılar da sayılabilen, eklerdir (2007: 326-331).

Banguoğlu, fiil çekimini ise bitmiş (çekimli) ve bitmemiş (çekimsiz) fiiller olarak ikiye ayırmıştır. Bitmemiş fiilleri tamamlanmamış bir yargıya yüklem olan ad-

fiiller (verbe substantive), sıfat-fiiller (participe) ve zarf-fiiller (gérondif) şeklinde sıralamıştır. Sıfat-fiil ve ad-fiilleri genel olarak yapım eklerine, zarf-fiillerden ise {+A}, {+ArAk}, {+I}, {+mAcA}eklerini yapım eklerine dâhil etmiştir (2007: 408-410; 419-420; 224-274).

Tamamlanmış yargı bildiren bitmiş (çekimli) fiiller zaman, tarz, kişi ve sayı eklerini alan fiillerdir (Banguoğlu, 2007: 441).

“İsim ve fiil köklerine gelip onların anlamlarında sürekli bir değişiklik yaparak farklı kavramaları karşılayan kelimeler yaratan” üretim ekleri “isimden isimler”, “isimden fiiller”, “fiilden isimler” ve “fiilden fiiller” şeklinde sınıflandırılır. Ayrıca bazı çekim eklerinin de üretim eki gibi kullanımları vardır (Banguoğlu, 2007: 149-150).

Korkmaz, şekil bilgisinin (=biçimbilgisi) temel öğelerinin kelime kökleri ve ekleri olduğunu belirterek ekleri yapım ve işletme ekleri olarak ikiye ayırmıştır. Yapım eklerini de addan ad türeten ekler, addan fiil türeten ekler, fiilden ad türeten ekler ve fiilden fiil türeten ekler olmak üzere dörde; işletme eklerini de ad çekim ekleri (yalın durum, ilgi durumu, yükleme durumu, yönelme durumu, bulunma durumu, çıkma durumu, vasıta durumu ve eşitlik durumu) ve fiil çekim ekleri (şekil ve zaman ekleri, şahıs ekleri), fiillerde soru şeklinde ayırmıştır (2014: 99; 109-115).

Korkmaz, “bir çekim veya yapım ekinin bilinen gramer kurallarına bağlı belirli işlev ya da işlevlerle değil de eklendiği söz ile beklendiğinden ayrı yeni bir anlam oluşturacak biçimde birleşip kaynaşması” olarak tanımladığı ek kalıplaşması yoluyla da Türkçede kelime üretilebildiğini vurgulamıştır (2014. 205).

Karaağaç, yukarıdaki geleneksel dilbilgisi çalışmalarından farklı olarak ekleri (=biçimbirimler) tek başlarına anlam ve kullanımları olan “su”, “koş-” gibi asıl biçimbirimler ve tek başlarına anlam ve kullanımları bulunmayan, yeni sözler yapmaya veya sözleri bir araya getirmeye yarayan bağlı biçimbirimler olarak ikiye ayırır. Bağlı biçimbirimler ise yapımlık ve çekimlik bağlı biçimbirimler şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Yapımlık bağlı biçimbirimler addan ad yapım ekleri, addan eylem yapım ekleri, eylemden ad yapım ekleri ve eylemden eylem yapım ekleridir. Çekimlik bağlı biçimbirimler ise ad çekim ekleri ve fiil çekim ekleri olarak ikiye ayrılmaktadır. Ad çekim ekleri çokluk eki, iyelik eki, durum ekleri, bildirme ve soru

ekidir. Eylem çekim ekleri ise zaman, şekil (kip) ve kişi ekleridir (2012: 247-250; 325; 355).

Karaağaç, eylemden türetilmiş adlar olarak tanımladığı eylemsilerden ad-eylemleri yapımlık bağlı biçimlerler, zarf-fiil eklerini ise çekimlik bağlı biçimbirimler bölümünde ele almıştır (2012: 297-305; 376-387).

Turan, eklerin nasıl sınıflandırılması gerektiği üzerine yaptığı çalışmasında, dilbilgisi çalışmalarında çekim ve yapım eki olarak iki kategoriye ayrılan eklerin geniş bir alanı kapsamaması nedeniyle bazı eklerin işlevini saptamanın oldukça zorlaştığını belirtmiştir. Araştırmacı, yapım ve çekim ekleri olarak iki kategoriye ayrılan eklerin işlevlerinin ve sınırlarının koyulaştığı alanlara göre yeniden belirlenmesi gerektiğini söylemiştir (2007: 1835-1836).

Turan, bir eki diğer eklerden uzaklaştıran ve diğer eklerle yaklaştıran özellikleri göz önüne alarak eklerin fonksiyon ve sınırlılıklarına göre şu şekilde tasnif edilebileceğini belirtmiştir:

1. Yapım ekleri (+IIk vb.)
2. Çekim ekleri (hal, iyelik, aitlik, zaman, şahıs ekleri)
3. Fiilimsiler (matar, sıfat-fiiller, zarf-fiiller)
4. Çatı ekleri
5. Olumluluk-olumsuzluk ekleri (-mA-Ø-)
6. Teklik-Çokluk ekerli (+IAr/+Ø)
7. Soru eki (mI) (Turan, 2007: 1835-1844).

Delice, eklerin sözdiziminde işlevlerine bağlı olarak farklı kategorilerde buldukları gerçeğinden hareket ederek ekleri yapılarına göre ayırmaktansa kategorilerine göre ayrı ayrı sınıflamanın daha doğru ve anlaşılır olacağını belirtmiştir. Araştırmacı, Türkçedeki ekleri işlevsel niteliklerine göre şu şekilde tasnif etmiştir:

1. Genişletme ekleri
  - 1.1. İsim genişleten ekler (+cIk, +cAğIz, +gII, +IAr, +ç)
  - 1.2. Fiil genişleten ekler

- 1.2.1. Olumsuzluk eki (-mA)
- 1.2.2. Şahıs ekleri (-Im, -In, -IK, -InIz, -lAr, -sInIz, -sIn, -sInlAr)
- 1.2.3. Kip ekleri (-Dı, -mIş, -Iyor, -AcAk, -Ar, -sA, -mAlI, -AlIm)
- 1.2.4. Çatı ekleri (-n, -Il, -ş, -Dır, -Ar, -I, -p, -AlA)
- 1.3. Hem ismi hem fiili genişleten ekler (mI)
2. Durum ekleri
  - 2.1. Tümleç durumu ekleri (+I, +A, +DA, +DAn)
  - 2.2. Yüklem durumu ekleri (+Dır, İmiş)
3. Kurucu ekler (iyelik, ilgi, sıfat-fiil, zarf-fiil...)
4. Dönüştürücü ekler
  - 4.1. Sıfata dönüştürücü ekler (+II, +sIz, +ki, +sI, +cI, -IcI, +ImSI, +Imtırak, +şIn, -mA, -An, -(A)r, -mIş, -DIk, -AcAk, -AsI, -mAz, -(I)k, -GAn, -vAn)
  - 4.2. Zarfa dönüştürücü ekler (+ArI, -ArAk, +cA, +In, -IncA, -ken, -mAdAn, -Ip, -AlI, +ylA)
  - 4.3. İsme dönüştürücü ekler (-mAk, -mA, -Iş)
  - 4.4. Fiile dönüştürücü ekler (+A-, +Ar-, +Al-, +DA-, +I-, +kIr-, +lA-, +l-, +msA-, +sA-, +Ik-)
5. Yapım ekleri
  - 5.1. Fiilden isim yapım ekleri
  - 5.2. İsimden isim yapım ekleri
  - 5.3. İsimden fiil yapım ekleri
6. Bütünleşik ekler
  - 6.1. Çekim edatıyla bütünleşenler (+A göre, +DEn beri)
  - 6.2. Fiil öbeklerinde yardımcı fiillerle öbekselenler (-yA/-I+bilmek/durmak/kalmak/yazmak vb. yardımcı fiil; -Ipdur-)
7. Temsil ekleri (+A, -En) (Delice, 2000. 221-235).

Delice'nin bu tasnifini Gülsevin, “dönüştürücü ekler” altında verilen “fiile dönüştürücü ekler” ile “yapım ekleri” altında verilen “isimden fiil yapım ekleri” arasındaki farkın net olarak açıklanmaması dolayısıyla araştırmacının görüşlerinde tartışılabilir ve açıklamaya muhtaç yönlerin bulunduğunu belirtmiştir (Gülsevin, 2004: 1282-1283).

Gülsevin, iyelik ekinden sonra {+sIz}, {+II}, {+gil} eklerinin, çokluk ekinden sora {+sIz} ekinin (bunlarsız), hâl eklerinden sonra {+IIK}, {+imse-} eklerinin (gündelik, benimse-), iyelik eklerinden sonra çokluk ekinin (annelerim/annemler), kişi, yer adları ve zamirlerin üzerine {+sIz} ekinin (Ahmetsiz, Ankarasız, sızsız), {+ki} aitlik eki almış kelimelere iki tane hâl ekinin (evdekilerden) gelebilmesi; {-mA}, {+Dır}, {-(I)yor}, {+gil}, {+i-}, {+(y/I)IA} eklerinin vurguyu önceki heceye atmaları ve üleştirme sayıları yapılırken ünsüzden sonra da “ş” (yarımşar) gelebilmesi gibi durumların sanılanın aksine “sıra dışı” bir durum oluşturmadıklarını belirtmiştir. Söz konusu kullanımların “sıra dışı” sanılmasının gramerlerdeki sınıflandırılma ve tanımlamalardaki genel yanlışlıklardan ileri geldiğini söylemiştir (2004: 1268-1272).

Gülsevin, tasnifini öncelikle eklerin “sözlüksel malzeme oluşturup oluşturmadığı, kalıcı kelime yapıp yapmadığı”na dikkat ederek asıl fonksiyonu “kalıcı sözlüksel kelime türetmek” olan ekleri “türetme ekleri” olarak adlandırmıştır. Ayrıca geleneksel dilbilgisi kitaplarında yapım eki olarak adlandırılan {+CIK}, {+IncI}, {-Dır-} gibi ekleri sözlüksel malzeme oluşturmadıkları için türetme eki olarak kabul etmemiştir (2004: 1276).

Türetme ekleri dışında kalan ekler, genel anlamda çekim eki denmek yerine kullanılış ve fonksiyonlarına göre gruplara ayrılmıştır. Eklendikleri kelimeyi kalıcı sözlüksel bir yeni kelime hâline getirmeyen, ancak söz konusu kelimelerin türünü/görevini değiştiren {+ki} aitlik eki zarf-fiil ekleri, sıfat-fiil ekleri, mastar ekleri ve çatı ekleri tür/görev değiştirici ekler olarak adlandırılmıştır (2004: 1276-1277).

Türetme ve tür/görev değiştirmeyen, ancak kelimeler arasında ilişki sağlayan ve o kelimenin cümledeki öge hâlini değiştirebilen ad durum, iyelik, kişi, çatı, zaman ve kip eklerine işletme ekleri denilmiştir (2004: 1277).

Sözlüksel anlamda kelime türetmeyen, tür/görev değiştirmeyen ve cümle içerisinde unsurlar arasında ilişki kuran ekler dışındaki çokluk bildiren {+lAr}, aile/grup bildiren {+gil} ve küçültme bildiren {+CIk}, {+CAğIz} ekleri kategori ekleri olarak adlandırılmıştır (2004: 1277-1278).

Gülsevin'in sözdizimi temeline dayalı fonksiyonel sınıflandırmasında türetim ekleri şu şekildedir:

1. Türetme ekleri

1.1. İsimden isim türeten ekler (+A, +Aç, +Ak, +Ay, +cI, +CII, +dAm, +DAş, +DIrIk, +II, +lAk, +IIk, +mAn, +sAl, +şIn, +(I)z)

1.2. İsimden fiil türeten ekler (+A-, +(A)l-, +(A)r-, +I-, +(I)k-, +Kır-, +lA-, +sA-)

1.3. Fiilden isim türeten ekler (-Aç, -AgAn, -Ak, -Al, -AlAk, -Am, -AmAç, -AmAk, -AnAk, -ArI, -cA, -ç, -gA, -gAç, -gIç, -gAn, -gI, -gIn, -I, -IcI, -Iç, -Ik, -(I)l, -(I)m, -mAç, -mAn, -mIk, -mur, -In, -tI, -(I)t, -(A)z)

1.4. Fiilden fiil türeten ekler (-AlA-, -(I)klA-, -mAlA-, -p-) (Gülsevin, 2004: 1267-1283).

Boz, “Türkiye Türkçesi Biçimsel ve Anlamsal İşlevli Biçimbilgisi” adlı çalışmasında öncelikle dilbilgisi çalışmalarında ve öğretiminde kullandığımız terimlerin çoğunun içinin boşalması nedeniyle terim, dilbilgisel verileri sadece biçim üzerinden değerlendirme ve faydasız şablonlar sunulmasından dolayı yöntem ve sesbilgisi, biçimbilgisi, sözdizimi ve anlambilgisi gibi dilbilgisinin dört temel alanına bütüncül bakış açısıyla yaklaşılmadığı için bakış açısı sorunu bulunduğunu belirtmiştir (Boz, 2013: VI).

Çalışmasında sadece bağımlı dilbilgisel biçimbirimler üzerinde duran araştırmacı, işletimlik ve türetimliklerin görev alanlarının ayrı ayrı olmalarına rağmen bazen bu alanların kesişebileceğini, bu durumun ise söz konusu biçimbirimlerin geçirgenliklerini gösterdiğini böylelikle belirgin işlevlerinin dışına çıkıp işlev alanlarını değiştirebildiklerini belirtmiştir.

Boz, yukarıda verdiğimiz kıstaslar doğrultusunda Türkçedeki bağımlı dilbilgisel biçimbirimleri ayrıntılı şekilde tasnif etmiştir. Araştırmacının söz konusu tasnifte ele aldığı türetimlikler şu şekildedir (2013: 5, 107):

Addan Ad	Addan eylem	Eylemden eylem	Eylemden ad
+{A}+	+{A}-	-{A}-	-{A}+
+{Aç}+	+{Al}-	-{AlA}-	-{AGAn}+
+{AK}+	+{An}-	-{DAr}-	-{Aç}+
+{(A/I ⁴)l}+	+{Ar}-	-{gür}-	-{AK}+
+{An}+	+{At}-	-{I}-	-{AKII}+
+{ArI}+	+{DA}-	-{(I ⁴)K}-	-{Al}+
+{Ay}+	+{I ⁴ }-	-{p}-	-{AlAK}+
+{Az}+	+{(I ⁴)K}-	-{z}-	-{Am}+
+{CA}+	+{KI ⁴ r}-		-{AmAK}+
+{CI ⁴ }-	+{I}-		-{(A)nAK}+
+{ç}+	+{IA}-		-{ArI}+
+{CI ⁴ l}+	+{IAAn}-		-{Ay}+
+{CIn}+	+{IAŞ}-		-{baç}+
+{dAK}+	+{IAt}-		-{cA}+
+{DAm}+	+{(I ⁴)msA}-		-{ç}+
+{DAŞ}+	+{(I ⁴)r}-		-{GA}+
+{dI ⁴ rI ⁴ k}+	+{sA}-		-{G/KAç}+
+{(I ⁴)K}+			-{G/KAn}+
+{ka, ge}+			-{G/KI ⁴ }-
+{kan}+			-{G/KI ⁴ ç}+
+{kek}+			-{G/KI ⁴ n}+
+{IA}+			-{I ⁴ }-
+{leyin}+			-{(y)I ⁴ cl ⁴ }-
+{II ⁴ K}+			-{(I ⁴)II ⁴ }-
+{mAn}+			-{(I ⁴)K}+
+{(I ⁴)msAr}+			-{(I ⁴)l}+
+{(In}+			-{(I ⁴)m}+
+{rA}+			-{mAcA}+
+{sAl}+			-{(A)mAç}+
+{sI ⁴ l}+			-{mAn}+
+{şI ⁴ n}+			-{mI ⁴ K}+
+{(I ⁴)t}+			-{(I ⁴)msAr}+
+{tI ⁴ }-			-{(I ⁴)n}+
+{(I ⁴)z}+			-{(I ⁴)nç}+
			-{(I ⁴)ntI}+
			-{pak}+
			-{sAK}+
			-{sAl}+
			-{sI}+
			-{(I ⁴)t}+
			-{tI}+
			-{v}+

Tablo 1: Boz'un Türetim Ekleri Liste

İKİNCİ BÖLÜM

14. YY. ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE TÜRETİM EKLERİ

2.1. EYLEMDEN AD TÜRETİM EKLERİ

2.1.1. {-A, -I, -U}

Gabain, {-A}, {-I}, {-U} biçiminde gösterdiği ekin muhtemelen eş sesli zarf-fiil ekinin aynısı olduğunu belirtmiştir (2007: 51). Eraslan, Gabain'e atıfta bulunarak ekin kalıplaşma ile eylemden ad türetim eki durumuna geçtiğini söylemiştir (2012: 104). Bilgen, {-A} biçiminde zarf-fiil eki olarak değerlendirmiştir (1989: 34). Erdal ünlü ile biten eylemlere {-A}, {-I}, {-U} altbiçimcikleri (allomorphs), ünsüz ile biten eylemlere de {-(y)U} altbiçimciği (allomorph) ile eklenmesi sonucu, zarf-fiil ekinin sözcükselleşmiş (lexicalised) donuk zarflar (petrified converb) oluşturduğunu ifade etmiştir (1991: 403).

Banguoğlu, ekin {-A}, {-I}, {-U} biçiminde zarf-fiil eki olduğunu, ancak ekin çoğunlukla zarf ya da ilgeç olarak kullanılan ve hatta bazen ad ya da sıfat olarak da kullanılan birçok donuk zarflar meydana getirdiğini söylemiştir (1938: 127-128). Şahin, {-A} biçiminde belirttiği ekin asıl olarak zarf-fiil eki olmasına rağmen bazı kök ve gövdelerde kalıplaşmış şekilde kullanıldığını ifade etmiştir (2009: 56).

2.1.1.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

çevre, çevür-e biçiminde türeyen sözcüğü Tietze, iki maddebaşı olarak vermiştir. Bunlardan ilkinin zarf-fiil ekiyle meydana gelmiş zarf/sıfat olduğunu; zarf olarak “fırdolayı, çepçevre”, sıfat olarak ise “etraftaki” anlamına geldiğini; ikincisinin ise “etraf, muhit” anlamında zarftan gelişen ad olduğunu söylemiştir (2002: 501). Gülensoy, sözcüğün zarf olarak “çepçevre” anlamı dışında “etraf, muhit; kenarları pullu mendil” anlamına da geldiğini aktarmıştır (2007: 234). TaS.'de sözcük “etraf, muhit; çepçevre” anlamında kaydedilmekle birlikte “çevre

çal-: etrafı yoklamak, araştırmak; çevresini bağlamak: etrafını kuşatmak, muhatara altına almak; çevre al- (çepçevre al-): etrafını sarmak, kuşatmak” deyimleri ile “çevre taraf (çevre etraf): etraf, her taraf; çevre yan: dört taraf, etraf” sözcük gruplarında da yer almaktadır (TDK, 12 Ekim 2015). SNB ve RN’de sözcük *çepçevre* ikilemesinde; SNB’da *çevre çal-* ve SNB, KY ve GZ’de *çevre al-* deyimlerinde de tanıklanmaktadır.

1. Eylemden somut ad yapar

a. “etraf, muhit”

çü gördi ki ol kendözin saqınur

ne oynar ne çevresine baqınur (SNB, 103/9)

ol halāyık ayāğına düşdiler

ķamu yūsuf çevresine üşdiler (KY, 8b/296)

indediler yūsufi getürdiler

çevresinde yūsufuñ oturdılar (YZ, 3/37)

çevreden per̄iler ķatına dirilüb bir dem şöbet itdiler (MZ, 12b/13)

hulāşatü’l-fetvāda eydür turur şu degirmi olsa çevresi kırk sekiz arşun gerekdür (Mİ, 10a/6)

2. Eylemden sıfat yapar

a. “her, bütün”

ne yazı d̄er idük ne tağ u ķaya

getürmiş idük çevre ili ķaya (SNB, 285/13)

didi zindānı temiz eyleñ bugün

çevre yanın arı eyle zū-fünün (KY, 20a/752)

hem resül ortada tolu ay gibi

çevre yanındaki aşhab kevkebi (GZ, 205b/344)

meger kim gönlini ıldurum urdı

ki çevre yanına ķarañu durdı (RN, 37a/374)

bu şehrüñ çevre yanı yazılardur

yapısı nice yıllık yapılardur (KEMŞ, 2b/23)

Gördi çevre dıvarda Pehlevî dilince yazılmış (KN, 42/6)

‘Alâmeti oldur ki ķulaķ ve çevre yöresi kıızıl ve issi ola (EM, 39b/10)

... andan şoñra bir ķac gez dañı şu urup avadan avadan sürtmek gerek kim çevre yanı dañı arına (Mİ, 8b/15)

b. “etraftaki”

çevre tağlardan vuhuş ile tuyur

çevre aldı mekkeye geldi turur (GZ, 201a/219)

gerek ol deñiz kenârından ķoķ gemiler eyleyesin ve çevre şehirlerden yapucılar ve dürgerler dirşürüb ol yazıda şehirler ve köyler yabdurasın (MZ, 9b/2)

Ve şöyle et ki dükeli pādişāhlar ki çevre éllerde vardur (KN, 183/13)

... tézcek ol süd anda peynir ola ve bağlana ve çevre tamarlara girmeye (EM, 20a/5)

3. Eylemden zarf yapar

a. “çepçevre, fir dolayı”

gül-istānı tutmuş idi çevre gül

anuñ bigi hiç kimse görmüş degül (SNB, 34/15)

çevre ķonar ol ķuyu yöresine

ķul ķaravaş ķoķ ķumaş bilesine (YZ, 13/185)

çün bunlar size ķamle ķılalar ol ķuru yirde çevre çevre segirdişüñ dağıluñ (MZ, 50b/12)

Şakirdleri çevre yügrişürler ağlaşurlar-ıdı (KN, 113/7)

doğru ~ toğrı ~ toğru Clauson sözcüğün *togur-* eyleminin zarf-fiil biçimi olduğunu belirterek sözcüğün zarf, ad ve sıfat görevinde kullanıldığını, temel anlamda fiziksel olarak “düzgün (straight)” daha sonra metafor ile “düzgün (straight), dürüst (honest), namuslu (upright), gerçek (true)” anlamına geldiğini ve tüm lehçelerde çeşitli biçimlerde yaşadığını söyleyerek GB Az., Osm. ve Tkm.’de *dogrı/dogru* biçiminde yaşadığını ifade etmiştir (1972: 473). Bilgen {-U} zarf-fiilleri içerisinde değerlendirdiği sözcüğün *togur-*’tan “kılıç, bıçak gibi şeylerin içlerine geçirdikleri ince demir” anlamına geldiğini belirtmiştir (1989: 78). Gülensoy, **toğ-ur-u* biçiminde etimolojisini vererek {-U}’yu zarf-fiil eki olarak değerlendirmiştir (2007: 292). Sözcük SNB, RN, YZ ve MZ’de *toğruluk* sözcüğünde, Mİ’de *toğruca*, *toştoğru*, KY’da *toğruluk*, KN’de *toğruluk/toğruluk* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “gerçek, yalan olmayan”

niçeme harām̄isin u oğrusın

*bu dērnekde dēgil sözüñ **toğrusın** (SNB, 326/2)*

tā ki anlar söyleye sözin hem̄in

*egriden **toğrıy**ı bile şāh yaķin (KY, 26b/1013)*

gerek ise and içem kim yēmedüm

***doğru** eytdüm saña yalan dēmedüm (YZ, 11/160)*

resulu’llah buyurđı geldi anlar

*didi **toğrusın** ikrār kıldı anlar (GZ, 200b/197)*

*rāyi **toğru** ve endişesi arudur (MZ, 14b/3)*

b. “dürüst”

*dēdi şimdi bildüm sözüñ **toğrusın***

*benüm ile hem yār u hem **toğrusın** (SNB, 136/3)*

*ķamuya toğru dersin **toğru**yısañ*

bulınmaz toğrulıķ sen egriyiseñ (RN, 53a/548)

*Kişıyi daħı bir kişi-y-ile sına. Eger ol kişi-y-ile **toğru** oldı-y-ısa senüñle daħı **toğru** olur (KN, 139/9-10)*

c. “dik, düz”

*Zirek ve devletlü ķuluñ ‘alāmeti oldur ki beli **toğru** eti mu‘tedil ayası açuķ ķoyun gözlü açuķ yüzlü (KN, 88/10)*

*... ammā birez gün toğusına dönerek ĩura daħı burnı **toğrusına** bir miħrāb eyleye dāyim namāzın ol miħrāba ķıla (Mİ, 11a/6)*

d. “dürüst, namuslu”

özünü izlemez ayruğı şınar

*ki **toğru** kim varısa anı ķınar (RN, 22a/208)*

e. “yanlış olmayan”

*ol egriye çeker sen ķo **toğru**ya şap*

ol od yandurur üstine sen şu sep (SNB, 22/12)

f. “düz, düzgün”

*ķılıç **toğru** olsa şığar ķınına*

ılan toğru varsa şığar inine (SNB, 20/7)

2. Eylemden sıfat yapar

a. “dürüst, namuslu”

*ki aħsend ü şābāş éy **toğru** er*

ıuz etmek gözedici vü pür-hüner (SNB, 309/14)

buñ güninde sıhhat olıcak rüzgar

biziz ol enşār vefādār toğrı yar (GZ, 223a/910)

‘āşıqdur toğrulığa toğru cānlar

toğrulığı bulur dostı sevenler (RN, 52a/540)

senüñ gibi toğru yār ve muvāfiq kanda bulunur (MZ, 14a/9)

b. “gerçek, hak”

ķamu halkı toğru yola ündegil

benem toğru vü tañrı birdür dégil (SNB, 10/12)

yūsuf eydür tañrı birdür bir bilüñ

egri(yi) koñ toğrı yola gönilüñ (KY, 12a/429)

eş itdüm ben anı toğru dīnlüdür

aña uymayan haķıķat ķanludur (YZ, 64/948)

... ve dimişlerdür ki toğru söz şāfī bala beñzer (MZ, 59b/13)

***Toğru** söze şalāh-ı dīn işine uğanmaķ gerekmez (KN, 29/14)*

... haķ ta’ālā naşihati ķur‘ānda ķullarına tekrār itdi kim ķulların öğütlemek toğru yola getürmege rahmeti ve ‘ināyeti çok olduğıcun (Mİ, 6b/1)

c. “sanatsız, süssüz (şiiir)” (Doğān, 2011, 463)

Şi’ri şān‘at ve terkīb ile eyit. Ve toğru şı’r hoş olmaz (KN, 149/14)

3. Eylemden zarf yapar

a. “düz, hiç sapmadan, doğruca”

ķişi var ki her dem öperler elin

yañılmaz işin toğru varur yolın (SNB, 363/7)

saña yoldaş olanı sen bilürseñ

seni kurtarasın **toğru** gelürseñ (RN, 33a/329)

didi ya ibn-i ‘ammi sen buları

alıban **toğru** git malı tavarı (GZ, 225a/963)

... mescid-i harāma giricek el kaldura namāzda elin kaldurup tekb̄ir itdügi tekb̄ir ide dahı **toğru** hacere’l-esvede vara öpe (Mİ, 27a/2)

b. “hemen”

pāzişāhuñ bir vez̄iri varıdı adı İrāceste ‘ilmi temām d̄ini bütün şāh **toğru** anı kığırdı derhāl hāl niteligin bildürdi (MZ, 60a/12)

c. “düzgün, gerçek, yanlışsız, eksiksiz”

eger **toğru** söylemez olur iseñ

beni hem ger ‘ayblama ölür iseñ (SNB, 328/4)

toğru tanuqlık (añā) sen söylegil

hālumi di şāha taqr̄ir eylegil (KY, 18a/676)

çırāk yandı del̄il **toğru** bulandı

ev aydın oldu vu uğrı yolandı (RN, 53b/557)

niçe yanlışlar kim nazara rāst görünür ve niçe egriler kim hayāl gözine **toğru** görünür (MZ, 20a/11)

‘Amr eyitti: Dükeli eşekligüñ ile **toğru** dé düñ. Semzüñi kab̄ul kıldum (KN, 76/12)

... yazıcı adam taşavvur ider vaqt olur kim bu biri birine katup bir nesne itdügi **toğru** olur vaqt olur kim yañlış olur (Mİ, 29a/39)

d. “dik”

tutar sol kolın **toğru** bu kez sağın

öñince ho eştı kaçadur şıgım (SNB, 191/6)

At üstinde oturacak **toğru** otur (KN, 75/6)

... bir farz dağı ebū yūsuf̄la şāfi'ī kıyında rükū'dan secdeden kalkıcağ avadan dölenmekdür ebū hanīfe kıyında **toğru** turmağ vācibdür itmezse namāzı nākışdur (Mİ, 11b/27)

4. Eylemden ilgeç yapar

4.1. {+(s)I(n)} iyelik eki ilavesiyle

a. “aslında, gerçek şu ki”

çürük nağdan kimhādan **toğrusı**

şehet yégrek ola yéni boğası (SNB, 26/5)

Pes ‘adldan ve inşāfdan gāfil olma. Egerçi **toğrusın** pādişāhdan hemişe korğuda ol (KN, 170/7)

4.2. {+A} togru/doğru

a. “doğru, taraf”

şehādet getürdi vü yumdı gözün

ulu teñriye **toğru** dutdı yüzün (SNB, 364/3)

eytdiler bir kulumuz vardı bizüm

diñleñüz kim size gelmiş **doğru** sözüm (YZ, 14/206)

pes çevürdi nizesini ol dilir

toğrı tutdı şāha sürdi hemçü şir (GZ, 221b/829)

... ve biz dağı gerek kim dürüst rāy ve toğru gönül birle düşmene **toğru** turavuz (MZ, 48b/12)

... ve kur‘ānın görklü itse ammā gönüli hağ ta‘ālānuñ hazretine **toğru** olmasa ol kişünüñ cānı olmamış gibidür (Mİ, 12b/36)

4.3. {+dAn} doğru

- a. “taraf, yana”

*kaçan kim göz gönülden **toğru** bağa*

işitmez kulağuna hağkı çağa (RN, 49b/510)

5. Eylemden zamirlik yapar

- 5.1. “dürüst, namuslu (kişi)”

*ki **toğru** hâlini yarına koymaz*

bugün yarın dimeğ o hâle uymaz (RN, 52b/546)

5.2. {+A} hâl eki ilavesiyle

- a. “dürüst, namuslu”

iki ‘âlem bir oddur bir nağ arda

*ki birdür **toğruya** imrüz u ferdâ (RN, 52b/545)*

5.3. {+lAr} çokluk eki ve {+A} hâl eki ilavesiyle

- a. “dürüst, namuslu”

*mağal mi ‘arş yâ ferş **toğrulara***

verür kendülüğini şeh bulara (RN, 52a/539)

érte, sözcüğün etimolojisi hakkında iki farklı görüş vardır. Clauson, sözcüğün etimolojisi için bir yorum yapmamıştır. Araştırmacı, sözcüğün “seher vakti (the early morning)” anlamına geldiğini ve ilk dönemlerde (early period) *tañ* ile birlikte kullanıldığını; orta dönemde (medieval period) “yarın sabah seherle (early tomorrow morning); yarın (tomorrow)” ve “bundan daha önce (earlier than this)” şeklinde iki zıt anlam kazandığını ve tüm lehçelerde ilk hecedeki /é/ sesinde ve son hecede /-n/ eklentisi ile *erten* gibi çeşitli ses değişiklikleri ile yaşadığını söylemiştir. Araştırmacı, Osm.’da 14. yy.’dan itibaren *erte* ~ *érte* varyantlarında birçok ifade de “seher vakti (early morning), 16. yy.’dan itibaren “yarın” anlamında kullanıldığını ve “daha

önceleri (former times)” anlamına rastlanmadığını aktarmıştır (1972: 202-203). Bilgen, “erken” anlamını verdiği sözcüğü bulunma hâli eki ile türemiş sözcükler içerisinde ele almıştır (1989: 15). Tietze, sözcüğü iki farklı maddebaşı hâlinde değerlendirerek ilkinin “sabah, şafak sökme zamanı” bundan geliştiğini işaret ettiği ikinci maddebaşının ise “ertesi gün, yarın” anlamına geldiğini ifade etmiştir (2002: 736-737). Bang, sözcüğün bulunma hâli ekinin kalıplaşmasıyla *er+te* biçiminde oluştuğunu söylemiştir (Bang’dan aktarımla Korkmaz, 2011: 13 bk. beş numaralı dipnot). T.Tekin, “erken, erkenden” anlamına geldiğini söyleyerek **ēr+tä* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2013d: 268). Gülensoy, “erte, ertesi” anlamında verdiği sözcüğün *ēr+tä* > *ér+te* biçiminde etimolojisini yapmış **ert-* ‘geçmek’ –*e*, *irt-* ‘devam etmek, sürmek’ biçimiyle karşılaştırılmasını belirtmiştir (2007: 340). Korkmaz, sözcüğün *ert-* ‘geç- eylemine {+A} zarf-fiil ekinin kalıplaşması ile oluşmuş “erken, sabahleyin, erkenden, yarın” anlamlarına gelen bir zaman zarfı olduğunu söylemiş ve Türkçe’de /r/’den sonra /t/’bulunmasının Türkçe’nin ses yapısına aykırı olduğu gerekçesiyle Bang’ın görüşüne karşı çıkmıştır (Korkmaz, 2011: 13, 58 bk. beş ve yirmi dokuzuncu dipnot).

Sözcüğün yapısıyla ilgili bir diğer yaklaşım ise Uysal’a aittir. Araştırmacı yukarıda aktardığımız her iki görüşü de temel alarak “Erte Sözcüğünün Altun Yaruk’ta Kullanışı” üzerinde durarak şu sonuca ulaşmıştır:

Örnekler dikkatle incelendiği zaman *Altun Yaruk*’ta yapı bakımından iki ayrı *ertenin* bulunduğu açıktır. Birincisi *ér* (=erken) isim köküne *+te* bulunma durumu eki geirilerek elde edilen *erte*, ikincisi ise *ért-* (geçmek, işlemek, devam ettirmek) fiiline –*e* zarf-fiil eki eklenerek oluşturulan *erte*’dir. (...) İlk şekil (*ér+te*) “sabah” anlamıyla bir kez isim, “sabah, erkenden” anlamıyla üç kez zaman zarfı, “önce, ilk olarak” karşılıklarıyla da bir kez sıralama zarfı olarak işletilmiştir. Diğer şekil (*ért-e*) metinde “sonra” anlamıyla beş kez çekim edatı, “geçip, devam ettirip” karşılıklarıyla iki kez durum zarfı, “zaten, bir de” anlamlarıyla bir kez cümle başı edatı olarak yer almıştır. İkinci gruptaki yapıların bir kısmında ek kalıplaşması olayı yaşanırken durum zarfı şeklindeki örneklerde zarf-fiil ekinin tek başına kullanıldığı anlaşılmaktadır (Uysal, 2012: 254-255).

TaS.'de sözcük çok sayıda sözcük grubu içerisinde maddebaşı yapımakla birlikte “erte (irte): ertesi, gelecek, sabah, şafak sökme zamanı, yarın; erde: erkenden, erkence”; DS’de “erte: herhangi bir işte ilk başarı” anlamlarında kaydedimiştir. TaS.’de bunun dışında “erde ve geçde: erken veya geç; erden (irden): erkenden, erken erken” DS’de ise “erte beklemek: dince kutsal sayılan günlerde ibadet etmek, erteleyin: şafakla beraber, erten: sabah güneşin doğduğu zaman, ertene: sahur” maddebaşları da söz konusu sözcükle ilgilidir (TDK, 08 Ocak 2016; DS, 2009/III: 1777). KN, EM’de sözcük *értelü gécelü* ikilemesinde, SNB, YZ, KEMŞ, Mİ’de *irtesi* “bir sonraki gün”, Mİ’de *irtele-* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden zaman adı yapar
  - a. “şafak, seher, sabah vakti”

géce érteye dek uyımaz idi

iki günde bir nesne yémez idi (SNB, 76/6)

érte oldı tañılacaķ yūsuf tırur

tazısını eyerleyü yūsuf binür (YZ, 58/856)

... dūrgeri uyķuda koyub dostı murādın sürerdi. İrteye yakın olıcaķ girü evine gelürdi (MZ, 59a/9)

Érteden öyleye degin ceng eylediler (KN, 136/13)

... oruc ayınuñ kamasında delü olmış olmaya oruc dutmağa niyyet idüp yimekten icmekden yakınlık itmekden irte yiri arķurısına aġarduġından gün batınca yıġlına niyyet itmek budur kim budur kim irte oruc dutacaġına göñlile kasd ide dil-ile daġı irte oruc dutacaġın dirse daġı yigdür (Mİ, 24b/20-21)

- b. “gündüz” (Doġan, 2011: 346)

Ve uşlular kim érte géce yigirmi dört sâ’atdur, her bir vaķtı bir işe ta’yîn etmişlerdür, ol vaķtda ayruķ iş işlemezler (KN, 50/10)

- c. “sabah (namazı)

Evvel ziyān oldur ki érte namāzı fevt olur ve kedħudālık kılur (KN, 54/12)

... ammā yigrek budur kim niyyet itdüm işbu **irte** sünnetine kıılmağa diye (Mİ, 11b/2)

2. Eylemden zarf yapar

2.1. Yalın

a. “sabah”

cihān bir qarārında durmaz geçer

bu yérde géce konan érte göçer (SNB, 304/11)

bir géce yatur-iken ol düş görür

érte tırur anı ya ‘kūba şorar (YZ, 2/21)

Ve çok hoca görmiş kul alma kim çok er almış ‘avrat bigi olur (...) Ve érte duranın al (KN, 94/1)

... temirhindi ve hıyārşenberile ve rāhat güninde érte ve géce cevāv içeler (EM, 56b/2)

*... oruc ayınıñ kamasında delü olmış olmaya oruc dutmağa niyyet idüp yimekten icmekden yakınlık itmekden irte yiri arķurusına aǵarduǵından gün batınca yıǵlına niyyet itmek budur kim budur kim **irte** oruc dutacaǵına gönile kasd ide dil-ile daħı **irte** oruc dutacaǵın dirse daħı yigdür (Mİ, 24b/20-21)*

b. “bir sonraki gün, yarın”

giçdi ol gün érte cümle hāş (u) ‘ām

ya ‘kūbı görmege geldiler tamām (KY, 48b/1914)

2.2. gece ile birlikte

a. “gündüz”

yigit kişisin degülsin koca

yüri yügür eglenme érte géce (SNB, 288/4)

aǵlamaqdan görmez oldı gözleri

érte géce yūsuf oldı sözleri (YZ, 45/664)

bulardan ğayri yanan erte gice

ki dört yüz on ikidir uçdan uca (KEMŞ, 8b/152)

Sizüñ işiñüz erte gice şerr ü fitne mekr ü ħiledür. Anuñ işi erte gice ‘ilm ü ħikmet ma ‘rifetdür (MZ, 22b/13)

Érte gece qaravaşlar-ıla ‘işret édüp meşğül-ıdı; lîkin anası key ‘âķıla-y-ıdı (KN, 115/13)

... yüz otuz direm süde қатарlar ve érte gece şu yérine andan içeler (EM, 67b/6)

3. Addan ilgeç yapar

a. “sonrası/sonraları”

yaraşdururam size tañ érte toy

bunı sen muĥat bil ü köp sözi қoy (SNB, 138/11)

... yıluñ mecmū‘ı ‘umrenüñ vaķtıdur biş günden artuğ ikisi bayram günidür üç gün kici bayram irteleridür zîrā ol biş günde ‘umre dürüst degüldür (Mİ, 26b/12)

tolayı, **tol-a-(y)**ı biçiminde türeyen sözcüğü Tietze, üç maddebaşı hâlinde vererek ilkinin ayrılma hâl ekinden sonra “sebebiyle, yüzünden”; ikincisinin isim/sıfat olarak “çevre, muhit” ve üçüncüsünün ise “çepçevre, firdolayı, etrafında” anlamlarına geldiğini, ayrıca sözcükteki ekin de {-(y)U} zarf-fiil eki olduğunu söylemiştir (2002: 641). Gülensoy, *tol-ğa-y-u* > *dol-a-y-ı* biçiminde etimolojisini vererek “dolay, çevre” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 296). TaS.’de sözcük “dolay (dolayı, tolayı, dolayu, tolayu): 1. muhit, çevre, etraf; 2. çepçevre, firdolayı, dairenmadar”; DS’de “dolay (I) [dolayan, dolayı-1, dolaylama (II)-1: 1. etraf, çevre; 2. tepelerin derelere doğru uzanan girintili çıkıntılı yerleri; 3. [-> dolamaç (I)]; 4. sınır; 5. bir yanı dağ olan yol ve suyun kıyısında bir şerit gibi uzanan kara parçası; 6. dağın eteği; dolay (II): uzak akrabalık için kullanılır; dolayı: 1. [-> dolay (I)-1]; 2. [-> dolamaç (I)]; 3. dağın yamacı ve yamaçtan giden yol” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 12 Ekim 2015). KY’da *tol-a-* eylemi şu beyitte tanıklanmaktadır: *geh saçını tolayasın boyñuna // gāh zülfin cāna zincir idesin (KY, 47b/1877)* (Karahan, 1994: 297).

1. Eylemden somut ad yapar

- a. “çevre, muhit, etraf”

hele bildüñ harem içre ne vardur

dahı bilüñ tolayısı şehirdür (KEMŞ, 7a/118)

2. Eylemden sıfat yapar

- a. “çepçevre, firdolayı”

bu ka'benüñ tolayı dört yanında

ki mihrablar düzetmişlerdür anda (KEMŞ, 6b/113)

yaħa ~ yaħa, Clauson sözcüğün muhtemelen *yak-* “yaklaşmak, bir şeyin yanında olmak” eyleminden türediğini, temel olarak “(bir şeyin) kenar(ı), sınır(ı)” anlamına geldiğini, ancak ilk zamanlarda özellikle (elbisenin) “gerdanlık(ı) (collar)” anlamını karşıladığını, tüm lehçelerde bazı ses değişiklikleri ile çeşitli anlamlarda yaşadığını ve 14. yy. Osm.’da “gerdanlık (collar), sahil (shore, bank), karşı kıyı (opposite shore) anlamlarında kullanıldığını söylemiştir (1972: 898). Gülensoy, “*ya-k- ‘yakınlaşmak’-a” biçiminde etimolojisini verdiği sözcüğün “giysilerin boyna gelen, boynu çeviren bölümü; giyeceklerin boyna gelen bölümüne eklenen ve türlü biçimlerde olan parçası; kıyı, kenar, taraf; eğik, yerey; yapıların saçaklarında suyun içeriye sızmasını önlemek için kiremitlerin altıyla oluk arasına konulan metal levha; semt” anlamlarına geldiğini ifade etmiştir (2007: 1034). TaS.’de sözcük *yaha*: *yaka*; DS’de “*yaka* (I): 1. yan, yön; 2. semt; 3. sırt, bayır; 4. kıyı; *yaka* (II): [-> *yakı* (I)-1]; *yaka* (III): kadın memesi; *yaha*, *yaha* (II): *yaka*” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 12 Ekim 2015). SNB’da *yaħ-* eylemi şu beyitte tanıklanmaktadır: *gerek indi sen teñriye baħasın // dahı kaçmayasın baña yaħasın (SNB, 347/3)* (Cin, 2012: 386).

1. Eylemden nesne adı yapar

- a. “giysilerin boyna gelen, boynu çeviren bölümü”

çağırur idi yırtup uzın uzın

*geh **yaħasın** u gehi boğazın (SNB, 224/14)*

ol güneş gerü yakamdan tiz çıkar

dürr dérerem bu gözüm şöyle bakar (YZ, 12/169)

şâh yakasından şınup tutdı anı

pes götürüp ırmağa atdı anı (GZ, 229a/1083)

‘aşâña urdum yakamı dutdı

baña karşı turur haqqı unıtdı (RN, 21b/206)

b. (met.) “sınır”

şabır yakasın yırtdı (MZ, 41a/2)

c. “diğer taraf”

çin kavmi geldi elinden kaya

dönüp kaçıyorur iken yakaya (SNB, 298/11)

d. (met.) “kendini”

kişi ‘ışka vericegez yakayı

yakasını yırtar tutar yakayı (SNB, 131/5)

2.1.2. [-eç]

ET.’de [-ğaç], [-gâç], [-kaç], [-kâç] şeklinde görülen bir ektir. Gabain, ekin genellikle âlet adları türettiğini söylemiştir (2007: 52). Tekin, ekin yapısının bilinmediğini belirterek âlet adları türettiğini ifade etmiştir (1992: 84). Eraslan, Gabain ve Tekin’in verdiği bilgileri aktarmıştır (2012: 105).

Banguoğlu, âlet adları, sıfatlar ve adlar türeten ekin ET.’de canlı ve birleşik ek olması muhtemel [-geç] ekinden gelmiş olabileceğini söyleyerek ekin eski ve yeni şekillerinin (*kıskaç X kısac*) yan yana kullanıldığını belirtmiştir (2007: 229). EAT’de

çok işlek olmayan bir ektir. Gülsevin, ekin alet adı türettiğini belirterek *kısaç* sözcüğünü örnek olarak vermiştir (1997: 134).

2.1.2.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

güleç, gül-eç biçiminde türeyen sözcüğün Tietze ve Gülensoy, “her zaman gülümseyen” anlamına geldiğini belirtmiştir. Tietze, sözcükteki eki eylemden sıfat türetim eki olarak değerlendirmiştir (2009: 204; Gülensoy, 2007: 394). TaS.’de sözcük “güleç (gülenç, güleç yüzlü, gülenç yüzlü): güler yüzlü, beşuş” ve DS’de “güleç: [-> güleğen], sevimli, güler yüzlü, çok gülen (kimse)” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 11 Ekim 2015).

1. Eylemden süreklilik bildiren nitelik adı yapar

a. “her zaman gülümseyen”

ki kürsîde otur u söyle sözün

*işün açıla çün **güleç**dür yüzün (SNB, 303-14)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “mütebessim”

eli açuğun bağlu kıalmaz işi

***güleç** yüzünün çatlu kıalmaz kaşı (SNB, 358-3)*

2.1.3. {-AcAK}

Gelecek zaman sıfat-fiil ekidir. EAT. ile ilgili yapılan araştırmalarda da ekin bu işlevi üzerinde durulmuştur (Korkmaz, 1973: 190-191; Timurtaş, 2012: 136-137; Gülsevin, 1997: 123-124; Şahin, 2009: 75). EAT.’nde yeni yeni kullanılmaya

başlanan sıfat-fiil eki (Korkmaz, 1973: 190) olmasına rağmen bu dönemde bazı sözcüklerde kalıplaşarak türetimlik işlevinde kullanılmıştır.

2.1.3.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

binecek, bin-ecek biçiminde türeyen sözcük “binit (binilecek taşıt veya hayvan)” anlamına gelmektedir.

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “binit”

... *kaçan bir kişi gözüle bir gökcek ‘avrrat görse ya dünyānuñ kumaşlarından bir gökcek geyecek, ya **binecek** ya yiyecek görse ya buları kulağıla işitse gönline bu nesnelere hevesi düşer (Mİ, 30a/13)*

diñlenecek, diñlen-ecek biçiminde türeyen sözcüğün Korkmaz, “dinlenme yeri” anlamına geldiğini belirtmiştir (1973: 332).

1. Eylemden yer adı yapar

a. “dinlenme yeri”

*ben kul hoz çokdan berü iştiyāk-ı na‘li bu hazret firākı odından komuşam ve şāhuñ hayāl-i hizmeti ki hemişe mekār-ı haste **diñlenecegidür** (MZ, 66b/6)*

évecek ~ **evecek**, év-ecek biçiminde türeyen sözcüğün Doğan “aceleci” anlamına geldiğini belirtmiştir (2011: 348). TaS.’de sözcük “ivecek (ivecen, ivecük): 1. aceleci, acul; 2. acele edilmesi gereken (iş), acele” anlamında, DS’de ise “evecek: [->ivecen], aceleci” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 11 Ekim 2014) . SNB ve KN’de sözcük *éveceklük* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır. KN’de söz konusu év-eylemi *köma çok māl kim ol senüñ degüldür // senüñ oldur çü vërmege éversin (81/7)* beytinde tanıklanmaktadır (Doğan, 2011: 178).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “aceleci”

*Ve altı haşlet kendüzünde saklayasın: Biri, heybet; ikinci, adl bahşış; üçüncü, éli saklamak; dördüncü, āhistelik ki yeyni ve **evecek**¹; beşinci, toğru söylemek; altıncı ....*
(KN, 183: 9)

kişi şabr ile bulur işe zafer

éveceklik é dende kalmaya fer (SNB, 105/1)

geyecek, gey-ecek biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, “esvap, üst baş, giysi” anlamına geldiğini belirterek sözcükteki eki gelecek zaman sıfat-fiili (partisib) olarak değerlendirmiştir (Tietze, 2009: 142). Gülensoy, sözcüğü “geyecek: elbise” biçiminde maddebaşı yapmıştır (2007: 368). TaS.’de ayrı bir maddebaşı olarak bulunmamakla birlikte “giyeceklenmek “giyinmek, üzerine giyecek almak” ve -“kişilik kaftan” maddebaşına gönderimle- “kişilik geyecek: resmî günlerde giyilen ağır elbise” maddebaşlarında tanıklanmaktadır. DS’de sözcük “geyecek: [->geysi -1], elbise, çamaşır vb. giyilecek şey” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 11 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “giysi”

*... ammā şol kadar nesne kim kişinüñ gendüye ve nafaķası gendüye vācib olanlarıñ yiyecegine ve **geyecegine** ve girü qalan vech-i ma’işetine yitecek denlü denlü kazanmaq günāh degüldür (Mİ, 31a/35)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “giyilen”

*imām ebū Yusuf eydür varup geldükden şonra bir aylık yiyecek **geyecek nesneye güci yetse gerek (Mİ, 26a/26)***

içecek, iç-ecek biçiminde türeyen sözcüğü Gülensoy, “içecek, meşrubat, içecek her şey” anlamında kaydetmiştir (2007: 423).

¹ Metinde sözcük évecek ~ evecek şeklinde çift hareketli yazılmıştır bk. (Doğan, 2011: 265, 547).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “içilen her şey, meşrubat”

... *şehvet kuvvet-i şehre şol yiyecek geyecek ve **icecek** getürici gibidir (Mİ, 29b/11)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “içmeye elverişli”

... *eger bir yirde k̄onsalar kim anda on biş günlük **icecek** su ola ve t̄uranlara yiyecek ola (Mİ, 18b/27)*

olacak, ol-acak biçiminde türeyen sözcüğü Doğan “gelecek, âti” olarak anlamlandırmıştır (2011: 429). Gülensoy, sözcüğün halk ağzında “üvey” anlamına geldiğini belirterek sözcükteki eki eylemden ad türeten gelecek zaman eki olarak değerlendirmiştir (2007: 620). DS’de de sözcük “üvey” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 11 Ekim 2015).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “gelecek, âti”

*Bilgil ey oğul ki! Hiç nesne yokdur olmışda **olacağ**da, illā âdem oğlanı anı bildi (KN, 8/7)*

şapacağ, şap-acak biçiminde türeyen sözcük “mezar içinde ölünün konulacağı yer” anlamına gelmektedir.

1 Eylemden yer adı yapar

a. “mezar içinde ölünün konulacağı yer”

... *cenāzeyi k̄azılan sinleniñ k̄ibledin yanına koyalar sini giñ ve yüksek k̄azalar k̄ibledin yaña t̄abūt şığacağ deñlü **şapacağ** eylemek yigdür (Mİ, 20b/2)*

yéyecek, yé-(y)ecek biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “yemeye elverişli olan her şey; yenilebilen” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 1149).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “yenilebilen her şey”

yiyecek kim yūsuf ol dem yiridi

taşra bogazında görünür idi (KY, 7b/249)

*... meger bir gün **yiyecek** bulmadı, nāçār bir ırmağ kenārına varub oturdı ki rezzāk rızq vire (MZ, 63a/4)*

*Çün öyle ola; bile yédügi kişileri cem‘ eyleye, bile hōna otura. **Yéyecek** tîzcek yémeye geñince yéye. (KN, 51/5)*

*... ve eger **yéyeecege** bişeriken kıtsalar béş diremin bir béze bağlayup çömlek içine bırağalar kaynaya ol ta ‘āmdan yéyeler (EM, 6b/9)*

*hulāşada eydür kaçan bir kişi **yiyecek** yirken ağzında ceyneyu dururken uyusa ağzında ceynenmiş nesne kılsa bilse kim irte olmuş ağzından kaçırup bırağmaq gerek eger yudarsa kefāret olur (MÍ, 24b/37)*

2 Eylemden sıfat yapar

a. “yenilebilen”

*imām ebū Yusuf eydür varup geldükden şoñra bir aylık **yiyecek** geyecek nesneye güci yetse gerek (MÍ, 26a/26)*

2.1.4. {-AgAn}

ET.’de az kullanılan bir ektir. Eraslan ekin devamlılık ifadesi veren ve {-A-ğAn} şeklinde görülen birleşik bir ek olduğunu belirtmiştir (2012: 104). Hacıeminoğlu, *gelecek zaman sıfat-fiilleri* içerisinde değerlendirdiği ekin {-gAn} ekine göre kuvvetlilik ve süreklilik ifade ettiğini, bunun yanında ad görevinde sözcükler de türettiğini söylemiştir (1996: 168).

Kaşgarlı Mahmut, lehçeler arasındaki farklılıkları açıklarken Oğuz ve Kıpçakların devamlılık anlamı taşıyan ad ve eylemlerde sözcüğün ortasındaki /ğ/ (gayın) sesini düşürdüklerini ifade etmiştir. Kaşgarlı, bu hususta verdiği örneklerde

Türklerin *ol ewge barağan ol* “o kimse daima/devamlı/sık sık evine gidendir” ve *ol er kulını urağan ol* “o er kölesini daima/devamlı/sürekli dövendir” derken Oğuz ve Kıpçakların bu eki alan sözcükleri *baran* ve *uran* şeklinde kullandıklarını belirtmiştir (Atalay, 1998/I: 33; Dankoff ve Kelly, 1982: 86; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 13²).

EAT ile ilgili yapılan çalışmalarda {-AgAn}eki hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Gülsevin, ekin seyrek kullanıldığını belirterek sıfat türettiğini söylemiştir (1997: 134). Zülfikar, ekin bir eylemin çokça veya yoğun olarak yapıldığı anlamını taşıyan sıfatlarda bir türetim eki olarak tespit edildiğini, ayrıca mübalağa eki de denildiğini belirtmiştir. Ekin, {-AnAk} ve {-gAn} ekleri gibi yoğunluk, devamlılık, şiddet ve bir işi pekiştirerek çokça yapma, abartma kavramlarını sözcüklere katması yönüyle işlevsel olarak bu ekler benzerlik gösterdiğini, {-AgAn}ekin tek heceli eylemlere {-gAn} ekinin ise çok heceli eylemlere özellikle de çatı ekleri üzerine gelebilmesiyle söz konusu eklerin ayrıştıklarını ifade etmiştir (2010: 43,48,51). Kaya ve Erdem, EAT’de ekin bir işin sürekli yapıldığını belirten türetimler yaptığını ve *ol-* eylemiyle birlikte kullanımlarının olduğunu söylemiştir. Öte yandan TaS.’de söz konusu ekle türetilmiş sözcüklerin bir eylemi çokça yapan anlamına sahip olduğunu ve bunun yanında bu ekle türetilmiş kalıcı anlamlar taşıyan sözcüklerin de bulunduğunu belirtmiştir (2010: 1600-1603, 1613).

2.1.4.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

içegen, iç-egen biçiminde türeyen sözcük “sürekli içen, içici” anlamına gelmektedir.

1. Eylemden süreklilik bildiren, eylemi çokça yapan anlamında nitelik adı yapar
  - a. “sürekli içen, içici”

---

² Atalay, sözcükleri *barağan* ve *urağan* şeklinde transkripsiyon ederken Ercilasun ve Akkoyunlu *barğan* ve *urğan* olarak transkripsiyon etmişlerdir. Öte yandan Dankoff, Kelly, söz konusu sözcükleri *barağan* ve *urağan* şeklinde transliterasyon edip *barğan* ve *urğan* şeklinde de transkripsiyon etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Dankoff ve Kelly, 1982: 86; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 13; Atalay, 1998/I: 33).

...*tutulup sevilmeñlerüñüz oldur kim çok yiyegen ve çok üyügen ve çok içegen ola (Mİ,*

kaçagan, kaç-ağan biçiminde türemiş olan sözcüğün Gülensoy, halk ağzında “tavşan” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 449). TaS.’de “firari, kaçkın; kaçınan, uzaklaşmak isteyen” DS’de “kaçagan (I): 1. tavşan 2. tutulamayan koyun, kaçagan (II): av tutmayan evcil atmaca, kaçagan (III): atın güzel yürüyüşü” şeklinde anlamlandırılmıştır (TDK, 10 Ekim 2015).

1. Eylemden süreklilik bildiren, eylemi çokça yapan anlamında nitelik adı yapar
  - a. “kaçak, firari, evini yurdunu terk eden (kişi)”

Ermenilerün ‘aybı: Bed-fi’l, künde, teni ağır ve kaçagan ve ser-keş ve bilüsüz ve hâyın ve yalancı ve korçağ olurlar. (KN, 91/8)

- b. “kaçan, huysuz (hayvan)”

Başı katı, camuş, kaçagan çok kişneyen, osurğan, depek, sürçek, ısırğan, tersleyicek duran ve ülbın çıkarın bu dükeli yatlu olur. (KN, 99/7)

kesegen, kes-egen biçiminde türeyen sözcüğe TaS.’de “fare” anlamı verilmiştir. Ayrıca “keseğenlik: keskinlik” maddebaşında da taban olarak kullanılmıştır. DS’de sözcük “kesegen (I) [keseğen (I)-1, kesen (III), keseyen, kesgen, kesgü, kesiyen, kesküç]: 1. fare, 2. bitki köklerini yiyen, danaburnu da denilen bir böcek; kesegen (II) [keseğen (II)]: erkek domuz; kesegen: 1. domuz 2. danaburnu; kesegen: kesici, keskin” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015).

1. Eylemden sıfat yapar
  - a. “kesici, keskin”

...şunuñ gibi kim evde yağıdı ya kesegen kamyş-ıla ya kesegen taş-ıla ya ağacla urdı nesnesin kesdi öldürdi (Mİ, 19b/10)

yiyegeñ, yi-(y)egen biçiminde türeyen sözcük “sürekli yiyen, obur” anlamına gelmektedir.

1. Eylemden süreklilik bildiren, eylemi çokça yapan anlamında nitelik adı yapar
  - a. “sürekli yiyen, obur”

...*tutulup sevimyeñlerüñüz oldur kim çok yiyegen ve çok üyügen ve çok içegen ola*
(*Mİ*, 34a/9)

2.1.5. {-AK} ~ [aḡ]

ET.’de işlek olmayan bir ektir. Gabain, [-ḡak], [-gāk], [-ḡuk], [-gük] altbiçimcikleri ile gösterdiği ekin daima yapan anlamında sözcükler türettiğini söylemiştir (2007: 52). Tekin, {-GAK} ve {-GUK} biçiminde farklı iki ek olarak ele aldığı ekin fâil adları türettiğini belirtmiştir (1992: 85). Bilgen, {-Ak} ve {-gAk} olmak üzere iki farklı ekten bahsetmiştir. Bunlardan ilkinin soyut, somut adlar, âlet, organ, yer adı ve sıfat görevinde sözcükler türettiğini; ikincisinin ise soyut ve somut adlar türettiğini ifade etmiştir (1989: 34-35, 46-47). Eraslan, [-ḡak], [-gek], [-ḡak], [-kek] altbiçimcikleri ile gösterdiği ekin az kullanıldığını ve fâil adları türettiğini aktarmıştır (2012: 105). Erdal, ekin “daima yapan” anlamında “fâil” adları (Gabain, 2007: 52; Tekin, 1992: 85; Eraslan, 2012: 105) türetmekle birlikte âlet ve hastalık adları da türettiğini söylemiştir. Araştırmacı, {-gAk} olarak verdiği ekin, âlet ve hastalık adları türetme işlevinin anlamsal olarak sınırlandırılabilir olduğunu ancak fâil adları türetme işlevi için ise bu durumun mümkün olmadığını; ilk ve üçüncü işlevinin genellikle insanlarla ilişkili olduğunu belirtmiştir (1991: 391).

Kaşgarlı {-gAk} eki ile ilgili olarak Oğuzların, nitelenen varlıktan o niteliğin çok çıktığını belirtmek için kullanılan {-ḡAn} ekindeki “nun” harfini “kaf” yapıp, “gayın” harfini de düşürerek {-Aḡ} biçiminde kullandıklarını, böylelikle “içi sıkıntılı kişi” anlamındaki “buşḡan” sözcüğüne “buşak” dediklerini söylemiştir (Atalay, 1998/I: 153-154).

Şahin, bu bilgilerden hareketle, {-GAN} ekinin ET.’den bu yana bütün dönemlerde ve sahalarda işlek bir biçimde kullanılmasının Oğuzların bu eki düzenli

olarak {-GAk} yapmadıklarını gösterdiğini ve ekin ET.'de çok az örneği bulunan eylemden devamlılık bildiren sıfat türetme işleviyle EAT'de de çok az örneğinin bulunduğunu, ayrıca başlangıçta *sıçgak*, *kusgak* vb. rahatsızlıklarla *kızgak*, *saçgak* vb. olumsuz özellikleri bildirmek için kullanılan {-GAk} ekinin EAT'de işlek olmadığını ve ekin genellikle yer bildiren adlar ile birkaç sözcükte âlet adı türettiğini belirtmiştir (2013: 433-440).

Ergin, {-Ak} eki ile türemiş bazı sözcüklerin ET.'de {-gAk}'lı olmasının ET.'de ekin {-gAk} şeklinde olduğuna işaret ettiğini, ancak örneklerin çoğunun Batı Türkçesinde görüldüğünü ve belki de ET.'deki {-gAk} ekinin Batı Türkçesine geçerken /g/'sinin düşmesi ile {-gAk} ve {-Ak} eklerinin sonradan karıştığını söylemiştir (2008b: 188).

Banguoğlu, {-gAk} ekinin çeşitli yer ve âlet adları türettiğini belirterek {-Ak} ekinin en eski diyalektlerde görüldüğünü ve muhtemelen bu ekin de daha çok adlar türettiğini ifade etmiştir (1938: 118-119). Gülsevin, ekin ET'deki {-GAk} ekinin EAT.'ndeki şekilleriyle karıştığını, geçişli/geçişsiz eylemlere gelebildiğini ve geçişsiz eylemlerden yer adı ve sıfat türettiğini ifade etmiştir (1997: 135-136). Timurtaş, bu ekle âlet ve yer adları ile sıfatlar türetildiğini beirtmiştir (2012: 79).

2.1.5.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

batak, bat-ağ biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, EAT.'nde "bataklık" anlamına geldiğini aktararak sözcükteki eki ad ve sıfat türetim eki olarak değerlendirmiştir (2002: 292). Gülensoy da sözcüğü "batak, bataklık" anlamında vermiştir (2007: 121). TaS.'de "batak (bataklu): bataklık" şeklinde; DS'de ise çeşitli anlamlarda kaydedilmiştir (TDK, 11 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar
  - a. "üzerine basıldığında çöken çamurlaşmış toprak" (TDK, 2011, 281)

*Arşlan buyurdi, ol yazıya su şaldılar, şahrâ bir gezden çoğrak ve **batak** oldı (MZ, 50b/7).*

bıçak~bıcah, bıç-ak biçiminde türeyen sözcük “kesici nesne/kesme aleti” anlamında âlet adıdır (Clauson, 1972: 293-294, Bilgen, 1989: 34, Tietze, 2002: 331, Gülensoy, 2007: 139).

1. Eylemden âlet adı yapar
  - a. “kesici nesne”

***Bıcağ** çekdi, ol kavun kabın toğradı (KN, 114/9).*

*kaşşâb **bıcağ** elinde ardına düşdi (MZ, 29b/5)*

*her biri aldı **bıcağı** eline*

ellerin toğradı turunc yérüne (YZ, 40/584)

***bıcağı** turuncı tutup turdılar*

ara yirde perdeyi götürdiler (KY, 19a/717)

*‘ışkı **bıcağ** çıkardı bağrumı bir kezini*

yaraladı nédeyim urımasvanın yama (SNB, 107/13)

*eger murdâr demüre degse **bıcağ** ya âyine gibi oda kızdursalar arınur (Mİ, 10b/28)*

darağ, tara-ğ biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, metafor ile “sürekli tarama” gerçek anlamda ise “tarak” anlamına geldiğini belirterek somut ad yani âlet adı olduğunu söylemiştir (1972: 539). Tietze, sözcüğün âlet adı olduğunu ve “tarama aleti” anlamına geldiğini ifade etmiştir (2002: 562). Gülensoy, “saçların, sakalların, hayvan tüyelerinin karışıklığını gidermeye veya kadınların saçlarını tuturmaya yarayan dişli araç” anlamında aktarmıştır (2007: 860). DS’de sözcük “tarak” anlamı dışında çeşitli anlamlarda da kaydedilmiştir. Sözlükteki “darak (I): 4. tırmık” ve “tarak (IV): tarla ekildikten sonra tohumu örtmeye yarayan dişli araç” anlamları RN’de görülen *dâne darağ* ikilemesinde görülmektedir (TDK, 11 Ekim 2015).

1. Eylemden âlet adı yapar

- a. “tarla ekildikten sonra tohumu örtmeye yarayan dişli araç, tırmık”

yenür ni‘metleri şāhuñ bayağı

*hiç eksilmezdürür dāne **daragı** (RN, 34a/343)*

- b. “saç, sakal, hayvan tüyü vb. düzeltmek ya da tutturmak için kullanılan araç”

*sefer ve hazar âletin ki ‘aşādur ve bardağ ve seccāde ve **darak** ve ignedür ki ton dikmege gerekdür (KN, 281/9)*

depek, tep-ek biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “tepek: tepen” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 11 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar

- a. “çok tepen, tepici”

*Başı katı camuş, kaçagan, çok kişneyen, osurgan, **depek**, sürçek, ısırğan, tersleyicek duran ve ülbin çıkararı bu dükeli yatlu olur (KN, 193/8)*

dérnek, dérin-ek biçiminde türeyen sözcüğün Clauson “toplantı, meclis” anlamına geldiğini ve sadece (?) GB Osm.’da yaşadığını söylemiştir (1972: 551-552). Tietze, sözcüğün “toplantı, içtima; ordunun sefere çıkmadan bir yerde toplanması; cemiyet” anlamlarına geldiğini belirterek sözcüğü yer adı olarak değerlendirmiştir (2002: 123, 596). Gülensoy, OT.’de “işlerini konuşmak için ulusun toplandığı yer” anlamında olduğunu dolayısıyla sözcüğün “dernek, cemiyet” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 279). TaS.’de “dernek (dirnek, dernek yeri): toplantı, toplantı yeri, cemiyet”; DS’de “panayır ve pazarın kurulacağı günün arifesi; pazar günü, salı, çarşamba” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 11 Ekim 2015).

1. Eylemden hareket adı yapar

- a. “toplantı”

niçeme harāmîsin oğrusın

bu **dérnekde** dégil sözüñ toğrusın (SNB, 326/2)

zirā her cem‘iyyet tağılur ve kamu **dirmek** perākende olur (MZ, 31a/6)

2. Eylemden soyut ad yapar

a. “topluluk”

ķavüm **dérnegi** Şol ķadar çoğidi

ki igne bırağası yér yoğidi (SNB, 353/10)

Bir ķaç menzilde ķuŐlaruñ **dirnegine** ulaşdı ķuŐlar bunı görüb ķarŐu geldiler (MZ, 36a/14).

b. “düzen”

eger dönmeseler ķeri hāzır ķılıb Őeb-ħün idüb ķazā-yı mübrem ki añsuzda añların **dirnegin** tağıdub gönlümüñ murādın alalum (MZ, 46a/3)

évek, év-ek biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, “acele; acele etme, telaŐ” anlamında hareket adı/sıfatı olduğunu belirtmiştir (1972: 8). Bilgen, “aceleci” anlamında sıfat olarak değerlendirmiştir (1989: 35). Erdal, sözcüğü “acele eden kişi” anlamında fail adı olarak yorumlamıştır (1991: 395). TaS.’de sözcük “ivek: müstacel, acele”; DS’de “evék (I): [-> evedı], acele, ķabuk” Şeklinde kaydedilmiştir (TDK 11 Ekim 2015). SNB’da *évekceklık* > *éveceklık* sözcüğünde taban olarak da kullanılmıştır.

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “acele, acil”

işimüz **évekdür** ilümüñ irah

yolumuz irahdur gerek çoğı yarah (SNB, 138/8)

2. Eylemden sıfat yapar

a. “acele, acil”

anağtarı alup Süheyl-i yemen

bir évek işi var şanayduñ temen (SNB, 33/13)

kaçak, kaç-aç biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “bağlı bulunduğu yerden veya yasadan kaçan” anlamına geldiğini ve ET., OT.’de *kaç-ğak* biçiminde olduğunu belirtmiştir (2007: 449).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “bağlı bulunduğu yerden kaçan, firari”

hem kaçakdur hem yalancı gey saşkın

hem uğrıdur koymağıl mâluñ yaşkın (YZ, 16/226)

kesek, kes-ek biçiminde türeyen sözcüğün Clauson “(herhangi bir şeyden kesilmiş) bir parça” ve genellikle “yumru; yeryüzünün bir parçası; çamur, tuğla” anlamına geldiğini belirtmiştir (1972: 749). Bilgen, “parça, bölüm” anlamında somut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 35). Gülensoy, *kes-* (*e*)*k* şeklinde etimolojisini yaparak “kerpiç; tezek” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 501). TaS.’de sözcük “parça, kıta; saban veya belin çıkardığı iri toprak parçası”; DS’de “belin ya da çapanın çıkardığı sıkışmış kuru, iri toprak parçası; geri kalan parça, artık; parça, bölük; kalan, artan; sıkışmış, kruu toprak parçası” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK 11 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “sıkışmış kuru toprak”

ammā inen büyük olmaya kim müslümānlaruñ ayağına toşunup zaşmet itmeye eger ol kadar kesek pāresi daşı atarsa dürüstdür (Mİ, 27b/1)

konak, kon-aç biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, “misafir, kalmak için gelen kişi; (genellikle geçici bir süre için) birisinin kaldığı yer, geçici oturulan konut” anlamına geldiğini, tüm lehçelerde yaşadığını, ancak GB Osm.’nın *konuk* “misafir”; *konak* “misafir; han, büyük ev, resmi konu”t ve “yolculukta bir günlük yer (a day’s stage in a journey)” anlamlarında iki sözcüğe sahip olmasıyla diğerlerinden ayrıldığını belirtmiştir. Ayrıca araştırmacı 14. yy. Osm.’da *konak*’ın “geçici oturulan

konut, ev vb.”; *konuk*’un “misafir” anlamında olduğunu söylemiştir (Clauson, 1972: 637). Gülensoy, *ko-n-(a)k* biçiminde etimolojisini verdiği sözcüğün “konma yeri; menzil; konuk” anlamlarına geldiğini ifade etmiştir (2007: 537). TaS.’de sözcük “konuk olunan yer, menzil, misafirhane; misafir; bir konaklık yer”, DS’de “konak (II): [konah-2, konan-2], 1. konuk, misafir; 2. yolculukta geceyi geçirmek için yapılan yer, han; konak (III): iki katlı köy evi; konak (IV): bir günlük yol aldıktan sonra varılan köy, bucak, semt” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 11 Ekim 2015). KN’de *konaklık* ve *konakla-*, YZ’da *konakla-* sözcüğünde taban olarak görülen sözcük “misafir ağırlanan yer” anlamında kullanılmıştır.

1. Eylemden yer adı yapar
  - a. “misafir ağırlanan yer”

Konakladı şöyle kim gerek anı

Her kim gördi ‘acebe kaldı cāmı (YZ,19/278)

*Ve eyü şarāb olmayunca **konaklık** eyleme (KN, 57/11).*

korak, kork-aç biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “çok çabuk ve olmayacak şeylerden korkan (kimse, hayvan)” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 542).

1. Eylemden nitelik adı yapar
  - a. “çok çabuk ve olmayacak şeylerden korkan (kimse, hayvan)”

*eger yavaş olursa **korak**dur dirler (MZ, 43a/1)*

*Ermenilerün ‘aybı: Bed-fi’l, künde, teni ağır ve kaçagan ve ser-keş ve bilüsüz ve hāyın ve yalancı ve **korak** olurlar (KN, 91/9).*

kürek, Clauson sözcüğün küri- eyleminden türeyen *kürgek*’in kısaltılmış (abbreviated) biçimi olduğunu belirtmiş ve âlet adı olarak değerlendirmiştir. Araştırmacı sözcüğün tüm lehçelerde “bel (spade, shovel)” için *kürek* vb. biçimde kullanıldığını; “kayık küreği (oar)” anlamının ise sadece GB Az., Osm. ve Tkm.’de bulunduğunu söylemiştir (1972: 742-743). Bilgen, sözcüğü somut ad olarak

yorumlamıştır (1989: 47). Gülensoy, sözcüğün *küri+gek biçiminde etimolojisini yaparak “toprak ve benzeri şeyleri bir yerden bir yere alıp atmaya, taşımaya yarayan ve yayvan bir bölümü, buna bağlı sapı bulunan araç” anlamını vermiştir (2007: 591). TaS.’de sözcük “kürek çal-: kürek çekmek” maddebaşında bulunmaktadır. DS’de “cezve; boyuna takılan altın kolye” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 11 Ekim 2015)

1. Eylemden âlet adı yapar

a. “yayvan bir bölümü buna bağlı uzun bir sapı bulunan araç”

tanışmañuz aña ki nitmek gerek

bitürmeye bilüñ işini kürek (SNB, 357/12)

orah, or-ah biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, “orak (sickle, reaping hook) anlamında âlet adı olarak değerlendirerek *orgak/orak* biçiminde tüm lehçelerde yaşadığını ve anlam genişlemesi ile bazen “hasat zamanı” anlamına da geldiğini söylemiştir (1972: 216). Bilgen, somut ad olarak yorumlamıştır (1989: 47). Gülensoy, sözcüğün “ekin biçmekte kullanılan, yarım çember biçiminde yassı, ensiz ve keskin metal bıçakla, buna bağlı bir saptan oluşan ekin biçme aleti” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 628). TaS.’de “orak böceği (orak kuşu): ağustos böceği, cırcır kuşu; orak vakti: hasat zamanı” maddebaşlarında bulunmaktadır. DS’de “orak (I): 1. ekin biçme zamanı, 2. [->orak ayı -1], 2. [->orak ayı -2]” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 11 Ekim 2015).

1. Eylemden âlet adı yapar

a. “yarım çember biçiminde yassı, ensiz ve keskin metal bir bıçakla buna bağlı bir saptan oluşan ekin, ot vb. biçme aracı”

Orah niçe biçerse tañıl başın

Kılıç şöyle ururdu âdem başın (SNB, 183/4)

oturak, otur-ağ biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “oturulacak yer veya şey” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 637). TaS.’de “oturak (I)” “oturak yeri” maddebaşına gönderimde bulunulmuştur. Sözlükte “oturak (II): 1. sabit, sakin,

mukim; 2. oturacak yer; 3. mütekait, emekli” anlamında kaydedilmiştir. DS’de de sözcük çeşitli anlamlarda kaydedilmiştir (TDK, 11 Ekim 2015).

1. Eylemden sıfat yapar

a. “mukim, sabit”

*bilgi kim **oturak** kişi edüğine bir gün bir gece mesh ide müsâfir üç gün üç gece... (Mİ, 9a/17).*

ölçek, ölç-ek biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “birim kabul edilen herhangi bir şeyin alabildiği kadar ölçü” anlamına geldiğini belirterek *ölç-(e)k* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 660). TaS.’de “ölçek başı: ölçek fazlası, tepeleme dolu ölçeğin kenar üstü olan kısmı” maddebaşı bulunmaktadır. DS’de sözcük “ölçek (I): küfe; ölçek (II): avcılarının kullandığı fişeğe, barut ve saçma koymaya yarayan araç” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 11 Ekim 2015).

1. Eylemden miktar (ölçü) adı yapar

a. “birim kabul edilen herhangi bir şeyin alabildiği kadar ölçü”

*Anuñ şıfatı budur. Bal bir **ölçek** ve şu iki **ölçek**, şöyle kaynadalar ki üç ülüde bir ülüsi kıla (EM, 9b/4).*

sancağ ~ **sancağ**, sanç-ağ/-ağ biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “bayrak, liva; çoğunlukla askerî birliklere verilen yazı işlemeli, kenarları saçaklı ve gönderli bayrak” anlamına geldiğini belirterek *sanç-kak* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 729). TaS.’de “sancak beyi: onbaşı; sancak çözmek: sancak açmak, bayrak çekmek; sancak urmak: sancak dikmek” maddebaşlarında bulunmaktadır. DS’de “sancak (I): salıncak; sancak (II): arının iğnesi; sancak (III): çapa; sancak (IV): [->sancağ], saç tokası, firkete” şeklinde kaydedilmiştir (TDK 11 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “bayrak, liva”

*güneş çünkü gösterdi **sancağ** hemîn*

*süheyl anı bilürdi **sancağ** hemîn (SNB, 103/1)*

*birez vaktndan şoñra gördi şehirdin yañadın er ü ‘avrat atlu yaya **sancak** naq(k)āreyile geldiler (MZ, 8b/7*

*‘Alemin **sancak**ın alup çerisin yağmaladum (KN, 116/11).*

sürçek, sürç-ek biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, “sürekli tökezleyen bir at” anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 845)³. TaS.’de sözcük “sürçen, çok sürçen” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 11 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “sürçen, çok tökezleyen”

*Başı katı camuş, kaçagan, çok kişneyen, osurğan, depek, **sürçek**, ısırğan, tersleyecek duran ve ülbin çıkararı bu dükeli yatlu olur (KN, 193/8)*

turak ~ **turak**~ **durak**~**durak**, tur-ak/-ak biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, “durulan yer” anlamına geldiğini söyleyerek sözcükteki eki yer adı (nomen loci) türeten ek olarak değerlendirmiştir (2002: 661). Gülensoy, *tur-ag* biçiminde etimolojisini verdiği sözcüğün OT.’de “sığınak” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 308). TaS.’de “durak (turak): yurt, eyleşilen mahal, makar” anlamında kaydedilen sözcük “durak otu (turak otu” maddebaşında “dere otu, razıyane” anlamında; DS’de “durak (I): güney; durak (II): dirlik, düzenlik, güvenlik; durak (III): avın önünü kesme; durak (IV): [->dorakotu]; durak (V): taştan yapılmış süzgeç; durak (VI): [-dıvrak (I)-2]; durak (VII): 1. durulacak, oturup dinlenilecek yer; 2. okunan kitabın okunmasına ara verildiği yere konulan kâğıt parçası” şeklinde kaydedilmiştir (TDK 11 Ekim 2015).

1. Eylemden yer adı yapar

a. “yurt, mesken”

*benüm **turagum** oldı tūfān şarı*

benem şāh hükmünde il ü çeri (SNB, 341/3)

³ Clauson, bu sözcüğü *sürçük* (?*sürçök*) şeklinde “geceleyin söylenen bir hikaye” anlamında verdiği maddebaşı içerisinde aktarmıştır bk. (Clauson, 1972: 845).

tur atañ katına var eyle yarağ

*şimden gérü andadur saña **turak** (YZ, 97/1451)*

*tutdı firdevs uçmağı canı **turak***

likin oldı aşhab içinden firāk (GZ, 268a/2215)

b. “kısa bir süre konaklanılan/oyalanan yer”

şaruñ yöresine inerdı yayah

*kolay yerleri eylemişdi **turah** (SNB, 157/6)*

ki düzdiler bu yolda ceng yarağın

*müretteb düzdüler yirin **turağın** (GZ, 197a/102)*

*dimişlerdür kim ol arada piller **turağı**yıdı ve anlaruñ vağanıyıdı (MZ, 40b/6)*

1. Eylemden bitki adı yapar

1.1. “ot” sözcüğü ile ad tamlaması biçiminde

a. “dereotu”

***Durak otu** ıssıdır, kurudur ve ma‘deden balğamları arıdur (EM, 16a/2)*

duşak ~ **dutsak** ~ **tutsağ** ~ **tutsak**, Gülensoy sözcüğün *tut-sa-ğ* biçiminde etimolojisini yaparak “esir” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 937). Tietze, “mahbus, esir” anlamında aktardığı sözcüğün etimoloji için eylemden {-sa-} genişlemesi ile türetilen eylem olmadığı için sözcükteki {-sak} ekinin nasıl meydana geldiğinin anlaşılamadığını ifade etmiştir (2002: 666). TaS.’de sözcük “dutsak (tutsak): esir” anlamında kaydedilmiştir. DS’de ise sözcük için *tutu (I)*’e gönderim yapılmıştır. Sözlükte “tutu (I)” sözcüğünün ise “tutanak, tutsak, tutsuk ve tuttuk” sözcükleri ile eş anlamlı olduğu ve “bir borcun ödeneceğine inanca olarak, ödendiğinde geri almak üzere, borçlunun alacaklıya verdiği değerli şey, rehin” anlamına geldiği belirtilmiştir (TDK, 23 Ekim 2015). Clauson *tutsık* sözcüğünü *tut-* eyleminden türemiş ad/sıfat olarak değerlendirerek *él tutsık yer Ötüken yış ermiş* cümlesinde tanıklandığını söylemiştir. Bunun dışında araştırmacı ikincil türeme

olarak *tutsug* “vasiyetname” sözcüğünü maddebaşı yapmıştır. Sözcüğün *tutuz-*‘dan türemiş **tutzug* sözcüğünün muhtemelen ikincil biçimi olduğunu ifade etmiştir (1972: 460-461). Clauson’un *tutsık* (1972: 460) biçiminde verdiği sözcükle muhtemelen ilişkili olan *duṣaḳ* ~ *dutsaḳ* ~ *ṭutsaḡ* ~ *ṭutsaḳ* < *ṭut-uz-aḳ* biçiminde oluşmuş olmalıdır. Nitekim Erdal *tütz-üg* ve *tutuz-ug* sözcüklerinin köküne gelen –Xz- ekindeki /z/ sesinin her yerde /s/ olduğunu, benzer bir durumun –(X)z-Xk > {-sXk} ekinde de meydana geldiğini söylemiştir (1991: 251).

1. Eylemden durum adı yapar

a. “esir”

kiṣi ṭutsaḡ olsa hem olur ümġ

ki gerded ṣeb-i tîre rûz-ı sipġ (SNB, 184/10)

eger düşmene bir adım ilerü gelebilirsen bir adım gerü ḳalma, andan ki düşmen elinde dutsaḳ olasın (KN, 78/1)

2. Eylemden zamirlik yapar

2.1. {+lAr} çokluk eki ve {+I} belirtme hâl eki ilavesiyle

a. “esir”

geldi iriṣdi ḳaralar leṣkeri

develerde baḡludur ṭutsaḳları (GZ, 229a/1074)

yatak, yat-aḳ biçiminde türeyen sözcüğünün Clauson, temel olarak “alışkanlık olarak yatırma (habitually lying down)” anlamında ad/sıfat olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı sözcüğün KD lehçeleri dışında tüm lehçelerde yaşadığını ve “uykucu (sluggard); yatma yeri” ve genellikle de daha özel olarak “yatak (bed), hayvan sığınağı; yerleşik düzen” anlamlarına geldiğini söylemiştir (1972: 888). Bilgen, “muhafız” anlamında somut ad olarak değerlendirmiştir (2989: 47). Gülensoy, “uyumak, dinlenmek gibi amaçlarla üzerine veya içine yatılan eşya; yün, pamuk, kuş tüyü vb. maddelere kılıf geçirilerek yapılan şilte; üzerine şilte konulan karyola, somya, kerevet vb.; üzerinde yatılabilecek her türlü şey; ırmak, çay, dere gibi suların,

içinde aktıkları yer, akak, mecra; katmanlaşmış herhangi bir madde yığını; bir şeyin çok bulunduğu yer” anlamlarına geldiğini ifade ederek *yā-t-(a)k* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 1087). TaS.’de sözcük “barınak, in” anlamında ve DS’de çeşitli anlamlarda kaydedilmiştir (TDK, 11 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “uyuma, dinlenme vb. amaçlarla üzerine veya içine yatılan eşya, döşek”

iletđi vü yatağına vü tahtına

sevinürđi řāli‘i vü bahtına (SNB, 117/7)

2. Eylemden yer adı yapar

a. “hayvan ini”

yatağında kaplan söze aldanur

İte etmek atıcağaz yaldanur (SNB, 18/7)

yumağ, yum-ağ biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, “küre biçiminde ya da yuvarlak bir nesne” anlamında doğal hareket belirten ad/sıfat olduğunu ve “iplik, yün vb. yumağı” anlamında çeşitli lehçelerde yaşadığını söylemiştir (1972: 936). Bilgen, sözcüğü somut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 47). Gülensoy, “yuvarlak biçimde sarılmış iplik, yün vb. şey” anlamına geldiğini belirterek “yumak, yuvarlanan ve yuvarlak olan her şey” anlamında olduğunu söylemiştir (2007: 1174). DS’de “yumak, yumak (II): açılmaya hazır hamur topağı” şeklinde kaydedilmiştir.

1. Eylemden zarf yapar yapar

1.1. Yineleme ile

a. “tutam tutam, avuç avuç”

gece gündüz işleridür ağlamağ

şakal saç yolma yumağ yumağ (SNB, 324/13)

2.1.6. {-An}

ET.'de {-gAn} şeklinde görülen sıfat-fiil ekidir. Eraslan, Göktürkçe ve Uygurcada kullanılmadığını, ancak daha sonra bütün Türk lehçe ve şivelerinde yaygın olarak kullanıldığını belirtmiştir (2012: 375). Genellikle işletim işlevinde bulunan ek bazen kalıplaşarak, kalıcı adlar da türetir. Salman, kalıplaşmanın türemeden ayrı tutulması gerektiğini çünkü bu şekilde oluşan türemelerde sıfat-fiil eki ve eklendiği sözcüğe mahsus bir durumun olduğunu ileri sürmüştür (2003: 191). Bu şekilde türemelerde Mansuroğlu, ekin zaman kavramı taşımadığını söylemiştir (1960: 21). Zülfikar, ekin kalıplaşıp kalıplaşmadığının {-mA} olumsuzluk eki ile test edilebileceğini, olumsuzluk eki aldığı anda kalıplaşma ile oluşan anlamdan uzaklaşacağını belirtmiştir. Ekin, sözcüğe işi yapan nesne veya kimse; bir işle görevli ve eylemin bildirdiği anlamın sonucu, ortaya çıkmış durum kavramları kattığını söylemiştir (2011: 58). Kara ise ekin devamlılık bildirdiğini ve türettiği kalıcı adların da bir varlığın devamlı olarak sahip olduğu özelliği belirttiğini ifade etmiştir (1996: 631).

2.1.6.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

ayran, Clauson sözcüğün “yağı alınmış süt” vb. anlamına geldiğini belirterek temel anlamda eğer “ayrılmış şey” olarak değerlendirilirse sözcüğün *ayr-* (*adr-*)’tan türemiş bir ad olabileceğini ancak Hakasçada böyle bir ses değişiminin meydana gelmiş olmasının çok tuhaf (odd) olduğunu dolayısıyla muhtemelen yanlış bir etimoloji olduğunu belirtmiştir (1972: 276). Tietze, “yağı alınmış süt, sulandırılmış yoğurt” anlamını verdiği sözcük hakkında değerlendirme yapmamıştır (2002: 242). Gülensoy sözcüğü **adır-* > **ayır-* eyleminden “süt veya yoğurt yayıkta çalkanarak yağı alındıktan sonra kalan sulu bölüm” olarak kaydetmiştir (2007: 95-96).

1. Eylemden içecek adı yapar

- a. “süt veya yoğurt yayıkta çalkanarak yağı alındıktan sonra kalan sulu bölüm”

ayran şovukdur yaşdur ... şıgır südinden çalkayalar yağın gidereler andan içeler
(EM, 8a/14)

düzen, düz-en biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, “tertip, nizam, intizam” anlamına geldiğini belirterek {-An} sıfat-fiil ekiyle türemiş bir sözcük gibi olduğunu ancak hareket adı (nomen actionis) anlamı taşımadığı için de ihtiyatla bakmak gerektiğini söylemiştir (2002: 681a). TaS.’de sözcük “akort; tertip, nizam, intizam; tedbir; ev bark, tıynet, yaratılış; takım”, anlamlarında ve DS’de “düzen (I) [düzen takan -2]: alet edavat takımı, düzen (II): bez dokuma tezgâhı” vb. on iki farklı anlamda kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015). SNB ve RN’de *düzenlik* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden soyut ad yapar

- a. “tertip, nizam, intizam”

size kavm olandan ipi üzmeñüz

düzen yad kişiler ile düzmeñüz (SNB, 357/14)

şabır kanı buşu gelince ölmüş

düzenile şafa andağ bozulmuş (RN, 26b/260)

bu hikâyeti anuñçun didüm kim eger melik dostlığı ol kişiyile bu düzeneyise beni aña ısmarlamaya (MZ, 13b/12)

Çün cihân hikmet-ile böyle düzüldi; bu düzülmüşü düzeni iste ki Hağ te‘âlâ bu gökleri bezek-ile ve yerleri tertib düzen-ile şöyle serseri yaratmadı (KN, 12/13)

... ucmağ ‘acâyibleri ve tamu korğuları dahı bu düzenedür (Mİ, 5b/24)

- b. “tedbir”

vezire şâh eydür ki éy bilisüz

ne **düzen** ola kim déyem anı düz (SNB, 64/14)

geçen, geç-en biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, “geçmiş olan, geçmiş zaman, mazi” anlamına geldiğini ve eylemin {-An} sıfat-fiili olduğunu ifade etmiştir (2009: 116). Gülensoy, yıl, ay, gün vb. için “geçen” anlamına geldiğini belirterek *geç-(e)n* şeklinde etimolojisini yapmıştır (2007: 359). TaS.’de sözcük “ilerü geçenler (ileri geçenler, ilerü gelenler, ilerüküler, ilerüler): geçmişteki insanlar, esnaf; öñ geçenler: daha önce geçmiş olanlar esnaf” maddebaşlarında bulunmaktadır (TDK, 10 Ekim 2015). Doğan sözcüğün “bir önceki, daha önceki” anlamına geldiğini belirtmiştir (2011: 355).

1. Eylemden soyut ad yapar
  - a. “geçmiş”

şoñ uci dédi unıdalum anı

dürüşü görüp bésleyelüm cânı

geçen geçdi gelmeyeni kim bilür

demin hoş geçüren key uşlu olur (SNB, 338/5)

*... mucîñde eydür yir issi ‘öşri ħarâcı müstahaħħına virse imâma vardur ki ikileyin ala ve bir kaç yıl gecse ħarâc almasalar **gecen**-icün almak yoħdur (Mİ, 23a/13)*

2. Eylemden sıfat yapar
  - a. “bir önceki, daha önceki”

geçen géce olmış durur aña yıl

tañ atınca diñlenmedi eyle bil (SNB, 102/1)

*Eyitti: “**Geçen** gece biñ kılıncaħ toħdı ħarġa gözli. (KN, 99/12)*

*... ammâ kimse üzerinde alımı olsa iħrâr itse ħâdı bilse şoñra alıcaħ **geçen** yıllarçun zekât virse gerek (Mİ, 21b/17)*

3. Eylemden zamirlik yapar

3.1. {+lAr} çokluk eki ilavesiyle

a. “önceki, daha önceki”

eyitdi: geçenler cümlesi bu işüñ sonuñ şanub bir çâre istememişler (MZ, 9a/9)

kalan, kal-an biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “öbür, diğ^{er}, başka, mütebaki, geri kalan, sonraki; artık, gayrı manaların(d)a zarf ve nida”, DS’de “kalan [kalak (V)-1, kâli, kayrı -2, kayırıkın]: artık, bundan sonra; kalan: 1. artık, bundan sonra; 2. yemek kalıntısı, artık” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015).

1. Eylemden sıfat yapar

1.1. “gerü” sözcüğü ile birlikte

a. “diğ^{er}, öbür”

Kurudur dedüklerinde nazar vardur zirā gerü kalan tıb kitāblarında ikinci derecede issidür (EM, 24b/3)

zirā kişi bu gāyet güclerin bilüp yirine getüricek girü kalan yaramaz sıfatlardan dağı saşınur ve kalan eyü şıatları dağı hāşıl ider (Mİ, 2b/10)

1.2. Ø + kalan

a. “diğ^{er}, öbür”

***kal**an begleri kulları kamusı*

ıtılıp yele vérdiler nāmusı (SNB, 183/10)

ibn-i yāmine dağı benden selām

*ol **kal**an kardaşlaruma hem kelām (KY, 24a/911)*

yüzümüzi yandurmaz bu şamuda

***kal**an a ‘zāmuz yanar dün gün oda (YZ, 52/770)*

*pāzişahlık ulu oğlına degdi ve **kal**an kardaşları ataları ögüdin kabül kılub anuñ buyruğına muti’ ve münkād oldılar (MZ, 16b/11)*

*Hak te ‘ālā ādemi cemī’ maḥlūqātdan yigrek yarattı. Ādemüñ yigrekliđi **kalan** canavardan on nesne-y-iledür (KN, 23/5)*

*Resül şalla’llāhu ‘aleyhi ve sellem buyurur ki etlerüñ eyüsi oldur ki süñüđe ulaşuğ ola. At eti ıssıdur, andan koyu kan ḥāşıl olur. **Kalan** etlerden téz siñer (EM, 2b/12)*

*... sizden biriñüzüñ imānı tamām olmaz tā ḥāk ta‘ālā sevgüsi ve peygāMBER sevgüsi sizüñ gönlüñüzde **kalan nesnelere** sevgüsinden artuğ olmayınca (Mİ, 35a/38)*

2. Eylemden zamirlik yapar

2.1. “girü” sözcüğüyle birlikte

a. “başkası”

imdi baba söylemedük biz yalan

*yalan olur kamudan girü **kalan** (KY, 33b/1318)*

2.2. (girü/géru) sözcüğü ile birlikte ve {+(s)I} iyelik eki ilavesiyle

a. “diğer(leri), öbür(leri)”

yine elli biñ yunt tayı bile

kalanın nite kişi şayıbile (SNB, 31/9)

*eşek eyitdi: ol pend-nāmeden biri yādumdadır. eydivireyin. girü **kalanın** dağı bulıcağ eydivirem (MZ, 6a/14)*

*Eyitti: “ēli ol kadar dutmağ gerekdür ki sözüñ geçe. Géru **kalanın** ko, bir kişi dutsun ki sözi geçe” (KN, 181/13)*

*... girü **kalanı** bu ikisin ḥāşıl itmeğe sebeblerdür (Mİ, 34b/30)*

b. “artan”

*İçmeğe yazıya ve dağı bāğa ve şahrāya varma. Eger varur-ısan esriyince oturma, géru **kalanın** evde iç (KN, 54/2)*

2.3. (girü/géru) sözcüğü eksiltisi ve {+(s)I} iyelik eki ilavesiyle

a. “öbür(leri), diğer(leri)”

hikāyet başından hemīn biñ beyit

*düzetdi dedi **ķalanın** sen eyit (SNB, 25/4)*

ķoymadı Őem ‘unı gideyidi ol

***ķalanı** yükletdi yükin ol (KY, 33a/1287)*

biri Őemdīn birisi māmīl adı

*ķaŐ ‘an-durur ol **ķalanı**nuñ adı (YZ, 62/920)*

*ķaber niteligin Şordılar. geyik Ziregüñ eyü sīretin ve meķāsın-i aķlāķını faŐīķ dil ve Őīrin ‘ībāretile beyān ķılub ķāķırların rüşen eyledi ve **ķalanı** ol geldüğine Şükür ve Őāzī ķıldılar (MZ, 39a/11).*

*Birine ne verŐe **ķalanına** daķı anı vērür-idi (KN, 68/13)*

*...ķaķ ta‘ālanuñ ķulluķın öğredeler anlara mürsel dirler **ķalanına** da‘vet virilmiŐdür (Mİ, 3b/11)*

b. “sonrakı”

bunda ķalsun bu ikinci dāsītān

***ķalanını** ķılırız yārın beyān (KY, 14a/512)*

c. “fazla”

*ammā namāzda okuyacaķ ķadar öğrendüģinden Őoñra **ķalanın** öğrenmekden fiķh öğrenmek yigrekdür (Mİ, 14b/14)*

d. “devam”

*bir ķiŐi teşehhüde otururken uyusa imām selām virdiģinden Őoñra uyansa taķıyyātuñ **ķalanın** daķı okuya andan selām vire (Mİ, 17a/28)*

e. “artan”

*bilgil kim şehīd yunmaz kefen dahı şarılmaz ammā üzerindeki tonlarından kefen kadar bile qorlar **qalanın** giderürler (Mİ, 19b/8)*

2.4. {+İñUz} ikinci çokluk iyelik eki ilavesiyle

a. “öbür, diğēr”

eytdi biriñüz gerek bunda qala

***qalanı**ñüz girü bunda tiz gele (KY, 33a/1286)*

2.5. {+IAr} çokluk eki ve {+A} yönelme hal eki ilavesiyle

a. “öbürleri, diğērleri”

nāme yazdı andaki oğlanlara

*bundaki (hem) andaki **qalanlara** (KY, 41a/1609)*

3. Eylemden ilgeç yapar

3.1. {+dAn} qalan

a. “+dan sonra”

*Elüñde varın vérüp ayruq boynına şar. **Andan qalan** işüñ gör. Çün kız bıkır ola; gērü ergene vér, tul ere vérme (KN, 109/2)*

*...bes bilgil kim kişinüñ zāhirine farz olan ‘ilmüñ evveli oldur kim kişi bālig olduğınlayın haq ta‘ālanuñ birliğine ve peygāmbērüñ haq resül idigine didikleri haq ıdığına i‘tikād-ı şahīḥ-ilen ikrār itmekdür **andan qalan** farz-ı ‘ayn olan nesneyi bilmekdür (Mİ, 1b/27)*

4. Eylemden bağlaç yapar

a. “bundan sonra, artık”

*Mizācından ḥāşıyyetinden ve menfa‘atinden ve mazarratından ve işlāḥı ve zararından Türk dilince şerh eyleye tā ki **qalan** dillerde bir nice kişilere āsānrāq ola. (EM, 1b/9)*

tomalan, Gülensoy sözcüğün “yer mantarı, keme” anlamına geldiğini söyleyerek etimolojisinin *tom*⁴ “*yuvarlak, yumru*” > *dom+al-an* şeklinde olduğunu ve sözcüğün Anadolu ağızlarında “domalan, domalak, dombalan, donbala olarak 1. yer elması; 2. yumurta; 3. zehir; 4. bir bitki hastalığı; 5. çıkıntı yapan” anlamlarında bulunduğunu belirtmiştir (2007: 297-298). TaS.’de sözcük “domalan (tomalan): Arap mantarı, keme”; DS’de “domalan (I) [domalak-1, dombalan-1, donbala]: 1. yer elması; 2. [-> dolaman (III)]; domalan (II): yumurta; domalan (III): [-> dolmaç (I)]; domalan (IV): zehir; domalan (V): mısırlara dadanan yumurcak da denilen bir hastalık; domalan (VI): çıkıntı yapan” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015).

1. Eylemden bitki adı yapar

a. “yer mantarı, keme”

tomalan şovuğdur yaşdur anuñ şuyı göze cilā vērür (EM, 26b/8)

2.1.7. {-Ar}, {-Ir}, {-r}

İşlek bir sıfat-fiil ekidir. Bazı sözcüklerde kalıcı ad türettiği de görülür. Gabain, ünlü artı {-r} biçiminde belirttiği ekin çoğu kere geniş zaman ifade eden yüklem adı ve genellikle de sıfat olarak kullanıldığını söylemiştir (2007: 54-58). Tekin, {-Xr} ve {-Ar} şeklinde gösterdiği ekin “yapar, eder” anlamında eylem sıfatı olduğunu seyrek olarak niteleyici ve genellikle de yüklem olarak kullanıldığını belirtmiştir. Ayrıca ekin {+çA} ekini alabildiğini de söylemiştir (2003: 168-169)

Banguoğlu, {-ur}, {-ar} şeklinde belirttiği eki geniş zaman sıfat-fiil eki olarak değerlendirmiştir. Ekin, en azından geçici özel hususiyete sahip sıfat-fiil ve alışkanlık ifade ettiğini ve ayrıca hareket adı da türettiğini belirtmiştir. Öte yandan *ögür*, *kömür*, *tamar*, *tavar*, *çadır* ve *katır* gibi etimoloji açısından zor olan {-ur}, {-ar} ekli arkaik türevlerin de olduğunu söylemiştir (1938: 122). Timurtaş, Gülsevin ve

⁴ Eren, sözcüğün *top* kökünden türediğini belirtmiştir. Ancak Gülensoy bu görüşe karşı çıkmaktadır (Eren, 1999: 118). Daha geniş bilgi için bk. (Gülensoy, 2007: 297-298).

Şahin eki, sadece geniş zaman sıfat-fiili olarak değerlendirmişlerdir (2012: 136, 1997: 124; 2009: 76).

2.1.7.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

ağır, ağ-ır biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, fiziki olarak “ağır” anlamında olduğunu, bu anlamdan metaforla iki zıt anlam kazandığını, bunlardan ilkinin övücü (laudatory) “(a) seçkin, saygın; (b) halis, kıymetli”, diğerinin eleştirici (pejorative) “sıkıcı, keder verici; acı verici” anlamına geldiğini belirtmiştir (1972: 88-89). Tietze, sözcüğün “tartıda çok çeken; kıymetli, çok süslü; kalabalık ve iyi silahlanmış (ordu); güçlülük; yavaş, acelesiz” anlamlarına geldiğini ifade etmiştir (2002: 111). Gülensoy “ağır” halk ağzında da “olgun” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 53-54). TaS.’de “ağır (I) 1. sert, keskin; 2. çok, külliyetli, kalabalık; 3. zahmetli, çetin; ağır (II) kâbus” ve DS’de sözcük “ağır (I) [ağır akıllı] 1. olgun terbiyeli oturaklı, akli başında; 2. itibarı, hatırı sayılır (kimse); 3. kıymetli eşya, para; 4. beyaz, mor veya başka renk çizgili kumaştan yapılan kadın elbisesi; 5. kâbus; ağır: olgun, babacan” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 10 Eylül 2015). KN, YZ ve Mİ’de sözcük, *ağırla-*, *ağırlık*, MZ’de *ağırla-* *ağırlayıcı*, KY’da *ağırlık* ve SNB’da *ağırla-* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “değerli”

ğarīblıgile ana dner bağır

meşeldür taş olur yerinde ağır (SNB, 48/11)

ğarīblıg-ıla ana dner bağır

meşeldür yerinde taş olur ağır (KN, 54/5)

hevā oddan ağırıdı od altında odular (MZ, 25b/1)

...yavuz ‘ameli tañrı ta‘ālā görünür nesne şüretine döndürecekdür dañı dartacağdur
‘ibādeti **ağır** geleni ucmağa iledeceklerdür ‘izzet ve ikrām birle günāhı **ağır** geleni
tamuya iledeceklerdür (Mİ, 3b/21)

b. “zor, zahmetli”

...hağ ta‘ālā hıżmeti aña **ağır** gelür işleyimez işlerse dañı zaħmet-ile işler (Mİ, 35b/
9)

c. “değer, kıymet”

ol terāzū keffesinde yūsufi

ğodılar bir yaña altun iy şufi

bir dañı ağırlığı altun gümüş

bir dañı hem **ağır**ınca müşgimiş (KY 14a/509)

... eger bir kişiye otuz ağca zekāt farz olsa otuz ağca **ağır**ı gümüş parasın virse
dürüstdür (Mİ, 22b/22)

d. “sindirimi güç”

... eger ma‘dede hażm olmayup **ağır** gelesi olursa dermān kuşmağdur (EM, 29b/11)

e. “çetin”

Baş çegzinüp **ağır** olmağ ve kulağ çinlemek ....ve tükürügi çok olmağdur (EM,
45b/2)

f. “sıkıcı”

nevħara bu töhmetden arudur ammā ānı göricek gönülüm ürker şöħbeti baña **ağır** gelür
(MZ, 12a/3)

beşāşetlü ve güler yüzlü ol türş olma ki meclisün **ağır** olur (KN, 128/7)

g. “hüzünlü, dokunaklı”

dir münafıklar ‘alinün şaħabeti

gey **ağır** gelir resûle ol katı (GZ, 255a/1831)

h. “seçkin, itibarlı, saygın”

... eger seniñ sâyeñde benüm sâyem **ağır** olmaya ve katuñda mertebem yücelmeye mülküñde heybet ve düşman arasında **çorqu** kalmaya (MZ, 34b/2)

Ve bilgil ki **dükeli ağır**ları yeyni éden kengeldür (KN, 64/2)

i. “kötü koku”

Ermenilerüñ ‘aybı: bed-fi’l, künde, teni **ağır** ve **çağan** ve ser-keş ve bilüsüz ve **hâyın** ve yalancı ve **çorçak** olurlar (KN, 91/8)

j. “kilo”

döndi eydür **tarçalum terazüdan**

ağırınca kıymeti her nesneden (YZ, 26/381)

k. “kâbus”

Arapça Farsça Türkçe

الكبوس کران شد در خواب **uykuda ağır** başmak (EM, 68b)

2. Eylemden sıfat yapar

a. “hafif karşıtı”

güneş ıssı aç karnı gövde arık

başında ağır yük tabanı yarık (SNB, 272/11)

her gün **tuızladan bir ağır yük** vurub bazara götürür şatardı (MZ, 46b/9)

‘ışkuñ devâsı oruç dutmağdur veyâ **ağır yük** çekmekdür veyâ uzaq sefer étmekdür (KN, 66/14)

... ve ba‘zılar yayan yürür adam gibi ba‘zılar **ağır yük** götürmiş gibi ba‘zılar **kötürürm** adam gibi imekleyüp gececeklerdür (Mİ, 3b/27)

a. “yavaş, hüzünlü”

Ve zinhār ağır veznler ve ‘arūzlar eyitmegil ki anı girān-cānlar eydür (KN, 150/7)

b. “değerli, kıymetli”

key atlar ağır hil’at ulu tāt

ki şāhlaruñ ola añā muhtāt (SNB, 342/7)

şarabdār geldi gérü yūsuf dapa

ağır hil’at géydürdi elin öpe (YZ, 50/735)

çu örtüsi ağır atlas toķunmıř

sanasın üstine altun ekilmış (KEMŞ, 13a/252)

bu temāşāya meřgūliken ĥusrev elinde bir ağır bahālu güheri elinde oynaduriken
düşürdi (MZ, 27b/8)

Ve ağır bahālu metā’ almaya ki harcı çok olur ve eksili durur (KN, 137/15)

e. “olgun”

ağır başlu ol yéynicek olma sen

ki ağır baş olur hemışe esen (SNB, 94/4)

3. Eylemden zarf yapar

a. “yavaş, hüzünlü”

çün bir yere varasın sebük çalma hem daħı ağır çalma (KN, 152/4)

aķar, aķ-ar biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, “dere, ırmak” anlamına geldiğini sözcükteki ekin ise geniş zaman sıfat-fiili olduğunu belirtmiştir (2002: 124). TaS.’de sözcük “akarca su (akarsu): 1. akar su, mai cari; 2. beşuş, güler yüzlü” maddebaşında bulunmaktadır. DS’de sözcük, “akar [akak (I)-2, akan (I)-1,2; akanca, akarca (II)-1,2; akılğan (I)-4, aklan (I)-5, aklantı-2] 1. ırmak, dere, çay, küçük akarsu; 2. çeşme, pınar, kaynak, su oluğu; 3. çeşme yalağı, 4. suni iplikli âdi kumaş, 5. [-> akarca (I)-3]; akar (I) 1. çağlayan, 2. akıntılı yer; akar (II) [->akarca-2], [akar (II)]: işleyen yara” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015).

1. Eylemden yer (coğrafya) adı yapar

a. “ırmak, dere, çay, küçük akarsu”

...şimdiye degin didigümüz turan şuya qarılan nesnede-y-idi kaçan murdâr ak̄ar içinde olsa rengi ya tadı ya kōkusu belürse ol şu murdâr olmaz (Mİ, 9b/37)

beñzer, beñze-r biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “öyle görünüyor ki, öyle anlaşılıyor ki” DS’de “benzer, beñzeri (I): bazen, ara sıra, kimi vakit; benzer (II): 1. daha iyi, iyiye doğru (hasta hakkında), 2. biraz, azıcık” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “eş, emsal, manent, gibi”

ne var elma hem beñzese almaya

âdem beñzeri böyle hiç olmaya (SNB, 145/11)

b. “benzeşim (matematik)” (TDK, 2011: 309)

ol işe şunuñ bigi ser hendese

ki beñzeri olmaya hiç kıandasa (SNB, 246/11)

degir, deg-ir biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, ad olarak kullanılan geniş zaman sıfat-fiili olduğunu, Uygur Türkçesinde “hisse, pay” daha sonra “kıymet, paha” anlamı kazandığını ve sözcüğün Osm.’da “kıymet, paha (value, price) anlamında yaşadığını belirtmiştir (1972: 485). Tietze de, EAT.’nde *degir* > *değer* “fiyat, kıymet” anlamında geniş zaman sıfat-fiili olduğunu söylemiştir (2002: 576-577). Gülensoy, sözcüğü hem *değer* biçiminde maddebaşı yapıp hem de “değer” anlamı vermiştir (2007: 271). TaS.’de “değeri: kıymet, paha” biçiminde kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “kıymet, paha”

Eger iki eyegüsi berâber olursa degirinden artuğa al ve kırkma... (KN, 100/7)

2. Eylemden sıfat yapar

a. “kıymetli”

***Değir** ve lāyık kişilerden nesneñ diriğ dutma ki kazandığını sine iledesi degülsin (KN, 82/2)*

uçar, uç-ar biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, ad/sıfat olan geniş zaman sıfat-fiili olarak değerlendirerek “genellikle uçan bir kuş”, ancak bazı lehçelerde sadece “şelale” için kullanıldığını söylemiştir (1972: 29-30). Gülensoy, sözcüğün “uçan, uçucu” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 955). Sözcük TaS.’de “uçar: uçan; uçarda: kuşlardan, kuşlar arasında” ve DS’de “uçar akıllı: unutkan, uçaravı [ucaravı]: uçan kuşa silah atılarak yapılan av, uçarsu: çağlayan” biçiminde kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “uçucu, uçan (kuş)”

biñerlik semiz yunt biñden öküş

***uçarda** ne kim eti yénürse kuş*

boğazlandı ol toyda vü yéndidi

melāyikden ayruğı toyındı (SNB, 139/14)

yarar, yara-r biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “yarayan, elverişli, uygun; bir şeyden elde edilen sonuç, fayda; bir işten elde edilen iyi sonuç; çıkar, kâr, menfaat” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 1071). TaS.’de sözcük “işe yarayan, faydalı; şayan-ı itimat, güvenilir; mümkün, muhtemel, olabilir; kahraman, cesur, muktedir, yetkili” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “uygun”

sevindi şu bahduğına nev-bahār

*dédi kim bu yār olmağa key **yarar** (SNB, 103/15)*

b. “çare, fayda”

ne bir nesnedür ki anı bulalar

ne yarar ki istemli olalar (SNB, 38/14)

c. “faydalı”

ne kim teñri buyruğıdur eylegil

ne kim haqqa yarar anı söylegil (SNB, 363/9)

d. “değer”

dönüp dedi naqqâş ey şehriyâr

sözün altun ile yazılsa yarar (SNB, 308/12)

e. “mümkün”

dönüben vezîr eydür ey pâdişâh

anı gitmege komamağdur günâh

yigit ‘ışık ile çün ola bi-ğarâr

anı bağı tutmağa niçe yarar (SNB, 50/15)

2. Eylemden sıfat yapar

a. “faydalı”

eger diler olursa her bir kişi

ki işleye teñriye yarar işi (SNB, 14/9)

b. “güvenilir”

sarāya muvāfiğ yarar konşı

öyinde gözetmek gerek konşı (SNB, 89/10)

yaşar, yaşa-r biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy halk ağzında “bir yaşını geçmiş (at, sığır) ET.’de “o kadar yaşlı, ...yaşında” anlamlarına geldiğini belirtmiştir

(2007: 1084). TaS.'de sözcük “yaşında”, DS'de ise “yaşar [yaşartman-1]: 1. bir yaşını geçmiş (at, sığır için); 2. ...yaşına gelmiş, 3. iki yaşındaki sığır, dana; 4. altı ayla üç ay arasındaki sığır” şeklinde kaydedilmiştir.

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “... yaşında (hayvan)”

bir yaşar bir deve andan viresin

çün yigirmi beş deveye iresin (GZ, 240a/1405)

Ve eger bir yaşar şana yağıyla tuzı başda olan başa berte dürteler oñuldur (EM, 17a/4)

...yigirmi biş deve olunca yigirmi bişde iki yaşar bir dişi deve vire otuz altıya varınca otuz altıda üç yaşar bir dişi deve vire... (Mİ, 22a/20)

b. “.... yaşında (insan)”

leşkerine hışm idüp gâh buşar

didiler oğlan henüz on yaşar (GZ, 279a/2542)

ben yitmiş yaşar kişiyem. cihân ahvâlin görmişem. (MZ, 16a/3)

2.1.8. [-arca]

İşlek olmayan bir ektir. {-Ar} sıfat-fiil eki ve {+cA} addan ad türetim ekinin kaynaşması sonucu meydana gelmiştir. Yalnızca bir sözcükte tanıklanmıştır.

2.1.8.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

tutarca, tut-arca biçiminde türeyen sözcük “tutacak/karşılacak nesne” anlamına gelmektedir.

1. Eylemden somut ad yapar

a. “tutacak/karşılayacak nesne”

kesüp kalķanını başını yardı

ki boynundan belin(e)dek ayırdı

iki yarup anı ayırdı ıra

iri atı biçdi indi yire

*kim **tutarca** komadı bir zerre hiç*

bir qarış deñlü yire yetdi kılıç (GZ, 223a/870)

2.1.9. [-esi / -(a)su]

Aynı işleve sahip iki farklı ekin birleşmesi ile *-gA-sI* >> *AsI* biçiminde oluşmuş bir ektir (Korkmaz, 2005g: 145).

Korkmaz, Oğuz ve Kıpçak lehçelerine ait bir özellik olarak değerlendirdiği ekin tarihî dönem Orta Asya yazı dillerinde, Oğuzcadan geçen istisnalar dışında bulunmadığını, ilk defa EAT.’nde ortaya çıkarak bu bölge ve dönem için bir yenilik oluşturduğunu söylemiştir. Araştırmacı, sıfat-fiil olarak değerlendirdiği ekin bazen kalıplaşmış adlar da türettiğini ifade etmiştir (1973: 190). Ancak, son yıllarda yapılan araştırmalarda “*Türk dilinde ik defa Buddhist çevrede -gA(y)sUg şeklinde tanıklanan -gA(y)sUg > -AsUg > -AsU / -AsI > -AsI şeklinde bir seyir takip eden ekin*” *-gA(y)* ve *-sUg* eklerinin birleşmesi ile meydana geldiği (Ağca, 2010: 247-248) belirtilerek şu sonuca varılmıştır:

(...) Türk dilinin kronolojik seyrine ve diyalektikal durumuna bağlı olarak, *-gAsUg / -gA(y)sUg > -AsUg / -AsU > -gAsI > -AsI / -sI* şeklinde bir değişim / gelişim seyrettiğini ve günümüzde daha çok Oğuz ve Kıpçak Türk dili alanlarında *-(A)sI* olarak kullanılan gelecek zaman sıfat-fiil ekinin ilk ve aslı şekli olduğunu söyleyebiliriz (Ağca, 2010: 247-248).

Timurtaş, gelecek zaman ifade eden sıfat-fiil olduğunu belirtirken (2012: 137), Gülsevin ve Şahin, ikinci derecede işlek bir gelecek zaman eki olarak değerlendirmiştir (1997: 124; 2009: 75). Ekin EAT.'nde Korkmaz'ın da belirttiği üzere bazı sözcüklerde kalıplaşma sonucu türetimlik işlevinde olduğu görülmektedir.

2.1.9.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

geyesi ~ géyesi, géy-esi biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, “giyecek, esvap” anlamına geldiğini ve sözcükteki ekin gelecek zaman sıfat-fiil eki olduğunu belirtmiştir (2009: 142). Gülensoy, Nişanyan'a atıfta bulunarak sözcüğün *kéd-eyleminden türediğini söylemiştir (2007: 372). TaS.'de “geysi, giyese, giyesi, geyesü: elbise, giyecek”, DS'de “geysi [geğesi, geğisi, geğsi, gesi, gevcek, gevsi, geycek, geyecek, geyesi, geygi, (I), geygü, geyicek, (II), geyim (I), geyisi, geyme -1, geyse, gisi, giyek, giyesi (I), giygi, giyisi, giyiz (I), giysi]: elbise, çamaşır vb. giyilecek şey; geysi: mendil” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 12 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “elbise, giyecek şey”

gemimüz içinde delim nesne var

***geyesi** vü yéyesi māl u tavar (SNB, 219/3)*

*Ata ana ve hısm kavm sevinür bişik tahtın yaraqlayub yiñi **geysiler** eyleyüb dürlü şāzī birle anuñ kulluğına bil bağlarlar tā aña degin ki resīde ola (MZ, 10a/1)*

*Her ne étse éder, yéyesi, içesi **géyesi** eksük kılmaz (KN, 20/7)*

içesi, iç-esi biçiminde türeyen sözcük TaS.'de “içecek, içilecek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 12 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “içecek, içilecek şey”

*Hakīkatda hod dükeli yéyesi **içesi** isrāf-ıla olıcağ ağu olur (KN, 20/6)*

yatsu, Gülensoy sözcüğün “güneşin batmasından bir buçuk, iki saat sonraki vakit; akşam namazından sonra yatmadan önce kılınan namaz” anlamına geldiğini söylemiştir. Araştırmacı, sözcüğün etimolojisini *yā-t+sıġ(k)* ‘yatma zamanı’ biçiminde vermiştir (2007: 1089-1090). Ancak Korkmaz’ın da işaret ettiği üzere sözcük {-AsI} ekinin kalıplaşması ile *yat-asu* > *yatsu* biçiminde meydana gelmiştir (2011: 53). TaS.’de “yatsun: yatsı vakti” sözcüğü bulunmaktadır. DS’de “yassı (I) [yassu (I) -1, yastı (I)]: yatsı” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 23 Ekim 2015).

1. Eylemden zaman adı yapar

a. “güneşin batmasından bir buçuk, iki saat sonraki vakit”

... ol kıızıllık gıdüğinden şoñra aklıġ daġı gıtmeyince yatsu namāzı vaġtı olmaz pes yatsudan şoñra ırteye deġin yatsu namāzı vaġtıdur (Mİ, 11a/33)

b. “akşam namazından sonra yatmadan önce kılınan namaz”

... ol kıızıllık gıdüğinden şoñra aklıġ daġı gıtmeyince yatsu namāzı vaġtı olmaz pes yatsudan şoñra ırteye deġin yatsu namāzı vaġtıdur (Mİ, 11a/33)

yiyesi ~ **yéyesi**, *yé*-(y)esi biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, *yéy-isi* biçiminde etimolojisini yaparak halk ağzında “yiyesi: yemek, yemeklik” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 1150). TaS.’de sözcük “yiyesi (yeyesi): yiyecek şey, yemek, taam”; DS’de “yiyesi: yemek, yemeklik” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 12 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “yiyecek şey, yemek, taam”

biri birümüze uyuşmaz idük

yéyesi bile hiġ yéyişmez idük (SNB, 241/12)

şāh uyandı uyġudan ġurdı örü

didi baña yiyesi aluñ berü (YZ, 29a/1113)

bir eve k̄āni‘ olmaḡ zaḥmet-dür her bir nesnenüñ bir yeri var her yiyesinüñ kabı var
(MZ, 17b/12)

Ey oĝul! Yéyesi yénür-iken başuñ aṣaĝa eyle, kimse loḡmasın gözetme (KN, 51/7)

2.1.10. [-esiye]

İşlek bir ek deĝildir. {-AsI} sıfat-fiil eki ie {(y)A} yönelme hâl ekinin kaynaşması sonucu meydana gelmiştir. Yalnızca bir sözcükte tanıklanmıştır.

2.1.10.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

veresiye, ver-esiye biçiminde türeyen sözcük “karşılığı sonra ödenmek üzere, peşin karşıtı” (TDK, 2011: 2479) anlamında zarftır.

1. Eylemden zarf yapar
  - a. “karşılığı sonra ödenmek üzere, peşin karşıtı”

Artuĝa tama‘ kılup véresiye vérmeye (KN, 135/8)

... bu ḥadişüñ ma‘nisi budur kim ‘aceblemez misiz üsâmeden kim iki ay viresiye nesne alır (Mİ, 40a/5)

2.1.11. {-cAK}

İşlek olmayan bir ektir. Bilgen {-çAk} olarak verdiĝi ekin sıfat türettiğini söylemiştir (1989: 36-37). Gülsevin *emçek* sözcüğünde tanıklandığını belirttiştir (1997: 134).

2.1.11.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

derincek ~ **dirincek**, dérin-cek biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, birinin kendisine doladığı şey “örtü, çarşaf (wrapper)” anlamında ad olduğunu söylemiştir. DLT’de Oğuzca olduğu belirtilen sözcük “ince kadın çarşafı” şeklinde anlamlandırılmıştır (1972: 552; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 223). Tietze, “baş örtüsü; çarşaf gibi sarılan üst giyim” anlamını verdiği sözcüğün Clauson’un da belirttiği üzere *térin-*’ten gelmiş olabileceğini, fakat ilk ünlüsünün /é/ değil /e/ olduğunu belirterek Erdal’ın *ter-inç+çek* şeklindeki yaklaşımının daha iyi olduğunu söylemiştir (2002: 594-595; 1991: 47). Gülensoy, *der-in-* eyleminden “başörtüsü” anlamına geldiğini ifade etmiştir (2007: 278). TaS.’de “derincek (dirincek): başörtüsü” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “başörtüsü, çarşaf”

çün bu evşâf birle meşhûr oldı, çevreden pâzîşâhlar rağbet eyleyüb dilediler ve anuñ derincegi bucağı hoş hîç kimse üstine gölge birağmadı (MZ, 17a/5)

... ‘avrat kefeni iki çadır bir göñlekdür bu didüğümüz kadar bir dirincekdür başına dolayıcak ... (Mİ, 20a/25).

emcek, em-cek biçiminde türeyen sözcüğü Clauson *emig* sözcüğüne gönderme yaparak açıklamıştır. *Emig* sözcüğünün ise “meme ucu, emzik” ya da daha çok “meme, göğüs” anlamında hem insanlar hem de hayvanlar için kullanıldığını, sözcüğün sadece (?) KD Tuva lehçesinde yaşadığını ve diğer yerlerde somut ad olan *emçeke* yerini bıraktığını belirtmiştir (1972: 156, 158). Tietze, “kadın memesi, meme başı” anlamında aktardığı sözcüğün âlet adı türeten (nomen instrumenti) {-AcAK} ile türediğini söylemiştir (2002: 715). Gülensoy, *em-cek* “meme” şeklinde etimolojisini ve anlamını verdiği sözcüğün 13. yy. öncesi *emig*, 19-20. yy.’da *emçek* olduğunu belirtmiştir (2007: 330-331). TaS.’de sözcük “emcek (emecek, emcik, emçek): meme”; DS’de “emcek (I) [emcik-1], [emçek-2], [emecen-IV], [emicik], [emme (I)]: 1. meme, 2. meme başı, yapma meme, emzik; 3. ufak çocukların

başlarındaki bingıldak; 4. ibriğin su akıtan ağız kısmı; emcek (II): 1. kedi, köpek yavrusu, 2. arı kurdunun saklı bulunduğu mumlu korunacak, [emicek (I)]; emcek (I): 1. emzik, yalancı meme; 2. bebek süt şişesi, biberon; emcek (II): kedi yavrusu” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015).

1. Eylemden organ adı yapar

a. “meme”

Ve anı döğüb bir kaç gez nıkrısa dürtsele yarar ve yaprağın döğüp ‘avratlar emceğine vursalar ağrısın giderür (EM, 39b/6).

... qaravaşuñ ‘avreti dizleri altından emcekleri altına degindür (Mİ, 10b/36)

sığıncağ, sığın-cağ biçiminde türeyen sözcük için TaS.’de *sıgınca* maddesine gönderim yapılmıştır. “Sıgınca (sığıncağ, sığınca yeri): sığınacak yer, melce, penah” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 11 Haziran 2016).

1. Eylemden yer adı yapar

a. “sığınacak yer”

bir sığıncağ sandumdı içümden ben

gelür-iken sizüñ-ile bunda ben (YZ, 6/79)

bu bizüm pāzişāhumuz dergāhı zā‘ifler sığıncağı ve hacedmendler varacağı (MZ, 65b/10)

sıyrıncağ, sıyrın-cağ biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “sıyrıncağ (zıyrıncağ): elde durmayıp kayan, kaygan”, DS’de ise *sıypıncağ* sözcüğüne gönderim yapılarak “sıypıncağ [sırpıncağ -1, sıypınak, sıyrılcağ, sıyrıncağ, sıyrıncağ, sıyrıncağ, sıyrıncağ]: kaygan, kayıcı” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015). Canpolat ve Önler sözcüğün “tahriş edici, sıyrıcı” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 178).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “kaydırıcı, sıyrıcı”

*Yégregi oldur ki anı acla yéyeler ve ta‘ām ardınca yémeyeler **şıyrıncak**dur ta‘ām hall
olmadın sürer, bağarsuqlara taldurur, hazmı fāsıd eyler (EM, 30b/7)*

2.1.12. {-dI} ~ {-dU}

ET.’de görülen ancak çok işlek olmayan bir ektir. Erdal, ekin geçişli eylemlerde sonuçsal nesneye, geçişsiz eylemlerde ise eylemin öznesine işaret ettiğini ve aynı zamanda soyut adlar da türettiğini belirtmiştir (1991: 332). Eraslan, eki Uygur Türkçesinde az kullanılan eylemden ad türetim eki olduğunu söylemiştir (2012: 105). Clauson, {-dI} ve {-tI} şeklinde iki farklı ek olarak belirttiği eklerden birincisinin genellikle bir eylem çekim eki olduğunu bazen edilgen anlamda ad/sıfatlar türettiğini ve genellikle dönüşlü eylemlere gelmekle birlikte basit eylemlere de gelebildiğini söylemiştir. İkincisinin ise zarf eki olarak değerlendirmiştir (1972). Bilgen, {-dI} ve {-DU} biçiminde iki farklı ekten bahsetmiştir. Bunlardan ilkinin sıfat-fiil yapan ek, ikincisini ise soyut ve somut adlar türeten ek olarak değerlendirmiştir (1989: 38-39). Önler, ET.’de daha çok zarf eki işlevinde görülen {-DI} ekinin bulunduğunu, bu ekin EAT. ve Türkiye Türkçesinde {{(-)I}-{(I)n} dönüşlü çatı ekleri üzerine gelerek {-InDI} ve {-IIDI} biçiminde eylemden ad türeten iki farklı ek oluşturduğunu belirtmiştir (2013: 287-292).

Gülsevin, {-dI} biçiminde verdiği ekin, geçişsiz eylemlere gelerek âlet adları türettiğini ifade etmiştir (1997: 134).

2.1.12.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

egirdü, egir-dü biçiminde türeyen sözcük SNB’da *egirdü baḡ-* deyiminde tanıklanmaktadır. *Egir-* “kuşatmak, çevirmek” eylemine gelen sözcük temel anlamdan metafor anlama geçerek “göz bebeklerini döndürerek bakma” anlamı kazanmıştır.

1. Eylemden zarf yapar

a. “ters, göz bebeklerini döndürerek bakma”

iki oğluna bağıdı kıya kıya

egirdü bakar kimse kim kaçıya (SNB, 143/10)

karaldu, karal-du biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “uzaklık veya yakınlık sebebiyle kim veya ne olduğu seçilemeyen, belli belirsiz, koyu renkli biçim; gölgelik; siyah yeldirme; kara yağmur bulutu; sıkıntı; evcil hayvanlar; dikiş” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 465). TaS.’de sözcük “yığın, kütle; kalıp, ceset”, DS’de “karaltı (I) [karaldı]: 1. ev, yapı; 2. ev eşyası; karaltı (II): yağmur, rüzgâr ve güneşten korunan kuytu yer, gölgelik; karaltı (III): siyah yeldirme; karaltı (IV): kara yağmur bulutu; karaltı (V): evcil hayvanlar; karaltı (VI): sıkıntı; karaltı (VII): dikiş; karaltı (I): 1. yapı, 2. saklanılacak yer, siper; 3. mal, mülk, varlık; karaltı (II): in; karaltı (III): gölge” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015).

1. Eylemden durum adı yapar

a. “belli belirsiz”

egerçi biz anuñ kullığında olduğumuzçün aña hiç yardım ve kahr yokdur. lîkin kulluğcılar arasında karaldu olavuz (MZ, 62b/14)

sıyrındu, sıyrın-du biçiminde türeyen sözcüğüm Gülensoy, “kapta kalan yemek artığı; bir bezden el ile koparılan uzunca parça; sıyrık” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 776). TaS.’de sözcük “sıyrındı: kazıntı, sıyrıntı”; DS’de ise “sıyrık (I) [sıyrık (III)]: kumaş kıyılarından kesilen ensiz, uzun parça; sıyrıntı (II): derin olmayan yara; sıyrıntı (III): yağ; sıyrıntı (IV): son doğan çocuk; sıyrıntı (V): 1. derinin iç yanından kazınan et parçaları, 2. bağırsak bozukluğunda gelen salgı” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015). EM’de tanımlanan sözcüğü Canpolat ve Önler “kazınma, tahriş” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 178).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “kazınma, tahriş, yara”

... ol bir rencdür ki bağırsuğı **şyrındusı** tiz şafrâyıla ya tuzlu balğamıla gider (EM, 19b/15)

uyundu, uyun-dı biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “uyuşuk, tembel, miskin” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 980). TaS.’de “uyuntu (uyundu): kendi başına hareket edemeyip başkasının reyine uyan; tufeyli, asalak” ve DS’de “uyuntu (I) [uynuk (II)], [uyuntulu]: kişiliksiz onun bunun ardına takılan, serseri, tembel, uyuşuk (insan ve hayvan için); uyuntu (II): dul kadın yeniden kocaya vardığında yanında getirdiği çocuğu; uyuntu (I): 1. başkasının arkasına takılan, işsiz, tembel, uyuşuk kimse; 2. istenmeyen, çağrısız gelen konuk, 3. kötü, bozuk, 4. beceriksiz; uyuntu (II): bir çeşit peynir” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar
  - a. “istenmeyen, çağrısız gelen konuk”

*Beni kığırdılar konuk men, sen **uyundısın**. Konuk hürmeti-y-ile uyundu hürmeti kaçan berāber ola? (KN, 18/6)*

ürüندی ~ ürüندی, ür- “seçmek, ayırmak” > *ürün-dü/di biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “seçilmiş, seçkin, müntahap, güzide, mümtaz, en iyi” anlamlarında kaydedilmiştir. DS’de sözcük *üründülemek ~ üründelemek*⁵ “seçmek, açığa çıkarmak için incelemek” eyleminde taban olarak bulunmaktadır (TDK, 10 Ekim 2015).

1. Eylemden sıfat yapar
  - a. “seçkin, seçilmiş”

bunı şāh fağfūra bilsün eyit

*aramuzda çoğ var **ürüندی yigit** (SNB, 176/5)*

⁵ Gülensoy, sözcüğün etimolojisini *ürün+dü+le-* biçiminde yorumlayarak “/+dü+/ türeme olabilir” açıklamasında bulunmuştur (2007: 996).

2.1.13. [-dur]

İşlek olmayan bir ektir. Yalnızca bir sözcükte tanıklanmıştır.

2.1.13.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

çalkandır, çalkan-dur biçiminde türeyen sözcük “çalkama” anlamına gelmektedir (Canpolat, 1973: 46).

1. Eylem sonucuna ilişkin nesne adı yapar
  - a. “çalkama”

Arapça Farsça Türkçe

الصغرات جغرات *çalkandır* (EM, 70b)

2.1.14. [-ersük]

İşlek olmayan bir ektir. Yalnızca bir sözcükte tanıklanmıştır.

2.1.14.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

ilersük, sözcük DLT’de “uçkur” anlamında kaydedilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 78). Clauson, sözcüğün etimolojisi hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir. Ancak sadece (?) GB lehçesi Anadolu ağızlarında *ilersik* ~ *ilersük* ~ *ilirsik* biçiminde yaşadığını ve 15. yy. Kıpçak Türkçesi ile 15-16. yy. Osm.’da da *ilersik* biçiminde tanıklandığını söylemiştir (1972: 151). Erdal, sözcüğün *il-er+sök* biçiminde tahlil edilebileceğini ve *il-* eylemiyle ilişkilendirilebileceğini ileri sürmüştür (1991: 158). TaS.’de sözcük “ilersük: uçkur”; DS’de ise “ilersik [ilersük]:

don uçkuru” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 30 Ekim 2015). KN’de bir kez tanıklalanan sözcüğün Doğan metafor anlamı kazandığını belirtmiştir (2011: 90).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “uçkur”

Ve pâdişâhlıkda gerek gözüñ ve elüñ senüñ ola. Ve ilersüğüñ berk olsun (KN, 177/7)

2.1.15. {-GA}

ET.’de bulunan bir ektir. Gabain ve Eraslan az kullanılan eylemden ad türetim eki olarak değerlendirmiştir (2007: 51; 2012: 105). Bilgen, soyut ve somut adlar türettiğini söylemiştir (1989: 45). Erdal, ekin hem geçişli hem de geçişsiz eylemlerden fâil adı türettiğini geçişli eylemlerden aynı zamanda nesne adı da türettiğini belirtmiştir. Araştırmacı, söz konusu ekle türemiş olan *bilgä*, *kısa* ve *tamga* gibi sözcüklerin ekin dilin en erken dönemlerinden beri var olduğunun en açık delili olduğunu söylemiştir (1991: 376). Taş, ekin, fâil adı, nesne adı, soyut ad ve bir sözcükte (yorga) at cinsini gösteren ad türettiğini belirtmiştir (2009: 122-123).

Banguoğlu, ekin EAT’de artık canlı bir ek olmadığını bazı ad ve sıfatlarda donuk halde bulunduğunu belirtmiştir (1938: 107). Gülsevin, ekin hem ad hem de sıfat türettiği örnekleri olduğunu söylemiştir (1997: 134).

2.1.15.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

bilge, bil-ge biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, temel anlamda “akıllı/âlim adam”, ancak ilk dönemde (early period) bazen özel bir memuriyet unvanı “danışman vb.” anlamına da gelebildiğini belirterek sözcüğü ad/sıfat olarak değerlendirmiştir (1972: 340). Bilgen, “bilgili, zeki” anlamında somut ad olarak yorumlamıştır (1989: 45). Erdal, sözcüğün “akıllı/âlim adam, danışman” anlamında *bil-* eyleminin öznesine işaret ettiğini belirtmiştir (1991: 376). Tietze, sözcükteki eki

eylemden ad/sıfat türeten ek olarak değerlendirmiştir (2002: 344). Gülensoy, sözcüğün “bilgili, iyi ahlaklı, olgun kimse” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 146). TaS.’de sözcük “âlim, hakim, bilgin” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “âlim, hakim, bilgin”

*dédüñdi baña éy erüñ **bilgesi***

ki çün şuya şamdan düşe gölgesi (SNB, 97/2)

*şanışında **bilge** vü sözde şarîf*

şeride bahâdur sücide şarîf (SNB, 300/4)

2. Eylemden zamirlik yapar

2.1. {+lAr} çokluk eki ilavesiyle

a. “âlim kişiler, hâkimler, bilginler”

*illâ dâniş ehli ve **bilgeler** dimişlerdür (MZ, 21b/1)*

gölge, Clauson *köli-* eyleminden türeyen sözcüğün “karartı, sâye” anlamında bir ad olduğunu ve 14-16. yy.’da çeşitli deyimlerde “karartmak, himaye etmek” anlamında kullanıldığını belirtmiştir (1972: 718). Bilgen, soyut ad olarak yorumlamıştır (1989: 46). Erdal, *köli-* geçişsiz eyleminden türeyen *köligä* sözcüğünü özne adı olarak değerlendirmiştir (1991: 378). Gülensoy “gölge” anlamını vererek “*kö: ‘toplanmak’l+ig-e*” biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 378-379). Tietze’de “ışık görmeyen yer” şeklinde kaydedilmiştir (2009: 170-171). TaS.’de sözcük “gölge kovmak: gölgeden gölgeye koşmak, sıkıntıya gelememek; gölge olmak: koruyucu olmak, gölge salmak: gölge etmek” gibi deyimlerde görülmektedir. Mİ ve SNB’da sözcük *gölgecük* ve *gölgelen-* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır (TDK, 13 Ekim 2015).

1. Eylemden soyut ad yapar

- a. “saydam olmayan bir cisim tarafından ışığın engellenmesiyle ışıklı yerde oluşan karanlık” (TDK, 2011: 959)

görüþ nev-bahāruñ Şuda gölgesin

oķıyacaĝaz nētdüĝin bilesin (SNB, 25/6)

...ve anuñ gölgesi ve döŐenmesi eyüdüür (EM, 7a/15)

...öyle namāzı vaķtı budur kim bir toĝrıca aĝacı bir düzce yirde dikeler mādām ki ĝün batısından yaña gölgesi var daĝı öyle olmamıŐdur (Mİ, 11a/17)

ĝarem içre ķaba gölge aĝaçlar

yimişin yir faķırlar daĝı açlar (KEMŞ, 12a/232)

muĝaylān aĝacı gibi ki teni var yēmiŐi ve gölgesi yok (KN, 22/11)

2. Eylemden yer adı yapar

- 2.1. gölge +lAr çokluk +dA hāl eki

ve Şol Őomalān ki gölgelerde biter (EM, 26b/11)

ķısa, ķıs-a biçiminde türeyen sözcüĝün Clauson “uzun olmayan, kısa (sorth)” anlamında durum adı ve sözcüĝün GB Az. *ĝısa* Osm. *ķısa* ve Tkm.’de *ĝıŐĝa* Şeklinde olduĝunu belirtmiştir (1972: 667). Erdal, sözcük *ķıs-* eyleminin sonuçsal nesnesini işaret ediyorsa bu durumda sözcüĝün nesne adı olabileceĝini söylemiştir (1991: 381). Gülensoy, sözcüĝün “boyu, uzunluĝu az olan; kestirme; ayrıntısı çok olmayan; (zf.) kısaca” anlamlarına geldiĝini söylemiştir (2007: 515-516). DS’de sözcük “kıt, az” anlamında kaydedilmiştir. KN’de sözcük *ķısa eylemek*, *ķısa étmek* “kısaltmak”; EM’ *ķıŐa ol-* “az sürmek” deyimlerinde; KN’de *ķısalıķ*; Mİ ve SNB’da *ķıŐacuk* sözcüklerinde; Mİ’de *ķısal-* eyleminde tanıklanmaktadır. *ķıs-* eylemi KN’de *ve eger öĝsüz ola ve dem-be-dem çağıra ve elin barmaķların ķısa, aĝlaya hem yavuzdur*”(144/13) cümlesinde tanıklanmaktadır (Doĝan, 2011: 234).

1. Eylemden nitelik adı yapar

- a. “uzunluğu/süresi az olan”

ķamu dilegüm dñn ġeıceydi ķolay

*biraz ‘aybı ol kim **ķısa**yidi key (SNB, 123/3)*

*Ol ķul ki ġādımlıġa yaraya ‘alāmeti oldur ki: Derisi ķara, yūzū tūrş, baldırı ince, burnı kēçi, barmaķları **ķısa**, boyı egrirek, boynı ince (KN, 89/7)*

*Bilgil ki ısıtma vardur ki zamānı uzun olur, ġēç ġeçer. Eger zamanı **ķısa** olursa añā ġummā-yı yevmi dērler (EM, 55b/14).*

*... zırā sebbiġ āyetleri uzundur iz ā veķa‘at āyetleri **ķısa**dur (Mİ, 14b/8)*

2. Eylemden sıfat yapar

- a. “uzun olmayan”

*... ķur‘ān oķumaķda daġı farz olan bir uzun āyet ya üc **ķısa** āyet oķumaķdur (Mİ, 11b/32)*

3. Eylemden zarf yapar

- a. “az”

*ġulāşada eydür ne deñlü **ķısa** oķusa secde-i sehv itmek gerek (Mİ, 15b/14)*

soyka, soy-ka biçiminde türemiştir (Gülensoy, 2007: 802). Gülensoy, dört farklı maddebaşı halinde sözcüġe yer vermiştir: 1. “soyka: ölünün üzerinden çıkan ġiysi”, 2. “soyka: 1. yaramaz, huysuz; 2. kötü insan, aşıġılık; 3. hayırsız, belalı; 3. “soyka: ġiyiniş biçimi, kılık”; 4. “soyka: bıçak, çakı”. İkinci maddebaşı olarak verdiġi sözcüğün etimolojisini ise *soy+ka* biçiminde yapmıştır (2007: 802). TaS.’de sözcük “soyka (soyha): soyuntu, sırttan çıkan elbise; elbise”; DS’de “soyha, soyka (I) [soha], [söyka]: 1. ölünün üstünden çıkan ġiysi, 2. miras, kalıt; soyha, soyka (II) [soykamaz]: 1. yaramaz, huysuz; 2. aşıġılık, kötü insan; 3. hayırsız, belalı; 4. inceliksiz, kaba; soyha, soyka (III): şey, nesne; soyha, soyka (IV): ġiyiniş biçimi, kılık; soyha, soyka (V): iyesiz, kimsesiz; soyka (VI): bıçak, çakı; soyha (I) [savha]: ölünün saġlığında kullandıġı eşyalar, 2. uğursuz, kötü nesnelere; soyha (II): ters,

huysuz; soyha (III) [soyka]: erkeğin üreme organı ” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “elbise”

*kimi bulsa şoyar idi **şoykasın***

*ya öldürüp alur idi **şuykasın** (SNB, 157/8)*

soy(k)a, sözcüğün Gülensoy *soy-* “kesmek, soymak” eyleminden türeyerek “bıçak, çakı” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 802). TaS.’de ve DS’deki anlamlar için bir önceki maddeye (soyka) bakınız.

1. Eylemden âlet adı yapar

a. “bıçak, çakı”

hemân gölgesi düşdi gerü şuya

*süheyle ne zaḥm urdı şu yā **soya** (SNB, 99/11)*

ṭamga, Clauson sözcüğün sonu {-gA} ile biten eski bir sözcük olduğunu belirterek temel anlamda “en” veya “ata, sığıra ve diğer besi hayvanlarına vurulan sahibini gösteren işaret” anlamına geldiğini söylemiştir. Araştırmacı, sözcüğün çok eski dönemde Avrupa kraliyet arması ya da sorgucu (miğfere takılan) gibi bir şey olduğunu, bunun gibi birçok Türk hakanında ve eski Kırgız mezarlarında görüldüğünü, Çince “mühür” için kullanılan bir sözcük olduğunu ve Moğolcaya bu anlamda *tamağa* olarak geçtiğini söylemiştir (1972: 504). Erdal, sözcüğün ET. ve Karahanlı Türkçesinde genellikle bir “mühür” ve Moğol zamanında “baskı/amblem” (printing plate) ifade ettiğini söylemiştir⁶. Araştırmacı, sözcüğün bir âlet olarak pulu karşılması durumunda nesne adı şeklinde yorumlandığını, ayrıca söz konusu ekle gerçek âlet adı bulmanın da güç olduğunu belirtmiştir (1991: 278-379). Gülensoy, sözcüğün “bir şeyin üzerine bir nişan, bir işaret basmaya yarayan araç; bu araçla

⁶ Erdal, Orhon Türkçesinde *tamga* adının olmadığını ancak Türkeşlerin iki yüksek memurunun *Maxaraç tamgaçı* ve *Oguz Bilgä tamgaçı* olduğunu söyleyerek “hakanın mühür taşıyıcısı” anlamına geldiğini belirtmiştir. Clauson’un belirttiği metafor kullanımının hem doğu hem de batıda “mühür”ün yabancı kullanımlardan ödünçleme olduğunu söylemiştir. Daha geniş bilgi için bk. (Erdal, 1991: 379).

basılan nişan, işaret” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 265). Sözcük TaS.’de “damga, nişan, alamet” ve DS’de ise “im, damga” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “damga, nişan, alamet”

tutarlar anı vü ol at idi ol

ki şa‘lūk biraḥdı vü tıtdı yol

şolıḥdem ki kıldı nazar şāh-ı çin

görür kıızı tamğası urlu kıçın (SNB, 168/4)

yorga, Clauson sözcüğün *yori*:- eyleminden türeyerek “rahvan ya da yavaş koşan/hareket eden at” anlamına geldiğini belirtmiştir. Araştırmacı sözcüğü ad/sıfat olarak değerlendirmiştir (1972: 964). Erdal, aynı anlamı vererek sözcükteki ekin atları betimlemek için de kullanıldığını söylemiştir (1991: 377). DLT’de “munduz yori.ga a.t” maddesi “yorga yürüyüşten başka yürüyüş bilmeyen at” şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 200). Bilgen, “rahvan giden at” anlamında sözcüğü somut ad olarak yorumlamıştır (1989: 46). Gülensoy, “biniciyi sarsmayan at yürüyüşlerinden biri” olarak tanımladığı sözcüğün etimolojisinin **yorīg+a* biçiminde olduğunu ileri sürmüştür (2007: 1162). TaS.’de sözcük, “rahvan” ve DS’de “yorga (I) [yorğa]: atlarda, rahvana yakın bir yürüyüş biçimi, yumuşak rahvan; yorga (II): bir yıllık piliç” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 09 Ekim 2015)

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “rahvana yakın bir yürüyüş biçimi, yumuşak rahvan”

ki geydükleri soyğaları arı

semüz idi vü yorğa idi atları (SNB, 315/12)

2. Eylemden sıfat yapar

a. “rahvana yakın bir yürüyüş biçimi, yumuşak rahvan”

Yorga ata seferden ayruğ yérde binme (KN, 75/5)

yumurd(g)a, *yumurt-(g)a biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, “yuvarlak şey” anlamında türemiş ad olarak değerlendirmiştir (1972: 938). Erdal, sözcüğün türemiş bir eylem tabanından türetildiğini belirterek *yumurka/yumurxa/yumurga* varyantlarının sürekli /r/ ve /g/’nin sızıcı bir allofonunun (allophone), ötümsüz /t/’nin damaksıla aktarımıyla, belirli diyalektlerde erken dönemde dil ucu-diş eti ünsüzünün erimesine sebep olmuş olabileceğini belirtmiştir (1991: 380). Gülensoy, sözcüğün “bir dişinin vücudunda oluşan, yumurtlama veya döllenen sonra aynı türden bir canlı oluşturan hücre; tavuk yumurtası; (mec.) er bezi; çorap onarmakta kullanılan yumurta biçiminde, genellikle tahta veya mermerden kalıp” anlamlarına geldiğini söylemiştir (2007: 1177). TS’de sözcük “yumurda: yumurta”, DS’de ise “yımırta: yumurta” şeklinde maddebaşı yapılmıştır (TDK, 09 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “yumurta”

Tavuđuñ yumurdasını ki içinden bülüc tavuğ çıkmış ola dögeler ... (EM, 3a/11)

... bir nice muhaqqıklar bundan murād kuzğun yavrısıdur zîrâ ki yumurdadan cıçıcağ ağ çıkar ... (Mİ, 39b/18).

2.1.16. {-GAn}

ET.’de bulunan bir ektir. Bilgen, ekin pekiştirme ve alışkanlık bildiren sıfatlar türettiğini belirtmiştir (1989: 47-51). Erdal, ekin hem geçişli hem de geçişsiz eylemlerin öznesine (subect) işaret ettiğini söyleyerek çoğunlukla Uygurcanın sonlarında adların sıfat-fiil yönetimini gösterdiği için sıfat-fiile yakın bir işlevde kullanıldığını ifade etmiştir (1991: 382).

Kaşgarlı Mahmut, ekin beş farklı işlevinin olduğunu belirterek şu şekilde sıralamıştır:

Birincisi: Şahıs için işin devamı ve yaratılışı yüzünden işin kendisinden çokça çıkması anlamına gelmektir “bu oğul ol burnı tamurğan = bu, her zaman burnu damlayan, kanayan çocuktur”, “bu er ol edgü sawın tirilgen = bu her zaman iyi ünle yaşayan kişidir”.

İkincisi: Sıfatın, sıfatlanan şeyden başkasına geçmesi ve sıfatlanan şey için sıfatın devam etmesi anlamındadır: “bu er ol tonın kırıtğan” ve “bu er ol suwuğ sömürgen” sözlerinde olduğu gibi ki “bu, sık sık elbisesini kurutan kişidir” demektir. Başka şey sömüren kimse için de böyle denir.

Bu ayırmadan gelen salt (mücerret) isimler sert kâflı, sıfatlar yumuşak kâflıdır.

Üçüncüsü: Sıfatlanan şeyin mef’ûl anlamına olmasıdır: “bu er ol kaçılğan soğulğan”, “bu er ol yérden yerge sürülgen” sözlerinde olduğu gibi.

Dördüncüsü: İşleyenin dileği olmayarak işlediği işle vasıflanması anlamındadır “bu kişi ol sözüün unutğan” ve “bu tügün ol seşilgen” sözlerinde olduğu gibi.

Beşincisi: Bu anlamlardan hiç birisi beklenmeyip kelime salt isim olmaktır: “küwürgen” ve “tawuşgan” kelimeleri gibi.

Rum ülkesinden Çine dek olan Oğuzlarla göçebeler, işin devamına belge olan ق ile غ’ı yeğnilik için atarlar (Atalay, 1998/I: 524-526).

Kaşgarlı *sıçğak* sözcüğünde de ekle ilgili olarak şu açıklamayı yapmıştır:

Sık sık sıçan kişi. Bu kelime kural dışıdır; çünkü kurala göre “kaf” harfi yerine “nun” olmalıydı; zira devam bildiren sıfatlar bu yolda yapılır. Nitekim çok ileri giden, başkalarını geçen ata “ozğan at” denir. Çok iş gören kişiye de “ol iş kılgan ol” denir ki “o, çok iş yapan adamdır” demektir (Atalay, 1998/I: 470)

Bunlardan başka, Kaşgarlı Mahmut {-GAN}eki ve Oğuzlarla ilgili olarak şu bilgiyi vermiştir:

Bu ayırım, mevsûftan sıfatların çok olarak çıktığını gösterir. Bu, Arapçada –fiilin kendisinden çok olarak çıktığını gösteren- sıfat manasına gelen “mif’âl” ayırımı gibidir: “miḥ’âm” çok yemek yediren, mihrâb çok savaş yapan kimse demektir. Bu ayırımdaki kelimelerin sonunda “nun” bulunmak gerektir. Oğuzlarla Kıpçakların çoğu bu “nun” harfini “kaf” yaparlar. İçi sıkıntılı kişiye “buşgan” denir. Oğuzlar

“gayın” harfini atarak “buşak” derler. Bu gerçek bir kuraldır (Atalay, 1998/I: 153-154).

Banguoğlu, SNB’da bir örneğini bulduğu eki, süreklilik/tekrarlama bildiren sıfat türeten ek şeklinde değerlendirerek *urġan* ve *yorġan* sözcüklerinin daha eski türetilmiş sözcükler olduğunu ve bazı boğuk sese sahip sözcüklerde boğuk sesin düşmesiyle çok yaygın şekilleri olan sıfat-fiillerin meydana geldiğini söylemiştir (1938: 108-109). Korkmaz, ekin arkaik olduğunu ve tekrarlama bildiren abartma isimleri meydana getirdiğini ifade etmiştir (1973: 199). Gülsevin, EAT’de ekin, abartmalı sıfatlar ve isimler türettiğini belirtmiştir (1997: 134). Şahin, ekin ET.’den bu yana bütün dönemlerde ve sahalarda bilinen işleviyle işlek bir biçimde kullanılmasının Oğuzların {-GAn} ekini düzenli olarak {-gAk} biçiminde kullanmadıklarını gösterdiğini ifade etmiştir (2013: 440).

2.1.16.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

boşagan, boşa- eyleminden türeyen (Doğan, 2011: 85) sözcük “sürekli/çok kadın boşayan, boşayıcı” anlamına gelmektedir.

1. Eylemden süreklilik/abartı anlamına sahip karakter/huy bildiren nitelik adı yapar
  - a. “sürekli/çok kadın boşayan, boşayıcı”

“Ben bunu eşidüp dururam. ‘Avrat boşagandır.’”Hem Hasan -radiya’llāhu ‘anh- eyley-idi. Dört ‘avratı var-ıdı. Bir kezden dördin dahı boşadı. (KN, 110/3)

dürüşken ~ durişken duriş-ken ~ dürüş-ken biçiminde türeyen sözcük “çalışkan, gayretli” anlamına gelmektedir (Doğan, 2011: 340).

1. Eylemden süreklilik/abartı anlamına sahip karakter/huy bildiren nitelik adı yapar
  - a. “çalışkan, gayretli”

Anlaruñ hüneri: İşçi-ler ve dürüşken⁷, olurlar (KN, 91/9)

gömülgen, gömül-gen biçiminde türeyen sözcük için TaS.'de “bataklık; çok gömülen, bataklık halinde olan” anlamları; DS'de ise “sazlık, bataklık” anlamı verilmiştir (TDK, 09 Ekim 2015). Tietze, “bataklık” anlamında aktardığı sözcükteki ekin etken sıfat-fiil (participium activum) anlamı kattığını belirtmiştir (Tietze, 2009: 172).

1. Eylemden yer adı yapar

a. “bataklık”

Buyurdı ki, siz bu gömülgeni aña geçün, biz berü yaña turalum. Çün bunlar size hamle kıllalar ol kıru yirde çevre çevre segirdişün; dağıluñ, kaçuñ ve size dönmeğeñezdürür ve anlara kıatı şarbdur (MZ, 50b/11)

ısrıgan, ısrır-ğan biçiminde türeyen sözcük “ısrırcı” anlamında (Canpolat ve Önler, 2007: 143) bir varlığın yaradılış tabiatını, huyunu ya da alışkanlığın bildiren nitelik adı/sıfatıdır. Bilgen, “çok ısırın” anlamında sözcüğü pekiştirme ve alışkanlık bildiren sıfat olarak değerlendirmiştir (1989: 48). Gülensoy, OT.'de “çok ısırın” anlamına gelen sözcüğün*ısrır-ğan biçiminde etimolojisini yaparak “ısrırgan otu” anlamını vermiştir⁸ (2007: 419).

1. Eylemden süreklilik/abartı anlamına sahip huy/alışkanlık bildiren nitelik adı yapar

a. “devamlı/çok ısırın, sürekli/fazla ısrırcı”

İt kıyruklı at yatlu olur, hārūn at yatlu olur. Başı kıatı, camuş, kıaçagan, çok kışneyen, osurğan, depek, sürçek, ısrırgan tersleyicek duran ve ülbin kıçıqaran bu dükeli yatlu olur (KN, 99/8)

2. Eylemden yaratılış tabiatını/âdetini bildiren sıfat yapar

⁷ Doğan sözcüğün *dürüşken/dürişken* biçiminde çift harekeli yazıldığını belirtmiştir bk. 217. dipnot (Doğan, 2011: 187).

⁸ Gülensoy, *ısrır-* eyleminin burada “dokunarak teni acıtmak veya kaşıdırmak; dalamak” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 419).

- a. “ısıricı”

Ve ayıduñ köki ısırgan cānavarları kaçurur (EM, 8a/12-13)

- b. (bitki adı) “her tarafı tüylerle kapalı, tüyleri kırıldığında karınca asidi denilen çok kaşındırıcı bir madde çıkaran bir ot” (TDK, 2011: 1127)

Kifāyede eydür: ısırgan dikenini döğeler ve keşkâb içinde bişüreler, eski öksürügi giderür (EM, 47b/12)

kağıgan ~ **kağıgan**, kağı-ğan biçiminde türeyen sözcük için TaS.’de “öfkeli, hiddetli” (TaS. 21 Mayıs 2016) anlamları verilmiştir. Banguoğlu, sözcüğü “öfkeli, kızgın” anlamında süreklilik/tekrarlama bildiren sıfat olarak değerlendirmiştir (Banguoğlu, 1938: 108).

1. Eylemden süreklilik/abartı anlamına sahip huy/karakter bildiren nitelik adı yapar

- a. “öfkeli, hiddetli, kızgın”

ne yumşah mūm ola vü ne katı taş

ne yavlaq kağıgan ne iñen yavaş (SNB, 363/3)

‘ayb-ı Rum: Rūmlaruñ dili çirkīn, tab‘ı süst, tiz kağıgan, hariş, dünyā sevici olurlar (KN, 91/5)

bundan şoñra ol yaramaz şıfatlaruñ yidincisi kağımakdur bes neye olursa tizcek kağımak kibrden ve ‘ucbdan olur pes her kim kağıgan olsa anda tekebbürlük ve ‘ucb olur (Mİ, 33a/36)

koğan, ko-ğan biçiminde türeyen sözcük “barınak, han” anlamına gelen yer adıdır.

1. Eylemden yer adı yapar

- a. “barınak, han”

her koğana kim konursın ömrüñden bir gün gibidür her adım atduqca her koğana konduqca ka‘beye yakın varursın vañanuñdan iraq olursın (Mİ, 28b/6-7)

koyuğan, koy-(u)ğan biçiminde türeyen sözcük “etki edici, nüfuz edici, etkisini gösterici” anlamlarına gelmektedir (Canpolat ve Önler, 2007: 156).

1. Eylemden süreklilik/abartı anlamına sahip nitelik adı yapar
  - a. “etki edici, nüfuz edici, etkisini gösterici”

...*yavuz havā ve yaramaz buḥārlar ve tütünler ve çirkin koğular yaşlu adama tēz koğuğan olur ve hemān sā‘at eşeri belürür ve ziyānı artuğ olur (EM, 57b/12)*

osurğan, osur-ğan biçiminde türeyen sözcük “çok osuran, çok yellenen” anlamına gelmektedir (Doğan, 2011: 94, 429). Bilgen, sözcüğü pekiştirme ve alışkanlık bildiren sıfat olarak değerlendirmiştir (1989: 49). Gülensoy, sözcüğün “çok yellenen” anlamına geldiğini ve Anadolu ağızlarında (DS) *osrugan* “yellenmeyi alışkanlık haline getiren” biçiminde olduğunu söylemiştir (2007: 634; TDK, 09 Ekim 2015)).

1. Eylemden süreklilik/abartı anlamına sahip huy/karakter bildiren nitelik adı yapar
  - a. “sürekli/çok osuran, sürekli/çok yellenen”

*İt kuyruğlu at yatlu olur, ḥārūn at yatlu olur. Başı ğatı, camuş, ğağan, çok ğişneyen, **osurğan**, depek, sūrçek, ısırğan tersleyicek duran ve ūlbin çıkaran bu dükeli yatlu olur (KN, 99/8)*

segrigen, segri-gen biçiminde türeyen sözcük “hızlı, süratli” anlamına gelmektedir (Doğan, 2011: 94, 443). SNB’da *segri-* eylemi şu beyitte tanımlanmaktadır: *birincesi oynar vü birincesi böker // birincesi segrir vü birincesi seker (SNB, 228/15)* (Cin, 2012: 268).

1. Eylemden sıfat yapar
  - a. “hızlı, süratli”

*Yorga ata seferden ayruğ yérde binme. Ve şehr içinde tiz ve **segrigen** ata bin; tā kendüzüñ ğāfil olmayasın. (KN, 75/6)*

söylegen, söyle-gen biçiminde türeyen sözcük TaS.'de “çok söyleyen”; DS'de “düzgün ve rahat konuşan; çok söyleyen; geveze” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 09 Ekim 2015; Gülensoy, 2007: 809).

1. Eylemden süreklilik/abartı anlamına sahip huy/karakter bildiren nitelik adı yapar

a. “geveze”

Dimişlerdür kim üç kişiye rāz açmak revā olmaya. Bir şiyzā gönüllü kişiye, bir çok söylegene, bir içgüciye (MZ, 53a/4)

urğan, Banguoğlu sözcüğün “iplik, halat” anlamına geldiğini belirterek söz konusu ekle türemiş eski bir yapı olduğunu belirtmiştir (1938: 108). Clauson, sözcüğü *örge*n biçiminde maddebaşı yaparak *ör-* ‘örmek’ eyleminden türeyerek “örülü ip (plaited rope, cord)” anlamına gelen somut ad olarak değerlendirmiş ve *uruk* sözcüğüyle, birbirleriyle ilişkisiz (unconnected) olmasına rağmen, eş anlamlı olduğunu söylemiştir (1972: 225). Bilgen de *ör-* eyleminden türemiş “örge: urgan (örülen)” olarak aktardığı sözcüğe pekiştirme ve alışkanlık bildiren sıfatlar içerisinde yer vermiştir (1989: 49). Gülensoy, **ur-* “yapmak, *örmek” eyleminden *ur-(u)k+(a)n* biçiminde etimolojisini yaparak Eski Kıpçakçada *urgan*, OT.'de *örge*n ~ *urk/uruk* sözcüklerinin tanıklandığını ve sözcüğü “keten, kenevir, pamuk, jüt, gibi türlü dokuma maddelerinden yapılan ince halat” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 970). TaS.'de de sözcük “urkan: urgan”; DS'de “urgan: [->urk (II)], asma ve bostanın attığı kol; urgan: halat, urgan, kalın ip” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 09 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne (eşya) adı yapar

a. “iplik, halat”

bize döşek ü yaşduğ u yorğan

at için çul u örk için urğan (SNB, 222/1)

üyügen, uyu-gen biçiminde türeyen sözcük TaS.'de uyugan (uyugen): çok uyuyan” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 09 Ekim 2015). Üstünova, sözcüğü *üyügen* biçiminde transkribe ederek “çok uyuyan” anlamını vermiştir (2003: 610).

1. Eylemden süreklilik/abartı anlamına sahip huy/karakter bildiren nitelik adı yapar

a. “uykucu”

haḡ ta ‘ālā ḡatında coḡ irak düşmez tütulup sevlmeyerünüz oldur kim çok yiyegen ve çok üyügen ve çok içegen ola (Mİ, 34a/9)

yaradan ~ **yaratğan**, yarat-ğan/-an biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “Tanrı” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 1069-1070). Bilgen, “daima yaratan” anlamını verdiği sözcüğü pekiştirme ve alışkanlık bildiren sıfatlar türettiğini söylediği {-gAn} eki içerisinde değerlendirmiştir (1989: 51). TaS.'de “yaratğan: yaratan, Tanrı” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015). SNB'da sözcük arkaik olarak *yaratğan* varyantında da tanıklanmıştır.

1. Eylemden fâil adı yapar

a. “Allah, yaratıcı”

buyurdı ki at tırtduñ bindi ol

yaratğana şıgındı şıgadı ḡol (SNB, 167/8)

ümz̄üñi sen üzmeḡil yārdan

umadur ki yāri ḡıla yaradan (SNB, 105/10)

yiri göḡi yaradan oldur ḡadīm

ayı ḡüni yöriden oldur muḡīm (KY, 48b/1924)

ol melik ḡördi anı batdı taña

eydür şıgındum seni yaradana (YZ, 20/287)

kimi ḡâtır şorar kimi bu yoldan

kimi haccuñ kabûl itsün yaradan (KEMŞ, 16a/314)

Çün peygamberler sebebi-y-ile bildürdi; vâcib oldı ki ol Yaradandan gelüp uşbu nesneleri öğretti (KN, 13/10)

... bu kamu yirleri gökleri ve bunlaruñ arasıdağı nesneleri kullarıçun yaradan pâdişâh oldur (MÎ, 38a/32)

yorgan, Banguoğlu sözcüğü, *yor-* eyleminden türeyerek “yatak örtüsü” anlamına gelen eski bir türemiş sözcük olduğunu belirtmiştir (1938: 108). Gülensoy, **yap-(u)r-gan* biçiminde etimolojisini yaptığı sözcüğün ET. ve OT’de *yoğurkan* olduğunu aktararak “yatakta örtünmeye yarayan içi pamuk, yün vb. şeylerle doldurularak dikilmiş geniş örtü” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 1162-1163). TaS.’de sözcük “yorkan” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 09 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne (eşya) adı yapar

a. “yatak örtüsü”

bize döşek ü yaşduğ u yorgan

at için çul u örk için urgan (SNB, 222/1)

2.1.17. [-(ğ)lık]

İşlek olmayan bir ektir. Yalnızca bir sözcükte tanıklanmıştır.

2.1.17.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

şusalık, şusa-(ğ)lık biçiminde türeyen sözcük TaS.’de *susarlık* sözcüğü ile eş anlamlı olarak “suya kanmama hastalığı; susama, susuzluk” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 30 Ekim 2015).

1. Eylemden durum ve hastalık adı yapar

a. “susama, susuzluk”

tebāšīr šovukdur, urudur, ma‘deyi, cigeri avī eyler, susalıđı andurur (EM, 12a/10)

... bir kişi yiyecek arnı oyar uşalığı şu icicek anar (Mİ, 39a/30)

b. “suya kanmama hastalığı”

... eski ksürüği giderür ve susalığı yoyar ve göğüsi yumşadur (EM, 28b/1)

2.1.18. [-gme]

ET.’de bulunan sıfat-fiil ekidir. Ancak bazı sözcüklerde kalıplaşarak ad ve sıfat oluşturmuştur (Eraslan, 2012: 377).

2.1.18.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

degme, Clauson sözcüğün, “her, herhangi vb.” anlamına geldiğini ancak *teg*-eylemi ile anlamsal ilişkinin belirsiz olduğunu söylemiştir. Araştırmacı sözcüğün Osm.’da *degme/deyme* olarak benzer anlamlarda bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca edilgen ad/sıfat olarak değerlendirdiği sözcüğün *té-*’ten {-gmA} sıfat-fiili ile türeyen “denilen, söylenen” anlamındaki *tégme* ile karıştırılmaması gerektiğini de ifade etmiştir (1972: 482). Tietze, eř sesli iki farklı maddebaşı şeklinde verdiği sözcüğü “her, herhangi bir, rastgele; sečilmiř, seçkin, seçme, üstün” anlamlarında etken eylem sıfatı olarak değerlendirmiştir (2002: 578). Karaađaç, “değme (I): değme iři, temas; değme (II): 1. her, herhangi bir, gelişi güzel; 2. seçkin, seçme” şeklinde aktardığı sözcüklerin ek donuklaşması dolayısıyla eř sesli olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı ilk sözcüğü ET. *teg-* > TT. *değ-* eyleminin {-mA} ile yapılmış adı, ikincisini ise ET. *ti-* > TT. *de-* eyleminin {-gmA} ile kurulmuş “denilen, söz konusu edilen > her, her bir” anlamında sıfat-fiili olarak değerlendirmiştir (2008: 87). Gülensoy da Karaađaç

ile aynı görüşü aktarmıştır (2007: 273). Hünnerli, sözcüğün *te-* ~ *té-* ~ *ti-* eylemine{-gme} sıfat-fiilin eklenmesiyle oluştuğunu ve zamanla kalıplaşma ile çeşitli fonetik varyantlara geçerek anlam değişmesine uğradığını söylemiştir. Ayrıca sözcüğün *teg-* “dokunmak, temas etmek” eylemi ile herhangi bir ilişkisinin olmadığını ifade etmiştir. Araştırmacı sözcüğün anlam yelpazesinin Karahanlı Türkçesi ile geliştiğini Tarihî Türk lehçelerinde sözcüğün belirsizlik sıfatı ve zamiri görevinde kullanıldığını belirtmiştir (2014: 215-235).

1. Eylemden sıfat yapar

a. “her, her bir”

kıymetî taşlar taqâr her bir tona

***degme** bir taşu anuñ biñ altuna*

***degme** gün géymege bir ton eyledi*

ol ton dahı hep altun eyledi (YZ, 29/421-422)

çavuşlar yögrüşür şağda vü şolda

*ğariv ü zemzemedür **degme** yolda (RN, 8a/59)*

***degme**⁹ deve yükine qor biñ kızıl*

bile virdiler bulara bellü bil (KY, 32b/1277)

*...dükeli demür kılıç olmaz ve **degme** şadefde incü bulunmaz (MZ, 37a/9)*

*Ve **degme** sözi barmağuna tolama (KN, 120/1)*

*...kaçan biregü-y-ile ‘ilmden ya ayruq söz söyleşse gendü sözi aşığa qalduğına melül ola **degme** yiyecek **degme** geyecek begenmeye (Mİ, 32a/32)*

b. “sıradan”

⁹ Metinde *degme bir* şeklinde yazılmış vezni bozduğu için Karahan tarafından çıkarıldığı belirtilmiştir (Karahan, 1994: 244).

olmaya kim bizüm işimüz dağı ancılayın ola. degme kişi anuñla nice söyleşe (MZ, 23a/1)

Diclede bir müşkil burđuç var-ı mış. Degme gemi andan geçimezmiş (KN, 105/13)

... anı isrâf'édüp degme yere ģarc étmek cân kisesinden ģarc étmekdür (EM, 63a/8)

ya āba belir küfr ve şirk müsülmānlar arasında gizlü ve belürsüzdür degme adam anı bilmez (Mİ, 5a/20)

c. “seçkin”

degme erde görmedüm şavaşını

ceng içinde kesdi Rüstem başını (GZ, 282a/2636)

Ve degme kullaruña nesne bağışla tā hemīşe muhtāc olmayalar (KN, 93/14)

...ol bilmeyüp inkār itdügi nesne ince ve dađıķ mes'elelerden olursa ki anı degme dānişmend dağı bilmeye inkār itdügi birle bilmeyecek ‘özr olur (Mİ, 5a/11)

d. “başka”

anuñçün kim tecellī balķır aña

ķayıķmaz zerrece ol degme yaña RN, 40b/415)

2. “vakt” sözcüğü ile birlikte zarf öbeği oluşturur

2.1. “degme + vakt”

a. “her zaman, her defa”.

Ve şınan(ma)mış kişiden emin olma ve şınanmışı dağı degme vakt şınama (KN, 139/7)

Fi'l-cümle ol düşvārdur degme vakt andan ģalāş bulmak mümkün degül (EM, 55b/3)

...zīrā ‘āmī kişiler kim müsülmān olalar ceħl ve belādet gönüllerin şöyle ķablamışdur kim degme vakt ol ģaķ ta‘ālānuñ birligin delīli-y-ile añlayımaz (Mİ, 7b/9)

3. “kez/gez” sözcüğü ile birlikte zarf öbeği kurar

3.1. “degme + kez/gez”

a. “her zaman, her defa”

degme kez ki çıkar-ıdı seyréde

gıtdügi yolda gelürdi ol dede (YZ, 59/874)

...yarın ki pāzişāhlık heybeti sende zāhir ola degme kez saña söylemege kolay gelmeye (MZ, 31b/8)

Sınmış çeri cānın kaçurur kişi cānın degme kez ele vérmes (KN, 176/7)

... ayağın deprede yürimek kudretin yaratmaya evet degme gez böyle itmez (Mİ, 6b/15)

4. Eylemden zamirlik yapar

4.1. {+(s)I} iyelik eki ilavesiyle

a. “her biri”

cömerddür vére size yüce sarāy

rahîmdür hūrî vére degmesi ay (YZ, 1/8)

2.1.19. {-ğUn} ~ [-hun]

ET.’de görülen eki Gabain, [-ğın], [-ğın], [-kın], [-kin] ve [-ğan] altbiçimcikleri ile belirterek az kullanıldığını söylemiştir (2007: 52). Bilgen, ekin sıfat türettiğini belirtmiştir (1989: 53). Erdal, ekin ilk sesinin /r/ ve /l/ sesinden sonra ötümsüz artdamaksıl şeklinde olduğuna değinerek geçişsiz eylemlerin öznesine, geçişli eylemlerin ise nesnesine işaret ettiğini ifade etmiştir. Araştırmacı ekin tek heceli tabanlara eklenmesi ile iki heceli bir sözcüğün meydana geldiğini belirtmiştir. Ayrıca, ekin edilgen anlamlı türetimler yaptığını ve görünüşsel (aspectually) olarak karakterize edilmiş olduğunu vurgulayarak durum eylemleri (stative verb) için

durum, hareket eylemleri (action verb) için ise bitmişlik duruma işaret ettiğine ve söz konusu ekle oluşan tabanların herhangi bir ad ya da eylem türetim eki almadığına¹⁰ değinmiştir. (1991: 327-329). Tekin, ekin fâil adı türettiğini ifade etmiştir (1992: 85). Hacıeminoğlu, eylem kök ve tabanlarına gelen eki genellikle {-mİş} sıfat-fiili anlamı belirten bir ek olarak değerlendirmiştir (1996: 20). Eraslan ise ekin soyut adlarla âlet adları türeten bir ek olduğunu aktarmıştır (2012: 106).

Banguoğlu ekin nadir kullanıldığını ve bu ekle türemiş sözcüklerin ad ve sıfat olabildiğini ifade etmiştir. Öte yandan Osmanlıcada bu ekle oluşan sıfat türevlerin yaygın kullanımının daha sonraki bir gelişme olduğunu söylemiştir. Bundan başka, ekin {-gu} ekinde görüldüğü gibi bazen büzülmeye de uğradığını belirtmiştir (1938: 106-107). Gülsevin, ekin EAT’de hem geçişli hem de geçişsiz eylemlere gelerek {-mİş} anlamı taşıyan sözcükler türeten işlek bir ek olduğunu belirtmiştir (1997: 134-135). Timurtaş, ekin genellikle tek heceli eylem tabanlarına eklenerek meçhûl mazi sıfat-fiiline yakın anlamda sıfatlar ve bazen de adlar türeten bir ek olduğunu söylemiştir (2012: 80). Tietze ise ekin geçişsiz eylemlerden etken sıfat-fiil (participium activum), geçişli eylemlerden hem etken hem de edilgen sıfat-fiil (participium passivum), anlama sahip sıfatlar türettiğini belirtmiştir (2002: 20, 127).

2.1.19.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

arğun, ar-ğun biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “argın (argun): 1. yorgunluk; 2. yorgun”, DS’de “argın (I): [argun] 1. yorgun, zayıf, bitkin; 2. beceriksiz” anlamlarında kaydedilmiştir. Gülensoy da sözcüğün “yorgun, zayıf, bitkin” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 76). SNB’da *ar-* eylemi *ne yol yürüyem yâ ne yére varam // çü yol bilmezem acıgam u aram* (SNB, 255/5) beytinde tanıklanmaktadır (Cin, 2012: 294).

Sözcük EM’de de *arğunluk* sözcüğüne taban olarak tanıklanmaktadır.

¹⁰ Erdal bu hususta Karahanlı Türkçesinde tanıklanan *eşginçi* sözcüğünün istisna olduğunu ve bunun sebebinin de çok açık olmadığını belirtmiştir. Araştırmacı, {-gInçA} zarf-fiil ekinin kesinlikle {-gIn} ekinden gelmediğini düşünmektedir (Erdal, 1991: 329).

1. Eylemin sonucunu bildiren {-mİş} anlamında durum adı yapar

a. “armış, yorgun, zayıf, bitkin”

*Ve tuzı zeyt yağıyla adam gevdesine dürtseleler **azgunluğu** giderür ve kuvvet hâşıl éder (EM, 16b/15).*

azgun, az-ğün biçiminde türeyen sözcük Clauson’da temel anlamda “şaşırmış, yolunu kaybetmiş” bu anlamdan da “bozuk ahlaklı, yabani, acımasız” ve “cılız, zayıf”, TaS.’de “sapkın”, DS’de “azgın, edepsiz” ve Gülensoy’da “azmış olan” anlamlarında verilmiştir (1972: 283; 2007: 97; TDK, 09 Ekim 2015). Clauson, sözcüğün Osmanlı Türkçesinde “yanlış/hatalı”, Erol “azgın, sapkın” ve *azgın dinlü* örneğinde “dini doğru olmayan, hak dininden ayrı din taşıyan, kâfir” anlamına geldiğini belirtmiştir (1972: 283; 2014: 171-172). Mİ’de sözcük *azgunluk* şeklinde taban olarak tanımlanmaktadır. SNB’da *az-* eylemi *şol kim dürişe dün ü gün bir lahza içinde // uyhusını yeñmeye yolından aza benven (SNB, 192/8)* beytinde tanımlanmaktadır (Cin, 2012: 231).

1. Eylemin sonucunu bildiren {-mİş} anlamında durum adı yapar

a. “azmış, sapmış, (doğru) yoldan çıkmış”

*ķamu **azgunı**dıñuz şöyle gümrah*

benüm bu vasıtlamla size Allah (GZ, 224a/930)

*...eger ol māl hālāldan ele girürse anı kazanınca bunca tañrı ta‘ālanuñ kullığında kılmaķ gerek bunca günāha girmek gerek kazandıktan soñra daķı andan kişiyé bunca teşvīş ve **azgunluk** hāşıl olup āhiretde hisāb zaķmeti olur (Mİ, 30a/27)*

b. “azılı”

kim bugün nicesi yavuz gündürür

*işbu kâfirler nice **azgun**durur (GZ, 260b/1997)*

c. “zayıf, güçsüz”

...pes bunuñ gibi nesne-y-ile mağrūrılığda olan kiři şeytānuñ müşkil duzāğına düşer ve günāh dahı işlerse tizcek tevbe itmez eydür nefsum **azğundur** bilürem girü şıyacağın nesin tevbe ideyim dir (Mİ, 7b/29)

2. Eylemden zamirlik yapar
- 2.1. {+1Ar } çokluk eki ilavesiyle
- a. “sapkınlar, yoldan çıkmışlar”

ķır benüm haķķum içün sen bunları

*hiç esirgemegil ol **azğunları** (GZ, 199b/168)*

ayın bayın (ol-) deyimindeki *ayın bayın* sözcüklerinde Banguoğlu {-gU} ekindekine benzer bir büzülme olduğunu belirterek “şaşkın kal-, ön bön kal-” anlamına gelen *aygın baygın ol-* deyimindeki *aygın baygın* sözcüklerinin büzülmüş hâli olduğunu söylemiştir (1938: 106). Tietze de *ayın bayın ol-* deyiminin “şaşkına dönmek” anlamına geldiğini aktarmıştır. Araştırmacı *aygnı baygın* ikilemesini ise “bitkin, bayılmak üzere; kendinden geçercesine âşık, vurgun” anlamına geldiğini söyleyerek sözcüklerdeki eki eylemden sıfat türetim eki olarak değerlendirmiştir (2002: 237-238). TaS.’de *ayın bayın ol-* deyimi “şaşıp kalmak” (TDK, 09 Ekim 2015); DS’de “acayıp şekil almak, şeklini değiştirmek” (DS, 2009/I, 418) anlamında kaydedilmiştir.

1. Eylemin sonucunu bildiren {-(I)lmİş} anlamında (dönüşlü) durum adı yapar
- a. “şaşkın”

süheyl oldı hayrān tañlar idi

dédüğini gücile añlar idi

*nite olmaya kimse **ayın bayın***

ki bula ķarañuda bengü şuyın (SNB, 126/2)

başun, bas-ħun biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, “beklenmeyen zaman hücum” anlamına geldiğini belirterek sözcüğü hareket adı (nomen actionis) olarak değerlendirmiştir (2002: 287). TaS.’de “basgun (bashun): baskın”, DS’de “basgun (II): baskın, saldırma” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 09 Ekim 2015).

1. Eylemden hareket adı yapar
  - a. “ani, beklenmeyen zamanda saldırı, baskın”

eger bu gece başun eyleyevüz

nitedür eyü mi ola yâ yavuz (SNB, 173/4)

bahâdur su yérine kıana kıana

gelin yaraşur kim yağına kına

kişi kim yağısından alu kıalur

dün içinde başun é dici olur (KN, 78/11; SNB, 173/6)

dérgün, dér-gün biçiminde türeyen sözcüğün Clauson ve Erdal, “toplanma, yığın” anlamında edilgen ad/sıfat olduğunu belirtmiştir. Ancak Erdal, sözcüğün “yığılmış bir şey” anlamında değil “yığın” anlamında dér- hareket eyleminin bitmişlik durumunu bildirdiğini söylemiştir (1972: 544-545; 1991: 327-329).

1. Eylemden hareket adı yapar
  - a. “toplantı, (birlikte) yeme içme”

anuñ bigi dérgüne eyledi ‘azm

ki ħünlar döküldi vü kıuruldı bezm (SNB, 352/10)

dizgün ~ dizgin, diz-gin biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, temel anlamda “bir sırada dizili/dizilmiş” kullanımda ise “yular” anlamına gelen edilgen ad şeklinde değerlendirmiştir (1972: 574). Tietze, sözcüğü {-gün} ekinin edilgen eylem sıfatı ve dolayısıyla ad türetim işlevinde olduğunu belirtmiştir (2002: 633-634). Gülensoy, *tiz-gin biçiminde etimolojisini yaparak “yular, dizgin” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 291). TaS.’de sözcük “dizgin depretmek; dizgin eylemek; dizgin

uzatmak” maddebaşlarında bulunmaktadır. DS’de sözcük “biçilmiş ekin, ot destesi” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 09 Ekim 2015).

1. Eylemden âlet adı yapar

a. “yular, atı yönetmeye yarayan kayış”

süheyl ol sözini çü red étmedi

atı **dizginin** dérđi vü gitmedi (SNB, 61/13)

Adı Ezher-i Harıdı, subaşı geldi, **dizginin** duttı (KN, 76/8)

2. Eylemden soyut ad yapar

a. (met.) “yular”

*çü dirlik **dizgünü** elden çıkar*

belā kişi boynına çılbur daçar (SNB, 202/4)¹¹

dutğun ~ **tuğhun**, dut-ğun ~ tuğ-hun biçiminde türeyen sözcük “esir, tutsak, mahpus” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 453; Bilgen, 1989: 57; Erdal, 1991: 327). Clauson, sözcüğü edilgen ad/sıfat; Bilgen, sıfat; Tietze, edilgen eylem sıfatı anlamında sıfat olduğunu; Erdal ise temel olarak edilgen anlamda fakat kullanımda sözcüğün “yakalanmış kimse” anlamında değil “esir” anlamında bir durum belirttiğini söylemiştir (1972: 453; 1989: 57; 2002: 666; 1991: 329).). Gülensoy, sözcüğün OT.’de *tutğun* “yakalanan esir, tutsak” anlamında olduğunu belirterek *tutkun* “gönül vermiş, meftun” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 937). TaS.’de sözcük “dutgun (duthun, dutkun, tutgun): esir, tutsak, mahpus”; DS’de “dutgun (I): havanın yağmur ya da kar yağacak gibi olan durumu, kapalı hava; tutkun (I): bol, verimli; tutkun (II): bir şeye ya da birine düşkün, bağlı (kimse); tutkun (I): koyu renk” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 09 Ekim 2015).

1. Eylemin sonucunu bildiren {-(I)Imış} anlamında edilgen durum adı yapar

¹¹ Dilçin, bu beyti *dilüñ dizgünü çünki elden çıkar // belā kişi boynına çılbur daçar* biçiminde kaydetmiştir (Dilçin, 1991, 402).

a. “esir”

henüz uş dürişür bizüm için ol

*ki **tutun** iken vardı vü tutdı yol (SNB, 292/5)*

*çün Muhammed hanefî **dutgun** olur*

kāfire bayram günü ol gün olur (GZ, 271/2419)

2. Eylemden zamirlik yapar

2.1. {+lAr} çokluk eki ilavesiyle

*buyurđı getirün şü **tutunları***

ki tutıldılar uğraşıcak çeri (SNB, 187/4)

düzgün, düz-gün biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, “tertibat, intizam” anlamına geldiğini söyleyerek sözcükteki ekin edilgen sıfat-fiil anlamında ad türetim işlevinde olduğunu belirtmiştir (2002: 682). Gülensoy, sözcüğü “doğru, pürüzsüz” anlamında vermiştir (2007: 316). TaS.’de “düzgün (II): tertip, tertibat, intizamlı hâl” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 09 Ekim 2015).

1. Eylemden edilgen anlamda soyut ad yapar

a. “tertup, tertibat, intizamlı hâl”

kimdür ki uşañ olubanın eglene bir dem

***düzgün** ki düzölmüş ola anı boza benven (SNB, 193/8)*

b. “düzenlenilen şey” metafor ile “oyun, hile”

bir arada bir dem oturmağ gerek

hicâbı andan götürmek gerek

*işidicegez bilmedin **düzgün**in*

inandı vü dërđi atı dizginin (SNB, 160/7)

*uşbu **düzgün** düzdiler yolca gidü*

and içdiler kamu kavlin berkidü (YZ, 5/60)

kaçgun, kaç-ğün biçiminde türeyen sözcük “kaçak, firari” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 591). Clauson, sözcüğü eylemden türemiş ad olarak değerlendirmiştir (1972: 591). Gülensoy *kaç-kın* biçiminde etimolojisini yaptığı sözcüğün ET. ve OT.’de *kaçğın*, Anadolu ağızlarında ise *kaçkun* olduğunu aktararak “bir şeyden veya bir yerden kaçmış (kimse)” anlamına geldiğini ifade etmiştir (2007: 450). TaS.’de sözcük “kaçgun (kaçguncu, kaçkın, kaçkun, kaçkuncu): kaçak, firari”; DS’de “kaçkun: kaçak” olarak kaydedilmiştir (TDK, 09 Ekim 2015). KN ve YZ’da sözcük *kaçğuncı* sözcüğünde taban olarak tanıklanmaktadır.

1. Eylemin sonucunu bildiren {-mİş} anlamında durum adı yapar
  - a. “kaçmış, firari”

Ammā anlaruñ dañı birkaç dürlü ‘ayıbları olur. Uğrı ve süst-ıab‘ olurlar ve kaçğuncı olurlar. (KN, 91/3)

eytdiler kim yalancıdur bir ‘aybı bil

uğrıdur kaçğuncıdur gey saklağıl (YZ, 15/214)

kızgun ~ **kızgın**, kız-ğün/-ğın biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “çok ısınmış, ısıtılmış veya kızdırılmış” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 523). TaS.’de “kızgınlık: sıcaklık” türevi bulunmaktadır (TDK, 09 Ekim 2015).

1. Eylemin sonucunu bildiren {-mİş} anlamında durum adı yapar
  - a. “ısınmış, kızmış, sıcak”

güneş kızgun olduğda bur déyicek

bulıt savılır demde kur déyicek (SNB, 7/13)

- b. (met.) “hararet, sıcaklık, ısı”

çü dördinci gün göge dikildi gün

güneş kızgını taşı eylerdi un (SNB, 235/4)

satun, Gülensoy sözcüğün, “fiyatını vererek bir şey almak” anlamındaki *satın al-* deyiminde geçtiğini belirterek sözcüğün etimolojisinin “*satın* [*< satgın < *satığ +ın* ‘instrumental/vasıta hâl eki’]” şeklinde olabileceğini söylemiştir (2007: 741). Banguoğlu, sözcüğü {-Un} içerisinde vermekle birlikte {-ğUn} ekiyle alakalı olabileceğini belirtmiştir (1938: 107).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “satış/satma ile”

*vérüp mālī kıızı **şatun** almadı*

oğuldan çıkasını hiç bilmedi (SNB, 255/9)

çünkü toğdı yūsuf öldi anası

*bir qaravaş aldı **şatun** anası (KY, 2b/42)*

*bir demlūcdı kim dilese anı **şatun***

deger-idi on iki biñ mışrī altun (YZ, 70/1043)

dünyanuñ begligini şatdı bütün

*aḫiret sultānlığın aldı **şatun** (GZ, 268a/2213).*

*Andan gerü **şatun** al. Ve çün alasin; şālih kişilerden al ki senüñ evüñdeki şālih ola (KN, 93/6)*

*...eger sünnet kılsa ardınca yise ya icse ya şatsa ya **şatun** alsa sünnet fāsīd olur girü kıilup andan farīza başlaya (Mİ, 13b/10)*

yorgun, *yor-ğun* biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “çalışma veya değişik sebeplerle beden veya zihin etkinliği yavaşlayan, yorulmuş olan” anlamına geldiğini, Anadou ağızlarında *yorgun argın* “çok yorulmuş” anlamında bulunduğunu söyleyerek sözcükteki eki eylemden sıfat türeten ek olarak değerlendirmiştir (2007: 1163). TaS.’de “yorkun: yorgun” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 09 Ekim 2015).

1. Eylemin sonucunu bildiren {-(I)lmİş} anlamında edilgen durum adı yapar

a. “yorulmuş”

siz bularuñ izini komañ yürüñ

illa at yorgun dimeñ katı sürüñ (GZ, 228a/1048)

2.1.20. {-ğU}/ {-Gi}

ET.’de işlek olarak kullanılan bir ektir. Gabain, ekin nadiren {-kU} şeklinde görüldüğünü ve işlev olarak fâil adı, soyut adlar, âlet adları ve sık sık da sıfat türettiğini belirtmiştir. Sıfat-fiil şeklinde nitelik olarak bir adın önüne geldiğinde ilgili olduğu adın vasıtasıyla bir şeyler yapılabildiğini veya yapılmak zorunda olduğunu ya da bir şeyler yapmak âdetinde olduğunu, ilgili adın delalet ettiği şeyin yapılabileceğini veya yapılmasının âdet haline getirildiğini ifade ettiğini söylemiştir (2007: 52, 56). Mansuroğlu, ekin soyut-somut adlar, âlet adları, tek başına ya da {+çI} ekiyle genişleyerek fâil adları türettiğini, ayrıca tek başına ya da {+IUK} ekiyle genişlemesiyle nispet anlamı verdiğini, *kergek* > *gerek* sözcüğü ile gereklilik, istek, maksat ve gelecek zaman gibi anlamlar taşıdığını söylemiştir (1953: 341-348). Tekin, eylem ve fâil adları türeten bir ek olarak değerlendirmiştir (2003: 90). Bilgen, ekin somut-soyut adlar ile sıfatlar türettiğini söylemiştir (1989: 54). Tekin, ekin işi yapma ve işin sonucunu ve sıfat (eylem adı vb.) olarak genellikle gereklilik ve zaruret belirttiğini ifade etmiştir (1992: 84). Hacıeminoğlu, ET.’den beri çok kullanılan işlek bir ek olduğunu söyleyerek ekin işleviyle ilgili bir değerlendirmede bulunmamıştır (1996: 19-20). Eraslan, ad-fiil (veya sıfat-fiil) olarak değerlendirdiği ekin türetim eki karakterine de sahip olduğu için soyut hareket adı, somut ad, özellikle de âlet adları türettiğini söyleyerek Brockelmann’ın eki eylemden ad türeten ekler arasında aldığını ve araştırmacının ekin işleviyle ilgili âlet adı ve sıfat türettiğini ve yeni lehçelerde /ğ/ ya da /g/ sesinin eridiğine işaret ettiğini aktarmıştır (2004: 117-146). Taş, ekin eylem adı, âlet adı, yer adı, somut ve soyut adlar türettiğini belirtmiştir (2009: 127-130).

Banguoğlu, {-ğU} ile türetilmiş adların âlet adı ve bir hareketin sonucuna veya nesnesine işaret eden soyut adlar olduğunu, ayrıca ekin /n/ ya da /ń/, /ñ/ arası seslerle biten adlardan sonra ekin gırtlaksı sesinin büzüşerek nazal bir gırtlaksıya dönüştüğünü /y/ ile biten sözcüklerde de /g/'nin düşebildiğini söylemiştir (1938: 106). Timurtaş, EAT'de ekin genellikle âlet adı bazen de soyut ve somut adlar türettiğini, ET.'de [-ğu], [-gü], [-ku] ve [-kü] altbiçimcikleri ile görülen ekin Batı Türkçesinde eklerin başındaki /ğ/'lerin düşmesi ile [-ku]/[-kü]ve ünsüz uyumu dolayısıyla tekrar [-ğu]/[-gü] olduğunu belirtmiştir (2012: 80). Gülsevin, {-GU} şeklinde gösterdiği ekin ünlüsünün yuvarlak olduğunu ve adlar türettiğini söylemiştir (1997: 134). Korkmaz, somut, soyut adlar ve sıfat türeten çok işlek olmayan bir ek olarak değerlendirmiştir (1973: 198).

2.1.20.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

bilgi ~ bilgü, bil-gü biçiminde türeyen sözcük TaS.'de “bilici, kâhin” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 25 Kasım 2015). Gülensoy, sözcüğün ET'de *bilig* şeklinde olduğunu belirterek “insan aklının erebileceği olgu, malumat” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 146). Clauson, *bilig* sözcüğünü hareket adı olarak değerlendirerek ilk dönemde standart olarak “bilgi” (knowledge) için kullanıldığını, anlam genişlemesi ile çeşitli anlamlar kazandığını, bu anlamlardan bazısının ilgisinin belirsiz olduğunu ve çağrıştırdığı anlamın ise zihinsel süreç belirttiğini ifade etmiştir. Araştırmacı, sözcüğün Osmanlı Türkçesinde *bilü/bili* biçiminde tanıklandığını belirtmiştir (1972: 339). SNB ve MZ'de sözcük *bilgilü/bilgölü* şeklinde taban olarak tanıklanmaktadır. Ayrıca sözcük SNB'da *bili/bilü*, MZ, KN, RN ve Mİ'de *bilü* şeklindedir. Bu haliyle sözcük SNB'da *bilisüz, bilisüzlük, bilüsüz, bilüsüzin, bilüsüzlük* ve KN'de *bilüsüz* sözcüklerinde taban olarak görülmektedir.

1. Eylemden soyut ad yapar
  - a. “insan aklının erebileceği olgu, malumat”

*naqqāşa Süheyl eydür éy **bilgilü***

eger çāre kılmazsañ oldum delü (SNB, 92/7)

*bunuñ gibi kişiye gey tīmār itmek gerek buñcılayın **bilgülü** kıanda bulına (MZ, 55a/6)*

boğazlağı, boğazla-ğı biçiminde türeyen sözcük TaS.'de boğazlağı (boğazlağı, boğazlavu, boğazlağı düdüğü): hançere, gırtlak” ve DS’de “boğazlağı [boğazlağa]: huni” olarak kaydedilmiştir (TDK, 09 Ekim 2015). Kaçalın ve Bilgin, sözcüğün {+IA-} ve {-ğU} eklerinin kalıplaşmasıyla oluşan {+lağU} ekiyle türediğini belirtmiş ve sözcüğü *boğaz+lağı* biçiminde çözümleyerek organ ve âlet adları içerisinde değerlendirmiştir (1997: 72, 75-76). Ancak *boğazla-* eyleminin bu dönemde *bu gez eydür süñü ile yıkayum // boğazlayup boynına ip takayum (GZ, 270a/2278)* beytinde görüldüğü üzere “(boğazını) sıkamak” anlamında tanıklandığı için söz kobusu sözcüğü {-ğU} türevleri içerisinde değerlendirmeyi uygun gördük.

Sözcük, EM’de de *fī teşrihi’l-a’zāi* başlığı içerisinde geçmektedir.

1. Eylemden organ adı yapar

a. “gırtlak, hançere”

Arapça Farsça Türkçe

الخنجره سركلو boğazlağı (EM, 69b)

borğu, bur-/bür-ğu biçiminde türeyen sözcük Clauson’da “boru (trumpet)” anlamında kaydedilmiştir. Clauson, *bo:rğu.y* şeklinde maddebaşı yaptığı sözcüğün ses bakımından düzensiz olduğunu ve alıntı bir sözcük olmasının muhtemel olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı, sözcüğün sonundaki /y/ sesini sadece Kaşgarlı’nın gösterdiğini, ilk hece ünlüsünü İbn-i Mühennâ’nın /o/ ve Koman lehçesinin de /u/’ya dönüştürmüştü olabileceğini ve bazı KD ve KB lehçelerinde *burğu/pırğu* GB Az., Osm.’da *boru* olarak yaşadığını söylemiştir (1972: 361). DLT’de *borguy* “üflenecek öttürülen boru” ve *borı* “ok ucuna geçirilen temren oyuğu halkası; hokka ve taş gibi şeylerin yırtılmaması için ağızlarına geçirilen halka” anlamlarındaki sözcüklerin ikisi de bulunmaktadır (Atalay, 1999/IV: 103). Doğan, DLT’de sözcüğün *borğu* biçiminde olduğunu aktararak ET ve Karahanlı

Türkçesinde *borgı* ve *borı* olarak da geçtiğini, Kıpçak Türkçesinde de *burđı*, *burđu*, *borđu*, *borgı*, *borı* biçiminde olduğunu, fakat EAT’de sözcüğün *boru* olarak tanımlanmadığını belirterek “perdesiz madenî nefesli çalgı” anlamına geldiğini ifade etmiştir (2011: 84). Erol, 11. yüzyıldan önce *borguy*’un “ok ucuna geçirilen termen oyuğu halkası, hokka ve taş gibi şeylerin yarılmaması için ağızlarına geçirilen halka” yanında “üflenecek öttürülen boru” anlamını da karşıladığını belirtmiştir. Ayrıca araştırmacı EAT’de sözcüğü *borı/boru* olarak tanımlamıştır (2014: 213). Gülensoy, sözcüğün **bo ‘yansıma’ +r+gu(y)* biçiminde etimolojisini vermiştir (2007: 162). TaS.’de sözcük “borgu (burgu): boru” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 09 Ekim 2015).

1. Eylemden âlet adı yapar

1.1.“perdesiz madeni nefesli çalgı”

Ƙoca kim yigit dirliğin eyleye, aña bengzer ki sınımış çeri kaçarken borđu çalar (KN, 49/2)

çalđu, çal-đu biçiminde türeyen sözcüğü Tietze “musiki aleti” anlamında kaydederek sözcükteki eki eylemden âlet adı türeten ek olarak değerlendirmiştir (2002: 469). Gülensoy, sözcüğün “müzik aleti” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 214).

1. Eylemden âlet adı yapar

a. “musiki âleti”

birincesi yırlar hoş âvâz ile

birincesi çalđu çalar sâz ile (SNB, 229/1)

çıñrađu, çıñra-đu biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “çingirak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015) Tietze, sözcükteki eki eylemden âlet adı türeten ek olarak değerlendirmiştir (2002: 509).

1. Eylemden âlet adı yapar

a. “çingirak”

*bir yağır eşek gicidüğinden gelüb ol direge sürindi. ol ipdeki çuñrağular çuñradı.
avāz ħusrev ħulağına degdi (MZ, 38b/3)*

dağlağı, dağla-ğu biçiminde türeyen sözcük TaS.'de “dağlama âleti” olarak kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015). Tietze, sözcükteki eki eylemden âlet adı türeten ek olarak değerlendirmiştir (2002: 546). Kaçalın ve Bilgin, sözcüğün {+IA-} ve {-ğU} eklerinin kalıplaşmasıyla oluşan {+lağU} ekiyle türediğini belirtmiş ve sözcüğü *dağ+lağı* biçiminde çözümleyerek nesne ve âlet adları içerisinde değerlendirmiştir (1997: 72, 75-76). Ancak *dağla-* eyleminin *ħışm idüp hörkül didi bağlañ bunu // çok demür kızduruban tağlañ bunu (GZ, 248a/1625)* beytinde görüldüğü üzere henüz kullanımdan düşmemesinden ötürü söz konusu sözcüğü {-ğU} türevleri içerisinde değerlendirmeyi uygun gördük.

1. Eylemden âlet adı yapar
  - a. “dağlama âleti, kızgın demir, şiş vb.”

bir néçeler anı tizkereyile keserler arıdurlar ve bir néçeler demür dağlağıyla dağlarlar (EM, 22b/5)

demregü, Clauson sözcüğün *temir* > **temre-* eyleminden türeyerek, “kuru kabuklarla kaplanmış olan derideki bir cilt hastalığı; uçuk, temriye vb.” anlamlarına geldiğini belirtmiş söz konusu hastalığın paslı demire benzemesinden dolayı muhtemelen bu şekilde adlandırıldığını söylemiştir (1972: 509). Gülensoy **temür+e-gü* biçiminde etimolojisini yaparak “bir tür deri hastalığı” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 879). TaS.'de sözcük “dermeği (demreği): temriye hastalığı”; DS'de ise *demreği/dermeği* vb. varyantlarda “temriye, egzama; temriye hastalığını tedavi eden (kimse)” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015).

1. Eylemden “gibilik, benzerlik” anlamına sahip hastalık adı yapar
  - a. “bir cilt hastalığı”

Ve bařamuñ yağı gevdede olan başlara eyüdür ve demregüyi giderür (EM, 10b/4)

içki ~ **içkü** ~ **içgü**, iç-ki biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, temel anlamda tümüyle doğal “içecek” anlamına geldiğini ve *a:ş* sözcüğüyle ilintili olduğunu söylemiştir. Kuzey lehçesi dışında tüm lehçelerde olduğunu fakat genellikle “sert içki, sarhoş edici (içki) ya da cümbüş” anlamına dahi geldiğini belirtmiştir. Araştırmacı sözcüğü eylemden türemiş somut ad olarak değerlendirmiştir (1972: 24). Bilgen de sözcüğü somut ad olarak yorumlamıştır (1989: 54). Gülensoy, sözcüğü “içki, meşrubat” anlamında aktarmıştır (2007: 425). TaS.’de sözcük “içgü etmek: iştret etmek, içki içmek” biçiminde maddebaşı yapılmıştır (TDK, 19 Ekim 2015). Sözcük, KN ve MZ’de *içküci* sözcüğünde taban olarak da tanıklanmıştır.

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “(alkollü) eğlence, cümbüş, ziyafet”

ki şāh içkü édicegez dem-be-dem

benüm odama başısardı kadem (SNB, 139/1)

b. “(alkollü içecek) içme, içme işi”

oturdlar içküye kuruldı bezm

turup gitmege étmedi kimse ‘azm

döküldi süci vü kıımız u boza

ki her biri biñ ‘aql evini boza (SNB, 140/6-7)

içküye ikindüden şoñra otur ki esrüyince ahşam ere, kimse esrükligüñ görmeye (KN, 53/14)

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “alkollü içecek”

anı dahı bir zümürüd ayag

getürdi vü içküye düzdi yarağ (SNB, 118/11)

dimişlerdür kim üç kişiye rāz açmak revā olmaya. bir şeyzā gönüllü kişiye, bir çok söylegene, bir içgüciye. (MZ, 53a/2)

Sakıngıl çoğ yemekden ve çok süci içmekden tā ki ziyāndan emin olasın. Zīrā içkici esrümek çepel olur. (KN, 54/8)

karasağı, *karasa-ğu biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "karasağı (karasağı): karaya mail, karaya çalar, karamsı, karayağız" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015).

1. Eylemden "gibi, benzer" anlamında {+msI} işlevinde renk adı yapar
  - a. "karamsı, karaya benzer"

talāk ağrısınıñ 'alāmeti, eger yüzi rengi karasağıyısı 'ilācı üseylem tamarından kan aldurmağdur (EM, 52b/6)

kay(ğ)u, Clauson sözcüğün *kad-* eyleminden türeyerek "keder, tasa, endişe, kaygı" vb. anlamına gelen ad/sıfat olduğunu ancak sözcüğün eylemle olan anlamsal ilgisinin bulanık olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı sözcüğün KD (?) hariç çağdaş lehçelerde *kayğı/kayğu* şeklinde yaşadığını ve 14-16. yy. Osmanlı Türkçesinde sözcük *kayğı yé-* gibi deyim halinde birçok metinde bulunduğunu söylemiştir (1972: 598). Bilgen, sözcüğü soyut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 55). Gülensoy da *kad-gu biçiminde etimolojisi yaptığı sözcüğün "üzüntü, endişe duyulan düşünce, tasa" anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 483). TaS.'de "kara kaygu, kaygu sanmak, kaygurtmak, kaygu yimek" vb. maddebaşlarında bulunmaktadır (TDK, 19 Ekim 2015). Sözcük KY, GZ, SNB, YZ ve MZ'de *kaygulu*, GZ, SNB ve KN'de *kaygusuz*, EM'de *kaygulan-*; MZ, KN, YZ, Mİ, GZ ve SNB'da *kayur-/kayır-* ve KY'da *kaygur-* "endişelenmek, kaygı duymak" sözcüklerinde taban olarak ve MZ, Mİ, KY, GZ ve SNB'da *kayu/kayı* olarak da tanıklanmaktadır.

1. Eylemden soyut ad yapar
  - a. "üzüntü, tasa, endişe, keder"

kızıl süci iç gönlüñi şād tut

ḳara ḳayḡudan cānuñ āzād tut (SNB, 282/9)

birbirile bir zamān şād oldılar

sevinüp ḳayḡudan āzād oldılar (KY, 36b/1438)

uyanu gelür zeliḥā uyḡudan

beñzi güler emīn olur ḳayḡudan (YZ, 23/343)

ḳayḡuyı bir dem bir yaña atdılar

ol ikisi bir döşekde yatdılar (GZ, 268b/2232)

gelür ‘aql öñine şermende olmış

ki ḳayḡu yaşıyıla gözi ḡolmış (RN, 16a/146)

ne eylük ki etmek gerek itgil

gider olıcaḳ ḳayḡusuz gitgil (KN, 209/6)

nāgāh bir gün ḡusrev ḳayḡulu aḡlarken servaḡtına girdi (MZ, 42a/9)

...ve a ‘rāz-ı nef sāniyyeden ki ḡuşşalanmak ve ḳayḡulanmakdur saḳına (EM, 57b/5)

ḳızılşaḡu, *ḳızılşa-ḡu biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “kızılımsı” anlamında; DS’de “kızılşavu [kızıl sarı]: kızıla çalan renk, kızılımsı” varyant ve anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015).

1. Eylemden “gibi, benzer” anlamında {+msI} işlevinde renk adı yapar
  - a. “kızılımsı”

Ammā eger ḳandan olursa ‘alāmeti oldur ki ḳızıl ola ve ḡarāreti ḳatı ola ve yüzi rengi daḡı ḳızılşaḡu ola (EM, 55a/8)

ḳurdaḡu, ḳurda-ḡu biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “diş kurdaḡısı: diş karıştırıcısı, kürdan” biçiminde maddebaşı yapılmıştır. Doḡan, sözcüğün tarhî lehçelerde bulunmadığını belirterek KN’de geçtiḡi bağlama bakılarak “bir cins

kürdan” anlamının yanı sıra “diş aralarında kalan yemek kırıntısı; karıştırma, kurcalama” anlamlarını da çağrıştırdığını söylemiştir (2011: 92, 403).

1. Eylemden âlet adı yapar

a. “diş karıştırıcısı, kürdan”

*Ve az haķır tevfire tama‘ kılma ki diş **ķurdaġusı**-y-ıla ķarın doymaz (KN, 168/14)*

sevgü, sev-gü biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, Orta Türkçe döneminde *sevig* sözcüğünün yerini alan sözcüklerden biri olduğunu ve sözcüğün hareket adı ya da ödünç sözcük olabileceğini belirterek 14-15. yy. Osmanlı Türkçesinde *sevi/sevü/sevüg* “aşk” ve bir metinde *sevgü*“ sevgili” anlamında kullanıldığını belirtmiştir (1972: 787). Gülensoy, sözcüğü “insanı bir şeye veya bir kimseye karşı yakın ilgi ve bağlılık göstermeye yönelten duygu” anlamında vermiştir (2007: 758). TaS.’de sözcük “sevda; sevgili” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015). Sözcük MZ, Mİ, SNB, KN, KY ve GZ *sevgülü*; KN’de *sevgülürek* sözcüklerinde taban olarak tanımlandığı gibi KEMŞ, RN, Mİ ve MZ’de *sevi/sevü* sözcükleri de bulunmaktadır.

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “aşk, muhabbet”

*ķü **sevgü** ķuşı nā-gāh elden uķar*

pes ol nesneden kaç ki senden kaçar (SNB, 367/13)

yine şordı anlara kim yā ricāl

*neden oldı **sevgülü** ol bir ‘iyāl (KY, 32b/1266)*

yirde gökde söylenir anuñ adı

***sevgü**sin ol ķamu canlarda ķodı (GZ, 267b/2201)*

*ķamu **sevgü** dadın evvel göz alur*

*pes andan **sevgü**yi gönülde ķalur (RN, 47b/491)*

ķü elden çıkacaķdur gözüñi aç

bu dünyā sevgüsini yabana saç (KEMŞ16b/326)

*ammā eyü tedbîr oldur kim sen şeytânî vesvesile anuñ gönline dünyā sevgüsün
bırağasın (MZ, 20a/2)*

*kız oğlan bulıcağ tül ‘avrat alma tā gönlinde senden artuğ kişi sevgüsü olmaya (KN,
101/9)*

...huzûr ve i‘tibâr birle nazâr kılsa hağ ta‘âlānuñ sevgüsü hâsıl olur (MÎ, 5b/19)

2. Eylemden zamirlik yapar

a. “sevgili, maşûk”

gözi görmez kişi sevgüden ırak

kanı dost kıandasın sen gözün aç bak (RN, 47b/489)

uyku ~ **uyhu**, uyu-ku/-hu biçiminde türeyen sözcüğün Clauson ET.’de bir durum adı olan *udık* sözcüğünün yerine Orta Türkçe döneminde kullanıldığını ve **udı:gu* sözcüğünün büzülmesiyle (contraction) meydana geldiğini belirtmiştir (1972: 46). Gülensoy, *uyu-ku* > *uyku* biçiminde etimolojisini verdiği sözcüğün “dış uyarılara karşı bilincin, bütünüyle veya bir bölümünün yittiği, tepki gücünün zayıfladığı ve her türlü etkinliğin büyük ölçüde azaldığı dinlenme durumu; (mec.) çevrede olup bitenin farkında olmama, gaflet, aymazlık; doğada görülen sükûnet durumu” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 978). TaS.’de sözcük “uyhu (uyuku):uyku; rüya”; DS’de uyhu [ukuy, uyuki, üykü]: uyku” biçiminde kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015). Sözcük SNB’da *uyhucu* ve *uyhusuz*, RN’de *uykula-*, EM’de *uykusuzluk* sözcüklerinde taban olarak tanıklanmıştır.

1. Eylemden durum adı yapar

a. “dış uyarılara karşı bilincin, bütünüyle veya bir bölümünün yittiği, tepki gücünün zayıfladığı ve her türlü etkinliğin büyük ölçüde azaldığı dinlenme durumu”

tutup uyıdı lâ-cerem şoñ ucı

*aña oldı ol tatlu **uyhu** acı (SNB, 155/14)*

*şāh uyandı **uyhudan** tırdı örü*

didi baña yiyesi aluñ berü (KY, 29a/1113)

*ol melik uyanur **uyhudan** tıurur*

at biner yūsufa karşı varur (YZ, 19/272)

kal'ada 'abdu-l-melik çardakda dir

*gendüsi yaturdı **uykuda** dir (GZ, 266a/2160)*

*niçe yıldur ki şol çopanıñ ardına düşmişsin, anuñ sürüsin güdersin ve **uyku** dadın bulmazsın, yidüğüñ yirine siñmez (MZ, 30a/4)*

*Ammā gündüz **uykusın** senden ıraç eyle (KN, 73/15)*

*ol ki bengi eyler, **uyku** getirür (EM, 2a/13)*

b. (met.)“çevrede olup bitenin farkında olmama, gaflet, aymazlık”

nicesini kulunç tutdı korğudan

*nice gāfiller uyandı **uykudan** (GZ, 281b/2618)*

pādişeh haznesinde mennā' öküş

***uyhudan** uyanup dut sözüme gūş (RN, 44a/451)*

c. “rüya”

*gündüz avlardı, gice **uykusında** av taḥayyülin iderdi (MZ, 46a/12)*

***uyhusında** şöyle görür sevinür*

uyanur bilmez anı kim kandanur (YZ, 23/337)

taḥıl bāzārı yöresinde yavuḥ

*görür **uyhuda** kendözin aç tavuḥ (SNB, 225/5)*

yargu, yar-ğu biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, temel anlamda “bölmek/yarmak için bir âlet” fakat normalde “kanunî bir mahkeme” (gerçekleri ayırmak ve doğruyu bulmak için bir âlet) dolayısıyla “dava” ya da “hukukî karar” anlamlarına gelen eylemden türemiş ad (âlet adı) olduğunu belirtmiştir. Ayrıca sözcüğün 14-16. yy. Osmanlı Türkçesinde “mahkeme, hüküm, dava” anlamlarına geldiğini söylemiştir (1972: 963). Gülensoy, *yār-ğı biçiminde etimolojisini verdiği sözcüğün ET.’de “hüküm, karar” anlamında olduğunu aktararak “kavrama, karşılaştırma, değerlendirme gibi yollara başvurarak, kişi, durum veya nesnelerin eleştirici bir biçimde değerlendirilmesi, hüküm; (huk.) yasalara göre mahkemece bir olay veya olgunun doğuşuna etken olan sebeplerin de göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi sonucu verilen karar” şeklinde tanımlamıştır (2007: 1074). TaS.’de sözcük “hüküm, muhakeme; dava, kaziye; yasak”; DS’de “yargı (I): dava, didişme; yargı (II): nodul vb. yapmak için ayrılan düzgün odun; yargı (III): 1. patates, fasulye vb. dikmek için sabanla açılan yarı; 2. kanal açma” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015). Sözcük, SNB’da *yargulu* sözcüğünde taban olarak tanıklanmaktadır.

1. Eylemden durum adı yapar

a. “hüküm, muhakeme, karar”

hemāndem inüp tahtdan nev-bahār

varup perde içinde tutdı karār

véribidi naqqāşa kim sen otur

*olan **yargu**yı hep yérine getir (SNB, 336/1)*

b. “mahkeme, dava”

ki suçsuz ġarīb ādemīler tutar

alur bulduġın nola bundan biter

*çü oldı senüñ işlerüñ **yargulu***

ķamu ġalk eyleyiserler ġulū (SNB, 317-14)

yeygü ~ **yi ygü**, yé-(y)gü biçiminde türeyen sözcük TaS.'de “yiygü (yigü, yiygi): yiyecek, taam” anlamında kaydedilmiştir. Gülensoy, sözcüğü “genellikle kış için hazırlanan, biriktirilen yiyecek ve hayvan yemi; rüşvet” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 1133-1134). DS'de de sözcük Gülensoyun aktardığı gibi *yeygi*, *yeygilik*, *yeygü*, *yeygünlük*, *yeyinti*, *yeyüntü*, *yiygi*, *yiyinti* türev ve varyantlarında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “yiyecek, taam”

*Evdn bâğa bir yol dağı eylemiş, dâ'im ol anbarlardan bağa **yi ygü** tartarımış; ferâgat birle tena'um idermiş (MZ, 21b/4)*

*Ve nefis 'aqla bağlandı ve tabî'at **yeygüye**. Eger tabî'at **yeygüden** kuvvet bulmaya, ol bağ ki nefis-ile 'anāsır arasındadır, süst ola, beden harāb ola (KN, 191/8-9)*

2.1.21. [-ğuç]

Bilgen ET.'de bulunan ekin âlet adları ve pekiştirme sıfatları türettiğini belirtmiştir (1989: 56). Erdal, /r/ ve /n/ sesleriyle biten çok sayıda sözcüğe eklenip âlet adları türettiğini söyleyerek asıl biçimi {-gUç} olan ekin, ET.'de {-kUç} şeklinde bir altbiçimciği bulunduğunu ifade etmiştir. Araştırmacı /r/ ve /n/ gibi ötümlülerden sonra ekin {-kUç} altbiçimciğine dönüşmek zorunda olduğunu, ancak bu durumun ET'de görülürken Karahanlı Türkçesinde görülmediğini söylemiştir. Bunun dışında {-kUç} altbiçimciğini de ET. ve Oğuz ağzında¹² göçüşme ile {-çUk} biçimine dönebildiğini aktarmıştır. Ayrıca araştırmacı ekin {-gU} ekine eklenen {+(X)ç} küçültme ekiyle oluşmuş birleşik bir ek olabileceğine de değinmiştir (1991:

¹² Kaşgarlı, DLT'de *örçük* sözcüğünü Oğuzca olarak belirterek bu sözcüğün *örküç* kelimesinden göçüşme ile meydana geldiğini belirtilmiştir (Atalay, 1998/I: 103; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 51). Erdal da bu hususa değinerek sözcüğün “saç örgüsü” anlamını saçı tutturmak için kullanılan “toka, iğne vb” temel anlamından metafor ile kazanmış olabileceğini belirtmiştir (1991: 359).

357-359). Hacıeminoğlu, ekin âlet adları ve berkitme sıfatları yaptığını belirtmiştir (1996: 20).

Gülsevin, EAT’de ekin âlet adları ve sıfat türettiğini söylemiştir (1997: 134). Banguoğlu, ekin Osmanlı Türkçesinde âlet adı türetim eki olarak oldukça yangınlık kazandığını belirtmiştir (1938: 107).

2.1.21.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

aldağuç, alda-ğuç biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “aldağuç (aldağuc): aldatıcı” anlamında kaydedilmiştir. DS’de dönüşlü taban halinde bulunan sözcük “aldanca, aldak, aldancak, aldangaç, aldangeç (II), aldangiç-2, aldanguç” varyantlarında “avutacak, kandıracak, gönül alacak şey, söz” olarak kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015). Tietze, sözcükteki {-ğuç} ekini etken sıfat-fiil (participium activum) anlamında sıfat türeten ek olarak değerlendirmiştir (2002: 146).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “aldatıcı, hilekâr, sahtekâr”

katından anuñ hiç hâli olmadı

ki aldağuç imiş anı bilmedi (SNB, 290/15)

burğuç, bur-ğuç biçiminde türeyen sözcük DS’de “burğuç (I): [burgaç (I)], burğuç (II): su çevirisi, girdap” anlamında kaydedilmiştir. Ayrıca *burğuç* sözcüğünün ilk anlamı için “burgaç (I): yumurtası burularak erkekliği giderilmiş koç, teke vb. hayvan” maddebaşına gönderimde bulunulmuş ve sözcüğün bazı yörelerde *burgaç*, *burğaç*, *burkuç*, *burkuk burma*, *burmuk*, *buruh* varyantlarının olduğu belirtilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015). Doğan, TaS.’de sözcüğün tanıklanmadığını, ancak bu anlamda *burulgan*, *burlağan*, *çevlük*, *çevlek*, *su çevleği*, *çevrinti* ve *düden* sözcüklerinin bulunduğunu söylemiştir (2011: 86).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “su çevirisi, girdap”

*Bir kaç kişi-y-ile gemiye girdük. Diclede bir müşkil **burğuç** var-ıymış. Değme gemi andan geçimezmiş. Pes gemici yolu başarımadı, **burguca** uğrattı (KN, 105/13-14)*

2.1.22. {-I, -U}

ET.’de bulunan ve {-A, -I, -U} (ünlü) zarf-fiil ekinden farklı olan bir ektir. Batı Türkçesinde iki ya da daha fazla heceli kelimelerin sonunda bulunan /g/ sesinin düşmesi ile ortaya çıkan {-I} türetim ekinden de farklıdır. Erdal, ekin ünlü zarf-fiil ekinden ({-A, -I, -U}) ayrı eylemden ad türetim eki olmasını şu şekilde açıklamıştır:

{-I} ile genişlemiş eylemler {-A}, {-U} gibi diğer zarf-fiillerle de meydana gelmiştir.

Zarf-fiiller devamlı zarf işlevinde olmasına rağmen {-I} ekli sözcükler ad ve sıfat olarak kullanılır.

{-I} ile türemiş sözcükler geçişli tabanların nesnesine (object), geçişsiz tabanlarında öznesine (subject) işaret ederler ve böylelikle de hem geçişli hem de geçişsiz, eş işlevli (ergative), tutum sergilerler. Fakat zarf-fiiller eş işlevli değildirler (Erdal, 1991: 340).

ET.’deki {-(I)g} ekinin Batı Türkçesinde /g/ sesinin düşmesiyle bağlantı ünlüsü türetimlik işlevini kazanmıştır. Dolayısıyla ET.’de *tirig* ve *adı* biçiminde iki farklı ek ile türediği açık olan bazı sözcükler Batı Türkçesinde *diri* ve *ayrı* biçimini alarak aynı ekle türemiş izlenimi vermektedir. Hâlbuki art zamanlı bakıldığında bu sözcüklerin ayrı eklerden türediği açıktır.

2.1.22.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

ayru, **ayır-u** biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, “bülünmüş, ayrılmış şey” anlamında ad/sıfat olarak değerlendirmiştir. Araştırmacı, sözcüğün bütün çağdaş

lehçelerde genellikle *ayrı* biçiminde yaşamakla birlikte KD lehçelerinde *azra/azrı*, Hakasçada *azır*, Tuvacada *adır* biçiminde olduğunu; 14. yy. Osmanlı Türkçesinde “ayrılma (parting), bölünme (separation)” 15. yy.’da “öbür, diğer” anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 63-64). Erdal, “bölünmüş/çatallaşmış (forked)” anlamını verdiği sözcüğün geçişli *adır*-‘eyleminin hiç şüphesiz nesnesi olduğunu belirtmiştir (1991: 340). Hacıeminoğlu, eylemin zarf-fiil şekli olarak değerlendirerek “+den başka” anlamında çekim ilgeci olarak kullanıldığını ifade etmiştir (1992a: 11). Tietze, *ayru/ayrı* şeklinde maddebaşı yaptığı sözcüğü Clauson’a atıfla “ayrılmış, beraber değil, kendi başına; başka, farklı” anlamına geldiğini aktarmıştır (2002: 243). Gülensoy, *ayruk* ile varyant olduğunu belirterek “başka” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 96). TaS.’de sözcük *ayrılan-*, *ayrılık kargası*, *ayru ol-*, *ayrusını* maddebaşlarında tanıklanmaktadır. DS’de sözcük “ayrı (I): çalı ya da başak demetlerini toplamak, kaldırmak için yapılmış çatal ağaç; ayrı (II): 1. doğru, 2. uzak, irak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). SNB’da sözcük *ayruluğ*, *ayruluğ*, *ayruca*; KN’de *ayruluk*; MZ’de *ayruca*, *ayruluk* ve Mİ’de *ayruca*, *ayrucağan* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden durum adı yapar

- a. {-II mIş} anlamında “ayrılmış”

benüm āh ile sözüüm ağladuğum şol

*ki benden **ayrudur** ol kamu hūblaruñ hānı (SNB, 82/5)*

*... yidigūñ yirine siñmez dostlardan **ayru** bir pāre arpa etmegine ki çopāndan artar kanā‘at itmişsin (MZ, 30a/5)*

2. Eylemden nitelik adı yapar

- a. “farklı, başka”

*... illā bizüm tabī‘atumuz anlaruñ tabī‘atından **ayrudur** (MZ, 43b/6)*

3. Eylemden sıfat yapar

- a. “başka, farklı”

anuñ **ayru** bir hücre*si* var idi

ki tahta yaruğını sıvar idi (SNB, 207/10)

4. Eylemden zarf yapar

a. “ayrılmış, tek”

o dağı türbe içre **ayru** yatur

şamunuñ türbesinde berç urur nūr (KEMŞ, 3b/52)

b. İkileme şeklinde “tek tek, bir bir”

... bir eve kâni’ olmağ zahmetdür her bir nesnenüñ bir yeri var, her yiyesinüñ kabı var. **ayru ayru** gerek (MZ, 17b/12)

Ve ol müfferihdür yüz yigirmi direm andan berāberi ebrişimile üç ülü kadar turunc kabını dögeler, **ayru ayru** biri birine karşıduralar (EM, 26b/7)

Eger dükelin **ayru ayru** şerh édersem söz uzar ve kitāb resminden çıkar (KN, 124/12-13)

5. Eylemden ilgeç yapar

5.1. {+dAn} ayru

a. “+den başka, farklı”

ben ayruhsı bir fikir eylemişem

bunu senden **ayru** ho söylemişem (SNB, 313/10)

ve eger saña ma’lüm olmaya ki ma’rifet neyçün dānişden **ayru** aındı, ma’rifet ve dāniş bir degül mi (KN, 206/2)

... şemsin halvāyi eyitmiş imāmdan **ayru** iki kişi olursa mekrüh degül (Mİ, 13b/31)

çalu, Gülensoy sözcüğün çal- “batmak, dalamak” eyleminden türediğini belirtmiştir (2007: 214). Tietze, “böğürtlen gibi bodur ağaç” anlamında aktardığı

sözcüğü Räsänen'in soru işaretiyle *çal-* eylemine dayandırdığını söylemiştir (2002: 471). Gülensoy ise ? işaretine gerek olmadığını ifade etmiştir (2007: 214).

1. Eylemden nesne adı yapar
  - a. “böğürtlen gibi bodur ağaç”

nāgāh bir çalu dibinden bir keklik uçdı (MZ, 46b/2)

egri, egir-i biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, durum adı olarak değerlendirerek “çarpık (crooked), eğri büğrü (tortuous)” anlamına geldiğini söylemiştir. Araştırmacı, bu anlamın öncelikle fiziki anlamda olduğunu, ancak erken dönemde manevî anlamda da olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bütün çağdaş lehçelerde ses değişiklikleri ile yaşadığını ve 14. yy. Osm.'da “çarpık (crooked); çevgen (polo-stick) anlamına geldiğini aktarmıştır (1972: 112). Bilgen, sözcüğün {-I} zarf-fiil eki ile türediğini söylemiştir (1989: 58). Erdal, “bükük (bent), bükülü (crooked)” anlamını verdiği sözcüğün *egir-*'in sadece bir nesne adı olabileceğini söylemiştir. Araştırmacı, *egir-* eyleminin “kuşatmak, çevirmek” anlamında olduğunu, fakat “ip çevirmek ve fırl fırl döndürmek” anlamlarına da geldiğini ifade ederek *egri*'nin ilk örneklerinin develerin kanbur biçimini ifade ettiği için anlamsal ilişkideki sorunun devam ettiğini aktarmıştır (1991: 340-341). Tietze, “doğru olmayan, düz olmayan; çatık, asık (yüz)” anlamındaki sözcüğün metafor ile “yanlış, kötü” anlamına da geldiğini aktarmıştır (2002: 697). Gülensoy, **ēk-* > *eg-ir-i* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 323). TaS.'de sözcük “çevgân, ucu baston gibi eğri ağaç” anlamında kaydedilmekle birlikte “eğri çek-, eğri ol-, eğrilik” gibi maddebaşlarında da bulunmaktadır (TDK, 24 Ekim 2015). YZ'da sözcük *ergilik* ve KN'de *ergilik*, *egrirek* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden soyut ad yapar
  - a. “düz olmayan, yamuk”

her bünyāz ki egri ola beķāsı olmaz (MZ, 39a/8)

*Ve eger burnı suñuđı **egri** olup yassı olursa ol dağı bevāsīr nişānidur (KN, 92/13)*

- b. “yanlış, hata, kötü”

ol **egriye** çeker sen *ko toğruya şap*

ol od yandurur üstüne sen *şu sep (SNB, 22/12)*

ta ki anlar söyleye sözün hemîñ

egriden toğrıyı bile *şâh yakın (KY, 26b/1013)*

gizlemenüz eydüñüz siz toğrusın

ma'lûm eyleñ ol *zeliḥâ* **egrisin** (YZ, 50/743)

ḳamuya toğru dersin toğruyısañ

bulınmaz toğrulıḳ sen **egriyiseñ** (RN, 53a/548)

... niçe yañlışlar kim nazara rāst görünür ve niçe **egri**ler kim ḥayāl gözine toğru görünür (MZ, 20a/10)

2. Eylemden sıfat yapar

a. “şaşı” (Korkmaz, 1973: 340)

bu ev issinüñ bir egri gözlü oğlı varıdı (MZ, 20b/2)

Egri gözlü yatlu olur (KN, 98/13)

b. “kötü, yamuk”

*ne yer bula her demde **egri** dün*

*ki sığmaz ocaḳda **egri** odun (SNB, 17/2)*

3. Eylemden zarf yapar

a. “kötü, ters”

*bunı dēdi vü **egri** baḳdı kıza*

ḳiyās eyle gör kız nitesi kıza (SNB, 151/9)

göy(ü)nü, göyün-ü biçiminde türeyen sözcük DS’de “göynü: [->giğnü (I)}, göynü: üzüntü, sıkıntı; göğnü (I) [göğnü (II), göğnümiş, göynü]: iyice olmuş

meyve; göğnü (II): çürük rengi” şeklinde kaydedilmiştir. TaS.’de sözcük, “göyne göyne (göyünü güyünü): yana yana” yinelemesinde tanıklanmaktadır. Ancak bu yinilemedeki ek zarf-fiil ekidir. Canpolat, Önler sözcüğü “olgunlaşmış, olgun” anlamında vermiştir (2007: 135).

1. Eylemden durum adı yapar

a. “olgunlaşmış, olgun”

üzüm; göyünmiş i issidür, yumşakdur ve hāmı şovukdur, göynüsi eyü ğıda vérür
(EM, 5b/7)

karşu, Clauson sözcüğün *karış-* eyleminden türemiş ad/sıfat olduğunu, öncelikle ad/sıfat olarak “zıt (opposed), karşı (opposite); karşı (the opposite), karşı taraf (a place opposite) anlamına geldiğini, fakat çoğu kez zarf olarak kullanıldığını söylemiştir (1972: 663). Duran, *karşu/karşı* sözcüğünün “ön, huzur, karşı¹³” anlamında bazen mekân zarfı bazen de kendisinden önce yönelme hâl eki bulunan bir ad olduğunda yön gösteren son çekim ilgecine dönüştüğünü ve *-e doğru, tarafına* sözlerinin yerini tuttuğunu belirtmiştir (1956: 67, 74).

Hacıeminoğlu, *kar-u-ş-u > karş-u > karşu/karşı* “doğru, -a karşı” şeklinde yorumladığı sözcüğün Kaşgarlı’dan itibaren çekim ilgeci olarak kullanıldığını ve DLT’de *karşu*’nun ilk şekli gibi görünen bir de *karu* “karşı” sözcüğünün bulunduğunu, bunlardan ilkinin *karış-*, ikincisinin de *kar-* eyleminden değişik eklerle oluşturulmuş birer zarf-fiil olabileceğini söylemiştir (1992a: 52).

Tekin, *karış-* “kabul etmemek, bozuşmak” eylem tabanını **kar-* “karşı olmak, karşısında olmak, karşı durmak” köküne dayandırarak *karu* “karşı” sözcüğünün de aynı kökten türemiş zarf-fiil olduğunu söylemiştir (1988: 75). Bilgen, sözcüğün {-I} zarf-fiil eki ile türediğini söylemiştir (1989: 58). Karaağaç, Orhon Türkçesinden beri tanıklanan sözcüğün Türkçe ve birçok dilde “ön, karşı” yön kavramlarıyla komşu olan 1. *düşmanlık etmek*; 2. *önlemek*; 3. *karşılaşmak* vb. pek çok kavramı adlandırmakta kullanıldığını ve “ön” ve “karşı” anlamlarını taşıyan sözcüklerin ilk anlamlarının “ön” olması gerektiğini ve “karşı” anlamının da “karşı” kavramının

¹³ Sözcüğün Orhon ve Uygur metinlerinde “hasım, düşman” anlamında kullanıldığını söylemiştir (Duran, 1956: 74).

“ön” temel yön kavramıyla olan açık ilişkisinden kaynaklandığını ifade ederek sözcüğün *kar- eylemine dayandırılmasına itiraz etmiştir:

“Ayrıca bu açıklamalarda ortaklaşa seçilen *kar- kökü eğer T. Tekin’in dediği gibi “karşı olmak, karşısında olmak, karşı durmak” anlamlarını taşıyorsa, fizikî ve alt bir kavram olan “ön; karşı” kavramı, kendisinden çok daha üst bir kavramdan türetilmiş demektir ki bu imkânsızdır; zaten yukarıda da ifade ettiğimiz gibi pek çok dilde durum tam tersidir; yani insanlar önce “ön; karşı” kavramına ulaştıktan sonra “karşı çıkma, karşısında olma; düşmanlık” gibi daha sonraki üst bilgilerini bu temele dayandırmışlardır. (...) Kelimelerin görünen ve bilinen ses ve anlam yapılarından hiç şüphe etmeyen bu açıklamalar, hem ses hem anlam bakımından karşı’nın çok yakınında duran kaç kelimesini dikkate almamışlardır. Bunun ana sebebi, tabii ki karşı/karşı kelimesindeki metatezin oldukça eski devirlerde, Türkçenin elimizdeki ilk yazılı vesikalarından önce gerçekleşmiş olmasıdır: kaç-ru “ön, öne doğru; > karşı, karşıya doğru” karşı>karşı (1991: 88).

Erdal, “zıt; karşıtlık/aleyh” anlamını verdiği sözcüğün *karış-* eylemi ile anlamsal ilgisinin açık olduğunu, fakat *kar-* ile açık olmadığını söylemiştir (1991: 342). Gülensoy, “bir şeyin, bir yerin, bir kimsenin önü” anlamında *kar-* ‘*karşı durmak*’ –ş-ı biçiminde değerlendirmiştir (2007: 471). TaS.’de sözcük, “karşı (II): 1. mukabil, karşılık olarak; 2. muhalif, ters iş” şeklinde kaydedilmiştir (TDK 11 Eylül 2015). Sözcük KY ve RN’de *karşı dur-/tur-* KY’da *karşı çık-* biçiminde birleşik eylem olarak kullanılmıştır. SNB, GZ, KEMŞ ve KY’da sözcük *karşula-*; KEMŞ’de *karşuğı* sözcüklerinde aynı zamanda taban olarak kullanılmıştır.

karşı çık- : 1. dışarıdan gelenleri karşılamaya çıkmak

karşı çıktı bâ-‘alem tabl (u) haşem

şehr halkı kamu geldiler behem (KY, 10b/376)

yūsuf dahı karşı çıktı menzile

leşker ü haşem bindi sağ u şola (YZ, 94/1406)

Zîrûy **karşu çıkub** anları ağırladı (MZ, 36b/8)

karşu gel- : 1. dışarıdan gelenleri karşılamaya çıkmak

karşu geldiler aña mîr (ü) vezîr

şehr halkı **qamusı bernâ vü pîr** (KY, 10a/362)

cühûduñ bular **geldügin** bildiler

teferrücleüyü **karşu hep geldiler** (SNB, 203/3)

geldi andan girdi Mekke şehrine

karşu geldi çok kişi geldi dine (GZ, 198a/122)

Ol yañadan gördüler ‘alem naqâre bile **karşu geldiler** (MZ, 9b/8)

2. Engellemek (Demirci ve Korkmaz, 2008: 353)

alalum bünyâmîni **girelüm yola**

bu şehrde kim var bize **karşu gele** (YZ, 79/1178)

karşu duruş- : direşmek

anı gördi cālūs **dürüşdi** key

depindi vü çoḥ **karşu durüşdi** key (SNB, 299/2)

karşı git- : 1. Karşılamak (Demirci ve Korkmaz, 2008: 353)

mışır ehli **qamusı eşitdiler**

cümlesi yūsufa **karşu gitdiler** (YZ, 21/302)

karşı dur-/tur- : 1. dayanmak (Boz, 2012: 361)

şaruñ üstine **geldi uşta ahur**

buña **karşu turmaḥ niçesi olur** (SNB, 64/15)

didi bunlar eyle itse anlara

kimse **karşu turamaz** erenlere (KY, 38b/1505)

yaradılmış baña **karşu turamaz**

benümle bir nefes hem-dem olmaz (RN, 19b/185)

Ammā evimüz koyub anlara **karşu turub** uğraşmak muvāfiķ degül (MZ, 46a/7)

1. itiraz etmek

ķamu işiden dēr ki varmak gerek

şehe **karşu** bir laḫza **turmaḫ** gerek (SNB, 73/15)

bizden güçlüler gördük anda varup

söylemedük **ķorḫudan karşu turup** (YZ, 83/1236)

şāh yürüdi kāfiri yara yara

ķıldı **karşu turanı pāre pāre** (GZ, 264a/2102)

‘aşāña urdum **yaķamı dutdı**

baña **karşu turur ḫaķķı unıtdı** (RN, 21b/206)

2. karşıla- (Doğan, 2011: 387)

ķullar ḫonanup karşu durdılar. Mübārizler şaf bağladılar. Andan elçiyi ķıgırdılar. Élçi geldi (KN, 162/14)

cümlesi peygāmbere virdi selām

saf **ķutuban karşu turdılar tamam** (GZ, 206a/403)

3. -e doğru yönel- (Üstünova, 2003: 471)

Bilgil kim bir ķişi elin bağlayup gözün secdesi yerine diküp karşu turup namāza başlarsa göñil dünyā endişesine meşgül olsa bu bu edebsizlikden yüz biñ derice artuķdur (Mİ, 12b/11)

karşı var- : 1. karşıla- (Demirci ve Korkmaz, 2008: 353; Cin, 2012: 584; Doğan, 2011: 387)

*çün işitdi naqqāş **karşu varup***

du‘ā kıldı dédi yére yüz sürüp (SNB, 70/5)

*‘arīs ehli yūsufa **karşu varur***

Yūsuf anda kendüzin yine görür (YZ, 20/291)

*Ve çün konuk evüñe gele; **karşu var**, ‘izzet eyle ve alnuñ açuq ya‘nī kaşuñ karşıısına çatma (KN, 56/4)*

1. Eylemden somut ad yapar

a. “bir şeyin, bir kimsenin, bir yerin, esas tutulan yüzünün ilerisi” (TDK, 2011: 1336)

*du‘ā okudı **karşudan ürdi ol***

ķamu ğuşşa tūmārını dürdi ol (SNB, 109/9)

çünki ken‘ān yolına gönildiler

***karşudan** ķardaşları görindiler (KY, 31a/1211)*

her gün uçmaķdan aña bir nar iner

***karşusunda** bir laṭīf kandīl yanar (YZ, 8/116)*

bunı böyle söyleyince ol la‘in

*gördi şah **karşusına** gelmiş hemīn (GZ, 221a/820)*

*ķatunı Rābī‘a **karşusınadır***

din içinde bular (yav)laķ ğinādur

*birbiri **karşusına** yatmış anlar*

gücün yitse erinme sen daķı var (KEMŞ, 13b/260-261)

*ğurd **karşusına** geçüb tırdı (MZ, 56a/14)*

b. “ön”

ileyinde yüzini yere urur

*elin bağlayup **karşusına** tırur (SNB, 70/15)*

nice ola görem anun yüzini

*gele mi **karşuma** sultānum benim (KY, 44b/1761)*

gel berü dēr bir zamān anı öger

***karşusına** yügürür bélin eger (YZ, 33/491)*

ebū süfyān ile ‘abbası gördi

*gelüben **karşusına** çekdi tırdı (GZ, 194b/24)*

*Anuñ cezāsı dış kılıcın üşürüb bir loğma eyleyüb hāzır hadem hašem **karşuñuzda** bağarken yidürmek gerek (MZ, 61b/6)*

*Ve çün konuğ evüñe gele; karşı var, ‘izzet eyle ve alnuñ açuğ ya ‘nī kaşuñ **karşusına** çatma (KN, 56/5)*

2. Eylemden soyut ad yapar

a. “ön”

*ol eylügi hem geldi **karşusına***

pey eylük édegör ü karşı sına (SNB, 343/4)

3. Eylemden sıfat yapar

a. “bulunan yere göre önde, ileride olan”

karşu suffe içre bir taht kurulu

taht üstinde oturur bir ulu (KY, 32a/1237)

şu karşuğı divardan bir kara taş

resûle söylemişdür *ğaldurup baş* (KEMŞ, 2a/12)

b. “en” (Üstünova, 2003: 471)

... *dağı yigrek oldur kim âletin dibinden tuta dağı ilerü şığaya bir kaç gez karşu ucuna gelen şucugazı bir kurucağ nesne-y-ile sile* (Mİ, 8b/20)

... *yoğsa âhıretde bağıllık ‘azâbı ol yılan boynına tolaşup karşu depesinden ayağına dek şoğduğı ‘azâbı zağmeti mi artuğdur* (Mİ, 33a/19)

c. “diğır, öteki”

... *pes zekâtın ayırup çıkarurken niyyet itmek gerek zekât-ı cun çıkardığı ağçayı ayruca koyup karşu müsülmân yoğsulına virmek gerek eger zekât çıkduğı vağt niyyet itmezse karşu müsülmânlara virdükce niyyet itmedin mâlinuñ çoğun üleşdürse zekâtı ödenmez* (Mİ, 22a/5)

4. Eylemden zarf yapar

a. “önlem olarak”

Ve ‘ud ağız koğusun hoğ eyler, karşu çeyneyeler (EM, 27b/5)

... *pes şabr idüp şevâba girmek yigdür riyâ karşu gönli bulandukca bu nesne-y-ile öğütleye tâ kim guşşalanup gönli tağılup hağ ta‘âla kullığında tağşîrlık itmeye* (Mİ, 35b/20)

b. “(birbirine) doğru”

‘*Aceb degül aşhab-ı kehf iti erenlere uydı ola diyü muntazır tırurken gördi bir heybetlü it kuyruğun ensesine diküb gelür. Karşu yürüyüb müşfîk kardeş ve muvâfık yoldağ gibi görışdiler* (MZ, 29b/11)

c. “tekrar”

İtçügezüm-iseñ it gibi ür, halvâ véreyim. İt gibi ürdi, ol oğlan aña halvâ vérdi. Ol karşu ürer-idi, ol karşu halvâ vérürdi (KN, 210/9)

imām ebüyyūsuf atında ābdest alduğı yirde dökilen şudan girü alup a‘zasın yumağ dürüst degül ol şuyı depredüp ol dökilen gidermeyince ammā ba‘zı ‘ulemā eydür arşu depretmek zaħmet olur depretmedin dağı alursa dürüstdür (Mİ, 10a/13)

d. “zamanı gelince”

... şevāb hāşıl olacağ ā‘atları ögünde duta-y-ıdı ezberleye-y-ıdı arşu öğüne bırağup işlemek-icün ve günāh hāşıl olıcağ nesnelere örgendi şaklaya-y-ıdı arşu andan şağınmağ-ıcun (Mİ, 30a/1)

5. Eylemden ilgeç yapar

5.1. {+A} arşu

a. “+A doğru”

turuban gelenlere arşu varur

çü ol şāh-ı çinün vezirin görür (SNB, 66/1)

anlara arşu anı bir gez açar

silker ol dem anlaruñ güci açar (KY, 38b/1525)

ud gider zeliħādan açar başın

yūsufa arşu aıdur göz yaşın (YZ, 36/524)

aldı anı ag başına ıkdılar

leşker-i islāma arşu bağdılar (GZ, 208b/439)

hanifī altun oluğa ılurmuş

apuya arşu Şāfī‘ī ılurmuş (KEMŞ, 6b/114)

İy hariş nefis kendü ayağınıla ölümüne arşu varduñ (MZ, 6a/3)

Ve şafrāyı ishāl eder ve toħmını sirkeyile arışdurup bahağ üzerine tılā edüp güneşe arşu otursa nāfī‘dür (EM, 15a/10)

*ābdest almağda edeb budur kim şu dökmege varıcağ kıbleye aya güneşe **karşu** oturmaya (Mİ, 8b/7)*

b. “için”

gör anı kim saña kulumdur deyen

*nice kul oldu saña **karşu** ‘ayān (YZ, 58/853)*

6. Eylemden zamirlik yapar

a. “diğer taraf”

ol eyelügi hem geldi karşusına

*pes eyelük édegör ü **karşu** sına (SNB, 343/4)*

7. Eylemden bağlaç yapar

a. “aynı zamanda”(Canpolat ve Önler, 2007: 150)

*Hayzanuñ sebebi mizāc yaramazlığıdur ki yédügi ma‘dede yaramaz ola siñmeye ve **karşu** ishāl éde ve kuşa (EM, 51a/5)*

ölçi, ölç-i biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “endaze” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 10 Ekim 2015). Gülensoy, sözcüğün “mizan” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 660).

1. Eylemden miktar (ölçü) adı yapar

a. “bir niceliği, o nicelik için kabul edilmiş birimlerden birine göre oranlayarak değerlendirme, mizan” (TDK, 2011, 1844).

*... eger ağ üzüm olursa dağı yégrekdür, şıklar ve süzeler, **ölçiyile** üç bahş şireye bir bahş şu katalar (EM, 60b/11)*

koğu ~ **koğı** ~ **koğu**, koğ-u- biçiminde türeyen sözcüğü Gülensoy, “nesnelere yayılan küçücük zerrelere burun zarı üzerindeki özel sinirlerde uyandırdığı duygu” anlamına geldiğini aktarmıştır (Gülensoy, 2007: 533). TaS.’de “koğu (koğu): koku” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). Sözcük Mİ ve

EM’de *koḡulu*, SNB’da *koḡusuz*; EM’de *kokla-*; KY ve KN’de *koḡula-*, sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır. SNB’da *koḡ-* eylemi şu beyitte tanımlanmaktadır: *deñizde şadefler ki bésler güher //dikendeki güller ki gökcek koḡar (5/12)* (Cin, 2012: 43).

1. Eylemden somut ad yapar

a. “nesnelerden yayılan küçücük zerrelere burun zarı üzerindeki özel sınırlarda uyandırdığı duygu”

eger kaçsadı düşüben koḡkuya

érişmeyi rengü vü koḡkıya (SNB, 15/6)

ol ki ken’an ilidür benden yaña

ise babam koḡkusın vire baña (KY, 23b/894)

eytdi uş geldi yūsufdan bir koḡu

dirmiş haberin bildürem aḡu (YZ, 91/1356)

göbegi ‘anber koḡar za‘ferāni koḡkusı

kuyruḡı zeberceddendi ḡamusı (GZ, 270a/2268)

... ve hevāsı uçmaḡ koḡkusı gibi gönüllere rāhat virürdi (MZ, 51b/5)

Aḡzı koḡkusın ve burnı koḡhusın ve ḡulaḡı berkligin ve dişi dibin gör (KN, 93/4/5)

Ve ma‘deyi issidür ve yapraḡın çeyneyecek aḡız koḡkusın giderür (EM, 6a/13)

eger şuya aruca nesne ḡarıssa bal ü süd ve şābūn gibi ekşer koḡkusından ve ḡadından ve renginden ikisi dönmişse ābdest almaḡ dürüstdür (Mİ, 9b/17)

b. (met.) “iz, belirti, etki”

bi’llāhi pāzişāh meyli kimedür ve kimüñ işi ḡayra döner ve kimüñ mekri gendüye ve oşbu sözüñ koḡkusı bir daḡı gelür (MZ, 59b/11)

koñşı ~ koñşu ~ koñşı Clauson sözcüğün *konus-*'tan türemiş “komşu (neighbour)” anlamında ad olduğunu söyleyerek sözcüğün ses gelişiminin oldukça karışık olduğunu, Kaşgarlı'nın ifade ettiği *koşnu:*'yu basit bir metatez olmaksızın açıklamanın çok zor olduğunu ve tüm çağdaş lehçelerde değişik biçimlerde yaşadığını belirtmiştir (1972: 640). Bilgen, *koşnu* sözcüğünün {-I} zarf-fiil eki ile türediğini söylemiştir (1989: 58). Erdal, *kon-şı* şeklinde etimolojisini yaptığı sözcüğün “komşu” anlamına geldiğini, Kaşgarlı'nın DLT'te taban olan *koşnu* ve ona göre Oğuzca varyantı olan *koñşı*'ya değindiğini ve bunun bir metatez olduğunu ifade etmiştir. Sözcüğün *kon-* eyleminden –Xş- ekinin eklenmesiyle oluşan tabandan değil; *kon-* eylemine –şI'nın eklenmesiyle türediğini ileri sürmüştür (1991: 344). Gülensoy, *komşu*: “konutları yakın olan kimselerin birbirine göre aldıkları ad” anlamını verdiği sözcüğün ET.'de *koñşı*, OT.'de *koñşı ~ koşna*, bunun dışında Uyg. *konaşı*, Oğuzcada *koşnu* varyantlarında olduğunu ve sözcükte /-nş-/ > /-şn-/ metatezi bulunduğu işaret ederek *kon-* ‘yerleşmek, konmak’ eyleminden –uş- ‘işteşlik eki’ne –u'nun eklenmesiyle türediğini söylemiştir (2007: 536-537). TaS.'de sözcük “konşu (koñşı, koñuşu): komşu”; DS'de “konşu [konuşu]: komşu” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). MZ'de *koñşılık*, SNB'da *koñşılık/koñşuluk*; GZ'de *koñşulıg/koñşulık* ve KN'de *koñşılık/koñşulık*, *koñşusuz* sözcüklerine taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden zamirlik yapar

a. “konumları yakın olan kimselerin birbirine göre aldıkları ad”

hemîn uşlular ile şoñbet édüñ

yavuz koñşıdan kaçuñ irah gidüñ (SNB, 356/14)

hizmet idenlere güç itmeyesiz

dahı koñşuları incitmeye siz (GZ, 240a/1413)

Yoldaş ve koñşı guşşasın eyle yimek gerek (MZ, 39a/7)

Ve çün ev alasin; koñşuñıa hürmet eyle ki demişlerdür (KN, 95/6)

... her kim bu ‘özrsüz cemā‘atı terk ide tanuqlığı gecmez ta‘zīr urmaq vācibdür **konşılar** söyleyip naşīhat itmeze günāhkār olurlar (Mİ, 17a/9)

korqu ~ **korhu** ~ **korhı**, kork-u biçiminde türeyen sözcüğü Gülensoy, “bir tehlike veya tehlike düşüncesi karşısında uyanan kaygı duygusu” anlamına geldiğini ve OT.’de *korqı* ~ *korqu* biçiminde olduğunu söylemiştir (2007: 542). TaS.’de sözcük “korhu: korku” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). SNB’da *korhulu*, *korhunç*, *korhusuz*; KN’de *korhusuz*, *korhulu*, *korhusuz*; Mİ’de, *korhulu*, *korhusuz*; MZ ve GZ’de *korhulu* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “çekince” (Boz, 2012: 372)

dēdi bildüm anı ki bilmez cühūd

*Çalap teñriden **korhū** kişiden ud (SNB, 211/2)*

şāh-ı reyyān çıqdı anları görür

***korqusından** kaçdı kal‘aya girir (KY, 38b/1515)*

bizden güçlüler gördük anda varup

*söylemedük **korhudan** karşı turup (YZ, 83/1236)*

*bularuñ şāhdan **korqusı** yoqdur*

kimesne begenesi hūsı yoqdur (RN, 34a/339)

*senüñ **korquñdan** Allah **korqusından***

o kırmak geldi gönlümden baña hem (GZ, 200a/194)

*Çün müsāfir bunı işitdi **korqusından** kıçın girü gitdi ve andan vāz geldi (MZ, 35a/8)*

... bisleyen adam-ıla bile yatur bile turur nesne itmez bisleyen anı döger **korqusından** nesne tınmaz (Mİ, 30b/33)

b. “bir tehlike veya tehlike düşüncesi karşısında uyanan kaygı duygusu, endişe”

*hemān laḥza unıtdılar **korḥıyı***

kişi öğrenicek nite kor ḥūyı (SNB, 127/6)

çün işıtdı ḥabbāz anı ol zamān

***korḥı**sından gövdesinden çıktı cān (KY, 22a/834)*

ḳamu dili tıtdı beñzi şolu

*‘aklı gitdi **korḥı**udan oldu delü (YZ, 86/1278)*

didi mālİK ḥamuş olğıl iy ḳara

*di ne gördüñ **korḥı** salduñ leşkere (GZ, 210b/501)*

*İmdi girçek dostdan tevakkıı‘ iderüz kim bunı evüñde gizleyüviresin. Bizi bu **korḥı**udan ḳurtarsın (MZ, 16a/10)*

*Andan gerü **korḥı** ayetleri-y-ile ḥalkı ḳorḳıt, geh recā ayetleri-y-ile sevindür (KN, 129/9)*

*... bir niceler **korḥı**udan ayağın şırāta başdum şana cehennem ağzına başup aşığa düşecekdür (Mİ, 3b/28)*

sağü ~ **sağü** sözcüğünün etimolojisi için Clauson iki görüş ileri sürmüştür. Araştırmacı *sağü*: (sa:ğü:) biçiminde maddebaşı yaptığı sözcüğün temel anlamı “tahıl ölçeği (corn measure)” ise *sa*:-’tan “hesaplamak için” bir âlet adı olduğunu; “(süt) kova(sı)” anlamında ise *sağ*-’tan {-u:} ile türemiş ad olduğunu, ancak ilkinin daha muhtemel olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı, GD Türk lehçelerinde sözcüğün “ağaç kova” anlamında yaşadığını; GB 14. yy. Osm.’da “ağıt okumak” anlamında *sagu sag-* deyiminin bulunduğunu söylemiştir (1972: 805). Gülensoy, sözcüğün *sağ* “sağlık, esenlik” adından ya da *sağ*- “(?) *sağlık esenlik dilemek” eyleminden türemiş olabileceğini, DLT’de “sağü: ölçek, sağula-: ölçekle-, sağur-: su içmek, suyu içirmek, kurutmak” ve Anadolu ağızlarında “sağıcı: ağıtçı” sözcüklerinin

bulduğunu aktarmıştır (2007: 715). SNB’da sözcük *saġu saġ-* deyiminde geçmektedir. TaS.’de “saġu: ölünün iyiliklerini duyuran aġıt ve mersiye”; “saġu saġmak (saġı saġmak (I), saġuculuk etmek): ölünün iyiliklerinin acıyla sayıp dökmek” şeklinde kaydedilmiştir. Bunların dışında “saġucu (saġıcı, saġu saġıcı): aġıtçı, ölünün meziyetlerini sayıp aġlayan; saġu kılmak: ölü için feryat ederek aġlamak” sözcükleri de bulunmaktadır. DS’de “saġu saġmak: ölünün arkasından parayla tutulan kadın yüksek sesle aġlamak, aġıt söylemek ve saġıcı: parayla tutulan ve ölünün arkasından yüksek sesle aġlayan kadın, aġıtçı” maddebaşları vardır (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden soyut ad yapar
  - a. “ölünün iyiliklerini duyuran aġıt ve mersiye”

giderdi ümîzin ġaġa baġlayu

geh saġu saġardı geh aġlayu (SNB, 165/12)

şanu, şan-u biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “sanu (sanı): 1. fikir, düşünce, istek, dilek, emel, zan, tasavvur, tahmin; 2. sır, raz” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden soyut ad yapar
  - a. “zan, kuşku”

uşanmaġ şanusını şanma şanam

tapuñdan niçün uşanam éy şanem (SNB, 126/13)

toġu, toġ-u biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, “şark” anlamında *gün doğusu* ifadesinden kısaltma olduğunu söyleyerek sözcükteki eki hareket adı (nomen actionis) türetim eki olarak değerlendirmiştir (2002: 637). Gülensoy, ET. *tuġ-* eylemine dayandırmıştır (2007: 293).

4. Eylemden yön adı yapar
  - a. “şark”

medinenüñ gün toġusından yaña

‘azm eyledi haq çalap yoldaş aña (GZ, 269b/2261)

*... pes bu şehrde kıbleyi bilmek isteseler nevrüz güninde ya ayında gün toğduğı yiri
sağ kolu berāberinde kıla ammā birez gün toğusına dönerek tura (Mİ, 11a/5)*

tolu, tol-u biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, ad/sıfat olarak değerlendirerek “tam (full)” anlamına geldiğini ve GB Az., Osm’da *dolu*; Tkm.’de *do:lu* biçiminde yaşadığını belirtmiştir (1972: 491-492). Bilgen, sözcüğün {-I} zarf-fiil eki ile türediğini söylemiştir (1989: 78). Gülensoy, “dolu, boş olmayan” ve “içki dolu kadeh” anlamında iki farklı maddebaşı halinde vermiştir (2007: 297b-c). TaS.’de sözcük, “dolu (tolu): sağrak, içi içki ile doldurulmuş kadeh; dolu dolu: dolu olarak; dolu ay (tolu ay, dolun ay, tolun ay): bedir, mehtap”; DS’de “dolu: 1. kile denilen ve 24 kilo buğday alan bir tahıl ölççeği; 2. 12 kg. buğday alan bir tahıl ölççeği; 3. 6 kg.’lık tahıl ölççeği” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). YZ’da *toptolu* pekiştirme sözcüğü ve *tolu ay* sıfat tamlasında, SNB’da *toptolu/tobtolu* pekiştirme sözcüğünde, Mİ’de *ağız tolu/ağız tolu/ağız tolusı* terkinde ve *tobtolu* pekiştirme sözcüğünde, GZ’de *toptolu* pekiştirme sözcüğünde tanıklanmaktadır.

1. Eylemden durum adı yapar

a. “dolmuş halde” (Boz, 2012: 431)

kızıl altun aşlan muraşsa‘ ulu

ķamusinuñ içi süciler tolu (SNB, 77/7)

açdılar ağızını ol bi-çārenüñ

ķan toluydı dişleri āvārenüñ (KY, 6a/200)

bir ferişte tutmuş bir ķadeh ulu

ķadehüñ içi şarāb-ıla tolu (YZ, 98/1462)

eger varisa ‘aķluñ ğaybeti ķo

ki ğaybet ķoyanuñ ğaznesi tolu (RN, 44a/450)

cennet kapusun var gör anda olur cennet-i hūr

*içi taşı **tolu** nūr kıds-i mübârekdedür (KEMŞ, 20a/370)*

*... ve ‘âlemler ağzı bizüm bahâdurlıgumuzla **toludur** (MZ, 45a/3)*

*... eger ağzı **tolu** kıssa ağzı **tolu-y-ısa** şınur ağzı **tolusı** oldur kim ağzında-y-iken söyleyümese (Mİ, 10a/30-31)*

b. (met.) “kadeh”

süzülmişdi nergisleyin uyhusuz

*humār ile **tolu** şanayduñ henüz (SNB, 106/10)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “dolmuş halde”

şehenşāha tutğıl bir ayah tolu

ki ‘âlemde yoğdur hiç andan ulu (SNB, 77/12)

her birinde on çanağ var iy ulu

biri altun biri gümişdi tolu (KY, 32a/1243)

b. “tam”

işâret édicek tolu aya ol

ki ben her ne kim dér isem anda ol (SNB, 10/4)

hoş bizerler gerdek ü köşk (ü) sarāy

tā ki burcında kıona ol tolu ay (KY, 11a/397)

tolu aya beñzer olur hem yüzi

görür olur hem anuñ görmez gözi (YZ, 61/909)

tolu güneş asumandurur gönül

tolu ay çarh-ı bî-gümāndurur gönül (GZ, 238b/1369)

c. “birçok, bir sürü”

çü gördi ki mişe yemişdür tolu

iñen tâze vü tatlu vü hem şulu (SNB, 196/3)

her biri hūbān-ı ‘ālem māh-rū

ol tabaqlar la‘l (ü) incüdür tolu (KY, 10b/378)

bu dört dīvarları üç kat kemerdür

haremūñ taşra yanı tolu şardur (KEMŞ, 5b/89)

*... dağı nice kişiler ola kim dünyāsi olmaya ammā ic tolu dünyā muhabbeti ola şabr
yok yoğsullar gibi (Mİ, 31b/32)*

d. pekiştirme ile “donanımlı”

şehūñ ili toptolu durur çeri

ki anuñ her birisidür ölüm eri (SNB, 64/5)

3. Eylemden zarf yapar

a. İkileme şeklinde “çok fazla”

turdı evine gider ol kaygulu

gözlerinden yaş töker tolu tolu (YZ, 10/137)

b. pekiştirme ile “çok fazla”

döşenmişdi ol deñlü dībā vü çīñ

ki toptolu dutmışdı meydān için (SNB, 325/7)

kar yağar yağmur-ıla heybet tolu

seyl şu-y-ıla yazı olur toptolu (YZ, 17/244)

yolumuzun üstine gelmiş durur

bir dereye toptolu tolmış durur (GZ, 205b/356)

c. “tam olarak”

döndi yūsuf söyledi eytdi delü

daḥı ʔokuz yaşum yā on ʔolu (YZ, 34/503)

d. “çok”

sin içinde çün ʔoya-sız yaluñuz

benüm yanımı ʔolu müşk eyleñüz (SNB, 363/14)

yarı ~ **yarı**, yar-u biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “bir bütünü oluşturan iki eşit parçadan her biri, nısıf” anlamına geldiğini belirterek sözcükteki eki eylemden ad yapım eki olarak değerlendirmiştir (2007: 1074). TaS.’de sözcük “yaru: yarı, yarım”; DS’de “yarı (I): yağ çömleğinin ağzına gerilen deri; yarı (II): alan; yarı (III): ortak” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). SNB’da sözcük *yaru buçuḥ* biçiminde ikileme olarak da tanıklanmaktadır.

1. Eylemden miktar (ölçü) adı yapar

a. “yarım, bir bütününün iki eşit parçası”

bu şāhuñ bileydi çerisi ʔamu

ulu kiçi şāruñ yarusı ʔamu (SNB, 57/12)

her ne ekerleridi yarusını

alup anbār eyledi Yūsuf anı (KY, 28b/1100)

hemān dülbendini başından aldı

pes ortasından iki yardı ʔıldı

yarusıyla elin bağıladı muḥkem

yarusın boynına ʔaḥdı anuñ hem (GZ, 200a/187-188)

bir altunı ev ortasında bıraḥdı ve birin delük dibinde ʔodı ve birinün yarusın iḥerü yarusın ʔaşra ʔodı (MZ, 49b/8)

şıfat-ı cevzābe ince elekden geçmiş arı unı südile işladalar üç ülüde bir ülüsınca şeker katalar ve şeker yarısınca hindustān kozi katalar (EM, 65b/9)

eger yılıñ yarısın yabanda otlayup yarısın evde yimleye zekāt farz olmaz (Mİ, 22a/8)

2. Eylemden sıfat yapar

a. “yarım, bir bütünüün iki eşit parçası”

Eger ziyān éderse yaru ser-māyeden artuğ olmaya (KN, 138/2)

yazı ~ **yazu**, yaz-ı biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, “geniş açık ova” anlamında ad olduğunu, olağan ses değişiklikleri ile pek çok lehçede yaşadığını ve anlamsal olarak *yası*: sözcüğüne yakın olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı 14. yy. Osm.’da “geniş ova, çöl (desert)” anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 984). Bilgen, sözcüğün {-I} zarf-fiil eki ile türediğini ifade etmiştir (1989: 58). Gülensoy, sestüş fakat anlamları farklı ve çeşitli eklerle türetildiğini düşündüğü *yazı* sözcüğünü üç maddebaşı hâlinde vermiştir: Bunlardan ilkinin *-ı(g)* eylemden ad türetim ekiyle türetilerek “yazmak işi; alfabe; harfleri yazma biçimi; herhangi harf düzeninde biçim ve sanat bakımından özellik gösteren tür; hergangi bir konuda yazılmış bilim, düşünce ve sanat ürünü; makale; bilinen yazıdan ayrı olan anlatım aracı; metal paranın üzerinde değeri yazılan yüzü” anlamlarına geldiğini, ikincisinin “günah işlemek; kusur, hata etmek; ihmal etmek” anlamındaki *yaz-* eyleminden {- (g)I} ekiyle türetilerek “alın yazısı” anlamına geldiğini ve üçüncüsünün ise “sermek” anlamındaki *yaz-* eyleminden {-I} eki ile türetilerek “düz yer, ova, kır” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 1102). TaS.’de sözcük, “yazı (I) (yazu (I)): ova, sahra, ıssız kır; yazı (II) (yazu (II)): talh, nasip, kader, alın yazısı; yazı (I) [yaazı, yazılık, yazu]: 1. düzlük, ova; 2. yer, toprak; 3. bağ, bahçe; 4. yabancı yer; alan; yazı (II): [-> yazgı (II)]; yazı (III): marangoz cetveli; yazı (I): 1. yabancı yer; 2. ova, kır; yazı (II): alın yazısı, yazgı” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden yer adı yapar

a. “ova, kır”

giderdi ne yazı bilürdi ne tağ

içi tolu ‘ışık idi yüregi dâğ (SNB, 165/2)

eytdiler kim yazuya çıkmaz mısın

bir temâşâyâ gidüp bakmaz mısın (KY, 4a/116)

kar yağar yağmur-ıla heybet tolu

seyl şu-y-ıla yazı olur toptolu (YZ, 17/244)

tağ u yazı kamu gülgüle toldı

kime cennet kime ‘arasat oldı (RN, 16b/152)

erenler na‘rası atlar avazı

irişdi göge toldı tağ yazı (GZ, 259b/1953)

bu şehriñ çevre yanı yazılardur

yapusu nice yıllık yapulardur (KEMŞ, 2b/23)

geçenler cümlesi bu işüñ soñın şanub bir çäre istememişler. bu yalan ‘izzete mağrūr olub ol mühlik yazıda meded bulmayub ölmüşler (MZ, 9a/10)

İçmege yazıya ve dağı bāga ve şahrāya varma (KN, 54/1)

... ammā taḥāwī şerḥinde on biş gün durmağa niyyet itsele deñizde gemi icinde ve yazıda muḫīm olurlar (Mİ, 18b/29)

b. “yabancı yer, yaban”

bilgil kim ölüyi sinleye kıomayınca şoru şormazlar kaçan bir adam yazıda ölse gömseler atası anası dilese kim çıkarup gendü şehrine ilede kıomayalar zīrā mekrūhdur (Mİ, 20b/11)

2. Eylemden sıfat yapar

a. “düz”

bir atlu yazı yérde anı görür

oķır çağırur bir arada ırur (SNB, 75/5)

yumru, Gülensoy sözcüğün **yum-(u)r-* yumrulaştırmak” eyleminden türeyerek “yuvarlak, şişkin şey, kabartı; şişkin, kabarık, yuvarlak biçimli” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 1175). TaS.’de sözcük “ur, vcddaki şiş, bez, gdde, kabarcık, tümsek, müdevver; eğri, arpık”; DS’de “yumuru: [-> yumru (I) -2]; yumru (I): 1. set, tümsek; 2. toparlak; yumru (II): kuşlarda bir organ; yumru (III): domates” anlamlarında kaydedilmiştir. EM’de sözcük *yumurla-* ve *yumurlan-* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “yuvarlak, şişkin”

*Barmağları yoğun, ayası yassı, gögsi gün, boynı yoğun, aşağası **yumru**, yüzi sobı, gözi ırara (KN, 89/4)*

*Ve bzi **yumurlay**up oda kızdurup yfhz üzerine gh gh ıromağ eyüdür (EM, 46a/12)*

2.1.23. {-ICI} ~ {-UCI} ~ {GUÇI}

ET.’de {-GU} sıfat-fiil ekinin {+I} isimden isim türetim ekiyle genişlemesi sonucu {-GUÇI} (Gabain. 2007: 52; Erdal, 2004: 291; Mansuroğlu, 1953: 343-344; Eraslan, 1980: 91; Hacıeminoğlu, 1996: 169; Ergin, 2008b: 191) şeklinde görülen birleşik bir ektir. Bu ekin ET.’de {-Ig} eylemden isim türetim ve {+I} isimden isim türetim ekinin birleşimi ile {-(I)gI} şeklinden geldiği de düşünülmektedir (Ergin, 2008b: 191). Karamanlıoğlu bu karışıklığı gidermek adına {-II}’nın {+(I)gI}’dan {+UI}’nın ise {+gUçI}’dan gelmiş olabileceğini belirtmiştir (1994 39). Çeşitli ses değişiklikleri ile Batı Türkçesinde ek {-(y)IcI}/ {-(y)UcU} (Çağatay, 1947: 550; Timurtaş, 2012: 81; Korkmaz, 2014:153; Gülsevin, 1997: 137) olarak görülmektedir.

Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin tamamını içine alacak derecede kullanımı olan (Mansuroğlu, 1953:343) bu ek, ET.'de türetimlik işlevi ile insanların kişisel özelliklerini ve mesleklerini ifade eden adlar yaptığı gibi işletimlik işleviyle olumsuzluk bildiren {-mA} üzerine getirilerek (Erdal, 2004: 291-292; Mansuroğlu, 1953: 343) sıfat-fiil yapmakta ayrıca gelecek zaman, şimdiki zaman ve devamlılık belirtebilmektedir (Eraslan, 1980: 91).

14. yy. EAT metinlerinde {-(y)IcI}/ {-(y)UcI} ve bir sözcükte {-gUcI} olarak tanımlanan ek, türetimlik işleviyle eylemden ad türetirken (Gülsevin, 1997: 137) işletimlik göreviyle “bir oluş ve kılışın sürekli veya bir nesneyi niteleyen bir alışkanlık halinde yapılışını gösteren” (Korkmaz, 1973: 189; Çağatay, 1947: 550) anlamında sıfat-fiil yapmakta ve zaman belirtmektedir (Deny, 2012: 475, Çağatay, 1947: 550)). Bunlardan başka *ol-* yardımcı eylemi (Çağatay, 1947: 550) ve {+dur} bildirme eki ile yüklemleştirici (predikatif) olabilmektedir (Çağatay, 1947: 550; Korkmaz, 1973: 189).

EAT. metinlerinde, ET.'de olduğu gibi, üzerine olumsuzluk eki almış bir örneğinin bulunmaması ve eklendiği bazı sözcüklerin isimleşmiş olması dolayısıyla ek, sıfat-fiil işlevinden ziyade eylemden ad yapım eki olarak değerlendirilmiştir (Korkmaz, 1973: 189-190, 199-200; Gülsevin, 1997: 137). Ancak ek, EAT döneminde diğer sıfat-fiillerinde olduğu gibi bünyesinde bağlama göre geniş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman ifadesi taşımakta (Deny, 2012: 475) ve aynı zamanda TT.'si ağızlarında da gelecek zamanı belirtmektedir (Günşen, 2006: 54-84; Deny, 2012: 475; Hatiboğlu, 1981: 75). Ayrıca ET'de *kişi emgeki **bilmegüçi** kişi / kişi tip atamağı yılki tuşı* (KB, 2986) örneğinde olduğu gibi olumsuzluk eki üzerine gelmektedir (Arat, 1999: 308; Erdal, 2004: 291-292; Mansuroğlu, 1953: 343). TT.'si yazı dilinde de *parlayıcı, patlayıcı, yanıcı ve **yanmayıcı** artırıcı eşya*¹⁴ örneğinde görüldüğü üzere nadir de olsa ekin olumsuzuyla kullanıldığı görülmektedir.

Ek, dolayısıyla işletim ve türetim arasında kalmış bir yapıdadır. İşletim ve türetim ekleri arasında kalan bu tür ekleri alan sözcüğün yeni bir sözlüksel değer mi taşıdığı veya sadece işleme mi girdiği noktasında kesin bir ayrıma varmak oldukça

¹⁴http://www.mergumder.org.tr/_yuklenenDosyalar/_dernekDuyurulari/2012-20%20sayili%20genelge.pdf (çevirimiçi) (23.03.2015).

güçtür (Brown vd., 2012: 241). Bu tür ekler türetimlik işlevleriyle yeni sözlükbirimler oluştururlar. Ancak bu tür sözlükbirimlerde dikkat edilmesi gereken şey farklı söz dizimi yapılarında bu türetimlik işlevlerini koruyup koruyamadığıdır. Yani, {- (y)IcI} eki ile türemiş bir sözcük farklı yapıdaki bir tümce içerisinde yan tümcenin yüklemi olabilir. Bu hususta EAT. metinlerinde geçen “besleyici” sözcüğünü örnek verirsek;

(a) *saña vācib olan bu-y-dı kim dāyima seni **besleyici** bunca ni‘met virüp dürlü āfetlerden şaklayıcı ve her gün nice şucaruñ görür ‘afv idici keremi çok ulu pādīşāh kullıgında huzur-ıla ve huşu‘-ıla olmak gerek idüñ ol pādīşāh-ı kerim saña ‘ināyet idüp eyitdi (Mİ, 12b/17-18)*

(b) *yusufi ol qaravaş besleridi*

***besleyici** anı hoş sever idi (KY, 2b/43)*

tümcelerinde (a)’daki *besle-* sözcüğüne eklenen {- (y)IcI}, temel cümle içerisinde yan tümce oluşturan sıfat-fiil eki iken (b)’deki *besle-* sözcüğüne eklenen {- (y)IcI}, tümce içerisinde yan tümce oluşturmayıp türetim işlevindedir. Dolayısıyla, bu örnekten de hareketle, {- (y)IcI} ekini tümce içerisinde yan tümce oluşturmadığı durumlarda **türetimlik**, yan tümce oluşturduğu durumlarda ise **işletimlik** kabul etmek mümkündür.

Ekin geniş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman ifadesi taşımasından (Deny, 2012: 475) dolayı *ol-* yardımcı eylemi (Çağatay, 1947: 550) ve {+dur} bildirme eki ile yüklemleştirici (predikatif) olduğunda (Çağatay, 1947: 550; Korkmaz, 1973: 189) işletim özelliği gösterdiği söylenebilir.

*bu dünyā ni‘metleri bezekleri ādem oğlanları aldayıp āhıret yarağından haķ ta‘āla kullıgından girü koyup āhıret ‘az ābına **uğradıdır**. (Mİ, 31b/21)*

*‘Ayb-ı Rūm: Rūmlaruñ dili çirkin tab‘ı süst tiz kahtıgan harış dünyā **sevici olurlar**. Anlaruñ hünere: Kendüzlerin **şaklayıcı olurlar**. Kedhudālar olurlar ve kendü işlerin **başarıcı olurlar**. (KN, 91/5-6-7)*

2.1.23.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

açıcı, aç-ııcı biçiminde türeyerek “açmak işini yapan, açan” anlamında fâil ve nitelik adıdır. Canpolat ve Önler sözcüğü “sökücü, tıkanıklığı giderici” olarak anlamlandırmıştır (2007: 105).

1. Eylemden nitelik adı yapar
  - a. “sökücü, tıkanıklığı giderici”

ve ol açıcıdur, siñirler ağzında olan süddeleri açar (EM, 16a/10)

alıcı, al-ııcı biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, “müşteri” anlamına geldiğini belirtmiştir (2002: 151). TaS.’de sözcük “alıcı (alıcı kuş): avını kaçırmayan, avcı”; DS’de “alıcı (I): 1. azrail; 2. görücü, kız istemeye gelenler; 3. içli, alıngan; 4. öldürücü, devasız hastalık; alıcı (II) [alıcı guş, alıcı guşu, alıcı kuş, alıcı kuşu]: atmaca” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 19 10 2015).

1. Eylemden fâil adı yapar
  - a. “satın almak isteyen kimse, müşteri” (TDK, 2010: 92)

çüm nesne satasın alan kişiye cānum balum ırardaşum deyü söyle ve tevāzū‘ takşir etme ve lutuf göster tā senüñ lutfuñdan alıcı tama‘ kılmağa utana ve senüñ maşşudun hāsıl ola (KN, 188/13)

añlayıcı, añla-(y)ıcı biçiminde türeyerek “anlayan, anlayışlı” anlamında nitelik adıdır.

1. Eylemden nitelik adı yapar
  - a. “anlayışlı, anlayan”

dahı gerek yazıcı tiz bilici ola ve ince añlayıcı ve yazıcılar sırrın bile (KN, 162/1)

arıdııcı, arıt-ııcı biçiminde türeyen sözcüğün Üstünova “temizleyici, temizleme özelliği olan” anlamına geldiğini belirtmiştir (2003: 331).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “temizleme özelliği olan”

meger ol şuda kaynatdukları şuyı arıdıcı olsun diyü kaynadalar şābūn ya sidre ya çoğan gibi (Mİ, 9b/23)

bağıcı, bağ-ıci biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, “falci” anlamına geldiğini aktararak sözcüğün eylemden hareket adı (nomen actionis) türeten {-I} ve sanatçı adı (nomen actoris) türeten {+cI} ile oluştuğunu söylemiştir (2002: 266). TaS.’de sözcük “falci”; DS’de “bakıcı (I): [->bakıncı], falci; bakıcı (II): 1. dadı; 2. görücü” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015).

1. Eylemden fâil adı yapar

a. “bilinmeyenden, gaipten haber verdiğini iddia eden kimse, falci”

ğamular göz gibidür sen bağıcı

senūñ gözüñdürür seni çağıcı (RN, 53a/550)

başarıcı, başar-ıci biçiminde türeyen sözcüğe TaS.’de rastlanılmamıştır. DS’de ise *başarığçı* maddebaşı için *başarı*’ya gönderim yapılarak “bir işi, bir kurulu yöneten, yönetici, başkan” anlamı verilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “yönetici, başkan”

...eger girü tağıdam her birine bir yir ve bekçi ve bir başarıcı gerek (MZ, 17b/14)

kedhudālar olurlar ve kendü işlerin başarıcı olurlar (KN, 91/7)

besleyici, besle-(y)ici biçiminde türeyerek “besleyen, bakıcı, dadı” anlamında fâil ve meslek adıdır. Bk. s. 163 (a) ve (b) örnekleri.

1. Eylemden fâil adı yapar

a. “besleyen, bakıcı, dadı”

yusufi ol qaravaş besleridi

besleyici anı hoş sever idi (KY, 2b/43)

bilici, bil-ici biçiminde türeyen sözcük TaS.'de “bilgin, hakim, âlim” anlamında kaydedilmiştir. DS'de ise *bilici* sözcüğü için *bilecen (I)-I*'e gönderim yapılarak “bilgiçlik taslayan” anlamı verilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “bilen, bilgili”

çok bilici, az söyleyici ol (KN, 40/13)

bişirici ~ bişürici, bişür-ici biçiminde türeyen sözcük “pişirme özelliği olan” anlamında fâil ve nitelik adıdır. DS'de sözcük “bişirici/bişiriçi: ekmek pişiren” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “pişirme özelliği olan”

balıla karışdırur urıcağ oğlancuğlar ağzında olan zahmeti giderür ve anda kabz vardur munzıcdur ya 'ni bişüricidir (EM, 27a/12)

Ve ol yumşadıcı ve bişirici ve tağıdıcudur (EM, 15a/7)

bulıcı, bul-ıcı biçiminde türeyerek “bulan, ortaya çıkaran” anlamında nitelik adıdır.

1. Eylemden fâil ve nitelik adı yapar

a. “gerçekleştiren, başaran”

ki çok isteyici bulıcı olur

şamu nesne hem tuş olicı olur (SNB, 284/7)

çakıcı, çak-ıcı biçiminde türeyerek “aksettiren, bildiren, ifşa eden” anlamında fâil adıdır. RN'de *çak-* (bildirmek, ifşa etmek) eylemi *kaçan kim göz gönülden toğru bağa // işitmez kulağıña haqqı çaka (49b/510)* beytinde tanıklanmaktadır (Boz, 2012: 226).

1. Eylemden fâil adı yapar
  - a. “aksettiren, bildiren, ifşa eden”

ķamular göz gibidür sen baķıcı

*senüñ gözüñdürür seni **ķalıcı** (RN, 53a/550)*

ķalıcı, ķal-ıacı biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, âdet ve meslek adları yapan {-I} ve {+cI}'dan oluşan {-IcI} ile türediğini belirterek “ķalgıcı” anlamına geldiğini söylemiştir (2002: 469). TaS.'de sözcük, “ķalgıcı, saz ķalan” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015).

1. Eylemden fâil adı yapar
  - a. “ķalgıcı, saz ķalan”

gelincük bigi şarı tonatdılar

***ķalıcılara** anca ton atdılar (SNB, 353/8)*

*ve **ķalıcınıñ** ulu hüneri oldur ki diñleyici dilegince ola (KN, 153/10)*

dilen(i)cü, dilen-(i)cü biçiminde türeyen sözcüğü Tietze, “geçimini dilenmekle temin eden” anlamında aktarmıştır (2002: 618).

1. Eylemden fâil adı yapar
  - a. “geçimini dilenmekle temin eden”

*eñ öñdin şâh u şimdi **dilencüven***

iñen miskîn oldum esirgenciven (SNB, 291/15)

diñleyici, diñle-(y)ici biçiminde türeyerek “söylenilen veya ķalınan bir şeyi dinleyen, dinleme işini yapan kimse” (TDK, 2011: 672) anlamında fâil adıdır.

1. Eylemden fâil adı yapar
  - a. “söylenilen veya ķalınan bir şeyi dinleyen kimse”

*ve **ķalıcınıñ** ulu hüneri oldur ki **diñleyici** dilegince ola (KN, 153/10)*

ditredici, ditret-ici biçiminde türeyerek “titreten, titretme özelliği olan” anlamında fâil ve nitelik adı yapar

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “titretme özelliği olan”

ve nâfiz ısıtmaya ki ditredicidir ve dahı kalan sıtmalara ki eskimiş ola yarar (EM, 27b/11)

döndürücü, döndür-üci biçiminde türeyerek “çeviren, değiştiren, yönelten” anlamında fâil adıdır.

1. Eylemden fail adı yapar

a. “yönelten”

şöyle şayru olsa kim kıbledin yaña dönmese döndürücisi dahı olmasa kanķı yaña kim güci yiter kıla (Mİ, 18b/12)

eglenici, eglen-ici biçiminde türeyerek “oyalanan, bir süre duran” anlamında fâil adıdır.

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “bir süre duran, oyalanan”

koça kişilerün ma‘desinde ve bağarsuğında ğarīb yaşlıķ çok eglenici olur (EM, 57b/9)

esirgen(i)ci, esirgen-(i)ci biçiminde türeyen sözcüğü Tietze, “acınacak hâlde olan” anlamında aktararak sözcükteki ekin işlevinin etken sıfat-fiil (participium activum) anlamında sıfat türetmek olduğunu söylemiştir (2002: 741). TaS.’de sözcük “esirgenmeye, korunmaya muhtaç, layık, merhamete şayan, esirgenen; esirgeyici, koruyucu, acıyan” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “acınacak halde olan”

eñ öñdin şāh u şimdi dilencüven

iñen miskīn oldum esirgeyiven (SNB, 291/15)

esirgeyici, esirge-(y)ici biçiminde türeyerek “esirgeyen, merhamet edip koruyan (Allah), koruyucu” anlamında fâil ve nitelik adıdır.

1. Eylemden fâil adı yapar
  - a. “merhamet eden, koruyan”

dirigā esirgeyicim yok benüm

ğarīblikda uş ayrılısar cānum (SNB, 93/10)

eydici, eyit-ici biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “şarkı okuyan, ırlayan, hanende” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015).

1. Eylemden fâil adı yapar
  - a. “şarkı okuyan, ırlayan, hanende”

nitekim ol bir eydici eyitdi. (MZ, 38b/13)

ve eyü şarāb olmayınca konaqlık eyleme zirā kaçan ki nuql ve şarāb ve eydiciler eyü ola (KN, 57/11)

gösterici, göster-ici biçiminde türeyerek “gösterme işini yapan, gösterme özelliği olan” anlamında nitelik adıdır.

1. Eylemden nitelik adı yapar
  - a. “gösterme işini yapan, gösterme özelliği olan”

şol kuvvet kim nefs arzūı kuvvetidir yalancı ve kulmaş şerri hayr şüretinde göstericidür (Mİ, 29b/12)

göyündürici, göyündür-ici biçiminde türeyerek “yakan, yakma özelliği olan” anlamına gelmektedir.

1. Eylemden nitelik adı yapar
  - a. “yakma özelliği olan”

ferfīyūm issidūr urudur anuñ uvveti yaşığından soñra üç yıla degen gider ve ol lařif ılıcı ve öyüdüridür (EM, 28a/1)

ışırıcı, ışır-ıcı biçiminde türeyerek “ısıрма özelliği olan” anlamında sıfattır.

1. Eylemden sıfat yapar

a. “ısıрма özelliği olan”

uduz ve alan ışırıcı cānavarlar zaħmına vursalar ziyānın giderür (EM, 29b/5)

incidici, incit-ici biçiminde türeyerek “rahatsız eden, rahatsız etme özelliği olan” anlamına gelmektedir.

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “rahatsız eden, rahatsız etme özelliği olan”

ol ma‘denüñ ierüki şabaası hareket eylemekdür. Ma‘deyi incidici sürmeğiün. Ve ol incidici ya řiz ıltıdur ya bir ızdırıcı ıdadur (EM, 50b/2)

isteyici, iste-(y)ici biçiminde türeyerek “arayan, araştıran” anlamına gelmektedir.

1. Eylemden fâil adı yapar

a. “arayan, araştıran”

ki oğ isteyici bulıcı olur

amu nesne hem şuş olıcı olur (SNB, 284/7)

“Aybuñ var mı?” Eyitti: Yok.” Eyittiler: ‘Ayb isteyici(lik) var mı?’ Eyitti: “ok”. Eyttiler: “Eylese senden ok ‘ayblu yoğdur.” (KN, 69/13)

imdi bilmek gerek kim şoğru söyleyici muħaqqıqler teemmül ve ehl-i ‘ayb isteyiciler dükeli dimişlerdür (MZ, 68a/6)

kaçıcı, kaç-ıcı biçiminde türeyerek “kaçak, kaçmış” anlamında sıfattır.

1. Eylemden sıfat yapar

- a. “kaçak, kaçmış”

‘imrān eydür kulumuzdur bu bizüm

kaçıcı *kuldur dahı diñle sözüm (KY, 7a/241)*

kıgırdıcı, kıgırt-ıcı biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “kıgırcı (kıgırdıcı): münadi, tellal” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 21 Mayıs 2016).

1. Eylemden fâil adı yapar

- a. “münadi, tellal, ulak”

kıgırdıcı *şarda kıgırdur idi*

ne kim var halâyık çıgırdur idi (SNB, 325/4)

kırıcı, kır-ıcı biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “kırma işini yapan; kaba, sert, çevresindekileri inciten” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 512).

1. Eylemden nitelik adı yapar

- a. “öldüren, yok eden”

benüm halkum çun getür sen bu kılıcı

bugün olma dahı adam kırıcı (GZ, 199a/164)

kızdurıcı, kızdur-ıcı biçiminde türeyerek “kızdıran” anlamında sıfattır.

1. Eylemden sıfat yapar

- a. “kızdıran”

ve ol incidici ya tiz hıltur ya bir kızdurıcı gıdādur ki harāreti ifrātıladur (EM, 50b/2)

kuvvetlendirici, kuvvetlendür-ici biçiminde türeyerek “gücü artıran, güçlendirici şey” anlamına gelmektedir.

1. Eylemden nitelik adı yapar

- a. “gücü artıran, güçlendirici şey”

ammā şovukdan olan hafakānuñ ‘ilāci issi şerbetler vereler ki yüregi kuvvetlendirici ola. (EM, 49/14)

oñarıcı, oñar-ııcı biçiminde türeyerek “onarma işini yapan kimse, düzene koyan, tamamlayıcı” anlamına gelmektedir.

1. Eylemden fâil adı yapar
  - a. “onarma işini yapan, düzene sokan, tamamlayıcı”

düşenleredür haq Çalap yārīci

ķamu azmış işleri oñarıcı (SNB, 325/1)

işüñ oñarıcısı vardurur (MZ, 31b/2)

öldürücü, öldür-üci biçiminde türeyerek “öldüren, ölüme sebep olan, öldürme özelliği olan” anlamına gelmektedir (TDK, 2011: 1845).

1. Eylemden nitelik adı yapar
  - a. “öldürme özelliği olan”

ve şābūn mizāci kirecile berāberdür öldürücidür yéyeni öldürür (EM, 24b/15)

bu ‘ışķ ki sākīsi harīf öldürücidür

şāfī baña içürdi vü ayruhlara dürdi (SNB, 119/10)

2. Eylemden sıfat yapar
  - a. “öldürme özelliği olan”

ve eger öldürücü otlar içseler ol söğüt şuyın içürelor ziyān def‘ ola (EM, 22b/15)

örtücü, ört-üci biçiminde türeyerek “örtme özelliği olan, örten” anlamlarına gelmektedir.

1. Eylemden nitelik adı yapar
  - a. “örtme özelliği olan, örten”

... *âdem oğlanları kıtî zulm idicidür ni‘metlerüñ şükriñ yirine getürmemegile ve hem örtücidür (Mİ, 38a/24)*

satıcı, sat-ı1cı biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, *sat-ıg+cı* biçiminde etimolojisini yaparak OT.’de *satıguçı* ~ *sattaçı* biçiminde olduğunu ve “alıcıya bir şey satan kimse” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 741). Erdal, ET.’de sözcüğü *satıgçı* biçiminde fâil adı, *it âtin satıguçı* ifadesindeki *satıguçı* sözcüğünü ise sıfat-fiil olarak değerlendirmiştir (1991: 372). YZ’deki *var mı dërler ‘ayıblu kul alıcı // ayruğ ile iledüben şatıcı* beytinde de *alıcı* ve *şatıcı* sözcüklerinde {-IcI} türetimlik işlevinde değişir. Eklendiği sözcüklere {-AcAk} ifadesi katarak sıfat-fiil işlevindedir.

1. Eylemden fâil adı yapar
  - a. “tüccar, ticaretle uğraşan kişi”

şabâh ‘attârî nesrîn yasemin, müşk satıcılar bâzârında hoten göbeğin şeşmişdi (MZ, 63b/11)

siñirici, siñir-ici biçiminde türeyen sözcüğün Canpolat ve Önler “hazmedici, sindirici” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 178). EM’de sözcük *ve eger ma ‘dede ta ‘âm bulursa fesâda vérür siñirmez (18b/1)* cümlesinde tanıklanmaktadır (Canpolat ve Önler, 2007: 32, 178).

1. Eylemden nitelik adı yapar
  - a. “sindirme özelliği olan”

... *ve ol siñiricidür ve yélleri sürer (EM, 38a/5)*

sokucu, sok-ucı biçiminde türeyen sözcüğün Canpolat ve Önler hayvanlar için “sokucu, insanı sokan” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 179). Gülensoy, sözcüğe “sokan, sokmak işini yapan” anlamını vermiştir (2007: 794). EM’de sözcük *yılan ve çıyan şokduğına yarar (3a/1)* ifadesinde tanıklanmaktadır (Canpolat ve Önler, 2007: 17).

1. Eylemden sıfat yapar

a. “sokma özelliği olan, sokan” (TDK, 2011: 2133)

*dükeli ısrıcı ve **soğucu** cânavarlaruñ mazarratın giderür (EM, 30b/5)*

sovudıcı, sovut-ıcı biçiminde türeyerek “soğutan, soğutma özeliği olan anlamına” gelmektedir.

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “soğutma özelliği olan” (TDK, 2011: 2131)

... dükeli endāma nüfūz eder ve kuvvet verür sovudıcıdur (EM, 5a/5)

söyleyici, söyle-(y)ici biçiminde türeyerek “dile getiren, konuşan” anlamına gelmektedir.

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “dile getiren, konuşan”

*çok bilici, az **söyleyici** ol (KN, 40/13)*

tağidıcı, dağıt-ıcı biçiminde türeyerek “dağıtma özelliği olan, çözücü, giderici” anlamına gelmektedir. DS’de sözcük “dağıtıcı: boşboğaz” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “dağıtma özelliği olan”

*...ve ol yumuşadıcıdur ve **tağidıcı**dur ve el ayak yarılmasına dürtsele hoş ’der (EM, 24b/11)*

virici, vir-ici biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “veren, verme yanlısı; çıkar gözetmeksizin her türlü yardımı yapan, esirgemeyen; (fiz.) elektromanyetik dalgalar yardımıyla işaret, ses ve görüntü iletmeye yarayan cihazların genel adı; (tıp.) başksına aktarılmak üzere kan, doku veya organ veren kimse” anlalarına geldiğini belirtmiştir (2007: 1015).

1. Eylemden sıfat yapar

- a. “yerine getiren”

ger bize yardım kılarısa ol ilah

ol dilekler virici ol padişah (GZ, 279b/2558)

yandurucu, yandır-ucu biçiminde türeyerek “yakan, ısıtan, hararetlendiren” anlamına gemektedir.

1. Eylemden sıfat yapar
  - a. “yakan, ısıtan, hararetlendiren”

yandurucu ısıtma (EM, 68a)

yapucu ~ yapıcı, yap-ucu/-ıcı biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “yapı yapan; duvarcı” anlamına geldiğini aktarmıştır (2007: 1064). TaS.’de sözcük “yapucu (yapıcı): inşaat ustası, duvarcı”; DS’de “yapı yapan; duvarcı” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015). KN’de sözcük *yapıcılık* sözcüğünde taban olarak bulunmaktadır.

1. Eylemden fâil adı yapar
  - a. “inşaat ustası, duvarcı”

hemân lahza naqqâş döner gelür

yigirmi otuz yapucular alur (SNB, 89/12)

Gerek ol deñiz kenârında çok gemiler eyleyesin ve çevre şehirlerden yapucular ve dürgerler dirşürüb ol yazıda şehirler ve köyler yabdurasın (MZ, 9b/2)

ammâ pişe ki ‘ilme ta‘alluğ dutar güyendelik ve na’l-bendlik ki at sayrılığın bile ve dahı yapıcılık-dur (KN, 125/3)

yaradıcı, yarat-ıcı biçiminde türeyerek “yaratan, meydana getiren (Allah)” anlamına gelmektedir.

1. Eylemden fâil adı yapar
  - a. “Allah”

sen gümân-ıla yaradıcıya bakma (KN, 9/4)

yarayıcı, yara-(y)ıcı biçiminde türeyerek “yararlı, faydalı, yardımcı” anlamına gelmektedir.

1. Eylemden sıfat yapar

a. “yararlı, faydalı, yardımcı”

yalnuza yarayıcı subhan durur

aşlan yavrusı yine aşılandurur (GZ, 274a/2401)

yazıcı, yaz-ıcı biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “kâtip”; DS’de “yazıcı (I):

1. dilekçe yazan; 2. yazman; yazıcı (II): oyunda ikinci oynayan; yazıcı: 1. muska yazan; 2. büyücü” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015). Gülensoy, sözcüğün *yazı(k)+çı* “yazıcı, hasımlar arasında mektup getirip götürten kimse” biçiminde etimolojisini vererek “orduda yazı işleriyle uğraşan er veya erbaş; bir filmin yazılarını hazırlayan, yazıcı cihazı kullanan kimse” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 1102).

1. Eylemden fâil adı yapar

a. “kâtip”

anuñ buyruğına muṭi‘ oldılar

dédügi bigi yazıcı buldılar (SNB, 354/10)

Cebrā’il geldi, bir kez çağırdı, çeri temām kamu dört kişiden artuğı helāk oldu ve helāk olmayanların biri Sencārīb, biri Buḥte Naşr, ikisi yazıcılarıdı (MZ, 69b/3)

dahı gerek yazıcı tiz bilici ola ve ince añlayıcı ve yazıcılar sırrın bile (KN, 162/1)

yırtıcı, yırt-ıcı biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “etleriyle beslenmek için başka hayvanları parçalayarak yiyen (hayvan); (mec.) kan dökmekten, insan öldürmekten zevk alan (kimse); (mec.) (ses) tiz, yüksek; (mec) iş bitiren, mahir” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 1143-1144).

1. Eylemden fâil ve nitelik adı yapar

- a. “etleriyle beslenmek için başka hayvanları parçalayarak yiyen (hayvan)”

*ol havālinūn **yırtıcıları** anuñ ta‘ātına boyun virmişlerdür (MZ, 40b/13)*

*ve **yırtıcı** ardınca segirtme ki **yırtıcı** avında fāyide olmaz (KN, 75/8)*

2. Eylemden sıfat yapar

- a. “etle beslenen vahşi (hayvan)”

pes eylük bulıcağ ne ādem ola

*ki **yırtıcı** hayvāndan alu kıala (SNB, 18/8)*

*ol miskīn oğlan **yırtıcı** canavārlardan kırqub eliyle aradı (MZ, 12b/9)*

yumuşadıcı, yumuşat-ıcı biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “yumuşatmayı sağlayan; (mec.) teslim edici, hafifletici” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 1179).

1. Eylemden nitelik adı yapar

- a. “yumuşatma özelliği olan, sertlik gideren, yumuşatan”

*mūm, mu‘tedildir ve **yumşadıcıdır** göğüsü yumşadur (EM, 37a/2)*

yüzcü, yüz-gücü biçiminde türeyen sözcük {-gUcI} ekiyle türetilmiş arkaik bir sözcüktür. KN’de *yüzcü* “yüzen, yüzücü” (Doğan, 2011: 98) biçiminde bulunan sözcüğün Gülensoy, “yüzme sporu yapan kimse; yüzme sporunu profesyonel olarak yapan (kimse)” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 1200). TaS.’de bu anlamda “yüzcü: suda iyi yüzen, yüzgeç” sözcüğü; DS’de de “yüzek (I): 1. yüzücü; 2. [yüzgeç], yüzme” sözcükleri kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015).

1. Eylemden fâil adı yapar

- a. “yüzme sporunu yapan kimse, dalgıç”

*gemiciler ve **yüzcüler** suya düşdiler yedi gün aradılar. (KN, 25/10)*

2.1.24. {-(U)K} ~ [-(u)ḡ]

ET. döneminden bu yana işlek bir ektir. Gabain {-g} eki ile farkını kesin olarak tespit etmenin mümkün olmadığını belirterek bu ekle türetilen sözcüklerin edilgenlik, yapılan işin sonucunu bildirme ve sıfat anlamları taşıdıklarını belirtmiştir (2007: 54). Bilgen, eki soyut ve somut adlar türetim eki olarak değerlendirmiştir (1989: 59). Clauson ekin ünlüsünün Brahmi ve Tibet yazı sisteminden hareketle /U/ değil /O/ olduğunu tespit etmiştir (Clasuson, 1967: 17'den aktarımla Erdal, 1991: 224). Erdal da eki {-(O)k} şeklinde vererek geçişli eylemler için nesne, geçişsiz eylemler için özne meydana getirdiğini söylemiştir. (1991, 224). Tekin, {-(U)k} biçiminde belirttiği eki, eylem sonucu ve nitelikler türeten bir ek şeklinde tanımlamıştır (2003: 90). Ş. Tekin, {-K} biçiminde¹⁵ verdiği ek için, eylemin gösterdiği hareketin sonucunu daha çok pasif olarak ifade ettiğini, böylelikle de {-g}'dan ayrıldığını ve bu tür türemelerin daha çok sıfat olarak kullanıldığını ifade etmiştir (1992: 83). Eraslan, ekin sıfat niteliğinde adlar türettiğini aktarmıştır (2012: 106).

Banguoğlu sıfat-fiiller içerisinde değerlendirdiği ekin Osmanlı Türkçesinde, çeşitli özel anlamları ifade etmek için geçmiş (perfect) zaman sıfat-fiili biçiminde {-mİş} gibi kullanıldığını ve olumsuz çekimlerinin de bulunduğunu söylemiştir. Öte yandan araştırmacı, eylemden ad türetiminde ekin Türkçede en büyük rolü üstlendiğini belirterek ekin sıfat-fiil anlamında sıfatlar ve bunun dışında adlar türettiğini belirtmiştir (1938: 117-118). Timurtaş, daima yuvarlak sesli {-(U)k} biçiminde verdiği ekin duyulan geçmiş zaman sıfat-fiillerinin ifade ettiği anlama yakın sıfatlar yapan ek olarak tanımlamıştır (2012: 79). Gülsevin, ünlüsü devamlı yuvarlak {-(U)k} olarak kaydettiği ekin, hem geçişli hem de geçişsiz eylemlere gelerek 'edilgen çatıda {-mİş} eki işlevinde ad ve sıfat türeten ek olarak yorumlamıştır (1997: 136).

¹⁵ Tekin, {-UK}'lu örneklerin az olmasından dolayı temkinli davranarak örneklerin çoğaltılması gerektiğini düşünmüştür. Daha geniş bilgi için bk. (Tekin, 1992: 84).

2.1.24.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

açuk ~ **açuḥ** ~ **açığ**, aç-uk biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, temel anlamda “açık” metafor ile anlam genişlemesi sonucu “bulutsuz (hava)”, “içten, arkadaşça (mizaç)”, “aşikar, belirgin”, “Osm.’nın son zamanlarında finansal açık, eksik, iflas” anlamlarına gelen edilgen bir ad olduğunu söylemiştir (1972: 22). Erdal sözcüğü aç- eyleminin nesnesi olarak değerlendirmiştir (1991: 226). Tietze, edilgen eylem sıfatı (participium passivum) olarak yorumlamıştır (2002: 92-93). Gülensoy, sözcüğü üç maddebaşı hâlinde vermiştir. Bunlardan ilkinin ET. *açuk’tan “kapalı olmayan”, ikincisinin aç-(i)k’tan “açık kalmış veya açık bırakılmış herhangi bir şey”; halk ağzında bulunan üçüncüsünün ise aç-(i)k’tan “uzak, ırak” anlamlarına geldiğini söylemiştir (2007: 47-48). TaS.’de sözcük “açuk (II): 1. açık, 2. güler yüzlü, şen”; DS’de “açık (I): uzak, ırak; açık (II): orman içindeki ağaçsız çıplak yer” biçiminde kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015).

1. Eylemden soyut ad yapar
  - a. (met.) “belirgin, uygun, engelsiz”,

çalap ḥazretinüñ açuk ḫapusı

anuñ rüşveti yokdur ḫapusı (SNB, 17/5)

kim ḥacet ḫapusı açukdı meger

ḥaceti oldı ḫabül iy mu‘teber (KY, 2b/48)

ger ecel yetdiyse çāre yokdurur

cennetüñ ḫapuları açukdurur (GZ, 226a/995)

Ve üç nesneñi dosta düşmene açuk dut: Biri, ḫapuñi; ikinci, sofranı; üçünci, kiseñi (KN, 208/2)

...bu ḫariḳ iğvāsından degme adam ḫurtılmaz meger kim başireti açuk ola dīn babında ‘ālim olup diḳḳat-i nazarı var ḫurtılır (Mİ, 7a/19)

b. (met.) “ferah, rahat”

oturlar idi meger bir gece

gönülleri açuğ yapulu baca (SNB, 129/1)

bir gün halife gemi-y-ile Şatt ırmağında seyr eyleyü yürür-idi. Gāyet vakti hoş ve gönli açuk. (KN, 11/1)

c. (met.) “güler yüzlü”

ve dahı yad kişi dili senden ırağ ola. Ve çün konuk evüne gelse; karşı var, ‘izzet eyle ve alnuñ açuk ya ‘nī kaşuñ karşıasına çatma. (KN, 56/4)

2. Eylemden somut ad yapar

a. “kapalı olmayan”

Bir dahı, gündüz köri yatlu olur. Nişanı oldur ki gözi qarası yaşıl-lığa ura, dāyim gözlerin açuk duta ve hergiz kirpügin biri-birine urmaya (KN, 98/12)

b. “bulutsuz (hava)”

bilgil kim bir kişi oruc ayın görse kâdı kıyında tanuqluğ virse kâdı tanuqlıgın tutmasa gendü dahı yise kefarete vâcib olmaz girü ödemek gerek ancak bu didüğümüz ay göricek yir açuk olmayıcağdur ammā eger ay yiri açuk olursa bir kişi tanuqlıgı gecmez...(Mİ, 24b/3)

c. “örtüsüz, çıplak”

...başı acıg-iken yā kişilik geyecegin çıkarup iş işleyecek ya eve gelüp oturıcak geydügi tonun dülbendin geyüp şarınup kılmak mekrühdur (Mİ, 13b/34)

baş açuk yalın ayak irdük anda

ķamu ihram ile biz irdük anda (KEMŞ, 5a/72)

d. “aralıklı, arasında boşluk bulunan”

kaşu açuk ola, gözi büyük, kabağı kalın, yağrını böğri aşkar, gözi gök, gözi çatında kızıl beñleri ola. (KN, 89/11)

3. Eylemden sıfat yapar
  - a. “kapalı olmayan, sarılı olmayan”

ol bizüñ aralarında açuk yircügez var-ısa yumağ gerek (Mİ, 9a/22)

- b. “parlak”

zîrek ve devletlü kuluñ ‘alâmeti oldur ki beli toğru, eti mu‘tedil, ayası açuğ, koyun gözlü açuk yüzlü. (KN, 88/11)

- c. “rengi koyu olmayan, koyu karşıtı”

gözi kara, saçı meygün, kaşı açuk kara, burnı çekilmiş, beli ince, eñegi gird, tudağı kızıl, dişleri ağ ola (KN, 88/6)

4. Eylemden zarf yapar
  - a. “meydanda ortada” (Doğan, 2011: 295)

tābüta koyuñ ve tābüti delüñ. Elümi delükden çıkaruñ. Şöyle açuğ koñ, tā görüp ‘ibret dutalar. (KN, 118/4)

- b. “belirgin”

pes dāyim yazmağa meşğul ol. Açuk yaz, bellü, satr başı yokaru, sözi biri birine ulşauk ve bir nāmeyi ki ğarazı çok ola, ‘ibareti az harc et. (KN, 161/7)

aksak, aksa-k biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, “topal” anlamına geldiğini belirterek durum adı olarak değerlendirmiştir (1972: 95). Erdal ve Gülensoy sözcüğe “topal (lame)”; Tietze, “hafifçe topallayan” anlamında yer vermiştir (1991: 227; 2002: 113; 2007: 60). TaS.’de sözcük “ağsak: “aksak, topal”; DS’de “ağsak: 1. topal, hafifçe topallayan, aksak; 2. eksik, yarım, iyi gitmeyen (iş hakkında)” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015). Sözcük EM’de *fī teşrihi’l-a’zâi* başlığı içerisinde verilen listede geçmektedir.

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “topal”

aķsaķ (EM, 70a)

alķak ~ **alķah**, Clauson sōzcūĝun ōvgū olarak “mūtevazı, hoŗĝōrūlū, ılımlı” anlamlarına geldiĝini ve bazı lehçelerde yaŗadıĝını, ancak sōzcūĝun daha sonraları aŗaĝılayıcı mahiyette “zayıf, deĝersiz, adi, dūŗūk” anlamları kazandıĝını belirtmiŗtir. Araŗtırmacı yūzeyssel olarak bakıldıĝında sōzcūĝun *alķa-* eyleminden tūremiŗ durum adı olduĝunu sōylemiŗtir¹⁶ (1972: 129), Tietze, sōzcūĝu sıfat olarak deĝerlendirerek “burnu havada olmayan, ūstūnlūk taslamayan; yūksek olmayan, yere yakın ve yūksek olmayan (ses/kalite)” anlamlarına geldiĝini belirtmiŗtir (2002: 146). Gūlensoy, **al+ķak* biçiminde etimolojisini yaparak “yerden uzaklıĝı az olan; aŗaĝı; kısa boylu; aŗaĝılık, soysuz, rezil” anlamlarına geldiĝini sōylemiŗtir (2007: 64). TaS.’de sōzcūk “alķak: mūtevazı, yavaŗ, sakın; alŗah: alŗah: alķak”; DS’de “alķak: dere boyu, dūz otlak yer; aĝsak (II): alķak” anlamlarında kaydedilmiŗtir (TDK, 19 Ekim 2015; Gūlensoy, 2007: 64)).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “zayıf, deĝersiz, adi, dūŗūk”

*anuñ ılduzı benden **alķah** durur*

aramuzda illik ancaħ durur (SNB, 286/6)

b. “yūksek olmayan, yere yakın”

***alķak** ola kūķūk ola ol niŗān*

anda ūnde babamı mihmān nihān (YZ, 97/1437)

kimi řaru kimi gōkdūr kimi aķ

*kimi uzun kimi yūce kimi **alķak** (GZ, 209b/476)*

¹⁶ Clauson, *alķa-* eyleminin sadece Redhouse’da yergi anlamında tanıklandıĝını, edilgen biçimi *alķal-* eyleminin ise Osmlıca sōzlūklerde daha çok tanıklandıĝını sōylemiŗtir. Araŗtırmacı, bu durumda *alķa-*’ın *alķak* sōzcūĝunun art tūrevi (back formation) olduĝu ve *alt* sōzcūĝunden daha ōnce tūremiŗ **altķak* iķin sonraki tūremiŗ bir ad olduĝunun dūŗūnūlebileceĝini, fakat bunun da *altķak* sōzcūĝunun arkaik bir sōzcūk olup olmamasına baĝlı olduĝunu belirtmiŗtir (1972: 129).

ve yatduğı vaqt yaşıduğın **alçaq** édeler (EM, 46b/4)

c. “yüksek olmayan (ses/kalite)”

*ammā dıķ ısıtması uzun ısıtmalar soñında ĥādis olur, ‘ālāmeti oldur ki şayrunuñ eti eriye ve kuvveti sākıt ola ve gözleri içeri bata ve āvāzı **alçaq** ya ince ola. (EM, 56b/14).*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “zayıf, değersiz, adi, düşük”

*... nişānı oldur kim gendüden **alçaq** mertebelü adam üstün yanına oturdugına gücürgene ... (Mi, 32a/30)*

3. Eylemden zarf yapar

a. “zayıf, değersiz, adi, düşük”

*yoqsulları gendüden **alcaq** görür (Mİ, 31b/26)*

b. “mütevazı, hoşgörülü, ılımlı”

ger alçaq varasın meydān senündür

cevāhir sende biter kān senündür (RN, 17b/163)

4. Eylemden yer adı yapar

a. “ova” (Boz, 2012: 254)

*akup şu **alçağa** şuya katılır*

şu şuya irdi deñize yitilür (RN, 17a/157)

alışuq, alış-uq biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, “alışmış” anlamına geldiğini belirterek sözcükteki eki etken sıfat-fiil (participium activum) anlamında sıfat türetim eki olarak değerdendirmişdir (2002: 153-154). Gülensoy, sözcüğü “her hangi bir duruma alışmış olan” anlamında vermişdir (2007: 66). TaS.’de sözcük “alışık: alacak”; DS’de “alışih [alışturacak]: odunu kolay tutuşturmak için arasına konulan çalı, çırpı, yonga” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015).

1.Eylemden özne adı yapar

a. “müşteri, alıcı” (Doğan, 2011: 300)

ve az assıya kanā‘at eyle. Ve alışuğūnı kaçurma tama‘ kılmag-ıla; tā rızklı ve çok hariflü olasın (KN, 188/10)

arnuğ, arun-uğ biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “yorgun, yorulmuş, bitap; yorgunluk”; DS’de “arnık [arnuk]: yağmur yağdıktan sonra gevşeyen toprağın durumu” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015). Tietze de, “yorgunluk” anlamında aktarmıştır (2002: 199).

1.Eylemden zarf yapar

a. “yorgun, yorulmuş, bitap”

oturur iken anda hâli yavuz

aç şusuz arnuğ yaluñuz (SNB, 279/7)

alnuğ, alın-uğ biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “gafil, sersem” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “gafil, sersem”

démezven ki çâpükven ger yozam

za’if ü kavı alnuğ u ‘âcizem (SNB, 150/5)

artuğ ~ **artuğ** ~ **artuğ**, art-uğ biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, temel olarak “ek, ek miktar” anlamında en eski metinlerde sayı ifadelerinde kullanıldığını, daha sonra genellikle “fazlalık” seyrek olarak “aşırı, aşırılık” anlamlarına gelen edilgen durum adı olduğunu ifade etmiştir. Araştırmacı, Osm.’da sözcüğün ayrılma hâl ekiyle “+dAn daha (more than); +dAn başka (other than)” tek başına “fazla (abundant), lüzumsuz (superfluous)” ve “üzerine, artı (over)” anlamlarına geldiğini söylemiştir. (1972: 204-205). Hacıeminoğlu, “+den başka, +den fazla” anlamında ilgeç olarak kullanıldığını ifade etmiştir (1992a: 7). Erdal, sözcüğü geçişsiz *art-*

eyleminden türemiş özne adı (subject nominal) olarak değerlendirmiştir (1991: 228). Tietze, sözcüğü iki maddebaşı halinde vermiştir Bunlardan ilkinin “fazla; artakalan; lüzumundan fazlası; (+dan) başka; kem küm; aşağı yukarı ” anlamlarına; ikincisinin ise anlam genişlemesi ile “denebilir, tahminen; bundan böyle; daha” anlamlarına geldiğini belirtir (2002: 202-203). Gülensoy, “fazla, artık, geriye kalan” anlamlarını verdiği sözcüğün *art-ķ* biçiminde etimolojisini yaparak sözcükteki eki, edilgenlik ve sonuç bildiren ek olarak nitelendirmiştir (2007: 81). TaS.’de sözcük “artuk (artuğ, artık): başka, gayri, maada; fazla, ziyade; küsur +den fazla; üstün; büyük bir kısmı, kısmıazam”; DS’de “artuk [artuğ, artuh]: artık, geri kalan; artıh: fazla” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 19 Ekim 2015). Sözcük oldukça sık kullanılmasından dolayı anlam genişlemesine uğrayarak zamanla cümle içerisinde isim, sıfat, zarf ve ilgeç olarak kullanılmıştır (Erol, 2014: 159). Sözcük EM, KN ve Mİ *artuğ(ı)raķ*, MZ ve KN *artuķlık/artuķluk* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden durum adı yapar

a. “fazlalık”

Ve anuñ artuğı ki ĥaddinden taşra ola (EM, 20b/13)

b. “daha çok/fazla”

... dükeli yoldaşlardan saña ‘ināyetüm artuķdur (MZ, 58b/1)

Ya ‘nī ādem gevdesi ki bir görünür ĥaķīķatā ikidür yā daķı artuķ (KN, 10/6)

... zirā bu ‘ameller gönül gözidür ĥalkuñ rağbeti buña artuķdur (Mİ, 3a/3)

c. “geçerli” (Özavşar, 2009: 187)

niçün güldüñ ve ne ‘aceb olmaduķ nesne gördüñ ki bu şovuķ gülmek senden şadır oldı ve bu ma‘lūmdur ki uyurdan esrükden ve delüden teklif götrülmüşdür ve bunuñ gibi işde ma‘zürdur ve dükelinden uyır ‘özri artuķdur (MZ, 26b/4)

2. Eylemden nitelik adı yapar

- a. “daha çok/fazla”

*dün ü gün **artuk** cemali tal‘atı*

dembedem artar kemāli devleti (GZ, 269a/2238)

*... sidük yolın işledür ve gıdāsı **artuk**dur (EM, 24b/5)*

*... eger iki kişi hāzır olsa **kan**ķısınıñ zühdi ve müsülmānlığı **artuğ**ısa ol **ķılmağ** yigdür (Mİ, 16b/20)*

3. Eylemden sıfat yapar

- a. “çok, fazla”

*ol bir yirden dağı yıl **artuk** hacālet hāşıl oldı (MZ, 22b/10)*

*Görmez misin **artuk** yigitler ‘aşığ olur KN, 64/14)*

*Ve döğüp eskiden **ķalan** baş bert üzerine ekseler yaramazını ve çürük ve **artuk** etini giderür (EM, 36a/13)*

*pes bilgil kim kifāyet idecek rızķ **ķazandı**ğdan soñra bir halāl ve meşrū‘ sebeb işlemez-ile **artuk** rızķ için dürüste tālīb dünyā olur (Mİ, 7a/32)*

4. Eylemden zarf yapar

- a. “çok, fazla”

ķatına getürdiler ü şordı ol

*ki **kan**ķınıuz **artuk** yürür ola yol SNB, 287/12)*

*şol siñek gibi ne deñlü **ķaralar***

*dağı **artuk** üşeridi **ķaralar** (GZ, 237b/1342)*

*anuñçun **artuk** istemez kim biñ sağışuñ gāyetidür (MZ, 31a/11)*

*Çün **artuk** yéyeler ağı olur (KN, 53/6)*

*ve anuñ haddi on dānedür, **artuk** yémeyeler (EM, 34a/15)*

... seni dağı ‘ākıl kişiler ve firiftehler dağı **artuğ** ‘ayblar cāhil delü-y-imiş dirler (Mİ, 28b/10)

b. “tekrar”

... ammā evvel rek‘atda **artuğ** sübhāneke e‘uzü oğumaya (Mİ, 16a/39)

c. “farklı/başka (türlü)”

birisi oldur kim bir harfi ya kelimeyi yā āyeti bir ayruğ harf ya kelime ya āyet ya dağı **artuğ** oğıya (Mİ, 14b/21)

5. Eylemden ilgeç yapar

5.1. Ø + artuğ

a. “+den çok”

iki yüz şaravaş **artuğ**idi

ki her biri başına bir tuğidi (SNB, 27/11)

o řubbenüñ temāmet üsti şurşun

anuñ yüksekliği **artuğ** yüz arşun (KEMŞ, 8a/141)

geldi hörķul dağı yetdi dir hemān

oldı ķāfir yüz biñ **artuğ** ol zamān (GZ, 243b/1520)

Beşinci, heftede bir kez **artuğ** mübāřeret étmeyeler (EM, 59a/5)

5.2. {+dAn} artuk

a. “+dAn başka”

kiřinüñ şol ođt ağmağı bilinür

ki işinden **artuğ** işe ilinür (SNB, 201/12)

bir kızum var gidermez dilinden seni

senden **artuğ** hiç begenmez kimseni (YZ, 24/352)

mālik eydür şatuñuz anı baña

benden artuḡ müşterī yoḡdur buña (KY, 7a/243)

ki didüğümden artuḡdur bu evşāf

çü evşāfi bağışlar bunca elṡāf (KEMŞ, 12a/233)

ḡoma allāhı dilüñden bir nefes

andan artuḡ nesneye ḡılma heves (GZ, 268a/2209)

iy ḡarındaş bunda toḡru söylemekden artuḡ çāre yoḡdur (MZ, 58b/10)

ḡız oḡlan bulıcaḡ ṡul ‘avrat alma tā göñline senden artuḡ ḡişi sevgüsü olmaya (KN, 101/9)

Ol hālde mariz̄de nefesden artuḡ aṡlā hareket ḡalmaz (EM, 45a/14)

... zātınuñ veşifatınuñ dünyede ḡaḡıḡatın gendüden artuḡ kimse bilmez (Mİ, 3a/31)

b. “çok/fazla”

adı ṡaymūs yüz yigitden artuḡ süsi

zī ki vemiş aña ‘ālem tañrısı (YZ, 22/327)

elli günlük yoldan artuḡdur hemin

ger didügin ol olurısa hemin (GZ, 263b/2078)

ayruḡlar ki senüñ ḡuluñ yirinde degüldür sürüsü biş on biñden artuḡdur ve senüñ bine irmez (MZ, 31a/10)

Ve bir toḡanı bir kezden artuḡ atmaḡıl ki pādişāha yaramaz (KN, 75/15)

yéseler, iki diremden artuḡ yémeyeler EM, 5a/3)

... imānuñ budaḡları yitmişden artuḡdur seksenden eksükdür (Mİ, 4a/5)

c. “(karşılaştırma ile) fazla/çok/büyük”

mışelüm ulu-y-ıdı eñ ulusı

artuğ-ıdı **kamudan** ‘aql u uşşı (YZ, 62/919)

her ki bir maṭlūbı bulmağa qaşd eyleye anı bulmayıcak şöyle perişān olur ki bulub **sevindüğinden** daḥı **artuğ** (MZ, 30b/8)

... zīrā sultān ‘izzeti bay-lıḳ ‘izzetinden **artuğ**dur (KN, 155/10)

... peygāmbere ‘alyhi’s-selām buyurdı kim eger ebū Bekir şıddīkun ĩmānın ıartsalardı kamu ḥalkuñ ĩmānından **artuğ** geleydi (Mİ, 4a/9)

d. “dolayı”

... pes rāyı ḥāmliḳdan ve ‘ilmi eksüklikden **artuğ** nesne umdı (MZ, 58a/5)

Ve eger cıraḥatdan **artuğ** bitmiş et üzerine ekerlerise ol eti berkidür oñuldur ve yéñi et bitürür (EM, 24a/4)

e. “+den haric”

yüzlerinden **artuğ**ı yanmış oda

yanmamış yüzleri hiç ol ṭā‘ifede (YZ, 52/764)

cebrā’il geldi bir kez çağırdı çeri temām kamu dört kişiden **artuğ**ı helāk oldu (MZ, 69b/2)

... er-ile ‘avratuñ yüzünden ve avuci içinden **artuğ**ı ‘avretdür (Mİ, 10b/37)

f. “üstün”

... ol kitāb vücūdı bize dükeli memleketden **artuğ**dur (MZ, 7a/1)

Bilgil ki dükelümüz sefer yaragındavuz. Ve ol sefer yaragı eyülük étmekden **artuğ** degöldür (KN, 117/15)

... bir günlük saḡliḳ yüz yıllık dünyānuñ pādişāhlığından **artuğ**dur (Mİ, 40a/26)

5.3. {+da} artuğ

a. “sonra”

... farzuñ iki evvelki rek‘atında **artuğ**ında fātiḥadan artuḫ nesne oḫumaya (Mİ, 16b/10)

aruḫ ~ **aruğ** ~ **aruḥ**, ar-uḫ biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, temel olarak “yorgun, halsiz” anlamına geldiğini daha sonra daha çok hayvanlar için kullanılan “sıska, cılız, zayıf” anlamı kazandığını belirtmiştir (1972: 214, Tietze, 2002: 203). Erdal, sözcüğü *ar-* eyleminin soyut ve özne (subject noun) adı olarak değerlendirmiştir (1991: 228). TaS.’de sözcük “arık (aruk, aruğ): zayıf, cılız”; DS’de “arık (II) [arek (II)]: zayıf, sıska, cılız” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 21 Ekim 2015).

1. Eylemden soyut adlar yapar
  - a. “zayıf, cılız, sıska”

aruḫvan semiz loḫma yudımazam

bu ḫaç nesneyi hergiz édimezem (SNB, 275/13)

gördi yidi semüz öküz bir yaña

yidi **aruğ** daḫı ne eydem saña (KY, 24b/935)

yūsuf eydür semiz sığır dédügi

ol **aruḫ**lar gérü anı yédügi (YZ, 49/726)

ḫaşşāb ilerü geldi kim dekeyi ḫavrayub semizin **aruğ**ın göre (MZ, 29b/2)

ne iñen semiz ola ne iñen **aruḫ** ola (KN, 88/15)

gevdeyi semirdür ki çekirdegiyle bile yéyeler ve eger çekirdeksüz yéseler **aruḫ** eyler (EM, 29a/9)

- b. “yorgun, halsiz”

eger yaya olam yā atum **aruḫ**

ḫızardımazam ṣāḫ ḫatında ruḫ (SNB, 376/1)

varduḫca **aruḫ** ve za‘if oldu (MZ, 56b/13)

*cimā‘ bedeni sizürür ve atı **aruk** ve zā‘if eyler (EM, 63a/5)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “cılız, sıska, zayıf”

yidi semiz sığır ucuzluk ola

*ol yidi **aruk** sığır kızluk ola (KY, 25b/978)*

*oqlak eti; mu‘tedildür **aruk** ve za‘if endāmlu kişilere muvāfiqdur (EM, 3b/13)*

b. “yorgun”

*kim bu deñlü az **aruk** çeri*

dört biñ ādam ancak ola vārı (GZ, 246a/1591)

c. “değersiz”

*ve bildük ki dār-ı fūlül ve zencebīl issidür ammā bunlarda **aruk nesne** yok ki menī mütevellid ola (EM, 64b/8)*

ayık, ay-ık biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, “sarhoş olmayan” anlamında iken daha sonra metaforla “aklı başında (sober-minded), akla uygun (sensible)” anlamı kazandığını ve durum adı olduğunu söylemiştir (1972: 46). Tietze, sözcüğün “sarhoş olmayan veya sarhoşluğu geçmiş olan” anlamına geldiğini aktararak sözcüğü sıfat olarak değerlendirmiştir (2002: 237). Gülensoy da “sarhoşluğu veya baygınlığı geçmiş olan” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 94). TaS.’de “ayık (ayığ): akli başında”; DS’de “ayık: [ayih, ayuh-1, ayuk (II)] 1. ayılmış, uyanık, akli başında; 2. zeki, açığıöz, anlayışlı, açık fikirli, görgülü; 3. akli eren, bilgili” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 21 Ekim 2015).

1. Eylemden durum adı yapar

a. “sarhoşluğu geçmiş, sarhoş olmayan”

senüñ fikrüñe düşmiş idüm bayık

*bilimezdüm esrük midüm yā **ayık** (SNB, 122/12)*

2. Eylemden soyut ad yapar

b. “aklı başında”

*tevbe kılsın sözine olsun **ayık***

hâcib oldur yūsuf bilsün bayık (YZ, 58/865)

3. Eylemden sıfat yapar

a. “aklı başında”

kıyamet kopdı qarçaşdı halayık

kamu serhoş gibi yok biri ayık (GZ, 197a/100)

4. Eylemden zarf yapar

a. “açıkça”

*dileñ andan yazuğunuz siz **ayık***

bolay ki bağışlaya size bayık (YZ, 89/1326)

b. “aklı başında”

*sen gerek gör gerek sen görme **ayık***

ta‘bir oldı olısar bellü bayık (KY, 22a/836)

c. “sarhoşluğu geçmiş, sarhoş olmayan”

*eger bañil olursa **ayıkla** dileme esrüyicek dile (KN, 123/9)*

aylak, ayla-k biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, Osm.’da “bedava” anlamına geldiğini aktararak “boş gezen, işsiz” anlamında sıfat olduğunu söylemiştir (2002: 240). Gülensoy da “işsiz, başıboş gezen” anlamını vermiştir (2007: 95). TaS.’de sözcük “boş, işsiz, işe yaramaz, kalp; bedava, parasız, ücretsiz; DS’de “aylak (I): karşılıksız, bedava, beleş; aylak (II): 1. açık, aşikâr, belli; 2. yalnız, tek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 21 Ekim 2015). Mİ’de sözcük *aylakla* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır. KY’da *ayla-* eylemi *ibn-i yâmin birle gönülüm aylaram // anuñıla derdüme şabr eylerem (40a/1567)* beytinde tanıklanmaktadır.

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “bedava, beleş”

... *hağ ta‘ālanuñ ni‘meti çok oldukça ve artduğca kul dağı şükürin ve alçaqlığın ve meskenetin artura kişinüñ hıc dünyası yog-usa a‘zālar ve icindeki kuvvetler ve sağlığı katı olur ni‘metdür aylakla bulmuşdur anuñ-ıcnun qadrin bilmez (Mİ, 35b/27)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “başıboş gezen”

Ol ışıkda atlular var bi-şümār

Aylak ata aşkar olmuşlar süvār (GZ, 210a/492)

ayruk ~ **ayruğ** ~ **ayruğ**, ayır-uk biçiminde türeyen sözcüğün Clauson temel anlamda “bölünmüş, ayrılmış” daha sonra genellikle “farklı, başka” ve özellikle de “+den farklı, (diğerlerinden) üstün” anlamlarına gelen edilgen durum adı olduğunu söylemiştir. Araştırmacı sözcüğün 14-16. yy. Osm.’da “başka (other, another) ve genellikle olumsuz eylemle “tekrar (again)” anlamında kullanıldığını belirtmiştir (1972: 65). Bilgen “başka” anlamında soyut ad olarak yorumlamıştır (1989: 59). Erdal, *adr-ok* “farklı, başka, çeşitli; fark” *adru-k* “üstün, en iyi; üstünlük, fazilet” şeklinde farklı yapı ve anlamda olan bu sözcüklerin belki de iki farklı sözcükbirim olduğunu ancak eldeki verilerle bunu ispatlamanın pek de mümkün olmadığını ifade ederek *adrok*’u *adir-* eyleminin nesnesi, *adruk*’u da *adru-* eyleminin öznesi olarak değerlendirmiştir (1991: 226-227). Tietze, sözcüğün “başka;” anlamında sıfat olarak niteleyerek “bir daha, gayrı, bundan sonra” ve “birbirinden ayrılmış” anlamlarına da geldiğini söylemiştir (2002: 243). Gülensoy da “ayrı, başka” anlamlarını vermiştir (2007: 96). TaS.’de “ayrık (I) (ayruğ, ayruh, ayruk): 1. başka, gayri, maada, diğer; 2. artık, bundan sonra, bir daha”; DS’de “ayruk (I): ayrık (I) 1. artık; 2. başka; ayruk (II): muhalif” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 21 Ekim 2015). ET. döneminden itibaren çok işlek kullanılan bu sözcükte kullanıma bağlı olarak anlam genişlemesi olmuş ve cümle içerisinde isim, sıfat, zarf, ilgeç gibi farklı işlevlerde kullanılmıştır (Erol, 2004: 134).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “fark(lı), başka”

anuñ hūkmī vü şer‘i vü buyruġı

*ne var ise oldur nedür **ayruġı** (SNB, 10/8)*

yusuf eydür on mısız ħardaş hemīn

*yāhūd **ayruk** var mıdur iy mü‘minīn (KY, 32b/1258)*

şular kim ol gönülden taşra ħala

*naşībīn aldurur **ayruk** ne ala ((RN, 12b/106)*

*girçek eydürsin illā ħün ol **ayruġı** senūn üzerine iħtiyār ħıldı (MZ, 14a/14)*

*zirā ki ħalk-ıla mu‘āmele **ayruk**dur (Mİ, 1b/33)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “başka, farklı”

*kimsede ħalmadı **ayruk** bir ġıda*

şatar idi ħalka ol sāħib-vefā (KY, 29a/1130)

Var mı dەرler ‘ayblu ħul alıcı

Ayruk ile iledüben şatıcı (YZ, 15/212)

ol erenler şāhı çekdi zülfikār

*didi kim ħalmadı **ayruk** intizār (GZ, 282a/2640)*

*var bir **ayruk** yirde ev idin (MZ, 21b/14))*

*ħaħ ta‘ālā anuñ gönline ve diline oħumaħ ħudretin yaradur eger **ayruk** keleci söylemek istese anı söylemek ħudretin yaradur (Mİ, 6b/12)*

3. Eylemden zarf yapar

a. “bir daha, tekrar, bundan sonra”

çü fırsat bulunmuş iken fevt ola

*anı bilmiş ol girmez **ayruḡ** ele (SNB, 97/5)*

*Gözlerüm **ayruḡ** cihānda baḡmasun*

Çünkü yūsuf aña envār olmaya (KY, 49b/1960)

şöyle dédi aḡladı yūsuf nebi

*hiç **ayruḡ** aḡlamadı anuñ gibi (YZ, 16/233)*

çünkü bunlar bu sözi işitdiler

***ayruḡ** atlar tıramayup gitdiler (GZ, 271b/2313)*

niçe çağırdısa ün taşra çıkmaz

*ḡodı çağırmaḡı **ayruḡ** çağırmaz (RN, 28a/276)*

ilāhī sinümüz itme ḡarañu

*ki olmayavuz **ayruḡ** inē yañu (KEMŞ, 9b/178)*

*eger dīndār dīve cevāb viribilürse dīvler **ayruḡ** ādem oḡlanı arasında tırmayalar (MZ, 24b/4)*

*gözün ki egdi-y-idi **ayruḡ** açmadı (KN, 160/10)*

*eger bahar günlerinde üçgüne degin birin birin ardınca içseler ol yıl **ayruḡ** ot içmeḡe (EM, 11b/12)*

*...ulu günāh işlenicek süci içmek ve zinā itmek ve atasın anasın incitmek ve ḡarām yimek ve bühtān ve yalan söylemek gibi tevbe itmedin ölücek tımuda ḡalur **ayruḡ** çıkmaz... (Mİ, 4b/31)*

4. Eylemden zamirlik yapar

4.1. Yalın halde

a. “diğer, başka”

sen ayruḳ yidügiyle toymayasın

anuñla cism ü 'ömri yoymayasın (RN, 50b/523)

b. "başkası"

şöyle bil ki tenüñ senüñ fermānuñda olmaya ayruḳ fermānında ola (KN, 29/9)

4.2. {+lAr} çokluk eki ilavesiyle

a. "diğer, başka"

ḳo ayruḳlar sözini sen seni güit

ḳınama kimseyi sen işit öğüt (RN, 50b/521)

ikinci ḳaḳsuz ayruḳlar mālın istemek (MZ, 41b/1)

4.3. {+(s)I} iyelik eki ilavesiyle

a. "başkası"

anuñ ḥükmi vü şer'i vü buyruğı

ne var ise oldur nedür ayruğı (SNB, 10/8)

baḳş-ı 'ilm dā'im anuñla ḳılır

ayruğına çün ḳased andan ḳalur (KY, 2a/35)

özünü izlemez ayruğı şınar

ki ḳoğru kim varısa anı ḳınar (RN, 22a/208)

yaluñuz ol iş degül daḳı eydürmiş kim bir ayruğıla düzildi (MZ, 14b/6)

4.4. "{+A} hâl eki ilavesiyle"

a. "başka"

anı ḳoyup ayruğa yönelmegil

âdem oğlına sen daḳı inanmağıl (SNB, 17/6)

andan artuḳ bana yâr ağıyâr ola

*rūzī kıılma **ayruġa** (iy) zū'l-celāl (KY, 10a/409)*

*pāzişāh oldur ki kendüye ve **ayruġa** hükmi geçe (MZ, 17b/2)*

4.5. “{+dAn} hâl eki ilavesiyle”

a. “başka”

*lā ilāhe demek tangrılıġı Tangrıdan **ayruġ**dan nefy cylemek-dür (KN, 14/10)*

4.6. “{+Uñ} eki ilavesiyle”

b. “başka”

kişi mālına hiç el uzatmañuz

*şavar **ayruġuñ** olsa gözetmeñuz (SNB, 358/8)*

barışih, barış-uh biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “barışıklık, sulh”; DS’de “barışih: barışık; barışık: dost, arkadaş” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 21 Ekim 2015). Gülensoy, sözcüğün “başkası ile barış durumunda olan, dargın veya düşman olmayan” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 114).

1.Eylemden durum adı yapar

a.“barışıklık, sulh”

çuġal geydi başına şaldı ışıh

*ara yérde çün yoġ idi **barışih** (SNB, 294/10)*

bezek, beze-k biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, “süsleme, boyama; süs, ziyet” anlamında hareket ve nesne adı olarak değerlendirmiştir (1972: 391). Bilgen, “süs” anlamında somut ad olarak yer vermiştir (1989: 61). Tietze, “süs, ziyet” anlamında aktardığı sözcüğü âlet adı olarak yorumlamıştır (2002: 329). Gülensoy, iki maddebaşı yaptığı sözcüklerden ilkinin “süs, ziyet”, ikincisinin ise halk ağzında “bayram, şenlik, donanma, resmî eğlence” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 138). TaS.’de sözcük “süs, ziyet; ziyet eşyası”; DS’de “bezek, bézek: 1. şalvar ve donun uçkur geçirilen yeri; 2. donun uçkuru veya diz üzerindeki bağı; bezek, bézek (II): 1. süs, ziyet; 2. süslü elbise; bezek (III): bayram, şenlik, donanma, resmî

eğlence; bezeme (IV): güzel hayvan” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 21 Ekim 2015).

1.Eylemden soyut ve somut ad yapar

a. “süs, ziynet”

*yılduzıla gögi **bizek** eyledi*

âdemi yir üzre temkîn eyledi (KY, 39b/1561)

*on iki mermer direk başları altun **bezek***

biri birinden yigrek kıuds-i mübârekdedür (KEMŞ, 19b/367)

*ammâ kaçan gönül ‘aql sözün dutsa dünyānuñ bu zâhir lezzetine ve **bezeklerine** aldanmaz (Mİ, 30a/3)*

*oğul kız dünyā **bezegidür** (MZ, 62b/6)*

*yüzün saçın dükelin bezemek-içün yarattı; zirâ saç **bezekdür**. (KN, 88/1)*

bölük, böl-ük biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, edilgen ad/sıfat olduğunu, “parça, kısım” anlamına geldiğini ve daha sonra anlam genişlemesi ile “fark, ayırım” anlamı kazandığını söylemiştir (1972: 339). Bilgen, sözcüğü somut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 61). Erdal, *böl-* eyleminin nesne adı olarak yorumlamıştır (1991: 230-231). Tietze, “kısım, parça” anlamında somut ad olarak aktardığı sözcüğün “bir konağın veya dairenin kısmı, kanat; askerî birlik; bir miktar, birkaç” anlamlarına ve ikileme ile “parça parça”, yineleme ile de “kita kıta, öbek öbek” anlamlarına geldiğini söylemiştir (2002: 381). Gülensoy, sözcüğün Anadolu ağızlarında *belik*, *bélik*, *belgi bilik* varyantlarında “bölük, parça, kısım” anlamında kullanıldığını aktarmıştır (2007: 173). TaS.’de sözcük “bölük, (belik (I)): 1. saç örgüsü, saç bölüğü; 2. parça, kısım” ; DS’de “bölük (I): 1. tarlalar ortasında kalmış orman parçası; 2. toprak, tarla parçası; 3. yerli bez parçası, dokuma; 4. parça parça ayrılan saç örgüsü; bölük (II): oyunlarda garsonun getirdiği çay, kahve, şeker; bölük (III): mahalle” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 21 Ekim 2015).

1.Eylemden soyut ve somut ad yapar

a. “parça, kısım”

*hem eyledi saçların iki **bölük***

ki bir kıllı biñ yürek eyler delük (SNB, 99/4)

*iki **bölük** kıldı yuyup saçını*

hem yūsufdan diler idi şuçını (KY, 18b/701)

*eger ‘avrat olursa saçın iki **bölük** eyleyeler gönlegi üzerine koyalar (Mİ, 20a/36)*

b. “tabur, takım”

***bölük bölük** ü şaf şaf u cavķ cavķ*

ferišteher andan bulurlardı z evķ (SNB, 12/15)

c. “topluluk”

*imdi bilgil ki kaçkı **bölük**densin kaçkısınıñ sözün dutarsañ anuñ **bölüg**indensin
va’llahü a’lem (RN, 4a/XXVII-XXIX)*

*iy enşār **bölügi** unutmañ anı*

ki siz bilmezdiñüz yaradanı (GZ, 224a/929)

*ve ol **bölügün** ki nasibi ten-ile cān oldu. Anlaruñ adamlığı ma’rifet oldu. Ve tasavvuf
ehlinüñ adam-lığına ve zühd ma’rifet ad verdiler. Ve ol **bölüğe** ki ten ve cān ve havās
degdi. (KN, 195/1-3)*

d. “grup”

Irak iklimlerüñ halkı gelürler

***Bölük bölük** hep müsliman olurlar (GZ, 267b/2197)*

*Gördi kim bir **bölük** kaçvmi bir yavuz işlü ‘avreti süriyü şah-naya iltürler. (MZ,
37b/1)*

*Nete ki bir gün kühistānda bir **bölük** ‘ayyārlar oturmuşlardı. (KN, 276/6)*

vebāda bir **bölük** kavm gıl-ı ermeni yémegile selāmet geçdiler, yufka turuca süciye katup içerlerdi. (EM, 33a/4)

...şol māl kim yabanda ma'den bulanlardan alurlar anı üc **bölük** kişi arasında üleşdürmek gerek bir **bölügi** atası olmayan öksüzlerdür kim dağı bālig olmamış ola bir **bölügi** dağı nesnesi olmayanlardur bir **bölügi** yoğsullığından ötürü ğazādan kalmış yā hacdan kalmış kişilerdür peygāamber aşlı yoğsullarına dağı vireler zīrā bu üc **bölüğe** virdükleri yoğsullıklarından ötürüdür (Mİ, 24a/2-5)

e. “örgü”

bölüklerini saçmuñ açdı

tağıtdı Süheyl üstine saçdı (SNB, 109/12)

2. Eylemden edilgen anlamlı sıfat yapar

a. örülmüş

bölük saçların çözdü uzatdı hoş

şanasın kemend idi uz atdı hoş (SNB, 103/10)

3. Eylemden zarf yapar

a. “parça parça”

çıkarıp kılıcın salları idi

kafiri **bölük bölük** böler idi (GZ, 213a/574)

buçığ ~ buçuk, bıç-ı/-uğ biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, edilgen durum adı olduğunu ve sözcüğün “kesik” ve genellikle “yarım” anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 294). Tietze, temel olarak “kesik” anlamında sıfat olan sözcüğün sayı ve üleştirme sıfatlarından sonra “ve yarım, yarım daha” bunun dışında “yarım” ve *buçuk dem* “çok kısa müddet, bir saniye, bir an” anlamlarına geldiğini söylemiştir (2002: 388). Gülensoy, “yarım” anlamını vererek Anadolu ağızlarındaki “Çingene, 160 gramlık ağırlık ölçüsü vb.” anlamlarını aktarmıştır (2007: 175). TaS.’de sözcük

“yarı, yarım” DS’de çeşitli gramlarda ve nitelikler de “ağırlık ölçüsü; kap” ve “Çingene” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 21 Ekim 2015). EAT metinlerinde sözcük yakın anlama geçerek “yarı, yarım” anlamlarında kullanılmıştır (Erol, 2014: 740-741).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “yarı, yarım, yarısı”

*çü dün **buçuğı** oldu ağaçdan bahar*

ki çoğ cānavarlar deñizden çıkar (SNB, 195/7)

*geldi ol kız dün **buçığı**ndan revān*

kesdi zindancı başın hemān (GZ, 282a/2633)

*dün **buçuğın** andan durdı hatunları sarāyına vardı (KN, 185/7)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “yarı, yarım, yarısı”

*katumda **buçuk** dem bulunmaz gider*

ırahdan turur der göreyim néder (SNB, 374/14)

*bu dükeliyile bir **buçuk** dōstdan artuğ bulmadum (MZ, 16a/5)*

*yāhud yigirmi miskāl altundan **buçuk** miskāl, iki yüz dirhemden beş dirhem vermek nedir demeyesin. (KN, /19/9)*

*...tebāşirūñ şerbeti **buçuk** diremdür (EM, 12a/12)*

3. Eylemden zarf yapar

a. ‘yaru’ sözcüğüyle birlikte “biraz”

çü kurt aç ola ağıl ağızı açuğ

*diri kurtıla kızı yaru **buçuğ** (SNB, 121/11)*

bulanuk, bulan-uğ biçiminde türeyen sözcük “karışık, berrak/net olmayan” anlamına gelmektedir (Erdal, 1991: 231; Gülensoy, 2007: 180). Tietze, sözcüğü

“duru olmayan; donuk” anlamında sıfat olarak değerlendirmiştir (2002: 392). DS’de “bulanık” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 21 Ekim 2015).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “karışıklık”

günlerüñ şâfîsin ve zemânun bulanuğın görmişem (MZ, 16a/5)

eger ederse karañulığın ve bulanuğın artura (KN, 202/1)

2. Eylemden sıfat yapar

a. “karışık, berrak/net olmayan”

*bilgil kim ton gören ve oğlan doğuran kara yā şaru yā **bulanuk** kim sular görür
dükelisi arusızluğdur (Mİ, 8a/23)*

buyruk ~ **buyruğ** ~ **buyruh**, buyur-uK/-uğ biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, edilgen ad olarak değerlendirerek temel anlamda “bir şeyi yapmak için emredilen” anlamında olduğunu, ilk dönemlerde “memur ünvanı” şeklinde sivil veya askeri özel görevleri yerine getirmek için hakan tarafından görevlendirilen herkes için genel bir terim olarak kullanıldığını, orta dönemde Arapça ve Farsça “memur” ünvanları kullanılmaya başlandığı için “emir (order, command)” anlamına geldiğini ve KD hariç tüm lehçelerde bu anlamda yaşadığını belirtmiştir. Araştırmacı 14. yy. Osm.’da sözcüğün “memur (oficer); emir (order) anlamlarında kullanıldığını aktarmıştır (1972: 387). Erdal, sözcüğün genellikle “vaiz, vezir, yönetici” vb. unvan adı ve yöneticinin verdiği emir anlamına geldiğini söylemiştir. Ayrıca araştırmacı sözcüğün, özne adı ya da nesne adı olarak sınıflandırılmayacağını belirtmiştir (1991: 231). Tietze, iki maddebaşı yaptığı sözcüğün ilkinin “buyuru, amir”; ikincisinin ise bundan gelişmiş “emir, ferman” anlamında ad olduğunu söylemiştir (2002: 402). Gülensoy, sözcüğü “buyruk, emir” anlamında vermiştir (2007: 189). TaS.’de sözcük “emir, ferman; amir”; DS’de “önder, amir, sözcü; emir” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 21 Ekim 2015).

1.Eylemden soyut ve somut ad yapar

a. “emir, ferman, buyrulan şey”

anuñ **buyruğı**dur ve ger ne gülef

zihi hayf kim olayidi telef (SNB, 7/9)

geldi cebrā'ıl yūsufa eytdi ki haq

buyuruk étdi kim bu şehrden daşra çık (YZ, 57/839)

çü tamām oldı yidi yıl emrile

buyruq itdi tañrı ol cebrā'île (KY, 29a/1112)

halkına didi ki te'hir itmeñüz

çünkü **buyruk** geldi taksır itmeñüz (GZ, 198a/133)

çü kārūna maliçün **buyruq** indi

zekātı vermedi vü dīni döndi (RN, 35a/351)

şöyle kim bir lahza anuñ **buyruğı**ndan taşra olmazlar (MZ, 40b/12)

eger sen benüm **buyruğum** sıyup ol qaşdı ederseñ 'ālemi başuña üşürem (KN, 162/11)

haq ta 'ālā firişte birle ne **buyruq** buyurdı-y-ısa yirine getürdiler (Mİ, 3b/12)

b. "yönetim"

ķamu anuñ **buyuruğı**nda oldılar

ne ki ol buyurdı anı étdiler (YZ, 18/256)

likin ben dilerem kim seni bir kişiye virem ki ol senüñ **buyruğu**nda ola ve elüñ altunda ola (MZ, 34a/8)

c. "amir, yönetici"

benüm fikr ü şağıncum ayruq durur

veli 'ışq başuma **buyruğ** durur (SNB, 314/5)

büyük, büyü-k biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, “büyük (great, big)” anlamına geldiğini, kullanımda *ulug* sözcüğüyle eş anlamlı olduğunu ancak *büyük*’ün fiziksel “büyüklük”, *ulug*’un ise daha geniş olarak “muhteşem (great)” anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 302-303). Erdal, sözcüğün “büyük (big, great); azamet (greatness)” anlamlarına geldiğini ve ilk anlamının daha genel olduğunu belirterek bu yönüyle sözcüğü soyut ve özne sıfatı olarak değerlendirmiştir (1991: 230). Tietze de sözcüğü sıfat olarak yorumlamıştır (2002: 383). TaS.’de sözcük *büyük bazar*, *büyük er*, *büyükleme* ve *büyükleme* maddebaşlarında bulunmaktadır (TDK, 21 Ekim 2015). DS’de Gülensoy’un da aktardığı üzere çeşitli varyantlarda “büyük” anlamında kaydedilmiştir (2007: 197; TDK, 21 Ekim 2015).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “iri, boyutları benzerlerinden büyük olan”

her çend ki anlaruñ gövdeleri hayl ve büyükdür (MZ, 48b/8)

kaşı açuğ ola gözi büyük kabağı kalın yağrını bögrü aşkar gözi gök gözi katında kızıl beñleri ola (KN, 89/12)

bes garaž bunuñ mu ‘älecesinde büyük olmağdan men ‘ eylemekdür (EM, 55b/3)

zîrâ ki anuñ hazretine nisbet ırak yakın ve karañu ve aydın ve büyük ve küçük kamu birdür (Mİ, 3a/29)

b. “geniş”

mevc-ile deprendügi mu ‘teber degöldür zîrâ ne deñlü büyük olursa mevcü bir ucuna varur (Mİ, 10a/5)

c. “yetişkin, belli bir yaşa gelmiş, olgun”

öldürürmişsiz ol büyüğünüz

kırtarmış öldürtmemiş eşidünüz (YZ, 87/1298)

2. Eylemden sıfat yapar

a. “iri”

*kendü kerr ü ferrine ve **büyük** gövdesine inanub ilerü yürüdi (MZ, 51a/1)*

b. “önemli, hacimli”

*bu kitābda **ķamusın** getüricek söz uzar maķşūddan ırak düşer ve anları bildürmek-
icün bir **büyük** kitāb düzüp dururlar teşrih-i beden dirler (Mİ, 29b/6)*

ķürük, ķürü-k biçiminde türeyen sözcüğü Tietze, etken sıfat-fiil (participium activum) biçiminde değerlendirerek “ķürümüş” anlamına geldiğini söylemiştir (2002: 541). Gülensoy, *ķūri-k* “ķürük” biçiminde vermiştir (2007: 257). TaS.’de gönül ķürüklüğü:, ipi ķürük: sözüne güvenilmeyen, kararında durmayan ve *süt ķürüğü* maddebaşlarında bulunmaktadır (TDK, 21 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “bozuk”

*süd **ķürügi** şovuķdur ķurudur ķarın geķürür (EM, 21a/7)*

2. Eylemden sıfat yapar

b. “ķürümüş, bozuk”

***ķürük** naķdan kimķādan toğrusı*

şehet yeğrek ola yeņi boğası (SNB, 26/5)

*ve döğüp eskiden ķalan baş bert üzerine ekseler yaramazını ve **ķürük** ve **artuķ** etini
giderür (EM, 36a/13)*

danışık ~ **tanışığ** ~ **tanışuķ** ~ **tanışıl**, danış-ı/uķ ~ -ıl biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, “meşveret, istişare” anlamına geldiğini aktararak sözcüğü hareket adı olarak değerlendirmiştir. Ayrıca araştırmacı *danışıkçı* türevinin “nasihat veren, akıl hocası; müşavir”, *danışıklı* türevinin de “birinden nasihat alan” anlamına geldiğini belirtmiştir (2002: 559). TaS.’de “danışık (tanışık): 1. istişare, 2. danışılan mesele”; DS’de “danışık (I): 1. düğün yapacak olanın danışmak için komşularını davet ettiği toplantı; 2. düğüne davet eden; 3. düğüne başlanırken verilen yemek; 4. bildik, tanıdık; danışık (III): 1. karşılıklı yapılan yardım; 2. anlaşma, sözleşme”

anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 21 Ekim 2015). MZ’de *ümîzdür ki añâ halvetde yâr ve mûnis halk arasında **danışıkçı** ve mürşîd ola (68a/14)* ve YZ’da *anı hâcib eylegil sen özüñe/**tanışukçı** kıl anı kendüzüñe* şeklinde taban olarak geçmektedir.

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “istişare”

*reyyân ile çok **tanışuk** kıldılar*

*tâbüti şu ortasında **kodılar** (YZ, 101/1510)*

*beglerini **tanışığa** okıdı*

*ilçiye begler yanında **kağıdı** (GZ, 282b/2654)*

c. “danışılan konu”

tanışıl**ları var ise **édeler

*dilerler ki **gérü** yola **gideler** (SNB, 166/5)*

d. “bilinen şey, bilgi”

*pes işde **kağıduğında** **sevâb** **hâşıl** oldu **zîrâ** ‘aql **tanışığı**-y-la **kağıdı** eger bunuñ gibi nesneyi görse **kağımasa** **günâha** girür (Mİ, 30b/21)*

delük, del-ük biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, “delik” anlamında edilgen ad olduğunu söyleyerek GB Az., Osm.’da yaşadığını belirtmiştir (1972: 498). Bilgen, somut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 63). Erdal, *tel-* eyleminin nesne adı olarak yorumlamıştır (1991: 247). Tietze, iki maddebaşı yaparak ilkinin edilgen sıfat (participium passivum) anlamında “delinmiş, delikli” anlamına gelen sıfat; ikincisinin ise bundan gelişerek somut ad (nomen concretum) anlamında “dar küçük açıklık” anlamına gelen ad olduğunu söylemiştir (2002: 584). Gülensoy, “delik” anlamında vermiştir (2007: 274). TaS.’de “delik”; DS’de “delik (I): cezaevi; delik (II): [->del (II)], dişi köpek; delik (III): kızlığı giderilmiş, kızlığı bozulmuş; delik (IV): pencere; delük: delik” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 21 Ekim 2015).

1. Eylemden durum adı yapar

- a. “delinmiş, yaralı”

hem eyledi saçların iki bölük

*ki bir kılı biñ yürek eyler **delük** (SNB, 99/4)*

2. Eylemden somut ad yapar

- a. “dar/küçük açıklık, aralık”

*her gün dīvār **delüginden** girüb yimiş yirdi ve telef iderdi (MZ, 2a/2)*

*burun **delügi** (EM, 69a)*

*yüzi **delüginden** üvez içerü girdi (Mİ, 6a/7)*

3. Eylemden yer adı yapar

- a. “hayvan yuvası”

*ākrebī getirüb kendünün bir **delüginde** gizledi. (MZ, 49b/6)*

dilek, dile-k biçiminde türeyen sözcük “arzu, istek (request, wish, desire)” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 498; Erdal, 1991: 247; Gülensoy, 2007: 284). Bilgen, sözcüğü soyut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 60). Tietze, sözcüğü “arzu, emel” anlamında aktararak “rica” anlamına da geldiğini Osm.’da (*birini*) *dilek et-“şefaatte bulunmak, birinin kendisine bağışlanmasını rica etmek” ve dilegile “isteyerek, gönüllü olarak” kullanımlarının olduğunu söylemiştir (2002: 618). TaS.’de sözcük “şefaat”; DS’de “dileh: dilek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 21 Ekim 2015).*

1. Eylemden soyut ad yapar

- a. “arzu, istek, rica, emir”

*bilürven **dilek** ile girmez ele*

dürüşüp aña dek varayım hele (SNB, 52/11)

***dilegün** nedür baña bir söylegil*

hālümü görmege tīmār eylegil (YZ, 36/256)

ben ken ‘ān yolu üstinde gerek

*anda kıoyasız beni budur **dilek** (KY, 23b/893)*

tevhid tesbih du‘a kıılır melekler

*hem hāzretde kıabul olur **dilek**ler (GZ, 259b/1954)*

*kıo nefsüñ **dilegin** cān besleriseñ*

yerüñ nūr cān sözini esleriseñ (RN, 5a/26)

*melik eyitdi ben anda **dilek** eyleyem (MZ, 17b/11)*

*Akıça, altun ve **dilegin** andan diriğ dutma kı māl-ıçun ölümüñ dilemeye (KN, 106/10)*

*ol kı **dileksüz** zekerden şu ve menī gele menī fırdığı yer za‘if olmağıdandır (EM, 54a/4)*

*hāķ ta‘āla taķdiri-y-ledür ve **dilegi**-y-ledür ve anuñ **dileginsiz** bir ağıaç yabrağın yıl depretmez (Mİ, 3a/21)*

direk, dire-k biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, “destek (support), dayak (prop), sütun (column)” vb. anlamlara gelen somut ad olarak değerlendirmiştir (1972: 543). Tietze, sözcüğün “ağıaç ve saireden yapılan uzun ve kalın destek” vb. anlamlara geldiğini söylemiştir (2002: 625). Gülensoy, sözcüğü “direk; kavak” anlamlarında tanımlamıştır (2007: 288). TaS.’de “öneğı direk: destek, payanda”; DS.’de “direk (I): çok yaşayan (kimse), direk (II): 25 ile 40 şinik arasında değışen ve tohum ölçmeye yarayan ölçü” biçim ve anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 21 Ekim 2015).

1.Eylemden soyut ve somut ad yapar

a. “sütun, direk”

eliyle ‘aklı evini yıķar

*ayağıla dīni **diregin** kıaķar (SNB, 16/11)*

*eylesünler ol sarāya kıırk **direk***

yérine mermer direk kıllalar gerek (YZ, 462)

*kemerleri **direk** üzre durupdur*

*şığışda bu **direkler** biş yüz ondur (KEMŞ, 5b/90)*

*bir gün meger serāy yöresi halvet qalur bir yağır eşek gicidüğinden gelüb ol **direge** sürindi (MZ, 38b/3)*

döşek, döşe-k biçiminde türeyen sözcüğü Clauson “şilte (mattress), yatak (bedding)” anlamlarında somut ad olarak değerlendirmiştir (1972: 563). Erdal, sözcüğü *töşe-* eyleminin nesne ya da âlet adı olarak değerlendirmiştir (1991: 249). Bilgen, somut ad olarak yorumlamıştır (1989: 63). Tietze de somut ad olduğunu söyleyerek “halı kilim gibi yere sermeye yarayan şeyler; yatak” anlamlarına geldiğini söylemiştir (2002: 655). Gülensoy, “döşek” anlamında aktarmıştır (2007: 304). TaS.’de “töşek: yatak, döşek” anlamında ve DS’de çeşitli anlamlarda kaydedilmiştir (TDK, 21 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “yere serilen halı, kilim vb. şey”

‘aceblediler ol yéyesileri

*şu **döşekleri** vü géyesileri (SNB, 57/15)*

köşkler vére köşk içinde taht yüce

*dürlü **döşekler** döşenmiş uçdan uca (YZ, 55/814)*

qodılar bir taht kim ol ‘âcıldı

*üzerinde **döşegi** dibāce idi (KY, 20a/754)*

*olup h̄od-b̄in oturma **döşeginde***

müdāmī qāyim olğıl işiginde (RN, 22a/213)

*eger ayağı altında döşenmiş **döşek**de olsa kim olsa... (Mİ, 13b/32).*

b. “yatak”

meger şāh-ı çīnūñ kıızı nev-bahār

*uyurken **döşek**de yatup ol nigār (SNB, 59/12)*

*döşediler **döşek** içinde harīr*

tā kim anda gire ol bedr-i münir (KY, 10b/371)

ķayguyı bir dem bir yaña atdılar

*ol ikisi bir **döşek**de yatdılar (GZ, 268b/2232)*

*ve dün buçuğın **döşek**den **döşege** yatup yastuğın degşüre-y-idi (KN, 11/185)*

*yumşak **döşek**lerde yatmak ve diñlenmek bunlarıñ çok aşsısı vardır (EM, 57b/8)*

*peygāMBER ‘aleyhi’s-selām buyurdı kim bir **döşek** gendü-y-icün bir evi-y-içün bir
konuķ için itmek gerekdür (Mİ, 37a/23)*

eksük, eksü-k biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, “kusurlu (deficient) noksan (defective); eksiklik (deficiency), kusur (defect)” anlamlarına gelen durum adı olduğunu söylemiştir (1972: 116) Bilgen sözcüğü soyut ad olarak yorumlamıştır (1989: 59) Erdal *egsü-* eyleminin adı/sıfatı olduğunu ve “kusurlu, noksan, namevcut” anlamlarına geldiğini ifade etmiştir (1991: 232). Tietze, sözcüğün “namevcut, noksan” vb. anlamlara gelen sıfat olarak yorumlamıştır (2002, 703). Gülensoy, “eksik” karşılığını vermiştir (2007: 326). TaS.’de “eksik”; DS’de “eksik, noksan” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 21 Ekim 2015). RN’de *niçe senüñ gibiler yidi toydı / bikirdürür dağı hiç eksimedi (9b/76)* beytinde sözcüğün kökü tanıklanmaktadır.

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “noksan”

be-cid tutdı naķķāşa tiz yap dédi

*ne kim **eksüğüñ** var vérem dep dédi (SNB, 89/7)*

*māh тұrur **eksügi** yoķ bir direm*

didi allāh allāh iy şāh-ı kerem (KY, 14a/523)

tolayı mescid medrese ineñ çok

*nice vaşf ideyim bir **eksügi** yok (KEMŞ, 12a/225)*

*ammā sürüsi biñden az **eksügidi** (MZ, 31a/9)*

*almağda satmağda **eksük** verici olma (KN, 139/15)*

*dört bahşdan bir bahşına eger **eksük** olursa dürüst olmaz (Mİ, 8b/28)*

b. “yok, namevcut”

țuru geldi naķķāş bişürdi aş

*ne **eksük**se düzdürdi ķuru vü yaş (SNB, 73/2)*

*ma ‘zür düşer ki şarābumuz **eksük**dür ammā baħīllık şanmayasız (MZ, 2a/14)*

*eger buğday etmegün yoğ-ısa arpa bāri **eksük** olmasun (KN, 212/11)*

*bu biş nesnenüñ birisi **eksük** olsa yā üsti örtüsi olmasa ev olmaz (Mİ, 2b/19)*

c. “az”

*hergiz benim kim biñden **eksük**dür aşığa inmedi (MZ, 31a/13)*

*ve kızıl şandaluñ şovuğı bundan **eksügirekdür** (EM, 26a/7)*

*īmānuñ budakları yitmişden artuğdur seksenden **eksük**dür (Mİ, 4a/5)*

d. “düşük (mertebe/seviye)”

*birbirinden artuğ ve **eksük** olduğı tama‘ ve ķanā‘at-ıladur (KN, 209/15)*

e. “kusur”

işüm çoħ belā țărtmaħ u gizlemek

*degül **eksügüm** artmaħ u gözlemek (SNB, 375/11)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “noksan”

țama‘ ħām idi gerçi bişdi ță‘ām

*tamām idi **eksük** işi nā-tamām (SNB, 222/6)*

elek, ele-k biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, (katı şeyler için) kalbur (sieve) anlamına geldiğini belirterek somut ad olarak değerlendirmiştir (1972: 143). Tietze, sözcüğü âlet adı olarak yorumlayarak “eleme aleti” anlamını; Gülensoy ise “elek” karşılığını vermiştir (2002: 708; 2007: 328). TaS.’de “kıl elek: at kuyruğu kıllarından yapılan elek, tel elek, kalbur” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 21 Ekim 2015).

1. Eylemden âlet adı yapar

a. “katı bir maddenin incesi ve kalınını ayırştırmak için kullanılan âlet, kalbur”

*buğday; mu‘tedildür ol ki arı buğdaydur arıdup ince **elekden** geçüreler (EM, 10a/13)*

emek, em(g)e-k biçiminde türemiştir (Clauson, 1972: 159; Bilgen, 1989: 59; Gülensoy, 2007: 331). Clauson, sözcüğü durum adı olarak değerlendirerek “acı (pain), ızdırıp (agony); zahmet (laborious effort) ve bir çocuğun kolay olmayan hareketi (laboured movement of a child) anlamlarına geldiğini” ve 14. yy. Osm.’da “acı, ızdırıp; gayret (effort)” anlamında tanıklandığını söylemiştir (1972: 159). Bilgen “zahmet” anlamında soyut ad olduğunu ifade etmiştir (1989: 59). Erdal, sözcüğün daima hareket ifade ettiğini dolayısıyla da hareket adı olduğunu belirtmiştir (1991: 232). Tietze, “zahmet, uzun süren ağır iş” anlamına geldiğini aktarmıştır (2002: 715). Gülensoy, “emek” karşılığını vermiştir (2007: 331). TaS.’de sözcük “emeğini yele vermek; emek dartinmek; emek dartmak; emek görmek; emeklendirmek; emek yetürmek; emek yimek” maddebaşlarında tanıklanmaktadır (TDK, 21 Ekim 2015).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “uzun, özenli, çok çalışma”

döndi yūsuf söyledi zeliḥaya

*çok **emek** çekmişsin uşbu sarāya (YZ, 33/487)*

naḳḳāş ol çeriye alıp güyerek

eşürdi gönülsüz çekerdi **emek** (SNB, 168/10)

emek çekici ol. Ol nesne ki **emek**-ile dërşüresin kâhal-lıg-ıla gërü tağılır (KN, 81/12-13)

b. “çaba, gayret”

emek bizden ola çalapdan yārī

ki kısmet kıla ol yigide yārī (SNB, 54/5)

biz dağı anuñ helākine durişevüz cehd ü **emegümüz** zāyi‘ olmaya ve anda uğraşır savuz feth ü zafer bizüm ola (MZ, 19b/2).

Dilersen ki senüñ **emegün** kimse haqqında zāyi‘ olmaya kimse **emegin** dağı senün haqqında zāyi‘ kıılma (KN, 44/14)

hem gendü eli **emegin** yimek haq ta‘ālā hazretinde mergüb olduğıçun idi (Mİ, 7a/29)

c. “sıkıntı, zahmet, eziyet”

lā-cerem ki on toğuz yarmak pula

şatıldıñ gördüñ **emek** çekdüñ belā (YZ, 28/412)

ola kim oқыyup du‘ā kılalar

emek yëdügümüzi çün bileler (SNB, 24/8)

esrük, esrü-k biçiminde türeyen sözcüğü Clauson edilgen durum adı olarak değerlendirerek “sarhoş, alkollü, sarhoşluk” anlamına geldiğini ve 14. yy. Osm’da “sarhoş” ve metaforla “deli” anlamında tanıklandığını söylemiştir (1972: 251-252). Bilgen, somut ad olarak yorumlamıştır (1989: 62). Erdal, sözcüğü *esür-* eyleminin hareket ve özne adı olarak ifade etmiştir (1991: 232). Tietze, sözcükteki ekin etken sıfat-fiil anlamı kattığını belirterek “sarhoş” anlamında aktarmıştır (2002: 744). Gülensoy, “sarhoş” anlamında vermiştir (2007: 342). TaS.’de sözcük “sarhoş; meczup, deli; kızgın, öfkeli”; DS’de *esürük*, *esirik*, *esrik* varyantlarında “cin çarpmış kimse, deli, sarhoş” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 21 Ekim 2015). SNB’da

naḳḳāṣuñ ögüdin ḳodı bir yaña // kişi esriyicek ne ögüt aña (103/13) beytinde “sarhoş olmak” anlamında tanıklanmaktadır. (Cin, 2012: 513).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “sarhoş”

gerek ki bugün süci içmeyesin

*kim **esrük** olup sırrı açmayasın (SNB, 77/10)*

*bu ma‘lûmdur ki uyurdan **esrük**den ve delüden teklif götürülmüştür (MZ, 26b/3)*

*ve **esrükler**-ile çekişme (KN, 153/12)*

şakın hâzırdurur dâyim buşudan

*ki dost **esrigüdüñ** buşu unudan (RN, 22a/209)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “sarhoş”

*gözi anuñ şanasın nergis idi kim **esrük***

boyı şanavber ağacı ki bulmuş ola kemâl (SNB, 101/3)

3. Eylemden zarf yapar

a. “sarhoş”

*Meğer bir ‘aḳlı gizlü zâhiri delü kendüzin **esrük** gösterür (MZ, 42a/7)*

gedük, ged-ük biçiminde türeyen sözcük “kertik/kertilmiş, gedik/gedilmiş; eksik, noksan, ihtiyaç; çatlak, yarık” anlamlarına gelen edilgen sıfattır (Clauson, 1972: 700-701/702; Tietze, 2009: 118/120). Clauson, temkinli olmakla birlikte, sözcüğün 13. yy.’dan önce kayıtlı olmadığını belirtmiştir (1972: 702). TaS.’de 15. ve 17-18. yy.’a ait iki metinden *ged-* “kertmek, dış dış, gedik gedik yapmak” anlamında tanıklanmıştır (TDK, 4 Mayıs 2016).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “eksik, noksan”

hele nite kim senden incinmedük

*hağ imānuñi eylesün **gedük** (SNB, 360/2)*

giciyik, gici-(y)ik biçiminde türemiş olan sözcük “kaşınma, kaşıntı; uyuz hastalığı” anlamlarında hareket adıdır (Clauson, 1972: 695; Tietze, 2009: 153; TaS, 11 Haziran 2016).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “kaşınma, kaşıntı”

*benefşe yağı şovuğdur, dimāğı ter éder ve siñirleri yumuşadur ve şafrādan olan baş ağrısın giderür ve uyku getürür uyuzu ve **giciyigi** giderür çün dürteler (EM, 11b/2)*

göynük, göyin-ük/göyün-ük biçiminde türeyen sözcüğü Tietze, iki ayrı maddebaşı olarak ele almıştır. Bunlardan ilkinin “yanmış, yanık; ıztırap, acı”, ikincisinin ise “bir şeyin yumuşaması, çürümesi hali” anlamlarında sıfat olduğunu belirtmiştir (Tietze, 2009: 181). TaS.’de *göynük* “1. acı, yanık, yanmış yanma, kızarmış, hicran, ıztırap, kader; 2. hararet” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 4 Mayıs 2016).

1. Eylemden somut ve soyut ad yapar

a. “yanık”

*ve eger anı döğüp od **göynüğine** yağı éderlerse hoş ola (EM, 2b/8)*

eyitti kalan hep hikāyetlerin

*şamu **göynüğün** ü şikāyetlerin (SNB, 327/1)*

(h)ıncıruğ, (h)ıncır-uğ biçiminde türemiş hareket adıdır. EM’de sözcük *fuvāğ ki ıncıruğdur ol ma‘denüñ içeriği tabağası hareket eylemekdür. Ma‘deyi incidici sürmegiçün (EM, 50b/1)* şeklinde tanımlandığı üzere mideyi rahatsız eden bir şeyi mideden atmak için midenin üst tabakasının yukarıya doğru hareket etmesi, anlamında hareketin adıdır.

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “hıçkırık”

*fuvāk ki **ıncıruḳ**dur ol ma‘denüñ içerüki tabaḳası ḥareket eylemekdür. Ma‘deyi incidici sürmeğiçün (EM, 50b/1)*

ıraḳ ~ **ıraĝ** ~ **ırah** ~ **yıraḳ**, (y)ıra-Ḳ/-ḥ biçiminde türeyen sözcük “uzak, uzakta kalan” anlamlarında (y)ıra- eyleminin soyut sıfatıdır (Clauson, 1972: 214; Bilgen, 1989: 61; Erdal, 1991: 233; Gülensoy, 2007: 417; Tietze, 2009: 351).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “uzak, uzakta kalan (şey/yer)”

güyerdüm biraz ola ḳarañuraḥ (SNB, 127/2)

*yuḳarı baḳar ol çāḥ aĝzı **ıraḳ***

*imdi yandum bu ilden ol il **ıraḳ***

ḥasretinden ölürem eyle yaraḳ (YZ, 24/347)

senüñ ucuñdan biz(e) oldı firāk

*tā ki seni anadan itdük **ıraḳ** (KY, 44a/1746)*

imdi tiz ḳılgıl ĝazā içün yaraḳ

*sen özün vir dimegil yaḳın **ıraḳ** (GZ, 252a/1742)*

beytü’l-laḥim kenise ki anda doğdı ‘īsā

***ıraḳ** degül el-ḳıṣṣa ḳuds-i mübarekedür (KEMŞ, 20a/372)*

*eger yolumuz degüldi **ırah***

aşaĝada maḳamı taş u topraḳ (RN, 28a/275)

*eşek **ıraḳ**dan ḳurdı gördi (MZ, 6a/2)*

*ol nesne ki ziyān ḳılıcıdur andan **ıraĝ** ol (KN, 28/4)*

*kim ḳamu sözleri ve āvāzları ḳatısın ve añulın ve **ıraĝın** ve yaḳının işidür (Mİ, 3a/22)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “uzak, uzakta kalan (şey/yer)”

velī dutmayana ger ögüt vére

*tağıtmuş ola tohmı çü **irah** yere (SNB, 23/7)*

ki yavuz haricilerdür qaralar

***irak** yirlerden ururlar yaralar (GZ, 228a/1055)*

*gözi görmez **kişi** sevgüden **irak***

kanı dost kandasın sen gözün aç bak (RN, 47b/489)

*ben **irak** yirden gelürem (MZ, 44a/10)*

3. Eylemden zarf yapar

a. “uzak, uzakta kalan (şey/yer)”

*vezire dédi çün giderler **irah***

yüri tizrek düz bulara yarah (SNB, 54/8)

çünkü hon ilerü geldi gördiler

*sākī vü hābbaz **irak** dan durdılar (KY, 20b/783)*

talayı ‘siz muḥammed leşkerinüñ

***irak** dan çünki gördük çerinüñ (GZ, 208a/424)*

***irak** düşenlerüñ imānı yoḫdur*

ki zīrā şüretinde cānı yoḫdur (RN, 93/11b)

*cümle yayaḫ olub **irak** dan tırdılar yüz yire urdılar (MZ, 8b/8)*

***irak** dan bir kişi durur çanaḫ sunmağ-ıçun, tā konuḫ geregince yér (KN, 57/6)*

*bu güneş **irak** gidüp yaḫın geldüğine her gün bir dürlü yirden toḫup bir dürlü yirden*

batduḫı key ibretdür (Mİ, 5b/6)

ışık ~ **ıŝıĥ**, ışı-k/-ĥ biçiminde türeyen sözcük “ziya, aydınlık” anlamına gelmektedir (Tietze, 2009: 358).

1. Eylemden somut ad yapar

a. “ziya, aydınlık”

*meĝer ıŝlar olayıdı **ıŝıĥ***

*véreydi ħara dün içinde **ıŝıĥ** (SNB, 172/3)*

gördüm iner güneş gökden yere

*dürr yağar **ışık** düşer ħamu yöre (YZ, 12/168)*

*ol **ışık**da atlular var bî-ŝumâr*

aylaĥ ata aşkar olmiŝlar suvâr (GZ, 210a/492)

*ol maĝara aĝzına düşdi ve hergiz **ışık** girecek yir daĥı ħalmadı (MZ, 3a/4)*

inaĥ, Clauson sözcüğün **ma-* eyleminden türemiş olduğunu belirtmiştir (1972: 182). Sözcük “yakın arkadaş, güvenilir; kendinden emin/güvende olan ve gözde olan, sevilen (kimse)” anlamlarına gelmektedir (Clauson, 1972: 182-183; Tietze, 2009: 348)

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “güvenilir/kendisine güvenilen kimse”

at (u) ŝon aña libâce ħur ħuŝaĥ

*bâ-‘alem bâ-ŝabl geldi yüz **inaĥ** (KY, 27a/1049)*

*ve bunuñ gibi ħul her işe berk ve **inaĥ** olur (KN, 88/13)*

ħarıŝuĥ, ħarıŝ-uĥ biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “mahlut, birbirine karıŝtırılmıŝ hububat” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 4 Mayıs 2016). Mİ’de tanımlanan sözcüĝe Üstünova “bir birinin içine girmiş” anlamını vermiştir (2003: 470). Ancak, kanaatimizce sözcük bağlamdan hareketle *ĥâlis* sözcüğünün zıt anlamı olarak “halis/saf olmayan” anlamında kullanılmıştır.

1. Eylemden soyut adlar yapar

a. “halis/saf olmayan”

*zîrâ riyâ olur kim ‘âmelden öndin olur ve riyâ olur kim ‘amel içinde olur yâ olur kim ‘amelden sonra olur dağı riyâ var kim hâlişdir riyâ var kim **karışuk**dur (Mİ, 33b/39).*

katıh, kat-ıh biçiminde türeyen sözcük “katılan şey, eklenilen şey” anlamında nesne adıdır (Clauson, 1972: 598; Bilgen, 1989: 60; Erdal, 1991: 234).

1. Eylemden somut ad yapar

a. “katılan şey, eklenilen şey”

bu yél koymağı bola kim koyavan

katıh olmaz ise yéyem *ko yavan* (SNB, 376/5)

kesük, kes-ük biçiminde türeyen sözcük “kesilmiş/kesilmiş olan” anlamında nitelik adıdır (Üstünova, 2003: 478; Gülensoy, 2007: 502).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “kesilmiş”

*“bir kişinün kim bir ayağı **kesük** olsa kesilmedük ayağına edük geysel eger üç barmağ kadar *qalmış* olsa *meş* ide eger *qalmamış* ise *meş* itmeye *şağ* ayağın yuya *kesilmiş* ayağın *qoya zîrâ* yuyacağ yiri *dağı* *kesilmiş* olur (Mİ, 9a/9)*

konuk, kon-uğ biçiminde türeyen sözcük “misafir” anlamında özne adıdır (Clauson, 1972: 637; Bilgen, 1989: 62; Erdal, 1991: 238). KY, MZ ve SNB’da *konuqla-/konuqla*; YZ, MZ ve SNB’da *konuqluğ/konuqlığ* sözcüklerinde isim tabanı olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden özne adı yapar

a. “misafir”

ki gevher şataram u ĥarc eylerem

*dururvan ĥarîf ü **konuğ** toylaram* (SNB, 266/4)

***konuk** hakkın yerine getirüb sofrayı götürdiler (MZ, 36b/1)*

*on ikinci bāb **konuk** olmağı ve **konuk** ağırlamağı bildürür (KN, 6/13)*

*bir döşek gendü-y-icün bir evi-y-içün bir **konuk** için itmek gerekdür (Mİ, 37a/23)*

köpük, köp-ük biçiminde türeyen sözcük “(içi havayla dolu) kabarcık” anlamına gelen addır (Clauson, 1972: 689; Bilgen, 1989: 62; Erdal, 1991: 239-240). Erdal, eylem tabanı ile türeyen ad arasındaki fonksiyon ve anlam ilgisinin net olmadığını belirtmiştir (1991: 240).

1. Eylemden somut ad yapar

a. “kabarcık”

*ve eger su üstinde **köpük** dérilmiş ola, kara şafra kana karışmış ola, korku ola (KN, 146/3).*

b. “tükürük”

ger anda kuş uçsa dökeydi yünî

*nite kim kılıç kanı at **köpüğü** (SNB, 172/6)*

2. Ad tamlamsı şeklinde

2.1.“bitki adı” yapar

a. “gāriḳūn”

*gāriḳūn **kaṭrān köpüğüdür**, mantar gibi ağacda biter (EM, 27b/6).*

b. “bir tür tıbbî bitki”

*...bir mişkāl **sakankur köpüğü** dört direm...(EM, 66a/10)*

2.2.Nesne adı yapar

a. “lüle taşı” (Canpolat ve Önler, 2007: 123)

***deñiz köpüğü** ki zebedü'l-baḥr dérler (EM, 60a/15)*

ku(r)şak ~ **kuşah**, kurşa-k/-h biçiminde türeyen sözcük “bele sarılan kumaş/kemer, çadıra sarılan şey” anlamlarında âlet adıdır (Clauson, 1972: 664; Erdal, 1991: 422; Gülensoy, 2007: 579-580). KY’da *at (u) ton aña libāce **kur kuşak** / bā-‘alem bā-ṭabl geldi yüz inak (27a/1049)* beytinde **kur kuşak** şeklinde ikileme ve *ṭurmuşıdı yidi biñ kul ḳapuda / **kurşaklı** hizmet eyler ṭapuda (31b/1229)* beytinde **kurşaklı** şeklinde geçmektedir.

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “bele sarılan kumaş/kemer”

daḫı biñ eyü kul tonı kimḫā vü naḫ

*belinde ḳamusınuñ altun **kuşah** (SNB, 54/10)*

***kuşak** bağlar yūsufuñ berk béline*

vérđi elin ḳardaşları eline (YZ,4/54)

*hem ismā‘il **kuşagını** kuşandı*

başına miğfer urdı ata bindi (GZ, 201a/213)

*veli beli bağlu ya ‘ni **kuşagı**-ıla ḳavmi arasına girmeye (KN, 202/14)*

*arḳadın yana **kuşak** yérine ki bögrek andadur (EM, 32a/6)*

2. Eylemden soyut ad yapar

a. (met.) “kemer”

böyle didi daḫı ḳatı ağıladı

*kāfire ğayret **kuşagın** bağladı (GZ, 279a/2548)*

*imdi vaḳtıdur kim erenler ḫamiyyet **kuşagın** cānları biline bağlanub nāmūs saḳlayub ölümē rāzī olalar (MZ, 50b/4)*

öksürük, öksür-ük biçiminde türeyen sözcük “ciğerdeki havanın, solunum organlarının kasılması ve zorlanmasıyla ağızdan gürültü ile çıkması” anlamında hareket adıdır (Gülensoy, 2007: 657).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “ciğerdeki havanın, solunum organlarının kasılması ve zorlanmasıyla ağızdan gürültü ile çıkması”

eger şayrunuñ öksürügi ya içinde ağrısı ya şancısı olursa benefşe yağın ya bādām yağın kıtalar (EM, 5a/11).

ör(ü)k, ör-(ü)k biçiminde türeyen sözcük “köstek, ip (hayvan)” anlamında (Clauson, 1972: 221) âlet adıdır.

1. Eylemden âlet adı yapar

a. “köstek, hayvanın ayağına bağlanan ip”

çeküp üzdi örkini vü añsuzın

çapındı idi ana ol kendözin (SNB, 254/13)

şarkuk, şark-uk biçiminde türeyen sözcük “aşağıya doğru uzamış, yere doğru eğilmiş, sarkmış; sıkı ve gergin olmayan, gevşek, sölpük” (Ayverdi, 2010: 1063) anlamında nitelik adıdır.

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “aşağıya doğru uzamış, sarkmış”

Ve ol ki işe yaramaz, derisi ak, beñzi kızıl aşkardan sakın, saçı şarkuk (KN, 89/9)

sarmaşuk, sarmaş-uk biçiminde türeyen sözcük “düz yerlere yapışarak tırmanan bitki” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 853; Gülensoy, 2007: 739).

1. Eylemden bitki adı yapar

a. “düz yerlere yapışarak tırmanan bitki”

sarmaşuk issidür, kurudur, ma‘deye kuvvetérür (EM, 21b/12)

***sayık**, say-ık biçiminde türemiş olan hareket adıdır. ET’de bu sözcüğe benzer şekilde “anlamsız, tutarsız, saçma sapan konuşmak” anlamındaki *savıklā-* sözcüğünün tabanı vardır. Bu tabana eklenmiş başka bir örnek tanıklanmamıştır (Clauson, 1972: 787). Gülensoy, *sayıkla-* sözcüğünü *sa-y-(i)k+la-* biçiminde çözümleyerek “uykuda, bir hastalığın verdiği dalgınlık sırasında anlamsız, tutarsız sözler söylemek” şeklinde tanımlamıştır (2007: 745).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “anlamsız tutarsız söz”

ve eger sayru sayuḳlaya ḳārūre ḳızıl ola ḳara rengine (KN, 146/25)

şınıḳ ~ şınıuḳ ~ şınıuḥ ~ şınıḥ, şın-ı/-uḳ ~ -ı/-uḥ biçiminde türeyen sözcüğü Clauson temel anlamda “fiziki olarak kırılmış” metaforik anlamda “yenik, kırık (ruhen)” biçiminde edilgen ad/sıfat olarak değerlendirmiştir. Araştırmacı 14. yy. Osm.’da sözcüğün “şınıuḳ (nadiren)/şınıuḳ (1) kırık; (2) (bazen) yenik” anlamlarında tanıklandığını aktarmıştır (1972: 837). Erdal, *sı-n-* eyleminin özne adı olarak değerlendirmiştir (1991: 243). YZ, SNB, KY *şınıḳlu/şınıuḥlu/şınıḥlu* “kırılmış, kırgın, kederli”; SNB’da *şınıuḥluca* “mahzun, kederli” ve *şınıuḥluḥ/şınıuḥluḳ* “alçakgönüllülük, tevazu” sözcüklerinde taban olarak görülmektedir. MZ’de sözcük *şanıḳ* şeklinde harekelenmiştir.

1. Eylemden somut ve soyut ad yapar

a. “kırık, kırılmış”

süñüler şınıuḥ idi oḥlar uvaḥ

dutılmış idi ḳara yüz biñ tuvaḥ (SNB, 365/11)

bendükşeler şınıuḡına ve ayaḳ aḡrısına müfiddür (EM, 6b/15)

b. “zayıf, güçsüz”

her çend ki ol ḳan dökici cānavār izleyicidür lîkin ulu pâzişāh şınıḳın dutar (MZ, 62b/12)

2. Eylemden sıfat yapar

a. “gücenmiş”

gel sınuḳ gönülden öziñi saḳın

kim sınuḳ gönül bilür tañrı haḳın (KY, 2b/49)

b. “mütevazı, alçak”

şınıḳlıḥ da key kâyim olḡıl u ṭur

çalap teñri şınıḳ gönüllerdedür (SNB, 132/8)

şıvuḳ, Clauson sözcüğün *suva*:- eyleminden türeyerek “sıvı, akıcı” vb. anlamlara gelen ad/sıfat olduğunu söylemiştir (Clauson, 1972: 786). TaS.’de sözcük “sulu, cıvık, akıcı” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 4 Mayıs 2016).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “sıvı, akıcı, cıvık”

*ol ḡalīz murdār didükleri daḥı ya ḳoyıdur ya **şıvuk**dur ḳoyısı adam necisi ve at ve şıḡır ve eşek ve deve ve ördek ve ḳaz (17) ve tavuḳ tersi gibi **şıvuḡı** adam südüḡi ya süci ya ḳan gibi ammā balıḳ ḳanı ya cigerden ya baḡırdan ya ṭamardan ya et arasından ḳan gire (18) boḡazlayıcaḳ ḳalur cıḳmaz murdār degüldür (Mİ, 10b/16-17).*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “sıvı, akıcı, cıvık”

*eger **şıvuḳ** arıca nesne şuya ḳarılsa şu üzerine ḡalib olsa ābdest revā degüldür (Mİ, 9b/28)*

şavuk ~ **şovuk**, şoḡı-ḳ biçiminde türeyen sözcük “düşük sıcaklık, soḡuk” anlamında (Clauson, 1972: 808; Erdal, 1991: 243; Gülensoy, 2007: 791) nitelik adıdır

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “düşük sıcaklık, soḡuk”

yüridür yazı vü kış **şovuğın** sürüp

yüridür kuru gövdeye cān vērüp (SNB, 4/7)

ta‘am tatlu şanki şekker pāresi

şuyı **şovuk** şanki buzlar pāresi (GZ, 218a/723)

gördi ki ilan **şovuk**dan buyımış yatur (MZ, 8a/1)

katı ıssıda ve katı **şavuk**da almayalar (KN, 79/11)

ammā kış olsa **şovuk**dan kōrkısa ya hamāma girecek pulı olmasa yıkanmağa almak dūrüstdür (Mİ, 9b/6)

b. (met.) “serinletici”

ol ebem gümecinden bir dūrlüdür ve dükeli bir cinsdür mizācı **şovuk**dur (EM, 2a/1)

2. Eylemden sıfat yapar

a. “düşük sıcaklık, soğuk”

kilimince kōsilen ayağımı

şovuk günde toñdurmaya ayağımı (SNB, 226/6)

sırtlan eti; katı ıssıdır yél dutan kişilere ve **şovuk** renclü adamilere muvāfiğdur (EM, 3b/5)

lezzetlü ta‘āmlardan yimekten ve **şovuk** şular içmekden yığlınursın (Mİ, 40a/29)

3. Eylemden zarf yapar

a. “sevimsiz, hoş olmayan”

niçün güldüñ ve ne ‘aceb olmaduğ nesne gördüñ ki bu **şovuk** gülmek senden şadır oldı (MZ, 26b/3)

tanuğ ~ **tanuğ**, tanu-ğ biçiminde türeyen sözcük “şahit, delil” anlamlarına gelmektedir (Clouston, 1972: 518-519; Bilgen, 1989: 63; Erdal, 1991: 244). Kullanıldığı bağlama göre özne adı (subject), nesne adı (object) ya da hareket

(action) adı olabilmektedir (1991: 244). Sözcük *tanuqlık* ~ *tanuqlık* ve *tanuqsuz* sözcüklerinde taban olarak da kullanılmıştır.

1. Eylemden özne adı yapar

a. “şahit, delil”

anuñ teñri ilin véürse bana

*hem ol **tanuğ** olsun vérevem saña (SNB, 293/3)*

yūsuf eydür şuçlu zeliḥādur yalan

*bana **tanuq** olsun uşbu oğlan (YZ, 37/552)*

yusuf eydür iy şehen-şāh-ı cihān

***tanuğ**um vardur benüm uşbu zamān (KY, 18a/670)*

bin devem yüklerle yā resūl

*bahşış olsun anlara **tanuq** ol (GZ, 255a/1820)*

*‘avrat iki yalan **tanuq** düzdi. İl arasında getürdi. Tanuqlık virdiler pāzişāha sögdi diyü (MZ, 69b/11)*

*līkin anuñ gibi gerçek neyçün söyleyeler ki bunca kişi dört aydan berü zaḥmet çeke ve bunca **tanuqlar** ve ḥükm-nāme-y-ile gücin gerçek ola (KN, 37/5)*

*bir kişi ol ḥāşıl olan yiri issinüñ elinden güc-üle alsa ol yir issinüñ **tanuğı** olsa yir gendünüñ idüğine (Mİ, 23a/7)*

tolak, tola-k biçiminde türeyen sözcük “bükme; bükülmüş şey; kar fırtınası” anlamlarına gelmektedir (Clauson, 1972: 496-497). DS’de sözcük “başörtüsü, tülbent, yazma; boyun atkısı; çobanların çarık giymeden önce bacaklarına sardıkları bez ya da yün sargı, tozluk; çorak eskisi, paçavra” şeklinde tanımlanmıştır (DS, 2009/II: 1542). Üstünova “sağlamlığını artırmak için, çarığın çevresine geçirilen bağ, ip” anlamında sözcüğe yer vermiştir (2003: 598).

1.Eylemden nesne adı yapar

a. “ayağa sarılan sargı, ip/bez”

*eger yufğa çok sâhtiyândan olsa ihtilâf idip dururlar ba‘zılar katında revâ degüldür çârük giyürse kim şık **tolak** tolaya kim tobuğundan aşığa üç barmaq yir görünmeye mesh revâdur (Mİ, 9a/15)*

tutuk, tut-uk biçiminde türeyen sözcük “kapalı (hava); dili tutulmuş; felce uğramış; kapalı (perde) anlamlarına gelmektedir (Clauson, 1972: 453).

1.Eylemden nesne adı yapar

a. “peçe, yaşmak” vb. anlamında iken metafor ile “bulut” anlamındadır.

*çün yarındası oldı, gönüller aılası **tutuğın** güneşün altun ‘alemi bezedi (MZ, 25b/10)*

tükürük, tükür-ük biçiminde türeyen sözcük “tükürük bezlerinin ağza akan salgısı” anlamına gelmektedir (TDK, 2011: 2397).

1.Eylemden somut ad yapar

a.“tükürük bezlerinin ağza akan salgısı”

*baş çegzinüp ağır olmak ve kulağ çinlemek ve güvülmek ve cemi‘ beden seğrişmek ve çok uyuyup dişlerin kırıldatmak ve tamarları tolu olup mecmū‘-ı eṛāfi şovuk olmak sümügi ve **tükürügi** çok olmağdur (EM, 45b/3)*

uğrak, Clauson sözcüğün *uğra-* eyleminden türeyerek “seyahatte durulan nokta” anlamına geldiğini ve sadece Osm.’da yaşadığını belirtmiştir (1972: 90). Gülensoy, sözcüğü “oğur” (hık) (uğur, gidilen yön) isim tabanından {+Ak} eki ile türetildiğini belirterek “çok uğranılan yer” anlamını vermiştir (2007: 616,959). ET’de görülen *uğra-* eylem tabanı “planlamak, niyetlenmek” anlamındayken KT’nden itibaren EAT’nin sonlarına kadar “uğramak; rastlamak; saldırmak; başına gelmek; yol almak” gibi anlamlar kazanmıştır (Erol, 2014: 558).

1. Eylemden yer adı yapar

a. “geçilen yer”

*egerçi māl bende çok ola telef yolındadır ve havâdis yili **uğrağ**dadır (MZ, 17a/14)*

ol gece yağmur yağdı ol araya. Seyl uğrağı-y-ımış, seyl geldi. (KN, 140/8)

ulaşuk, ulaş-uk biçiminde türeyen sözcük TaS.'de “ulaşık (ulaşuk, ulaşıl, ulaşuh): 1. ileriden beri sürüp gelen, mütevâtir, mütevâli; 2. birbiri ardınca, arkası kesilmeksizin; 3. bağlılık, irtibat; 4. bitişik, muttasıl; 5. yakınlık, akrabalık” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 4 Mayıs 2016).

1. Eylemden durum adı yapar

a. “bağlı”

Açuk yaz bellü saır başı yoğaru sözi biri birine ulaşuk ve bir nâmeyi ki ğarazi çok ola (KN, 161/8)

Eger ğadı olmazsa müfti yâhüd beg ola durdukları yir şehre ulaşuk olsa kim ara yirde ekinlik otluğ olmasa ol ğavm gelüp cum'a namâzın ğılmak vâcibdür (Mİ, 19a/12)

b. “bitişmiş/bitişik”

Resül şalla'llâhu 'aleyhi ve sellem buyurur ki etlerüñ eyüsi oldur ki sünüğe ulaşuk ola (EM, 2b/11).

uşak ~ **uşağ** ~ **uşağ**, uvuşa-ğ biçiminde türemiş olan ve “kırılmış/ezilmiş; küçük parçalara ayrılmış”, mecazen/anlam genişlemesi ile “küçük, küçük şey (çocuk vb.); iftira” anlamlarına gelen *uvuşak* sözcüğünün metinlerdeki görünümüdür (Clausun, 1972: 16; Çağatay, 1978: 10-11; İlker, 2011: 197-202). Ayrıca İlker, *uşak* sözcüğünü *uv-* eyleminin en ileri türevi olabileceğini belirtmiştir (2011: 197-202).

1. Eylemden somut ve soyut ad yapar

a. “(küçük) çocuk”

dédi her biriñüz benüm sırdaşum

uluñuz atam kiçiñüz ğardaşum

uşağüñuz oğlum iki gözüm

sizüñ ile işbu ğadardur sözüm (SNB, 368/13-14)

uşağını iyidür burnundan ƙođar

anı tıyduñ ıığdı cānuñda buhar (YZ, 91/1358)

çün işitdi ağladı ıatunları

*oğlan **uşağ** çünki gördi anları (GZ, 242a/1471)*

b. “küçük”

*iri vü **uşağ** ‘aziz üzelil*

anuñ çun‘ına her biridür delil (SNB, 5/2)

anuñ emriyile ıuşanur ıuşağ

*ıarınca ne var olduğıçün **uşağ***

2. Eylemden sıfat yapar

a. “ufalanmış, parçalara ayrılmış, küçük”

***uşağ** toprak olđıl gözetme öte*

dilersin ki senden nesene bite (SNB, 132/10)

uvağ ~ **ıvağ**, Clauson sözcüğün *uv-* > *uva-* “ovalamak, parçalamak, toz haline getirmek için kırmak, ufalamak” eyleminden türeyip temel olarak “kırılmış/ezilmiş; küçük parçalara ayrılmış”, metaforla “küçük, küçük şey (çocuk vb.); iftira” anlamlarına geldiğini ve *uvşağ* sözcüğünün eşanlamlısı olduğunu söylemiştir. Araştırmacı *ufağ* (*uvağ*) sözcüğünün Orta Türkçe döneminde ortaya çıktığını, Osm.’da ilk devirlere kadar (14. yy.) tanıklandığını ve 17. yy.’dan sonra *ufağ* biçiminde tanıklandığını belirtmiştir (972: 4-5, 16). Erdal, *uvşağ* sözcüğündeki *iftira* ifadesini anlam genişlemesi olarak değerlendirmiştir (1991: 252-253). Ayrıca, İlker *uvağ* sözcüğünün *v > f* değişimi sonucu *ufağ* sözcüğünün tarihî dönemlerdeki görünümü olduğunu belirtmiştir (2011: 197-202). Sözcük Mİ’de *uvağın defegin* şeklinde ikileme ve EM’de *altun uvağı* şeklinde isim tamlaması olarak da kullanılmıştır. Ayrıca KEMŞ’de *ıvacuğ* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden durum adı yapar

- a. “kırılmış, parçalanmış”

*süñüler şınuh idi oğlar **uvağ***

dutulmuş idi kara yüz biñ tuvağ (SNB, 365/11)

2. Eylemden nitelik adı yapar

- a. “küçük”

*...dişleri aq ola ve düz ola eli ayağı **uvak** (KN, 88/8)*

*andan girü taşları tamām atmadın **uvağ**ın devegin göndürmek dağı mekrūhdur (Mİ, 27b/26)*

- b. “kısa”

*...çolañı yeri ve oñurı yoğun öksüz eyegüsi yoğun tüsi **uvak** tıynağları uzun... (KN, 97/1)*

- c. “toz, parça”

*altun **uvağı** (EM, 71a)*

3. Eylemden sıfat yapar

- a. “küçük”

haremün uzunı üç yüz adımdur

*içi düpdüz **ıvacuk** aqça kumdur (KEMSŞ, 5b/87)*

*ol piller sultānı direk gibi bir ayağın çıkarub birin basınca ol **uvak** cānavarlar derisin etin sünükinden ayıtladılar (MZ, 51a/6)*

*eger fetil edüp ol nefte bulaşdurup gendüzine götürünse ne ki **uvak** kurt varısa kırar (EM, 38a/14)*

*meger şol kadar ulu ırmağ ola kim **uvak** gemücükler yürüye (Mİ, 17a/20)*

4. Eylemden zarf yapar

a. “küçük”

on birinci uvaḡ gözedüp ulu ziyān-lu olma (KN, 43/7)

uvanuk, uvan-uḡ- biçiminde türeyen sözcük “kırılmış, parçalanmış, ufalanmış” anlamına gelmektedir (Çağatay, 1978: 11).

1. Eylemden durum adı yapar

a. “kırılmış, parçalanmış, kırık”

nā-gāh kengelden savaḡ kopa, akça hāsıl olmaya. Baḡuñ yaruḡ, ḡaftanuñ, yırtuḡ, çengüñ uvanuḡ eve gelesin; zīrā çalıcılar esrükler kiricisi-dür (KN, 15/153).

uyak ~ **uyanuk** ~ **uyanuḡ**, uyan-uḡ/-uḡ biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, temel olarak “uyanmış, uyumamış” metaforik olarak ise “açık göz; yapacağı işi bilen, dikkatli, tetikte olan; bilgili” anlamlarına geldiğini söylemiştir (2007: 976), TaS.’de sözcük “uyanuk (uyanık): agāh, haberdar” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 4 Mayıs 2016). Sözcük KY’da *uyak* şeklinde de tanıklanmıştır. SNB, MZ, KN ve RN’de sözcük {+IIk} ekine taban oluşturmuştur.

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “gönül gözü açık”

bir nice gün giçdi sözden söze baḡ

uyḡu geldi yusufa gönli uyaḡ (KY, 21a/805)

gerek dāniḡ ehli ve ḡabī‘atı ḡalāha muvāfiḡ ola ve gönli uyanuḡ ve Teñri te‘ālā ḡorḡusun bilür ola (MZ, 38b/12).

b. “bilgili”

uyanuḡla düzmeye böyle laḡif

kiḡi fikr édüp ḡāfiyeyle redif (SNB, 193/1)

c. “düzgün”

...yöriyişde **uyanuk**, bögrî sığanmış, budî içi gēñ, yanınıñ eti birmiş. (KN, 97/13)

d. “sağlam, canlı”

*dimişlerdür kim bir bazirgānuñ bir hoş kullı vardı gönli diri devleti **uyanuk** (MZ, 8a/13)*

2. Eylemden zarf yapar

a. “uykudan uyanmış”

uyanugiken nesne girmez ele

uyır olıcağ hoz ne hāsıl ola (SNB, 156/6)

*uykusından **uyanuk** geldi revān*

anlara düş gördigin kıldı ‘ıyān (KY, 21b/810)

*gece gündüz igirmi dört sātür. Anuñ iki bahşın **uyanuk** ol bir bahşın uyu (KN, 72/13)*

uzak, uza-k biçiminde türeyen sözcük “uzak, uzun süre devam eden/uzun süren/sürelî” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 283; Bilgen, 1989: 61; Erdal, 1991: 253). Erdal, ET’de sözcüğün daima zaman için kullanıldığını mekân için ise kullanılmadığını belirtmiştir (1991: 253).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “uzun süren, uzun süre devam eden”

kamu çig işüñ hep burada bişür

*yol **uzak**dur yükini burda divşür (RN, 42a/432)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “gerçekleşmesi zor/güç”

*...eger böyle olmazsa dahı añsızda olur **uzak endişelerine** irmedin peşimānlık içinde kalur (Mİ, 31b/4)*

b. “yakın olmayan”

ki çine deġin u $\check{c}$ abilür uzah

ni $\check{c}$ e çine yédi vü üzdi tuzaḥ (SNB, 203/13)

müsâfere ḥod dedüm uzak yollar kesmek-dür (KN, 66/14)

eger şehrden bir uzak ok atımı yir var-ısa andan ayrılmak şartdur (Mİ, 18b/14)

3. Eylemden zarf yapar

a. “yakın olmayan (mesafe//süre)”

bu ‘alem işi dâne durur tuzaḥ

düşer anda ni $\check{c}$ e kuş u $\check{c}$ sa uzah (SNB, 149/12)

ışkuñ devâsı oruç dutmaḥdur veyâ ağır yük çekmekdür veyâ uzak sefer etmekdür (KN, 135/2)

yaraşuk, yaraş-uk biçiminde türemiştir (Clouston, 1972: 973). TaS.’de sözcük “yakışık, yakışır, muvafık, münasip, layık; yakışıklı; süs, ziynet, güzellik” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 4 Mayıs 2016).

1. “Eylemden soyut ad yapar

a. “güzellik, süs, ziynet”

Kişinüñ yaraşuġı nesne vermek-dür (KN, 82/10).

yaruk ~ **yaruh**, yar-uk/-uh biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “yarılarak açılmış veya yarılarak oluşmuş; yarılarak açılmış yer, geniş çatlak, gedik; ince bir çizgi durumunda açılmış yara” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 1075). Erdal yar- eyleminin nesne adı olarak değerlendirmiştir (1991: 255).

1. Eylemden durum adı yapar

a. “yarılarak açılmış yara”

güneş ıssı aç karnı gövde arıḥ

başında ağır yük tabanı **yarık** (SNB, 272/11)

*başuñ **yaruk**, kaftanuñ yırtuñ çengüñ uvanuñ eve gelesin (KN, 153/14)*

2. Eylemden yer adı yapar

a. “yarılarak açılmış yer, çatlak”

***yaruh**dan baḥayım âdem göreyim*

yerümde yine epsem oturayım (SNB, 203/9)

*ammā **yaruk** kim mesh ider topuḡdan aṣaḡa olandur yuḡaru olan degül (Mİ, 9a/17)*

yasak, yasa-k biçiminde türemiş bir addır (Clauson, 1972: 974; İnan, 1956: 191). Menşei Türkçe olan bu sözcük Moğol istilasından sonra yaygınlaşmış ve ET’deki *yol* ve *töre – törü* yerini tutmuştur (İnan, 1956: 191). Clauson, ve Gülensoy bu sözcüğün Moğolcadan alıntı olduğunu belirtmiştir (1972: 974; 2007: 1079).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “töre, düzen”

*bize **yasak** böyledür her kim gele*

bu koruya girse ol begüñ ola (GZ, 271a/2305)

yastuḡ ~ **yasduḡ** ~ **yasduḡ**, Clauson sözcüğün *yasta-* eyleminden türeyerek “dayanılan şey” anlamına geldiğini söylemiştir (Clauson, 1972: 974).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “başın altına konulan nesne”

*başın **yastuḡa** gövdesin döşege*

ḡomadı gözin dikmiş idi göge (SNB, 106/7)

*başladı zindāncı **yasduḡı** urur*

yūsuf ol dem bir gezin hem çağırır (KY, 24a/920))

ittifaḡ eyle oldı kim bir gün bu pāziṣāh

*başın rāḫat **yastuḡına** ḡoyub uyudı (MZ, 26a/13)*

ve dün buçuğın döşekden döşeğe yatup **yastuğın** degşüre-y-idi (KN, 185/12)

ve yatduğı vaqt **yaşduğın** alçaq édeler (EM, 46b/4)

eger başından yana bir tahta pâresi ya **yaşduq** gibi nesne olsa kaldura başın üzerine secde itse câ'izdür (MÎ, 18b/6)

yavuk ~ **yavuh** ~ **yağuk**, yağı-k biçiminde türeyen sözcük temel olarak “yakın, yakın olan şey” anlam genişlemesi ile de “komşu, akraba” gibi anlamlarda **yağı-** eyleminin soyut ve özne adıdır (Clauson, 1972: 901; Bilgen, 1989: 61; Erdal, 1991: 253).

1. Eylemden özne adı yapar

a. “sevgili, sevilen”

*böyle yatdı yakınında ol **yavuk***

çünkü geldi irtte oldı yine yoq (GZ, 270b/2282)

2. Eylemden soyut ad yapar

a. “yakın”

*tağıl bazarı yöresinde **yavuh***

görür uyğuda kendözin aç tavuh (SNB, 225/5)

yazuk ~ **yazuğ**, yaz-uk/-uh biçiminde türeyen sözcük “günah; kusur; hata” anlamlarında hareket adıdır (Clauson, 1972: 983-985; Erdal, 1991: 256). TaS.’de sözcük “yazuk (yazık): günah, cürüm, suç” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 4 Mayıs 2016). KY, GZ, SNB ve YZ’da *yazuqlu* ~ *yazuğlu* “günahkâr” sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “suç, günah”

***yazuğdur** iñen yaluñuz qalmasun*

qızı yoğ oğulsuz dağı olmasun (SNB, 259/1)

‘afv ola mı ya bize ölmek gerek

yazuğumuz(ı) bize bilmek gerek (KY, 42a/1659)

béşikdeki genç oğlan baña tanuğ

şor ki yūsufda yoğ-durur yazuğ (YZ, 37/553)

pes didiler varalum peyğambere

ol yazuğlular ümizi servere (GZ, 241a/1436)

yazuğ müzd terāzūsı anca şırağ köprüsi

sekiz uçmağ kapusı kuds-i mübārekdedür (KEMŞ, 20b/375)

ve bil ki süci içmek key ulu yazuğdur (KN, 57/13)

*hağ ta‘ālā eydür bellü bilüñ kim yazuğın yarlığaram şol kimsenüñ kim günāhından
tevbe itdi (Mİ, 36b/21)*

yırtuğ, yırt-uğ biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, temel anlamda “yırılmış olan” metforik anlamda ise “utanması çekinmesi olmayan” anlamlarına geldiğini söylemiştir. Araştırmacı bu anlamların dışında “eskimiş, parçalanmış; (ses için) cırtlak, tiz, keskin; yırtılma sonucu oluşmuş yarığ” anlamlarını da vermiştir (2007: 1144).

1. Eylemden durum adı yapar

a. “yırılmış”

çıkar şehrden yūsuf görür bir ġarīb

tonı yırtuğ kendüsi şavru ġarīb (YZ, 58/862)

didi (iy) şāh gör yūsufuñ gömlegin

öñi yırtuğ olsa suç aña yağın (KY, 18a/678)

başuñ yaruğ kaftanuñ yırtuğ çengün uvanuğ eve gelesin (KN, 153/14)

yumşak ~ **yumşah**, yumşa-ğ/-h biçiminde türemiş sözcük soyut ve somut anlamlarda kullanılmaktadır (Clauson, 1972: 938; Bilgen, 1989: 64; Erdal, 1991: 256-257). EAT’de sözcük metaforik anlamda kullanılmıştır (Erol, 2014: 716).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “yumuşak”

*üzüm göyünmişi issidür **yumşak**dur ve hāmı şovuğdur (EM, 5b/20)*

*...baş barmaqları uçların kulakları **yumşag**ınuñ altından şoğa (Mİ, 9a/3)*

b. “hoş”

*bu od ne cevherdür gāyet laṭīf ve **yumşak** ve nurludur (Mİ, 5b/7)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “hafif, kısık”

*eyü yēñi arpayı alalar, dögeler, kabın çıkaralar, taş çölmekde **yumşak** odıla kaynadalar (EM, 5a/10).*

b. “yumuşak”

*ne **yumşah** mūm ola vü ne ḳatı taş*

ne yavlağ ḳahıgan ne inen yavaş (SNB, 363/3)

*taş u toprak arasından tohm dānelerin yarup ḳatı ağaçlardan nāzük ü **yumşak** yapraklar çıkarup datlu vü görklü ni‘metler ḳullarına rızḳ eyledi (KN, 2/5)*

c. “tatlı, hoş, güzel”

*eger gönli dahı ḳatısa **yumşak** geleciler ki müeşşir ola (MZ, 28a/10)*

3. Eylemden zarf yapar

a. “yumuşak”

*şöyle **yumşak** ve datlu olma ki yumşaglığundan yeyeler (KN, 31/7)*

b. “hafif”

...müşk ve kündüs ve çörek otı ve zire ve hurbak ve fülful bunları **yumşak** döğüp mäsüreyile burnına uralar (EM, 45a/8)

c. “hoş, güzel, tatlı”

eger söylerseñüz **yumşak** ve gökçek söylen (KN, 20/15)

yüksek, yükse-k biçiminde türeyen sözcük ad/sıfatıdır (Clauson, 1972: 915-916; Bilgen, 1989: 64; Erdal, 1991: 258).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “belirli bir yere göre daha yukarıda bulunan” (TDK, 2011: 2623)

*kişi şol kadar **yüksege** ağası*

ki düşicek şınmaya nesnesi (SNB, 132/5)

2. Eylemden sıfat yapar

a. “belirli bir yere göre daha yukarıda bulunan”

*süheyl eydür uş böyle **yüksek** tama*

kemend almayup ağmağı kim uma (SNB, 115/7)

*... ol çemen-zârda bir qarğa bir **yüksek** tağda bir ağda yuva eyleyüb vağan dutmışdı (MZ, 63b/12)*

*şehrlerde **yüksek** yire çıkmagınca gün batduğı yir görünmez (Mİ, 11a/30)*

b. “uzun”

grü döndi vü mişeye vérdi yan

*görür bir inen **yüksek** ağaç revān (SNB, 195/4)*

3. Eylemden zarf yapar

a. “belli bir yere göre daha yukarıda bulunan”

*ve ev alur-ısañ bir yerde al ki dükeli evlerden **yüksek** ola; tā halk seni gözlemeye (KN, 95/12)*

b. “derin”

*sini giñ ve **yüksek** kâzalar kıbledin yaña tâbût şıgacağ deñlü şapacağ eylemek yigdür (Mİ, 20b/1)*

c. “altı ile üstü arasındaki uzaklık çok olan” (TDK, 2011: 2623)

*bilgi kim evin dañi iñen büyük **yüksek** itmeye (Mİ, 37a/20)*

yülük, yüli-k biçiminde türeyen sözcüğün Clauson “tam kazınmış, pürüzsüz” anlamında edilgen sıfat/ad olduğunu söylemiştir (1972: 928).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “tırışlı, saçsız, saçı kazınmış” (Korkmaz, 1973: 454)

*alnı **yülük** ve bir pâre ip yanında bağı ve çevresinde bıçağlar salınur (MZ, 29a/12)*

2.1.25 {-**(I)m**}

ET.’de bulunan bir ektir. Bilgen, soyut ve somut adlar türettiğini belirtmiştir (1989: 65). Erdal, eylem kök ya da tabanlarına eklenerek daha çok iki heceli sözcükler türeten bir ek olarak {-**(X)m**} biçiminde verdiği ekin tek heceli tek örneğinin *yem*, üç heceli tek örneğinin ise *tamızım* sözcüğü olduğunu belirtmiştir. Öte yandan ekin üç temel işlevinin olduğunu vurgulayarak bu işlevlerin hareket adı, geçişli eylemlerin nesnesini, geçişsiz eylemlerin ise öznesini belirten adlar ve son olarak da nicelik belirten adlar türetmek olduğunu söylemiştir (1991: 291). Eraslan, ekin soyut ve somut isimler türettiğini ve [+lığ]/[+liğ] ve [+sız]/[+süz] ekleriyle genişlemiş şekillerinin sıfat olarak kullanıldığını belirtmiştir (2012: 106). Tekin, eki işin sonucunu bildiren ek olarak değerlendirmiştir (1992: 84).

Banguoğlu, EAT.’nde ekin henüz işlekliliğini kaybetmemiş olduğunu ve daha çok tek heceli eylem köklerine eklenerek genellikle soyut adlar bazen de somutlaşmış adlar türettiğini belirtmiştir (1938: 110). Timurtaş, EAT.’nde, ekin genellikle yalnız bir defada veya bir hamlede olan işi ve mahsulünü ifade ettiğini

söylemiştir (2012: 81). Gülsevin, eki {-(I)m} biçiminde vererek genellikle bir defada veya bir hamlede yapılan işleri gösteren ve ünlü uyumuna uyan bir ek olarak değerlendirmiştir (1997: 135).

2.1.25.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

adım, Gülensoy sözcüğün, *āt-ım biçiminde etimolojisini yaparak “yürümek için yapılan ayak atışlarının her biri, bir adımda alınan yol” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 49). Tietze, hareket adı (nomen actionis) olarak değerlendirdiği sözcüğün “mesafe ölçüsü” için de kullanıldığını, ayrıca bağlama göre “adım başında, her yerde” anlamının da bulunduğunu belirtmiştir (2002: 100). KEMŞ’de sözcük *adımla*- “ölçmek” eyleminde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden hareket adı yapar
  - a. “yürümek için yapılan ayak atışlarının her biri”

anuñ buyruğınsuz adılmaz adım

boğazdan aşığa yudılmaz yudım (SNB, 3/3)

...āhıret işin ilerü getürmegi tiz tut te’hır itme dir her adım kim adarsın ömrün müddetinün her bir nefesi gibidür her çoğana kim konursın ömründen bir gün gibidür her adım atduķca her çoğana konuķca ka’beye yakın varursın (Mİ, 28b/6-7)

- b. “hamle girişim”

gelün ölelüm bir eyü ad ile

nite kaçmağa bir adım adıla (SNB, 170/15)

2. Eylemden (sayı sıfatları ile birlikte) ölçü (birim) adı yapar
  - a. “bir ayak atışıyla alınan ve uzunluğu yaklaşık 75 cm olan mesafe” (TDK, 2011: 29).

çekdi kopardı yirinden pes anı

getürüben atdı ol haq aşlanı

şöyle kim getürdi atdı ol imam

*yüz **adım** ka ‘beden gitti tamām (GZ, 202b/265)*

*iki yüz **adım** ölçdüm uzununu*

dahı üç yüz adımladım inini (KEMŞ, 3a/39)

*eger düşmene bir **adım** ilerü gelebilürseñ bir **adım** gérrü qalma andan ki düşmen
elinde dutsaq olasın (KN, 77/15)*

*eger sefere gitse yā sefer müddeti kadar yire gitse bir maşlaḥatına şu biñ **adım** yir
irak olsa şusuz teyemmüm almaq dürüstdür (Mİ, 9b/7)*

alım, al-ım biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, temel olarak “tek bir alma veya kabul etme hareketi” anlamındayken kullanımda genellikle “borç” (kendine bağlı) ya da “vergi” (hükümet tarafından alınan) ve “satın almayı” da kapsayan geniş bir anlam alanına sahip tek hareket adı (nomen single action) olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı 14. ve 16. yy. Osmanlı Türkçesinde sözcüğün “kişinin kendisine bağlı bir borç” ve *alım satım* ikilemesinde “alışveriş, ticaret” anlamında kullanıldığını aktarmıştır (1972: 145-146). Erdal, sözcüğün “bir kişi ya da kurumdan alınan ya da verecekli itibarıyla borç” anlamına geldiğini belirterek *berim* sözcüğüyle sık kullanıldığını ve *alım berim (berim alım) kâl-* ifadesinin “vergi”, *berim alım bol-* ise “alacaklılar” anlamına geldiğini söylemiştir. Ayrıca sözcüğün genellikle maddi borcu ifade ederken sonraları zorunlulukları ve sorumlulukları da ifade ettiğini belirtmiştir (1991: 296). Bilgen ise “alış” anlamını vererek soyut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 65). Tietze, sözcüğü hareket adı (nomen actionis) olarak değerlendirmiştir (2002: 152). Gülensoy, “almak işi; cazibe” anlamlarına geldiğini söylemiştir (2007: 66). TaS.’de “alacak, hak” anlamında; DS’de “vergi; çalım, gösteriş; hacim, ölçü; suç karşılığı ceza; alacağı, alabileceği” vb. anlamlarda kaydedilmiştir (TDK, 25 Ekim 2015). Mİ’de sözcük *alımlı* “alacaklı” sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden hareket adı yapar
  - a. “alacak, hak”

...biñ direm gümüſ olsa yıl tamām olmadın zekātın virse yine yıl tamām olmadın gümüſ helāk olsa bir kiſide biñ aqça **alımı** olsa bu virdügi zekāt ol **alımınıñ zekāti** yirine durur (Mİ, 22b/12-13)

atım, at-ım biçiminde türeyen sözcüğün Clauson genellikle “tek bir atış ve ok atılarak hesaplanan uzaklık” anlamında tek bir hareket adı (noun single action) olduğunu belirtmiştir (1972: 59). Erdal, “atıcılıkta becerikli kiſi, keskin niſancı; cesur, kahraman ve metre (ölçü)” anlamında kullanıldığını söylemiştir. Erdal, sözcüğü geçişli eylemden türeyip nesne belirtmeyen özne adı olarak değerlendirmiştir (1991: 291-292). Bilgen sözcüğün “atış” anlamında soyut ad olarak yorumlamıştır (1989: 65). Tietze, ise hareket adı (nomen actionis) olduğunu belirterek ölçü birimi anlamında kullanıldığını ifade etmiştir (2002: 100, 222). Gülensoy, “atmak işi; atılan bir şeyin gidebileceği uzaklık” anlamında aktarmıştır (2007: 87). TaS.’de sözcük “atımı yer (... atımı yer): atılan ...ın çıkış noktasıyla ulaştığı nokta arasındaki yer”; “atım yeri: ok, kurşun menzili, okun veya kurşunun ulaşabileceği yer”; “ok atımı yer: bir okun gidebileceği yer” maddebaşlarında tanıklanmaktadır. DS’de ise sözcük “atım: lokma” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 25 Ekim 2015).

1. Eylemden hareket adı yapar (*Ok atımı* vb. tamlamalarda ölçü bildirir.)
  - a. “menzil, atılan bir şeyin gidebileceği mesafe”

*Aqşâyile Şahrenüñ oq **atımı** bir yanı*

Qamu girçekler canı Quds-i mübârekdedür (KEMŞ, 19b/364)

*...eger ſehrden bir uzak oq **atımı** yir var-ısa andan ayrılmak ſartdur (Mİ, 18b/14)*

büküm, bük-üm biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, “bir katlama; yünün bir çilesi” anlamında sadece Osm.’da (?) yaşayan tek bir hareket adı (noun single action) olduğunu söylemiştir (1972: 327). Tietze, “kıvrım, kat” anlamına geldiğini aktararak hareket adı (nomen actionis) olarak değerlendirmiştir (2002: 405). Gülensoy “kat, katmer” anlamını vermiştir (2007: 194). DS’de “yufkanın dört köşe olarak dürülmüş

şekli; kat, katmer; dönemeç; dört yufka ekmeğinin katlanmasından oluşan birim” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 25 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “zor, zahmetli”

günüm intizâr ile nişe geçe

demidür ki şuya bırağam keçe

ne var ağır olaşisa bu yüküm

*bola kim dürişdügüm ola **büküm** (SNB, 100/1)*

büklüm, bükül-üm biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, “bükülmüş şey, kıvrım, dönemeç” anlamına geldiğini aktararak sözcüğü hareket adı (nomen actionis) olarak değerlendirmiştir (2002: 404). TaS.’de “kıvrıntı”; DS’de “dönemeç” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 25 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “kıvrım, halka”

*...pes kulaqları içindeki ve taşındağı **büklümleri** ve göbek icine ve tırnaqlarınıñ kesilmedik yerlerine ve sünnet derüsinüñ içine tamām şu döküde zîrâ eli-y-ile dürtse bedeni üzerine akmasa ne âbdesti dürüstdür (Mİ, 8a/34)*

dutam, Clauson *tutum (tutom)* biçiminde maddebaşı yaptığı sözcüğü *tut-* eyleminden türeyerek temel olarak “tek bir kavama hareketi (a single act of grasping)” anlamında tek bir hareket adı olarak değerlendirmiş ve sözcüğün somut olarak “avuç dolusu (a handful)” anlamına da geldiğini söylemiştir. Araştırmacı Orta dönemde sözcüğün *tutam* biçimini aldığını belirtmiştir (1972: 457). TaS.’de “tutam: deste, demet”; DS’de “dutam: elle tutulan miktar, tutam; tutam (I) [tutum]: bir avuçluk (ot, ekin, vb. şeyler); tutam (II): belge, tutam (III): durum” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 09 Ekim 2015).

1. Eylemden miktar (ölçü) adı yapar

- a. “bir avuçluk (ot, ekin vb. şeyler), deste, demet”

*Boy ve kettān toħmı, mūm ve az yađı onar direm, gūnlük yēdi direm, iklīlū’l-melik, bābadya birer **dutam**, lāden ve amāmā üçer direm, otlaruñ dūkelin dōgeler ve eridecegin erideler (EM, 52a/13)*

- b. “miktar”

*Ve eger bēş direm besfāyici bir **dutam** kelem yaprağıyıla bişüreler ve şıalar, yaprağı bırağalar bir avuc ‘aşfūr toħminuñ içiyile bile aynadalar, yēyeler hem tabī‘atı sürer, yumşadur (EM, 58a/5)*

*... er adam kefeni iki çadır bir göñlekdür çadır uzunluğı şol adar ol kim başından ayağından bir **dutam** bağlayalar (Mİ, 20a/23)*

giyim, giy-im biçiminde türeyen sözcüğü Clauson tek bir hareket adı olarak yorumlayarak, asıl anlamda “tek bir giyme hareketi” kullanımında ise “giyim eşyası, giysi” anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 704). Erdal, sözcüğün “elbise” anlamında nesne adı olarak değerlendirmiştir (1991: 294). Tietze, “elbise, urba; at süsü, at zırhı” anlamlarını aktararak sözcükteki eki hareket adı (nomen actionis) ve dolayısıyla somut ad yapan ek olarak değerlendirmiştir (2009: 142). Gülensoy, “giyim” anlamını vermiştir (2007: 368). TaS.’de “geyim (giyim): 1. elbise, urba; 2. (giyecek şeyler hakkında) tane; 3. zırh, savaş elbisesi”; DS’de “elbise, çamaşır vb. giyilecek şey; sağlam dayanıklı” vb. anlamlarda kaydedilmiştir (TDK, 25 Ekim 2015).

Sözcük, GZ’de *giyimli* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden nesne adı yapar

- a. “zırh”

busuda varımış kāfir çerisi

*iki biñ er **giyimli** her birisi (GZ, 215a/640)*

görüm, gör-üm biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, temel anlamda “tek bir görme hareketi”, ilk devirlerde “alametleri/belirtileri inceleme” ya da sadece

“belirti/alamet/kehanet” anlamlarına geldiğini belirterek tek bir hareket adı olarak değerlendirmiştir (1972: 745). Erdal, sözcüğün hem gelişmiş anlamlarda “görüŖ/bakma/görünüm” (view) hem de “belirti/alamet/kehanet” (omes) anlamına geldiğini belirtmiştir (1991: 295). Tietze, ET.’deki “görme, görüŖ” anlamından anlam genişlemesi ile “hayvanların tımarı” anlamına geldiğini söylemiştir (2009: 178). Gülensoy ise sözcüğü “görme yetisi” olarak anlamlandırmıştır (2007: 385). TaS.’de sözcük “görümlü: bakmaya mecbur; görümlük: yüz görümlüğü” maddebaŖında tanıklanmaktadır (TDK, 25 Ekim 2015). Mİ ve KN’de hareket adı olan sözcük “bakmaya zorunlu, muhtaç” anlamındaki (Üstünova, 2003: 414; Doğan, 2011: 215) *görümlü* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “bakma, bakma iŖi”

*her kime kim muhtâc olasin kendüzünüñ aña kul eyle ki ol hâlde sen aña **görümlüsin***
(KN, 123/4)

*...Ŗâyed kim ölesin bunlar kücücük Ŗalalar bunları kimün Ŗapusına **görümlü** idersin*
(Mİ, 30a/22)

içim, iç-im biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, “tek bir içecek ya da tek bir içme hareketi” anlamında tek bir hareket adı (noun single action) olarak değerlendirmiştir (1972: 27). Tietze, “bir kerede içilen miktar” anlamına geldiğini söyleyerek hareket adı (nomen actionis) olarak yorumlamıştır (2009: 366). Gülensoy, “içmek iŖi ya da biçimi” anlamını vermiştir (2007: 424). TaS.’de sözcük “içimli: içilecek halde olan, içilebilen” maddebaŖında tanıklanan sözcük DS’de “içim: tat, lezzet” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 25 Ekim 2015).

1. Eylemden (sayı sıfatları ile birlikte) miktar (ölçü) adı yapar

a. “yudum, bir yudumda içilecek miktar”

tahta ikrâm eylediler giçmedi

*salânatdan bir **içim** Ŗu içmedi* (KY, 48b/1918)

yā emīre'l-mū'minīn Tangrı-çün bir içim su buyur içeyin andan soñra sen bilürsin
(KN, 60/14)

inam, *ına-m biçiminde türeyen sözcüğe TaS.'de “inanılmış, itimat edilmiş, güvenilmiş, emin, mutemet; itimat, güven, emniyet” anlamları verilmiştir. DS'de sözcük “inam etmek: inanmak” ve “inamlamak: birine saklaması için bir şey vermek” maddebaşlarında bulunmaktadır (TDK, 25 Ekim 2015). Sözcük KN'de *inamsuz* “güvenilir olmayan, hain” sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “güvenilir, emin, inanılmış”

bir hâlde ki saña yüz gösterile ol işde inamsuz kişilere i'timād kıлма ve emīn kişilerden i'timāduñ kesme (KN, 43/13)

istem, iste-m biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “talep” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 418). TaS.'de “istemli olmak: arayacak olmak, aramak istemek” maddebaşında bulunmaktadır (TDK, 25 Ekim 2015). Sözcük SNB'da *istemli* “isteyişli, istekli” sözcüğünde taban olarak tanıklanmaktadır.

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “isteyiş, istek, arzu”

ne bir nesnedür ki anı bulalar

ne yarar ki istemli olalar (SNB, 38/14)

ölüm, öl-üm biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, “tek bir ölme hareketi, vefat” anlamında tek bir hareket adı olarak değerlendirmiştir (1972: 146). Erdal da sözcüğün “vefat” anlamında hareket adı olduğunu belirtmiştir (1991: 292). Bilgen, sözcüğü soyut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 65). Gülensoy, “mevt, vefat” anlamında aktarmıştır (2007: 661-662).

1. Eylemden soyut ad ve hareket adı yapar

a. “vefat”

bu kez çün dün ü gün çāre isteyelüm

*aña çāre vardur çün degüldür **ölüm** (SNB, 47/2)*

niçe kibr ü hevā uşada seni

***ölüm** evreni bir gün yuda seni (RN, 15a/132)*

*bidnūs **ölüm** şalāsın urdı (MZ, 33b/8)*

*on birinci, elbetde karı ‘avrata ve şayruya yakınlık eylemeyeler ki mefācā **ölüm**in getirür (EM, 59a/12)*

*bilgil kim hasta adama **ölüm** nişānı belürse eydeler vaşıyyet itmek peygamber sünnetidür vaşıyyetüñ varsa it diyeler (Mİ, 20a/1)*

*...zīrā **ölüm**-ile uyşu ikkisi birdür ammā birisi dirilik-ile yaşur, biri ölmüş yaşur (KN, 74/4)*

b. “çok sıkıntı çekme” (Boz, 2012: 400)

*ki sulţānuñ öñinde ud **ölüm**dür*

eger zerreyyise şuçdur delümdür (RN, 24a/232)

salkum, salk-um biçiminde türeyen sözcüğün Clauson iki farklı anlama geldiğini belirtmiştir. Araştırmacı sözcüğün “soğuk, kırağı vb.” anlamında daha sonraları ise “asılı olan şey, bir üzüm salkımı, küpe vb.” anlamlarda kullanıldığını belirterek ilk anlamda tek bir hareket adı olan *sarkım* ile eşanlamlı olduğunu ancak *sark-* eyleminin “gevşekçe asılı olmak vb.” anlamına da geldiğini, dolayısıyla ikinci anlamıyla anlamsal olarak *salkım* sözcüğünün tabanı olduğunu söylemiştir (1972: 826). Gülensoy, *salkı-* “gevşeyip sarmak, salınmak, pörsümek” eyleminden türediğini belirttiği sözcüğün “üzüm gibi, birçoğu bir sap üzerinde bir arada bulunan yemiş” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 726). TaS.’de sözcük “salkım küpe kulak salgımı, kulak salkımı, salkum küpe): kulağa takılmakla beraber ayrıca alt uçlarından ve enseden birbirine bağlanıp başa giyilmiş şeye asılan küpe” maddebaşında bulunmaktadır. DS’de ise “salkım: akasya” anlamında kaydedilmiştir

(TDK, 25 Ekim 2015). Bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere sözcük “gevşeme, sarkma” anlamında hareket adı olmakla birlikte nesne adı olarak da kullanılmıştır.

1. Eylemden nesne adı yapar
  - a. “üzüm gibi, birçoğu bir sap üzerinde bir arada bulunan yemiş”

degme direk arası altun tegek

salkumını incürden kılmak gerek (YZ, 32/468)

sarım, sar-ım biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “sarma işi; bir şeyi bir kez saracak miktar” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 737). DS’de sözcük “keten ya da kendirin eğilmemiş liflerinden yapılan ince iplik” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 25 Ekim 2015). Sözcük MZ’de *sarmaşmak* “sıkıca sarılmak; dolaşmak”, EM’de *sarmaşuk* “sarmaşık (bitki)”, SNB ve EM’de *sarmusağ/sarmusağ* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden hareket adı yapar
  - a. “sarma işi, dolaşma”

bilürsin yéyidür bilür cümle halk

neye uğrar ise şoğan şarmusağ (SNB, 305/13)

ol ağaç üzerinde bir ilan sarmaşub-durur (MZ, 56b/1)

sarmaşuk issidür kurudur, ma‘deye kuvvet vérür (EM, 21b/12)

segirdim, seğırt-im biçiminde türeyen sözcüğe TaS.’de “akın, hücum; koşma, koşuş” anlamları verilmiştir (TDK, 25 Ekim 2015). Gülensoy, Anadolu ağızlarında sözcüğün “bir atışta gidilecek yer; eğiklik, eğim, akıntı” anlamlarında kullanıldığını ve “seğırdim oluşu: değirmen çarkından arka giden suyun aktığı dil oluk” anlamına gelen bir ifadenin bulunduğunu aktarmıştır (2007: 747-748). DS’de Gülensoy’un aktardığı anlamların dışında “yabancı keklıkların evcil keklığın sesine gelmeleri ve koşu” anlamları da bulunmaktadır (TDK, 25 Ekim 2015). SNB’da tanıklanan bu sözcük için TaS.’de “akın, hücum” (TDK, 25 Ekim 2015) anlamı verilmiştir. Ancak kanaatimizce “koşma, koşu” anlamında olmalıdır.

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “koşma, koşu”

ol aradan atun başın şaldılar

segirdim ile kapuya geldiler (SNB, 62/12)

*Bu yañadın dahı arslan kaplan haşatıla kaçır gibi oldı. Piller anı görüb şıduğ diyü
segirdim şaldılar (MZ, 51a/3)*

sohum, sok-um biçiminde türeyen sözcüğün Clausun, temel anlamda “tek bir sokma hareketi” Kaşgarlı’da bir deyimde “saplanmış temrenli okun ıslığı” anlamına geldiğini belirterek Osm’da *sokum* biçiminde “tek bir sokma hareketi (the act of insertion); ekleme noktası/yeri (the point of insertion), (örneğin atın kuyruğunun vücuda birleştiği nokta)” anlamında kullanıldığını belirtmiştir (1972: 811). Gülensoy, sözcüğün ET.’de “bir şey sokulabilecek kadar yer” anlamına geldiğini vererek “lokma” olarak anlamlandırmıştır (2007: 794). TaS.’de sözcük “lokma, ağzına bir defada sokulan yiyecek”; DS’de “lokma; azıcık” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 25 Ekim 2015).

1. Eylemden (sayı sıfatları ile birlikte) ölçü (miktar) adı yapar

a. “lokma, ağza bir defada sokulan yiyecek”

ta ‘ām ağzına kıomadı bir sohum

gül-istāna incü şaçardı tohum (SNB, 210/12)

söküm, sök-üm biçiminde türeyen sözcüğü Gülensoy (2007: 806) “sökme işi” olarak anlamlandırmışken TaS.’de “kuvvetle yürüyüp gelme, sökün, çıkış tarzı” anlamları verilmiştir. DS’de “sökün” ise “göçmen kuş kümelerinin ilkbaharda gelip sonbaharda gitmeleri”; “hep birden, topluca, arkası kesilmeden”; “birdenbire uzaktan görünme (topluluk)”; “karların erimesiyle tepelerden gelen sel suları”; “kitle halinde hareket” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 25 Ekim 2015).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “toplu halde yürüyüp gelme, kitle halinde hareket”

at üstinde turur iken bağıdı

görü kavmi döküldi vü ağıdı

*çü gördi ki yavuz degüldür **söküm***

dédi dek turayım déreyim ögüm (SNB, 238/12)

tadım, tat-ım biçiminde türeyen sözcük temel olarak “tadma işi” anlamında hareket adı olmakla birlikte “lezzet” anlamında soyut ad olarak da kullanılmaktadır.

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “lezzet”

*çü cān luḫfi ḫūnında ṭada **ṭadım***

demesüñ ki ben ma‘rifetden yadım (SNB, 3/4)

ulam, ula-m biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, temel anlamda “tek bir bağlama/bağlantı hareketi”; kullanımda ise daha ziyade süresiz olarak “sürekli, devamlı, daimi” anlamında tek bir hareket adı olarak değerlendirmiştir (1972: 146). Erdal da sözcüğün “değiştirilemez, daimi, kalıcı” anlamına geldiğini belirtmiştir (1991: 295). Gülensoy, Anadolu ağızlarında sözcüğün “yükselti, angarya” anlamına geldiğini aktararak “zümre, grup” anlamı vermiştir (2007: 964). TaS.’de “ulam ulam: sıra sıra, arka arkaya” ve “kelp ulamı: köpek sürüsü” maddebaşlarında bulunmaktadır. DS’de Gülensoy’un aktardığı anlamlar dışında “ekli, bağlı” anlamı da kaydedilmiştir. Bunun dışında “ulam ulam” maddebaşı da “akın akın, yığın yığın, art arda” biçiminde anlamlandırılmıştır (TDK, 25 Ekim 2015) SNB’da *ula-* eylemi *geh ağlar idi gāhī güler idi // géceleri gündüze ular idi (76/7)* beytinde tanıklanmaktadır (Cin, 2012: 114).

1. Eylemden zarf yapar

a. yineleme ile “kesintisiz, sürekli, devamlı”

*pes **ulam ulam** haberler kıldılar*

ol kaçanlar döndiler hep geldiler (GZ, 213b/597)

yim ~ yém, ye-m biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, temel anlamda “tek bir öğün” genel anlamda ise “yiyecek, gıda” anlamına geldiğini belirterek tek bir hareket adı olduğunu söylemiştir (1972: 934). Bilgen, sözcüğü somut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 67). Erdal, nesne adı olarak yorumlamıştır (1991: 294-295). Gülensoy, “hayvan yiyeceği; tuzağa takılan yiyecek veya nesne” anlamında yer vermiştir (2007: 1117). TaS.’de çeşitli maddebaşlarında bulunan sözcük DS’de “yem: leblebicilerin kullandığı bir ölçek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 25 Ekim 2015).

1. Eylemden yiyecek adı yapar
  - a. “yiyecek, gıda (hayvan)”

*illā bu benim bargirim iki gündür **yim** yimedi (MZ, 64b/1)*

*ve eyü öküz al ve eyü **yém** vér (KN, 188/5)*

yarım, yar-ım biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, temel olarak “tek bir yarma/bölme hareketi” buradan da “yarım (a half)” anlamına gelen tek bir hareket adı (noun single action) olduğunu söylemiştir (1972: 968). Erdal, sözcüğün genellikle “yarım (half)” anlamında kullanılmakla birlikte “parça” anlamında da kullanıldığını belirtmiştir (1991: 295). Bilgen ise sözcüğü soyut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 66). Gülensoy, sözcüğün ET ve OT’de “bir şeyin yarısı” Anadolu ağızlarında “bir tahıl ölççeği; fitıklı” anlamında olduğunu aktararak “bütün bir şeyin ayrıldığı iki eşit parçadan her biri; tam ve istenildiği gibi olmayan, eksik, noksan; (mec.) hastalıklı, sakat, sağlıksız; bir bütünün yarısı olan miktar” anlamlarına geldiğini söylemiştir (2007: 1075). TaS.’de “yarım eylemek: ikiye bölmek, iki biçmek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 25 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar
  - a. “ikiye bölünmüş, iki parça”

ķılıķ yalmanı nite kim ıldırım

*neye uğrasa eyler idi **yarım** (SNB, 172/9)*

- b. “tam ve istenildiği gibi olamayan, eksik, noksan”

*pes eyle olsa dostlık gitmiş ola ve o dostdan sakın ki dostlığı **yarım** ola (KN, 111/10)*

2. Eylemden sıfat yapar
  - a. “bir bütünün yarısı olan miktar”

*gerek ki bir akçalık günāha **yarım akçalık** ‘uķūbet kılasın (KN, 121/6)*

*benefşe ve ĥatmī birer cüz sūsen dibi iki cüz arpa unı ve baķla unı **yarımşar cüz** ve bābadya bir cüz bu dūkelini mūmrūğanıla zamād édeler (EM, 60a/10)*

- b. “tam ve istenildiği gibi olamayan, eksik, noksan”

*gel imdi benūm dostlaruma varalum ol **yarım dosta** vardılar kığırub taşra geldi (MZ, 16a/14)*

*ve pādīşāhlar ki senūñ ħuruñdur eger dost olursañ **yarım dost** olma (KN, 187/4)*

yudum, yut-um biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “bir içişte yutulacak miktar” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 1170). TaS. Sözcük “lokma, bir defada yutulacak kadar (yemek)” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 25 Ekim 2015). Sözcük “tek seferde yutma, yutma işi” anlamında hareket adı olmakla birlikte ölçü (miktar) adı olarak da kullanılmaktadır.

1. Eylemden hareket adı yapar
  - a. “yutma işi”

anuñ buyruğinsuz adılmaz adım

*boğazdan aşığa yudılmaz **yudım** (SNB, 3/3)*

2. Eylemden (sayı sıfatları ile birlikte) ölçü (miktar) adı yapar
  - a. “bir içişte yutulacak miktar”

*eger bir loķma yise ya **yudum** Şu yudsa fāsīd olmaz (Mİ, 13b/10)*

2.1.26. [-inca]

İşlek olmayan bir ektir. Yalnızca *şorınca* sözcüğünde tanıklanmıştır. Söz konusu sözcük SNB’da üç kez kullanılmıştır. TT.’de görülen *çekince*, *söylence*, *eğlence* vb. dönüşlü tabanlara eklenen {-cA} ekinine (Korkmaz, 2014: 148-149) benzemektedir.

2.1.26.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

şorınca, şor-inca biçiminde türeyen sözcük, TaS.’de 14. yy.’a ait olduğu belirtilen beş eserden tanıklanarak “soru, sual” şeklinde anlamlandırmıştır (TDK, 01 Eylül 2015).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “soru, sual”

katuma getirüñ anı göreyim

şorincam ki ola aña şorayım (SNB, 247/8)

kapucıya dédi kim benüm saña

şorincam var anı déyivér baña (SNB, 262/11)

harîfüz elümüzde uş cām var

tapuña senüñ bir şorincam var(SNB, 283/5)

2.1.27. {-mA}

ET.’de örneği az olan bir ektir. Gabain ad olarak çok az örneğinin olduğunu daha çok sıfat türettiğini belirtmiştir (2007: 53). Tekin de sıfat olarak kullanıldığını

söylemiştir (1992: 84). Bilgen, ad ve sıfatlar türettiğini ifade etmiştir (1989: 67). Erdal, ekin basit eylem köklerine eklenmekle birlikte türemiş eylemlere de eklendiğini, geçişsiz eylemlerin öznesine, geçişli eylemlerin ise nesnesine (direct object) işaret ettiğini ve bazı örneklerin eylem yönetimi (verbal rection) işlevinde bulunduğunu ifade etmiştir. Ayrıca ekin eski dönemlerde görülmekle birlikte Karahanlı metinlerinde işlev kazandığını belirtmiştir (1991: 316). Eraslan, az olarak kullanılan ve soyut, somut adlar türeten bir ek olarak değerlendirmiştir (2012: 107).

Banguoğlu, mastar (infinitive) başlığı altında değerlendirdiği ekin çok işlek olmadığını, ancak bazı donuk (froze noun) adlar oluşturduğunu söylemiştir (1938: 111). Timurtaş, ET. ve EAT.’de bu ekle somut anlamda ad türetildiğini, ekin hareket ve oluş adı olarak kullanılmasının ve {-mAk} mastarının hafifletilmiş şekli olarak kabul edilmesinin ise son zamanlarda ortaya çıktığını belirtmiştir (2012: 81). Gülsevin ve Şahin, aslında mastar olan bu ekin aynı zamanda kalıcı adlar da türettiğini ifade etmiştir (1997: 136; 2009: 57).

2.1.27.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

bürüme, bürü-me biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, “bütün vücudu kaplayan” anlamına geldiğini belirterek sözcükteki eki edilgen sıfat-fiil anlamında sıfat yapan ek olarak değerlendirmiştir (2002: 407). Clauson, *bürme*: şeklinde maddebaşı yaptığı sözcüğün temel anlamda “bürülmüş ya da kuşatılmış şey” anlamında edilgen somut ad olduğunu ve “bel bandı (uçkur), bağ, mancınık vb.” anlamında tarihi lehçelerde bulunduğunu söylemiştir (1972: 366). Atalay, sözcüğü “don, torba gibi şeylerin ağı”; Ercilasun ve Akkoyunlu “şalvar beli, torba ağı gibi büzülebilecek yuvarlak nesne” anlamında aktarmıştır (1999/IV: 125; Ercilasun, Akkoyunlu, 2014: 607). TaS.’de “bütün vücudu kaplayan” DS’de ise “bürme (I)” ve “bürüme(I)” biçiminde ik ayrı maddebaşı yapılan sözcük “başörtüsü, çarşaf, çar, atkı; küçük koruluk” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015).

1. Eylemden sıfat yapar

- a. “şalvar beli, torba ağzı gibi büzülebilecek yuvarlak nesne”

hem eyle ki cellād é der kıanluyı

*yanıra gelüp **bürime** tonluyı*

şuta ya şurup arşurı şalıcaş

iki bölér idi şıyar bigi řař (SNB, 297/12)

encüme ~ **éncüme**, incü-me biçiminde türeyen sözcüğü Dilçin SNB’da sözlük bölümünde “incinmek, zahmet çekmek (?)” anlamında vermiştir. Araştırmacı, bunun dışında *inci-* eylemini de “incinmek” olarak maddebaşı yapmıştır (1991: 614). Cin, *encüme* “zahmet, yorucu iş”, *éncüme* “kırgınlık, küskünlük” şeklinde sözcüğü iki ayrı maddebaşı olarak vermiştir (2012: 510). Tezcan, SNB’da 5615. beyitte *encüme* “zahmet” anlamında üstün ile yazılışını bir istinsah hatası olarak değerlendirerek doğru yazılışının 1627. beyitte “kırgınlık, incinme” anlamında *éncüme* olarak yer aldığını belirtmiştir (1994: 56-57). Taş’ın belirttiği üzere SNB’da 5133 ve 5428’deki *inci-/incin-* nüsha farkı oluşturur (2015: 62). Erol, *incit-* eylemi ve ailesi üzerine yaptığı araştırmada eylemin ET. *inç* “rahat, huzur, sakin, sükunet, sulh, sakin” sözcüğünden *inçsiret-* “tedirgin etmek, üşendirmek, taciz etmek” türevi bulunduğunu belirterek bütün şivelerde yaygın olarak bulunan *incit-* eyleminin ikinci /i/’sini addan eylem türetim eki olan {+sIrA-}’nın artık fark edilemeyen bir kalıntısı olarak değerlendirmiştir¹⁷ (2006: 90-91). TaS.’de “inci- 1. incinmek, 2. zahmet çekmek, yorulmak”; DS’de ise “bozulmak” anlamında kaydedilmiştir¹⁸ (TDK, 22 Ekim 2015).

1. Eylemden {-(I)l mİş} anlamında soyut ad yapar

- a. “bozulmuş”

*kıyās étdüm olmaz idi **encüme***

ki laşen-be-laş eyledüm tercüme (SNB, 372/9)

¹⁷ Taş, bu değerlendirmenin sesbilimsel olarak açıklanmadıkça sağlam kabul edilemeyeceğini düşünmektedir bk. (2015: 62-63).

¹⁸ Taş, DS’de kaydedilen “bozulmak” eyleminin tanıklandığı *peynir incidi* kuruluşunun açıklanmaya muhtaç olduğunu belirtmiştir (Taş, 2015: 63). Ayrıca *inci-* eylemi için bk. (Yavuzarslan, 2003: 91-102).

- b. “kırılmış, incinmiş”

ben düşdügüm garîblığa anuñ için idi

*mağbūn olup gider isem olmaya **éncüme** (SNB, 107/14)*

göyündürme, göyündür-me biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “çok acıyıp yanan bir yara” DS’de ise “etle deri arasında meydana gelen şişlik, bir çeşit deri hastalığı” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015).

1. Eylemden hastalık adı yapar

- a. “vücutta etin oyulması şeklinde görülen bir hastalık” (Canpolat ve Önler, 2007: 135)

*...kaçan bir kişinüñ endāmında baş çıkırsa ve çıkduğı yérüñ eti yénse aña ‘arabca ekile ve pārsice ħore dērler ve türkce kesme ve **göyündürme** dērler (EM, 22b/4)*

(1)**sıtma** ~ **ısıtma** ~ **ıssıtma**, ısıt-ma biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “sivrisinekle bulaşan bir hastalık” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 773). Tietze, sözcüğün “yüksek vücut harareti; sıtma hastalığı” anlamında *ısıt-* eyleminin kısa mastarı olduğunu söylemiştir (2009: 353). TaS.’de “sıtma; hastalık ateşi” ve DS’de “sıtma hastalığı” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015).

1. Eylemden hastalık adı yapar

- a. “ateş, ter ve titreme ile kendini gösteren hastalık” (TDK, 2011: 2103)

yaturdı kuluñ dün géce ħatarah

***ıssıtma** dutup ħāşā sizden ıraħ (SNB, 174/10)*

*... ve **sıtma**lar cinsin bilmeyince ve marazlar tedbiri ne ħarıħ ola... (KN, 144/6)*

*şafırādan ħarın geçmesini bağlar ve dahı şafırādan olan **ıssıtma**lara müfiddür (EM, 12a/11)*

*...bir kişi ħorħsa oruc tutıcaħ gözüm ağrısın artadı-y-ısa ya **ıssıtmam** ħatı duta dise yimek dürüstdür (Mİ, 25a/28)*

kesme, kes-me biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, edilgen ad/sıfat olduğunu söyleyerek çeşitli anlam genişlemesine uğradığını belirtmiştir. Araştırmacı, sözcüğün Osmanlı Türkçesinde normal bir hareket adı olarak “kırkma, Türk lokumu, yayvan ok ucu” anlamlarına da geldiğini belirtmiştir (1972: 750/751). Bilgen, “perçem” anlamında ad olarak değerlendirmiştir (1989: 67). Gülensoy, sözcüğün “kesmek işi; kesilmiş olan; lokum” anlamlarına geldiğini belirterek DS’de on iki farklı anlamının olduğunu ve Zazacada “pekmeze un katılarak kaynatılan muhallebi; daha çok çocukların kışında görülen pişik” anlamına geldiğini ifade etmiştir (2007: 503). Sözcük, TaS.’de “eskiden, savaşlarda ata giydirilen bir çeşit zırh; bel şeklindeki ok temreni, yassı temren; temrenli büyük ok” DS’de “kesme (I): tavla ya da kağıt oyunlarında kazanana verilen şeker, lokum vb. şeyler; kesme (II): 1. kumlu sert toprak, 2. kaba, yumuşak taş; kesme (III) [kesmece, kesmeçe]: 1. pestil, 2. pekmez ve nişastadan yapılan bir çeşit yiyecek; kesme (IV): kerpiç; kesme (V): yağı alınmış süzme yoğurt; kesme (VI): boyunduruğa takılan ağaç; kesme (VII): domuz, ayı, kurt avında kullanılan kurşun parçaları; kesme (VIII): 1. bir çeşit pırnal ağacı, 2. bir çeşit dikensiz keven, 3. kışın hayvana yedirmek için kesilen katran ağacının dalı; kesme (IX): cam, billur; kesme (X): [kesecek (II)] boğaya gelen ineklerin döl tutması için dişilik organının kenarında çıkan, kesilmesi gerekli olan beze; kesme (XI): kesim, bölük; kesme (XII): alındaki saçlar, kakül” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015).

EM’de tanıklanan sözcüğü Canpolat ve Önler “vücutta etin oyulması şeklinde görülen bir hastalık” anlamına geldiğini belirtmişlerdir (2007: 153).

1. Eylemden hastalık adı yapar

a. “vücutta etin oyulması şeklinde görülen bir hastalık”

...kaçan bir kişinin endāmında baş çıkısa ve çıktığı yerün eti yense aña ‘arabca ekile ve pārsice hore dērler ve türkce kesme ve göyündürme dērler (EM, 22b/4)

kıyma, kıy-ma biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “kıyma göz: koyu ela göz” anlamında kaydedilmiş ve 14. ve 16. yy.’lara ait iki veri aktarılmıştır. 14. yy.’a ait Kadı Burhaneddin’den aktarılan *nigārā kıyma gözüñ kıydı bize // mubariz ortalıhta*

hem kıyandır (Kadı. XIV. 129) beyti sözcüğün anlamlandırılmasında bize yardımcı olmaktadır. Bu beyitte sözcük “koyu ela göz”den ziyade “öldürücü, can alıcı göz” anlamındadır (TDK, 22 Ekim 2015). Dolayısıyla sözcük SNB’da bulunan *kıya kıya baḥ-* ve *kıya bak-*¹⁹ deyimindeki *kıya* ile aynı köke sahiptir. Bu kök de SNB’da *canına kıy-* deyiminde tanıklanmaktadır.

1. Eylemden sıfat yapar
  - a. “öldürücü, can alıcı”

yüzi aya m̄anend ü ḳanda sözi

boyı serve bādāma kıyma gözi (SNB, 85-7)

sögülme, sögül-me biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “sögülme (söglüme): kebab” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015). Gülensoy, *sövürme*²⁰ sözcüğünün halk ağızlarında “haşlama; fırın kebabı; pırzola, ızgara et” anlamlarına geldiğini söylemiştir (2007: 804). Sözcük DS’de “sögürme [sögürme, söürme, sövütme]: 1. haşlama, 2. fırın kebabı, 3. pırzola, ızgara et, 4. ateşte közlenerek dövülmüş patlıcan” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015). SNB’da *sögül-* eylemi “kebab etmek, kızartmak” anlamında *ḳonup anda söğüldi vü yēdi it // öginde dēdi kendüiye ḫur git (194/10)* beytinde tanıklanmaktadır (Cin, 2012: 233).

1. Eylem sonucu oluşan yiyecek adı yapar
  - a. “kebāp”

sögülme *issidür terdür yēgregi oldur ki ḳoyun etinden ola nāzük ola eyü ḡıda vérür meniye arturur ve cimā şehvetin getürür (EM, 23a/8)*

¹⁹ Dilçin’in belirttiği üzere SNB’da 2286. beyitte *egri baḥ-* deyimini ile nüsha farkı oluşturmaktadır. Sözlük bölümünde Dilçin, *egri baḥ-*: *öfkeyle yan yan bakmak, kıya baḥ-*: *sert, dik bakmak; kıya kıya baḥ-*: *öfkeyle bakmak* anlamlarına geldiğini belirtmiştir (Dilçin, 1991: 622). Taş, *kıya baḥ-* deyiminin “göz ucuyla, yan bakmak” anlamında olduğunu belirterek bu anlamlandırmaya itiraz etmiştir (2015: 71-72).

²⁰ Gülensoy, *sögülme* sözcüğü için *sövülme*’ye gönderim yapmıştır. Ancak sözlükte *sövülme* maddebaşı bulunmamaktadır bk. (2007: 804).

sürme, sür-me biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, temel olarak “sürülmüş şey” anlamına geldiğini ve OT.’den önce bulunmadığını ancak çağdaş lehçelerde “antimon, gözdamlası” büyük ihtimalle temel olarak “kaşlara sürülmüş şey” anlamına gelen edilgen ad olduğunu belirtmiştir (1972: 852). Gülensoy, sözcüğü “sürmek işi; kirpik diplerine sürülen boya” anlamlarında vermiştir (2007: 825). Sözcük TaS.’de “cılalı, kayağan” DS’de “yün dokumalarda kimi motiflerin altına çizgi biçiminde çekilen süs” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 22 Mayıs 2016). YZ’da sözcük *sürmele-* eyleminde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden nesne adı yapar
  - a. “kirpik diplerine sürülen boya”

*ayağı tozın **sürme** edindi ‘arş*

yüzün na‘lini altına étdi ferş (SNB, 11/4)

yūsufuñ başını yur öper kuçar

*gözlerini **sürmeler** m̄-verd saçar (YZ, 4/53)*

*bundan şoñra orucı şımayan nesneleri bildürelüm bilgil kim ... gözüne **sürme** dürtse ... oruc şınmaz (Mİ, 25b/16)*

- b. “(met.) cilâ”

*Hağ te‘ālā bizüm gönlimüz gözin uyanuqlıq **sürmesiyle** açıvirüb anuñ qahrı çengälinden kırtaraydı (MZ, 62a/6)*

- c. “bir tür tıbbî ilaç”

*Çün za‘f yaq̄in ola dutmak gerek şıgır yağıyla ki aña saħq olmış **sürme** kıtmış olalar veya arpa unıyla ki içinde ayva bişmiş ola (EM, 51a/14)*

2.1.28. [-mac]

İşlek olmayan bir ektir. Erdal, {-mA} eki ve “aş” sözcüğünün birleşmesi sonucu /ş/>/ç/ ses değişimi ile {-mAç} biçimini almış yemek adları türeten bir ek olarak değerlendirmiştir. Araştırmacı, ekin Karahanlı Türkçesinden önce tanıklanmadığını belirtmiştir (1991: 319). Bilgen, yemek adları türettiğini söylemiştir (1989: 68).

Ercilasun, iki farklı yapıda {-mAç} eki olduğunu söylemiştir. Araştırmacı, bunlardan ilkinin, eylemden yemeğin yapılış şekliyle ilgili bilgi vererek yemek adları türeten {-mAç} ekinin {-mA} eylemden ad türetim eki ile “aş” sözcüğünün ünlü birleşmesi (contraction) sonucu bir ek hâlinde kaynaşmasından meydana geldiğini ve /-ş/>/-ç/ değişimi ile de {-mAç} hâlini aldığını belirtmiştir. Yemek adları dışında kalan *yırtmaç*, *çığırtmaç*, *yumulmaç* vb. sözcüklerin bu yapıyla açıklanamayacağını söyleyerek bu tür türetimliklerdeki ekin, {-mAcA} > {-mAç} şeklinde izah edilebileceğini ifade etmiştir (2007: 353-358).

2.1.28.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

omac, sözcüğünün Gülensoy “*uv- ~ uw- (~öw-)* ‘ufalamak’ (DLT)+-*maç*” biçiminde etimolojisini yaparak “helva; un çorbası; oğmaç; undan yapılıp kurutulan ve kışa saklanan yiyecek; peynir ve ekmek kırıntısı ile yapılan köfte, yoğurt, pekmez ve ekmek kabuğu ile yapılan yemek” anlamlarına geldiğini söylemiştir (2007: 62). TaS.’de sözcük “omaç (II), (omaç aşısı, oğmaç aşısı, ovmaç): içine ekmek, peynir, soğan ve bazen yağ, pekmez konup yoğurularak yapılan bir yemek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 4 Mayıs 2016). Canpolat ve Önler de benzer anlamda sözcüğe yer vermiştir (2007: 169). Sözcük, Ercilasun (2007)’un işaret ettiği {-mA} eylemden ad türetim eki ile “aş” sözcüğünün birleşmesiyle oluşmuş {-mAç} eki ile türemiştir.

1. Eylemden yiyecek adı yapar

a. “içine ekmek, peynir, soğan ve bazen yağ, pekmez konup yoğurularak yapılan bir yemek”

Ğıda, kuzı ve oğlağ eti ve semüz tavuğ, azacuğ acı hamîr katılmış erişte aşıyıla ya buğday helîmesiyile ya tızrek hamîrden olmuş omac aşıyıla (EM, 53b/15)

2.1.29. [-maca] ~ [-maç]

İşlek olmayan bir ektir. İki sözcükte tanıklanmıştır. {-mA} eylemden ad türetim eki ile {+cA} addan ad türetim ekinin kaynaşması ile meydana gelmiştir. Korkmaz, ekin eylem kök veya tabanlarından eylemin yapılma tarzını veya şartını belirten adlar türettiğini, ayrıca türetilen bu sözcüklerin adlardan önce sıfat, eylemlerden önce de zarf olabileceğini söylemiştir (2014: 160-161).

Ercilasun, yemek adları dışında kalan *yırtmaç, çığırtmaç, yumulmaç* vb. sözcüklerin {-mA} ekiyle “aş” sözcüğünün birleşmesiyle oluşan -mAç ile açıklanamayacağını söyleyerek bu tür türetimliklerdeki ekin, {-mAcA} > {-mAç} şeklinde izah edilebileceğini ifade etmiştir. Araştırmacı, {-mAcA}’dan gelişen {-mAç} ya da {-bAç} ekinin {-mAcA} eki gibi yapılan işi veya işten etkilenen nesneyi işaret ettiğine değinmiştir (2007: 353-358).

2.1.29.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

bölmece, böl-mece biçiminde türeyen sözcük “bölünmüş, ikiye ayrılmış (şey)” anlamına gelmektedir.

1. Eylemden ({- (I)nmIş } anlamında edilgen) durum adı yapar

b. “bölünmüş, ikiye ayrılmış (şey)”

ol ‘alinün başı bölmece ola

anlar ağlaya bizüm leşker güle (GZ, 221a/819)

soymaç, soy-maç biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "soyulmuş, çıplak", DS'de ise "soymaç (I): kirli giysi; soymaç (II): beden, çıplak vücut" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Mayıs 2016). Gülensoy da "kirli giysi; beden, çıplak vücut" anlamını aktarmıştır (2007: 802). Sözcük, Ercilasun (2007)'un işaret ettiği {-mAcA} > {-mAç} ekiyle oluşmuştur.

1. Eylemden (-(I)nmİş} anlamında edilgen) durum adı yapar

a. "soyulmuş, çıplak"

üşendürme çadır kapusını aç

ve ger né girüp eylerem soymaç (SNB, 225/3)

2.1.30. {-mAK}

Temel olarak mastar eki olan ve ET.'de çok yaygın olmayan ek (Erdal, 2004: 279) bazı eylemlerden kalıcı adlar da türetmiştir. ET.'de ekin Gabain, soyut ve diğer adlar türettiğini belirtmiştir (2007: 53). Bilgen somut adlar türettiğini söylemiştir (1989: 68). Tekin ise bu ekle türetilen sözcükleri, eylemin gösterdiği işin soyut adı olarak yorumlamıştır (1992: 84). Eraslan, ekin mastar adı oluşturan türetim eki olarak değerlendirerek bu ekle oluşturulan sözcüklerin kalıplaşma ile kalıcı adlar hâline gelebildiğini belirtmiştir (2012: 117).

Banguoğlu, mastar²¹ olarak değerlendirdiği ekle, ek kalıplaşması sonucu *ilmek*, *ırmağ*, *başmağ*, *etmek*²², *çomağ*, *çağmağ* gibi sözcüklerin oluştuğunu belirterek ekin mastar olmakla birlikte kalıcı adlar da türettiğini belirtmiştir (1938: 111). Timurtaş, eylemin mastar biçimi olarak değerlendirdiği ekin bir hareket ve

²¹ Ekin mastar işleviyle ilgili olarak daha geniş bilgi için bk. (Çağatay, 1947: 353-368).

²² *etmek* sözcüğünün Clauson *etmek/ötmek* şeklinde maddebaşı yaparak sözcüğün "bread" için benzer üç sözcükten (epmek, ekmek) en eskisi olduğunu söylemiştir. Araştırmacı {-mAK} ekinin temelde mastar olmasına rağmen herhangi bir sözcükle sözcüğü ilişkilendirmenin mümkün olmadığını belirtmiştir (1972: 60). Tietze, *etmek/ekmek* sözcüklerinin henüz yeterince aydınlatılmadığını düşünmektedir (2002: 202).

oluşun soyut adı olduğunu ve her eylem tabanına gelebildiğini söylemiştir. Ayrıca adın cümledeki tüm fonksiyonlarına özne, nesne, yüklem vs. sahip olduklarını ifade etmiştir (2012: 82). Korkmaz, eylem kök ve tabanlarından bir oluş ve kılışın adı olarak söz konusu ekle türetilen mastarların soyut isimler olduğunu belirtmiştir (1973: 198). Gülsevin, eki sadece işlek bir mastar eki olarak değerlendirmiştir (1997: 122). Tietze, {-mAK} ekiyle türetilen sözcüklerin tamamını somut ad olarak yorumlamıştır (2002: 202).

2.1.30.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

başmak, Clauson sözcüğün muhtemelen *ba:-* eyleminden “ayağa giyilen” veya “birlikte takılan” şey anlamında ilk bakışta **baş-*’tan türemiş “ayakkabı, pabuç” anlamına gelen bir ad olduğunu belirtmiştir (1972: 382). DLT’te, Oğuzca bir sözcük olarak “ayakkabı” anlamında kaydedilmiştir. Kaşgarlı Çiğil lehçesinde *başak* olduğunu, Oğuz ve Kıpçakların /m/ ilavesiyle *başmak* dediklerini aktarmıştır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 162; 204). Clauson ise bu iki sözcük arasındaki ilişkinin belirsiz olduğunu söylemiştir (1972: 382). Gülensoy **baş-* eyleminden “pabuç” anlamında etimolojisini vermiştir (2007: 120). TaS.’de “ayakkabı”, DS’de ise “başmak (I) [başmağh], [başmah - 1]: 1. ayakkabı, 2. takunya, 3. terlik, başmak (II): bir iki senelik dana” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015). SNB, KN ve MZ’de sözcük *başmakçı/başmaçlı* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “ayakkabı”

ol kimse ki başmağına yapışmaz iken toz

tağlara tazığan u yabāna toza benven (SNB, 193/7)

Başmaçlı için başmakdan kebi çıkardı ... (MZ, 35b/9)

Pes başmakçı beglige erişdi (KN, 26/11)

... eger **başmak** altında *murdār olsa anuñla namāz revā degüldür* (Mİ, 10b/34)

buşmak, buş-mağ biçiminde türeyen sözcük “öfke, hiddet, çok kızma” (Doğan, 2011: 324) anlamına gelmektedir. SNB’da eylem *gerek sen baña buş dilerseñ kaķı // ben açmazvanın sırrı teñri haķı* (SNB, 250/2) ve 5/9, 88/7, 174/9, 311/7 beyitlerinde tanıklanmaktadır (Cin, 2012: 473).

1. Eylemden sıfat yapar
  - a. “öfke, hiddet, çok kızma”

... *bunun gibi tehdid ve buşmak kelecisi yazdı* (KN, 162/11)

çakmak, çak-mağ biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, “ışık verme (a strike-a-light), taş, çelik” anlamında somut bir ad olarak değerlendirmiştir (1972: 408). Tietze, sözcüğü “taşa vurulup kıvılcım çıkaran çelik parçası” anlamında *çak*- işi için âlet olduğunu belirtmiştir (2002: 467). Gülensoy, sözcüğü “ateş yakma aracı” olarak anlamlandırmıştır (2007: 213). DS’de sözcük “çakmak (I) [-> çakma (I)]; çakmak (II): dokumada bir motif çeşidi; çakmak (III): iskambil oyunlarında koz kırmak; çakmak (IV): [-> çakıntı (I)], çakmak (V), kötülük etmek; çakmak (VI): 1. tüfek, tabanca; 2. çocukların kuş avlamak için yaptıkları yay; çakmak (VII): gösterişli, alımlı” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015).

1. Eylemden âlet adı yapar
  - a. “ateş yakma aracı”

geyigi çü yer üzre biraħdı

revān çaķdı çakmak u od yaħdı (SNB, 192/1)

çomak, Clauson sözcüğün temel anlamda “değnek” vb. özellikle savaşta kullanılan “gürz/topuz” anlamına geldiğini belirtmiştir. Araştırmacı topuzun Türklere ait bir silah olmadığını ve Müslümanlar için Müslüman olmayan Türkler tarafından da kullanılan bir sözcük olduğunu söylemiştir. Orta Türkçe döneminde Çağatayca, Kıpçakça ve Osmanlıcada söz konusu sözcükle eş anlamlı *çokmar* sözcüğünün bulunduğunu ve *çokmak, çokman, çokmar, çoman, çomar* olarak tüm çağdaş

lehçelerde yaşadığını ifade etmiştir. Clauson, *çomak*, *çokmar* vb. türevlerinin muhtemelen ödünçleme olduğunu ve etimolojik olarak birbirleriyle ilişkili olduklarını ancak bu sözcüklerin kökeninin belirsiz olduğunu belirtmiştir (1972: 422). Banguoğlu, sözcüğün “toplamak, yığmak” anlamındaki *çoki-* eyleminden türeyerek “gürz (?)” anlamına gelen bir sözcük olarak yorumlamıştır (1938: 111). Tietze, *çokmak*, *çokmar* ve *çomak* sözcüklerini ayrı ayrı maddebaşı yapmıştır. Bunlardan ilkinin “tokmak” anlamında *çak-*, *çekiç* gibi sözcüklerin etkisi dolayısıyla /t/ > /ç/ değişimi ile *tokmak* sözcüğünün varyantı olabileceğini ve Räsänen’in (1969, s. 114) Moğolca *çoki-(vurmak)* eyleminden getirdiğini; ikincisinin “başı topuzlu değnek, çomak” anlamında sadece /r/ sesi ile *çokmaktan* ayrıldığını, Räsänen’in (1969, s. 114) bu sözcüğü de aynı eyleme dayandırdığını ve üçüncüsünün de “kalın değnek, sopa; gürz” anlamına geldiğini aktarmıştır (2002: 528-529). TaS.’de *çokmak* (*çohmak*) biçiminde kaydedilen eylemin “toplanmak, üşüşmek, hücum etmek, çullanmak” anlamına geldiği belirtilmiştir. TaS.’de Tietze’nin de aktardığı üzere *çomak* ve *çomar* sözcüklerinin her ikisi de bulunmaktadır. Sözcüklerden ilki “ucu topuzlu sopa, gürz”, ikincisi de topuz, başı topuzlu değnek, çomak” anlamında kaydedilmiştir. DS’de ise *çomak*, *çokmak*, *çomar* sözcükleri bulunmaktadır. Bu sözcüklerden “çokmak (V): tokmak” ve “çomak (IV): sıkıca yumulmuş el, yumruk” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “gürz, topuz, değnek”

çıkıcağ taş ile başı yancılur

ya çomak yér ü yā hoş oğa sancılur (SNB, 244/14).

... oddan çomag-ıla seni dögerler kıyāmet günine degin (Mİ, 3b/18)

ilmek, il-mek²³ biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, *ilmik* varyantının da olduğunu söyleyerek “eğreti düğüm, ilmik; ilmek, düğme” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 432). Tietze, “çözülmesi kolay düğüm” anlamını verdiği sözcükteki eki somut ad türeten ek şeklinde değerlendirmiştir (2002: 389). TaS.’de

²³ *İl-* eylemi ile ilgili daha geniş bilgi için bk. (Demir, 2015/4-2, 564-583).

sözcük “ilmek (II): eğreti düğüm, ilmik”, DS’de “ilmek (II): süt, yoğurt, çamur, gibi sıvı şeylerin üzerinde meydana gelen sert tabaka; ilmek (III): ilkbaharda yetişen, yenilebilir bir çeşit ot; ilmek (VI): insanı oyalayacak, bağlayacak iş; ilmek (VIII): fırsat; ilmek (III): düğme” ve aynı sözlükte “ilmik” varyantı da “ilmik (I): 1. ebegümece, 2. arpa, buğday vb. ürünlerin topraktan yeni çıkan sürgünleri; ilmik (II) [irinli-1]; ilmik (III): lif; ilmik (IV): gülyağı yapılan kazan” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015).

SNB’da tanıklanan sözcüğü Dilçin, “iğreti düğüm, ilmik”, Cin, “düğüm, ilmik” ve Demir “ipten halka, kement” olarak anlamlandırmıştır (1991: 614; 2012: 568; 2015: 572).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “ipten halka, kement”

çekeydi kıparaydı ilmegin

érişdürse tağa kemend ilmegin (SNB, 298/7)

sımağ, sı-mağ biçiminde türeyen sözcüğün Doğan, “alay edilen, çekiştirilen (?)” anlamına geldiğini belirtmiştir (2011: 446). TaS.’de sı- eyleminin altı farklı anlamı verilmiştir. Eylemin “aşağı görmek” (TDK, 4 Mayıs 2016) anlamı sözcüğü anlamlandırmada bize yardımcı olmaktadır. Doğan’ın da belirttiği üzere sözcüğün “aşağı, değersiz görülen, alay edilen, çekiştirilen” anlamına geldiği söylenebilir. KN’de tanıklanan sözcüğün anlamı ... *zīrā cāhil öğdügi kişi hem-cāhil ola* bağlamından hareketle de metafor anlamda “içi boş, bozuk, cahil” anlamında olduğu düşünülebilir.

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “içi boş, bozuk, cahil”

Ve key saqın ki cāhiller öğdügi sımağ olur (KN, 30/9)

yemek, yé-mek biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “yemek yeme, karın doyurma işi; günün belli saatlerinde yenilen besin; yemek için pişirilip hazırlanmış yiyecek; çağırılıları veya konukları yemekle ağırlama” anlamlarına geldiğini

belirtmiştir (2007: 1117). DS’de “yemek (II): ölü yemeği” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015).

1. Eylemden hareket adı yapar
  - a. “yemek yeme, karın doyurma işi”

ger bize izn olursa varalum

yemek için çok buğda alalum (KY, 30b/1186)

Yemekden sonra biraz katlanalar şu içmeyeler (EM, 10a/4)

2. Eylemden somut ad yapar
  - a. “günün belli saatlerinde yenilen besin, yiyecek”

peygâmbere bunuñ gibi yémek yaramaz

peygâmbere olan bunuñ gibi yémek yemez (YZ, 97/1445)

ten gıdası yimek ile uyğudur

pes yakın bil kim yimegi kayğudur (KY, 28b/1095)

Eger andan bir kaşuğ acla içseler şafrâyı koparur ve susalığı giderür ve ta‘ām iştahāsın getirür ve yimegi siñirür ve qarını bağlar (EM, 35b/8)

...günde bir gez yimege rāzı ola kişi günde bir gez yiyecek arpa etmegi yimek katı lezzetlü gelür (Mİ, 34a/16)

2.1.31. [-mal]

İşlek olmayan bir ektir. Yalnızca bir sözcükte tanıklanmıştır.

2.1.31.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

sağmal, sağ-mal biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, ET. ve OT.’de bulunmadığını belirterek “süt veren, sağılan, sağımlı” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 714). Korkmaz, sözcükteki eki sıfat türetim eki olarak değerlendirmiştir (1973: 199-200).

1. Eylemden sıfat yapar

a. “ sağılan, süt veren”

‘avratum oğlancuqlarum dahı varıdı ve sağmal tavarum dahı varıdı. her gün sağıardum (MZ, 3a/8)

2.1.32. [-maz]

Sıfat-fiil eklerindedir ancak bazı durumlarda kalıcı adlar da türettiği görülmektedir. Gabain, az da olsa ekin olumsuz ad yaptığını daha çok yüklem adı ve sıfat olarak kullanıldığını belirtmiştir (2007: 53).

Gülsevin, geniş zaman olumsuz sıfat-fiil eki olduğunu ve kalıcı adlar da türettiğini söylemiştir (1997: 136).

2.1.32.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

yaramaz, yara-maz biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “uygun ve yararlı olmayan, bir işe yaramayan: (çocuk için) söz dinlemeyen, uslu durmayan, yasaklanan şeyleri yapmakta ayak direyen, haşarı; çapkın” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 1071). TaS.’de sözcük “faydasız, boş, uygunsuz, zararlı, fena, kötü” anlamında; DS’de “yat yaramaz” ikilemesinde “zararlı, yabancı kişi” anlamında kaydedilmiştir.

EM ve Mİ'de *yaramazlık* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır (TDK, 22 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “kötü”

*Aduñ **yaramaza** çıka eşüñ kuruñ arasında bed-nām kalasın (KN, 78/5)*

*Bu ıncıruğ iñen **yaramazdur** bundan az kişi kurtılur (EM, 51a/4)*

*... riyâ-y-ıla ve kerâhet-ile virenden mâlinuñ gâyet eyüsinden virmek şevâbı çokdur **yaramazın** virmekden gendinüñ gâyet hâcetine gereklüyi virmek yigdür (Mİ, 23b/30)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “kötü”

yaramaz kişiler ile rüzigâr

geçürmek çağ anuñ bigidür éy yâr (SNB, 268/11)

‘Acabâ benden ne yaramaz hareket şadır olmış ola ki ol câhil beni aña (KN, 30/14)

Öğ yeynimesidür, sebebi taşradan yaramaz koku yétişmekden olur yürege (EM, 50a/2)

*... eger **yaramaz** kişiye yoldaş olsa yaramaz keleciler işitse aña uyar (Mİ, 31a/12)*

2.1.33. {-mAn}

İşlek olmayan bir ektir. Yalnızca iki sözcükte tanıklanmıştır. Atalay, son ek olarak kullanılan {-mAn} ekinin on beş farklı işlevini tespit ederek şu şekilde sıralamıştır: Ad, sıfat, kişi adı, ulus adı, mübalağa, aygıt adı, azlık ve küçüklük ilgeci, yer (mekân) adı, kişi sıfatı, benzeme, ertek (meslek) adı, eylem (action) adı, ulak (zarf), edicilik (faaliyet), zaman (1940: 18). Bilgen, soyut ve somut adlar türettiğini söylemiştir (1989: 69).

2.1.33.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

değirmen, sözcüğün kökeniyle ilgili olarak çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Atalay sözcüğün etimolojisi hakkında bilgi vermeyerek aygıt adı olarak değerlendirmiştir (1940: 37). Clauson, sözcüğün **teğir-* eyleminden türediğini belirterek Türk lehçelerindeki biçimlerini vermiştir (1972: 486). Tekin ve Bilgen, *teğir-* “dönmek” eyleminden türediğini belirtmiştir (2005: 237; 1989: 69). Erdal, sözcüğü âlet adı biçiminde ele alarak yaşayan bir köke sahip olmadığını, ancak *tegre*, *tegrigle-* sözcükleri ile karşılaştırılması gerektiğini söylemiştir (1991: 388). Demir, sözcüğün **te-* eylemine eylemden eylem türetim eki *-k-* > *-g-* ‘nin bunun üzerine de- (*ir-*) dönüşlülük ekinin gelmesi ile *teğir-* tabanının oluştuğunu ve bu tabana da *-men* ekinin gelmesi ile sözcüğün etimolojisinin *te-g-ir-men biçiminde olduğunu ifade etmiştir (2002/II: 211-212).

1. Eylemden âlet adı yapar
  - a. “tahıl/hububat tanelerinin öğütüldüğü araç”

‘ayışe çekdügi değirmen anda

varıcağaz göresin anı sen de (KEMŞ, 14a/276)

yaman, sözcüğü “kötü, fena” anlamında maddebaşı yapan Clauson, etimolojisi hakkında bir değerlendirme yapmamıştır (1972: 937). Erdal, sözcüğü “kötü” anlamında sıfat olarak değerlendirerek sözcüğün *yavız* ve *yavlak* sözcükleri ile anlamsal olarak ilişkili olduğunu, dolayısı ile sözcüğün *yav-man biçiminde çözümlenebileceğini söylemiştir (1991: 388). Gülensoy ise sözcüğün ad tabanından **yaw(/v/f)+man* biçiminde türediğini ileri sürmüştür (2007. 1051). TaS.’de sözcük “kötülük, musibet, fenalık; fena, kötü, hoş olmayan; şiddetli” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 30 Ekim 2015).

1. Eylemden soyut ad yapar
  - a. “fena, kötü, hoş olmayan”

varursa yemendür turur ise çin

yalan söz yamandır yahşısı çin (SNB, 188/3)

2.1.34. {-mİş}

ET.'de bulunan sıfat-fiil ekidir. Ancak kalıplaşma ile az da olsa ad türetim işlevi bulunmaktadır (Korkmaz, 2011: 47-48). Bundan dolayı Gabain eki türetim ekleri içerisinde ele alarak etken ve edilgen karakterli, zaman bakımından belirsiz isim-fiil, sık sık da yüklem adı yapar diyerek *övmiş* “övgü”, *atı körülmüş* “adı yüksek, ulu, yüce” örneklerini vermiştir (2007: 58).

2.1.34.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

düşmiş, düş-miş biçiminde {-mİş} ekinin kalıplaşması sonucu “düşkün, zavallı” (Doğan, 2011: 341) anlamını kazanmıştır.

1. Eylemden zamirlik yapar

1.1.({+lAr} çokluk eki), {+Uñ} ilgi eki ilavesiyle

a. “düşkün, zavallı”

her ki düşmişüñ elin dutmasa aña ol ire kim çaylağa sıçana uğradı (MZ, 10b/3)

bu hikâyeti anuñçun didüm kim, buñ yirinde düşmişlerüñ elin tutmamağ eyü olmaz (MZ, 11a/8)

1.2.({+lAr} çokluk eki ve {+dAn} hâl eki ilavesiyle

a. “düşkün, zavallı”

Ve kendüzüni düşmene yig göster, düşmişlerden gösterme (KN, 114/4)

geçmiş, geç-miş biçiminde türeyen sözcüğü Tietze iki farklı maddebaşı yapmıştır. Bunlardan ilkinin “geçen, maziye ait olan, artık muteber olmayan” etken eylem sıfatı anlamında sıfat (participium activium) ve “mazi, önceleri” anlamında ad

olduğu; ikincisinin ise *geçmişler/geçmiş* biçiminde maddebaşı yapıp ilkenden gelişerek “ölmüş olanlar, ölmüş aile efradı, ecdat” anlamına geldiğini söylemiştir (Tietze, 2009: 117). TaS.’de sözcük “geçmişler: ölmüş olanlar” biçiminde maddebaşı yapılmıştır (TDK, 30 Ekim 2015).

1. Eylemden sıfat yapar

a. “ölmüş”

*çün bizüm **geçmiş** ulularumuz arasında ‘âdet eyledür (MZ, 30a/13)*

b. “önceki”

*... ammā varsa şoñra māl kazansa dağı alımlu hađđın alsa ol alduđunuñ **geçmiş** zekātın virmeye (Mİ, 21b/19)*

*Nete ki **geçmiş** vezīrl̄er buyruğı şimdi işlenür (KN, 174/3)*

2. Eylemden zamirlik yapar

2.1. {+lAr} çokluk eki ilavesiyle

a. “ölmüş olanlar, ölmüş aile efradı, ecdat”

***geçmişler** firāđı odın anlaruñ vişāli suyıyla söyindüresiz (MZ, 67a/1)*

olmuş, ol-mış biçiminde {-mİş} sıfat-fiil ekinin kalıplaşması sonucu “geçmiş, mazi” (Doğan, 2011: 94, 429) ve “ergin, ermiş” anlamlarını kazanmıştır.

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “geçmiş, mazi”

*Bilgil ey oğul ki! Hiç nesne yoğdur **olmuş**da olacağda illā âdem oğlanı anı bildi (KN, 8/7)*

2. Eylemden nitelik adı yapar

a. “ermiş, ergin”

*zeytūn hāmı şovukđur **olmuş**ı issidür yaşđur (EM, 19a/10)*

yémiş, Clauson sözcüğün {-mİş} eki ile sıra dışı bir türeme olduğunu söyleyerek “meyve (fruit)” anlamında somut ad olarak değerlendirmiştir (1972: 938). Gülensoy, sözcüğün *yé:-m+iş biçiminde etimolojisini vererek “bitkilerde döllenme sonucunda çiçeği meyve yapraklarından oluşan ve tohumu taşıyan organ, meyve” anlamına geldiğini ifade etmiştir (2007: 1117-1118). TaS.’de “yimiş: yemiş”; DS’de “yemiş: [yemşen-2, yimiş] 1. incir; 2. kuruyemiş; 3. söğüt ağacı meyvesi; kavun, 5. leblebi” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 30 Ekim 2015). SNB’da sözcük *yémişlü*, KN ve SNB’da *yémişsüz* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden yiyecek adı yapar

a. “meyve”

çorağ olıcağ yére tohm ekmeñüz

***yémiş** vérmeyesi ağaç dikmeñüz (SNB, 358/7)*

*altundan **yémiş** kıllalar ağaca*

gümişden kuşlar kona uçdan uca (YZ, 31/464)

*ğudretinden virdi ağaçda **yimiş***

yir yüzün çiçekler ile bizemiş (KY, 48b/1926)

ğarem içre kaba gölge ağaçlar

***yimişin** yir fağırlar dağı açlar (KEMŞ, 12a/232)*

*iy p̄ir bir ağaç ki şimdi dikersin **yimişin** ne vağtın yirsin (MZ, 67a/10)*

*Eger **yémiş** vağtı ola evvel anlaruñ öñine t̄aze yémiş getir (KN, 56/12)*

*Dükeli **yémiş**lerden toğluğı artuğ dutar (EM, 5b/2)*

*... bundan soñra bilgil kim **yimiş**den ve ağacdan şıķılıp çıkan şu-y-ıla ābdest almağ dürüstdür (Mİ, 10a/13)*

2. Eylemden soyut ad yapar

a. (met.) “meyve”

cānum ārzūsı vü gön̄lüm yemişi

görünmeyenüm éy bünyām̄nüm éşi (YZ, 82/1121)

şāhuñ ārzūsı gālib oldı diledi ki hātūn h̄sni bağından ārzū yimişin yiye (MZ, 60a/6)

2.1.35. [-mi]

İşlek olmayan bir ektir. Ek sadece KEMŞ’de bir sözcükte, EM’de *degirmilen-* eyleminde taban olarak tanıklanmıştır.

2.1.35.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

degirmi, Clauson sözcüğün [-mi] / [-me] ile türeyerek ET.’de *tegirme*: ya da *teğirmi*: şeklinde ve “yuvarlak, daire” anlamında ad/sıfat olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı ayrıca ekin [-mi] olarak seslendirilmesinin Uygurcaya ait bir özellik olduğunu, GB Az. *deyirmi*; Osm. *degirmi* şeklinde tanıklandığını, ancak bunun dışında böyle bir ekin herhangi bir izine rastlanmadığını söylemiştir (1972: 486). DLT’de *tegirme neñ* “para, değirmen taşı, pide gibi yuvarlak olan her şey” ve “Oğuzlarda yusyuarlak” anlamında *tes tegirme* ifadeleri bulunmaktadır (Clauson, 1972: 486; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 866, 872). DS’de sözcük “degirmi [deermi, değermi (I) -1, -2; değrek, dērm̄i, dıgırmı, -1, -2; dıgırımı -1, 2]: 1. kare şekilli yüzey, 2. yuvarlak” ve “değirmi [degerni, degirmi yimeni, değermi (II), değirme (I), değmi, demi (II)]: 1. yemeni, yazma, başörtüsü, tülbent; 2. mendil” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015).

1. Eylemden durum adı yapar

a. “yuvarlak”

inin adımladum ben yüz yigirmi

ki dört bucaqlıdur degül degirmi (KEMŞ, 5b/88)

... ‘alāmeti oldur ki evvel bādām deñlüce, dağı kiçirek belürür, andan günden güne büyür ve katılığı artar ve rengi kıramtuğ olur ve **degirmilenür** ve eli üstine koyıcağ azacuğ issi olur (EM, 55b/1)

2.1.36. {-mIK, -mUK}

İşlek olmayan bir ektir. Erdal, ekin Türkiye Türkçesinde {-mXk} şeklinde eylemden ad türetim eki olduğunu ve türevlerinin bulunduğunu belirtmiş ve *EDPT*’de bu ekle türemiş nesne adı *ügrümük* sözcüğünün maddebaşı yapıldığını söylemiştir (1991: 101). Tietze, BSTT. ve Anadolu ağızlarında çok işlek olamamakla birlikte azımsanmayacak örneklerinin bulunduğunu ayrıca ET.’de de tek tük örneklerinin bulunduğunu ifade etmiştir. Araştırmacı ekin, genellikle küçültücü bir anlatımla bir kılışın nesnesi veya ürünü anlamında adlar türettiğini belirtmiştir (2002: 493).

2.1.36.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

çetlemük, Tietze sözcüğü *çitlembik*²⁴ biçiminde maddebaşı yaparak Anadolu ağızlarında *çitlamık/cırtlambuk*²⁵/*çitlemik* varyantlarında olduğunu, “bir ağacın ufak zeytine benzeyen meyvesi; o ağacın kendisi” anlamına geldiğini ve *çitle-* / *cırtla-* gibi ekspresif bir köke dayanan eylemin de meyvenin kayganlığına işaret ettiğini belirtmiştir (2002: 523). Gülensoy, *çitlembik* “melengiç” olarak maddebaşı yaptığı sözcüğün yansıma **çit/çit*’tan *+le-n-bik* biçiminde türediğini ve Anadolu ağızlarında *çitlembek*, *citlenbik*, *çitlemik*, *çitlemük*, *çitlenbek*, *çitlik*, *cırtlambuk*, *citirmek* varyantlarının bulunduğunu söylemiştir (2007: 245). DS’de sözcük “çetlemik [çetlemük,

²⁴ Tietze, sözcük içi /m/’den sonra türeyen /b/’yi labial bir plosif olarak değerlendirmiştir (2002: 223, 523).

²⁵ Tietze, /r/ sesinin zayıf bir ünsüz olduğu için ağızlarda ünlüden sonra genellikle düştüğünü ancak bunu tersi olan hypercorrection ünlüden sonra inorganik bir /r/’nin ortaya çıkmasına neden olabileceğini söylemiştir (2002: 149, 523).

çetlenbik, çetlenbuk]: çitlenbik; çetlevik [çetlevuk]: fındık; çıtlamak (III) [çıtlamık (II)]: alica benzeyen bir yemiş; çıtlamık (I): bir çeşit mürver ağacı; çıtlanbuğ [çıtlanbık]: çitlenbik ağacı; çitlembek [çırtlanbuk, (III), citirmek, citlenbik, çitlemik - 1, çitlemük, çitlenbek, çitlik (II)]: çitlembik ağacının meyvesi; çitlevik: fındık” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 25.10.2015).

1. Eylemden bitki adı yapar

Bir dürlü dahı bādām, finduḡ, nārçıl köknār, fulful, ḡabbü’z-zelem, ḡabbetü’l-ḡazrā ya’ni çetlemük dükeli berāber, nār-müşk, zencebıl üçer direm, şeker iki vaḡiyye, otları dögeler, balıla ḡarışduralar (EM, 67b/2)

kıymık, kıy-mık biçiminde türeyen sözcük “çok küçük ve sivri tahta, demir veya kemik parçası” anlamına gelmektedir (TDK, 2011: 1434).

1. Eylem sonucuna ilişkin ürün adı/nesne adı yapar

a. “çok küçük ve sivri tahta, demir veya kemik parçası”

dahı ne kim büt var-ısa uşanur

pāresi vü kıymığı yere döşenür (YZ, 30/438)

2.1.37. [-mur]

İşlek olmayan bir ektir. ET.’de {-mır}, {-mur} şeklinde görülen ve az kullanılan bir ektir (Gabain, 2007: 53). Tekin, eylemin sonucunu bildiren bir ek olduğunu ve [-mur] ekindeki /u/’nun aslî olup olmadığının belirsiz olduğunu ifade etmiştir (1992: 85). Erdal, {-mXr} olarak gösterdiği ekin hem geçişli hem de geçişsiz eylemlere eklenebildiğini; özellikle gerçek, olası fâillere işaret ettiğini ya da onların karakteristik özelliklerine işaret ettiğini söylemiştir (1991: 389). Eraslan, eki [-mır], [-mir], [-mur], [-mür] altbiçimcikleri ile göstererek Gabain ve Tekin’e atıfta bulunmuştur (2012: 107).

Gülsevin, ekin geçişsiz eyleme geldiğini belirtmiştir (1997: 136).

2.1.37.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

yağmur, yağ-mur biçiminde türeyen sözcüğün Clauson “yağmur (rain)” anlamında bir ad olduğunu Az. ve Osm. *yağmur* Tkm. *yağmur* ve genellikle bütün diğer lehçelerde *yamğur* şeklinde olduğunu söylemiştir (1972: 903). Erdal, sözcüğü yağ- eyleminin öznesi olarak değerlendirerek ikinci hecedeki /u/ sesinin de /m/’den dolayı olabileceğini belirtmiştir (1991: 389). Gülensoy, “atmosferdeki su buğusunun yoğunlaşmasıyla oluşan ve yeryüzüne düşen yağışın sıvı durumda olanı” anlamına geldiğini ifade etmiştir (2007: 1031). TaS.’de sözcük “oklağı yağmuru: oklava gibi yağın yağmur, sağanak” maddebaşında bulunmaktadır. DS’de sözcük yağmur [->yâmır] şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015). MZ’de *yağmursız* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “atmosferdeki su buğusunun yoğunlaşmasıyla oluşan ve yeryüzüne düşen yağışın sıvı durumda olanı”

niçeme ki yağı olur ise çoğ

yağar ise yağmurlayın baña oğ (SNB, 181/12)

tolu yağdı taşıla yağmur ile

kārbāna tañrıdan geldi belā (KY, 8b/292)

kar yağar yağmur-ıla heybet tolu

seyl şu-y-ıla yazı olur toptolu (YZ, 17/244)

bir şovıklık kopdı yağmur yağdı hoş

toldı hiç kalmadı şu kablari boş (GZ, 255b/1847)

haremuñ içi düpdüz kuyılardur

çu yağmurdan tolar eyü şulardur (KEMŞ, 12a/228)

ol çok çeri üstine belâ yaǧmurın yaǧdura başuñ selâmet kırtıldıǧına râzî olasız (MZ, 42b/10)

ol gēce yaǧmur yaǧdı ol araya (KN, 140/7)

Tūt yapraǧın ve kara encir yapraǧın ve üzüm yapraǧın yaǧmur şuyıla kaynatsalar, saç saǧal boyar ve karardur (EM, 13a/7)

... ammâ aǧzın acsa yaǧmur girse anı yudsa namâzı fâsid olur (MÎ, 13b/13)

2.1.38. {-**In**}ç

ET.'de {-(X)nç} şeklinde görülen bir ektir (Erdal: 1991: 275). Bang, ekte bulunan /ç/ sesinin {-(X)ş } ekinden gelmiş olabileceğini ileri sürmüştür (Bang, 1930: 17'den aktarımla Erdal, 1991: 275). Gabain, {-nç} biçiminde verdiği eki, {-nçU} ile aynı eylem tabanından birlikte teşkil edilebilen eş işlevli ek olarak değerlendirerek bazılarında eylem tabanlarının tanıklanamadığını ve bu eklerin {n-} dönüşlülük ekinden sonra geldiğini belirtmiştir (2007: 54). Erdal ise {(X)nç} ve {-(X)nçU} ekleri arasındaki farkın ortadan kalkışı ve birbirlerine benzeyişi ilk devirlerde gerçekleşmesine rağmen bu ekleri farklı ekler olarak değerlendirmiştir. Bu iki ek arasındaki en önemli farkı ise {-(X)nç} ekinin basit ve dönüşlü eylemlere eklenirken {-(X)nçU} ekinin ise edilgen eylemlere de eklenebilmesiyle açıklamıştır (1991: 285-288). Bilgen, soyut ve somut adlar türettiğini söylemiştir (1989: 71-72). Erdal {-(X)nç} ekinin {-n-Xş-} birleşiminde içsesin düşmesiyle meydana gelmiş olabileceğinin en uygun görüş olduğunu belirterek ekte bulunan /n/ sesinin {-(X)n-} ya da ayrıştırılamayan bir köke ait olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı bu durumun {-Xş} ekindeki içsesin düşmesini zorunlu kılan birden çok heceli tabanlarda meydana geldiğini ve sonraları *tınç* ve *unç*, sonunda /n/ sesi bulunmayan *kıl-* > *kılınç* gibi tek heceli sözcüklerde anoloji ile yaygınlaştığını, dahası {-Xş} ekinin sonu /n-/ ile bittiğinde bile tek hecelilerde kullanılmaya devam edildiğini ve {-(X)nç} ekinin sıra dışı olarak tüm ET. dönemi boyunca sürdüğünü ifade etmiştir. Ekin işleviyle ilgili olarak ise araştırmacı, çoğunlukla hareket adları türettiğini ve geçişsiz eylemlerin

öznesine işaret ettiğini, ayrıca bu ekle türetilen sözcüklerin büyük bir kısmının zihnin ve duyguların faaliyetleriyle ilgili olduğunu ve sözcüklerin tabanlarının fâilinin genellikle insan olduğunu söylemiştir (Erdal, 1991: 275-285). Eraslan, /-n-/ ve /-ç/'den oluşmuş birleşik bir ek olduğunu söylemiştir (2012: 107).

Banguoğlu ekin {-In-} ve {-Iş} eklerinin birleşmesi ile meydana geldiğini söyleyerek *tiniş* > *tiniç* > *dinç* gibi bazı sözcüklerde bağlayıcı ünlünün düştüğünü söylemiştir. Araştırmacı, ekin sonu /n/ ile biten dönüşlü sözcüklere eklenerek soyut adlar türetmekle birlikte daha sonra {-Inç} biçiminde bağımsız bir ek olarak dönüşlülük ya da edilgenlik belirtmeyen eylem tabanlarına doğrudan eklendiğini ifade etmiştir (Banguoğlu, 1938: 46, 109). Gülsevin EAT.'de {-(I)nç} biçiminde görülen ekin geçişli eylemlerden isim, geçişsiz eylemlerden ise sıfat meydana getirdiğini söylemiştir (1997: 135).

2.1.38.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

basınç, Clauson sözcüğün *basın-* eyleminden türemiş hareket adı olduğunu belirterek “zulüm (oppression)” anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 373). Erdal sözcüğün ET.'de *iyinç* ile birlikte ya da yalnız olarak “zulüm” anlamına geldiğini söylemiştir (1991: 282). TaS.'de sözcük “zulüm, istibdat, tazyik” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 27 Ekim 2015).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “zulüm, istibdat, tazyik”

ne zehle kim zâlim éde güç basınç

ra'ıyyet ri'âyet bulup oldu dinç (SNB, 242/5)

dinç, Clauson sözcüğü “dinlenme (rest, repose), rahat, dingin (at rest, resting)” anlamlarında ad/sıfat olarak değerlendirmiştir. Araştırmacı, sözcüğün GD lehçesinde *tinc*, *tiniç*; K Kır., *tınç*; Kzk. *tınış*; G Özb. *tinç*; KB TatK. *tınç*; Kırım *tınç*; Kk. Kumuk, Nog., *tınış*; GB Az., Osm. *dinc*; Tkm. *dınç* biçiminde yaşadığını

belirtmiştir (1972: 516). Erdal da sözcüğün *tin-* eyleminden türediğini ve birçok lehçede yaşadığını söylemiştir (1991: 275). Tietze, sözcüğü iki farklı maddebaşı yapmıştır. Bunlardan ilkinin “dinlenme, istirahat”; ikincisinin ise “dinlenmiş, sağlam, güçlü, dayanıklı; sakin, rahat” anlamına geldiğini aktarmıştır (2002: 622). Gülensoy, sözcüğün *tiñ “zinde, diri, canlı” sözcüğünden türediğini iddia etmiştir (2007: 285). TaS.’de sözcük “emin, mutmain, selamet; fariğ, sakin, asude, müsterih” anlarında kaydedilmiştir (TDK, 27 Ekim 2015). SNB’da sözcük *dinçlik* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır. SNB’da *tin-* > *din-* eylemi *anı vü atı gördi hiç dinmadı // kuruya çılıp ağaca binmedi (227/11)* beyinde tanıklanmaktadır (Cin, 2012: 266).

1. Eylemden soyut ad yapar
  - a. “emin, rahat, sakin, sıkıntısız”

kalani kamu katı korhunç idi

*velî korhudan ol **dinç** idi (SNB, 230/4)*

2. Eylemden zarf yapar
  - a. “emin, rahat, sakin, sıkıntısız”

*kamu halkı şöyle geçerlerdi **dinç***

ki bulunmaz olmuşdı zahmet ödinç (SNB, 302/6)

gülinç, Clauson sözcüğün *kül-* eyleminin dönüşlü hâli olan **külün-* tabanından türemiş ad/sıfat olduğunu ve GB Az.’de *külünç*, Osm.’da *gülünç* biçiminde “komik (amusing, ridiculous); maskara (laughing-stock); alay konusu (mockery)” anlamlarına geldiğini söylemiştir (1972: 719). Bilgen, *kül-* eyleminden türemiş soyut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 71). Tietze, sözcüğü iki ayrı maddebaşı halinde vermiştir. Bunlardan ilkinin “gülünç hal, gülünçlük”; ikincisinin de “gülünecek şey veya kimse” anlamına geldiğini söylemiştir (2009: 203). Gülensoy, sözcüğün *kül-ün-ç biçiminde etimolojisini yaparak “tuhaf, komik, güldürücü” anlamlarına geldiğini ifade etmiştir (2007: 394). TaS.’de sözcük “gülüncek: 1. maskara, 2. sevinç”; “gülünceğe almak (gülünce almak, temaşaya

almak): maskaraya, alaya almak” ve “gülüncün istemek: gülünç olmasını istemek” maddebaşlarında görülmektedir (TDK, 27 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar
  - a. “gülünecek kişi, maskara, alay konusu”

yada bilişe eylemeyen kılinç:

*olur bilişe yad yada **gülinç** (SNB, 15/3)*

güvenç, güven-ç biçiminde türeyen sözcüğün Clauson anlam genişlemesi ile çeşitli anlamlara geldiğini ve 14-16. yy. Osm.’da “neşe, sevinç (joy, pleasure)” anlamında kullanıldığını söylemiştir (1972: 689-690). Erdal sözcüğü “gurur, azamet (pride, haughtiness)” anlamına gelen soyut bir ad olarak değerlendirmiştir (1991: 282). Tietze, sözcüğü iki farklı maddebaşı şeklinde ele almıştır. Bunlardan ilkinin “sevinmek” anlamındaki *küven-*’ten türeyerek “sevinç” anlamında hareket adı olduğunu, ikincisinin ise “ümit etmek; birisinin yardım edeceğini unmak; birisinden bir şey beklemek” anlamındaki *güven-*’ten “arzu, emel” anlamına geldiğini söylemiştir (2009: 217-218). Gülensoy, *küvân+ç* biçiminde etimolojisini yaparak “güvenme duygusu, itimat” anlamına geldiğini ifade etmiştir (2007: 399). TaS.’de sözcük “arzu, emel; sevinç, gurur”, DS’de güvenç (I): sevinçli, güvenç (II): dayanak, arka, yardım” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 27 Ekim 2015).

1. Eylemden nitelik adı yapar
  - a. “gururlu, kibirli”

*dilerseñ ki çok māl-ıla derviş olmayasın, **güvenç** olma ve dükeli işde şabr eyle (KN, 94/13).*

2. Eylemden soyut ad yapar
  - a. “arzu, emel”

seni bulmayup olmasun incine

*éver kim ére tiz **güvencine** (SNB, 114/9)*

- b. “sevinç, mutluluk”

cihān işi geh kayğudur geh güvenç

kişi gāh rāhat bulur gāh renc (SNB, 321/10)

ilenç, ilen-ç biçiminde türeyen sözcüğü Clauson “serzeniş (reproof), sitem (reproach)” anlamında hareket adı olduğunu ve GB lehçesi Osm.’da daha çok “beddua (impracation), kargış (curse)” anlamına geldiğini söylemiştir. Araştırmacı, sözcüğün 14.-16. yy. Osm.’da “beddua, kargış” anlamında ve *ilenç et-* “beddua et-“ biçiminde birçok metinde tanıklandığını belirtmiştir (1972: 147-148). Bilgen, sözcüğü *ile- kökünden türemiş soyut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 71). Tietze, “beddua” anlamında aktarmıştır (2009: 384). Gülensoy, *ilen-ç* biçiminde etimolojisini yaparak “ilenmek amacıyla söylenen söz” anlamını vermiştir (2007: 430). TaS.’de sözcük “ilenç (yilenç): 1. beddua, 2. azarlama”, DS’de “ilenç [ilinti, ilinç]: beddua” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 27 Ekim 2015).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “beddua, kargış”

sakin ey oğul! Ata ana ilencin almayasın (KN, 20/13)

ne rahat gözedür ne ister güvenç

ne alhış tevakkû‘ éder ne ilenç (SNB, 236/5)

kağınç, kağı-nç biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “hiddet, öfke, sitem, serzeniş; kalkma, kalkış, harekete geçiş” anlamlarında kaydedilmiştir. DS’de “baş kakıncı” maddebaşında bulunmaktadır. Söz konusu sözcük için “başkahağı” sözcüğüne gönderim yapılarak “başa kakmak işini anlatan zarf” olduğu belirtilmiştir (TDK, 27 Ekim 2015).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “hiddet, öfke, sitem, serzeniş”

kızından çü işitmedi şāh cevāb

kağınç odına bağı oldu kebāb (SNB, 150/10)

kazanç, kazan-ç biçiminde türeyen sözcüğün Clauson sadece (?) GB Az. *gazanç*, Osm.'da *kazanç*, Tkm.'de *gazanç* biçiminde “yarar (profit), kazanım (gains), gelir (earnings)” anlamında yaşadığını söylemiştir (1972: 682-683). Erdal, sözcüğün hem “para ve mal-mülk kazanımı” anlamında soyutluk hem de “kazanılmış varlık veya miktar” gibi sonuçsal nesneye işaret ettiğini belirtmiştir (1991: 281). Gülensoy, sözcüğün *kazğa-nç* biçiminde etimolojisini yaparak “satılan bir mal, yapılan bir iş veya harcanan bir emek karşılığında elde edilen para” anlamına geldiğini ifade etmiştir (2007: 489). DS'de sözcük “yaz mevsimi” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 27 Ekim 2015).

1. Eylemden somut ad yapar
  - a. “kazanım toplamı, kâr”

kîşi kim kıyümcı vü kazancıdur

bir oğul bu 'âlemde kazancıdur (SNB, 358/15)

kılınç, Clauson sözcüğün *kılın-* eyleminden türeyerek “(act), iş (deed), hareket (action)” anlamına geldiğini söylemiştir. Araştırmacı 14-16. yy.'da Osm.'da sözcüğün “hareket” vb. anlama geldiğini ve “eyle- ya da et-” eylemiyle birlikte “işveli, edalı, cilveli, nazlı bir şekilde davran-” anlamında kullanıldığını belirtmiştir (1972: 623). Erdal sözcüğün *kılın-* tabanından değil *kıl-* eyleminden türediğini belirterek ekin ET.'de sonu /n/ ile bitmeyen eylemlere de eklendiğini söylemiştir (1991: 276). Bilgen, “karakter” anlamında soyut ad olarak yorumlamıştır (1989: 71). TaS.'de sözcük “hareket tarzı, huy, hulk” anlamında kaydedilmiştir. Ayrıca “kılınç etmek (kılınç eylemek): çok tevazu göstermek, tabasbus etmek, yaltaklanmak” birleşik eylemi de bulunmaktadır (TDK, 27 Ekim 2015).

1. Eylemden soyut ad ve hareket adı yapar
  - a. “huy, karakter, mizaç”

gehî oğşar u gâh gâh incidür

cefâ 'âdeti cevr kılınıcıdur (SNB, 178/5)

*işitdüm kim bir qarğanuñ bir kıızı vardı şūreti şekli görklü hūyı **kılınçı** şekerden datlu (MZ, 34a/4)*

b. “işve, naz, eda”

*ne **kılınç** ile gönlini şorduğın*

ne kılıç ile boynını urduğın (SNB, 251/14)

c. “amel”

*yada bilişe eylemeyen **kılınç***

olur bilişe yad yada gülünç (SNB, 15/3)

korhunç, korh-unç biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, *korkun-* eyleminden türemiş hareket adı olarak değerlendirerek “korku (fear)” anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 654). Bilgen, sözcüğü *kor-k-* eyleminden türemiş “korku, korkma” anlamında soyut ad olarak yorumlamıştır (1989: 71). Erdal da “korku (fear)” anlamını vererek sözcüğün ikinci hecesindeki ünlünün genellikle /ı/ olduğunu belirtmiştir (1991: 281). Gülensoy, **kor-k-nç* biçiminde etimolojisini yaparak “çok korkulu, korku veren, dehşete düşüren, müthiş” anlamına geldiğini ifade etmiştir (2007: 542).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “dehşet verici”

*kalanı kamu katı **korhunç** idi*

velī korhudan ol dinç idi (SNB, 230/4)

ödünç, Clauson sözcüğün **öten-* (*öden-*)- eyleminden türeyerek “borç (loan, debt)” anlamına geldiğini ve GB Az.’de *ödeniş*, Osm.’da *ödünç* biçiminde yaşadığını söylemiştir (1972: 61). Erdal, sözcüğün “bir üst rütbeye seslen-; ricada/istekte bulun-” anlamındaki dönüşlü *ötün-* eyleminden türeyerek metafor ile anlam genişlemesine uğrayarak “borç (loan) anlamı kazanmış da olabileceğini belirtmiştir (1991: 281). Bilgen, *öte-* eyleminden türemiş soyut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 71).

Gülensoy, sözcüğü “ileride geri verilmek üzere veya alınmak şartıyla (alınan veya verilen” anlamını vermiştir (2007: 648-649).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “ileride geri verilmek ya da alınmak şartıyla alınan ya da verilen (şey)”

eger ödünç alacak adam bulursa ödünç ala vara yirinden viribiye zekât almaya (Mİ, 23b/5-6)

ökinç, Clauson sözcüğü *ökün-* eyleminden türemiş hareket adı olarak değerlendirerek “(birisinin yaptığı şey için) pişmanlık, (meydana gelen bir şey için) üzüntü” anlamına geldiğini söylemiştir. Ayrıca 14. yy. Osm.’da *ökünç al-* birleşik eyleminde “öç, intikam, hınç” anlamında kullanıldığını aktarmıştır (1972: 110). Bilgen, sözcüğü soyut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 71).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “öç, intikam, hınç”

kişi kimseye eylemiş ola güç

ökincin alıvérür idi şoñ uc (SNB, 368/10)

şaginç, Clauson sözcüğü *sakın-* eyleminden türemiş hareket adı olarak değerlendirerek temel anlamda “düşünce” bundan “derin, kasvetli düşünce; kaygı” anlamına geldiğini söylemiştir. Ayrıca 14-15. yy. Osm.’da sözcüğün “düşünce; kaygı; umut, arzu” anlamlarında kullanıldığını aktarmıştır (1972: 812). Bilgen, *sak-* eyleminden “keder, üzüntü” anlamına gelen soyut ad olarak ele almıştır (1989: 71). Erdal da sözcüğün *sakın-* eyleminden türeyerek “düşünce” anlamına geldiğini ifade etmiştir (1991: 280). TaS.’de sözcük “emel, istek, arzu, maksat, tasavvur, düşünce, ümit, endişe; zan, tahmin” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 27 Ekim 2015).

1. Eylemden soyut ad ve hareket adı yapar

a. “arzu, istek”

yā rab bilürsîn benüm sırrumı

şagincumı vü hayrumı şerrümü (SNB, 149/8)

şagıncıla şeker kim yidi ya bal

bahāsın vermeyince irmedi el (RN, 45b/466)

uzun şagınc dīv duzāgıdur anuñ dānesinden gey saşın kim duzağına düşmeyesin (MZ, 18b/3)

b. “düşünce”

anı göstermeyen kīnile ğaybet

o şagıncdan saña heyhāt heyhāt (RN, 46b/481)

benüm fikr ü şagıncum ayruş durur

velī ‘ışık başuma buyruş durur (SNB, 314/5)

c. “kaygı, endişe”

ki böyle şavaşdan uşanmasalar

ölümün şagıncını şanmasalar (SNB, 182/6)

2.1.39. {-Un}

İşlek olmayan bir ektir. Gabain, ET.’de az kullanıldığını ve sıfat türetme işlevinin bulunduğunu belirtmiştir (2007: 54). Ş. Tekin ve Tekin, ekin eklendiği eylemin sonucunu bildirdiğini söylemiştir (1992: 85; 2003: 92). Bilgen, adlar ve sıfatlar türettiğini belirtmiştir (1989: 69-71) Erdal, eki geçişli eylemlerin nesnesine geçişsiz eylemlerin ise öznesine işaret etmesi dolayısıyla eş işlevli olarak değerlendirerek adlar ve sıfatlar türettiğini ifade etmiştir. Ayrıca ekin *iç+(i)k-in* sözcüğü dışında türeme olmayan eylemlere geldiğini, ünlü ile biten eylemlerde ekin ünlüsünün kaybolduğunu ve türetilen sözcüklerin de *san* dışında iki heceli olduğunu belirtmiştir (1991: 300-301)

Banguoğlu, ekin SNB’da işlek kullanılan bir ek olduğunu belirterek (Yeni Osmanlı Türkçesinde ekin bağımsız adlar türettiğini söylemiştir (1938: 107).

Korkmaz, bir eylemin sonucu olan adlar türettiğini ifade etmiştir (1973: 198). Timurtaş, eki çeşitli anlamlarda adlar türeten ek olarak değerlendirmiştir (2012: 80). Gülsevin, geçişli ve geçişsiz eylemlere gelebilen ve ünlü uyumuna uymayan örnekleri de bulunan bir ek olduğunu belirtmiştir (1997: 135).

2.1.39.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

bitün ~ bütün, Clauson *büt-ün* biçiminde türeyen sözcüğün “eksiksiz, tam” anlamında durum adı olduğunu, belirtmiştir (1972: 306). Erdal, sözcüğü sıfat olarak değerlendirerek *tolun* sözcüğünün eş anlamlısı olduğunu söylemiştir (1991: 303). Bilgen, “tam, bütün” anlamında sıfat olduğunu ifade etmiştir (1989: 70). Tietze, sözcükteki eki sıfat türeten ek olarak değerlendirmiştir (2002: 408). Gülensoy, “bütün, tam” karşılığını vermiştir (2007: 196). TaS.’de sözcük “mükemmel, tamam, sağlam, eksiksiz, parçalanmamış” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015). MZ’de *bütünlük* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden durum adı yapar
  - a. “kırılmamış, parçalanmamış, eskisi gibi”

zelîhâ eydür bildür imdi tañrıya

bütün *ola bu şanem gérü oña*

tudağın tepretdi yūsuf söyledi

allah anı gérü bütün eyledi (YZ, 30/444-445)

...iki kanadı dağı artuğdur eger bir kanadı şınsa mecmū’ ‘ālem dağı üstādlar dirilseler anı bütün eyleyimez (Mİ, 35a/2)

- b. “yırılmamış, sağlam”

eytdi kim ol gönlek ger yırtuğ ola

ardı bütün öñ etegi yırtıla (YZ, 38/560)

- c. “pek, yerinde”

ferah oldu bular kayguları yok

*eginleri **bütün** karınları tok (RN, 9b/73)*

- d. “tam, sağlam”

*añlaruñ arasında bir arslan ki gönli qavî ve zehresi **bitün** ola (MZ, 44b/10)*

2. Eylemden sıfat yapar

- a. “mükemmel”

içüp hikmet ü ma‘rifet şerbetin

***bütün** er oluban uşatsun putun (SNB, 14/10)*

- b. “tam, bölünmemiş”

*her kişiye verür bir etmek **bitün***

ol andan ol gün deger-idi dün (KY, 64/954)

3. Eylemden zarf yapar

- b. “tamamiyle, tamamen”

*dünyanuñ begligini şatdı **bütün***

añiret sulţanlığın aldı şatun (GZ, 268a/2213)

dögün, Clauson *tög-ün* biçiminde türeyen sözcüğün, “dağ, damga” anlamında bir ad olduğunu, ancak kök ile taban arasındaki anlamsal ilginin belirsiz olduğunu belirtmiştir (1972: 484). TaS.’de sözcük “yakı, dağlamakla açılan yara; vücudun bir yerine iğneler batırarak şekil yapıldıktan sonra üzerine çivit, barut gibi şeyler dökülmekle deri üzerinde meydana gelen sabit boyalı iz; dövünme, matem”; DS’de “tedavi için kol ve ayakta açılan yara, yakı; vücudun çeşitli yerlerine iğne ve barut ile yapılan döğme” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015).

1. Eylemden soyut ad yapar

- a. “(met.) dağ, yara”

atamdan işidür idüm dün ü gün

*yüregüme ‘ışk odı urdı **dögün** (SNB, 161/4)*

dütün ~ **tütün**, Clauson sözcüğün *tüke*:- eyleminden türeyerek “duman” anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 457) Gülensoy, **tū+t-(ü)n* biçiminde etimolojisini yaparak ET., OT. ve halk arasında “duman” anlamlarına geldiğini belirtmiřtir²⁶ (2007: 950). Bilgen, *tüt-* eyleminden türemiş “duman” anlamında ad olarak değerlendirmiştir (1989: 70). Tietze, “duman” anlamında *-in* ile türemiş hareket adı (nomina actionis) olarak yorumlamıştır (2002: 679). TaS. ve DS’de sözcük “duman” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015).

1. Eylem sonucu oluşan nesne adı yapar

- a. “duman”

*şol yanında leřkerüñ var bir **tütün***

kapşara tıtmış ol şaşrayı bütün (GZ, 210b/503)

*...şarğa yañıađı odı **dütünine** boyanub dehliz sürür (MZ, 66a/5)*

...gāh gāh bādincān börki ve yılan şavı ve mersīn yapağı dütüzdürüp şasta apışup dütünine şura (EM, 54a/2)

*...yařūd burnından ve bođazından iđerü toz ve **dütün** veya siñek gitse oruc řınmaz (Mİ, 25b/17)*

- b. “sis”

*Bilgil kim řulāřada eydür şacan gözedecek yirde bulut ya **tütün** yā toz olsa...(Mİ, 24a/35)*

2. Eylemden soyut ad yapar

- a. (met.) “duman”

²⁶ Araştırmacı sözcüğün “tütün bitkisi; tütün bitkisinin kıyılarak sigara biçiminde veya pipo ile içilen yapağı” anlamında da kullanıldığı aktarmıştır (Gülensoy, 2007: 950).

çıkar ‘ışık odı çün içümde yanar

*depemden **dütünüm** nite kim fenar (SNB, 330/14)*

*āh idiüb **dütünü** göksinde hevāya dökdi, eyitdi: ilāhī bu kaṅı maḫlūmuñ göñli **dütünü**dür ki baña uğradı? meger bu ol hıyānet **dütünü**dür kim kaṅşularumıla itdüm...(MZ, 21b/10-11)*

egin, Clauson *eg-in* biçiminde türeyen sözcüğün, temel olarak “kıvrık/bükük/eğik şey/nesne” anatomi alanında ise “omuz” anlamına geldiğini belirterek somut ad olarak değerlendirmiştir (1972: 109). Erdal, sözcüğün İrk Bitig’de “eğri bir parça”, DLT’te “omuz” anlamında olduğunu söyleyerek “kıvrık/bükük/eğik şey/nesne” anlamına geldiğini belirtmiştir (1991: 305). Bilgen, “omuz” anlamında ad olarak değerlendirmiştir (1989: 70). Tietze, “omuzlar, sırt, arka; beden, boy bos, endam” anlamına geldiğini söylemiştir (2002: 695). Gülensoy, **ēk-(i)n* biçiminde etimolojisini yaparak “sırt, arka” anlamına geldiğini ve Anadolu ağzlarında “éyin, eḡni, eḡil, eḡen, eḡin: 1. vücut, beden; 2. sırt, arka; 3. göğüs kemiği” anlamlarına geldiğini aktarmıştır (2007: 320). TaS.’de sözcük “sırt, arka” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015).

1. Eylemden organ adı yapar

a. “sırt”

*tāc başına libāce **egnine***

*geydürür yūsufa gören **sevine** (KY. 19a/712)*

*cebrā’il indi yére **tutdı anı***

***egnine** géyürdi ol hulle **tonı** (YZ, 7/104)*

*ferah oldı bular **kaḡuları yok***

***eginleri** bütün **kaḡınları tok** (RN, 9b/73)*

ekin, ek-in biçiminde türeyen sözcüğün Clauson “mevcut bir ürün, tohumdan yetişmiş ve henüz biçilmemiş mahsul; ekilmiş toprak, ekili ürünün atındaki toprak”

anlamlarına geldiğini belirterek sözcüğü somut ad olarak değerlendirmiştir (1972: 109). Erdal, sözcüğün hem ekili toprak hem de “toprağın üzerinde yetişen ürün” anlamına geldiğini söylemiştir (1991: 304). Bilgen “çiftlik” anlamında ad olarak değerlendirmiştir (1989: 70). Tietze, sözcüğü iki farklı madde başı yaparak bunlardan ilkinin “ekme işi, tohum atma ameliyesi” ikincisinin ise bundan gelişerek “tarlada bulunan hububat” anlamına geldiğini söylemiştir (2002: 700-701). TaS’de sözcük “ekin: buğday” anlamında kaydedilmiştir. Gülensoy, sözcüğü “tahıl” anlamında vermiştir (2007: 325). MZ, KN ve Mİ’de *ekinci*, SNB, KN ve Mİ’de *ekinlik* sözcüğünde taban olarak tanıklanmıştır.

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “ekme”

...girü **ekin** vaqtı geldi. anuñ haqın ayruca ekdüm (MZ, 3b/6)

...zirā bir öküze ‘illet cresi olursa **ekin** vaqtında ser-gerdān qalmayasin (KN, 188/6)

2. Eylemden soyut ad yapar

a. (met.) “ürün”

‘ömrüm ekinliginden ben hāşılumı götürdüm

od birağısaduñ sen añsuzda hırmānum

hem key dürışdüñ idi ki ben unıdılayan

hak vèrmesün yavuzlık hem yine **ekin**üme (SNB, 121/4)

...hükmi birle āhiret menzilin aldum ve hasenāt **ekin**in biçecek günüçün gücüm yitdügi kadar cem‘ eyledüm (MZ, 7a/12)

b. “tarla”

...bu dünyā ki āhiret **ekin**idür. harāb koyub gitmege revā görmeyesin...(MZ, 67b/1)

3. Eylemden somut ad yapar

a. “tohumdan yetişmiş ve henüz biçilmemiş ürün”

başladı oldu ucuzluk yidi yıl

*halka yūsuf çok **ekin** ekdürdi bil (KY, 28b/1009)*

*mısr **ekini** hiç bitmez nā hod otı*

kızlık olur mısr içi yavlağ katı (YZ, 101/1505)

*bir hoş yirde ki **ekine**, bāğa, bustāna yarardı, ihtiyār kıldı şehirler ve köyler yabdılar.*

***ekin**ler eküb bağlar dikdiler (MZ, 9b/6)*

*ve **ekin** bir yerde ek kim kendüzin örte (KN, 188/7)*

*...hayvānlar ni‘meti ve menfa‘atı oldur kim kimisin binersin kimisile **ekin** ekersin...
(Mİ, 38a/8)*

gelün ~ **gelin**, Clauson *kel-in* biçiminde türeyen sözcüğün “(aileye) gelen birisi, küçük kardeş ya da oğlun eşi” anlamında sadece kocanın babası ya da ağabeyince kullanılan ad olarak tanımlamıştır (1972: 719). Erdal, çok eski bir sözcük olarak değerlendirdiği sözcüğün *kāli-* kökünden geldiğini, Doerfer ve Tezcan’ın sözcüğün ikinci hecesinin /X/ değil /I/ olduğunu belirttiklerini bunun da sözcüğün tarih öncesi dönemde henüz yaygınlaşmadığını gösterdiğini belirtmiştir (1991: 302; aktarımla Doerfer, Tezcan; 1980: 147). Bilgen, “gelin” karşılığında ad olarak değerlendirmiştir (1989: 70). Tietze, “ailenin bir erkeğiyle evlenmekle aileden olmuş kadın; (düğünde) evlenecek olan kız ya da kadın” anlamlarını aktarmıştır (2009: 124-125). Gülensoy, “gelin” karşılığı vermiştir (2007: 362). SNB’da *gelincük* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylem sonucu oluşan durum adı yapar

a. “yeni evlenmiş kadın”

*bahādur su yirine **ķana ķana***

***gelin** yaraşur kim yaķına **ķina** (KN, 78/10)*

*bahādur su yirine **ķana ķana***

***gelün** yaraşur kim yaķına **ķina** (SNB, 170/9)*

b. “(met.) karı”

*Pes sende erlik ħamiyyeti yoĥ mudur ki iblīs **gelini** olursın (KN, 55/14)*

kalın ~ **kalıñ**, Clauson sözcüğün *kal-* eyleminden türeyerek “iri (massive), sıkı (dense)” vb. anlamlara gelen ad/sıfat olduğunu söylemiştir. Araştırmacı *yoĥun* ile eş anlamlı olduğunu, birleştirerek aralarındaki farkın *kalın* sözcüğünün *yuyka (yuvka)*, *yoĥun* sözcüğünün ise *yiñkenin* zıttı olması olduğunu söylemiştir (1972: 622). Erdal *yoĥun* ile eş anlamlı olan sözcüğün *kalı-* eyleminden türemiş olabileceğini söylemiştir (1991: 303). Gülensoy, “ince karşıtı” anlamını vererek etimolojisi hakkında yorum yapmamıştır (2007: 455). TaS.’de sözcük “kalın (II): 1. sık, kesif, kalabalık, çok, sayısız, 2. kalınlık, 3. derin” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015)

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “sık”

*Silāĥdārılıĥa yarar ħul ‘alāmeti oldur ki saçı yoĥun, boyı rāst, eti **kalın**, berk, ħamaları, siñiri teninde bellü ola (KN, 89/3)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “sık, kesif, kalabalık”

*érişdi yine bir **kalıñ** mişeye*

yatupdı deñiz bigi endiñeye (SNB, 196/1)

süyün, süy-ün biçiminde türeyen sözcük “kemer, kuşak” anlamına gelmektedir. Gülensoy süy- eyleminin “(hlk) 1. fişkırp çıkmak, çimlenmek, sürgün vermek, uzamak, 2. süzülerek yükselmek (kuş, bulut, vb.); düzgünce uzamak uzayıp gitmek” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 830-831). Sözcük TaS.’de *süyüm* maddebaşı olarak “iplik teli, sap” anlamında 18-19. yy.’da tanıklanmıştır. DS’de “süyüm (I): bir sap iplik, kol gerilişiyle kirmene sarılacak yün; [süyüm (I)-1]: el ölçüsü, karış; süyüm (I): 1. [->süyem], 2. bir parça (iplik için); süyüm (II): 1. içli,

için için (ağlama için), 2. yavaş (yağmur yağma için)” anlamında kaydedilmiştir. Ayrıca sözcük “süynüm/[süynüm]” maddebaşında [-> süynüm (I)], bir sap iplik, kol gerilişyle kirmene sarılacak yün” şeklinde de kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015).

SNB’da “süyün” şeklinde görülen sözcük kanaatimizce TaS. ve DS’de “süyüm/süynüm” maddebaşı olan sözcüğün asıl hâlidir. Sözcük *süyün* > *süyünüm* > *süynüm* > *süyüm* şeklinde gelişmiş olmalıdır²⁷.

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “kemer, kuşak”

ğodı bir yañā nāzı vü yüz şuyın

kuşandı vü çaldı béline süyün (SNB, 130/12)

uzın ~ **uzun**, Clauson sözcüğün *uza-* eyleminden türeyerek zaman ve mekanda “uzun” anlamına gelen ad/sıfat olduğunu belirtmiştir (1972: 188-189). Erdal da, sözcüğü {-Un} ekleri içerisinde ele alarak zaman ve mekanda “uzun” anlamına geldiğini ve ET’de mekandan çok zaman için kullanıldığını belirtmiştir (1991: 302). Korkmaz, sözcüğün “*uz+un < *uz ‘uzunluk’” biçiminde vasıta hâl ekinin kalıplaşması ile oluştuğunu söylemiştir (2011: 25). Gülensoy, sözcüğü “iki ucu arasında fazla uzaklık olan; başlangıcı ile bitimi arasında fazla zaman aralığı olan, çok süren; ayrıntılı, derinlemesine” anlamlarında vermiştir. Araştırmacı sözcüğün etimolojisinin “*ū-z ‘uzun’ + -(u)n” ya da “ūz-/oz- ‘başkasından ileriye geçmek’ (DLT)+-(u)n” biçiminde olabileceğini söylemiştir (2007: 983-984). TaS.’de sözcük “uzunluk, tul” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 22 Ekim 2015). SNB’da sözcük *uzunınca*, *uzinsuz*, KN’de *uzunlık* ve Mİ’de *uzunlğ*, *uzunrağ* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır. SNB’da sözcük *upuzun* olarak da tanımlanmaktadır.

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “başlangıcı ile bitimi arasında fazla zaman aralığı olan, çok süren”

gece uzunın ‘ışkı güden bilür

²⁷ Benzer bir durum ‘düğün’ (düğüm, ukde) sözcüğünde de bulunmaktadır. TaS.’de bu sözcük şu şekilde tanımlanmıştır: “*Ve andan ötürü idi kim Musa eyitti... Ey Çalabım benim dilimden düğünü şeşgil kim sözüm anlayalar. (Em. XIV. 357)* (TDK, 22 Ekim 2015).

ciger yandığın ağı yudan bilür (SNB, 102/2)

*bilgil ki ısıtma vardur ki zamānı **uzun** olur, géc geçer (EM, 55b/13)*

ol atladığı süre āyetleri okuduğı süre āyetlerinden uzun olsa mekrūh olmaz (Mİ, 14/a8)

b. “ayrıntılı”

*eyitdi hikāyet **uzundur** inen*

kim ola anuñ onda birin añan (SNB, 322/6)

*bu söz **uzundur** ve her řāyifenüñ comardlığın dērisem kitāb **uzun** olur (KN, 208/8-9)*

*bilgil kim bu didüğümüz nesneleriñ kimi şur‘ān kimi řādīs ma‘nisidür ammā şur‘ān ve řādīsın getürmedük kitāb **uzun** olmasun diyü (Mİ, 31a/13)*

c. “devamlı, sürekli”

*yigregüñüz řaķ ta‘ālā çatında oldur kim anuñ aklıǵı **uzun** ola ve coķ ola gendü řālinde endişe idüp řaķ ta‘ālā anı niçün yaratduǵında řoñı ne olacaǵında fikri uzun ve coķ ola (Mİ, 34a/7-8)*

d. “boy”

*ķırķ arşun ķılur ol sarayuñ **uzunu***

ol ķadar-ıdı hem anuñ éni (YZ, 71/1062)

iřid imdi saña vaşfin diyeyin

şıfatlarını bir bir şerş ideyin

*řaremüñ **uzunu** üç yüz adımdur*

içi düpdüz ıvacuķ aķça ķumdur (KEMŞ, 5b/87)

e. (met.) “büyük, uzun”

hevā kibriile ne başarasın

ecel eli **uzun** kanda varasın (RN, 15a/133)

zîrâ dünyānuñ kahrı eli halk üzerine **uzundur** (KN, 117/2)

f. “boyutça büyük”

her birinüñ boyı **uzun** çün menār

kullarınuñ şāhı mānend-ı hıyār (KY, 31a/1195)

bu yañadın bir cānavar gelür kıyruğı **uzun** kulakları büyük, gözin bizdin yaña dutmuş
şöyle gelür ki yil tozına irmez (MZ, 40a/5)

tudağı **uzun**, ağızı gēn ola (KN, 89/13)

eger tırur şu **uzun** ve ensiz olsa ammā divşüricek on arşun on arşun içinde olsa ya ‘ni
çevresi kırk arşun olsa (Mİ, 10a/8)

g. “derinlik, boy”

bilinmezdi ne deñlüdür **uzunu**

çağırsa taşra çıkmaz yūsuf üni (RN, 28a/274)

2. Eylemden sıfat yapar

a. “başlangıcı ile bitimi arasında fazla zaman aralığı olan, çok süren”

haqıkat **uzun** ‘ömr eyü ad olur

ki söylenür ü ‘ālem içre kalur (SNB, 370/3)

kalur adı n’ola eger ol ölür

uzun ‘ömr dedükleri ol olur (KN, 59/13)

ammā dıķ ısıtması **uzun** ısıtmalar şoñında hādīs olur (EM, 56b/13)

kur’an oğumağda dahı farz olan bir **uzun** āyet ya üç kısa āyet oğumağdur (Mİ,
11b/32)

b. “boyutça büyük”

sārubān eyitdi iy uzun aħmak ve iy siyeh kelīm bedhaht (MZ, 47b/3)

c. (met.) “bitmez tükenmez”

ħakimler dimişlerdür kim uzun sağınç dīv duzāđıdur (MZ, 18b/3)

3. Eylemden zarf yapar

3.1. Yineleme ile

a. “başlangıcı ile bitimi arasında fazla zaman aralığı olan, çok süren”

çağırur idi yırtup uzın uzın

gehi̇ yağasın u gehi̇ boğazın (SNB, 224/14)

yaħın ~ **yağın**, yak-ın biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, *yađu:k*'un eş anlamlısı ve (yer, zaman ya da akrabalıkta) “uzak olmama” (near) anlamında durum adı olarak değerlendirmiştir (1972: 904). Erdal, sözcüğün sıfat olarak kullanıldığını söylemiştir (1991: 302). Bilgen, “yakın” karşılığında ad olarak yorumlamıştır (1989: 70). Gülensoy, sözcüğün “zamanda ve yerde az bir ara ile ayrılmış olan; küçük önemsiz değişikliklerle birbirinden ayrılan; aralarında sıkı ilgi bulunan; benzeyen, andıran; erişmesi olması zaman bakımından yaklaşmış olan; uzak olmayan yer; aralarında sıkı ilişki olan arkadaş, dost veya akraba; uzak olmayarak” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 1038). TaS. ve DS’de “yakın” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). SNB, GZ ve KEMŞ’de sözcük *yağıncağ*, Mİ ve KN’de *yağınrağ*, *yağınlık* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır. SNB’da *yak-/yağ-* “yakınlaşmak” eylemi şu beyitte tanıklanmaktadır: *kağıyup yavuz bağdı bağtum baña // ki tağtı birağtum u yağtum saña (SNB, 206/10)* (Cin, 2012: 245, 713).

1. Eylem sonucu oluşan durum adı yapar

a. “(mesafe) uzak olmama, yanında olma”

bizüm hücremüzden odağın senüñ

***yaħın** durur ırağ degüldür yönün (SNB, 129/12)*

imdi tiz kılgıl ğazā için yarağ

sen özün var dimegil **yakın** ırak (GZ, 252a/1742)

...ve anuñ **yakın**ında bir mişe varıdı... (MZ, 51b/3)

...kim kamu sözleri âvâzları katısın ve añulın ve ıragın ve **yakın**ın işidür (Mİ, 3a/22)

b. “(zaman) uzak olmama”

yahındur ecel şanmañ ırak olur

öküş ârzü var ki toprağ olur (SNB, 55/6)

...var, oşbu **yakında** oğluñ toğa (MZ, 21a/9)

c. “erişmesi olması zaman bakımından yaklaşmış olan”

çü gördi kim érte **yahındur** Süheyl

örü turdı vü gitmege étdi meyl (SNB, 122/1)

olursın taşra sen ol içerü hoş

yahındur iş uci uş göresin uş (RN, 23a/220)

geldi cebrâ’il bugün dédi baña

bu **yakında** ‘azrâ’il gelür saña (YZ, 97/1450)

éy oğul! Bilgil ki benüm gidecegüm gün **yakın**-dur, sen dañı benüm ardınca
gelmegün **yahındur** (KN, 5/8)

d. “alçak”

şama ağıcağ kendözün saklağıl

ki niçeme **yahın** olursa ağıl (SNB, 114/11)

e. “ilgili, alakalı” (Boz, 2012: 448)

farîzadur saña sen seni şakın

kim ola sencileyin saña **yakın** (RN, 19a/178)

...adam ne kadar ölümü yakın bilse ol kadar haq ta'ala kullığına hevesi ve **yakını** artuq olurmuş (Mİ, 40a/12)

f. “benzer, andıran”

oğlaq eti mu‘tedildür, dağı tez siñer qızı etine **yakındur**, semüz kişilere qoyun qızı etinden yégrekdür (EM, 2b/13)

bundan soñra şol harfler kim maħrecleri biri birine **yakındur** (Mİ, 15a/16)

g. “birbirinden ayrılan, farklı”

yāħud ol mizāclardan dağı **yakın** vardur, aħlāt gibi. aħlāt dağı dördür: kandur safrādur sevdādur balğamdur (KN, 142/4)

2. Eylemden sıfat yapar

a. “uzak olmama”

dédi uş **yahın** yédedür dédüğüñ

bulnur geñez güşşadur yédüğüñ (SNB, 218/5)

aña **yakın** bir ev vardur iñen hoş

resülün doğduğı yir didiler oş (KEMŞ, 7b/134)

b. “erişmesi, olması yaklaşmış olan”

Eger yağ gibi ola ve qarüre dibinde haq-lar göresin, ‘illeti **yakın zanan** ola (KN, 145/12)

c. “benzeyen, andıran”

ana **yakın** vardı bir şehir dağı

kāfir idi ol şehriñ kavmi dağı (YZ, 18/265)

Bu ma‘niye muvāfiq ve **yakın** Pārsi dilince bir beyt eydür (KN, 27/11)

3. Eylem sonucu oluşan zarf yapar

a. “(mesafe) uzak olmama”

yaqın konuban şehir kapusına

haber eyledi şāh tapusına (SNB, 56/6)

bir ‘arab geldi irakdan gözledi

yaqın geldi gör ne sözler söyledi (YZ, 45/662)

altı ayda mısra yaqın geldiler

haberi ‘azīze çün bildürdiler (KY, 10a/341)

yüridi ardınca hem ‘osman yaqın

önce haydar şāh-ı merdān şir-i din (GZ, 205a/343)

...Zīrek hālın göre ve anuñla qavl eyleye. çun geyik yaqın geldi, gögercin gelüb
haber eyledi (MZ, 37b/7)

...dünler ve günler uzanup kışalduğına bu güneş irak gidüp yaqın geldigine her gün
bir dürlü yirden toğup bir dürlü yirden batduğı key ‘ibretdür (Mİ, 5b/6)

b. “az önce, yeni, yakın zamanda”

çü erişdiler çīne bunlar yaqın

süheyle naqqāş dédi çevre baqın (SNB, 61/10)

hindudan yüz çevürdi resül hemin

kim yemişdi hamzanuñ bağrın yaqın (GZ, 204b/325)

4. Eylemden ilgeç yapar

4.1. {+A} doğru

a. “doğru”

başları şan kim göge irmiş yaqın

atlarınıñ ayağı yirde hemin (GZ, 210b/496)

giceye yaqın gāzur biz götürüb girü geçdi (MZ, 68b/9)

...peygāberūñ ‘ömrinūñ āhırına yakın birez kavm dīninden dönecekdür hem peygāberūñ dünyeden āhirete varmağına **yaqın** üç bölük kavm dīninden döndi (Mİ, 35a/24-25)

yıgın, yığ-ın biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “bir şeyin yığılmasıyla oluşturulan küme, tepe; birçok kimsenin veya nesnenin bir araya gelmesiyle oluşan kalabalık küme, kitle, küme” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 1134). Clauson ve Erdal, sözcüğün *yığın toprak* “toprak birikintisi” şeklinde DLT’de geçtiğini aktarmışlardır (1972: 904; 1991: 307). Bilgen, “yıgın” karşılığında sıfat olarak değerlendirmiştir (1989: 71). Ayrıca Clauson, sözcüğün edilgen bir durumu ifade ettiğini söylemiştir (1972: 904).

1. Eylemden {-(I)l mİş} anlamında topluluk bildiren durum adı yapar
  - a. “bir şeyin yığılmasıyla oluşturulan küme”

eger yığınūñ destesin biçeler

ve ger ağacuñ budanın açalar (SNB, 235/5)

yogun, Clauson sözcüğün etimolojisi hakkında değerlendirme yapmayarak “sıkı/koyu” anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 904). Erdal, sözcüğün, “sıkı/koyu, iri, ağır” anlamlarına geldiğini ve *yogur-* tabanı ile aynı köke sahip olduğunu belirtmiştir (1991: 303). Gülensoy, sözcüğün “yo-ğ-(u)n” biçiminde etimolojisini yaparak “hacmine oranla ağırlığı çok olan, kesif; koyu, ağır, kalın; (koku vb.) etkisi güçlü olan, ağır; (mec.) artmış, çoğalmış durumda olan; (hlk.) (elek, iğne için) kaba, kalın, iri; (mec.) dolu, sıkı, çok” anlamlarına geldiğini ifade etmiştir (2007: 1151). TaS.’de sözcük “çapta kalın; seççe kalın; iri, büyük; kalınlık; kaba, sert, şedit; işe yaramaz; derinlikçe kalın” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015).

KN’de sözcük *yogunluḡ* ve EM’de *yognalt-* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden nitelik adı yapar
  - a. “sık”

*silâhdârlığa yarar ul ‘alâmeti oldur ki saı **yoğun** boyı râst eti alın berk amarları siñiri tenünde bellü ola (KN, 89/3)*

b. “iri”

*silâhdârlığa yarar ul ‘alâmeti oldur ki saı yoğun boyı râst eti alın berk amarları siñiri tenünde bellü ola barmaqları **yoğun** ayası yassı gögsi gên boynı **yoğun** aağası yumru yüzi obı gözi ara (KN, 89/4-5)*

c. “kalın”

*...adam arasın ıssıdan ve ovudan alayıca deñlü geyecege râzı ola **yoğundur** eskidür dimeye (Mİ, 34a/15)*

d. “beirgin”

*...’alâmeti oldur ki yüzünñ rengi ızıl ola ve gözleri ızıl ola ve gevdesi issi ve amarları **yoğun** ola ve ağızı dadı atlu ola (EM, 43b/4)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “kalın”

*eger dirliğinde ince bizler geyürse ölücek daı ince bizden ideler eger yoğsul olmazsa dirliğinde yoğsul olup **yoğun bizler** geyürse ölücek **yoğun bizden** kefen ideler (Mİ, 20a/29)*

b. “belirgin”

*ve eger geç deprene ve süst ve **yoğun** ruubet gâlib-dür (KN, 145/6)*

2.1.40. {-(L,U)}

ET.’de görülen bir ektir. Gabain, eylemden ad türeten ekler içerisinde değerlendirdiği ekle ilgili herhangi bir yorumda bulunmamıştır (2007: 55). Tekin, ekin işlevinin eylemin sonucunu bildirmek olduğunu belirtmiştir (1992: 85). Bilgen,

soyut ve somut adlar türeten bir ek olarak yorumlamıştır (1989: 74). Erdal, eki eş işlevli bir ek olarak değerlendirerek ekin soyut adlar ve eş işlevine uygun olarak somut adlar türettiğini belirtmiştir. Ayrıca türetilen sözcüğün somut olması durumunda geçişli eylemin nesnesine, geçişsiz eylemin de öznesine işaret ettiğini söylemiştir. Bunların dışında, araştırmacı ekin hareket adı da türettiğini ifade etmiştir (1991: 262-275). Eraslan da eki eylemin sonucunu bildiren soyut ad türetim eki olarak değerlendirir (2012: 108).

Banguoğlu, {-Iş} şeklinde mastarlar içerisinde değerlendirdiği ekin, yapılış tarzını betimleyen hareket adları türettiğini ve bu ekle türetilmiş *biliş, iniş, çalış, sağış, yañılış, kurtuluş* sözcüklerinin ayırt edilen somut ve soyut anlamlar kazandığını belirtmiştir. Ayrıca araştırmacı, ekin izlerinin EAT.'nde zaten kaybolmuş ya da türevlerinde kalmış mevcut sözcükleri de olduğunu aktarmıştır (1938: 112). Timurtaş, {-ş} olarak verdiği ekin bir tür mastar hükmünde olduğunu belirterek hareket ve oluş adı türettiğini ifade etmiştir (2007: 81). Korkmaz, {-ş} şeklinde gösterdiği ekin, bir oluş ve kılışın tarzını bildiren veya bundan kalplaşmış somut adlar türettiğini söylemiştir (1973: 198). Gülsevin ve Şahin {-Iş} ve {-ş} olmak üzere iki farklı ekten bahsetmişlerdir. Gülsevin bunlardan birincisinin aslında mastar eki olduğunu ancak kalıcı adlar da türettiğini söyleyerek *depreniş, toğış* sözcüklerini vermiştir. İkincisinin ise *adaş, oynaş* sözcüklerinde olduğu üzere geçişsiz eyleme gelerek bir işte çift olmayı gösterdiğini söylemiştir (Gülsevin, 1997: 135-136; Şahin, 2009: 57).

2.1.40.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

alış, al- ışı biçiminde türeyen sözcüğün Clauson karşılıklılık ifade eden hareket adı olduğunu ve tek başına “alma” vb. (taking, receiving) anlamına geldiğini ancak genellikle *alış vériş* şeklinde deyim olarak kullanıldığını belirtmiştir (1972: 152). Erdal da Clauson ile aynı düşüncededir (1991: 270). Bilgen, sözcüğü “alma” anlamında soyut ad olarak yorumlamıştır (1989: 74). Gülensoy, “almak işi” şeklinde

anlamlandırmıştır (2007: 66). Banguoğlu, sözcüğü hareket adı olarak değerlendirmiştir (1938: 112). KN’de sözcük *alış vériş* ikilemesinde tanıklanmıştır.

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “alma”

Ve çeri kavımı-y-ıla alış vériş eyleme (KN, 189/5)

alkış ~ alhış, Clauson sözcüğün *alka-* eyleminden türemiş “övgü” anlamında hareket adı olduğunu belirtmiştir. Öncelikle Allah’a övgü anlamındayken daha sonra insan ilişkilerinde “hayır dua” anlamına geldiğini belirtmiştir (1972: 137-138). Erdal, sözcüğü {-ş} ile türetimlikler içerisinde vermiştir (1991: 262). Bilgen, sözcüğü soyut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 74). Gülensoy, **alka- ~ *alk-* eyleminden “hayır dua, kargış karşıtı” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 66). TaS.’de sözcük “meth, sitayış, övgü”, DS’de “hayır, dua, iyi dilek” anlamında kaydedilmiştir. Banguoğlu, sözcüğü EAT.’nde zaten kaybolmuş ya da türevlerinde kalmış mevcut sözcükler içerisinde değerlendirmiştir (1938: 112).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “dua, hayır, övgü”

ne rāhat gözedür ne ister güvenç

ne alhış tevaqqu‘ éder ne ilenç (SNB, 236/5)

çün ta‘āmdan bunlar fāriğ oldılar

ķamusı yūfufa alkış vérdiler (YZ, 76/1136)

muḥāldür ‘āķil olmaķlık baḥīlden

ne kimse alkış ider aña dilden (RN, 31b/315)

... Tengri bilür senüñdür. āzāy alkışıla aldı gitdi (MZ, 3b/9)

Çün sen aṭaya anaya artuķ ḥürmet edesin, anlaruñ alkışın ve du‘āsın alasin KN, 21/12)

bakış, bak-iş biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, “nazar” (look, glance) anlamında hareket adı olduğunu belirtmiştir (1972: 321). Bilgen sözcüğü soyut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 74). Banguoğlu, sözcüğü hareket adı olarak yorumlamıştır (1938: 112). Gülensoy, “bakmak işi veya biçimi” şeklinde anlamlandırmıştır (2007: 106).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “bakma, nazar”

bu kez gördi bir hoş şüretli kişi

*ki gönlini aldı anuñ **bakışı** (SNB, 60/7)*

*toğruluk göstere göz **bakışına***

ki senden cümle yavuz iş taşına (RN, 53b/554)

*... anı gördüm Haqq yolunda sa‘yi çok gözi yaşlu teni aruk beñzi şaru ve **bakışı** heybetlü ve sözi tatlu ve işinde becīd (MZ, 24a/13)*

*‘Ayb oldur ki işde ziyānlu ve **bakışda** çirkīn (KN, 98/2)*

biliş ~ **bilüş**, bil-iş/-üş biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, karşılıklılık bildiren bir ad olduğunu belirterek “tanıdık, eş dost” anlamına geldiğini, modern lehçelerde yaşadığını ve genellikle “bilgi” için kullanıldığını söylemiştir (1972: 344). Erdal, sözcükteki ekin eylemin nesnesine işaret ettiğini ifade ederek “tanıdık” şeklinde anlamlandırmıştır (1991: 267-268). Bilgen, sözcüğü soyut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 74). Tietze, hareket adı ya da soyut addan aktarma ile “tanıdık” anlamına geldiğini söylemiştir (2002: 345). Gülensoy, sözcüğü “tanış” anlamında kaydederken (2007: 147) TaS’de “bildik, tanıdık, dost, aşına; marifet” DS’de “biliş (I) [biliş tanış], [bilişik], [bilüş]: tanıdık, biliş [bilgiş – 1], [bilişik]: tanıdık, bildik” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 23 Ekim 2015)). Korkmaz, sözcüğü ek kalıplaşmasıyla oluşmuş “bildik” anlamında somut ad olarak değerlendirmiştir (1973: 198). MZ, ve SNB’da sözcük *bilişiklik* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “tanıdık, dost (kimse)”

*bu yad ilde bulımazuz bir **biliş***

ki déyevüz uğradı bize bu iş (SNB, 316/13)

şabr kıandayısa eylükdür işi

*müdām āzād ider yād u **bilişi** (RN, 27b/271)*

*... ve yādları gendüzüme **biliş** ve dostlarımı eyü dil birle emrüne muṭī⁶ ve fermānrām kıldum (MZ, 47b/14)*

*Çün bir yerde kıonasın kendüzünü **biliş** gösterme (KN, 139/1)*

b. “bilinir, bilinen, aşına (şey)”

*Ma‘rifet oldur ki añlamaqdur, bir nesneyi yadlıkdan **bilişe** getüresin. ... Ve bilmek oldur ki **bilişi** ve yādı iki-sin daḥı tamām bilesin ki eyü ve yavuz derecātın bilesin (KN, 206/4-5)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “tanıdık, dost”

*pes evine bir **biliş** konuk geldi (MZ, 22b/6)*

3. Eylemden zamirlik yapar

3.1. {+1Ar} çokluk eki ve {+I} belirtme eki ilavesiyle

a. “tanıdık, dost”

*acı söz **biliş**leri key yad éder*

ne kim eylük étdünse yéle gider (SNB, 18/14)

çalış, çal-ış biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, bazı lehçelerde “şaşı, güreş, benzeş, melez, safkan at, deforme olmuş” vb. çeşitli anlamlara geldiğini ve Osm.’da 14-15. yy.’da “savaş, harp” anlamında kullanıldığını belirtmiştir (1972: 421). Bilgen

“güreş” anlamında verdiği sözcüğü soyut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 74). Erdal ve Tietze, sözcüğü hareket adı olarak yorumlamıştır (1991: 271; 2002: 470). TaS.’de sözcük “çarpışma, cenk, muharebe” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden hareket adı yapar
  - a. “savaş”

bahādurlıġa çavlanupdı adı

*řamaġına siñmiřdi **çalış** dadı (SNB, 346/5)*

*herçend ki sizüñ gövdeñüzile şehirler ve muşkem dıvārlar yıķmaġa yarar ammā **çalış** güninde anları şınamadın ve anlaruñ pençesi zaşmın yimedın bunlardan girü oluñ (MZ, 43a/6)*

*yigirminci bāb, düşmen ile **çalış** resmin bildürür (KN, 7/3)*

depiş, dep-iş biçiminde türeyen sözcüġe Gülensoy, “tepmek işi veya biçimi” anlamını vererek sözcükteki ekin de eylemden ad türetim eki olduġunu söylemiştir (2007: 883). Banguoġlu, sözcüġü hareket adı olarak değerlendirmiştir (1938: 112). Dilçin, “tepiş, tepme, tekme” anlamı verirken, Cin, “tepiş, tekme” anlamı vermiştir (1991: 599; 2012: 492).

1. Eylemden hareket adı yapar
  - a. “tepmek, tekme atma”

cühüd gördi gügercinüñ öpüşin

*hiç añlamadı řatıruñ **depişin** (SNB, 219/12)*

diyiş, di-(y)iş biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “deyiş: söz, diyiş: kelam, söz”; DS’de ise “deyiş (I)-1. [denyiş}, [deyi-4], [deyişat-5,], [deyişet-5], [deyiş}: mâni, destan, aġıt, şiir, mısra, şarkı, türkü, gazel; 2. beste, makam; 3. halk şairlerinin karşılıklı mâni, türkü söylemeleri; 4. söz, kelime” şeklinde kaydedilmiştir /TDK, 22

Mayıs 2016). Tietze, sözcüğü hareket adı olarak değerlendirmiştir (2002: 605). Karahan sözcüğü “deyiş, söyleyiş” olarak anlamlandırmıştır (1994: 346).

1. Eylemden hareket adı yapar
  - a. “söyleyiş, konuşma”

bir gez anuñ yüzini gören kişi

*‘aklı hayrân oldı şaşar **diyîşi** (KY, 9a/311)*

doğuş, doğ-uş biçiminde türeyen sözcüğü Korkmaz, “doğuş, doğma” olarak anlamlandırmıştır (1973: 334).

1. Eylemden hareket adı yapar
  - a. “doğma”

*Tengri te‘ālā bize bunuñ gibi nāzūk ve muvāfiķ yār rūzi kıldı ve eyü gün **doğışından** bellüdür (MZ, 36a/10)*

geliş, gel-iş biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, “gelme, varma; geri dönüş” anlamına geldiğini, sözcükteki ekin de eylemden hareket adı türeten ek olduğunu söylemiştir (2002: 125a). Gülensoy, sözcüğü “geliş” şeklinde kaydetmiştir (2007: 363). TaS.’de *geliş varış* biçiminde maddebaşı yapılan ikilemeye “gidiş geliş” anlamı verilmiştir. DS’de “geliş (I) [gelim (II)]: kere, kez, defa; geliş (II) [-> gelis]” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). Banguoğlu, sözcüğü hareket adı olarak yorumlamıştır (1938: 112).

1. Eylemden hareket adı yapar
  - a. “gelme”

ne var ger degül isem aç u yalın

gelüp giderem her yıl işbu yolın

***gelişüm** varışum bularuñ ile*

iñen çoķ var işüm bularuñ ile (SNB, 209/6)

görüş ~ **görüſ**, gör-üş/-iſ biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, çağdaş lehçelerde “bakış; görme duyusu; görünüm; birinin birini sıklıkla görmesi” gibi (most modern language) çok çeşitli anlamlarda bulunduğunu belirtmiştir (1972: 747). Gülensoy, sözcüğün anlamını da “görüş” olarak kaydetmiştir (2007: 386). TaS.’de *görüş kılmak* maddebaşına “görüşmek, tanışmak” anlamı verilmiştir. DS’de *görüş yapma* “nişandan sonra, oğlan tarafının kızı görmeye gitmesi” şeklinde anlamlandırılmıştır (TDK, 24 Ekim 2015). Demirci ve Korkmaz, sözcüğü “görüş, düşünce” anlamında kaydetmiştir (2008: 337).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “düşünce”

anı bunda indeyelüm soralum düşün

*ol hod bize eydi vérür **görüşin** (YZ, 3/35)*

2. Eylemden hareket adı yapar

a. “tanışma, görüşme”

hādım varur zeliḥāyı alur gelür

*ya ‘kūb görür ü **görüſ** kıılır (YZ, 96/1432)*

iniſ, in-iſ biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, “alçalma/düşme” anlamında hareket adı olduğunu ve somut ad olarak “bayır, yamaç aşağı” anlamına geldiğini belirtmiştir (1972: 191). Erdal, sözcüğü hareket eyleminden türemiş soyut ad olarak değerlendirmiştir (1991: 269). Gülensoy, sözcüğü “inmek işi ya da biçimi; yokuş karşıtı” olarak anlamlandırmıştır (2007: 437). KN ve SNB’da sözcük *yoğuſ* sözcüğüyle birlikte kullanılmıştır.

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “inme, inme işi”

*Ve ol kim öni kıçından, kıcı öñinden uzun olsa, yatlu olur, **iniſe** yoğuſa yaramaz (KN, 99/6)*

2. Eylemden yer adı yapar

- a. “ yukarıdan aşağı gittikçe alçalan eğimli yer, bayır”

iniş inü[ben] yoğuş ağar idi

bunı dër idi sağı sağar idi (SNB, 165/3)

kaçış, kaç-ış biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, sadece bir kere geçtiğini (hapax legomenon) ve ortak hareket ifade eden bir ad olduğunu söylemiştir (1972: 593). Gülensoy, “kaçmak işi veya biçimi” olarak anlamlandırmıştır (2007: 450). Banguoğlu, hareket adı olarak değerlendirmiştir (1938: 112). Cin, sözcüğe “kaçma, gitme” anlamını vermiştir (2012: 576). Ciğa, ise *kaçışı dut-* şeklinde maddebaşı yaptığı sözcüğe “kaçmaya başlamak” anlamını vermiştir (2013: 624).

1. Eylemden hareket adı yapar

- a. “kaçma, gitme”

çü maşrıqda ışıdı zengî dişi

*ħabeş dutdı mağrıb şaru **kaçışı** (SNB, 237/9)*

karış, Clauson sözcüğün *karga-* eyleminden türemiş, “beddua” anlamında ad/sıfat olduğunu belirtmiştir (1972: 654). Erdal da *karga-* > *kargış* biçiminde türediğini söylemiştir (1991: 262). Gülensoy, “beddua” anlamına geldiğini aktararak *karga-* eyleminden türetildiğini söylemiştir (2007: 468). TaS.’de sözcük “kargış (karış, karkış): beddua, ilenç, lanet”; DS’de “kargış [karğış], [karış], [karkış], [karnıkada], [karnıkara], [karvuş]: ilenç, beddua” şeklinde kaydedilmiştir. Banguoğlu, sözcüğü EAT’de zaten kaybolmuş ya da ekin türevlerinde kalmış mevcut sözcükler içerisinde değerlendirmiştir (1938: 112).

1. Eylemden soyut ad yapar

- a. “beddua”

diler kim benüm gönlümi araya

*nédem ger baña ol **karış** kıara ya (SNB, 347/6)*

karış, Clauson sözcüğün **kar-* eyleminden türeyerek “uzunluk (span), uzanmış başparmak ve küçük parmak uçları arasındaki uzaklık” anlamında muhtemelen bir ad olduğunu ve tüm çağdaş lehçelerde küçük anlam değişiklikleri ile yaşadığını belirtmiştir (1972: 663). Gülensoy, sözcüğün *karı-* “boylamak, karışlamak, arşınlamak” eyleminden türeyerek “başparmak ve serçe parmakların uçları arasındaki açıklık” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 469-470).

1. Eylemden miktar (ölçü) adı yapar

a. “baş parmak ve serçe parmakların uçları arasındaki açıklık”

anuñ buyruğı birledür her bir iş

*cihān hālī andan degül bir **karış** (SNB, 339/13)*

kim tutarca kıomadı bir zerre hiç

*bir **karış** denlü yire yetdi kılıç (GZ, 223a/870)*

*anuñ yüksekligi on biş **karış**dur*

müşebbedür kamusı tuhfe işdür (KEMŞ, 11a/207)

*... ba‘zılar eydür mekrūhdur dükeli bir **karış** kadar yirden yukaru kalduralar örgüclü eyleyeler (Mİ, 20b/14)*

2. İkileme şeklinde zarf olur

*ķamu yeri **karış karış** mīl mīl*

ne deñlü durur añlaram eyle bil (SNB, 289/6)

kurtuluş, kurtul-uş biçiminde türeyen sözcük “bir şeyden, bir yerden kurtulma, felah, halas, necat, selamet” anlamına gelmektedir (TDK, 2011: 1536).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “bir şeyden bir yerden kurtulma”

bu ‘ālem işine tolaşıcagāz

çepelliklerine bulaşıcağaz

*kişinüñ nite ola **kırtuluş***

meger dé yesin kıo vü kırtul işi (SNB, 356/6)

koğuş, Clauson sözcüğü *koğuş* biçiminde iki farklı maddebaşı yaparak sözcükle ilgili şu değerlendirmeyi yapmıştır: “İlk bakışta bu sözcük {-Uş} ile türetilmiş bir addır ancak *koğ- eyleminin bir belirtisi yoktur ve kov- eylemine bir alternatif olarak alınmış gibidir anlamsal bağ yoktur. Ekin iki anlamı için genel bir taban bulmak imkânsız gibi görünmektedir.” Araştırmacı, *koğuş* sözcüğünün temelde çeşitli özel kullanımlarla “oyuk” anlamına geldiğini söyleyerek sözcüğün sadece Osm.’da yaşadığını ancak 18. yy.’dan sonra temel anlamının tanıklanamadığını ve sözcüğün günümüzde “büyük oda, hastane odası, yatakhane, okul odası” anlamına geldiğini belirtmiştir (1972: 613a). Erdal, sözcüğün *kovuş sözcüğünün en doğru telaffuzu olması gerektiğini belirtmiştir (1991: 269). TaS.’de “çiğre²⁸”ye gönderimle *koğuş oku, kovuş ok, kovuş oku* tabiri görülmekle birlikte *kovuş* “iğ yapanların iğ tıraş ve perdah ettikleri oluk gibi âlet” sözcüğü bulunmaktadır. DS’de ise “koğuş: tavan ve döşeme tahtası; kovuş: küçük tahta” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). Ayrıca sözlükte “koğuş ağacı: dağ ve yamaçlarda yetişen dallarından ok ve yay yapılan bir çeşit ağaç, kayın ağacı” maddebaşı da bulunmaktadır (DS, 2009/IV: 2904). Korkmaz ve Demirci, sözcüğe “oyuk” anlamı vermiştir (2008: 360).

1. Eylemin sonucuna ilişkin durum adı yapar

a. “oyuk”

‘aķıķ zebercee<d>en olsun hem başı

ayağın yāķut kılsunlar ol kıuşı

*için **koğuş** eylesünler şöyle ki var*

ķarnını țolduruñuz müşg ü ıpar (YZ, 32/471)

²⁸ TaS.’de “oluk şeklinde bir yatak içinden atılan küçük ok” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015).

olış, ol-ış biçiminde türeyen sözcüğü Gülensoy, “olmak işi veya biçimi; oluşma, teşekkül, tekevvün” anlamlarında kaydederek sözcükteki eki eylemden ad türetim eki olarak değerlendirmiştir (2007: 622-623). Banguoğlu, sözcüğün hareket adı olduğunu belirtmiştir (1938: 112).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “varlık, yaşam”

cevāb eyle vérdi ki budur perī

gemiden beni kapdı andan beri

bunuñ iledür bugür²⁹ olišum

dilesem dilemesem oldu işüm (SNB, 256/8)

oturuş, otur-uş biçiminde türeyen sözcük “oturma işi” anlamına gelmektedir (TDK, 2011: 1825). Banguoğlu, sözcüğü hareket adı olarak değerlendirmiştir (1938: 112).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “oturma işi”

eyü ata bindürdi ‘izzetledi

oturuşu tıruşu ‘izzetle idi (SNB, 68/11)

oynaş, oyn-a-ş biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, etimolojik ve anlamsal olarak *oyna:k* sözcüğüne çok yakın olduğunu ancak sözcüğün biraz karşılıklı davranış anlamı içerdiğini, genellikle “gayrimeşru bir ilişkiye düşmüş kimse” anlamında bir ad olduğunu belirterek bütün çağdaş lehçelerde yaşadığını söylemiştir. Ayrıca 14. yy. Osm.’da “gayrimeşru sevgili; metres” anlamına geldiğini belirtmiştir (1972: 274). Bilgen “başkasıyla olan kadın” anlamında somut ad olarak yorumlamıştır (1989: 75). Gülensoy, sözcüğü “aralarında toplumca hoş karşılanmayan ilişkiler bulunan kadın veya erkekten her biri” anlamına geldiğini

²⁹ Dilçin, *dün ü gün* şeklinde nüsha farkını belirtmiş ve tenkitli metinde bu terkibi doğru kabul etmiştir (1991: 457).

söylemiştir (2007: 642). TaS.’de sözcük “kadının kocasından başka seviştiği erkek; erkeğin karısından başka seviştiği kadın; kendisine karşı aşk beslenen” şeklinde kaydedilirken DS’de “oynaş dölü: piç” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden zamirlik yapar

a. “gayrimeşru sevgili”

dükkânı yanında bir bağçe varıdı. meger kaşşâb ‘avratı oynaşıyla yaturdı (MZ, 29b/6)

öğüş, Clauson sözcüğün *ük-* eyleminden türemiş, bir durum ya da hâl bildiren sözcük olduğunu belirterek ilk dönemlerde yaygın olmasına rağmen sadece GB (?) lehçesinde 20. yy. Anadolu ağızlarında *öğüş* “çok” anlamında yaşadığını söylemiştir. Ayrıca araştırmacı 14. yy. Osmanlı Türkçesinde “sayısız, çok” anlamında kullanıldığını ve birkaç metinde *yüküş* olarak tanıklandığını ifade etmiştir (1972: 118). Gülensoy, ET. ve OT.’de sözcüğün *üküş* olduğunu belirterek “çok” anlamına geldiğini aktarmıştır (2007: 655b). TaS.’de “öğüş (II) (öküş, yöğüş): çok”; DS’de ise “öğüş (II): çok” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). Banguoğlu, sözcüğü EAT.’nde zaten kaybolmuş ya da türevlerinde kalmış mevcut sözcükler içerisinde değerlendirmiştir (1938: 112).

1. Eylemden durum/hâl adı yapar

a. “fazla”

taş iñen öküşdür şu boldur

gelen giden uğrayacak yoldur (SNB, 246/9)

öküşdür ma ‘şiyet endişe dāyim

dilerem bulhdan ben kırtılayım (RN, 38b/389)

2. Eylemden sıfat yapar

a. “çok”

cihānda bugün resm eyle gider

ki **öküş** kişi türkiye meyl éder (SNB, 24/3)

... zîrâ her kişinüñ kim gönlinde davar ve bağ ve mülk endîşesi yoğdur anuñ gönli

öküş endîşeli olmaz (Mİ, 12b/15)

3. Eylemden zarf yapar

a. “çok”

işidicegez şâh **öküş** ağladı

ki gayret odı yüregın tağladı (SNB, 185/11)

içmezem ben dahı **öküş** söyleme

ğasta vücūduma zahmet eyleme (GZ, 276b/2462)

... nūr-ı ‘adâletinden ere insâf virüb ‘özürler dileyüb **öküş** ‘ağā buyurdı (MZ, 52b/9)

... zîrâ kur‘ân oğuyan namâzda **öküş** yañılur (Mİ, 14a/29)

4. Eylemden ilgeç yapar

4.1. {+dAn} öküş

a. “fazla”

biñerlik semiz yunt biñden **öküş**

uçarda ne kim eti yénürse kuş (SNB, 139/14)

öpüş ~ **öpiş**, öp-üş/-iş biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, “öpücük” anlamında ad olduğunu belirtmiştir (1972: 15-16). Bilgen “öpme” anlamında soyut ad olarak yorumlamıştır (1989: 74). Gülensoy, sözcüğü “öpmek işi veya biçimi” şeklinde anlamlandırarak sözcükteki eki eylemden ad türeten ek olarak değerlendirmiştir (2007: 666). Banguoğlu, sözcüğü hareket adı olarak yorumlamıştır (1938: 112).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “öpme işi”

cühūd gördi gügercinüñ öpüşin

hiç anlamadı katıruñ depişin (SNB, 219/12)

şâğış ~ sağış, Clauson sözcüğün **sak-** eyleminden türeyerek, temelde “sayma, hesaplama” anlamına bir ad olduğunu, Orta çağda bazı dillerde/lehçelerde “düşünce, ilgi, kaygı” anlamına gelen az ya da çok *sakinç*’a benzediğini belirtmiştir (1972: 816-817). Erdal, sözcüğün Uygur Türkçesinde yaygın olduğunu söylemiştir (1991: 271). Gülensoy’da *sayış* biçiminde maddebaşı yapılan sözcük “saymak işi veya biçimi” şeklinde anlamlandırılmıştır (2007: 745). TaS.’de “sayı, adet, miktar, hesap” anlamında kaydedilen sözcük, DS’de “sağış: sayı; sakış: fikir, düşünce” anlamında kaydedilmiştir. SNB ve YZ’de sözcük *sağışla-* eyleminde taban olarak tanıklanmaktadır.

1. Eylemden miktar (ölçü) adı yapar

a. “sayı”

şâğış ile kamçı aña iki yüz

urup kana yudılar eñse vü yüz (SNB, 336/7)

direkleriñ sağışı üç yüz üçdür

ki degme kişi şaymaz anı güçdür (KEMŞ, 3b/42)

kethudā eyitdi: anuñcün artuğ istemez kim biñ sağışuñ gāyetidür (MZ, 31a/11)

Bu kitāb cem‘ olındı kırk dört bāb üzerine. Bu sağışda çok hāşşıyyet var (KN, 6/4)

b. “hesap”

ulu kiçi kamuyı sağışladı

dükeline toyınca bağışladı (SNB, 85/1)

mālik reyyān mālını sağışladı

ķamusını yūsufā bağışladı (YZ, 56/826)

niçün bîgānesin sen iki başdan

*gerekse **şağı**sın it iki başdan (RN, 24b/237)*

*Andan şoñra bunca zaħmet aṭa ana görür ki **sağı**sa gelmez (KN, 20/4)*

turuş, tur-uş biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, tüm çağdaş lehçelerde (most modern language) yaşadığını ve anlamının genellikle “davranış, tutum” olduğunu ve GB lehçeleri Az. ve Osm.’da *duruş* biçiminde bulunduğunu söylemiştir. Ayrıca araştırmacı Uygurcada ekin “birinin diğerine karşı durması” anlamında karşılıklı olma durumuna işaret ettiğini belirtmiştir (1972: 554). Erdal, sözcüğün “durum, görünüş; karşılaşma” anlamlarına geldiğini söylemiştir (1991: 269). Banguoğlu, sözcüğü hareket adı olarak değerlendirmiştir (1938: 112). TaS.’de *duruş vermek* birleşik eyleminde görülmektedir. Söz konusu birleşik eylem “mukavemet etmek, karşı koymak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). Dilçin ve Cin, sözcüğü “ayakta dikiliş” şeklinde anlamlandırmıştır (1991: 641; 2012: 691).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “durma (ayakta)”

eyü ata bindürdi ‘izzetledi

*oturuş **turuş** ‘izzetle idi (SNB, 68/11)*

varış, var-ış biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, hareket adı şeklinde değerlendirerek temel olarak “gitme” anlamına sahip olduğunu, ancak ilk devirlerde sadece *barış keliş* “gitme ve gelme, muşeret” ifadesinde yer aldığını ve çağdaş lehçelerde de (most modern language) bu ifadede yaşadığını söylemiştir. Ayrıca sözcüğün Osm.’da *varış* biçiminde ad olduğunu belirtmiştir (1972: 369). Gülensoy, sözcüğü “varma durumu veya biçimi; (mec.) çabuk kavrayış, anlayış, güçlü sezgi, irfan; (spr.) bir yarışın son bulduğu yer, bitiş, finiş” anlamında aktarmıştır (2007: 1012). Banguoğlu, sözcüğü hareket adı olarak değerlendirmiştir (1938: 112). TaS.’de *geliş varış* biçiminde maddebaşı yapılan ikilemeye “gidiş geliş” anlamı verilmiştir.

DS’de sözcük, “varış (I): alçak duvar, varış (II): davranış” olarak kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden hareket adı yapar
  - a. “varma”

ne var ger degül isem aç u yalın

gelüp giderem her yıl işbu yolın

***gelişüm** varışum bularuñ ile*

iñen çoğ var işüm bularuñ ile (SNB, 209/6)

veriş, ver-iş biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, temel anlamda “verme” anlamına geldiğini, ancak genellikle *alış bériş* “alım satım; ticaret” anlamında kullanıldığını ve çağdaş lehçelerde bu deyimın yaşadığını, tek başına ise “borç, vergi ödemesi” anlamında GD lehçesi Tarançıda bulunduğunu söylemiştir (1972: 369). Erdal, sözcüğün *alış bériş* şeklinde kullanıldığını ve bu sözcüklerin karşılıklı hareketi ifade ettiğini belirtmiştir (1991: 270). Gülensoy, sözcüğü “vermek işi veya biçimi; alış veriş” şeklinde anlamlandırmıştır (2007: 1015).

1. Eylemden hareket adı yapar
  - a. “satma”

Ve çeri kavımı-y-ıla alış vériş eyleme (KN, 189/5)

yañlış, yañıl-ış biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “bir kurala, bir ilkeye, bir gerçeğe uymama durumu, yanılı, hata; bir kurala, bir ilkeye, bir gerçeğe uymayan, aykırı olan, hatalı; yanlış bir biçimde, yanlış olarak, hatalı olarak” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 1060). DS’de “yanlış [yağnış (I), yāniş (III)]: şeytan gibi, akıllı, yiğit, açkögöz; yanış, yāniş (I): yanlış” şeklinde aktarılmıştır (TDK, 24 Ekim 2015). SNB’da *yañlışlık* sözcüğünde taban olarak tanımlanmaktadır.

1. Eylemden nitelik adı yapar
  - a. “bir kurala, bir ilkeye, bir gerçeğe uymayan, aykırı olan, hata(lı)”

senüñ için étdüm kabûl özüme

*degül **yañlış** inan benüm sözüme (SNB, 126/8)*

söze geldi yine oğlan söyledi

*didi şeha idişüñ **yañlış** didi (KY, 18a/683)*

*Ve ol, yatlu olur ve çok **yañlış** işler (KN, 98/9)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “bir kurala, bir ilkeye, bir gerçeğe uymayan, aykırı olan, hatalı”

*işi yél ü **yañlış** yola geldidi*

diline gelen lâ-cerem yéldidi (SNB, 141/9)

*Eger piyâde olursañ, atlu-y-ıla yoldaş olma ve yad kişiden yol sorma; zîrâ çok fitne isteyici olur ki **yañlış** yol gösterür (KN, 138/9)*

3. Eylemden zarf yapar

a. “yanlış bir biçimde, yanlış olarak, hatalı olarak”

***yañlış** añlatdum ‘azîz(i) bilmedüm*

çünkü bildüm gönülüm aña ilmedüm (KY, 26b/1028)

*... eger vâcibü’l-ğatl-ısa dağı; zîrâ her fetvî ki **yañlış** ola, âre kı lup döndermege yarar (KN, 198/11)*

*birincisi i‘râbın ya harflerüñ maħrecin **yañlış** okuya (Mİ, 14b/23)*

4. Eylemden zamirlik yapar

4.1. {+IAr} çokluk eki ilavesiyle

a. “bir kurala, bir ilkeye, bir gerçeğe uymama durumu, yanlış, hata”

*niçe **yañlışlar** kim nazara râst görünür ve niçe egriler kim hayâl gözine toğru görünür (MZ, 20a/10)*

yavaş, Clauson sözcüğün *yava:- eyleminden türeyerek “nazik, uysal, sakin” anlamlarında ad/sıfat olduğunu ve sözcüğün 14. yy. Osm.’da da “nazik, sabırlı, sakin” anlamlarında kullanıldığını belirtmiştir (1972: 880). Bilgen, *yawa-dan getirdiği sözcüğü soyut ad olarak yorumlamıştır (1989: 75). Banguoğlu, sözcüğü EAT’de zaten kaybolmuş ya da türevlerinde kalmış mevcut sözcükler içerisinde değerlendirmiştir (1938: 112). Gülensoy, *yawa- eyleminden türeyen sözcüğün “hızlı olmayan; yumuşak huylu, yumuşak başlı; alçak, hafif; hızlı olmayarak” anlamlarına geldiğini söylemiştir (2007: 1090). SNB’da *yavaşlık* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır. Doğan, sözcüğü “ağır, izzetli” anlamında kaydetmiştir (2011: 479).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “uysal”

ne yumşah mûm ola vü ne kıatı taş

*ne yavlağ kağıgan ne iñen **yavaş** (SNB, 363/3)*

b. “çekingen, temkinli”

bu nağşı oynayan bize nağkâş durur

zihi çoh bilür gerçi yavaş durur (SNB, 179/5)

2. Eylemden zamirlik yapar

2.1. {+IAR} çokluk eki ve {+I} belirtme hal eki ilavesiyle

a. “uysalları”

*süci şöçidur niçe **yavaşları***

süci şöçidur kesdüren başları (SNB, 295/2)

yürüş ~ yörüş ~ yöriyiş ~ yürüyiş, yürü-(y)iş biçiminde türeyen sözcüğü Banguoğlu, hareket adı olarak değerlendirmiştir (1938: 112). Gülensoy, “yürümek işi veya biçimi; spor amacıyla yapılan yürüme; bir olayı protesto etmek, bir konuya dikkat çekmek amacıyla topluca yürüme; (ask.) birliklerin bir yerden başka yere gitmesi” şeklinde kaydetmiştir (2007: 1196). TaS.’de “yürüş: yürüyüş” anlamında

kaydedilmiş olup “yürüyüş etmek: saldırmak, hücum etmek” birleşik eylemi de bulunmaktadır (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden hareket adı yapar
  - a. “yürüyüş biçimi/tarzi”

özin qarğa keklige öte néde

bayıķ kendü yürüşini unıda (SNB, 226/8)

her çend hoş yürüşlü ve gökçek daħı olursa ki adamı haķır gösterür (KN, 75/4)

- b. “yürüme işi, yürüme”

Atuñ gökçek şüretlüsi oldur ki üstādlar dēmişlerdür ki: “Dişi ince ola, ...yöriyişde uyanuķ, bögrı sığanmış, budı içi géñ, yanınıñ eti bitmiş” (KN, 97/3)

... eger üç günlük yol ķuruda-y-ısa deve yā yaya yürüyişiledür ve gice ķonduğı-y-ıla ħisāb olmaz (Mİ, 18b/15)

2.1.41. [-sak]

İşlek olmayan bir ektir. Sadece bir sözcükte tanıklanmıştır.

2.1.41.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

unutsak, unut-sak biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “unutsağı (unutsağı, unutsak): unutkan” anlamında kaydedilmiştir (TDK 10 Haziran 2016). EM’de *unutsaķlık ~ unutsağlık* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden nitelik adı yapar
  - a. “unutkan”

*Bağırı ve ıalağı bişürür ve menīyi azaldur ve cimā' şehvetin zāyil éder ve ıa'ām arzūsin giderür ve **unutsaklık** getirür (EM, 20b/12)*

2.1.42. [-sı]

İşlek olmayan bir ektir. Yalnızca bir sözcükte tanıklanmıştır.

2.1.42.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

buñalsı, buñal-sı biçiminde türeyen sözcük “sıkıntı” anlamına gelmektedir. Sözcük SNB’da *buñalsılığ*³⁰ sözcüğünde taban olarak tanıklanmaktadır.

1. Eylemden soyut ad yapar
  - a. “sıkıntı”

buñalsılığ olsa aña degin

güder dincligini gözetmez begin (SNB, 188/9)

2.1.43. {-t}

ET.’de bulunan bir ektir. Gabain, *adırt*, *urunt* vb. örneklerini verdiği ekle ilgili yorumda bulunmamıştır (2007: 55) Tekin, *batut*, *yaşut* örneklerinden hareketle ekin {-Ut} olacağını işlevinin ise eylemin sonucunu bildirmek olduğunu belirtmiştir (1992: 85). Bilgen, soyut ve somut adlar türettiğini aktarmıştır (1989: 76-77). Erdal,

³⁰ TaS.’de sadece SNB tanık gösterilerek sözcük *bunalsalık* biçiminde maddebaşı yapılarak *bunaltı*, *şıkışık durum* anlamı verilmiştir. Ancak, hem Dilçin’in hem de Cin’in yaptığı çalışmalara baktığımızda sözcük *buñalsılığ* biçiminde transkribe edilmiştir. Ayrıca Dilçin *buñalsılık* biçiminde nüsha farkını da belirtmiştir. Öte yandan DS’de *bunalsalık* maddebaşı *nungunluk*, *buñgunluk* -2’ye gönderim yapılarak “sıkıntı darlık” anlamında kaydedilmiştir bk. (Dilçin, 1991: 387; Cin, 2012: 227; TDK, 23 Ekim 2015).

ekteki yardımcı ünlünün eklendiği sözcüğün yapısına göre farklılık arz ettiğini belirterek /r/ dışında diğer ünsüzlerde herhangi bir değişikliğe uğramadığını, {rA-}eki üzerine geldiğinde tabanın son ünlüsünü yuttuğunu ve böylelikle /r/'den önce ünlü türemesi (anaptyctic) ya da metatez (metathetical) oluştuğunu, türeme olmayan iki heceli /r/ ile biten tabanlarda ekin ünlüsünün kaybolduğunu ve bu durumun genellikle tek heceli tabanlarda da söz konusu olduğunu ve son olarak /r/ ile biten türemiş tabanlara eklendiğinde hem /r/'den önceki ünlünün hem de /r/'nin kaybolduğunu söylemiştir. Ekin işleviyle ilgili olarak ise genellikle hareket adları türettiğini ancak geçişli eylemlerin nesnesine geçişsiz eylemlerin de öznesine işaret ettiğini ayrıca soyut ad, yer adı ve âlet adı da türettiğini belirtmiştir (1991: 308-316). Taş, geçişli eylemlerin nesnesine, geçişsiz eylemlerin öznesine işaret ettiğini, eylem adı, yer ve âlet adı türettiğini ifade etmiştir (2009: 165-167). Eraslan, soyut adlar türeten ek olarak değerlendirmiştir (2012: 108).

Banguoğlu, ekin SNB'da diğer EAT metinlerine oranla çok işlek olmadığını ve SNB'daki örneklerin bilinen eski sözcükler olduğunu belirterek {-t}'li adların sıfat-fiil gibi kurulmadığını ancak daha sonraki araştırmaların geçmiş zamana dayandırılan ekin bu şekli vb.'nin bir sıfat-fiil kavramına sahip olduğunu gösterdiğini söylemiştir (1938: 110). Gülsevin, {-T} şeklinde verdiği ekin geçişli eylemlere eklenerek ad türettiğini ifade etmiştir (1997: 136).

2.1.43.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

añit Clauson sözcüğünün temel anlamda “kırmızı kaz” daha sonra büyük kuşlar için, “oldukça büyük genellikle kırmızı bir kuş” anlamında kullanıldığını KD TatK. *a:t* “kara dalgıç” ve GB Osm. “kırmızı kaz” (20. yy. Anadolu ağızlarında da *ankıt/ankut/anğurt*) şeklinde yaşadığını belirtmiştir. Ayrıca bu sözcükle Moğolca “kara dalgıç” anlamındaki *añgir* sözcüğünün karışmış olabileceğini söylemiştir (1972: 176). Tietze, çeşitli araştırmacılara atıfta bulunarak sözcüğün etimolojisi hakkında bir bilgi vermemiştir (2007: 177). Gülensoy, *añ* “vahşi hayvan”, +*gı-* “avlamak” -t şeklinde türeyip “ördeğe benzer bir tür kuş” anlamına geldiğini

söylemiştir (2007: 70). TaS.'de sözcük, “bir çeşit su kuşu”; DS'de ise “[anıt (II)-1]: ahmak, sersem, akılsız, dangalak, angıt [anıt (II)-2]: ördektekenden daha iri, kiremit renkli bir çeşit kuş, angıt; anıt: ekin yiyen, yaban ördeği büyüklüğünde bir çeşit kuş; anıt (I): ilgisiz, uzak durma hali; anıt (II): 1. [->anga (I)], 2. [->angırdı]; anıt (I): aptal, alık, budala; anıt (II): angut kuşu” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 25 Ekim 2015). Ayrıca sözcüğün DS'de angırt, angult, angurt, ankut, ankıt, angud, angut ve ankıt şekilleri de kaydedilmiştir.

1. Eylemden hayvan adı yapar

a. “kırmızı renkli bir çeşit su kuşu”

şu yérine kıan ağlar idi bulıt

bulaşdı aña uçar iken añıt (SNB, 365/7)

ayırt, ayır-t biçiminde türeyen sözcükteki ekin Erdal, türemiş bir /r/'li tabana gelmediği için yardımcı ünlü almadan eklendiğini belirtmiştir. Araştırmacı sözcüğün “ayırım, fark, özellik, ayırıcı nitelik” anlamında eylemin nesnesine işaret ettiğini ve aynı zamanda hareket adı olduğunu söylemiştir (1991: 309-310, 314). Clauson, sözcüğün (iyelik durumlu şeyler arasında), “ayırım, fark” anlamına gelen ad olduğunu ve sözcüğün sadece (?) GB lehçesi Osm.'da yaşadığını söylemiştir (1972: 64-65). Taş, sözcüğü eylem adı olarak değerlendirmiştir (2009: 165). Tietze, *fark* sözcüğüne karşılık tekrar canlandırıldığını ve daha önce sadece *et-* ve *ol-* ile kullanıldığını, DK'da “yol kavşağı” anlamında örneğinin de bulunduğunu ifade etmiştir (2002: 238). Gülensoy, ET. *adırt'tan geldiğini belirterek “fark” anlamını vermiştir (2007: 95). TaS.'de *ayırdla-*, *ayırtlaş-* gibi maddebaşlarında tanıklanmakla birlikte “yol ayırdı: iki yolun ayrıldığı nokta” maddebaşında da tanıklanmaktadır. DS'de sözcük, “ayırt: süzgeç, kevgir, [ayırt(I)-1]: yol ya da su yollarının birleştiği yer, ayırım; ayırt (I): 1. [->ayırdım], 2.kıyı, çizgi, sınır; ayırt (II): hastayı iyileştireceği ya da öldüreceği inancıyla yedirilen yiyecekler” şeklinde aktarılmıştır (TDK, 25 Ekim 2015). Sözcük, EM ve MZ'de *ayırtla-* Mİ'de *ayırtlan-* sözcüklerinde taban olarak tanıklanmaktadır.

1. Eylemden soyut ad yapar

...ol piller sulţānı direk gibi bir ayağın çıkarub birin basınca ol uvağ cānavarlar derisin, etin sūnūkinden **ayırtladılar** (MZ, 51a/6)

Ḳaynadup kefin alup mūmindan **ayırtlayıcağ** ishāl gider (EM, 9a/14)

...ḳaçan ‘avrat ḥayzdan **ayırtlansa** yā loḥūşālīğdan **ayırtlansa** ğusl vācibdür (Mİ, 8a/17)

binüt, bin- biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, “binek, binek atı” anlamına geldiğini aktarmıştır (2002: 349). Gülensoy, sözcüğü iki ayrı maddebaşı yaparak bunlardan ilki için “ekmek olacak hamurları (bezelerin) konulduğu ağaçtan yapılmış gözlü taşıma aracı olup, omuza alınarak götürülür” açıklamasını yaparak Anadolu ağızlarındaki varyantlarını aktarmıştır. İkincisi için ise “binek atı” anlamına geldiğini ve Anadolu ağızlarında “binet/binet” olarak yaşadığını söylemiştir (2007: 148). TaS.’de “binecek hayvan” anlamında; DS’de “[binet (II)]: binek atı; binet (I): binek atı; [binet (I)]: ekmek olacak hamurları (bezelerin) konulduğu ağaçtan, gözlü bir araç; binet (II): ekmek olacak hamurları (bezelerin) konulduğu ağaçtan, gözlü bir araç; binet (I): [->binet (II)]; binet (II): [->binet (I)]; binet: ekmek hamuru taşınan düz tahta tablo” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 25 Ekim 2015).

1. Eylemden somut ad yapar

a. “binek hayvanı, (met.). yüksek yer”

...pes bilgil kim namaz kılduğdan soñra imām cemā‘at-ıla mevḳıf-ı a‘zam didükleri yire gele imām **binüt** üzere durmağ gerek cebel-i raḥmet didüklerine ḳarşu durmağ yigdür imām ḥutbe oğuya cemā‘at ardında duralar dikleyeler (Mİ, 27a/31)

çaşut, Clauson sözcüğün *çaş- eyleminden türeyerek, “suçlama, suç tasni” anlamında *yoñā:ğ/yoñā:-* sözcüğüyle eş anlamlı etken ad olduğunu belirtmiştir (1972: 431). Erdal, sözcüğü *çaşur-* eyleminden türemiş “iftira” anlamında nesne adı olarak değerlendirmiştir (1991: 311, 314). Tietze, “casus” anlamında aktarmıştır (2002: 480). Gülensoy, sözcüğün *çaw+şu-t* biçiminde türediğini belirterek Anadolu ağızlarındaki örneklerin de bunu desteklediğini belirtmiştir (2007: 222). TaS.’de sözcük “casus”; DS’de “[çaşut (I)-2]: casus [çaşut (I)-3]: dedi koducu, [çaşut (I)-4]:

gözetleyici; çaşut (I): 1 muhabir; 2. [->çaşut (I)-1]; 3. [->çaşut (I)-3]; 4. [->çaşutcu]; 5. şaşirtan, aldatan; 6. arabulucu; çaşut (II): koyun ve ineği her gün sağan kadın” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 25 Ekim 2015). Sözcük SNB’da *çaşutla-* şeklinde taban olarak tanıklanmaktadır.

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “casus”

eyitdi ki çaşutlayı geldiñüz

ilümden şarumdan haber bildüñüz (SNB, 315/14)

evit, év-it biçiminde türeyen sözcük “hemen, acele” anlamına gelmektedir. Clauson, *évet* şeklinde verdiği sözcükle ilgili olarak şunları aktarmıştır: “*Hakasçada tegme: é:vet ışka: körüp turğıl ele: ‘aceleyle yapılmış her şeye göz at, bekle ve yavaşça (yapmaya) devam et’ Kaş. III 26, fakat évek için muhtemelen müstensih hatasıdır; évek iş genellikle bir deyimdi ve bunun bir diğer örneği GB’da 20. yy. Anadolu Türkçesinde görülmektedir.*” (Clauson, 1972: 6). TaS.’de “evet (evit): ancak, lakin ama, fakat”; DS’de “evet: [-> evedi]: acele, çabuk; evedi: acele, çabuk”; anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 25 Ekim 2015).

1. Eylemden zarf yapar

a. “hemen, acele, derhal”

...eger bu tavâf bu üç gündün şoñra itse mekrühdür ammâ dürüstdür evit bir koyun boğazlamak gerek bu tavâfi dahı ka‘beyi yidi gez tavâf idüp şafa-y-ıla merve arasındaki iki direk arasında bile...(Mİ, 27b/8)

geçüd, geç-üd biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, temel anlamda “geçiş yeri, sığ yer” metafor ile “erişim” vb. anlamına gelen *keçig* sözcüğünün eş anlamlısı olarak Az. *keçid*, Tkm., Osm. *geçit* biçiminde görülen eylemden türemiş somut bir ad şeklinde değerlendirmiştir (1972: 696). Tietze, sözcüğü “geçiş; geçecek yer; iki dağ arasında dar yol; derbent” anlamlarına geldiğini söyleyerek eylem adı (nomen actionis) olarak yorumlamıştır (2009: 118). Gülensoy *geç-(i)t* biçiminde etimolojisini

yapmıştır (2007: 359). DS’de “az ürün veren tarla; av yapılan alan” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden hareket adı yapar
  - a. “geçiş, erişim, ulaşım”

bu dünyā bir eski ‘aceb köpridür

ki kamu geçüdün aña uğradur (SNB, 352/2)

ķavut, Erdal sözcüğün muhtemelen *kagur-* “kavurmak/kurutmak” geçişli eyleminden türediğini ve sonu /r/ ile biten tabanlarda söz konusu ekin geldiğinde hem /r/’nin hem de /r/’den önceki yardımcı ünlünün kaybolduğunu belirterek sözcüğün DLT’de tanımlanmış bir yemek adı anlamında nesne adı olduğunu söylemiştir (1991: 311, 314). Clauson, sözcüğü **ka:ğ-* eyleminden türemiş bir ad olduğunu ve sadece (?) GB Osm.’da “unla kavrulmuş buğday; biraz undan yapılmış bulamaç” anlamlarına gelen bir ad olduğunu ifade etmiştir (1972: 610). Gülensoy, “kavrulmuş ve dövülmüş tahıl ununa şeker ya da tatlı yemiş katılarak yapılan yiyecek” anlamına geldiğini aktarmıştır (2007: 481). TaS.’de sözcük “kavrulmuş hububat unu”, DS’de “kavut (I): 1. kavrulmuş ve dövülmüş tahıl ununun şeker ya da tatlı yemişle karışımı, helva; 2. kavrulduktan sonra öğütülen tahıl unu; 3. kurutulmuş armuttan çekilerek elde edilen un; 4. ince bulgur; 5. kavrulmuş buğday; 6. bulgur kepeği; kavut (II): ilaç olarak kullanılan kaynatılmış çiçek ya da bitki kökü suyu; kavut: (< ET kagurt*) kavrulmuş un / bu undan yapılan çorba” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden yiyecek adı yapar
  - a. “kavrulmuş tahıl unu”

peygamberlerüñ şahābeleri her biri haftada biñ kırk direm arpa yirlerdi kimi öğüdüp unun etmek eylerdi kimi ķavut eylerdi ū-y-ıla ķarıūdururdi (Mİ, 34a/18)

ķurut, ķurı-t biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, “sert bir peynir çeşidi olarak kullanılan keşler” anlamına gelen bir ad olduğunu belirtmiştir (1972: 648). Bilgen, **kur-* kökünden “yağı alınmış yoğurttan yapılan peynir” anlamında somut ad

olarak yorumlamıştır (1989: 77). Erdal, “keşlerden yapılmış peynir” anlamını verdiği sözcüğü özne adı olarak değerlendirmiştir (1991: 308-309, 314). Gülensoy, *ķuru-t* biçiminde etimolojisini verdiği sözcüğün “kurutulmuş süt ürünü”, Orta Türkçede “çökelek, kurut” ve Anadolu ağızlarında “kurutulmuş süzme yoğurt; meyve kurusu” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 578). TaS.’de sözcük “kaynatılıp suyu alınan ayran kurusu, yoğurt kurusu, keş”; DS’de “kurut (I): [->kurk-2], kurut (I): 1. kurutulmuş süzme yoğurt, 2. çökelek; kurut (II): meyve kurusu; kurut: parça parça kurutulmuş süzme yoğurt, tarhana; kurut: (<DLT. kuru) yağsız ve kuru lor peyniri” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). EM’de tanımlanan sözcüğün Canpolat ve Önler “kışın suda çözeltilip çeşitli yemeklerde kullanılmak üzere, güneşte kurutulmuş çökelek” anlamında vermiştir (2007: 157).

1. Eylemden yiyecek adı yapar

a. “kışın suda çözeltilip çeşitli yemeklerde kullanılmak üzere, güneşte kurutulmuş çökelek”

ķurut, şovuķdur, ķurudur ve şafrānuñ tīzligin giderür ve issi mizāclulara nāfi’dür ve şovuķ mizāclulara yaramaz (EM, 29a/1)

oñat, oñar-t biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “doğru, uygun, iyi, mükemmel, layıkıyla, tamam, muvafık”; DS’de “oñat (I): 1. iyi, güzel, düzgün; 2. iyi yaradılışlı, namuslu 3. doğru, uygun 4. kolay; oñat (II): tatlı; oñart (III): [->oñart-2]; oñat: iyi, doğru, uygun, düzgün” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). Gülensoy, *oñ-a-t* biçiminde sözcüğün etimolojisini yaparak “düzenli, düzgün, uygun; yararlı; dürüst, iyi ahlaklı” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 626).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “doğru”

sikender bigi gezmek idi oñat

sizün ni‘metüñüz bize oldı sed

ķü biz başduķ işbu ile ayağı

sizüñ luṭfuñuz oldı ayah bağı (SNB, 138-5)

2. Eylemden sıfat yapar

a. “münasip, uygun”

buyurdı sarāyuñ içinde añā

*oda eylediler bir **oñat** yaña (SNB, 276-10)*

b. “akıllı, bilgili”

sen uşlu vü ‘ākilsin ü andan ehl

işi müşkil eyleme çün ola sehl

*geñezce şeşer düğümi **oñat** kişi*

çıkar ağıduñ güce görse dişi (SNB, 177/1)

c. “açık, doğru”

degül yéynicek başlu gözlü

*taḥammüllü durur **oñat** sözlü (SNB, 348/6)*

3. Eylemden zarf yapar

a. “düzgün”

*ol eyle ıtardı süñüyi **oñat***

ki yarardı yéri segirdürken at (SNB, 345/15)

b. “rast”

bu düzen ile yazıya çıkdılar

apañsuzda çepçevre kim baqdılar

görürler eyerlü uyanlu bir at

*dédiler geliser üşümüz **oñat** (SNB, 168-1)*

c. “uygun”

çü teñri oñarup oñat düşe yél

varur illere aşmadın tağ u bil (SNB, 200/13)

d. “layıkıyla, doğru”

oñat gör haq yolu gönülünde sırdur

bu cümle haşlar gönülde birdür (RN, 12b/105)

ölüt, Clauson sözcüğün *öl-üt* biçiminde türediğini belirterek, “öldürme, katletme” anlamına geldiğini ve sözcükteki ekin ettirgen (causative) işlevde olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı, Orta Türkçede genellikle “salgın, ani ölüm” anlamında *ölet* biçiminde olduğu ve 14. yy. Osm.’da “salgın ölüm” anlamında kullanıldığını söylemiştir (1972: 130). Bilgen, “öldürme” anlamında soyut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 76). Erdal, sözcüğün *ölür-* türemiş tabanından türediğini, türemiş /r/’li tabanlarda hem /r/’nin hem de /r/’den önceki yardımcı ünlünün düştüğünü ifade etmiştir. Araştırmacı bu tezine kanıt olarak da sözcüğün hiçbir zaman “ölüm” değil, daha çok “öldürme” anlamında hareket adı olduğunu ileri sürmüştür (1991: 310-311, 314). TaS.’de “ölet: salgın halindeki ölüm, kırgın, kıran”; DS’de “ölet: öldürücü hastalık salgını, kıran; veba; kolera; salgın bulaşıcı” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). Gülensoy, *öl-et* biçiminde etimolojisini yaparak “öldürücü hastalık salgını” anlamında aktarmıştır (2007: 661). EM’de de sözcük *zıkr-i esma-i emraz* başlığı altında kaydedilmiştir.

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “veba, öldürücü salgın hastalık”

Arapça Farsça Türkçe

الوبيا   بیمار عام   *ölüt* ‘veba’ (EM, 68b)

yoğurt ~ **yoğurd**³¹, Gülensoy “**yu-ğ-* ‘yoğunlaştırmak’ +(u)r- ‘kalınlaştırmak’ +-(u)t” biçiminde etimolojisini yaparak “maya katılarak

³¹ Erdal, bir taban sadece {-Ur-} ekiyle genişlemişse, kullanımı ve anlamı çağrışım yapmıyorsa {-Ut} ekiyle türetilen sözcüğün basit bir eylemden mi yoksa o eylemin ettirgen halinden mi türediğini saptamanın mümkün olmadığını belirtmiştir. Araştırmacı Eski Türkçede *yogrut* ~ *yorgut* ~ *yorgurt* şeklinde görülen sözcüğün *yogun* sözcüğünün de tabanı olan **yog-*’dan getirilenin gerçekten

koyulaştırılmış beyaz, kıvamlı süt ürünü” anlamına geldiğini ve sözcükteki ad türetim ekinin Türkçe süt ürünlerine gelen {- (U)t} eki olduğunu belirtmiştir (2007: 1152).

1. Eylemden yiyecek adı yapar

a. “maya katılarak koyulaştırılmış beyaz, kıvamlı süt ürünü”

yoğurt, ekşisi şovukdur kurudur, tatlısı ıssıdır, yaşdur, çok gıda vürür (EM, 40a/ 6)

...eger etmegin bularuñ-ıla yimezse yoğurd-ula yā yimiş-ile yiye (Mİ, 37a/14).

2.1.44. {-I}/{-U}

ET.’de {-g} şeklinde görülen bir ektir. Oğuzların ek sonlarında bulunan /g/’yi düşürmeleriyle birlikte ekten önce gelen yardımcı ünlünün ekin işlevini üstlenmesiyle meydana gelmiştir (Güner, 2013: 141).

Gabain, ekin çeşitli anlamlar verdiğini söyleyerek ekin işlevi hakkında “yapılan işin sonucunda ortaya çıkan şey, aktif isim ve diğerleri” değerlendirmesinde bulunur (2007: 51). Tekin, ekin eylemin gösterdiği hareketin sonucunu ve bu sonucu daha çok etken olarak ifade ettiğini, böylelikle {-k} ekinden ayrıldığını, ayrıca (Uygur Türkçesi) /n/ ağzında yardımcı ünlünün bazen /a/ olduğunu belirtmiştir (1992: 83). Tekin, eylem sonucunu bildiren adlar; Bilgen, soyut-somut ad, yer adı ve sıfatlar türettiğini aktarmıştır (2003: 89; 1989: 40-45). Erdal, eki {-Ok} ~ {-Uk}’tan ayırmanın çok kolay olmadığı belirterek ekin geçişsiz eylemlerin öznesine, geçişli eylemlerin de nesnesine işaret ettiğini, hareket adı, soyut ad, âlet adı, yer adı türettiğini söylemiştir (1991: 172, 223).

---

mümkün olduğunu; bu durumda da *yogur-* tabanı böyle bir tabandan türemiş bir sözcük ise *yogrut*’un düzensiz bir türeme olduğunu çünkü beklenen türemenin *yogut* olması gerektiğini söylemiştir. Öte yandan *yogur-* ya da kısaltılmış şekli türemiş bir sözcük değilse günümüzdeki *yogurt* sözcüğünün ET metinlerinde tanıklanmış olunacağını dolayısıyla *yogrut*’un sadece çağdaş şekli değil en eski şekli de olan şeyin (sözcüğün) sadece bir göçüşmesi (metathesis) olabileceğini ifade etmiştir (Erdal, 1991: 312-313).

Banguoğlu, {-ğ}ekindeki /ğ/ sesinin düşmesiyle meydana gelmiş bir ek olduğunu belirterek Osmanlıcada bazı eylemlerin *yazılmış, örtülmüş* vb. yerine *yazılı, örtülü* vb. geçmiş zaman sıfat-fiili oluşturduğunu, EAT.'nde ise bu yapıdaki sözcüklerde orta hece ünlüsünün *yazlu* düşmüş örneklerinin olduğunu söylemiştir. Ayrıca bu gibi sözcüklerdeki ekin eylemden ad türeten {-U} üzerine gelen {IU} sıfat eki değil, edilgen eki {-II} üzerine *-ıl-u* şeklinde gelen {-U} olduğunu vurgulamıştır (1938: 119-120³²). Timurtaş, Banguoğlu'na atıfta bulunarak ekin, ET.'deki {-(ı)ğ} ve {-(i)g} ekinden geldiğini, aradaki yardımcı ünlünün /ğ/ ~ /g/'nin düşmesi ile yuvarlaklaştığını ve ekin çeşitli anlamlarda ad türettiğini söylemiştir. Ayrıca eylemlerin meçhul tabanlarına geldiğinde geçmiş sıfat-fiil anlamı taşıyan sıfatlar yaptığını belirterek bu yapılardaki {-U}'nun {-(ı)ğ/-(i)g}'den mi olduğunu eylemden ad yapan bir {-U}'nun da bulunması dolayısıyla iyice karıştığını, ancak geçmiş zaman sıfat-fiili manasında sıfat yapan {-Uğ}ekine benzetilerek {-Uğ}ekinin kullanılmış olabileceğini ifade etmiştir (2012: 80-81). Korkmaz, ET.'deki {-g} ekinin eriyip kaybolması ile geriye kalan bağlantı ünlüsünü yuvarlaklaşmasından meydana gelmiş EAT.'e özgü bir ad türetim eki olduğunu söylemiştir (1973: 198). Gülsevin, ET.'deki {-g} ekinin ünsüzünün EAT.'de erimesiyle bu ekle türeyen şekillerin /g/'siz kaldığını ve tek ünlüden ibaret eylemler üzerinde ise bu /g/'lerin korunduğunu belirtmiştir (1997: 134³³).

2.1.44.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

aru(ğ), arı-ğ biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, temel ve metafor yönden “temiz, saf” anlamında durum adı şeklinde değerlendirerek bazen *arıtı*: gibi zarf olarak da kullanıldığını belirtmiştir. Araştırmacı, ikinci hecede ses değişikliği ile tüm lehçelerde yaşadığını, 14. yy. Osmanlı Türkçesinde “temiz, saf” anlamında *aru/arı* biçiminde olduğunu söylemiştir (1972: 213). Bilgen, sözcüğü sıfat olarak

³² Banguoğlu, edilgen çatı üzerine gelen {-U} ekini {-IIU} şeklinde birleşik ek olarak ayrı bir madde şeklinde değerlendirmiştir (1938: 19-120).

³³ Gülsevin, {-U} < {-(ı)g} ~ {-gU} ~ {-U} şeklinde bir madde açarak {-U} ekiyle geçişli ve geçişsiz eylemlerden türemiş sözcükleri sıralamıştır (1997: 137).

değerlendirmiştir (1989: 45). Tietze, sözcükteki eki edilgen sıfat-fiil yapan ek olarak yorumlamıştır (2002: 203). Gülensoy' *ārī-ġ*'tan “temiz, saf, arı” anlamına geldiğini aktarmıştır (2007: 76). TaS.'de sözcük, “arı (aru (I), arık (I)): 1. temiz, saf, pak; 2. müberra, berî; 3. güzel, parlak”; DS'de “aru (II): 1. iyi, güzel; 2. arı, temiz; aru (III): arı” şeklinde kaydedilmiştir (24 Ekim 2015). EM'de sözcük *arıca*; KN'de *arılığ*, *arısuz*; SNB'da *arısız*; KY'da *arlık*; Mİ'de *arıca/aruca*, *arıdıci*, *arılık/aruluk*, *arısuz*, *arısızlık* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır. EM'de eylem ... *dükeli kuşlardan anuñ eti yégrekdür, dimāġı arıdur ... (3a/14)* ifadesinde tanıklanmaktadır (Canpolat ve Önler, 2007: 18).

1. Eylemden durum adı yapar

a. “parlak”

Ve ol yüzüñ rengini aru eyler (EM, 14b/12)

b. “temiz”

ki geydükleri soyğaları arı

semiz idi vü yorġa idi atları (SNB, 315/12)

didi zindāni temiz eyleñ bugün

çevre yanın arı eyle zū-fünün (KY, 20a/752)

ķamu 'imān getirüp oldı arı

begendiler ol yūsuf peygāmbere (YZ, 18/264)

geçürmez sini taşraġı ta'ātüñ

arı olmazısa gizlü şıfātuñ (RN, 23b/228)

Nevħara bu töhmetden arudur amma anı göricek göñlüm ürker (MZ, 12a/2)

Dilersen ki arduca gülmeyeler elüñ altındaġıları arı dut (KN, 45/11)

... eri-y-ile yata ammā nesne gördükce gendüyi arı kıla (Mİ; 8a/19)

2. Eylemden nitelik adı yapar

a. “temiz”

*sözi hoş yüzi hūb aşlı **aru***

bir içim su bigiyidi tupturu (SNB, 186/2)

*Gerek ki dili **arı** ve yüzi **arı** melih̄ ola (KN, 110/12)*

*... kişinūñ zāti **aru** ve yüce olduğı taqvā sebebledür (Mİ, 32b/14)*

b. “saf”

‘arabca bulunmayıcak yarusı

*ķalan dillerūñdür bayıķ **arusı** (SNB, 371/7)*

c. “parlak”

*Ve řabbāhlıķa yarar ķul ‘alāmeti oldur ki: Yüzi, teni **arı** ola (KN, 89/15)*

3. Eylemden sıfat yapar

a. “saf”

aru toħmdan aru biter taħıl

ögüt vérmege kimseye olmañ baħıl̄ (SNB, 23/6)

eytdiler aħsente iy arı güher

sensin āħir aŗl-ı pāk ü pür-hüner (KY, 27b/1050)

*ŗundı aldı bismillāh déyü **arı***

içdi anı düşdi yere cān véri (YZ, 98/1464)

Tengri te‘ālā cümle yaradılmış cevāhirinde ādem oĵlan cevheri gibi aru cevher yaratmadı (MZ, 20b/9)

Ol dirlik dirilesin ki arı toħmuña vü gökçek aŗluña lāyık ola (KN, 4/13)

etmek; arı taħıldan ola ve eyü ögüdeler ve kepeginden gey arıdalar (EM, 4a/11)

b. “temiz”

oķıdı hemān cevher kişi

gözi toĥ u gönüli arı kişi (SNB, 264/12)

yūsufa ‘ıřķı bir iken yüz olur

ĥıdmetiçün key arı tonlar ĥılır (KY, 14b/525)

arı tonlar géydürür ol dem añā

anı gören ĥalk ĥamu batar taña (YZ, 17/254)

key arı cān gerek şeh ĥazretinde

ırılmadıñ ĥura sultān ĥatında (RN, 5b/28)

... ciĥer-güşem çevreden ulular senüñ ayü aduñ ve arı dirliğüñ işidüb cān u gönül birle dilerler (MZ, 34a/7)

‘Avrat gerek ki arı yüzlü ve arı dīnlü evcümen ... ve kendi adın saķınıcı ola (KN, 101/3)

... şol ĥırlarda arı yerlerde biten ĥomalan tāzeyiken ĥızıla ve yaĥıla yéyeler (EM, 26b/9)

c. “iyi, güzel”

Ve müdbir olma, aru ĥonlu ve aru sözlü ol. (KN, 151/14)

4. Eylemden zarf yapar

a. “saf”

aru toĥmdan aru biter taĥıl

ögüt vérmege kimseye olmañ baĥıl (SNB, 23/6)

... bir cüzv keřür ve bir cüzv řoĥan, bir cüzv baķla, bir cüzv noĥūd, semüz ĥoyun etiyile arı biřüreler (EM, 67b/5)

b. “temiz”

Ve eyü işlerine şükr eyleye. ve tonın arı géye (KN, 205/2)

c. “iyi, güzel”

yūsufa arı nazār kılmışdı ol

ol nazārla oldı dergāha kabūl (KY, 7b/265)

d. “iyice”

tırı geldi kendüzin yudı arı

secde kıluban şükr édüp yalvarı (YZ, 48/704)

batu(g), Clauson *bat-ig* biçiminde türeyen sözcüğü ad/sıfat olarak değerlendirerek çeşitli özel kullanımlarla temel olarak “batma hareketi” anlamına geldiğini söylemiştir. Araştırmacı, Kuzey Kır.’da *batu*: “batma hareketi, delik, çöküntü” ve GB Osm.’da *batı* “güneş batımı, garb” gibi kelimelerde yaşadığını; ancak GD Türkçesinde *batuk* “bataklık” ve GB Osm. *batık* “çökük, batık” gibi modern biçimlerin muhtemelen paralel edilgen ad/sıfat *batuk* sözcüğünden türeme ve *batak* “bataklık” gibi sözcüklerin ilk defa Çağataycada tanıklanan türemiş ad *batgak*’ın ikincil biçimleri olduğunu söylemiştir (1972: 301). Bilgen, “batıg” sözcüğünü “bataklık” anlamında yer adı olarak değerlendirmiştir (1989: 42). Erdal, sözcüğün Uygurca bir örnekte muhtemelen “bataklık, geçit” anlamına geldiğini, DLT’te sözcüğün “nehir ya da benzeri şeylerin dibi” anlamında aktarıldığını, KB’de “dipsiz kuyu, *ädiz* “yüksek” sözcüğünün zıttı ve “(olumlu) içten” anlamlarında olduğunu belirterek ET.’de “tuvalet” anlamında da kullanılmış olmak zorunda olduğunu ifade etmiştir (1991: 183). Tietze, sözcükteki {-I} ekini nomen actionis olarak değerlendirerek sözcüğün “güneşin batması, gurup, garp istikameti” anlamlarına geldiğini aktarmıştır (2002: 293). Gülensoy, *bat-sıg*’tan getirdiği sözcüğün “batı, garp” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 121). TaS.’de sözcük “güneşin battığı yer”, DS’de “batı (I): uzak”, anlamında kaydedilmiştir (TDK, 25 Ekim 2015).

1. Eylemden yön adı yapar

a. “garp”

... bizüm şehrimüz ki izniğdür kıblesi gün **batısı-y-ıla** gün toğısı ortasındadır (Mİ, 11a/4)

bilü(g), Clauson *bil-ig* biçiminde türeyen sözcüğü, *bilig*’e dayandırarak *bilig*’in hareket adı olduğunu, erken dönemde standart olarak “bilgi” (knowledge) için kullanıldığını, anlam genişlemesi ile çeşitli anlamlar kazandığını, bu anlamlardan bazısında ilginin belirsiz olduğunu ve çağrıştırdığı anlamın ise zihinsel süreç belirttiğini ifade etmiştir. Modern dönemde *bil-*’in diğer türevleri ya da ödünç sözcüklerin (loan word) sözcüğün yerini aldığını, ancak KD lehçelerinde yaşadığını, ayrıca sözcüğün Osm.’da *bilü/bili* “bilgi” şeklinde tanımlandığını belirtmiştir (1972: 339). Bilgen, *bilig* biçiminde maddebaşı yaptığı sözcüğü “bilgi, bilim” anlamında soyut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 40). Erdal da *bilig* biçiminde ele aldığı sözcüğü hareket adı olarak yorumlayarak zihindeki *öpke bilig*, *bilge bilig* gibi diğer fonksiyonlarla soyutluklar da meydana getirdiğini söylemiştir (1991: 183-184). Tietze, “mâlumat” anlamında aktarmıştır (2002: 346). TaS’de sözcük “bilü (bili): 1. bilgi, ilim irfan, idrak, malumat; 2. zihin, fikir”; DS’de “bili (II): [->bilik (I)]” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). Sözcük SNB’da *bilisüz*, *bilisüzlik*, *bilüsüz*, *bilüsüzin*, *bilüsüzlik* ve KN’de *bilüsüz* sözcüklerinde taban olarak görülmektedir.

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “insan aklının erebileceği olgu, malumat, bilgi”

bilüyile işi başarur kişi

bilüsüz kişi yéle vérür işi (SNB, 52/3)

bilüñi gel unut sen uşluyısañ

sa‘âdet gösterene hüluyısañ (RN, 19a/176)

ol nesne ki anı bilmege yaramaz Tengri zâtıdur. âdem oğlanı fikri ve bilüsi aña muhî̄t olmaz (MZ, 25b/7)

Zinhār kendü bilüne mağrūr olmağıl ve kendüzünü bilür şanmağıl (KN, 32/8)

b. “zihin, fikir, idrak”

başındadı sevdā elinde ayah

bilüsinde hîle bélinde kuşah (SNB, 148/7)

şükür kıldı hağa ol devlet issi

irürdi devlete ‘aklı bilüsi (RN, 18b/174)

...pes bu nesne hağ ta‘ālanuñ esrārındandır buña kimsenüñ ‘aklı irişmez ve bilüsi yol bulmaz bu nesneyi bilmek āhıretde olur didiler (Mİ, 40b/27)

bitü ~ biti(g), Clauson *biti-g* biçiminde türeyen sözcüğü, somut ad olarak değerlendirerek yazılı bir şey için genel bir sözcük “yazıt, kitap, mektup, belge” vb. anlamına geldiğini söylemiştir. 14. yy. Osm.’da *bitig*; 14-18. yy.’da *biti* genellikle “mektup” anlamında olduğunu bazen daha çok “yazılı belge” ve 14-15.yy.’da da özel (special) olarak “ölüm ilanı, bir kişinin ölümünden sonra yaşamı süresince yaptığı amellerin kaydı anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 303). Bilgen, *bitig* sözcüğünü “kitap” anlamında somut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 43). Erdal, “yazılı herhangi bir şey” anlamına gelen sözcüğün eylemin nesnesine işaret ettiğini ifade etmiştir (1991: 184). Tietze, “yazılmış şey, mektup, senet, kitap” anlamında olduğunu aktarmıştır (2002: 358). Gülensoy, *biti-k* “yazı” şeklinde kaydettiği sözcüğün Anadolu ağızlarında *biti*, *bitgi*, *bitik* olarak “defter, mektup, kitap” anlamında olduğunu belirtmiştir (2007: 152). Sözcük TaS.’de, “biti (bitik (I)): 1. mektup, yazılmış şey; 2. defteriamal; 3. senet, belge”; DS’de “biti (I): 1. defter, 2. mektup; 3. kitap; 4. forma, kitap parçası; 5. muska; 6. vesika, vekâletname, senet, kart, kimlik cüzdanı, tezkere; bitik (V): 1. [-> biti (I)-2]; 2. [-> biti (I)-3]; 3. [-> biti (I)-5]; 4. [-> biti (I)-6]” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “yazılmış şey mektup, kitap vb.”

bitüni görüben sevindüm şükür

be-cid ağlar iken avındum Şükür (SNB, 342/3)

*bir **biti** yaz mıŐra varsun bir kişi*

söylesün anda aña uşbu işi (YZ, 24/348)

*çün öğüt anuñ derdine aşŞı kılmadı, bārı güç dağı kār eyleye ki āhıru'd-davā-i'l-key
kırda girü **biti** yazub bile viribidiler. **biti** maźmūnı budur kim... (MZ, 50a/1)*

*Çün élçi geldi, **biti** vérip peyđam degürdi (KN, 116/3)*

*... kişi olur kim 'ibādetler getirür sözünde yā **biti**sinde yā düzdüği kitābında ya coğ
namāz kılur ... eyü diŐünler diyü bunlar dükeli riyādur Őevābı yoğdur (Mİ, 33b/21)*

a. "senet"

*gelüñ aña yazuñuz hem bir **biti***

muğkem olsun aramızda bu Şatı (YZ, 15/224)

2. Eylemden soyut ad yapar

a. "(met.) defter"

*vağt oldu kim 'ameli **biti**sin boynına aŐub dünyādan gür menziline vara (MZ, 7a/9)*

*ucmağ ehlinüñ **biti**sin sağ eline vireceklerdür ve Şamu ehlinüñ **biti**sin Şol eline
gögsinden Őokup arđasından çıkarup eline kara **biti** vireceklerdür (Mİ, 3b/23)*

b. "(met.) mektup"

*Dirliğüm ma'züllik **biti**sinini Őaçumda yüzüme Şöyle yazdı ... (KN, 3/10)*

busı(g) ~ busu ~ puşu ~ pusı, Clauson *bus-ıg* biçiminde türeyen sözcüğün "tuzak" (ambush) anlamında türemiş ad olduğunu, sadece (?) GB Osm.'da *pusı*, KB Kumukça'da *puŐun*, GB Az.'de *puşu* Şeklinde yaşadığını söylemiştir (1972: 373). Bilgen *busığ* sözcüğünü soyut ad oalrak yorumlamıştır (1989: 40). Tietze ve Gülensoy, "birine saldırmak için saklanarak beklenen yer" anlamında aktarmışlardır (2002: 408; 2007: 705). Tietze, sözcüğü yer adı (nomen loci) olarak değerlendirmiştir (2002: 167). TaS.'de "pusı"; DS'de *pusı*: [-> *pusıñ*] Şeklinde

kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). SNB’da *bus-* eylemi *ğara ғayǵu gōñlini başdıydı / şınıhlu olup ғatı buşdıydı (149/4)* beytinde tanıklanmaktadır (Cin, 2012: 188).

1. Eylemden yer adı yapar

a. “birine saldırmak için saklanarak beklenen yer”

bir aşlan durur mişede busuda

ki ғaplan görür ise ödi şıda (SNB, 197/8)

bu resm ile gölge birağdı suya

şanasın ki girmişi ay busıya (SNB, 108/6)

busuda varımış kafir çerisi

ikibin er giyimli her birisi (GZ, 215a/640)

2. Eylemden hareket adı yapar

a. “birine saldırmak için saklanarak beklemek”

pusumuzu bi-temre açmazıduğ

açılası vağt olsa ғaçmazıduğ (SNB, 286/1)

ğaralar gıtdüğü yola gitdi ol

bir ғaya ardına puşu tutdı ol (GZ, 235b/1280)

bir nicesi düşmāna āşikāre gelür, arslan gibi. bir nicesi busu eyler, siñer. ғablan ve fāres gibi (MZ, 43b/9)

buşu(g), Clauson sözcüğü *buşı* ve *buşug* biçiminde iki farklı maddebaşı yapmıştır. Bunlardan ilkinin *buş-* eyleminden türemiş “huysuz (bad-tempered), sinirli (irritable) anlamına gelen durum adı olduğunu; ikincisinin ise *buş-* eyleminden tüeyerek hapaks olarak sadece Karahanlıcada *buşug buşdı* ifadesinde görülen ve “huysuz (bad-tempered), sinirli (irritable) anlamında hareket adı olduğunu söylemiştir (Clauson, 1972: 377; 379). Bilgen, “sinirlendirme” anlamını verdiği

buşuğ sözcüğünü soyut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 40). Erdal, “aşırı derecede sinirlendirilmiş olmak” *figura etymologica buşug buş-* anlamını vererek {(X)g} eki içerisinde ele almıştır (1991: 185). Tietze, “öfke” anlamında aktararak sözcüğü hareket adı olarak değerlendirmiştir (2002: 401). TaS.’de sözcük “öfke” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 23 Ekim 2015). YZ’da *buş-* eylemi şu beyitte tanımlanmaktadır: *iki yıl yatsun déyü kaçır buşar // kardaşları gelir ayağına düşer* (YZ, 79/1170) bk. (Demirci ve Korkmaz, 2008: 239).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “öfke”

geçürdüñ ‘ömrüñi sen buşu ile

hemān zulmetdesin işbu hūyıla (RN, 23a/222)

diri(g), Clauson sözcüğün **tir-* eyleminden türemiş “canlı; hayat” anlamlarına gelen ad/sıfat olduğunu, KD Tuv.’da *dirig*, GB Az., Osm.’da *diri*, Tkm’de *di:ri*: biçiminde yaşadığını ve 14. yy. Osm.’da çeşitli deyimlerde bulunduğunu belirtmiştir (1972: 543-544). Bilgen, sözcüğü sıfat olarak ele almıştır (1989: 45). Erdal *tirig* sözcüğünün “canlı (living, alive)” anlamına geldiğini belirterek *tir-* eyleminin öznesine (subject) işaret ettiğini söylemiştir (1991: 208-209). Tietze, “yaşamakta olan, canlı” anlamında aktararak sözcükteki eki edilgen sıfat-fiil türeten ek (participium passivum) olarak değerlendirmiştir (2002: 627). Gülensoy, **ti:r-* eyleminden türediğini belirttiği sözcüğün “canlı” anlamına geldiğini ifade etmiştir (2007: 288).

1. Eylemden durum adı yapar

a. “canlı”

ne bahtludur ol kim idi bile

diri iken ölümünden öñdin öle (SNB, 20/8)

iki şüret birbirin kuçmış-durur

şöyle kuçmış sanasın diri-durur (YZ, 33/486)

*o halkuñ gördiler **diri** kalanı*

kırlurlar dilediler amanı (GZ, 198b/148)

ne uşsuñ var ne ħod bellü delüsin

*ne bunda **diri** sinde ölüsin (RN, 14b/129)*

*ılanı endişe eyledi ki eger **dirimisse** alavum dükeli maqşudum ħaşılın bundan idevüm (MZ, 56a/4)*

*Kişi neçe uyır ola, ne **diri** ħükminededür ve ne ölü (KN, 72/7)*

*kaçan saña müşkil olsa bilmeseñ ki mesküt **diri** midür ya ölü midür (EM, 45b/4)*

*... daħı işâret var bu nesneye ki dirlik ölüm yaraħın itmek-icün imiş her kim **diri**-y-iken fırsat geçürdi (Mİ, 40a/1)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “canlı”

çü kırt aç ola aħıl aħzı açuħ

***diri** kırtıla kuzı yaru buçuħ (SNB, 121/11)*

*nite kim ol gönüli **diri** kişi eyitmişdür (MZ, 18a/5)*

*... gülmek oynamak **diri** gönülleri öldürür ögenleri azdurur (Mİ, 40a/37)*

3. Eylemden zamirlik yapar

3.1. {+I} belirtme hâl eki ilavesiyle

a. “canlı”

*İsrâf ‘aħlı ħire eyler, **diri**yi öldürür (KN, 83/3)*

dutu(g), Clauson *tut-ug* biçiminde türeyen sözcüğün, oldukça geniş bir anlam yelpazesi olduğunu, KD Şor *tudug* “yağma” (pillage), Tuva *tudug* “bina” (building), K Kır.’da *tutu*: “(1) tutma, kavrama” (holding, grasping); (2) “çadırın kapı örtüsü” (the felt cover of a tent); GB Osm. *tutu* “(1) (kumarda) bahis (stake); rehin (borç

için)” şeklinde yaşadığını söylemiştir (1972: 452-453). Bilgen, *tutuğ* sözcüğünü “rehine” anlamında soyut ad olarak ele almıştır (1989: 41). Erdal, *tut-* eylemin öznesine ya da nesnesine işaret eden çeşitli anlamlara geldiğini ve soyut anlamda da kullanıldığını ifade etmiştir (1991: 210-211). Tietze ve Gülensoy, sözcüğü “rehin” anlamında aktarmıştır (2002: 666; 2007: 938). TaS.’de sözcük “dutu (I) (tutu (I), duta (I)): rehin”; DS’de “dutu (I): 1. nişanlanan kızla erkeğin birbirine verdikleri hediyeler; 2. hediye; 3. dul kadının evlenmek için söz verdiğini bildirir hediye; 4. güven belgesi olarak verilen şey, rehin; 5. ipotek; 6. alış verişte verilen pey; dutu (II:) [->dutalga-1]; dutu: 1. çağın, 2. im, belirti; tutu (I) [tutak (VII), tutanak (II), tutsak, tutsuk]: bir borcun ödeneceğine inanca olarak, ödendiğinde geri alınmak üzere, borçlunun alacalıya verdiği değerli şey, rehin; tutu (II): 1. nişanlılara tarafların gönderdiği armağan; 2. çevre, mendil; tutu (III): 1. belirti, im, iz; 2. evliliği belirten nişan; tutu (IV): el ele tutuşarak oynanan bir halk oyunu, halay; tutu (V): teyze; tutu (I): değer; tutu (II): güvey evinden gelin evine gönderilen ilk armağan; tutu (III): im, *belirti*” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 23 Ekim 2015).

1. Eylemden soyut ad yapar
  - a. “rehin, ipotek”

Ve bir zarûret-içün borç eyleme ve nesneñi dutu kıoma (KN, 83/13)

ölü(g), Clauson *öl-üg* biçiminde türeyen sözcüğün, “cansız; cansız insan, ceset” anlamında ad/sıfat olduğunu ve tüm çağdaş lehçelerde çeşitli ses değişiklikleri ile yaşadığını söylemiştir (1972: 142). Bilgen, *ölüg* sözcüğünü sıfat olarak yorumlamıştır (1989: 44). Erdal, “cansız, ceset” anlamında sözcüğü özne adı olarak değerlendirmiştir (1991: 198). Gülensoy, *öl-ü(g)* biçiminde etimolojisini verdiği sözcüğün “hayatı sona ermiş olan, artık yaşamayan” anlamına geldiğini aktarmıştır (2007: 661). DS’de sözcük “ölü (I): 1. ormanda, kuruyup kendiliğinden devrilen ağaç; 2. karaya çekilen kayığı bağlamakta kullanılan yere çakılı ağaç; ölü (II): bulgur değirmende çekildikten sonra geriye kalan iri taneler; ölü (III): biçilmiş ot ya da ağaç dallarından yapılmış demet” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). GZ’de *ölü evi*; Mİ’de *ölü issi*, *ölü namazı* ad tamlamaları bulunmaktadır.

1. Eylemden özne adı yapar

- a. “hayatı sona ermiş olan, artık yaşamayan, cansız”

gelüp şūreti gördi gitdi ögi

*figān eyledi düşdi **ölü** bigi (SNB, 263/5)*

kul seven kişi meger delü ola

kendüzin kula véren ölü ola (YZ, 39/573)

bir bölügi kırılur biri gerlür

***ölüs**in başar geçer diri gelür (GZ, 231b/1159)*

ne uşşuñ var ne hod bellü delüsin

*ne bunda diri sinde **ölüs**in (RN, 14b/129)*

*bir ağacıla ol kadar urdı kim ölüm hāline degüb biñoz oldı, **ölü**ye vurdu (MZ, 2a/5)*

*Fethi şöyle ki vardur, **ölü** yā diri getürmeyince ta ‘ām yémeyem (KN, 25/9)*

*‘İsī (A.S) zamānında Cālīnūsa haber vérmışler ki bir kişi qopdı ki **ölü**yi diri kıılur (EM, 13b/6)*

*eger cenāze namāzın kıılursa ide niyyet itdüm namāz kıılmağa tañrı-y-ıcun ve du‘ā itmege işbu **ölü**-y-ıcün diye (Mİ, 16a/19)*

2. Eylemden sıfat yapar

- a. “cansız”

ki teñri ta‘ālā bir oğlan vére

*benüm bu **ölü** gövdeme cān vére (SNB, 28/6)*

*Ve eger **ölü** gevdeyi kañrāna koyarlarısıa harāb olmaya (EM, 29b/10)*

örtü(g), Clauson *ört-üg* biçiminde türeyen sözcüğün, genellikle asıl olarak “kaplama (covering)” anlamına gelen somut ad olduğunu söylemiştir. Araştırmacı, sözcüğün (Uygurcada “kaplanmış” anlamında edilgen ad/sıfat olabileceğini), çağdaş dillerde genellikle daha özel olarak “başörtüsü, yaşmak” anlamına geldiğini

belirterek GD Tar. *örtü*, K Kır. *ürtük*, G Özb. *urtuk*, GB Az., Osm. *örtü*, Tkm. *örtük* şeklinde yaşadığını söylemiştir (1972: 205-206). Bilgen, *örtüg* sözcüğünü somut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 44). Gülensoy, *ört-ü* biçiminde yorumladığı sözcüğün “örtmek için kullanılan şey” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 672). DS’de sözcük “örtü (I) [örtüş]: 1. yatak; 2. yorgan; örtü (II): çatı; örtü (III): araba körüğü; örtü [örtüh]: 1. yorgan, yastık, yatak (tümü için); 2. yatak” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 23 Ekim 2015). Mİ, GZ, YZ, SNB’da sözcük *örtülü*, Mi’de *örtülürek* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “örtmek için kullanılan şey”

yüzi örtülü şanki bulıtda ay

özi bir peri kim tutar oğ u yay (SNB, 197/11)

her birine bir ‘amāri ortası

örtüleri kızıl altun kamusı (KY, 45b/1793)

‘arab eydür sözleri tatlu-y-ıdı

şormadum adın yüzi örtülü-y-ıdı (YZ, 47/692)

ğazilere yedi yüz biñ kızılı

iki yüz katır deve hem örtülü (GZ, 382b/2615)

çü örtüsü ağır atlas toğunmuş

sanasın üstine altın ekilmiş (KEMŞ, 13a/252)

Ya ‘nī uykuyı size rāhat kıldum, ve géceyi size örtü eyledüm (KN, 73/3)

... ka ‘benüñ örtüsine yapışa (Mİ, 27b/31)

... bu biş nesnenüñ birisi eksük olsa yā üsti örtüsü olmasa ev olmaz (Mİ, 2b/20)

2. Eylemden soyut ad yapar

a. (met.)“örtmek için kullanılan şey”

saña dëdüm âhîr süci içmegil

şakın sırrumuz örtüsün açmağıl (SNB, 79/10)

sancu(g), Clauson *sanç-ıg* biçiminde türeyen sözcüğün, temel olarak “delici (something piercing)” anlamında ad olduğunu söylemiştir. Araştırmacı sözcüğün GD Türkçesinde *sançık* “buruntu (colic)”, K Kır.’da *çançu*: “bel ağrısı (lumbago)”, TatK.’da *şanşu*: “delme (puncture), delik (perforation), buruntu (colic), G Özb.’te *sançık* “buruntu (colic)”, KB Kk.’ta *şanşuw*, TatK. *çençü*, Nog.’da *şanşuv* “buruntu (colic), bel ağrısı (lumbago)”; GB Az, Osm, Tkm.’de *sancı* “buruntu” şeklinde yaşadığını söylemiştir (1972: 835-836). Erdal, “mızrak, sivri uç” anlamına geldiğini ve dolayısıyla da bir âlet adı olduğunu söylemiştir (1991: 200). Gülensoy, *sanc-ı(ğ)* biçiminde etimolojisini yaptığı sözcüğün “iç organlarda batar veya saplanır gibi duyulan, nöbetlerle azalıp çoğalan ağrı” anlamına geldiğini ve EUTS.’de “kanca; sancı” anlamında kaydedildiğini belirtmiştir (2007: 729). DS’de sözcük “sancı: ağzından zeytin yağı ve sabunlu su dökülerek iyileştirilen bir çeşit at hastalığı” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 23 Ekim 2015).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “karın ağrısı, buruntu”

Bir ‘illetdür ki kişinüñ içi bağlanur taşra varımaz ve içinde sancu olur (EM, 51b/10)

şaçu(g), Clauson *şaç-ıg* biçiminde türeyen sözcüğün, özellikle katı nesnelere “saçma hareketi” anlamında hareket adı olduğunu, K TatK.’da *şaşu*, Kk.’da *şaşuw* “düğün hediyesi” olarak yaşadığını ve 14-18. yy. Osm.’da *şaçu/saçı* “şenlikte mücevher, para ve yemek dağıtılması” anlamında olduğunu aktarmıştır (1972: 796). Erdal, “saçma için sunulan şey (offering for scattering), ikram saçımı (scattered offering)” anlamına geldiğini söyleyerek *şaç-* eyleminin nesne adı olduğunu belirtmiştir (1991: 199). Gülensoy, “gelinin başından saçılan çiçek, şeker, para gibi şeyler; düğün armağanı” anlamına geldiğini aktararak *şaç-ı* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 710). TaS.’de sözcük “şaçu (saçı): bazı düğün ve şenliklerde ortaya saçılması âdet olan inci, maden para, şeker, hububat gibi şeyler”; DS’de “saçı [saçılık]: 1. düğün armağanı; 2. gelinin başına saçılan şeker, arpa ve para gibi şeyler;

3. düğün çağırışı olarak gönderilen kibrit; 4. armağanlar gelinin başı üstünde tutulan tepsiye konularak yüksek sesle konuklara gösterme geleneği; saç [saçuluk]: 1. düğün armağanı; 2. oğlan evinin gelinin yakınlarına gönderdiği armağanlar; saç: düğün çağırısı” şeklinde kaydedimiştir (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “bazı düğün ve şenliklerde ortaya saçılması âdet olan inci, maden para, şeker, hububat gibi şeyler”

öte nev-bahāra varup geçdidi

*çok altun u incü **saçu** saçdıdı (SNB, 350/4)*

reyyān dahı yūsufi öper kuçar

*sultān olduñ dēr aña **saçu** saçar (YZ, 51/759)*

b. “düğün hediyesi

bu resm ile bir hafta toy oldu

*gelen **saçudan** tamları tıldı (SNB, 353/11)*

satı(g) ~ satu, Clauson *sat-ıg* biçiminde türeyen sözcüğün, temel anlamda “satım (selling)”, fakat genellikle daha özel olarak “ticaret (trade), alışveriş (commerce)” ve bazen “satış bedeli (sale price)” anlamına geldiğini, sözcüğün bazı çağdaş dillerde *satıg/satı/satu* olarak yaşadığını söylemiştir. Araştırmacı, 14-17. yy. Osm.’da satu: 1. *ticaret/alışveriş*; 2. *satılan şey*; 3. *pazar*; satu bazar: *alışveriş* anlamında olduğunu aktarmıştır (1972: 799). Erdal, “satım, alışveriş” ve “satış bedeli” için de kullanılan hareket adı olduğunu söylemiştir (1991: 201). TaS.’de sözcük “satu (satı): 1. satış; 2. satın alınacak şey; 3. pazar yeri”; DS’de “satı (I) [sati] : aslında, zaten; satı (II): 1. düğün armağanı; 2. satılık mal; satık (I): bağlı; satık (II): 1. satılan, elden çıkarılan (mal vb.); 2. peşin; satık (III): [->savak (II)-1]” şeklinde kaydedilmiştir. Ayrıca TaS.’de “satu bazar: alışveriş; satu bahası: satış bedeli, değeri, kıymeti; satu bazar akçası: pey akçesi; satu eylemek (satu bazar etmek): satış yapmak, satmak” maddebaşları da bulunmaktadır (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “alışveriş”

eyitdi ki var indi odaña otur

şatu bāzāruñ gör ü işüñ bitür (SNB, 266/7)

gelüñ aña yazuñuz hem bir bitü

muħkem olsun aramızda bu şatı (YZ, 15/224)

Olmaya ki şatu vaktında ğāfil olasin; zīrā bir görmekten bilinmez (KN, 92/2)

sevi ~ **sevü** Clauson sözcüğün 14-15. yy. Osm.’da “aşk” anlamında *sevi/sevü/sevüg* biçiminde ve ET’de hareket adı olarak tanıklanan *sev-ig* >*sevig* sözcüğünün bir varyantı olduğunu söylemiştir (1972: 787). TaS.’de sözcük “sevü (sevi): sevgi, aşk, muhabbet”; DS’de “sevi (I): sevgi, aşk; sevi (II): 1. öksüz, yetim; 2. küçük çocuk” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 23 Ekim 2015).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “sevgi, aşk, muhabbet”

sevüündür bil seni senden ileden

ne severiseñ ol yañaya yiden (RN, 6a/35)

yüzüm sürem senüñ görklü evüñe

yürüyem ıssı kumlarda sevüñe (KEMŞ, 1b/3)

biz sizüñ sevüñüzden dükeli siba‘-ı düşmen idinmişüz (MZ, 30a/12)

pes imdi haqqı severin diyen adam gendüzün arasun görsün ki gönlinde dünyā sevgüsü mi artuğdur yohsa haq ta‘ālā sevüsi mi artuğdur (Mİ, 35b/2)

sürü(g), Clauson *sür-üg* biçiminde türeyen sözcüğün, temel anlamda “sürülmüş şey”; genellikle geniş anlamda “güruh, küme”, ancak bazen özel olarak koyun ya da diğer canlı hayvan “sürüsü”, *ögür*’e zıt, daha büyük hayvanların “sürüsü” anlamına geldiğini ifade etmiştir. Araştırmacı, sözcüğün bu anlamlarda KD

Tuv.'da *sürüg*, G Özb.'de *suru/suruv*, KB Kk.'da *süriw*, Kumuk'ta *siriv*, Nog.'da *sürüv*, GB Az., Osm.'da *sürü*, Tkm.'de *süri* şeklinde yaşadığını ve K Kır'da *sürü:*'nün sadece “sürgün, kovma” anlamında hareket adı olduğunu belirtmiştir (1972: 850). Bilgen, *sürüg* sözcüğünü soyut ad olarak değerlendirmiştir (1989: 41). Erdal, “sürü, güruh” anlamında *sür-* eyleminin nesne adı olduğunu ve metafor ile insanoğlu için de kullanıldığını söylemiştir (1991: 205). Gülensoy, *sū-r-ü(g)* biçiminde yorumladığı sözcüğün “evcil hayvanlar topluluğu” anlama geldiğini ET. ve OT.'de *sürüg* ve Anadolu ağızlarında “sağmal inek” anlamında olduğunu, ayrıca *sürüv* varyantının bulunduğunu aktarmıştır (2007: 826). DS'de sözcük, “sürü: sağmal hayvan memesi; sürüv: sürü” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden topluluk adı yapar
  - a. “evcil hayvan topluluğu”

*İşitdüm bir çopan varıdı, anuñ bir ulu **sürü** koyunu varıdı ve ol **sürüde** bir gürbüz deke varıdı (MZ, 29a/8-9)*

şoru(g), Clauson *sor-ug* biçiminde türeyen sözcüğü, “istifhan (question, inquiry)” anlamında ad olarak değerlendirerek, GB Osm.'da *sor/soruk*, Tkm.'de *so:rag*, diğer birçok dilde *surag/surak* biçiminde yaşadığını ve 14. yy. Osm.'da da bu anlamda olduğunu söylemiştir (1972: 848). Erdal, *kü sor-ug* biçiminde aktardığı sözcüğün “ün” anlamını ifade ettiğini, DLT'de *sorug*'un “başı boş bir hayvanı arama” şeklinde tanımlandığını ve böylelikle hareket adı olduğunu belirtmiştir (1991: 204). TaS.'de sözcük “sual, hesap”; DS'de soruk (II): *suru* şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 11 Haziran 2016).

1. Eylemden soyut ad yapar
  - a. “sual”

cebrā' il eydür yā yūsuf geldüm saña

*şoraram bir kaç **şoru** eytgil baña (YZ, 44/647)*

*bilgil kim ölüyi sinleye **şoru** şormazlar (Mİ, 20b/11)*

tapu(ğ), Clauson *tap-ıg* biçiminde türeyen sözcüğü, “hizmet” vb. anlamında hareket adı olarak değerlendirmiştir. Araştırmacı, sözcüğün dudak çekimi ile *tapıg* > *tapug* olduğunu, GB Osm.’da 19. yy. kadar *tapu* olarak yaşadığını, fakat daha sonra Grek *topos*’un bozulmuşu olan *tapu* “tapu senedi” ile karışıp kaybolduğunu söylemiştir (1972: 437). Bilgen, *tapıg* sözcüğünün “tapma” anlamında soyut ad olduğunu belirtmiştir (1989: 41). Erdal, “hizmet (respectful service), ibadet (worship)” anlamına geldiğini DLT’de “itaat (obidience)” anlamı verildiğini belirterek sözcüğü hareket adı olarak değerlendirmiştir (1991: 205-206). Gülensoy, “bir taşınmazın mülkiyet hakkını gösteren belge” anlamında aktardığı sözcüğün *tap-u(ğ)*’tan ET. ve OT.’de *tapag*, *tapıg*, *tapug*: *hizmet*, *tapma*, *tapı* şeklinde olduğunu ifade etmiştir (2007: 860). TaS.’de sözcük “huzur, nezt, makam; zat, zatali, hazret; hizmet, vazife, ibadet, tazim, hürmet; af dileme rasimesi”; DS’de “tapuk (II): boyun eğme, gönül verme; tapuk (IV): senet” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden yer adı yapar

a. “huzur, ön”

bunu dédi vü çııdı şāh ıapuya

vezirler ıamu geldiler ıapuya (SNB, 40/13)

kırk biñ erile ıururđ ıapuda

ıamu ıurmuş ıullık ider ıapuda (KY, 29b/1141)

ni‘met töker yédürür ol ıamuya

bunlar yerler kendü varur ıapuya (YZ, 65/965)

niçe ‘ilm ü ‘amel sen bu ıapuda

niçe yıldan berüsin bu ıapuda (RN, 25b/257)

ıapuñda itme maıhrüm säyilem oş

yüzüm ıara ıapuñda hem elüm boş (KEMŞ, 9b/171)

*girü dönüb evine vardı ayruķ ton geyüb şāh **tapusına** geldi (MZ, 23a/10)*

2. Eylemden hareket adı yapar

a. “hizmet”

*beni eyle bil kim **tapunda** kulam*

ne kim buyruĝuñ ola anı kılam (SNB, 200/5)

haķ seni sulţan kılisar kamuya

*on bir kardaşuñ turısar **tapuya** (YZ, 2/28)*

*ulu giçi aña **tapular** kıldılar*

aldılar t̄abut katına geldiler (GZ, 276a/2447)

*ben daħı **tapuda** kullıķda olmaĝa bil baĝladum (MZ, 36a/7)*

b. “itaat”

kullarına buyurur eydür bilüñ

*begüñüz budur buña **tapu** kıluñ (YZ, 18/255)*

c. “hürmet, saygı”

tañla geldi kamu begler kapuya

*yūsuf içün cümle turdı **tapuya** (KY, 52b/2078)*

*iki kat oldu **tapu** kıldı aña*

elini alup gelür şehrden yaña (YZ, 19/276)

*gelüp ‘aķluñ öñinde **tapu** kıldı*

haķa şükr eyledi çün anı buldı (RN, 6b/40)

3. Eylemden zamirlik yapar

3.2. {+nUñ} ilgi eki ilavesiyle

a. “zat, zatalı, hazret”

dēdi buyurursañ içerü gire

tapunuñ mübārek yüzini göre (SNB, 66/5)

3.3. {+(s)I} iyelik eki ilavesiyle

a. “zat, zatali, hazret”

şuḥfa anda içdi bunlar kamusı

anda inandı bulara tapusı (KY, 39b/1554)

3.4. {+A} hâl eki ilavesiyle

a. “zat, zatali, hazret”

ḥudāvendā şükür olsun tapuña

ki niyyet dutmuşam varam kapuña (KEMŞ, 2a/1)

taru(ğ), Clauson *tarı-g* biçiminde türeyen sözcüğü somut ad olarak değerlendirerek, iki temel anlama geldiğini, bunlardan ilkinin “ekilmiş toprak”, ikincisinin ise genellikle tahıl türü olan “ekilmiş topraktaki ürün” anlamına geldiğini söylemiştir. Araştırmacı çeşitli dillerde yaşayış biçimini vererek GB Az., Osm., Tkm.’de sözcüğün *darı* biçiminde “darı (millet)” anlamına geldiğini aktarmıştır (1972: 537-538). Bilgen, *tarığ* sözcüğünü “ekin” anlamında somut ad olarak ele almıştır (1989: 44). Erdal, “mahsül (crop), toprağı işleme (cultivation), tarım (acriculture), ekilmiş toprak (cultivated land), tahıl (grain), darı (millet)” anlamlarına geldiğini ifade ederek sözcüğün hem hareket adı hem de nesne adı olduğunu belirtmiştir (1991: 206). Gülensoy, “darı: darı, mısır” olarak maddebaşı yaptığı sözcüğün OT.’de *tarı-* > *tarığ* “ekin, bitki, arpa, buğday, tane, tohum” anlamına geldiğini aktarmıştır (2007: 267). TaS.’de sözcük “taru: darı”; DS’de “darı: 1. mısır, mısır tanesi; 2. darıya benzeyen akdarı da denilen bir çeşit tahıl; 3. mısıra benzeyen, tohumundan un yapılan bir bitki; tarı (II): mısır tanesi” şeklinde kaydedmiştir (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden bitki adı yapar

a. “darı buğdaygillerden bir bitki” (Üstünova, 2003: 589)

... bu yidi *kat yir deñizler-ile tağlar-ıla evvelki kat gögüñ kıyında bir **taru** dānesi kadardur* (Mİ, 29b/24)

b. “darı”

*taru issidür **qurudur** **qarnı bağlar** ve **anuñ unını yaqu étseler** **şışlere ésilür fāyide éder*** (EM, 26a/12)

tütsi, Clauson sözcüğün “buhur (incense)” vb. anlamında muhtemelen *tützüg sözcüğünün ikincil şekli olarak *tütüz-*’ten türemiş bir ad olduğunu söylemiştir. Araştırmacı, Uygur metinlerindeki anlam bulanıklığı dolayısıyla sözcüğün aslında Uygur biçimi olabileceğini ve GB lehçelerinde Az.’de *tütsü* “duman”; Osm.’da *tütsü* “buhur”; Tkm.’de *tüssü* “duman” biçiminde yaşadığını belirtmiştir (1972: 461). Erdal, *tütz-ük* biçiminde ele alarak sözcüğün {-O}k} eki ile türeyip “tütsü (incense)” anlamına geldiğini söylemiştir. Araştırmacıya göre sözcük *tüt-üz-* tabanından *tüt-üz-ük* biçiminde türemiş arkaik bir sözcüktür. Sözcüğün köküne gelen -Xz- ekindeki /z/ sesinin ise her yerde /s/ olduğunu, benzer bir durumun -(X)z-Xk > {-sXk} ekinde de meydana geldiğini söylemiştir (1991: 251). Gülensoy, “çevrenin güzel kokmasını sağlamak için yakılan kokulu madde” anlamını verdiği sözcüğün ET.’de *tütsüg(k)~tützüg* varyantında olduğunu belirterek Anadolu ağızlarında *tüsdü*, *tüssü*, *tüstü* varyantlarının bulunduğunu söylemiştir (2007: 949-950). Tietze, “ayinlerde yakılan kokulu madde, buhur” anlamında aktarmıştır (2002: 679). DS’de sözcük “tütsü: kutsal günlerde yapılıp dağıtılan yemek; tüssü (I) [tüsdü, tüstü]: türlü ereklerle kimi maddeleri ateşte yakarak duman çıkarma işi, tütsü” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 23 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “buhur”

*Ve eger **tütsi éderlerise baş ağrısına müfiddür** ve **yéli giderür** ve **erlik suyn sürer*** (EM, 30a/4)

umu(g), Clauson *um-ug* biçiminde türeyen sözcüğün ilk dönemde “arzu nesnesi” anlamında olduğunu ve “güvenilen ya da istenilen biri ya da birşey”

anlamında *umug inag* deyiminde bulunduğunu söylemiştir. Araştırmacı, 14-16. yy. Osm.’da sadece “ümit”, 19. yy. GB Osm. sözlüklerinde “ümit, beklenti” anlamında yaşadığını, fakat şimdi Farsça *ümîd*’in sözcüğün yerini aldığını ve 20. yy. Anadolu ağızlarında ise sadece “istek (request)” anlamında olduğunu aktarmıştır (1972: 157-158). Erdal, “güvenilen/istenilen biri ya da bir şey” anlamına geldiğini ve *inag* ile birlikte kullanıldığını ifade ederek *um-* eyleminin nesne adı olarak değerlendirmiştir (1991: 213). Gülensoy, sözcüğü *umu > um-[+u]* biçiminde göstererek herhangi bir açıklama yapmamıştır (2007: 967). TaS.’de sözcük “ümit, emel, rica, arzu; beklenen şey”; DS’de “umu (I): [->umgu]” “umut, iyi dilek”; “umu (II): tüm, bütün” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden soyut ad yapar

a. “istek, dilek”

*aña şığınup buldı **umu** uman*

yanar od içinde gül ü yâsemen (SNB, 8/4)

b. “beklenti”

*Ɔocanuñ ölümünden artuƆ nesne **umusu** olmaz (KN, 49/6)*

ülü(g), Clauson *üle-* eyleminden türeyen sözcüğün, bir ya da birden çok eşit pay/parçaların birini ifade eden “pay, parça” ve metafor ile “kader, alın yazısı” anlamına geldiğini belirtmiştir. Araştırmacı sözcüğün eş anlamlısı *ülüş* kadar çağdaş dönemde yaygın olmadığını ancak birkaç KD lehçelerinde *ülüğ/ülü:* biçiminde ve geniş bir anlam yelpazesıyla GB 20. yy. Anadolu Türkçesinde *ülü* şeklinde yaşadığını, ayrıca 14-17. yy. Osm.’da “parça, hisse; kader” anlamlarına geldiğini söylemiştir (1972: 142). Erdal da aynı anlamlara geldiğini aktararak *üle-* eyleminin nesne adı olduğunu, hem somut hem de soyut anlamlarda kullanıldığını ifade etmiştir (1991: 213-214). Bilgen, *ülüğ* sözcüğünü “pay, kısım” anlamında soyut ad olarak ele almıştır (1989: 42). Gülensoy, sözcüğün “düğünde gönderilen çerez, armağan; çocuklara verilen küçük armağan; sadaka; armağan; pay, kısım; yoksul komşuya verilen yemek; ölü evine gönderilen akşam yemeği; yiyecek; kurban etinden verilen sadaka” anlamlarına geldiğini, OT.’de “pay, hisse, nasip”, Anadolu ağızlarında ise

“komşuların birbirlerine gönderdikleri yemek” anlamında olduğunu aktarmıştır (2007: 990). TaS.’de sözcük “hisse, pay, kismet, kısım, bölüm”; DS’de ise Gülensoy’un aktardığı anlamlar ile kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden miktar (ölçü) adı yapar

a. “hisse”

... *ķazan içinde Şol ķadar ķaynadalar ki u ũlũde bir ũlũsi ķala andan Őoņra yigirmi ũlũsine bir ũlũ Şeker ya bal ķatalar (EM, 21a/6-7)*

yaķu(ĝ), Clauson *yak-ıĝ* biçiminde türeyen sözcüğün “merhem” anlamında ad olduğunu, GB Az.’de *yaxı* “merhem”, Osm.’da *yakı* temel olarak “sıva; daĝlama (cautery), su toplama (blister)” anlamında kullanıldığını söylemiştir (1972: 900). Bilgen, *yakıĝ* sözcüğünü somut ad olarak deĝerlendirmiştir (1989: 44). Gülensoy, “bazı hastalıkları tedavi etmek amacıyla bir bez üzerine yayılıp vücudun bazı yerlerine konulan lapa veya özel biçimde yapılmış eczalı parça” anlamını aktardığı sözcüğün *yā-k-ıĝ* biçiminde etimolojisini yaparak OT.’de “(Őişkinlik veya benzeri Őeylere yakılan) yakı” anlamında olduğunu ve Anadolu aĝızlarında *yahu* varyantının bulunduğunu belirtmiştir (2007: 1036). TaS.’de “yaku: yakı; yakı (I) [yaka (II), yaku]: 1. çeşitli otlardan, nesnelere yapılarak, aĝrıyan, hasta organ üstüne konulan bir em; yakı (II): 1. karın aĝrısı; 2. sürgün, ishal; yakı (III): pekmez ve yaĝla yapılıp genellikle lohusalara yedirilen yemek; yahı: kırık, çıkık, aĝrılı eklem üstüne yapıŐtırılan bez, yakı” Şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). EM’de *yaķ-* eylemi Şu cümlede tanıklanmaktadır: *Ve eger sirkeyile Őalaķ ŐiŐine yaķsalar giderür (14a/9) bk.* (Canpolat ve Önler, 2007: 28).

1. Eylemden nesne (ilaç) adı yapar

a. “merhem”

Ve ol ki öldüricidür anı yémeyeler anı yaķulara ĥarc édeler (EM, 2b/2)

yapu(ĝ), Clauson *yap-ıĝ* biçiminde türeyen sözcüğün çok sayıda anlama sahip olduğunu, bazı aĝdaŐ lehçelerde yaşadığını ve GB Osm.’da “bina (building), inşaat (edifice)”, Tkm.’de “barınak (cover), kapak (lid)” anlamlarına geldiğini söylemiştir.

Araştırmacı, 16.-18. yy. Osm.’da *yapuk/yapık* “eyer örtüsü (saddele-cover)”, 18. yy.’da *yapu* “bina (building), bir yapının kuruluşu (the foundation of a structure)” biçim ve anlamlarında olduğunu aktarmıştır (1972: 873). Erdal, *yap-* eyleminin farklı anlamlarına uygun olarak “bina (building)” ya da “örtü (covering)” anlamına geldiğini belirtmiştir (1991: 215). Gülensoy, “a. bina; konut, yol, köprü vb., inşaat; b. bünye; c. strüktür” anlamında aktardığı sözcüğün *yap-ı(ğ)* biçiminde etimolojisini yaparak ET. *yapuğ*, *yapağ* biçiminde olduğunu ve Anadolu ağızlarında da “yapı, yapğı: bal peteği” türevinin olduğunu belirtmiştir (2007: 1064). TaS.’de “yapu (yapı): 1. bina, inşaat; 2. kılık, kıyafet, biçim, şekil; yapuk (yapık): 1. eyerde üzerine oturulacak, beşikte içine yatılacak yer; 2. çukal, belleme; 3. baş örtüsü”; DS’de “yapı (I): yelkenli kayak; yapı (II) [yapğı]: bal peteği; yapı (II): evin çatısı; yapık (I): yemeni, başörtüsü” vb. çeşitli anlamlarda kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015).

1. Eylemden nesne adı yapar

a. “bina, ev”

ol açdı ol ki hayber kapusını

koparup yıkdı burcın yapusını (GZ, 230b/1122)

bu şehriñ çevre yanı yazılardur

yapusı nice yıllık yapulardur (KEMŞ, 2b/23)

yazu, Gülensoy, sesteş fakat anlamları farklı ve çeşitli eklerle türetildiğini düşündüğü *yazı* sözcüğünü üç maddebaşı hâlinde vermiştir: Bunlardan ilkinin *-ı(g)* eylemden ad türetim ekiyle türetilerek “yazmak işi; alfabe; harfleri yazma biçimi; herhangi harf düzeninde biçim ve sanat bakımından özellik gösteren tür; hergangi bir konuda yazılmış bilim, düşünce ve sanat ürünü; makale; bilinen yazıdan ayrı olan anlatım aracı; metal paranın üzerinde değeri yazılan yüzü”, ikincisinin “günah işlemek; kusur, hata etmek; ihmal etmek” anlamındaki *yaz-* eyleminden *-(g)I* ekiyle türetilerek “alın yazısı” ve üçüncüsünün ise “sermek” anlamındaki *yaz-* eyleminden *{-I}* eki ile türetilerek “düz yer, ova, kır” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 1102).

1. Eylemden hareket adı yapar

a. “düşüncenin belli işaretlerle tespit edilmesi, yazma işi” (Ayverdi, 2010: 1345)

kığırdılar u geldi bir hoş kişi

ki anuñ idi yazu yazmağ işi (SNB, 339/6)

Kāškī ben yazu bilmeye-y-idüm ki benüm yazum ucından anuñ gibi nāzenīn kişi helāk olmaya-y-ıdı (KN, 165/5)

... eger sinle taşına yazu yazsalar ba‘zılar kıyında mekrūh degül (Mİ, 20b/15)

b. “harfleri yazma biçimi” (TDK, 2011: 2559)

Ve dahı gerek yazıcınuñ birkaç dürlü yazusı ola (KN, 167/3)

2. Eylemden somut ad yapar

a. “yazı”

budur āhır kışşalaruñ görklüsi

kur‘ān içre mushaflaruñ yazusı (YZ, 2/16)

b. “herhangi bir konuda yazılmış bilim, düşünce ve sanat ürünü”

muhtaşar geldi bu söze bu yazu

du‘a kıldılar yūsufa düpdüzü (YZ, 76/1137)

Her şenbe günü yazumda eksüklük buluram; zirā ādīne yazmazam (KN, 161/5)

c. “nakış, resim” (Cin, 2012: 722)

yazudur ki naqqāş yazmış durur

hüner incüsin anda düzmiş durur (SNB, 38/13)

3. Eylemden soyut ad yapar

a. “alın yazısı, kader”

ki alnunda ne yazu yazluyimiş

belâlar baña kanda gizlüyimiş (SNB, 195/6)

yiyni ~ yéyni ~ yeyni, Clauson *yéni-* eyleminden türeyen sözcüğü durum adı olarak değerlendirerek “hafif (light)” buradan da “rahat (easy)” vb. anlamına geldiğini ve *yéñil* sözcüğünün eşanlamlısı olduğunu söylemiştir. Araştırmacı sözcüğün Osm.’da *yénik/yéni* şeklinde olduğunu ve ayrıca *yegnik/yeynik/yengi/yeyni* biçiminde seslendirildiğini belirtmiştir (1972: 950). Erdal, “hafif” anlamına gelen sözcüğün genellikle şimdiye kadar *yenik* olarak yazıldığını, fakat Osm.’da *yeyni/yeğni* biçiminde olduğunu ifade ederek, sözcüğü *yeni-* eyleminin özne sıfatı (subject adjective) olarak değerlendirmiştir (1991: 217). Gülensoy, “ağır olmayan; ciddi olmayan” anlamını aktararak Anadolu ağızlarındaki varyant ve türevlerinin “hafif; değersiz; ağırbaşlı olmayan, hoppa” anlamlarına geldiğini söylemiştir (2007: 1109-1110). TaS.’de sözcük “hafif, ağır olmayan; itibarsız, ehemmiyetsiz; kolay”; DS’de yeğni [yefin, yegli, yegnik, yeğil, yeğini, yeğinik, yeğinlek, yeğinşek, yeğli, yeğnik, yeğnil, yehil, yeltin, yemli, yen (IV), yence, yencecik, yencilek-1, yengil, yéni (II)-1, yénicek, yénik (IV)-1, yenil, yenilcek -1, yenilecik, yeniksi, yenli (I), yenlicek, yeñlicek, yenlik-1, yeñni (II), yeñşek, yetik (IV), yelven, yevtin, yeylik, yeyni-1, yeynik-1, yığıl, yiftin, yiğil (II), yiğinik, yiğli (I), yiğni, yinil, yivtin, yügnük, yüngül, yüñgöl, yüñul, yünül, yüñül]: 1. hafif; 2. değersiz; 3. ağırbaşlı olmayan, hoppa” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 24 Ekim 2015). MZ’de sözcük *yiyniceklik*, SNB’da *yéynicek*, KN’de *yeynilik*, EM’de *yeynicek*, *yeynirek* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır. MZ’de *yiyni-* eylemi *añaru berü idince tuzuñ yarısı kalmaz birez yüküñ yiynir (MZ, 47a/8)* cümlesinde tanıklanmakla birlikte *yiynil-*, *yiynit-*, *yiynilt-* sözcüklerinde de tanıklanmaktadır bk. (Korkmaz, 1973: 255, 452).

1. Eylemden nitelik adı yapar

a. “hafif”

bu dört ‘anāşırda kanğısı kim tabi’atda ağırdı anı aşağa kodılar ve kanğısı kim yiyniyidi anı yukaru kodılar (MZ, 25a/12)

*Biri heybet ikinci adl bahşış üçinci éli saqlamak dördünci áhistelik ki **yeyni** ve evecek beşinci toğru söylemek (KN, 183/9)*

*... süci üzerine yéseler mestligi **yeyni** olur (EM, 35b/12)*

2. Eylemden sıfat yapar

a. “hafif”

*çün bir kaç kez eyle itdi sārübān deve mekrin bildi bu kez **yiyni yük** yükledi sürdi (MZ, 47a/12)*

b. (met.) “hoppa”

*degül **yéynicek başlu gözlü***

taḥammüllü durur oñat sözlü (SNB, 348/6)

3. Eylemden zarf yapar

a. “özentisiz, özenmeksizin” (Doğan, 2011: 482)

*Namāzı **yeyni** ve sehel kıлма (KN, 16/5)*

b. (met.) “hoppa”

*ağır başlu ol **yéynicek olma sen***

ki ađır baş olur hemīše esen (SNB, 94/4)

2.2. ADDAN AD TÜRETİM EKLERİ

2.2.1. {+A}

ET.’de eski yönelme-bulunma hâli ekidir (Tekin, 2003: 110-112; Gabain, 2007: 63; Tekin, 2013g: 495-501). Bazı sözcüklerde kalıplaşarak türetimlik işlevi

üstlenmiş; yer ve zaman zarfları türetmiştir³⁴ (Bilgen, 1989: 16, Tekin, 2003: 80; Taş, 2009: 21; Korkmaz, 2011: 10-12; Tekin, 2013g: 495-501).

Eski yönelme-bulunma hâli eki olan {+A} ekini EAT'de de daha önce kalıplaşmış bazı sözcüklerde tespit etmek mümkündür.

2.2.1.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

aşaga ~ aşağı, Clauson sözcüğün temel ya da metaforik anlamda “alçak (low)” vb. anlamına gelen *aşak*³⁵ sözcüğünün GB Osm.'da görülen yönelme hâli biçimi olduğunu ve daha sonraları *aşağı* biçimini aldığını söylemiştir. Araştırmacı 14-15. yy. Osm.'da *aşak/aşağ* “alçak (low), alçakgönüllü (humble)”; 14-17. yy. Osm.'da *aşaga* sözcüğünün “alttaki (bir şeyden) (below); daha alttaki (lower); (sosyal yönden) ast” anlamlarına geldiğini aktarmıştır (1972: 259). Tekin³⁶, Tietze ve Gülensoy, sözcüğün yönelme hâli eki ile oluştuğunu belirterek *aşak+a* biçiminde etimolojisini yapmış ve sözcüğün “aşağı/aşağıya” anlamına geldiğini ifade etmiştir

³⁴ Orhon Türkçesinde tekil birinci ve ikinci kişi iyelik eki almış sözcüklerin yönelme bulunma durumları daha eski olan {+A} eki ile yapıldı: *olortokum+a* “tahta oturduğumda” (BK D 2, K 9), *tütüküm+e bodunum+a* “Türklerime (ve) halkıma” (BK G 10), *ebiñ+e* “evine” (BK K 14), *kağanıñ+a* “hakanına” (BK D 19) vb. (Tekin, 2003: 111, Taş 2009: 21 on numaralı dipnot). Tekin, {+A} yönelme-bulunma ekinin iyelik eki bulunmayan adlara eklenen {+kA} ekinden şüphesiz daha arkaik bir ek olduğunu ve Orhon yazıtlarında {+kA} ekinin iyelik eki almış adlara da eklenmeye başladığını gösteren sadece *yaşım+ka* (BK D 15) ve *ataçım+ka* “babacığma” (Ongin, Ek kitabe 1) sözcüklerinin olduğunu ve Orhon yazıtlarından daha sonra yazılmış olan Yenisey yazıtlarında ise bu gibi örneklerin çoğaldığını belirtmiştir (2013b: 169).

³⁵ DLT'te *aşak* “Oğuzcada dağ eteği”, *aşakla-* “küçük saymak, küçük görmek” olarak kaydedilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 31, 133). Clauson, sözcüğün özellikle Batı Türkçesine ait olduğunu ve nuhtemelen *alçak* sözcüğünün bozulması (corruption) sonucu meydana geldiğini belirtmiştir (Clauson, 1972: 259). SNB'da *cihāni geze cümle ucdan uca // tamāmet ne kim var ašaq u yüce (56/10); ulular işidür ġarīb oħşamaq // yüce pādişāhlar göñli olur ašaq (85/14); yemişli olıcaq ağaçdağı šāh // başı göge çekmez ü olur ašah (132/4)* beyitlerinde *aşak ~ ašaq ~ ašah* varyantlarında tanıklanmaktadır.

³⁶ Tekin Uygurca ve Memlük Türkçesinde *alçak* sözcüğünün “nazik, ılımlı, mütevazî”; Kıpçak Türkçesinde *alşak* ay.; Eski Anadolu Türkçesinde *alçak, alşak, alşah, aşak* varyanlarında “mütevâzi, ılımlı; aşağı (low)”, *aşak+a* > *aşağa*'nın “aşağı (downward, below)”, “Türkçede *aşaga* > *aşağı* ay.; DLT'te *aşak*'ın “dağ eteği” Memlük Türkçesinde *aşak*'ın “aşağı (low, below)”, Tüürkmen Türkçesinde *alçak* > *alşak* > *aşak* ay.; Türkçede *alçak*'ın “aşağı (low, below); aşağılık, adi (base, mean)” anlamlarına geldiğini belirterek *aşağı* sözcüğün günümüze kadar olan tarihî gelişimini *alçak* > *alşak* > *aşak* > *aşak+a* > *aşağa* > *aşağı* biçiminde ifade etmiştir (2013a: 298). Gülensoy da bu hususta Tekin ile aynı düşüncededir (2007: 84). Daha geniş bilgi için bk. (Tekin, 2013a: 298; Gülensoy, 2007: 84).

(2013a: 298; 2002: 214; 2007: 84). TaS.'de sözcük “aşağa: aşağı” anlamında kaydedilmekle birlikte *aşağa kal-*, *aşağı kıl-*, *aşağarak* vb. maddebaşlarında da bulunmaktadır (TDK, 20 Aralık 2015). Sözcük YZ ve Mİ'de *aşağarak* sözcüğünde taban olarak da kullanılmıştır.

1. Addan nitelik adı yapar

a. “adi, bayağı, niteliği düşük” (TDK, 2011: 172)

... *pes çün ki şahābe bu nesne üzerine ittifāk ve i'tikād idip dururlar daḥı cebriyyeler belürmedin bes bunlar böyle dimekten mübtedi' olurlar ve küfrden aṣağarak günāh bid'atdur girü ḳalan günāh bid'atdan aṣağadur (Mİ, 4b/17)*

b. “miktarca eksik ve noksan olan” (Ayverdi, 2010: 76)

... *eger üzerene artsa kırk direm artduḳca bir direm zekāt virürler ḳac kırk direm artsa her kırk diremde bir direm zekāt vireler kırḳdan aṣağada nesneyi vermezler altunda daḥı yigirmi miṣḳāla irmeyince zekāt yoḳdur (Mİ, 21b/25)*

2. Addan yer/kısım adı yapar

a. “bir şeyin alt bölümü, zir, yukarı karşıtı” (TDK, 2011: 172).

niçe baḥsa yuḥaruya gitdi gök

aṣağā deñiz idi ol daḥı gök (SNB, 230/13)

yuḳaru bakar ol çāh aḡzı irāḳ

aṣağada maḳamu taṣ u toprak (RN, 28a/275)

Barmaḳları yoḡun, ayası yassı, gögsi géñ, boynu yoḡun, aṣağası yumru, yüzi ṣobı, gözi ḳara (KN, 89/4)

... *belkim gendüyi divṣire tahāret iderken nefesin çekmeye zirā nefesin cekicek ṣu aṣağadan yuḳaru cekilür (Mİ, 8b/16)*

b. “bir yerin devam eden bölümü”

... birisi daħı ayaķ yumaķdur ayaķ daħı topuķdan **aşağ**ısından topuğı daħı bile yumaķ gerekdür (Mİ, 8b/26)

c. “bulunulan yere göre altta olan yer”

tîz gelüb(en) debbeye çün çıkdılar

*debbeden **aşağ**ıya hem baķdılar (KY, 7a/233)*

aşaklıķdur yer ü gögi götüren

*yedi ķat yirden **aşağ**ı tıran (RN, 17b/164)*

... imām miħrāba girse şol ķadar kim cemā‘at baķup görmese ya imām yüksek yirde cemā‘at dükeli **aşağ**ıda tırsa ya imām **aşağ**ıda cemā‘at dükeli yüksekde tırsa mekrūhdur (Mİ, 13b/25)

*Geçüp oturma tā birķaç oğur demeyince oğurma. Çün oğurasın; dükelinden **aşağ**ı otur (KN, 56/14)*

d. “alt(a)”

işitdük kemend atmağı iş éden

*yuķaru yaña atar **aşağ**ıdan (SNB, 109/14)*

*Dīndār eyitdi: Bu dört ‘anāşırda ķanķısı kim tabī‘atda ağırıldı anı **aşağ**ıa ķodılar ve ķanģısı kim yiyniyidi anı yuķaru ķodılar. .toprak tabī‘atda dükelinden ağırıldı anı **aşağ**ıa ķodılar su andan yiyniyidi anı üstine ķodılar (MZ, 25a/12-13)*

... eger belürmese revādur kaçan seccādenüñ bir yanı arı olsa arı yanın yuķaru eylese murdār yanın **aşağ**ı eylese üzerinde namāz ķılsa revā olmaz (Mİ, 10b/34)

e. “(yazı ve söz için) daha sonra gelen kısım, devam” (Ayverdi, 2010: 76)

... nitekim resūlu’llāh buyurdi büniye’l-islām ‘alī ħamsın didi ya’ni islām bināsi biş nesne üzerine yapılmışdur didi **aşağ**ı bildürevüz (Mİ, 1b/22)

... biri daħı namāz namāz āħırında oturıcak et-taħıyyātuñ ‘abduhü ve resūluhūdan **aşağası**n oğumağdur (Mİ, 12a/36)

- f. (ekonomik yönden) “daha altta bulunan, daha dūn olan memur halk tabakası” (Ayverdi, 2010: 76)

Ve daħı gerçek söylemegi ‘ādet édin ve yalandan sağın, taşarruf bekle, senden **aşağaya** bağışla ve senden yoğarudan um ve zebūn dutucu olma (KN, 188/15)

3. Addan sıfat yapar

- a. “alt”

... evvel rek‘atda bir sūre oğısa ikinci rek‘atda yañılsa anuñ üzerindeki sūreden bir kaç lafz oğıduğdan şoñra añsa kim mekrūhdur ol sūreyi qoya **aşağaya** yanındağı sūreyi oğıya (Mİ, 14a/34)

- b. “derece ve yetki bakımından daha altta bulunan” (Ayverdi, 2010: 76)

Dilerseñ ki Tangrı rızası içinde olasın, kendüzüñden **aşağaya** kişiye bağ şükr eyle. Senden yoğaru kişiye bağup yérinme (KN, 22/3)

4. Addan zarf yapar

- 4.1. Yalın

- a. “alta doğru, yere doğru” (TDK, 2011: 172)

anuñ buyruğinsuz adılmaz adım

boğazdan **aşağaya** yudılmaz yudım (SNB, 3-3)

özinden ğayri kimseyi begenmez

ol mübārek piri pertāv itdiler

ol kayalardan **aşağaya** atdılar (GZ, 248b/1628)

Bir dürlü ‘illetdür ki gözüñ kapağında iç yağı gibi nesnecük biter, kapağ **aşağaya** sarğar (EM, 68b)

Néçe ki bögeyüp yoğaru çekesin, **aşağaya** siñer (KN, 6/3)

... ‘avratlaruñ başında **aşağa** sarқан sacı dañı ‘avretdür (Mİ, 11a/1)

b. “bayağı, eksik, noksan”

... ma‘nisi budur kim ümīdi kesildi āhīret pādişāhlığından ve uçmağ ni‘metinden şol kişi kim nefsin **aşağa** bırağdı ‘ilm ü ‘ibādet hāşıl itmedi yaramaz hūlkların gidermedi ve eyü hūlklar-ıla bezenmedi (Mİ, 31a/18)

c. “küçük, değersiz”

... kaçan biregü-y-ile ‘ilmden ya ayruğ söz söyleşse gendü sözi **aşağa** kalduğına melūl ola degme yiyecek degme geyecek begenmeye ammā fāsıqlara ve bid‘at işleyenlere hōrlıq gözile bağsa hōr görse tekebbürlik olmaz (Mİ, 32a/32)

d. “derece ve yetki bakımından daha altta, daha dūn” (Ayverdi, 2010: 76)

Ve gerek ki güyegüñ senden **aşağa** ola hem ni‘metde ve hem hışmetde ki senden fahr eyleye (KN, 110/13)

4.2. {+dIn} ilavesiyle

a. “alt”

kirişe kamuş oğ gezin gezleyüp

çeküp **aşağadın** havā gözleyüp (SNB, 298/4)

5. Addan zamirlik yapar

5.1. {+A} hâl eki ilavesiyle

a. “altta bulunan kişi”

tiz kopardı kuyu ağızından taşı

ol taşı kim koymışdı kırk kişi

söyledi **aşağıya** kim tur öri

baña gelgil iy benüm gözüm nūrı

didi tır kemende yapış iy cānum

kim cānum fedā olsun saña benüm (GZ, 277b/2503)

6. Addan ilgeç yapar

6.1. {+dAn} aşağıya

a. “sonra”

*Nāme evvelinde yazılmış: “Bi’smi’llāhi’r-raḥmāni’r-raḥīm” Andan **aşağa** üç harf: bir elif, bir lām, bir mīm. āhırinde yazılmış: “el-ḥamdu lillāhi ve’s-ṣalātu ‘alā nebiyyihī Muḥammedin ve ālihī” (KN, 163/5)*

*... bu araya degin iki gez oturduḡda daḡı **ṣaḡīḡ** budur kim vācibdür kim [‘ā]limler kıyında imām ṣāfi’ī kıyında farzdur ammā ‘abduhū ve resūluḡdan **aşağa** ṣalavāt oḡumak ikincide oturicaḡ yā iki rek’at kılup oturicaḡ sünnetdür (Mİ, 20b/20)*

*... **ḡunūti** bu araya degin oḡumak vācibdür bundan **aşaḡası** du’ā budur oḡumak sevgülüdür ... (Mİ, 20b/29)*

géce³⁷ ~ **gice** ~ **gici** Clauson, sözcüğün *kéç-* eyleminden türemiş ad/sıfat olarak değerlendirerek en erken dönemde “geç vakit” anlamında zarf, daha sonra gecedan önceki zaman “geç akşam” (the late evening)” anlamında ad olarak kullanıldığını söylemiştir. Araştırmacı sözcüğün çeşitli lehçelerde³⁸ bazı ses ve anlam değişiklikleri ile yaşadığını 14. yy. Osm’da “gece (night)” anlamında olduğunu söylemiştir (1792: 694-695). Tietze, iki farklı maddebaşı yaparak ilkini EAT’de “(gün ile tün arasındaki zaman) akşam”, ikincisinin ise bundan gelişerek bugünkü anlamda “gündüzün aksı” olduğunu söylemiş, etimolojisi hakkında bir değerlendirmede bulunmamıştır (2009: 113). Erdal, sözcüğün *ke tabanına +*çe* eşitlik hâli ekinin eklenmesi ile oluştuğunu ileri sürerek sözcüğün ilk hecesinin kapalı /é/ olması nedeniyle *keç-* eylemiyle ilgisi bulunmadığını ifade etmiştir (1978: 88). Tekin, Clauson’un sözcüğü *kéç-* “geçmek” eyleminden türemiş kabul etmesine

³⁷ KN’de sözcüğün tabanı *ve sebük-rūḡ* ve *géç uyuyıcı ve tē uyanıcı ol (126/7)* ifadesinde tanımlanmaktadır.

³⁸ Gülensoy, sözcüğün Tkm.*gi:ce*, Az. *gecä*, Har. *gé:ce*, Tuv.*kejē ‘akşam’*, Hak. *kijē ‘dün’*, TatK. *kiçä*, Bşk. *kisä*, Oyr., Tel. *keçe*, Özb., YUyg. *keçä*, Yak. *kiese/kiähä ‘akşam üstü’*, Çuv. **keç > kaş* varyantlarında olduğunu söylemiştir (2007: 358). TaS.’de de yer alan SNB’daki *veziri çü gönderdi ṣaha Naḡḡaş // yakın oldu aḡşam ü qarardı ḡaş* beytinde “ufuk kararmak, karanlık basmak” anlamındaki *ḡaş karar-* (TDK, 21 Aralık 2015) deyiminde *ḡaş* akşam vaktinin başlamaya yüz tuttuğu zaman dilimi olmalıdır. Dolayısıyla EAT.’de akşamın başladığı zaman diliminin *kaş*, bu zaman diliminden yatsıya kadar süren dilimin *kaş, aḡşam*, yatsıdan sabaha kadar olan zaman diliminin ise *géce* ile ifade edildiği söylenebilir.

sözcüğün Türkçede *gece*, Az. *gecä* Tkm.'de *gīce*, Yak.'da *kiese/kiehe* biçiminde olmasından dolayı karşı çıkararak, Räsänen'e atıfla (1969: 245), sözcüğün “geç akşam” anlamındaki *kēç > *kéç*’ten yönelme-bulunma {+A} eki ile türediğini ve ET.’de *kéçä > *kiçe* “akşamleyin, akşam” anlamında zaman zarfı olarak tanıklandığını belirtmiştir. Ayrıca araştırmacı, Zayançkowski (1932: 43) ve Banguoğlu’nun (1959: 120) *keç* > *geç*’ten {+çe} eki ile türediği yönündeki görüşlerinin de kabul edilemez olduğunu ve Sevoryan’ın (III, 41) yönelme ekinin ad türetmeyeceğini söyleyerek Räsänen’e itiraz etmesini haksız bularak Sevoryan’ın Tkm. *gīce* sözcüğünün aslında ad olduğunu düşünmekle yanılığa düştüğünü, bu sözcüğün aslında zaman zarfı olduğunu sonradan ise adlaştığını ve *gece gelme gündüz gel* örneğinde de görüldüğü üzere Türkiye Türkçesinde ve diğer lehçelerde zaman zarfı olarak kullanılabilirdiğini ifade etmiştir (2013b: 170). Gülensoy, sözcüğün *kēç* ‘geç, zaman, uzun süre’+e ‘datif’” biçiminde oluştuğunu ifade etmiştir (2007: 358). Taş da sözcüğün {+A} hâli eki ile türediğini belirterek *keç*- eyleminin kısa ünlülü olmasından dolayı söz konusu eylemden türediği yönündeki görüşün kabul edilemeyeceğini söylemiştir (2009: 21, bk. on bir numaralı dipnot). TaS.’de sözcük müstakil olarak maddebaşı yapılmamış olup çeşitli sözcük grupları hâlinde maddebaşı yapılmıştır. DS’de ise sözcük “gece: [->geçe] taraf, yön” olarak kaydedilmiştir (TDK, 21 Aralık 2015). SNB’da *gécirek*, MZ ve GZ’de (*on dört*) *gicelik*, Mİ’de *gicele-* sözcüklerinde taban olarak kullanılan sözcük KN’de *gece karağusu* ad tamlamasında da tanıklanmaktadır.

1.1.Addan zaman adı yapar

- a. “genellikle saat 22.00’den itibaren gün ağarıncaaya kadar geçen süre, tün, şeb³⁹”

çeri hep ol arada kōndı tamām

çü güneş yér altına indi tamām

³⁹ SNB’da *dēdi geçdi şehūñ gécesi // dilegi nite oldı niçesi, naqqāşa Süheyl eydür éy bilgilü // eger çāre kılmazsañ oldum delü, ki dün géceye dek géce tañlaya // çalup ırlar idüim ki ol añlaya* (92/6-8) beyitlerindeki *dün géceye dek géce tañlaya* “akşam geceye kadar gece sabaha (kadar)” ifadesinden hareketle 14. yy. EAT.’de *gece* sözcüğünün bu anlamda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu anlam için bk. (TDK, 2011: 911).

(...)

naḳḳāş dēdi gēceye dek turalum

gēce olıcak ḳapuya sürelüm (SNB, 61/14- 62/2)

bu gice düş görmişem iy pādīşāh

düşi ta 'bīr eylegil iy yüzi māh (KZ, 21b/815)

göçdi ḳāfile gitdi ḳaranluḳ gēce

şormağıl kim yūsufuñ ḥālī nice (YZ, 16/234)

ḳamu toğan günüñ giceye beñzer

neye beñzedeyin ya neye beñzer (RN, 46b/477)

buluşuban danışurlar o gice

medīneye 'azm iderler i ḥoca (KEMŞ, 2a/15)

her iki mīl arası iki ḳandīl

giceler şubḥ olunca ol yanar bil (KEMŞ, 6a/105)

biz ḥod pinhan gicelerde yürüdük

tıymadan ol biz varıduḳ dirdük (GZ, 208a/428)

... çün pāzişāhuñ devleti ve saltanatı nevbeti āḥire irdi, gice gündüz geli gide

pāzişāhuñ 'ömri deterin dürdi (MZ, 7a/9)

Ya 'nī: Sen iki-sin: cān u ten. İkidenden-sin: ata, ana. İkidesin: gēce, gündüz (KN, 11/6)

Ve uşlular kim érte gēce yigirmi dört sā'atdur (KN, 50/10)

Her gēce ḥabbü'l-gāfiş içüreler (EM, 52b/12)

... ḳarañu gicelerde yir-ile gök arasında uçan zerrecükleri görür (Mİ, 3a/27)

b. "süre, vakit"

dēdi geçdi şehüñ gécesi

dilegi nite oldu niçesi (SNB, 92/6)

*Eger bir kişiyi yétmiş iki sâ'at ya 'ni üç gün **gêcesi**-y-ile kıomasalar ki uyuya kıorkudur
ki ol kişi müfâcâ ölümüne uğraya (KN, 72/11)*

2. Addan zarf yapar

2.1. Yalın

a. “geceleyin, gece vaktinde”

yér altını baltayile oyalum

***gêce** kıazalum gündüzün kıoyalum (SNB, 129/14)*

iy şehen-şâ benümile bir kişi

*her birimiz **gice** gördük bir düşü*

düşümüzi söyledük cümle añâ

eyle ta 'bîr eyledi kıalduk tañâ (KY, 25a/954)

göçdiler andan dağı pes gitdiler

***gice** bir kıumlu dereye yetdiler (GZ, 243a/1495)*

***Gice** anı başum altında kıomayınca diñlenmezcin ve perişân düşler görürin (MZ, 6a/9)*

*Ammâ çün **gêce** yatasın; yalıñuz yatma, bir kişi-y-ile yat ki cānuñ taze ola (KN, 74/3)*

*... uykusuzlık getirür ve sübât tevelleüd eyler ve **gêce** ağızdan şu getirür ve
şuşaadur (EM, 22a/6)*

*...dağı nâfile orucda **gice** niyet iderse yâñhüd gündüzün niyet iderse kıaba kıuşlığa degin
dürüstdür amma **gice** niyyet itse yigdür (Mİ, 24b/24)*

2.2. İkileme şeklinde

2.2.1. “gêce gündüz”

a. sabah akşam”

sarâyda buyurdu bañâ bir oda

***gêce** gündüz oluram ol arada (SNB, 42/12)*

anca ağlar görmez olur gözleri

***gice** gündüz dilde yūsuf sözleri (KY, 6b/209)*

ben dağı ‘ayāllarumdan azmışam

***gece** gündüz şasretinden yanmışam (YZ, 11/161)*

mü ‘ezzinler o şubbe üzre dururlar

***gice** gündüz çalaba yalvarurlar (KEMş, 6b/111)*

*bir nice gün **gice** gündüz gitdiler*

ta řuneynüñ şağlarına yetdier (GZ, 208a/419)

*... pes bu nesne vāķu ‘ olucaķ **gici** gündüz yalvarup allāhdan girü yardım dilemek gerek (Mİ, 30a/36)*

2.2.2. “erte gece ~ irte gice”

a. “sabah akşam”

yigit kişisin degülsin şoca

*yüri yügür eglenme erte **gece** (SNB, 288/4)*

ağlamağdan görmez oldu gözleri

*erte **gece** yūsuf oldu sözleri (YZ, 45/664)*

*bulardan şayri yanan irte **gice***

ki dört yüz on ikidür uçdan uca (KEMş, 8b/152)

*Kişi irte **gice** dürişüb bu ikinün dilegin yirine getürmye (MZ, 18a/8)*

*erte **gece** şaravaşlar-ıla ‘işret édüp meşgül-ıdı; lĩkin anası key ‘āķıla-y-ıdı (KN, 115/13)*

*Ve on direm dārçmĩ dögeler eleyeler yüz otuz direm süde şatalar ve erte **gece** şu yérine andan içeler (EM, 67b/6)*

2.2.2. {+CA}

Türkçenin ilk dönemlerinden itibaren temel olarak işletimlik işlevinde görülen ve tarihî süreç içerisinde çeşitli yapılarda türetimlik işlevinde bulunan bir ektir. Ekin hem işletimlik hem de türetimlik işlevi dolayısıyla söz konusu ek üzerine yapılan araştırmalarda da farklı yaklaşımlar görülmektedir.

Gabain, eki hem işletimlikler hem de türetimlikler içerisinde ele almıştır. Ekin, eşitlik hâli için “muhtemelen, sakatlanmış (verstümmelte) eski bir son çekim edatıdır” değerlendirmesinde bulunarak artık tek başına bir anlamı olmadığı için hâl ekleri içerisine aldığı belirtilmiştir. Araştırmacı, ekin aynı zamanda sözcük türettiğine işaret ederek bu durumdaki işlevinin “küçültme” ve “kuvvetlendirme” bildirmek olduğunu söylemiştir. Bunların dışında araştırmacı “edatlar ve edat benzeri ekler” başlığı içerisinde iki farklı maddede ele alarak “eşitlik, gibilik” ve “küçültme, kuvvetlendirme” bildirdiğini vurgulamıştır (Gabain, 2007: 43, 65, 105). Ş. Tekin, eke hem işletimlik hem de türetimlikler içerisinde yer vermiştir. Ekin işletimlik olarak eşitlik hâli olduğunu ancak bazen kalıplaşarak türetimlik işlevinde de bulunduğunu ifade etmiştir (1992: 81, 88). T. Tekin eşitlik hâli (durumu) eki olarak işletimlikler içerisinde değerlendirerek “eşitlik-karşılaştırma, yaklaşıklık ve görecelik” zarfları biçiminde işlevinin olduğunu söylemiş ve zarflar içerisinde de “tarz” ve “miktar” zarfları türettiğine değinmiştir (2003: 116, 143-145). Erdal, eke işletimlikler içerisinde eşitlik durumu eki olarak değinmekle birlikte ekle ilgili genel açıklamaları eşitlik (equative) kategorisi altında yapmıştır. Araştırmacı ekin “uzamsal anlamda (spatial meaning) (belirli bir yere kadar veya belirli bir rota tarafından) sınırlama” bunun dışında “(tahminî) miktar (quantitative), uygunluk (accordance), benzerlik” ifade ettiğini söylemiştir (Erdal, 2004: 177, 376-378). Bilgen, “küçültme ismi” yapan ve vurgusuz olarak “miktarda eşitlik bildiren isimler yapan çekim eki” şeklinde türetimlikler içerisinde iki farklı maddede yer vermiştir (1989: 13).

Banguoğlu, eki işletimlikler (deklination) içerisinde hâl ekleri ile birlikte ele almış ve eşitlik (äquativ suffix) eki olarak adlandırmıştır. Araştırmacı, *Türkçe, Moğolca, Arapça* gibi dil adlarına değinmesine rağmen türetimlikler içerisinde yer vermemiştir (1938: 83). Korkmaz, eki eşitlik eki olarak değerlendirmiş ve tarihî

süreç içerisinde eklendiği sözcüklerde “hâl eki işlevinde, kalıplaşmış biçimde ve türetimlik işlevinde” olmak üzere üç farklı durum sergilediğini söylemiştir. Araştırmacı, hâl eki olarak eşitlik işleviyle “gibi, kadar” anlamında vasıfta eşitlik, nicelik yönünden karşılaştırma belirten “miktar ve büyüklükte eşitlik” ve “göre” anlamında izâfî eşitlik biçiminde işleve sahip olduğunu; doğrudan eklendiği sözcüğe ait bir karşılaştırma ile “bakımından”, iyelik eklerinden sonra “tarafından” anlamı belirten mukayese (nispet) işlevi ve bunların dışında sınırlama (limitativus) işlevinin olduğunu ifade etmiştir. Ekin kalıplaşması durumunda eklendiği sözcük ile başka bir sözcük arasında bağ kurma işlevini yitirerek eklendiği sözcükle yapıcı kaynaşım eklendiği sözcüğün eksiz biçiminden biraz farklı anlam taşıyan münferit sözcükler oluşturduğunu söylemiştir. Türetimlik işleviyle ise küçültme, tahsis vb. ad ve sıfatlar oluşturduğunu belirtmiştir (2005e: 12-84). Timurtaş da eke işletim ekleri içerisinde yer vererek “ekvativ (eşitlik) eki” olduğunu, ifade ettiği anlam ve taşıdığı işlevin çok olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı ekin, “kadar, miktar, -a göre” anlamları yüklediği sözcükler dışında *ardınca, nice* gibi sözcüklerde de yer aldığını söylemiştir (2012: 72-73). Gülsevin, eke hem işletimlik hem de türetimlikler içerisinde yer vermiştir. Araştırmacı, türetimlik işleviyle sıfatlara eklenerek sıfatın vasfında yakınlık bildirdiğini, “... kadar” anlamı taşıyan zarflar ve dil adları türettiğini ifade etmiştir (1997: 74-75, 115).

İncelediğimiz metinlerde de söz konusu ekin hem işletimlik hem de türetimlik işlevinde olduğu görülmektedir. Aşağıdaki (1a.) örneğinde ek eklendiği sözcüğe “gibi”, (2a.)’da miktarda sınırlama işleviyle “... kadar”, (3a.)’da “göre” anlamı yükleyerek işletimlik işlevi sergilemiştir.

1a. *Ol ki akdur issiligi azdur ve ğidâsı yeynirekdür ve mestligi tēz geçer. Ve ol ki kızdur bunuñ **hılâfıncadur**. Ve ol ki dadı tatludur tēz siñer ve qarın geçürür ve balġanı kişiyē müfıddür (EM, 20b/1-2)*

2a. *İlâci, illet berkişmez ve nabzı za’îf olmazdan evvel kifâl tamarından kan alduralar, hastanuñ kuvveti **mikdârınca**, andan için işledeler (...)* (EM, 44a/15)

3a. (...) *pes bilgil kim haq ta’âlâyı birlemek ol ba’zı ‘âlimler **mezhebince** oldur kim tañrı ta’âlanuñ birligin dahı şol şıfatların kim kur’an içinde yâ hadîşde*

gelmişdür bilüp haq ta‘ālanuñ zātına lāyık olmayan şifatlardan şağına (...) (Mİ, 3a/39)

Türetimlik işleviyle ise Korkmaz, küçültme⁴⁰, tahsis vb. ad ve sıfatları, zaman ve tarz zarfları ile dil adları türettiğini belirtmiştir (2005e: 54-65). Zülfikar, *kolayca*, *alçakca*, *hızlıca*, *gizlice*, *güzelce* vb. sıfat ya da zarf olarak kullanılan sözcüklerde ekin geçici yapılar oluşturduğunu⁴¹, *ılıca*, *kaplıca*, *sivilce* vb. sözcüklerde ise eklendiği sözcüğün anlamını değiştirerek kalıcı adlar türettiğini söylemiştir (2011: 62).

Biz de eki geldiği sözcüklerde küçültme ve pekiştirme işlevi dışında sözcüğün anlamını değiştirerek yeni bir kavram ifade etmesi durumunda türetimlik olarak değerlendirdik. (4a.) örneğinde ulus kavramı bildiren “Türk” sözcüğüne gelerek “o ulusun konuştuğu dil” anlamında yeni bir sözlüksel veri oluşturmuştur.

(4a.) (...) *pes diledi kim bu farz-ı ‘ayn olan ‘ilmde **Türkçe** bir muḳaddime düze* (Mİ, 1b/9)

2.2.2.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

‘**Acemce**, ‘Acem+ce biçiminde türeyerek o ulusun konuştuğu dil “Farsça” (TDK, 2011: 7) anlamında dil adıdır.

1. Addan dil adı yapar

a. “Farsça”

⁴⁰ Korkmaz, adlardaki küçültme anlamı bildiren {+CA}’lardan hangisinin Farsçadaki küçültme eki {+çA}’nın hangisinin ise Türkçedeki {+CA}’ya ait olduğunu tespit etmenin eldeki veriye göre pek mümkün olmadığını belirtmiştir (2005e: 55). Erdal, ise OT.’de küçültme bildiren yapılarıdaki {+çA}’nın Farsçaya ait olduğunu ileri sürmüştür (2004: 177, 306 numaralı dipnot).

⁴¹ Gökdayı ve Sebzecioğlu, “Geçiş Aşamasında olan +cA Ekinin Türü” adlı çalışmasında çekim, yapımsı ve yapım eki olmak üzere üç türlü {+CA} olduğunu belirtmiştir. Araştırmacılar “Türkiye Türkçesinde {-CA} Biçimbiriminin Türleri” adlı çalışmalarında ise anket yöntemiyle bu savlarını test etmişlerdir. Elde ettikleri bulgular doğrultusunda test grubunun çekim ya da türetimlik işlevinde kullanılan {+CA}’yı belirgin şekilde ayırt edebilirken yapımsı olarak ele alınan sözcükleri türetimlik ya da işletimlik olarak değerlendirme oranlarının birbirine çok yakın olduğunu gözlemlemiş ve bu doğrultuda işletimlik ve türetimlik arasında kalmış bir yapımsı {+CA}’nın olduğu sonucuna varmışlardır (Gökdayı ve Sebzecioğlu, 2006: 61-71; Gökdayı ve Sebzecioğlu, 2011: 147-172).

'Arabca ve 'Acemce bile; tā bir vaqt hācet olursa, şā'ire muhtāc olmaya (KN, 158/15)

aķça, “para” anlamına gelen sözcüğün tabanı ile ilgili iki görüş vardır. Tietze, “beyaz” anlamındaki *ak* sıfatına {+çA} küçültme ekinin eklenmesi ile adlaştığını belirtmiştir (2002: 115, 124). Gülensoy ise iki farklı *akça* maddebaşı vererek bunlardan ilkinin *ak+ça* biçiminde “oldukça beyaz”, ikincisinin ise *ağı 'varlık, hazine' +ça* “para” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 59). Gülensoy’un yaklaşımı daha uygun gözükmektedir. Bir bütünü ifade eden “varlık, hazine” sözcüğüne {+çA} küçültme ekinin eklenmesiyle söz konusu bütünün parçası olan “para”yı karşıladığı söylenilebilir. TaS.’de sözcük “akça (akca (II)): para” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 25 Ocak 2015). KN’de *aķçalık* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan nesne adı yapar
  - a. “para”

şeh işitdi sevüнди dédi tîz

vérüñ yoĥsula altun aķça vü biz (SNB, 46/4)

kendüzini görđi yūsuf bir zamān

on sekiz aķçaya şatdılar hemān (KY, 7b/256)

şataruz bunı neye kim ola

altun aķça kıymetsiz yarmaķ pula (YZ, 15/215)

ger 'ali olursa azād ol yüri

muştuluk biñ aķça şaz ol yüri (GZ, 263b/2083)

Aķça, altun ve dilegin andan dirîĝ dutma ki māl-ıçun ölümüñ dilemeye (KN, 106/13)

... eger yoldaşında şu olsa dilemese yā şatar olsa alacaķ aķçası olsa almasa teyemmüm almaķ dürüst degüldür (Mİ, 9b/11)

alaca, ala+ca biçiminde türeyen sözcük tabanın bildirdiği kavrama benzer, onun daha küçültülmüş hâli anlamında bir sözcüktür. Tietze, “tek renk olmayan, karışık renkli” anlamında {+CA} ile türemiş ad/sıfat olarak değerlendirmiştir (2002: 138). Gülensoy, *āla+ca* biçiminde etimolojisini yaparak “çok renkli, karışık renkli” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 62). TaS.’de sözcük “karışık renkli; çubuklu kumaş; ikiyüzlü, münafık; karışık renk, nakış”; DS’de ise birçok soyut ve somut anlamda ad/sıfat olarak kaydedilmiştir (TDK, 28 Ocak 2016). KN’de *alacalık* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Nitelik adından (renk adı) nitelik adı (renk adı) yapar
  - a. “karışık renkli”

Eger iki yanında dağı olursa, şüm olmaz. Tuynağı alaca yatlu olur (KN, 99/5)

2. Nitelik adından (renk adı) sıfat (renk adı) yapar
  - a. “karışık renkli olan”

Alaca at öğülmemiştir, eyüsi az olur (KN, 97/15)

‘arabca ~ ‘arapça, ‘arab+Ca biçiminde türeyerek “Sami dilleri ailesine giren ve Arap ülkelerinde kullanılan dil, Arabi; bu dille yazılmış olan” (TDK, 2011: 144-145) anlamlarında dil adıdır.

1. Addan dil adı yapar
  - a. “Arap dili”

‘arabca vü yā pārsī olsa lafz

ki nazm olucağ Türkiye gelse lafz (SNB, 371/2)

Ve gerek yazıcı ola ve şā‘ir ola. ‘Arabca ve ‘Acemce bile; tā bir vaqt hācet olursa, şā‘ire muhtāc olmaya (KN, 158/15)

kāsnī, ki ‘arabca hündubā dērler (EM, 30b/14)

... eger cāhil-ise bunları ‘arabca dimeye türkce demek yigdür türkce eyitmek budur kim (Mİ, 20a/5)

2. Addan sıfat yapar

- a. “bu dile ait olan”

hoş selam virdi tahiyat eyledi

hem ‘arapça bir kaşide söyledi (GZ, 207b/407

Yüzerlik; ki ‘arabca adı harmeldür, issidür kurudur (EM, 5b/4)

bögrülce, Tietze, *bögür+lü+ce* biçiminde etimolojisini yaparak “fasulyeye benzeyen bir bitki ve ondan yapılan yemek” anlamına geldiğini belirtmiştir. Araştırmacı ekin bazı sözcüklerde işlevini yitirerek yemek, kuş ve yer adları ile bazı cins adlar türettiğini vurgulamış, *bögrülce*’yi de bu sözcüklerden biri olarak kabul etmiştir (2002: 380). Gülensoy, “bir tür fasulye” anlamına geldiğini belirterek **bögür+lü+ce* biçiminde etimolojisini vermiştir. Araştırmacı sözcüğün Anadolu ağzlarında “böğülce, bogülce, böğce, böğürce, bölce, bölcen, börçe, börgüce, börüce, börücek, börügüç, börülce, bövülce, böyrülce, böğrülce, bolce, böce, böğürce, böğrüce, böğrükara, böğrülce, böğülde, böğürce, bölce, börülce, börülçe” varyantlarında yer aldığını aktarmıştır (2007: 171).

1. Nitelik adından bitki adı yapar

- a. “bir tür fasulye”

Bögrülce *şovukdur, kurudur, bir kavilde issidür, kurudur, gögüse ve öykene müfiddür, açar (EM, 10b/8)*

imrānīce, *imrānī+ce* biçiminde türeyerek o ulusun konuştuğu dil “bugün İsrail’de kullanılan Sami dil” (TDK, 2011: 1138) anlamında dil adıdır.

1. Addan dil adı yapar

- a. “İbrānī dili”

söyledi ‘İmrānīce geldi baña

büleziük vērde gören batar taña (YZ, 71/1053)

karaca, *kara+ca* biçiminde türeyerek “yeryüzünün denizle örtülü olmayan bölümü, toprak” (TDK, 2011: 1313) tabanından türeyen sözcük “toprağa/karaya mahsus/ait” anlamına gelmektedir.

1. Addan sıfat yapar

a. “toprağa/karaya mahsus/ait”

... bundan *şoñra şıǵır zekātın bildürelüm billgil kim **karaca** şıǵır ve şu şıǵırı irkegi dişisi birdür zekāt virmekde (Mİ, 22a/27)*

kızılca, kızıl+ca biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “allık, kızılılık; altın” anlamlarında kaydedilmiştir. DS’de ise “ateş, çocuk, buzağı, pancar, buğday” vb. çeşitli anlamları belirtilen sözcüğün verimizle ilgili olarak “kızamık” ve *kızılca* ile eş anlamlı olarak “kızamık hastalığı; bir çeşit çiçek hastalığı” anlamları bulunmaktadır (TDK, 1 Şubat 2016). *Kızıl* “parlak kırmızı renk” (Gülensoy, 2007: 524) tabanından öncelikle *kaḡaḡ ki fārsice sipīd-dār dērler, ‘ar’ar serv ağacından bir nev’dür ki kaḡa arduc yemişi gibi yemişi olur, ammā bu **kızılca** olur, ḡabbü’l-‘ar’ar karaca karaca olur (EM, 30b/2)* örneğinde olduğu gibi “kızıla çalar, az kızıl” (Gülensoy, 2007: 524), “kızılımsı, kırmızımsı” (Canpolat ve Önler, 2007: 154) anlamına gelen sözcük metaforla tabanın belirttiği niteliği taşıyan, tabanın belirttiği niteliğin bir gösterge olarak varsayıldığı “kızarıklık; kızamık, kızamık hastalığı; bir çeşit çiçek hastalığı” anlamı kazanmıştır.

1. Addan hastalık adı yapar

a. “kızarıklık”

*Ve eger anuñ şuyıla ḡammāmda yunsalar gevdede çıkan **kızılca**yı ve daḡı anuñ gibi nesnelere giderür (EM, 22a/14)*

*Ve anı yuyup yéseler yél eyler, yumadın yéseler yél eylemez ve téz siñer ve süci üzerine yéseler mestligi yeyni olur ve tende çıkan **kızılca**yı ve aña beñzer nesnelere yéyicek yarar (EM, 35b/12)*

külüçe, küli+çe biçiminde türeyen sözcüğü Korkmaz “tahsis” adları içerisinde yiyecek adı olarak değerlendirerek Türkmencede *külçe* “tandırda pişen ekmek, *girde* dedikleri ince tandır ekmeği”, *Lûgat-ı Çağatay ve Türki-i Osmanî*’de “bir nevî müdevver ufak ekmek” anlamında yer aldığını belirtmiş ve Anadolu ağızlarındaki anlamlarını vermiştir (2005e: 63). TaS.’de sözcük *külüçe* ~ *külçe* varyantlarında “külde pişirilen çörek” anlamında kaydedilmiştir. DS’de ise *külür* maddebaşına

gönderimle “külde, tepside, saçta pişen, mayasız çörek, mısır ekmeği; saç ya da taş üzerinde pişirilen bazlama gibi ufak ekmeği; simit biçiminde adak ekmeği; çocuklara yapılan çörek; bir çeşit tepsi böreği; bir çeşit cevizli pasta” vb. daha ziyade ekmeği/börek çeşiti olarak anlamlandırılmıştır (TDK, 26 Ocak 2016). Korkmaz da benzer anlamlarda sözcüğe yer vermiştir (2005e: 63).

1. Addan yiyecek adı yapar
  - a. “külde pişirilen ekmeği”

anuñla bilişligi var bigi

külüçe ét öñine yuvar bigi (SNB, 160/12)

hem külüçeler ta‘āmlar bi-ħisāb

semsek (ü) büryān hem daħı kebāb (KY, 48a/1911)

moğalca, moğol+ca biçiminde türeyerek o ulusun konuştuğu dil “Moğol dili” (TDK, 2011: 1694) anlamında dil adıdır.

1. Addan dil adı yapar
  - a. “Moğol dili”

çü bilmez moğalca ne dese yarar

‘arab dili içinde kılı yarar (SNB, 151/8)

nice ~ niçe ~ nişe ~ neçe ~ néce, ne+Ce biçiminde soru zamirine {+CA}’nın kalıplaşması ile meydana gelmiştir. DLT’te “kaç, ne kadar” anlamında yer almaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 768). Korkmaz, sözcüğün *bunça*, *munça*, *ança*, *barça*’ya muadil olarak “ne kadar, bütün, hepsi” vb. anlamlarda belirsizlik sıfatı/zarfı olarak kullanılabildiği gibi “ne kadar, kaç, nasıl” soru sıfatı/zarfı olarak da kullanılabileceğini söylemiştir. Araştırmacı, bazı çekim ekleriyle genişletilerek ad olarak, {+me} pekiştirme eki ile genişletilerek “nice, ne kadar, ne kadar... dahi” anlamlarında sıfat/zarf ve *kim* bağlacı ile birlikte bağlantı işlevinde kullanıldığını belirtmiştir (2005e: 47-52). Clauson, *ne* sözcüğünün eşitlik biçimi olarak değerlendirerek “ne kadar (how many)” anlamında soru zamiri (interrogative pronoun), bazı bağlamlarda belirsiz, tahmini ifadelerde ve kimi durumlarda da ad

olarak kullanılabildiğini söylemiştir (1972: 775). Gülensoy da *ne+çe* ‘eşitlik eki’ biçiminde etimolojisini yaparak “kaç, ne kadar; oldukça çok; nasıl; uzun süreden beri” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 607). TaS.’de sözcük “nice (niçe): 1. nasıl?; 2. çok, birçok, hayli; 3. çok kere; 4. ne?; 5. ne zaman?; 6. kaç, ne kadar?; 7. hangi?; 8. ne kadar, ne derece; 9. ne vakte kadar”; DS’de “neçe: ne kadar, kaç, nice; neje [nije]: nice; [nece]: nasıl” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 26 Ocak 2016). KN’de *nécelik* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Soru zamirinden nicelik/nitelik adı yapar

a. “nasıl”

*déyibilmezem vaşfını **niçedi***

kıyâmet günü şan kim ol gécedi (SNB, 172/5)

göçdi kaflé gitdi karanluğ géce

*şormağıl kim yūsufuñ hâli **nice** (YZ, 16/234)*

*tertib-i aḥval-i ‘arab **nicedür***

*hem daḥı koşunları baḫ **nicedür** (GZ, 257b/1874)*

*on dördinci bâb, ‘ışk hâli **necedür**, anı bildürür (KN, 6/14)*

*... pes bu kişinüñ ‘aybı edebsüzligi **nice**-y-idügin bilseñ (Mİ, 12b/11)*

b. “ne kadar, kaç”

Ḳuṭayfer söyler bâzirgân ḥocaya

*bahâsın kes ḫuluñ eyt **nice**ye (YZ, 26/380)*

*Şeyḥ! Uşbu yay-cuğazı **neçe**ye alduñ (KN, 48/10)*

c. “kaç”

nebî hicretinden ‘aleyhi’s-selâm

ḥisâbı yañılmamağičün tamâm

***niçeyidi** târîḥ eger şoralar*

dédüm uş okıyalar u göreler (SNB, 26/7)

azın azın bu ‘ömrüñ geçesidür

*şorarsın sen bu ayuñ **niçesidür** (RN, 54a/562)*

2. Soru zamirinden soru zamiri yapar

2.1. {+nüñ} ilgi zamiri ilavesiyle

a. “kimin”

ne kim olur ise taḥammül ḳluñ

ululardan u key te ‘emmül ḳluñ

bilüñ kim gözedüduran iş ucın

*gerek kim götüre **niçenüñ** gücin (SNB, 3573-/4)*

2.2. {+(s)I} iyelik eki ilavesiyle

a. “nasıl”

dédi kim döşekden örü ṭurayım

*bu düşi **niçesidür** yorayım (SNB, 60/3)*

3. Soru zamirinden sıfat yapar

3.1. Soru sıfatı

a. “nasıl”

*şāh şorar **niçe** kişidür ol kişi*

eytdi şāhā ay (u) güneş yoldaşı (KY, 25b/990)

*yūsuf peygāmbere **niçe** düş gördüğün*

yāḥu ya ‘ḳūb anı gine yorduğın (YZ, 3/30)

dirīgā sen seni hiç bilmedüñ

***niçe** ḳulsın ki ḳullıḳ ḳılımaduñ (RN, 14b/127)*

*Senüñ daḥı tedbīrüñ nicedür ve **niçe** maslahat görürsin (MZ, 19b/7)*

Şāhā! Bu nēce muştulukdur. Eyitti: Bire merdek Bu nēce mevrūzlıkdur ki biñ géce
karağusı toğdı (KN, 99/13-14)

b. “kaç”

degüpdür bugün uş nice yaşına

ğarīblıķ hīç uğramadı başına (SNB, 83/8)

yūsuf eydür kanķa ilden geldüñüz

yā nice kardaşsız bir eydüñüz (YZ, 66/971)

İy oğul çok māl harc itdüñ, nice dost ele getürdüñ? Oğlan eyitti: Elli dost buldum ki
her biri yüz hünerile ārāste (MZ, 15a/6)

c. “ne kadar”

nice sözüñ varısa saña söyle

hāş u ‘ām gönlini şey’ullāh eyle (RN, 10a/81)

çün işitdiler didiler yā resūl

nice gökçek din bu din kılduķ kabūl (GZ, 240a/1414)

d. “hangi”

eydür oğlum yūsufum ne dīndedür

nice mezheb yā nice āyindedür (KY, 1766)

3.2.Soru zamirinden belirsizlik sıfatı yapar

3.2.1. Yalın

a. “bir çok”

tırutdı direksüz yüce gökleri

dürütdi nice cinn ü ins ü perī (SNB, 4/6)

nice begler dilerlerdi anı

varmaz idi dirdi kim yūsuf kanı (KY, 49a/1938)

eydür yā yūsuf nebī baña inan

‘āşık-ıdum ben saña **nice** zaman (YZ, 22/317)

nice tahta binenler yire düşdi

nice benim diyene siñek üşdi (RN, 11a/91)

didi ya mevlayı gördüm bir çeri

nice ardı öni yok leşkeri

didi şaygıl kaç ‘alem var ya gulam

her birinün rengini digil tamam (GZ, 208b/444)

bu şehrün çevre yanı yazılardur

yapusu **nice** yıllık yapulardur (KEMŞ, 2b/23)

Nice müsülmānlaruñ mālın aldılar (MZ, 18a/11)

... bu yir yüzinde bu **nice** otlar ve ağaclar ve yapraklar ve çiçekleri ve kişiler kim vardur (Mİ, 5a/37)

b. “çok”

kişi **nice** cömerd olursa ne var

gerek kim ola kendözünüñ tavar (SNB, 153/8)

c. “başka”

çü cāsüs bu sözi ‘aqla irürdi

nice kim varıdı haber degürdi (RN, 26a/256)

hem resul açdurdı ol gün ‘alem

kim **nice** şeyi şāhı virmişdi hem (GZ, 196b/89)

av diledi gönli **nice** bir yata

süñüsün aldı ele bindi ata (GZ, 269b/2260)

d. “nasıl”

yüzinde nuri şöyle kim urur barık

nice erdür görünmez olmaz fark (GZ, 210a/480)

e. “ne kadar”

kim bugün nicesi yavuz gündür

işbu kâfirler nice azgundurur (GZ, 260b/1997)

... hağ ta ‘ālanuñ in ‘āmları gendü hağkında nice çokdur (Mİ, 34b/34)

3.2.2. “bir” sözcüğüyle birlikte

a. “çok”

ğanîmet bil anı ki bir nice gün

biri birimiz şoğbetidür düğün (SNB, 22/2)

gördi yūsuf kim gelür kardeşleri

bilesince bir nice yoldaşları (KY, 31a/1212)

bir nice gün gice gündüz gitdiler

ta huneynüñ tağlarına yetdiler (GZ, 208a/419)

Ra ‘iyyet anuñ elinden ‘āciz qalmışlardur ve anuñ bir nice çerisi andan qorkmışdur (MZ, 43b/2)

Ḥikmet-i ilāhī şöyle iktizā etti ki bir neçe/neçe⁴² kulların bay kıla ve bir neçesin yoğsul (KN, 19/2)

... Türk dilince şerh eyleye tā ki qalan dillerde bir nice kişilere āsānırağ ola (EM, 1b/10)

... göñlin anuñ üzerine berkidüp işlemek ardınca olduğcun mü‘eddeb olur bir nice ‘ālimler kıyında işlemeyince mü‘eddeb olmaz (Mİ, 30b/28)

⁴² Sözcük çift hareketli olarak yazılmıştır (Doğan, 2011: 100 numaralı dipnot).

3.2.3. Yineleme ile

a. “birçok”

bu şuda gerek kim geñümce yunam

***nice nice** közler içinde yanam (SNB, 221/5)*

ol Һased bünyādı hem anda biter

*bil Һasedden **nice nice** baş yiter (KY, 2a/38)*

4. Soru zamirinden zarf yapar

4.1. Yalın

a. “nasıl”

*bu Һamusını **nice** yaratdı gör*

ki her nesneyi yérlü yérinde Һor (SNB, 5/5)

baña şuyı virseñ iy şāh-ı kerīm

*kim senüñ ‘ışkuñla **nice** göyerim (KY, 50b/1999)*

***nice** gördüñ düşüñi geçen géce*

*yā **nice** yordı düşüñ baban Һoca (YZ, 3/39)*

neyi severseñ ĩmānuñ oldur

***nice** sevmeyesin sulţānuñ oldur (RN, 6a/34)*

şah-ı merdān didi peygamber baña

*var didi ben **nice** varmıyam aña (GZ, 206a/369)*

tolayı mescid medrese iñen çok

***nice** vaşf ideyim bir eksügi yok (KEMŞ, 12a/225)*

*Eşek eyitdi: Sen beni **nice** götüresin (MZ, 2b/14)*

*Sen dirliğüñde buyruğuñ geçirmeyicek senden şoñra **nece** geçe (KN, 174/3)*

Ve anlar ki hācet ola bunda göreler, *kanķı ot maḥlubısa ol otuñ adını bunda bulalar, ol ḥarfuñ bābında göreler, nice* eylemek gerek bileler (EM, 40a/15)

... bundan *šoñra ḥasta ölmege yakın olucaķ nice* itmek gerek ve *nice* yurlar ve *nice* kefenlerler ve *nice* götürürler ve sinine *nice* korlar anı bildürelüm (Mİ, 19b/39)

b. “ne zaman”

niçe bu dirlige yoldaş olasın

niçe gelüp ilerü baş olasın (RN, 13b/117)

Fazlün *nēçe* kişi dutsa *Deylemī* eydür-idi: *Āzād* kişiyi *Ēālama*. Çün *Ēālarsın*; öldür. *Nēçe* kişinüñ bu *Deylemī* söz-y-ile *kanı yere döküldi*. *Āḥir ittifāk* şöyle düşdi ki *Deylemī* suçlu oldı, *duḥuldı* (KN, 154/15-)

... andan *šoñra ḥalk* ‘*arafāta varıcaķ imām girü* ‘*arafāt*da *ḥuṭbe oқuya ḥuṭbesinde ḥalka örgede müzdelifeye geliceķ nice* vaķfeye durmaķ gerek ve *nirede ṭurmaķ gerek* (Mİ, 27a/21)

c. “ne kadar, kaç kez”

niçe *dédüm* ise ki sen otur iç

götürme başuñ kadeḥ götür iç

ṭutulmadı sözüñ tutuldı dirīg

elümden yabāna atıldı dirīg (SNB, 300/12)

niçe *söylerseñ sen ḥaķķı söyle*

icāzet yokdurur ayruķsı meyle (RN, 50a/517)

niçe *yalvardıysa bulmadı çāre*

kim azıda anı dinden çıkara (GZ, 276b/2464)

d. “ne kadar”

iki üstindeki ḥapu demürden

üzerine **niçe** geçmiş ‘ömürden (KEMŞ, 13a/247)

e. “niçin”

yūsuf eydür **nişe** örtersin anı

çünkü teprenmez anuñ yoǵdur cānı (KY, 17a/633)

eytdi **nişe** démez-idüñ sen baña

iledürdüm seni atañ anaña (YZ, 27/396)

niçe ıurmaǵ bu hām endişelerde

ölürsin tevbəsüz bu pîşelerde (RN, 13a/111)

didiler delümisin yoǵsa fuǵul

niçe girdüñ bu ǵoruya didi ol (GZ, 271a/2302)

f. “ne zamana kadar”

niçe ıura ǵarāmı ıaǵ başında

girür bir gün ele yol şavaşında (RN, 11a/88)

gözüñden yaş aǵıtǵıl düz namāzın

ki olur ǵaırası dürrile mercān

niçe cem ‘idesin dünyā metā’ın

şanursın şöyle ǵalur iş bu devrān (KEMŞ, 5b/85)

4.2. “bir” sözcüğüyle birlikte

a. “ne zamana kadar” (Boz, 2012: 389)

eyitdi nedür aǵladuǵun yine

bu içüñdeki od **niçe bir** yana

dédi olduǵumca cihānda diri

ǵan aǵlar isem ben yéridür yéri (SNB, 321/7-8)

eger sen k̄ulisañ bes kanı begüñ

niçe bir niçe bir sinüñ dilegüñ (RN, 14b/128)

b. “nasıl” (Boz, 2012: 389)

niçe bir görmemek açğil gözüñi

od içinde koduñ sen kendüzüñi (RN, 47b/487)

4.3. “kim/ki” bağlacıyla birlikte

a. “nasıl”

... üçinci kendü ‘ilmine mağrūr olub kendüyi intihā mertebesinden duta ve hikmet ehlerinden gelübdür ki neçe kim maḥlūḳ ‘aybın isteyesin ve kendüzünü hünerlü göresin (MZ, 26b/13)

b. “ne kadar”

... bir kişünüñ sidügi tırmaz, aḳar, şuyı nice ki içerse gérü eyle gider, dupṭuru ve añā ziyāñiñs dérlér, şovuḳdan olur, anı giderür (EM, 17b/5)

4.4. {+(y)A} degin ilavesiyle

a. “ne zamana kadar”

bilimezvenin kim niçeye degin

bu gönüm benim dérmeyiser ögin (SNB, 125/1)

Dürger eyitti: Niçeye degin bunuñ belāsın tartayım (MZ, 59a/10)

4.5. {+me} enklitiği ilavesiyle

a. “ne kadar”

ṭama aḡcaḳ kendözüñ saḳlaḡıl

ki niçeme yaḥın olursa aḡıl

‘aceb olmaya kuzı ḳapan kişi

ḳobāndan yér olursa şapan ṭaşı (SNB, 114/12)

Pes kendü bilüñe inanma, néceme biür-isen (KN, 33/7)

5. Soru zamirinden zamir yapar

5.1. Belirsizlik zamiri

5.1.1. Yalın

a. “neler”

çünkü irdi toğuzıncı gice

diñle şāhı neyledi anda nice (GZ, 235a/1259)

5.1.2. {+(s)I} iyelik eki ilavesiyle

a. “birçoğu”

bu ölmüş yeri gör nite dirilür

tağılmış iken nicesi dérilür (SNB, 7/5)

İlan güle güle kapuya vardı, anı gördi ki nicesi gelür (MZ, 54b/8)

... bunlaruñ nicesi dahı murdâr degüldür (Mİ, 10a/17)

5.1.3. “bir” belirsizlik sıfatı ile birlikte

5.1.3.1. {+(y)A} yönelme hâl eki ilavesiyle

a. “birçoğuna”

Bir néceye ten degdi, bir néceye ten-ile cān degdi ve havās ve ma‘nī (KN, 194/13-14)

5.1.3.2. {+(s)I(n)} iyelik eki ya da {+nUñ} ilgi eki ilavesiyle

a. “birçoğu”

bir nicesi aşlan bir nicesi pīl

bir nicesi kapğara it bigi kıl (SNB, 195/8)

şāh dahı çekdi kılıcın uğradı

bir nicesin pāre pāre toğradı (GZ, 229b/1101)

Anlaruñ dahı bir nicesi harekātđan bir vechile ve bir nicesi sākındür (MZ, 24b/9)

Hikmet-i ilāhī şöyle iktizā etti ki bir neçe/néçe⁴³ kulların bay kıla ve bir nécesin yoħsul (KN, 19/2)

*Ve anuñ **bir nicesi** beyābānda biter ve **bir nicesi** büstānīdur (EM, 17b/3)*

*... ba‘zı kişinüñ imāni muħkem olurmuş **bir nicensüñ** imāni kâbil ez-zevāl olurmuş (Mİ, 4a/8)*

5.1.4. {+lAr} çokluk eki ilavesiyle

a. “birçokları”

*anı görüp oğrulayın **niçeler***

kimi güler ü kimi dırnaħ çalar (SNB, 268/15)

***niceler** kim söyledi bu dāsitān*

buncılayın kılmadı şerħ ü beyān (KY, 52b/2097)

***niçeler** bilemezdi anuñ dilin*

ne ħo(d) bilür görürse şehriñ yolın (YZ, 69/1027)

çekdi kılıç yine kıldı kariüzār

***niçeler** keldi ayakda ħor u zār (GZ, 199b/170)*

yarın Kudüsde olur arz-ı maħşer

*odından dökiserdür **niçeler** der (KEMŞ, 8a/143)*

5.1.5. “bir” belirsizlik sıfatı ile birlikte

a. “birçokları”

***bir niçeler** eydür kırk yıl geçdi arada*

gelmiş bulmuş yūsufi ya‘kūb dede (YZ, 95/1415)

*... **bir niceler** māl artmağın eksilmek bildiler (MZ, 3a/6)*

⁴³ Sözcük çift hareketli olarak yazılmıştır (Doğan, 2011: 100 numaralı dipnot).

... **bir néçeler** anı tizkereyile keserler arıdurlar ve bir **néçeler** demür dağlağuyıla dağlarlar (EM, 22b/4-5)

... ve **řamuya** girecek kiřiler dađı **řırāt** kōprūsine gelicek **bir niceler** **řorřudan** ayađın **řırāta** bařdum řana cehennem ađzına bařup ařađa dūřecekdiř (MĪ, 3b/28)

6. Soru zamirinden bağlaç yapar

6.1. “kim/ki⁴⁴” bağlacıyla birlikte

a. “nitekim”

*başından ayağına **niçe kim** kıyās étdüm*

belā vü şıve vü nāz idi küllī māl-ā-māl (SNB, 101/4)

geldi andan çün yūsuf destūr diler

yazuya çıkmağlığa gönlün biler

(...)

***nice kim** yalvardı çāre bulmadı*

babası ikrāra hergiz gelmedi (KY, 4b/126)

kaçdılar hiç kimse bağmaz kimseye

girdiler ne atlu kaçdı ne yaya

***niçe kim** çağırdı peyđamber heman*

ben diriyüm uş řeytāndur yalan (GZ, 212b/561)

*Vezīr **niçe ki** endişe eyledi, anı öldürmege ruşşat bulmadı, eyitdi (MZ, 60b/4)*

*Bir gerçek ki ya[la]ndan gerü ola, anı söylemek ‘ākıı kişiye revā olmaya. **Néce kim***

řā‘ir eydiş bu ma‘nīde: (KN, 34/15)

⁴⁴ Akalın, “Eski Anadolu Türkçesinde Ki’si Düşmüş Birleşik Cümleler Üzerine” adlı çalışmasında *ki*’yi bağlaç olarak değerlendirmiştir. Daha geniş bilgi için bk. (Akalın, 2004: 51-60). Banguoğlu, *kim* bağlacını “Türkçe Asıllı Bağlamalar” içerisinde ele almıştır (2007: 395).

... *ķurbān bayramı ħutbesinde ķurbān nedür ve kime vācibdür bildüre nice kim aŗaġada bildürevüz faŗl bu faŗl ölü ħükmin bildürür (Mİ, 19a/30)*

b. “nasıl ki”

Bihamdillāhi, hemīŗe bizüm müŗkillerrümüz sırrın senüñ ‘aķluñ giderür. Nice ki sıŗan didi, eyitdi (MZ, 61a/11)

Ol kiŗiler meŗeli ki Ħaķ tā‘atın isterler, oŗa bengzer: Néŗe ki oŗuñ baŗını aŗaġa eylesin, yalıñ yoķaru çıķar (KN, 6/1)

c. “ne zaman, ...diġinde”

Éŗitdüm ki Rey Őhrinde bir derzī var-ıdı. Őhrüñ ol ķapusında ki sinleye çıķar-ıdı, dükkānı var-ıdı. Néŗe ki ölü geŗse bir bir taŗ biraġur-ıdı bir bardaġa (KN, 47/12)

Ve ħalka az görin tā ħeri ķatında ħor olmayasın. Ve néŗe ki sen olasın⁴⁵, Tangrı ħalkına raĥm ol; ammā Tangrı ķulların esirgemeyeni esirgeme (KN, 178/6)

Anlaruñ meseli fuķa‘ bardaġı gibidür. Niŗe kim tolu ola aġzında, dudaġında öperler; ħün boŗ ola yire vururlar (MZ, 16a/2)

... eger ayruķ kelecı söylemek istese anı söylemek ķudretin yaradur egerċi ħaķ ta‘ālā ķādirdür kim ol niŗe kim dilin deprede söylemek isteye ķudretin yaratmaya girü kalan iŗleri daġu buña ķıyās it (Mİ, 6b/13)

6.2. {+me} enklitiġi ilavesiyle

a. “nasıl ki”

benüm ħaķķuma kimse söylese söz

atañ ayruġun göyniser senüñ öz

ħısm niŗeme baŗı olsa ķayu

yavuz ġünde yavlaķ bulunur eyü (SNB, 268/8)

⁴⁵ KN’de sık sık geŗen *néŗe ki sen olasın* ifadesi ġünümüzde tembih maksadıyla söylenen “sen sen ol” ifadesiyle örtüşmektedir.

velīyadlar ile yéyilen emek

varur zāyi ‘ olur ne hācet démek

*ite **niçeme** bırağasın kemük*

ki bir sâ‘at ol saña ola dümük (SNB, 268/10)

6.3. {+me} enklitiği ilavesiyle ve *ki/kim* ile birlikte

a. “nasıl ki”

meger kim şefā‘at kıla muştafa

ki bula kıyāmetde gönüm şafā

***niçeme ki** gözsüzvenin dünyede*

elümi tuta āhıretde yide (SNB, 14/2)

b. “ama, fakat, lakin”

dilerdi ki kolin açup kuçadı

*yigitlendi **niçeme kim** kocadı (SNB, 215/10)*

*mazarratdan **niçeme kim** ol kaçır*

eved tohmını bitmez yire saçır (RN, 31a/306)

Parsīce, Parsī+ce biçiminde türeyerek o ulusun konuştuğu dil “Farsça” anlamında dil adıdır.

1. Addan dil adı yapar

a. “Farsça”

*Eger **Pārsīce** yazarsañ, bir kezden Pārsī yazma ki eyü olmaz (KN, 161/11)*

*Bir dürlü daħı sir‘alā tohmı ki **pārsīce** aña engüdān ve ‘arabca maħrūt dérler (EM, 60b/3)*

2. Addan sıfat yapar

a. “Farsların konuştuğu dile ait olan”

*Ebem gömeci dédikleri ot ki **fārsīce** adı ħūrperestdür ve penīredür (EM, 2a/1)*

Rumca, rum+ca biçiminde türeyerek o ulusun konuştuğu dil “Rumların kullandığı, yeni Yunancanın bir lehçesi” (TDK, 2011: 1988) anlamında dil adıdır.

1. Addan dil adı yapar
  - a. “Rumların konuştuğu dil”

belād-ı kimnūn; ki rūncadur ve ‘arabca kerevyādur (EM, 11a/3)

2. Addan sıfat yapar
  - a. Rumların konuştuğu dile ait olan”

Pes bu risāle nākiş olmasun déyü Rumca bir nesneyi zıkr eyledük, neyise fāyideden hālī degüldür (EM, 13a/14)

soñca, soñ+ca biçiminde türeyen sözcük metafor ile “geride bırakılan eşya, öteberi” (Korkmaz, 1973: 427) anlamına gelmektedir.

1. Addan nesne adı yapar
  - a. “geride bırakılan eşya, öteberi”

Eger ben böyleyidügin bilsem bir gezden gelüridüm, bugün varayın, soñcamı dirşüreyin, yarın gendü ihtiyārum birle yüzüm süriyü gelüb karar kılayın (MZ, 6a/7)

sivilce ~ sivilci, siğil+ce biçiminde “deride, özellikle ellerde oluşan zararsız, pürtüklü küçük ur” (Gülensoy, 2007: 779) türeyen sözcük tabanın belirttiği özelliği taşıyan bir hastalık adıdır. TaS.’de sözcüğün tabanı 14. yy. ait bir metinden “siğil: meme (basur memesi)” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 1 Şubat 2016).

1. Addan hastalık adı yapar
  - a. “deride, özellikle ellerde oluşan zararsız, pürtüklü küçük ur”

Ve uyuz olmuş endāmlara dürtsele nāfi ‘dür. Ve beterāt ya ‘ni sivilciler ki adamuñ gevdesinde olur dürticek giderür (EM, 33b/8)

Eşek yağı, gevdede olan sivilceleri giderür dürtsele ve od göynüğine vuralar (EM, 39a/12)

Ṭatça, Ṭat+ca biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “yabancı dil ve özel olarak Farsça” anlamında kaydedilmiş dil adıdır (TDK, 28 Ocak 2016).

1. Addan dil adı yapar

a. “Farsça”

*Ve ‘Arabî bitide sec‘ hünerdür, sözi eyü düşer, **Tatça** eyü olmaz (KN, 161/15)*

Türkice ~ **Türkçe**, Türk+Ce biçiminde türeyerek o ulusun konuştuğu dil “Türk dili” (TDK, 2011: 2401) anlamında dil adıdır.

1. Addan dil adı yapar

a. “Türk dili”

*velîkin eger **türkce** oladı*

ķamu yerde meşhûr olup ķaladı (SNB, 24/1)

*şunuñ bigi şerh eyleyem **türkice***

*ki **tat** u moğal eyde şâbâş u ce (SNB, 26/3)*

*Kaçan bir kişiniñ endâmında baş çıkısa ve çıkduğı yériñ eti yense aña ‘arabca ekile ve pârsice ħore dërler ve **türkce** kesme ve göyündürme dërler (EM, 22b/4)*

*... ‘arabca bilmezse **türkcede** ide yalvara (MÎ, 21a/30)*

2. Addan sıfat yapar

a. “Türklerin konuştuğu dile ait olan”

*... pes diledi kim bu farz-ı ‘ayn olan ‘ilmde **Türkçe** bir muķaddime düze (MÎ, 1b/9)*

2.2.3. {+CI}

Türkçenin tüm tarihî dönemlerinde oldukça işlek fâil ve meslek adları türeten bir ektir (Gabain, 2007: 43; Bilgen, 1989: 13-14; Erdal, 110-118; Tekin, 1992: 80; Eraslan, 2012: 95). Erdal, ekin insanların bazı sabit, sürekli ya da mesleki faaliyetleri vasıtasıyla yine insanlara, yani adın fâiline, işaret eden adlar türettiğini, hareket adlarına ve inançla ilgili adlara gelerek hareket ve inancın fâiline işaret eden ve

insanların huy/mizacına göre onları sınıflayan adlar türettiğini belirtmiştir (1991: 110-118).

EAT.’de de ek ET.’de olduğu gibi fâil, meslek adları ve insanların karakteristik özelliklerine işaret eden, ad olarak da kullanılabilen sıfatlar türetmiştir (Banguoğlu, 1938: 102; Gülsevin, 1997: 115-116; Timurtaş, 2012: 77).

Zülfikar, söz konusu ekin eklendiği sözcüklere “bir işi kendisine meslek veya sanat edinmiş kimse; içecek, yiyecek, ilaç gibi çeşitli ihtiyaç maddelerini satmayı kendisine meslek edinmiş kimse; bir maddeyi üretilip satmayı kendisine meslek edinmiş kimse; yaptığı işi bir araca bağlı olarak yürüten kimse; bir işi görev olarak almış kimse; bir inancı, bir görüşü, bir düşüncesini benimsemiş olma; bir işi uzmanlık derecesinde yapan kimse; bir işi kendisine uğraşı yapmış kimse; sahiplik; düşkünlük, tutkunluk, sevmek; alışkanlık, huy edinme, bir işi davranış biçimi haline getirme; ismin bildirdiği iş veya durumla ilgili bulunma” vb. kavramlar kattığını söylemiştir (2011: 66-68).

Ekin, anlık türetime elverişli olması ve {+çI} türevlerinin temelinde yatan örtük eylemin sözcükten sözcüğe farklılık göstermesi (Erdal, 1991: 112-113) dolayısıyla Zülfikar’ın işaret ettiği ayrıntı ortaya çıkmaktadır.

2.2.3.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

ağcı, ağ+cı biçiminde türeyen sözcük “avcı, ağ ile avlanan kişi” anlamına gelmektedir. TaS.’de sözcük yer almamaktadır.

1. Addan “yaptığı işi bir araca bağlı olarak yürüten kimse” anlamında fâil adı yapar
  - a. “ağ ile avlanan kişi, avcı”

Belki ağcılar şerrinden daħı em̄n olasız. Kanda gerekise konasız ve dürlü dāneler yiyesiz. Pes kuşlar gögercin ögüdin kabül kıldılar (MZ, 36b/5)

aşçı, aş+çı biçiminde türeyen sözcük “yemek pişirmeyi meslek edinmiş kimse (cook)” (TDK, 2011: 173) anlamına gelen fâil adıdır (Clauson, 1972: 257; Erdal, 1991: 111).

1. Addan fâil adı yapar
  - a. “yemek pişirmeyi meslek edinmiş kimse”

... bu âdem oğlanı şol **aşçıya** beñzer kim evvel işinüñ haqqın aldı dañı andan işledi (Mİ, 6b/21)

avcı, av+cı biçiminde türeyen sözcük “avı kendine iş edinen kimse (hunter)” (TDK, 2011: 190) anlamına gelen fâil adıdır (Clauson, 1972: 6; Erdal, 1991: 111). Gülensoy, sözcüğü *avcı* ‘avlanmayı seven veya avı kendine iş edinen kimse’ =OT. *awçı* (DLT) < *āb+çı* biçiminde gelişim gösterdiğini belirtmiştir (2007: 89).

1. Addan “bir işi kendisine uğraşı yapmış kimse” anlamında fâil adı yapar
  - a. “avı kendine iş edinen kimse”

*Dilkü eyitdi: İştüdüm ki bir **avcı** varıdı; yavlağ çābük-süvār, av işin gey anlar. Gündüz avlardı, gice uykusında av taħayyülin iderdi ve ol **avcınun** bir tāzī iti varıdı, yilden katı yügürürdü* (MZ, 46a/11-12)

2. Addan sıfat yapar
  - a. “avlanmasını iyi bilen, avını kaçırmayan” (Ayverdi, 2010: 87)

*Bihamdi’llāhi ki bizüm yirümüz ayruğ **avcı kuşlardan** ve âdemîlerden ırağdur* (MZ, 62b/1)

başmakçı, başmak+çı biçiminde türeyen sözcük “ayakkabı yapıp satan” anlamına gelmektedir (Gülensoy, 2007: 120). TaS.’de sözcük “başmakçı (paşmakçı): ayakkabıcı” DS’de *başmakçı* ~ *başmahçı* ~ *başmahcı* varyantlarında “kunduracı; takunyacı, nalıncı” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 16 Ocak 2016).

1. Addan fâil adı yapar
  - a. “ayakkabı yapıp satan (kimse)”

Başmakçı çün başmağdan kebi çıkardı, getürdi devlügecün yüzine sürmege, devligeç hoş ācığub dururdu (MZ, 35b/9)

2. Addan sıfat yapar
  - a. “ayakkabı yapıp satan”

*Bu ‘avretüñ hoş bir **başmakçı** yigidile sevdâsı varıdı (MZ, 35b/3)*

***Başmakçı Hasan** oğlı Muḥammed (KN, 26/4)*

bazarcı, bāzār+cı biçiminde türeyen sözcük “değişik günlerde kurulan pazarlarda mal satan kimse” (TDK, 2011: 1904) anlamında fâil adıdır. Ekin sözcüğe kattığı anlam ‘özr dilemek Bāzār kavmı ‘ādetidür ifadesinde Bāzār kavmı sözcük grubunun tamlanan ögesi kavmı sözcüğünün yerini tutmaktadır.

1. Addan fâil adı yapar
  - a. “değişik günlerde kurulan pazarlarda mal satan kimse”

*Eger bir yérde ğarb ma ‘nī eşidesin ki saña hoş gele, diler-iseñ ki anı bir yére dañı isti ‘māl édesin, mükābere kırup bi-‘aynihī ol lafz-ıla déme, meger **bāzārcı**lar işin işleyesin (KN, 151/14)*

bekçi, Gülensoy sözcüğü “bekçi” anlamında aktararak [*berk >] *bek ‘gözcü’ +çi biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 126). Tietze de sözcüğün bek tabanından türeyerek bugünkü anlamda “bekçilik yapan” anlamına geldiğini söylemiştir (2002: 307). TaS.’de sözcük 15. yy’a ait tek veri olan “ev bekçisi: ev kadını, zevce” maddebaşında tanımlanmaktadır (TDK, 15 Ocak 2016).

1. Addan fâil adı yapar
  - a. “bir şeyi veya bir yeri bekleyip korumakla görevli kimse” (TDK, 2011: 295).

gelen şüret anda görür yazludur

*ne bilür ki **bekçileri** gizlüdür (SNB, 247/9)*

vaḳtı oldı çünki bunlar geldiler

bekçiler yūsufa haber kıldılar (KY, 31a/1207)

buyurdi bekçi kodı gelenleri

şorar-ıdı ol şehre girenleri (YZ, 62/926)

on kişiyi anda bekçi kodılar

gitdi anlar bunu bekleñ didiler (GZ, 277a/2490)

Ben cihānuñ eczāsın dirşirüb bir eylemişem ve kanā'at mührin aña urmuşam ve eger girü tağıdam her birine bir yir ve bir bekçi ve başarıcı gerek (MZ, 17b/14)

Eger bir görmekte saklanabilürseñ, kurtulduñ. Göñlüñ taqāzā éderse, uşşuñ göñlüñe bekçi kıo (KN, 66/10)

2. Addan sıfat yapar

a. “bir şeyi veya bir yeri bekleyip korumakla görevli”

*yolda yūsuf **bekçi** komışdı kişi*

her ne olsa baña eydüñüz işi (KY, 31a/1195)

beşāretçi, beşāret+çi ‘muştı, iyi haber’ biçiminde türeyen sözcük “iyi haber getiren (kimse), haberci” anlamına gelmektedir. TaS.’de sözcük yer almamaktadır.

1. Addan “bir işi görev olarak almış kimse” anlamında fâil adı yapar

a. “iyi haber getiren (kimse), haberci”

*lā-cerem, çün ölüm vaqtı ola, raħmet **beşāretçileri** birbir ardınca bu āyeti kılağına degürürler (MZ, 10a/5)*

bıçakcı, bıçak+cı biçiminde türeyen sözcük “bıçak vb. kesici araçlar yapan veya satan kimse” anlamında fâil adıdır. TaS.’de sözcük yer almamaktadır.

1. Addan fâil adı yapar

a. “bıçak vb. kesici araçlar yapan veya satan kimse”

*Meger oğlanlıkda saray bucağında demürciler, **bıçakçılar** işlerler-idi. Bıçaķ ve rikāb demürlerin eylerler-idi (KN, 107/14)*

boyacı, boya+cı biçimindedir türeyen sözcük “boya üretilip satan kimse” anlamına gelmektedir. TaS.’de sözcük yer almamaktadır.

1. Addan fâil adı yapar
  - a. “boya üretilip satan (kimse)”

Şanaduñ kim ay boyacısı, reyhân renk hânesinden çivit ve baķam dükkânın açmışdı (MZ, 63b/10)

çerçi, sözcüğünün etimolojisi hakkında çeşitli görüşler vardır. Tietze, sözcüğün Moğolcadan Farsçaya, Farsçadan da Türkçeye geçtiğini ve “Moğ. *car* ‘haber’ + *-çi* > *cārçī*, ‘haberci, münadi’ > Far. *çarçī* ay. > *çerçi* ‘pazarcı; seyyar satıcı; And. Ağ.. tuhafiyeci’ Meninski 1680 I, 1598” gelişimi sergilediğini ileri sürmüştür. Savına kanıt olarak da Türkçenin ses yapısına aykırı olarak /t/’den sonra /ç/’nin gelmesini ve *çerç*’deki ekin işlevini yitirerek tekrar {+ci} eklenmesiyle *çerçici* türevinin oluşmasını göstermiştir. Öte yandna araştırmacı, Doerfer’in sözcüğü *çert* ‘ufak parça, kırıntı’ + *çi* biçiminde etimolojisini yaptığını TaS.’deki *çert* sözcüğünün de bunu desteklediğini belirtmiştir (2002: 498). Gülensoy, sözcüğe “genellikle köylerde satış yapan satıcı” anlamını vererek ? *OT. çar çur ‘abur cubur’ (DLT) > *çarçu > *çerçü > çerçi* gelişimi gösterdiğini ileri sürmüştür (2007: 232). Tietze’nin de işaret ettiği üzere TaS.’de “çert âleti: çerçi eşyası, çerçiye gerek olan şey” maddebaşı bulunmaktadır⁴⁶. Bu veri SNB dışında 16. yy.’a ait iki kaynaktan tanımlanmıştır (TDK, 17 Ocak 2016). Kanaatimizce sözcük Doerfer’in belirttiği üzere *çert* tabanına {+çI} ekinin eklenmesiyle *çert+çi* > **çertçi* > *çerçi* biçiminde gelişim göstermiştir. Aynı durum Erdal’ın belirttiği üzere *edärçi* sözcüğünde de bulunmaktadır. Erdal, *edär-t+çi* biçiminde oluşan sözcüğün /ç/ ve /t/’nin büzülmesiyle (contraction) *edärçi* biçimini aldığını ve KB’te de *edärtçi* biçiminde

⁴⁶ DLT’te “**çart çurt** her şeyin ufağı ve döküntüsü. Bizniñ anda bir çart algumuz bār ondan bir parça alacağımız var.” ibaresi bulunmaktadır. Ercilasun ve Akkoyunlu “Atalay, DTS, Clauson, Rustemov-Kormuşin *cart curt*, Dankoff-Kelly *cert cürt*” biçiminde değerlendirdiğini ve Anadolu ağızlarında *çart* “suların getirdiği çörçöp ” (DS), Kar.-Mal. *çart kurt* “yarım yamalak” ikilemesinin bulunduğunu belirtmiştir. Dizinde de *çart* sözcüğünü “parça” olarak kaydetmişlerdir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 148, 616; 628 numaralı dipnot).

aynı anlamda yer aldığını belirtmiştir (1991: 115). Nitekim sözcüğü Taş, +çI türevleri içerisinde ‘*édertçi ‘ileri giden, akıncı, kovalayan’ < *édert (Erdal, 1991: 310) biçiminde değerlendirmiştir (2009: 27).*

1. Addan fâil adı yapar
  - a. “köy, pazar vb. yerlerde dolaşarak ufak tefek tuhafiyeye eşyası satan kimse” (TDK, 2011: 522-523)

toğancı kuşın u sipāhī atın

bilür nite kim çerçi çert âletin (SNB, 271/3)

da‘vici, da‘vi+ci biçiminde türeyen sözcük “dava eden kimse, savlayıcı, müddei” (TDK, 2011: 598) anlamına gelmektedir. TaS.’de sözcük yer almamaktadır.

1. Addan “sahiplik” anlamında fâil adı yapar
  - a. “dava sahibi, müddei”

Taberistānda bir kâdı var-ıdı. Aña Ebu’l-‘Abbās dërler-ıdı. ‘Âlim ve zâhid ve taqvâ-y-ıla ârâste-y-ıdı. Bir gün anuñ katına iki da‘vici geldi (KN, 130/5)

demürçi, demür+ci biçiminde türeyen sözcük tabanın bildirdiği maddeyi “işleyip satan” kimse anlamında fâil adıdır (Clauson, 1972: 509; Erdal, 1991: 112; Gülensoy, 2007: 276). Clauson, sözcüğün Az ve Tkm.’de *demirçi*, Osm.’da *demirci* biçiminde yaşadığını belirtmiştir (1972: 509).

1. Tabanın bildirdiği maddeyi işleyip satan anlamında fâil adı yapar
  - a. “demir işleyip satan (kimse)”

demürçi ki ol yandura çağ kömür

çeküç şala vü ola kızmış demür (SNB, 297/14)

Çün belâ kişiye nâzil ola ve dostın belâya koyub kendü kurtılmak ister. Nite kim ol bir demürçi itdi (MZ, 13a/9)

Meger oğlanlıkda saray bucağında demürciler, bıçağçılar işlerler-idi. Bıçağ ve rikāb demürlerin eylerler-idi (KN, 107/14)

2. Addan sıfat yapar
  - a. “demir işleyip satan (kimse)”

Bu musāfir zamhirān şehrine irişdi. Meger anda bir demürçi dostı varıdı, toğru anuñ evine vardı (MZ, 13b/4)

deveci, deve+ci biçiminde türeyen sözcük “deve kervanı güden kimse, sarban” (TDK, 2011: 645) anlamına gelen fâil adıdır. Sözcük TaS.’de yer almamaktadır. DS’de ise “elinden hiçbir iş gelmeyen (kimse)” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 16 Ocak 2016).

1. Tabanın belittiği varlığı yöneten anlamında fâil adı yapar
  - a. “deve kervanı güden kimse, sarban”

o zāri meger ilerü kārban

bir deveci irdi ardından revān (KY, 8b/287)

Çün bir iki nevbet eyle idesin, deveci dağı yükün yiynilde. (...) Çün irte oldu, sārubān deveyi sürüb tuzlaya girdi (MZ, 47a/9)

- b. “deve kullanan kimse”

Bitiyi Ḥorasan melikine vérdi. Melik gördi, mühürledi. Bir deveciye buyurdi. Bir tîz cemmāzeye bindi. Bitiyi eline aldı, yola girdi. Aḥmed sarāyda oturdi. Deveci Nişābüra érđi (KN, 165/10-11)

duacı, dua+cı biçiminde türeyen sözcük “biri için Allah’a dua eden kimse” (Ayverdi, 2010: 306) anlamına gelmektedir. TaS.’de sözcük yer almamaktadır.

1. Tabanın bildirdiği kavramı (sürekli) icrâ eden anlamında fâil adı yapar
  - a. “biri için Allah’a dua eden kimse”

delim pādişāhlar aña ḡul idi

du‘ācıstı her bay u yoḡsul idi (SNB, 27/4)

didiler kim ilümüz ken'an olur

bu du'acılar kâmu andan gelür (KY, 32a/1252)

Eger bu miñmetden dağı kırtarursañ, ölince saña du'acı olam (MZ, 47a/6)

ekinci, ekin+ci biçiminde türeyen sözcük “tahıl yetiştirip satan kimse” anlamına gelmektedir (TDK, 2011: 766). TaS. ve DS’de sözcük “çiftçi” anlamında yer almaktadır. (TDK, 16 Ocak 2016). KN’de *ekincilik* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Tabanın belirttiği kavramı üretip satan anlamında fâil adı yapar
  - a. “tahıl yetiştirip satan kimse, çiftçi”

Dimişlerdür ki bir ekinci varıdı, bir ilanıla bir tağ eteginde bilişlik iderdi (MZ, 7b/12)

Eger ekinci olursañ vağt bilici olđıl. Her nesneyi ki ekersin, vağt geçmedin on gün öndiñ ekmek gerek (KN, 188/3)

elçi ~ ilçi, sözcüğünü Clauson *él* ‘ülke, memleket; halk’ tabanından türemiş fâil adı olarak değerlendirmiştir. Araştırmacı sözcüğün bugünkü anlamıyla ET.’de de “yabancı bir ülkede yönetimin temsilcisi” anlamına geldiğini, özel isim olarak tanımlandığını, fakat kalıtsal bir unvan olmadığını, saraydan değil avamdan bir kişinin yerine getirdiği *bilge*., *é:l öge:si*., *çavuş* vb. memuriyet olduğunu söylemiştir (1972: 129). Tietze, “başka bir devlete gönderilen resmî mümessil; haberci” anlamlarını verdiği sözcüğü, Erdal’a atıfla, Moğolca *él* ‘geçimli, ahenkli’ > *él* “mağrub, râm, muti” tabanından türediğini aktarmış ve sözcüğün muhtemelen Moğolcadan Farsçaya, Farsçadan da Türkiye Türkçesine geçtiğini, ekin /ç/ ile başlamasının da bunu doğruladığını ileri sürmüür⁴⁷ (2002: 706-707). Gülensoy,

⁴⁷ Sözcüğün kökeniyle ilgili başka bir değerlendirmede Karaağaç’a aittir: “... *elçi* kelimesi, *kal, *yal, *i, *til, “dil” ve çuv. *Kala-* (moğ. kele-) “söylemek, demek”, *yala- “söylemek, demek, yalamak”, *ile- “söylemek, demek > kötü söylemek, ilenmek”, *tile-* “*söylemek, demek > isteği söylemek, dilemek” vs. gibi dal şekillerden biri olarak düşündüğümüz ve yazılı Türkçenin *ilen-* “ilenmek, beddua etmek” kelimesine taban oluşturan, k- ~ t- ~ Ø- ön ses nöbetleşmesi ve ilk hecede -e > -i değişikliğiyle ortaya çıkmış bulunan il kökünden türetilmiştir: *il “dil” + -çi (meslek eki)” (Karaağaç, 1993: 99’dan aktarımla Erol, 2014: 264). Tekin, sözcüğün temel olarak “bir boylar birliğinin bir diğeri nezdindeki temsilcisi” anlamına geldiğini ve KB’teki “hükümdar, devlet adamı” anlamının sözcüğün kökenini yansıttığını söylemiştir. Araştırmacı, aynı eserde sözcüğün “elçi, temsilci, resül” anlamında

**él+çi* biçiminde etimolojisini yaparak “elçi, sefir” anlamına geldiğini ifade etmiştir (2007: 327-328). TaS.’de sözcük “elçi (elçü): elçi; peygamber”; DS’de “elçi, élçi: [elci (III)-1, elçim (VI), elçin (III)] 1. kız istemeye gönderilen kimse, görücü, dünür; 2. iki kişi arasında söz getirip götür, bunu iş ve huy edinen (kimse)” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 15 Aralık 2015).

1. Addan fâil adı yapar
- a. “haberci”

ilçi gitdi bu haberi virmege

üç güne degin bu mâli dirmege (GZ, 282b/2652)

Çün ilçi arslana bu tarîk birle peygâm degürdi ve arslan sükûnet zencirin üzüb ilçiyi yurtmağa kaçd eyledi kim paralaya (MZ, 48b/2-3)

Çün élçi geldi, bitî vérüp peygâm degürdi (KN, 116/1)

etmekçi, etmek+çi biçiminde türeyen sözcük “ekmek yapan veya satan kimse” anlamına gelmektedir. Bilgen “ekmekçi” anlamında “meslek mensubu ismi” olarak sözcüğe yer vermiştir (1989: 14). TaS.’de sözcük “etmekçi: ekmekçi” biçiminde kaydedilmiştir (TDK, 18 Ocak 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramı üretip satan anlamında fâil adı yapar
- a. “ekmek yapan veya satan kimse”

Baqqâl kızın baqqala vérürler, qaşşâb kızın qaşşâba vérürler, etmekçi kızın etmekçiye, sipâhî kızın sipâhiye. Bir cins ayruq cins-ile ulaşmazlar (KN, 91/13)

evcü, ev+cü biçiminde türeyen sözcüğü Clauson “ev hanımı (housewife)” genel olarak ise “zevce (wife), kadın (woman)” anlamına geldiğini ve bu anlamın kendine has çağrışımıyla fâil adı olduğunu söylemiştir. Araştırmacı sözcüğün KD Uyg.’da yaşadığını ve Eski Uygurca ve Koman Türkçesi gibi tarihî lehçelerde de bulunduğunu belirtmiştir (1972: 6). Erdal da sözcüğe “ev hanımı” anlamında yer vererek 14. yy. metni olan CC.’da “meşru çocuk (mulier), evli kadın (uxor)”

---

da kullanıldığını belirterek ilk Kur’an tercümelelerinde bu anlam için *yal(a)vaç* sözcüğünün kullanılmasından hareketle *ilçi* “elçi, sefir” anlamının Moğollarla birlikte yaygınlık kazandığını ifade etmiştir (Tekin, 2001: 116).

anlamında tanıklandığını ve Clauson'un Karahanlı Türkçesinde yer almadığı yönündeki beyânının yanlış olduğunu söylemiş ve KB'te tanıkladığını belirtmiştir (1991: 112; 156 numaralı dipnot). KB'te sözcük “kadın” anlamında bulunmaktadır (Taş, 2009: 27). TaS. yalın olarak tanıklanmayan sözcük 15. yy.'a ait tek metinde “evcimen (evcümen): evine bağlı” sözcüğünde taban olarak tanıklanmıştır. DS'de de çeşitli varyantlarda “evcimen: ev işlerinde becerikli, çalışkan olan, derleyip toparlayan (kadın)” anlamında yer almaktadır (TDK, 18 Ocak 2016). Sözcük taradığımız metinlerden KN'de *evcümen* sözcüğüne taban olarak kullanılmıştır. Mİ'de (...) *şunuñ gibi kim bireginüñ evi-y-ile zinā itmiş ola (6b/35)* ve (...) *eger evi oğlı kıızı var-ısa eydür kim elbette bunlaruñ yimegi geymegi senüñ boynuñdur (30a/20)* ifadelerinde metafor anlamıyla tanıkladığımız *ev* “eş, zevce” (Üstünova, 2003: 392), sözcüğü tahlil ve anlamlandırmaya olanak vermektedir. Buna göre sözcüğün etimolojisi *ev* ‘eş, zevce’+*cü*+*men* biçimindedir. *Evcü* tabanının “eşine/evine bağlı (kadın)” *evcümen* türevinin ise “ev işlerinde becerikli, çalışkan olan, derleyip toparlayan (kadın)” anlamında olduğu söylenebilir.

1. Addan nitelik adı yapar

a. “eşine/evine bağlı”

‘Avrat gerek ki arı yüzlü ve arı dñlü, evcümen, kedbānū, helālin sevici, ni‘met haqqın bilici, dili kısa, eli kısa ve kendü adın saqıncı ola (KN, 101/4)

fālcı, fāl+cı biçiminde türeyen sözcük “fala bakmayı kendine geçim yolu yapan kimse” (TDK, 2011: 848) anlamına gelmektedir. TaS.'de sözcük yer almamaktadır. KN'de *falcılık* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan fâil adı yapar

a. “fala bakmayı kendine geçim yolu yapan kimse”

Ve şehrlerde çok durma ki müzekkirlerüñ ve fālcıların rızkı ayakları altındadır (KN, 129/4)

gemici, gemi+ci biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, “denizci, tayfa (mariner, boatman)” daha sonraları “gemi yapıcısı” anlamına gelen fâil adı olduğunu ve GB Osm, Tkm'de yaşadığını belirtmiştir (1972: 722). Erdal da sözcüğün tabanının

belirttiği araçla iş yürüten anlamında fâil adı olduğunu ifade etmiştir (1991: 111). TaS.’de sözcük yer almamaktadır.

1. Addan “yaptığı işi bir araca bağlı olarak yürüten kimse” anlamında fâil adı yapar
  - a. “gemide çalışan veya gemi işleten kimse” (TDK, 2011: 925)

Gemici gibi kimisi kalıb-ı gemisin kenāra iledürdi kimi bahr-ī-vār taḫlī dönerdi kimi cenābetden arınur gibi yunurdu (MZ, 27b/7)

Diclede bir müşkil burğuç var-ımuş. Değme gemi andan geçimezmiş. Pes gemici yol başarımadı burğuca uğrattı (KN, 105/14)

gerçekçi, gerçek+çi biçiminde türeyen sözcük “gerçeği gören ve ona göre davranan veya gerçeğe uygun olarak yapılan, realist” (TDK, 2011: 930) anlamına gelmektedir. Sözcük KN’de *gerçekçilik* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan nitelik adı yapar
  - a. “gerçeği gören ve ona göre davranan veya gerçeğe uygun olarak yapılan, realist”

Ey oğul! Söz söyleyici ve söz bilici ol; illā yalancı olma. Gerçekçilik-ile ma’rūf ol. Eger bir zarūret olup yalan söyleyesi olur-ısañ kabūl edeler (KN, 34/11)

haberci, haber+ci biçiminde türeyen sözcük “haber getiren kimse, ulak” (TDK, 2011: 1020) anlamına gelmektedir. KN’de tanıkladığımız sözcük TüS.’de üçüncü anlam olarak verilen “muhibir, ihbar eden kimse” (TDK, 2011: 1020.) anlamında fâil adıdır.

1. Addan fâil adı yapar
  - a. “muhibir, ihbar eden kimse, casus”

Şulṭānum devleti bāḳī müstedām olsun ki Kāşğardan habercim biti yazmuş kim şāh-ı Hāḳān fülān subaşı-y-ıla kelecı étti. Bilmedüm ki ne kelecı étti (KN, 171/15)

‘imāretci, ‘imāret+ci biçiminde türeyen sözcük “hayır hasenat yapan (kimse)” anlamında fâil ve nitelik adıdır.

1. Tabanın “bildirdiği iş veya durumla ilgili bulunma” anlamında nitelik adı yapar
  - a. “hayır hasenat yapan (kimse)”

oranın gözeden oranın bilen

‘imâretci olur örenin bilen (SNB, 226/3)

işçi, iş+çi biçiminde türeyen sözcük “başkasının yararına bedenini, kafa gücünü veya el becerisini kullanarak ücretle çalışan kimse” (TDK, 2011: 1223) anlamına gelmektedir. KN’de tanıkladığımız sözcük “çok iş yapan, çalışkan” (Doğan, 2011: 382) anlamında nitelik adıdır.

1. Addan nitelik adı yapar
  - a. “çok iş yapan, çalışkan, işten anlayan (kimse)”

Anlaruñ hüneri: İşçi-ler ve dürüşken olurlar (KN, 91/9)

gözcü, göz+cü ‘görme organı’ biçiminde türeyen sözcük “gözetleyen kimse, gözetleyici” anlamına gelmektedir (Tietze, 2002: 183; Gülensoy, 2007: 390). Sözcük TaS.’de “gözeten, gözetleyici, nighban, casus”; DS’de “gözcü: [gözdekçi, gözdeyhçi] 1. kendisine gözetlemek işi yaptırılan kimse, bekçi, casus; 2. alevilerin cem ayinlerinde düzeni sağlayan ve elinde asa tutan kimse” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 15 Ocak 2016).

1. Tabanın belirttiği faaliyeti icrâ eden anlamında fâil adı yapar
  - a. “gözeten, gözetleyici, nighban, casus”;

anı bunlar hod inanmazlarımış

gözciler tağdan yaña gözlerimiş (GZ, 274a/2388)

güreşçi, güreş+çi biçiminde türeyen sözcük TaS.’de 16. yy’a ait tek veriden “güreşçi tonu: pehlivan kispeti” maddebaşında tanıklanmaktadır (TDK, 15 Ocak 2016).

1. Tabanın belirttiği faaliyeti icrâ eden fâil adı yapar
  - a. “pehlivan”

Ve daħı söğülme zorıla iş işleyenlere muvāfıkdur, ħammāl ve güreşçi gibi ki kuvvetlü olalar (EM, 23a/12)

ıçkici ~ ıçgüci ~ ıçküci, ıçkü+ci biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “sarhoş, ayyaş” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 16 Ocak 2016).

1. Tabanın belirttiği kavrama “düşkünlük, tutkunluk, sevme” anlamında nitelik adı yapar
  - a. “ıçki tutkunu, çok ıçki içen, sarhoş, ayyaş”

Sañā rāz dimege yaramaz, dimişlerdür kim üç kişiye rāz açmaķ revā olmaya: bir şiyzā göñüllü kişiye, bir çok söylegene, bir ıçgüciye (MZ, 53a/4)

Rūzuñ ħapusın kendüzüñe bađlama. Ve ħımār-bāz ıçkiciyi⁴⁸ emm bilme (KN, 83/5)

Eşittüm ki ‘Abdü’l-melike Me’mün-ı ħalife nedim-lik vermiş-idi. ‘Abdü’l-melik ıçküci-y-idi (KN, 160/6)

kaçguncu, kaçgun+cu biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “kaçgun (kaçguncu, kaçkın, kaçkun, kaçkuncu): kaçak, firarî” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 18 Ocak 2016). Sözcük tabanıyla aynı anlamda düşünülmüştür. Ancak {+CI} eki durum adı olan *kaçgun* tabanının belirttiği “kaçak, firarî” olma durumunu sürekli olarak yapan, alışkanlık, huy edinen kimse anlamında tabanın belirttiği durumu niteliğe dönüştürerek süreklilik anlamı katmaktadır.

1. Addan fâil ve nitelik adı yapar
  - a. “sürekli kaçan (kimse)”

eytdiler kim yalancıdur bir ‘aybı bil

uğrıdur kaçguncıdur gey sağlağıl (YZ, 15/214)

Ammā Şağlabi ve Rusi ve Alanı yakındur Türkdēn. Ammā anlaruñ daħı birkaç dürlü ‘aybları olur. Uğrı ve süst-ıtab‘ olurlar ve kaçguncı olurlar (KN, 91/3)

⁴⁸ Sözcük çift hareketli olarak *ıçküci* yazılmıştır (Doğan, 2011: 119 numaralı dipnot).

kapucu, kapu+cı biçiminde türeyen sözcüğün Clauosn “kapı görevlisi (gate-keeper, door-keeper)” alamına gelen fâil adı olduğunu, GB Osm’da *kapıcı/kapuci* varyantlarında, Tkm.’de ise “ğapıçi varyantında “kapı kapı dilenen kimse” anlamında yaşadığını belirtmiştir (1972: 584). Erdal da aynı anlamda aktardığı sözcüğü fâil adı olarak değerlendirmiştir (1991: 111, 190). Sözcük “Osmanlı devlet teşkilatında saray kapılarını bekleyen görevli sınıfı” (TDK, 2011: 1307) anlamında meslek erbâbını ifade etmektedir. TaS.’de sözcük yer almamaktadır.

1. Addan “yaptığı işi bir araca bağlı olarak yürüten kimse” anlamında fâil adı yapar
  - a. “kapıda görevli (kimse)”

kapuciya dédi kim benüm saña

şorincam var anı déyiver baña (SNB, 262/11)

yâhūd ol hammām cennet mi olur

kim hūridür kapuci riżvān olur (KY, 14b/535)

bu kapuya uğradı yolum benüm

kapuci bilmezmiş dilüm benüm (YZ, 70/1038)

Bir gün tırdı pāzişāh hazretine varmağa, çün kapuya irdi; kapuci ilerü yürüdi, elin Nevharanuñ gögsine vurdi ki destūr yoğdur, ayruğ gelme diyü (MZ, 11b/12)

kazancı, kazan+cı biçiminde türeyen sözcük “kazan yapan, satan veya onaran usta” (TDK, 2011: 1371) anlamında fâil ve meslek adıdır. TaS.’de yer almayan sözcük DS’de “dilenci, çingene” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 17 Aralık 2016). SNB’da *kazan* sözcüğü *Süheyl-i yemen dédi naççaşa tur // yarağ eyle kazanları oda ur (73/1)* beytinde “çok miktarda yemek pişirmeye veya bir şey kaynatmaya yarayan büyük, derin ve kulplu kap” (Gülensoy, 2007: 488) anlamında tanıklanmaktadır.

1. Tabanın bildirdiği maddeyi işleyip satan anlamında fâil adı yapar
  - a. “kazan yapan, satan veya onaran usta”

kişi kim kıyumcı vü kazancıdur

bir oğul bu 'âlemde kazancıdur (SNB, 358/15)

kullıgıcı ~ kulluğcı ~ kulluğcı ~ kulluğcı ~ kulluğcı ~ kulluğcı, kulluğ+Cı biçiminde türeyen sözcük TaS.'de “kullukcu (kulluğcı): 1. maiyet memuru, hizmetkâr, cariye; 2. bekçi, nöbetçi”; DS'de “kulluğcı: 1. memur; [kulluğcı, kulukçu] 2. hizmetçi, işçi” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 15 Ocak 2016).

1. Tabanın belirttiği faaliyeti icrâ eden fâil adı yapar
  - a. “hizmetkar, hizmetçi”

*ırahdan çü naqqâş **kulluğcı**lar*

gözedürler idi görelüm néder (SNB, 96/11)

leşkeri var dört biñ yüz tamâm

*o la 'inüñ gayri **kulluğcı** gulâm (GZ, 258a/1910)*

*Eger biz anuñ kulluğında olduğumuzçün aña hiç yardım ve kahr yokdur, lîkin **kulluğcı**lar arasında qaraldu olavuz (MZ, 62b/13)*

*Çün hon korlar; hon arasında bardaqlar-ıla su dañ korlar ve ev issi ve dükeli **kulluğcı**-lar⁴⁹ giderler (KN, 57/6)*

*... pes kaçan göñül ol şehveti didügin tutsa ol adamuñ nefsi nefsi-i âmâre olur göñlüñ iç **kulluğcı**ları ve taşrağı **kulluğcı**ları nefsi-i âmâre **kulluğcı**ları olur kamu a 'zâlar ve kuvvetler günâh kazanmağa **kulluğcı** olur (Mİ, 29b/17-18)*

kuyumcı, kuyum+cı biçiminde türeyen sözcük tabanın bildirdiği kavramı yapan ya da satan “mücevherci” (Gülensoy, 2007. 585) anlamında fâil ve meslek adıdır.

1. Tabanın bildirdiği kavramı yapan satan anlamında fâil adı yapar
  - a. “mücevherci”

*kişi kim **kuyumcı** vü kazancıdur*

⁴⁹ Sözcük *kulluğcı*-lar biçiminde çift hareketli yazılmıştır (Doğan, 2011: 154 numaralı dipnot).

bir oğul bu 'ālemde azancıdur (SNB, 358/15)

maşlahatcı, maşlahat+cı biçiminde türeyen sözcük “iş gören, iş görmesini bilen” (Cin, 2012: 614) anlamında fâil ve nitelik adıdır. SNB’da taban *ne kaçma* bilürler bular ne ölüm // tanışuñ nedür maşlahat (173/3) ve iñen maşlahat bilgil ü ço şavāb // bize daı hem andan ola sevāb (233/6) beyitlerinde görüldüğü üzere “iş; önemli, ehemmiyetli” anlamlarında tanıklanmaktadır (Cin, 2012: 614).

1. Addan fâil ve nitelik adı yapar
  - a. “iş gören, iş görmesini bilen”

şoñ uci bēş on güne rāzī ola

zihī maşlahatcı ki āzī ola (SNB, 137/3)

muştucu ~ muştucu, muştu+cı biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “muştucu: müjdecı”; DS.’de “muştucu [muştucuböcü]: girdiğı evlere sevindirici haber getirdiğine inanılan, kahverengi bir böcek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 15 Aralık 2016).

1. Tabanın belirttiğı faaliyeti icrâ eden fâil adı yapar
  - a. “müjdecı, sevindirici bir haber getirici”

yemen ilinüñ çün göründi uci

véribidi atasına muştucu (SNB, 349/13)

imdi geldi uş yūsufdan muştucu

artdı derdüim içümden opdı öçi (YZ, 92/1367)

'ali daı azādan dönmişidi

medineye muştucu gelmişidi (GZ, 271b/2334)

ağırdı muştucu geldi anā‘at

arīr onlar geyer biner bura at (RN-8a/57)

müşteci ~ müdceci, müjde+ci biçiminde türeyen sözcük “müjde veren, iyi ve sevindirici haber getiren (kimse), muştucu” (Ayverdi, 2010: 872) anlamında fâil adıdır.

1. Tabanın belirttiği faaliyeti icrâ eden fâil adı yapar
  - a. “müjde veren, iyi ve sevindirici haber getiren (kimse), muştucu”

develerin çekdiler yöridiler

kıldı haber ya 'kūba müddeciler (KY, 33a/1295)

oĥcu, oĥ+cu biçiminde türeyen sözcük “ok ustası; ok atıcısı (arrow-maker; archer)” anlamında fâil adıdır (Clauson, 1972: 80; Erdal, 1991: 113; Gülensoy, 2007: 617). TaS.'de 16. yy'a ait tek metinden tanıklanan sözcük “okçu: nişancı” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 17 Ocak 2016).

1. Addan tabanın bildirdiği kavramı kullanan fâil adı yapar
  - a. “ok atıcısı, nişancı”

şeh eydür bir oĥcuya kim oĥ atar

érişmezdi ucına ta 'āmā batar (SNB, 77/4)

öğütçi, öğüt+çi biçiminde türeyen sözcük “öğüt veren kimse, nasihatçi; vaiz” (TDK, 2011: 1841) anlamına gelmektedir. KN'de tanıkladığımız sözcüğü Doğan “sarayda nasihat etmek ve öğüt vermekle görevli (kimse)” olarak anlamlandırmıştır (2011: 431).

1. Tabanın bildirdiği “iş görev olarak almış kimse” anlamında fâil adı yapar
  - a. “sarayda nasihat etmek ve öğüt vermekle görevli (kimse)”

Hem-dem yāranlaruñ-ıla ve öğütçileruñ-ile ĥalvet şöbet étgil ki öğüt ĥalvetde yigrek olur (KN, 32/6)

şefā'atçı ~ şefā'atci, şefā'at+Ci biçiminde türeyen sözcük “birisi için şefaatte bulunan, şefaate eden kimse” (TDK, 2011: 2210) anlamında fâil ve nitelik adıdır.

1. Tabanın bildirdiği kavramı icra eden anlamında fâil ve nitelik adı yapar

nazar hiç birağmaz ma ‘āşīye ol

şefā‘atcidür kamu ‘āşīye ol (SNB, 14/3)

şefā‘atçudur bizi ol dileye

hağ sözün kabül kıla yarlığaya (YZ, 55/818)

ṭama‘cı, ṭama‘+cı biçiminde türeyen sözcük “açgözlü” (Cin, 2012: 680) anlamında nitelik adıdır.

1. Tabanın “bildirdiği iş veya durumla ilgili bulunma” anlamında nitelik adı yapar
  - a. “açgözlü”

gérü vérdi çoğ muştuluk қarıya

ṭama‘cı olur kimse ki қarıya (SNB, 114/1)

ṭanışuқçı ~ **danışıkçı**, ṭanışık+Cı “istişare; danışılan mesele” (TaS., 16 Ocak 2016) biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “danışıkçı (tanışıkçı): müşavir” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 16 Ocak 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilgili uzmanlık adı yapar
  - a. “müşavir, danışman”

anı ḥācib eylegil sen özüñe

ṭanışuқçı қıl anı kendüzüñe (YZ, 58/855)

*Der beyān-ı ziyādet-i ‘ömr ve devlet ve zindeğān-ı bā dost ve bā düşmen ve ḥātmet-i kitāb ve bu kitābuñ adın destūr-ı şāhī қoduқ. Ümēzdür ki aña ḥalvetde yār ve mūnis, ḥalқ arasında **danışıkçı** ve mürşīd ola (MZ, 68a/14)*

ṭoğancı, ṭoğan+cı biçiminde türeyen sözcük “doğan yetiştiren ve doğanla avlanan” (Cin, 2012: 687) anlamında fâil adıdır.

1. Tabanın belirttiği varlığı “kendisine meslek veya sanat edinmiş kimse” anlamında fâil adı yapar

- a. “avcı doğan yetiştiren veya doğanla avlanan kimse”

toğancı kuşın u sipāhī atın

bilür nite kim çerçi çert āletin (SNB, 271/3)

uyhucu, uyku+cı biçiminde türeyen sözcük “uykuyu seven, çok uyuyan kimse” (TDK, 2011: 2429) anlamına gelmektedir. DS’de de bu anlamda yer almaktadır (TDK, 17 Ocak 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavrama “düşkünlük, tutkunluk, sevmeye” anlamında nitelik adı yapar
- a. “uykuyu seven, çok uyuyan kimse”

aracuhda yēñemedi uyhusın

çü uyhucıdı koymadı hüsın (SNB, 155/9)

yalancı ~ yalançı, yalan+Cı biçiminde türeyen sözcük “yalan söylemeyi huy edinmiş olan (kimse); gerçek olmayan, gerçeğe benzetilmiş” anlamlarında fâil ve nitelik addır (Gülensoy, 2007: 1042). SNB’da sözcük *yalancılık ~ yalancılığ* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan “alışkanlık, huy edinme, bir işi davranış biçimi haline getirme” anlamında nitelik adı yapar
- a. “yalan söylemeyi huy edinmiş olan (kimse)”

yalancı ki ol gülüci ola yüze benven

key zışt kim ol hüb görine göze benven (SNB, 193/3)

hem kaçakdur hem yalancı gey sağın

hem uğridur koymağıl mālũñ yağın (YZ, 16/226)

Ermenīlerũñ ‘aybı: Bed-fi’l, künde, teni ağır ve kaçakdan ve ser-keş ve bilüsüz ve hāyın ve yalancı ve korak olurlar (KN, 91/9)

... bir imām cemā'atına ben size bir ay namāzı ābdestsiz kılı virdüm dise eger **yalancı**-y-ısa sözüne inanmayalar (Mİ, 16b/24)

2. Addan sıfat yapar

a. “yalan söylemeyi huy edinmiş olan (kimse)”

... buyruğın dutmayuz dāyim aña ‘āşılığ ıdevüz tizcek dönüp terk itmeyevüz kati **yalancı utanmaz kul** oluruz severüz didüğümüze kimse inanmaz (Mİ, 35b/8)

b. “gerçek olmayan, gerçeğe benzetilmiş”

... şol kuvvet kim nefis arzūsi kuvvetidür **yalancı** ve kulmaş şerri hayr şūretinde göstericidür (Mİ, 29b/12)

yardımcı ~ **yardımcı**, yardım+cı biçiminde türeyen sözcük “yardım eden veya gerektiğinde yardım edecek olan (kimse vb.)” anlamına gelmektedir (Gülensoy, 2007: 1073). TaS.’de sözcük yer almamaktadır.

1. Tabanın belirttiği kavramı icra eden anlamında fâil adı yapar

a. “yardım eden veya gerektiğinde yardım edecek olan (kimse vb.)”

Hağ ta ‘ālā kendü luğfindan mağlūmlar **yardımcı**sıdur za‘īflere kuvvet virür (MZ, 50a/12)

Ol gün fālī‘um hālūme **yardımcı** degüldi (MZ, 28a/6)

yāricı ~ **yāricu** ~ **yāricü** ~ **yārici**, yāri+ci biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “yāricı (yāricu): yardımcı, muin, şefaati” anlamında kaydedilmiş fâil adıdır (TDK, 17 Ocak 2016).

1. Tabanın belirttiği kavramı icra eden anlamında fâil adı yapar

a. “yardımcı, muin, şefaati”

dēdi teñri olsun saña **yāricı**

ne şarp işüñ olursa oñarıcı (SNB, 56/4)

(y)ılanıcı, yılan+cı biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “sanatı yılanla uğraşmak olan” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 16 Ocak 2016).

1. Tabanın belirttiği varlığı “kendisine meslek veya sanat edinmiş kimse” anlamında fâil adı yapar
  - a. “yılan avlayıp sanatı yılanla uğraşmak olan”

*İşitdüm kim bir büyük ilan bir tağ eteginde kıvrılıb yaturdı. Bir **ilancı** üstine geldi, ilan eydür: Eger kaçarsam kurtulmazın; eger delüğe girürsem çıkıcağ yolum ala (MZ, 56a/2*

yüzlekçi, yüzlek+çi biçiminde türeyen sözcük DS’de “yüze gülerek ağızdan söz alan, söz taşıyan, kovcu” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 18 Ocak 2016). TaS.’de sözcük yer almamaktadır. Doğan, sözcüğü “iki yüzlü” olarak anlamlandırmıştır (2011: 486). Gülensoy, DS’deki anlamı aktararak *yüz+le-k+çi* biçimine etimolojisini yapmıştır (2007: 1199).

1. Nitelik adından sıfat yapar
  - a. “iki yüzlü”

*Andan ilerü ki bu **yüzlekçi**, i ‘tibârsuz rûzigârdan ki kişi-y-ile geh düzilür geh bozılır, ma ‘zülük berâti baña dege (KN, 3/11)*

zindancı, zindan+cı biçiminde türeyen sözcük “zindan bekçisi” (TDK, 2011: 2661) anlamına gelmektedir. Sözcük TaS.’de maddebaşı olarak yer almamaktadır. Sözcüğün eş anlamsı olan “zindanvan” 14. yy.’a ait tek metinden “zindancı, zindan bekçisi” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 15 Ocak 2016).

1. Tabanın belirttiği yeri muhafaza görevini üstlenen fâil adı yapar
  - a. “zindan bekçisi”

*ki **zindancı**yidi göynüp özi*

varup haqqıçün söylemişdi sözi (SNB, 343/2)

buyurup ol dem züleyhâ-yı nigâr

*tâ ki **zindancı**yı hâzır kıldılar (KY, 20a/751)*

geldi ol kız dün buçugundan revân

*kesdi **zindancı** başın hemân (GZ, 282a/2633)*

2. Addan sıfat yapar

a. “zindan bekçisi”

esirgeyüben anı zindancı er

niçe dürlü gösterdi anda hüner (SNB, 331/11)

2.2.4. {+dU} ~ [+di]

İşlek olmayan bir ektir. Gülsevin, yansıma sözcüklerinden yeni adlar türettiğini belirterek *iñildü* sözcüğünü örnek vermiştir (1997: 116-117). Zülfikar, söz konusu ekin {+Il}, {+Ir}, {+Iş} ile genişletilmiş yansımali tabanlara eklenerek adlar türettiğini, Anadolu ağızlarında ve Türkiye Türkçesinde ünsüz benzeşmesine aykırı olan ekin EAT. ve Türkmen Türkçesinde uyumlu olduğunu ifade etmiştir (1995: 153-157; 2011: 145). Tietze, bu ekle türetilmiş bazı sözcüklerin {+Il}/{+Ir} tabanlı yansımali sözcüğe gelerek {+dA-} ekine denk sözcükler oluşturduğunu tek farkın ise sebepsiz yere /d/'nin /t/ olması olduğunu ileri sürmüştür (2002: 178).

2.2.4.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

çakıldı, çakıl+du biçiminde türeyen sözcük TaS.'de *çakıldı ~ çakırdu* varyantlarında “şakırtı, takırtı” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 23 Aralık 2015). Zülfikar'da da sözcük aynı anlamda bulunmaktadır (1995: 154). Tietze, sözcüğün *çakırda-* eyleminden geliştiğini düşünerek sözcükteki eki söz konusu eylemden türeyen yansımali addan (onomatopoetika) doğal hareket adı (nomen actionis) türeten –du > -tı olduğunu ileri sürmüştür (2002: 466).

1. Yansımali addan süreklilik ifade eden {+dAmA} / {+lAmA} anlamında yansıma adı yapar

a. “şakırtı/şakırdama, takırtı/takırdama”

*klıç **çakıldı**sı göklere çıktı*

döküldi kara kanlar yerde akdı (GZ, 212a/551)

güvüldi, güvül+dü biçiminde türeyen sözcük TaS.’de *güvü ~ gövi ~ güvüldü* varyantlarında “uğultu, hışırtı, gürültü” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 23 Aralık 2015). Zülfikar’da da sözcük aynı anlamda bulunmaktadır (1995: 154).

1. Yansıma addan süreklilik ifade eden {+dAmA} / {+lAmA} anlamında yansıma adı yapar
  - a. “uğuldama, çınlama”

*Ya ‘nî kulağa **şamzurıcağ** kulağdan **güvüldi** giderür (EM, 9a/1)*

*Ve çekirdeginüñ yağı kulağ **güvüldisine** ve kulağda olan **ğurda nâfi** ‘dur (EM, 18a/9)*

iñildü, iñil+dü biçiminde türeyen sözcük TaS.’de *iñildi ~ iñüldü* varyantlarında “inilti” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 23 Aralık 2015). Zülfikar’da da sözcük aynı anlamda bulunmaktadır (1995: 154). Tietze, yansımali sözcüklerden olduğunu belirterek “sancı ve üzüntüden çıkarılan kesik kesik sesler” anlamını vermiştir (2009: 400).

1. Yansıma addan süreklilik ifade eden {+dAmA} / {+lAmA} anlamında yansıma adı yapar
  - a. “inleme, inildeme”

*İbrāhim peygāmbēr ‘aleyhi’s-selām namāz, **ğururken** **ğurğudan iñildüsi** dört biñ adım yir giderdi (Mİ, 37a/6)*

2.2.5. [+e]

İşlek olmayan bir ektir. Erdal, ekin temel olarak ünlem takısı (vocative particle) olan (y)A’dan geliyor olabileceğini, ancak ET.’deki *Togana+ka, Yoluga+nñ* gibi çekim eki almış sözcükler ile {+k} ve {+çUk} ekleriyle genişletilmiş biçimlerin

kanıtladığı üzere söz konusu biçimin ET.'de özel adlar türetim eki olduğunun çok açık olduğunu söylemiştir (1991: 57).

2.2.5.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

görke, görk+e biçiminde türemiş bir sözcüktür. Sözcüğün tabanı ET.'de *körk* ~ *körg* varyantlarında “güzel, güzellik, görünüş” vb. (Caferoğlu, 1968: 116); DLT'te “güzel, güzellik” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 152, 339) anlamında tanıklanmaktadır. Sözcük SNB'da *yüzi gökcek ü tatlu dili faşîh // yūsufdan daḥı görk içinde melîh (10/1)* beyitinde de tanıklanmaktadır. TaS.'de ise *görk* “güzellik, hüsün, yüz güzelliği; meziyet, iyi huy; süs, ziynet” anlamlarında kaydedilmiştir. DS'de *görke*'nin ikinci hecesinde ilerleyici benzeşme ile /e/ > /ü/ ses değişimi sonucu görünümü olabileceğini düşündüğümüz *görkü* “görgülü (kimse)” sözcüğü bulunmaktadır (TDK, 22 Aralık 2015). Ayrıca TT.'de KY'da tespit ettiğimiz hem *Görke* hem de birleşik isim hâlinde *Görkebay* sözcükleri özel ad olarak kullanılmaktadır.

1. Addan özel ad yapar
  - a. “gösterişli, göz alıcı, görgülü (kimse)”

ṭaya eydür ben kılam tedbîr ü rāy

senün için bu işe iy görke bay (KY, 15b/576)

2.2.6. {+AK} ~ {+IK}

ET.'de {+Ak} ve {+Ik} biçiminde görülen bir ektir. Küçültme ve sevgi bildiren adlar meydana getirir (Gabain, 2007: 45; Bilgen, 1989: 19-20; Tekin, 1992: 80; Eraslan, 2012: 94). Erdal, nesne adlarının kendilerine benzer diğer adlardan türetildiklerinde {+AK} ekinin kullanımında bir çok metaforik anlamın oluştuğunu

belirterek *kapak*, *başak* vb. sözcükleri örnek vermiştir. Araştırmacı, bazı {+AK} türevlerinin kırsal adlar ifade ettiğini, ekin insan adlarından hayvan adları, hayvan adlarından insan adları ve aynı zaman da hayvan adlarından da yine hayvan adları türettiğini belirtmiştir (1991: 40-44, 74).

Batı Türkçesinde ek başlarındaki /g/ sesinin düşmesiyle ET.'deki ekin özellikle {+AK} allafonu ile {+GAK} ekiyle oluşan sözcükler birbirine karışmıştır. Söz gelimi Korkmaz, {+AK} ekinin ET.'deki {+GAK} ile ilişkisi olduğunu belirterek genellikle tek heceli kelimelerden benzetme ve küçültme işleviyle *başak*, *yolak*, *yanak*, *damak* vb. adların türediğini söylemiştir (2014: 120). Ancak Erdal'ın da belirttiği üzere (1991: 40, 75) *başak* ve *yolak* {+AK}, *yanak* ise {+GAK} ekiyle türetilmiştir. Zülfikar, ekin bir yerde bir noktada yoğunlaşma, toplanma ve darlık, küçüklük kavramları kattığını söylemiştir (2011: 54).

2.2.6.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

ağruk, Clauson sözcüğün *agrī*:- / *āgru*:- eyleminden türemiş ağır nesne, ağır yük” anlamında somut ad olduğunu ve sadece (?) GB 20. yy. Anadolu Ağızlarında *ağruk/avruk* yaşadığını söylemiştir (1972: 90). Tietze, sözcüğün etimolojisi hakkında yorum yapmayarak “ağırlık, yük” anlamına geldiğini aktarmıştır (2002: 113). DLT’te sözcüğe, Clauson’un da aktardığı üzere (1972: 90), “malın ağırlığı” anlamı verilerek *ağır agruk kayu.da kaldı* “ağırlık ve yük nerede kaldı” cümlesi örnek gösterilmiştir. Yine sözcük *agruk ağır işiñni adna.guka yüdüirme* “kendi yükünü başkasına yükleme” ifadesinde de görülmektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 49, 379). TaS.’de sözcük “ağrık (II) (ağruk): ağırlık, eşya, ev eşyası”; DS’de “ağrık (I): 1. eşya, yük, yolculukta önden gönderilen eşya, göç zamanı dönünce alınmak üzere bir yere bırakılan fazla eşya, ağırlık; 2. yatak, yorgan gibi şeylerin konulduğu yer, yüklük; 3. angarya iş, mânevi yük; 4. engel, mâni; avruk: (II): yaylaya götürülen eşya” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 14 Aralık 2015). Kanaatimizce sözcük {- (I)K} eylemden ad türetim ekiyle değil {+(I)K} addan ad küçültme ekiyle türemiştir.

1. Nitelik adından nesne adı yapar

- a. “yük, eşya”

eyitti naḳḳāša buyur tīzcek

çeriye baş olsun nite kim gerek

ne aḡruḳ kim vardur ḳamusın alup

ḳatı ihtiyāt eyleyüp saḳ olup (SNB, 141/3)

erkek, érk+ek ‘koç’ biçiminde türeyerek “dişinin zıttı (male)” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 223-224; Erdal, 1991: 41; Tietze, 2002: 735; Gülensoy, 2007: 339). Erdal ET.’de eril hayvanlar için kullanılan sözcüğün daha sona insanlar içinde kullanıldığını belirtmiştir. (1991: 41). Dolayısıyla *er+kek* biçimindeki çözümlene yanlıştır (Clauson, 1972: 223-224; Gülensoy, 2007: 339). DS’de “erkek (I): 1. beş yaşından yukarı olan tüylü erkek deve, 2. bir yaşından büyük erkek koyun” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 15 Nisan 2016).

1. Addan (hayvan adı) cinsiyet adı yapar

- a. “insan, hayvan ve bitkilerin dişiyi dölleyecek cinsten olanı” (TDK, 2011: 810)

Bir gün pāziṣāh ava vardı. Nāḡāh öñinden bir taḡ geçisi irkegiyile oḡlaḡyula geldi (MZ, 60b/8)

... bundan soñra şıḡır zekātın bildürelüm bilgil kim ḳaraca şıḡır ve şu şıḡırı irkegi dişisi birdür (Mİ, 22a/27)

2. Addan (hayvan adı) sıfat yapar

- a. “dişi olmayan”

bu bir gün için beslediler bizi

ki ḳurbān –çun olur erkek ḳuzu (KN, 78/8)

gerdek, Tietze sözcüğün *gird* ‘yuvarlak; çadır’ +*ak* biçiminde etimolojisini yaparak {+AK} küçültme ekiyle türediğini fakat Farsçadan geçtiğini belirtmiş asıl anlamını “yuvarlak çadır”, kullanımda ise “gelin ve güveyin düğün gecesi yalnız

kaldıkları oda” anlamında olduğunu söylemiştir (2009: 133). TaS.’de sözcük “girdek: gerdek” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 14 Aralık 2015).

1. Addan yer adı yapar

a. “gelin ve güveyin düğün gecesi yalnız kaldıkları oda”

gerdegi halvet buyurdılar kamu

kaldı gerdekde ikisi iy ‘āmū (KY, 52a/2060)

zīki getürdüm bu sözi ben aña

girür yūsuf zelīhāyla gerdege (YZ, 62/912)

karak, kara+ak biçiminde türeyen sözcüğün Clauosn, “göz bebeği” anlamına geldiğini temel anlamda “küçük siyah şey” anlamında ve muhtemelen tabanın küçültmeli biçimi olduğunu söylemiştir. Araştırmacı sözcüğün 14-15. yy. Osm.’da “göz bebeği (eyeball)” anlamından ziyade “göz” anlamında kullanıldığını belirtmiştir (1972: 652). Bilgen, “göz bebeği” anlamında küçültmeli ad olarak değerlendirmiştir (1989: 19). Erdal, sözcük {+AK} / {+IK} ekiyle sıfattan türemiş tek örnek olduğunu ve {+kInA} ekinin aksine anlamsal küçültme eklerinin hiçbirinin sıfatlarla türemediğini ifade etmiştir (1991: 43). TaS.’de sözcük “göz, gözbebeği, bakış, nazar” anlamında iken DS’de “karak (IV): bademcik” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 14 Aralık 2015).

1. Nitelik adından organ adı yapar

a. “göz”

gece gündüz işiyidi ağlamağ

*açılmazdı çatmış idi kaş **karağ** (SNB, 189/6)*

kavuk, Clauson sözcüğün *kav- eyleminden türeyerek hayvan ya da insanın “idrar torbası” anlamında edilgel ad olduğunu, sözcüğün asıl biçiminin Uygurcada bulunan *kaguk* olabileceğini ve 14. yy. Osm.’da da *kavuk* biçiminde bu anlamda kullanıldığını söylemiştir (1972: 583). Gülensoy, *kaḫ+(u)k* biçiminde etimolojisini yaptığı sözcüğün Eski Uygur Türçesi sözlüğünde *kavuk* “kabarcık”, DLT’te *kawuk* “sidiklik, mesane; kavuk” anlamlarında kaydedildiğini belirterek “içi boş şey”

anlamını vermiştir (2007: 479). DLT’de sözcük *kavuk* ~ *kawuk* varyantlarında “idrar torbası, mesane” anlamında kaydedilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 165, 415). TaS. sözcük “kavuk (kavık): mesane, sidik torbası; içi boş şey”; DS’de “kavuk [kavık (I), kavluh, kavluk (II), sidik torbası (insan ve hayvanlarda)]” varyant ve anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 14 Aralık 2015). Sözcüğün tabanı olduğunu düşündüğümüz *kav* EM’de ... *yılan kavı ve mersin yaprağı düütüzdürüp hasta apışup düütünine tura (54a/2)* ifadesinde “kabuk, yılan derisi” anlamında tanıklanmaktadır (Canpolat ve Önler, 2007: 151).

1. Addan metafor ile organ adı yapar
  - a. “idrar torbası, mesane”

Ve murād ol kim sınduğından oldur kim meşîme dirler bir kavuk gibi nesne olur oğlan anuñ içindedür (MZ, 9b/13)

Kaçan kavukda ki ‘arabca aña meşâne derler (EM, 52a/15)

koruk, kor+uk biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “henüz olgunlaşmamış ekşi üzüm” anlamına geldiğini belirterek *kor* ‘yoğurt mayası’+(u)k biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007. 544). TaS.’de sözcük “hurma koruğu: olmamış, ham hurma”; DS’de ise “yemeklere ekşilik vermek için limon tuzu yerine kullanılan ekşi pekmez; zeytinin çiçeği döküldükten sonra kalan ufak meyvesi; içi boş (kabuklu meyveler için); genç, taze, yeni yetişmekte olan” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 14 Aralık 2015; Gülensoy, 2007: 544).

1. Addan metafor ile yiyecek adı yapar
  - a. “olgunlaşmamış üzüm”

Koruk şovukdur, kurudur, ma’deyi bağırı şafrādan arıdur, karını bağlar (EM, 29a/3)

merdek, sözcük DLT’te “ayı yavrusu” *adıg merdeki* anlamında kaydedilmiş olup bazı Türklerin domuzu *toñuz merdeki* biçiminde adlandırdıkları belirtilmiştir (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014: 210). Erdal, sözcüğün Farsça *mard* tabanından {+Ak} ile türetilmiş bir sözcük olabileceğini ileri sürmüştür (1991: 41). Gülensoy, *mertek*

maddebaşını “yapıda kullanılan dört köşe veya yuvarlak sırık” biçiminde anlamlandırmıştır. Araştırmacı *mertekin* Eski Kıpçakça’da “tavan kirişi” anlamını ve DLT’teki anlamını aktarmıştır. Sözcüğün “çelik çomak oyunundaki çelik” *mer[r]t* tabanından {+Ak} küçültme ekiyle türediğini ileri sürmüştür. Araştırmacı, verdiği anlamın sırık ya da kerestelerin ayı ya da domuz gibi kuvvetli olmalarına benzetilerek verilmiş bir ad da olabileceğini ifade ederek Anadolu ağızlarındaki anlamlarını aktarmıştır. Bunların dışında sözcüğü Dankoff ve Nişanyan’ın Ermenice’den geçtiğini iddia ettiğini fakat Tietze’nin bu görüşü kabul etmediğini söylemiştir (2007: 600-601). DS’de “mertek: kestane ağaçlarını yontarak yapılan çit; kısa ve kalın tahta parçası; merdek: kalın kereste” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 13 Aralık 2015).

1. Addan (insan adı) hayvan adı yapar
  - a. (ünlem) “domuz, ayı yavrusu anlamından metafor ile ‘adam, herif’”

dönüp dedi şa’lūka pes nev-bahār

ki éy bed-güher merdek-i nā-be-kār (SNB, 326/1)

Eyitti: Hay merdek sen ādemi görüb neydidün bilmezsin gördükleri düşi nice bilesin dedi (MZ, 21a/12)

Eyitti: “Bire merdek! Bu néce nevrüzlıkdur ki biñ géce qaragısı toğdı.” (KN, 99/14)

oğlak, oğul+ağ biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, “küçük çocuk (kid), keçi yavrusu (young goat)” anlamlarına geldiğini ve tabanın küçültmeli biçimi (diminutive form) olduğunu söylemiştir (1972: 84-85). Bilgen, küçültmeli ad olarak değerlendirmiştir (1989: 19). Erdal da tabanın küçültmeli biçimi olarak zıt yönde aynı anlamsal ilişki kurduğunu söylemiştir (1991: 41). Gülensoy, etimolojisinin *oğla+k ya da oğul+(a)k biçiminde olduğunu belirterek “keçi yavrusu” anlamına geldiğini ifade etmiştir (2007: 613). DS’de “keçi yavrusu, oğlak” anlamında *ovalak* ve *ovlamak* sözcükleri bulunmaktadır (TDK, 13 Aralık 2015; Gülensoy, 2007: 613).

1. Addan (insan adı) hayvan adı yapar
  - a. “keçi yavrusu”

bir kiçi oğlağı boğazladılar

derisiyle etini gizlediler (KY, 6a/188)

bir oğlağ boğazladılar kanına

bulaşdurdılar yūsufuñ tonına (YZ, 9/129)

Nāgāh ömünden bir tağ geçisi irkegiyle oğlağıyla geldi. Oğlağ girürak kaldı, şāh oğın oğlağa karşı dutdı (MZ, 60b/8-9)

ğıda oğlağ eti ve tavuğ eti ve firik eti véreler kavrulmuş (EM, 48b/9)

ortak, Clauson sözcüğü *ortuk* ~ *ortok* biçiminde maddebaşı yaparak “eş (partner)” anlamında küçültmeli bir ad olduğunu, ancak ekin işlevinin sözcükte belirsiz olduğunu, KD Alt., Tel.’de *ortok*, K Kır.’da ve diğer yerlerde *ortak* biçiminde yaşadığını söylemiştir (1972: 205). Bilgen, *ortu* ~ *orta* tabanından türediğini söyleyerek sözcüğü küçültme adı olarak değerlendirmiştir (1989: 19). Gülensoy, **orta+k* ~ *urta/urto/urtu+k* biçiminde etimolojisini vererek “birlikte iş yapan” anlamına geldiğini ifade etmiştir (2007: 632). TaS.’de sözcük *ortak katmak* “şirk koşmak, ortağı bulunduğunu kabul etmek”, ve *ortaklu* “ortağı, eşi bulunan” maddebaşlarında görülmektedir. DS’de ise “ortak: 1. arkadaş, 2. kardeş, 3. [->ortakçı] tarlayı, ürünü tarla sahibiyile yarı yarıya pay etmek üzere ekip biçen çiftçi” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 13 Aralık 2015). SNB, KN ve MÍ’de *ortağlık* sözcüğünde taban olarak da kullanılmıştır.

1. Addan durum adı yapar

a. “birlikte iş yapan kimselerden her biri, eş” (TDK, 2011: 1815)

bu işde senüñ ile ben ortağam

yüzin şāzıllıguñ niçün örte gam (SNB, 292/10)

yazğil evvel tañrı adın iy kişi

ortağı yok oğlı kıızı beñdeşi (KY, 23b/907)

... nitekim ol üç ortağ işledi (MZ, 18a/9)

Ortaqlaruña hıyānet kılma (KN, 189/3)

... pādişāhlıqda ortaǵuñ yoqdur beñdeşüñ yoq (Mİ, 26b/31)

solak, sol+ak biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, *sol* > *sola- eyleminden türediğini ileri sürerek “temel anlamda “soldaki mukim (situated on the left)” vb. anlamına geldiğini, muhtemelen Moğolca *soloǵay* sözcüğünün kökeni olduğunu ve GB Osm.’da “sol elini kullanan (left-handed)” anlamında, diğer lehçelerde ise Moğolcadaki biçimiyle bu anlamda kullanıldığını söylemiştir. Araştırmacı Osm’da ayrıca sözcüğün metafor ile “sultanın koruması” anlamında da kullanıldığını belirtmiştir (1972: 826). Erdal, DLT’te ve Kıpçakçada “dalak” anlamında olmasına dayanarak organ adları türeten {+GAK} ve {+AK} içerisinde değerlendirmiş ve sözcüğün yönlendirmeli bir terimden (a term of orientation) türediğini ifade etmiştir (1991: 75). DLT’te “dalak” anlamında kaydedilen sözcüğün Kıpçakçada t > s değişimi sonucu oluştuğu belirtilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 178). Ancak Erdal’ın *sol* tabanından getirmesi bizce de daha mantıklıdır. Gülensoy, *söl+ak* biçiminde etimolojisini vererek “sol elini kullanan kimse” anlamına geldiğini, DLT’te bu anlamda **söl+a-muk* sözcüğünün bulunduğunu aktarmıştır (2007: 795). TaS.’de “eski Osmanlı devrinde padişahın özlük muhafızı olan yeniçeri” anlamında kaydedilirken DS’de “aşık kemiği; meyve düşürmek için ağaca atılan sopa; araba teknesini tekerlek bölümüne tutturulan kalın, demir çivi; hep bir yana koşulan hayvan; ağıl; inatçı, ters (kişi ya da hayvan); beceriksiz; değersiz; kullanışlı olmayan, ters gelen” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 14 Aralık 2015).

1. Addan nitelik adı yapar
  - a. “sol elini kullanan kimse/hayvan”

*Ve nişānı oldur ki atlar kişneyecek ol kişnemeye ve dāyim kulaǵı yapırılmış ola. Ve bir daǵı **solak** at-dur. Ve ol, yatlu olur ve çok yañlış işler. Nişānı oldur ki bir yerden geçecek evvel sol elin basar (KN, 98/9)*

sülük, Gülensoy sözcüğün Eski Uygur Türkçesi sözlüğündeki (Caferoğlu, 1968: 214) *sül* “irin, cerahat” sözcüğüne {+(ü)k} ekinin eklenmesiyle “*irin emen” anlamında türediğini ileri sürmüş ve sözcüğü “sülüklerin örnek asalak hayvanı”

olarak anlamlandırmıştır (2007: 819). DS’de sözcük “sülük (I): cevizin erkeklik organı; sülük (II): sarkıt akarken buz tutmuş su; sülük (III): asma fışgını; sülük (IV): salyangoz” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 13 Aralık 2015).

1. Addan hayvan adı yapar
  - a. “sülüklerin örnek asalak hayvanı”

şoricı bigi ol ırurupdur şorar

ne şormah sülük bigi kanın şorar (SNB, 205/14)

topuk, top+uk biçiminde türeyen sözcüğü Clauson *tobık* olarak maddebaşı yapmış ve tabanın küçültmeli biçimi olduğunu, temelde “top (ball), fakat daha çok metaforla “yumru gibi yuvarlak kemik”, genellikle “topuk kemiği (ankle bone) ve “diz kapağı (knee cap)” için kullanıldığını söylemiştir (1972: 437-438). Bilgen, “topaç” anlamında küçültme adı olarak yorumlamıştır (1989: 20). Erdal, “topuk kemiği ve el bileği kemiği (wrist bone)” anlamına geldiğini belirterek sözcüğü organ adı olarak değerlendirmiştir (1991: 43). Gülensoy, *to-p+(i)k* biçiminde etimolojisini vererek DLT’te “topuk; top, çöğenle vurulan top; topaç” şeklinde kaydedildiğini aktarmış ve “ayağın toparlakça olan alt bölümü; ökçe” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 916). TaS.’de sözcük “topuk çalmak: insan ve hayvan yürürken iç topuklarını birbirine çarpmak” maddebaşında görülmektedir. DS’de ise “topuh: ayak bileği; topuk (I): [-> toruk (II)] tepe, en yüksek yer, uç; topuk (II): dalganın kıyıya yakın çatladığı yer; topuk (III): deve yavrusu; topuk (IV): badem ve ceviz büyüklüğünde yumru kökleri olan bir çeşit ot; topuk (V): deniz ve göllerde sonradan oluşan adacıklar” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 13 Aralık 2015).

1. Addan organ adı yapar
  - a. “ayağın toparlakça olan alt bölümü”

çağırmağdan oldı dimāği kuru

topuğna şu indi ıruru ıruru (SNB, 224/15)

Assı-çün deñize girme; zîrā deñiz assısı topuğa gelir, ziyāni boğaza çoğar (KN, 139/12)

Arapça Farsça Türkçe

الكعب   بزول   *topuk* (EM, 70a)

... birisi *dağı* ayak *yumağdur* ayak *dağı* **topuk**dan aşağısıdan **topuğı** *dağı* bile *yumağ* gerekdür (Mİ, 8b/26)

2.2.7. {+AK}

ET.'de {+GAK} biçiminde görülen bir ektir. Gabain, ekin küçültme ve kuvvetlendirme anlamı kattığını söylemiştir (2007: 45). Erdal, ekin metafor ile organ adları türettiğini belirtmiştir (1991: 40-44, 74). Bilgen, küçültme adları türetim eki (1989: 17), Eraslan ise küçültme ve kuvvetlendirme ifadesi veren ve organ adları türetim eki olduğunu aktarmıştır (2012: 97).

Gülsevin ve Şahin de organ adarında görülen bir ek olduğunu belirtmiştir (1997:117; 2009: 55).

2.2.7.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

bögrek, böğür+ek biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, *bögür*'ün küçültmeli biçimi olduğunu, orta dönemden önce tanıklanmadığını ve *bögür* ~ *bögrek* sözcüklerinin eş anlamlı olduğunu söylemiştir. Çeşitli lehçelerde görünümü veren araştırmacı 14 - 19. yy.'a kadar tanıklanan *bögrek*'in yerini günümüzde *böbrek*'in aldığını belirtmiştir (1972: 328). Erdal da sözcüğün “böbrekler” anlamındaki *bögür*'den “böbrek” anlamına gelen bir sözcük olduğunu ifade etmiştir (1991: 76). Tietze, *böbrek* olarak maddebaşı yaptığı sözcüğün *bögür*+(e)kten geldiğini belirterek “iç organlardan biri” anlamını vermiş ve sözcükteki eki de küçültme eki olarak değerlendirmiştir (2002: 379). Gülensoy da **bögür+ek* biçiminde etimolojisini yaparak sözcükteki eki küçültme eki olarak yorumlamıştır (2007: 169). TaS.'de sözcük *böbrek* ~ *böbrük* varyantlarında, DS'de de çeşitli varyantlarda kaydedilmiştir

(TDK, 9 Aralık 2015). KN’de sözcük *ķullara buyur ki anuñ bögrin avsunlar ve görsünler hiç ağrı veya şiş var mı? Eger varısa bağıryıla ıalak ağrısidur(93/2)* ifadesinden hareketle “insan ve hayvan vücudunun kaburga ile kalça arasındaki bölümü” anlamına geldiği anlaşılmaktadır (Doğan, 2011: 322). Dolayısıyla 14. yy. EAT’nde *bögür* ile *bögrek* eş anlamlı olmadıkları için başta küçültme işlevi katan ekin zamanla sözcüğü türev durumuna yükselttiği söylenebilir.

1. Addan organ adı yapar
  - a. “böbrek”

... *bögrekde ve kavukda olan ıaşı eridiür (EM, 16b/4)*

dalak ~ **ıalak**, sözcüğün etimolojisi hakkında Clauson ve Tietze bir değerlendirme yapmamıştır (1972: 495; 2002: 550). Erdal, Arat’ın Heilk II 1,2 ve 85’te aynı anlamı veren *tal* sözcüğüne dayanarak sözcüğün söz konusu ekle türediğine inandığını ve bu görüşün ise sadece bir hipotez olduğunu söylemiştir (1991: 75-76). Tekin, sözcüğün {+Ak} eki ile türediğine Erdal’ın şüpheye yaklaşmasını yersiz bulmuştur. Ona göre de Heilk II’deki *tal* (spleen) ifadesi “kol (branch)” anlamındaki *tal*’dan tamamen farklı anlamdadır ve *tālak* sözcüğünün tabanını oluşturmaktadır. Araştırmacı bu sözcüğün Tkm.’de *dālak*, Yak.’da ise *tal* biçiminde yaşadığını belirtmiştir (Tekin, 2013c: 404). Gülensoy da sözcüğün **tāl+ak* biçiminde çözümleyerek sözcükteki eki küçültme eki olarak değerlendirmiştir (2007: 261-262). EM’de *ıalaklı* sözcüğünde taban olarak da kullanılmıştır.

1. Addan organ adı yapar
  - a. “iç organlardan biri”

Eger var-ısa bağıryıla ıalak ağrısidur (KN, 93/3)

Yan ağrısına ve ıalak ağrısına fāyide éder (EM, 7a/6)

dirsek, ET.’de *tirsgek* biçiminde görülen bir sözcüktür. Clauson, etimolojisinin net olmadığını belirterek “kolun ek yeri (elbow), arpacık (stye) anlamlarında türemiş bir ad gibi durduğunu söylemiştir (1972: 553). Bilgen, *tir-s-gek* biçiminde etimolojisini yaparak söz konusu ekle türemiş “dirsek” anlamında

küçültme adı olduğunu ifade etmiştir (1989: 17). Erdal, “kolun ek yeri (elbow)” anlamına geldiğini ve *tiz* “bacağın eklem yeri” sözcüğüyle ilgili olduğunu belirterek {+GAk}, {+AK} türetimlikleri içerisinde değerlendirmiştir (1991: 74). Tietze “kolun ek yeri” anlamında ele aldığı sözcüğün etimolojisi hakkında yorum yapmayarak T. Tekin’in *dirsek*’in ilk hecesini *diz* sözcüğünün kökü olan *dir*’e r > z değişimi ile bağladığını aktarmıştır (2002: 628). Gülensoy, **ti:r+s+gek* biçiminde etimolojisini yaparak “arpacık, it dirseği; dirsek” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 289). TaS.’de *dize dirsek dayamak* “dirseği dize koymak” maddebaşında yer alırken, DS’de ise sözcük “arpacık denilen göz hastalığı; buğday, arpa vb. bitkilerin saplarının sert kısımları” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 9 Aralık 2015).

1. Addan organ adı yapar
  - a. “kolun ek yeri”

eger dirsegümden kolum üzeler

ve ger karşıdan şüretim bozalar (SNB, 170/1)

eñek, eñ+ek biçiminde türeyen sözcüğün Clauson temel olarak “alt (lower), alt çene (jawbone), çene (chin)” anlamlarına geldiğini daha sonra daha çok “çene” anlamında kullanıldığını söylemiştir. Ayrıca çeşitli lehçelerdeki varyantlarını aktaran araştırmacı 14. yy. Osm’da “çene” anlamında kullanıldığını belirtmiştir (1972: 183). Tietze, dört farklı maddebaşı yaptığı sözcüğün ilkinin “çene” anlamında aktararak etimolojisi hakkında bir yorum yapmamıştır (2002: 723). Gülensoy, **eñ ‘yanak’ +(e)k* biçiminde etimolojisini yaparak “çene” anlamına geldiğini ifade etmiştir (2007: 333). TaS.’de sözcük “eñek: çene, çene kemiği; gerdan”; DS.’de “enek (II): 4. alt çenenin oynak yeri; egek (II): alt çene kemiği; enk: 1. çene kemiklerinin birleştiği yer” anlamlarında kaydedilmiştir. Ayrıca DS’de “en (III) {enk-2}: 1. parmağın ek yeri, eklem” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 9 Aralık 2015, Gülensoy, 2007: 333).

1. Addan organ adı yapar
  - a. “çene, çene kemiği”

elin eñegine uruban tırur

ne kim ‘aybum olsa yüzüme urur (SNB, 375/2)

... béli ince **eñegi** gird tudağı kızıl dişleri aķ ola (KN, 88/7)

... öldükden soñra gözlerin yumalar enegi altundan bir destâr-ıla yukaru başına bağlayalar (Mİ, 20a/9)

daşak ~ **taşak**, taş+aķ biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, temel anlamda “küçük taş”; kullanımda ise “haya (testicle)” anlamına gelen küçültmeli (diminutive) sözcük olduğunu söylemiştir (1972: 562). Erdal da sözcüğün taş (stone)”sözcüğünden ya da diğer organlara nazaran dışta bulunduğu için dış anlamındaki taş’tan türeyerek “hayalar (testicles)” anlamına geldiğini ifade etmiştir (1991: 75). Tietze de sözcüğün vücut parçalarını betimleyen {+Ak} ile türediğini belirtmiştir (2002: 566). Gülensoy, “erkeklik aygıtı” anlamını verdiği sözcüğün “dış, dışarıda olan” anlamındaki tās’tan türediğini söyleyerek “taş, kaya” ile ilgisinin olmadığını çünkü bu organın diğer organlara göre dışarıda olması dolayısıyla uygun olmadığını söylemiştir. Araştırmacı Eren’in {+(A)k} küçültme ekiyle türediğini belirtmesine (1999: 396) bu yönüyle itiraz etmiştir (2007: 866).

1. Addan organ adı yapar

a. “haya”

... kuyruğı ince, **daşığı**, göz [ve] kirpügi kara ... Eger **taşığı** ve budları arası ve eli ayağı ve tuynağı ve sırtı ve yilisi ve kuyruğı kara olursa eyü olur (KN, 97/2-8)

kulağ ~ **kulağ** ~ **kulağ**, sözcüğü Clauson *kulkak* sözcüğüne gönderimle açıklamıştır. Araştırmacı “kulak (earn)” anlamındaki *kulkak* varyantın en eski biçim olabileceğini ve *kulhak* varyantının da bulunduğunu söylemiştir. DLT’te, Clauson ve Erdal’ın da aktardığı üzere, *kulak* biçiminin *kulhak* ve *kulkak*’tan daha doğru olduğu belirtilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 165). Erdal, *kulkak* şeklinde maddebaşı yaptığı sözcüğün etimolojisini *erñek*⁵⁰ sözcüğünün insanbiçimcil⁵¹ (antropomorphic) açıklamasına dayanılarak *kul* “köle” sözcüğünden türediğini ifade etmiştir. Ayrıca araştırmacı herhangi birinin *kul+ak* “küçük köle (little slave)” biçiminde küçültme

⁵⁰ Erdal, *erñek* “parmaklar” sözcüğünü *er+en+ek* biçiminde etimolojisini yaparak *eren* “adamlar” sözcüğünün topluluk adı olduğunu, parmakların da birliktelik oluşturması dolayısıyla *eren* tabanından türediğini ileri sürmüştür (1991: 75).

⁵¹ Bu çeviri için bk. (Teres, 2009: 74).

eki {+Ak} ile türetilmiş olarak ele alabileceğini de belirtmiştir (1991: 75). Gülensoy, “başın her iki yanında bulunan işitme organı” anlamında aktararak *kul-“işitmek” eyleminden –gak / -kak ile türediğini ileri sürmüştür (2007: 565). TaS.’de sözcük *kulaḥ* varyantında kaydedilmekle birlikte *kulak çirkki*, *kulak asmak* gibi birçok maddebaşında da bulunmaktadır. DS’de ise sözcük bir organ adı olarak değil daha çok küçültme eki {+Ak}’ın kattığı çok sayıda anlamda kaydedilmiştir (TDK, 9 Aralık 2015). Mİ’de *kulaksız* sözcüğünde taban olarak görülmektedir.

1. Addan organ adı yapar
  - a. “başın her iki yanında bulunan işitme organı”

ögi şaşururdi çeri güvüsi

***kulaḥ** şaḡır eylerdi oḡ civusı (SNB, 183/3)*

çünki vardı girdi ya ‘ḡub evine

*bir ün geldi daşradan **kulaḡ**na (YZ, 10/138)*

bu beş günlük ‘ömür bu ḡarca yetmez

*şaḡır mı **kulaḡ**uñ niçün işitmez (RN, 14a/125)*

***kulaḡ** dut diñlegil sen işbu sözi*

çevirmegil bu sözde isra yüzi (KEMŞ, 3b/50)

*Bu yañadan bir cānavar gelür, ḡuyruḡı uzun **kulaḡ**ları büyük... (MZ, 40a/5)*

*Bu ḡaber Şāḡib **kulaḡ**na degdi (KN, 167/9)*

*Ya ‘nī **kulaḡ**a ḡamzurıcaḡ, **kulaḡ**dan güvüldi giderür (EM, 9a/1)*

*... pes **kulaḡ**ları içindeki ve taşındaḡı büklümleri ve göbek icine ... (Mİ, 8a/34)*

- b. “(met.) duyan işiten biri”

dédi hey ne söylersin eyleme lāḡ

*ki divāruñ ardında olur **kulaḡ** (SNB, 116/3)*

yañak, Clauson sözcüğün, *ya:n*'dan türeyen **ya:nga:k* sözcüğünün büzülmüş biçimi olduğunu belirtmiş ve “elmacık kemiği (cheekbone)” genel olarak ise “yüzün bir bölümü (cheek)” ve metaforla “herhangi bir şeyin yan bölümü” anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 948). Erdal, sözcükteki /ng/ > /ñ/ değişiminin ekin arkaik bir ek olduğunu doğruladığını ileri sürmüştür (1991: 75). Gülensoy, “yüzün göz, kulak ve burun arasındaki bölümü” anlamında aktardığı sözcükteki eki küçültme ya da pekiştirme anlamı veren ek olarak değerlendirerek *yān[/ng]+(ğ)ak* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 1053). SNB’da sözcük *yañaqlu* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan organ adı yapar
  - a. “yüzün göz, kulak ve burun arasındaki bölümü”

yañağı kızıl şanasın nār içi

deri nite kim düşe gül üzre çi (SNB, 157/13)

tudağından şekker olurdu kesād

yañağından alma eylerdi mezād (KY, 9a/309)

bārgāha qarğa yañağı odi düttünine boyanub dehl̄z sürür (MZ, 66a/5)

‘Alāmeti öyken qatı ağıryup tokımaq ve nefes tar olmaq ve gözler ve yañaqlar kızıl olmaq (EM, 48a/3)

- b. “(met.) yüz”

gül yañağı şoldı nergisi türāb

lāle rengin dökdi la‘l oldı ħarāb (KY, 15a/563)

2.2.8. {+An}

Eski bir çokluk ekidir. Gabain, ekin küçültme değil çokluk eki olarak kabul edilmesi gerektiğini ve ayrıca sadakat, kuvvetlendirme ifade ettiğini söylemiştir

(2007: 44, 62). Tekin, ekin çokluk işlevinin ET. döneminde artık kaybolduğunu ancak bazen bağlamdan hareketle çokluk bildirdiğini belirtmiştir (1992: 81). Bilgen, çokluk adı yaptığını ifade etmiştir (1989: 12). Erdal ve Eraslan da eki türetimlikler içerisinde değerlendirmiştir (1991: 91-92; 2012: 94).

Gülsevin, ekin kategori eki olarak çokluk yaptığını ve kalıplaşmış sözcüklerde görüldüğünü ifade etmiştir (1997: 115). Şahin de ET.'de çokluk eki olarak kullanılan ekin, daha sonraki dönemlerde işlevini kaybederek bazı sözcüklerde kalıplaşmış hâlde kullanılmaya devam edildiğini söylemiştir (Şahin, 2009: 55).

2.2.8.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

eren, er+en biçiminde {+An} ekinin kalıplaşması ile oluşan sözcüğü Clauson, tabanın düzensiz çoğulu olarak değerlendirmiş ve muhtemelen “adamlar (men)” anlamına geldiğini söylemiştir. Araştırmacı sözcüğün *oğlan*'daki gibi çok daha önce yapısı unutulmuş teklik ifade ettiğini, tüm lehçelerde genellikle “erkek adam (real man), savaşçı adam (fighting man)” vb. anlamlarda yaşadığını ve 14. yy. Osm.'da “adam (male); erkek adam, yiğit (real man); tecrübeli kişi (man of experience)” anlamlarına geldiğini aktarmıştır (1972: 232). Tietze, sözcüğün, “erler; er, yiğit, kahraman, yüksek şahsiyet; erkekler; yiğit, cenkçi” anlamlarına geldiğini ve tek kişi için bile saygı hitabı olarak kullanıldığını söylemiştir (2002: 732). Bilgen, “adamlar” anlamında sözcüğe yer vermiştir (1989: 12). Erdal, sözcüğün ikiden fazla üyesi olan doğal bir topluluğu ifade ettiği için *erñek* “parmaklar” sözcüğünde taban olarak kullanıldığını ifade etmiştir (1991: 91-92). Gülensoy, “ermiş kişi, evliyâ” anlamına geldiğini belirterek EUTS'de “yiğit, asil kimse, kahraman” MA'da “kişi, insan” anlamında kaydedildiğini ve sözcüğün düzensiz çokluk eki ile oluştuğunu söylemiştir (2007: 336). TaS.'de “eren (erenler): 1. erkek; 2. kahraman, bahadır, babayiğit; 3. erler, yiğitler, kahramanlar; 4. Allaha ermiş kimse; 5. rical, tecrübeli, akıllı kimseler” anlamlarında kaydedilmiştir. DS'deki “eren (III): dirlik, erinç; eren (IV): dost; eren (V): ölü çıkan eve komşuları tarafından götürülen yemek”

maddebaşları da söz konusu sözcük ile alakalı olmalıdır (TDK, 19 Aralık 2015).
SNB’da *erensiz* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan nitelik adı yapar
  - a. “yiğit, savaşçı”

*bularuñ bigi key **eren** görmedüm*

yara yara kılıç uran görmedüm (SNB, 187/5)

didi bunlar eyle itse anlara

*kimse karşı turamaz **erenlere** (KY, 38b/1505)*

vardı ol ibn-i ‘ata gördi anı

*ceng içinde ol **erenler** aşlanı (GZ, 198b/141)*

*key **erenlerdürür** zindāni bekler*

bahādurlar demir yürekli erler (RN-7a/46)

*... **erenler** terkeşinde bir oğ kalursa dağı düşmenden yüz döndürmezler (MZ, 22a/5)*

- b. “Allaha ermiş kimse”

Ḳamu ḳuds ehli bu şudan iḳerler

*Anı eyle düzetmişler biñ **erenler** (KEMŞ-12a/229)*

*sözile irdi **erenler** tañrıya*

tañrı sözün işidesin bi-riyā (KY, 47b/1885)

bıraḳ cümle işi ḳıl şabr u tedbīr

***eren** gönlinde olur şarıla yir (RN-29b/290)*

*Çün Tanrı te‘ālā anı **erenler** şafında andı (MZ, 37a/10)*

*Dilersen ki tamām **erenlerden** olasın, kendüzüñe revā görmedüğüñi ayruğa revā görme (KN, 46/6)*

c. “erkek”

Haḳ te ‘ālā ‘avretları erenlerine mahkūm kıldı (MZ, 14a/12)

Ve bilgil ki ‘avratlar ğayreti-çün erenlerin helāk eylediler (KN, 103/5)

... ammā ‘avratlar ard şafda durmaḳ gerek erenlere ğarıřmamaḳ gerek eger er adam yanına şursa er adamuñ namāzı revā olmaz (Mİ, 17a/32)

d. “rical, tecrübeli, akıllı kimse(ler)”

İmdi bu hikāyeti anuñçün didüm kim: Olmaya biz daḳı ‘ilm ü dāniř da ‘vīsin kılub erenler maḥfiline girevüz (MZ, 21a/13)

oğlan, oğul+an biçiminde {+An} ekinin kalıplaşmasıyla oluşan sözcüğün Clauson, aslında “çocuklar (sons)” anlamında çokluk belirttiğini, daha sonra ise *oğul*’un “çocuk”, *oğla:n*’ın “delikanlı (boy), hizmetçi (servant), muhafız (bodyguard)” anlamına geldiğini ve 14. yy. Osm.’da “sözcüğün kız ya da erkek için “çocuk (son); yavru (child)” anlamında kullanıldığını aktarmıştır (1972: 83-84). Bilgen, “oğullar” anlamında sözcüĝe yer vermiştir (1989: 12). Erdal da bazı baĝlamalarda sözcüğün çokluk anlamını koruduğunu belirtmiştir (1991: 93). Gülensoy da sözcüĝü “erkek çocuk; yetişkin erkek” anlamlarında kaydetmiştir (2007: 613-614). TaS.’de sözcük “(erkek olsun, kız olsun) evlat; erkek çocuk, yavru” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Aralık 2015). EM’de *oğlan aşı; ki aña kınduz tařaĝı dەرler pārsice cāvřırđür, issidür, kırudur ve ol bir aĝacuñ pusıdur (6a/14)* ifadesinde *oğlan aşı* “cavşir otu ve bu ottan elde edilen tıbbî zamk” ve *oğlan yeri* “rahim” (Canpolat ve Önler; 2007: 87, 169) MZ, KN ve Mİ’de *ādem oğlanı* “insanoĝlu” söz öbeklerinde de tanıklanmaktadır. DS’de de “oĝlanařı: bir çeşit zamk” maddebaşı bulunmaktadır (TDK, 19 Aralık 2015). SNB, KY, MZ, KN, GZ, EM, Mİ’de *oĝlancuḳ* ve KN’de *oĝlanlıḳ* sözcüğünde de taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan nitelik adı yapar

a. “çocuk, evlat (kız ya da erkek)”

dédi ger benüm oĝlanum olmaya

nite t̄ac u taht ayruĝa ħalmaya (SNB, 27/13)

biş **oĝlan** toĝdı bunlar iki kız

uş tamām oldu kışsa iy ‘azīz (KY, 52b/2089)

eyitdi siz yitürdüñüz ol **oĝlanı**

tonında ħurduñ nişānı pes ħanı (YZ, 10/149)

‘avrat **oĝlan** ün idiüp kıldı figān

hem yalınçaĝ oldu ħılıçlar ‘ayān (GZ, 211b/534)

*Kız eyitdi: Er **oĝlan** ni‘metdür, bu cihān ni‘meti, sebab-i ħasenātdur ve kız **oĝlan** mihnetdür ve bu cihān mihneti, sebab-i maĝfiretdür (MZ, 17a/9-10)*

Nesneñ senüñ ħatuñda ‘azīzdür déyü ‘avratdan, **oĝlandan** dartınma (KN, 100/13)

*bilgil kim cenāze er olsa er niyyetin ide ‘avrat-ısa ‘avrat diyü niyyet ide bālig olmamiş **oĝlan** ya kız oĝlan olsa aña niyyet ide (Mİ, 19b/24)*

b. “bebek”

pādişāh eydür delü misin yigit

nice söyler uşbu genç **oĝlan** eyit (KY, 18a/672)

döndi eydür yeñi toĝmış genç **oĝlan**

nice söyler söylemez bilmez lisān (YZ, 38/554)

*Murād ol gemiye giden ħuldan, ana ħarnındaĝı **oĝlandur** kim evvel yaradıldı nuffeden (MZ, 9b/11)*

*Yigirmi yédinci bāb, **oĝlan** beslemegi bildürür (KN, 104/4)*

*Ve yüklü ‘avrat, çekürdegin yérise **oĝlanın** düşürür (EM, 5b/12)*

*... **oĝlan** doğuran daĝı kırĝ gün arısız olur (Mİ, 8a/21)*

c. “yetişkin delikanlı, genç, erkek evlat”

süheyl iñen **oğlandır** nev-cüvân

olup yigit **oğlan** olur yél kıovan (SNB, 174/15)

oğlın **oğlanlarına** ışmarladı

yavı kıadı bize ne ışmarladı (KY, 6b/216)

döndi Ya ‘kıub **oğlanlarına** söyledi

mıřruñ issi sizüñ-ile n’eyledi (YZ, 68/1003)

aldı t̄ābut eline zerrīn t̄āsı

oğlana didi iy yigitler h̄āşı (GZ, 276a/2458)

İy **oğlanlarum**, hiç tevīl ve hiç ta‘līl birle yavuzlarla bilişlik eylemeñ (MZ, 7b/9)

Ve eger yigitler, **oğlanlar** meclisi ola, sebük t̄ārīk-ler çal (KN, 153/9)

d. “kız” sözcüğü ile birlikte “yetişkin kız çocuk” metaforla da “bakire”

Kız oğlan bulıcağ t̄ul ‘avrat alma (KN, 101/8)

e. “hizmetçi” (Boz, 2012: 392)

bu nefis **oğlanları** toğuz kişidür

nifāk u şirk anlaruñ işidür (RN, 5b/30)

Ve ol kıula maķremedārlık v̄erdi. Yüzin yuduķca ol kul maķreme v̄erürdi ki yüzin silerdi, ḡerü ol kıula v̄erürdi. Bir gün meger **oğlan** gözine hoş geldi (KN, 67/15)

yalman, Gülensoy sözcüğün *yā-l+man biçiminde etimolojisini yaparak “eğik, eğinik, mail; sarp, dik; kesici ve batıcı araçların kesen ve batan bölümü” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 1046). Kaçalin, ise “kesici aletlerin demir ya da çelik olan kesici kısmı” anlamına geldiğini belirterek sözcüğü yal-ım+an biçiminde çözümlemiştir (2006: 245). TaS.’de sözcük “kılıcın, kamanın, bıçağın, mızrağın, süngünün ağzı veya ucu”, DS’de ise “yalman (I): eğri, yanlamasına (kesme, gitme vb. için); yalman (II): mızrak ucu; yalman (III): bulgur döğülürken kullanılan tahta karıştırıcı; yalman (IV): ağaç parçası; yalman (V): ufalanmaya

elverişli, kaypak, yumuşak; yalman (VI): dik, sarp; yalman (VII): dözgün, parlak, yassı taş” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 19 Aralık 2015). DLT’de *yalım kaya* ifadesi “sarp, yalçın dağ” olarak belirtilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 356). TaS.’de de *yalım/yalum* “yalın, yalçın, sarp, sarp yer” anlamında maddebaşı yapılmıştır. Kanaatimizce *yalım* metafor ile “kesisici/batıcı aletlerin kesen/batan tarafı” anlamında da kullanılarak {+An} ekinin kalıplaşması ile *yalım+an* > *yalman* şeklini almış olmalıdır. Bundan dolayı da TüS.’de *yalım* sözcüğü için ikinci anlam olarak aktarılan “kılıç, bıçak gibi kesici araçların keskin yüzü” ile *yalman* için üçüncü anlam olarak verilen “kesici ve batıcı araçların kesen veya batan bölümü” ifadeleri benzerlik göstermektedir (TDK, 2011: 2513-14).

1.Addan nitelik adı yapar

a. “kesici aletlerin demir ya da çelik olan kesici kısmı”

kılıç yalmanı nite kim ıldırım

neye uğrasa eyler idi yarım (SNB, 172/9)

2.2.9. [+el]

İşlek olmayan bir ektir. Yalnızca bir sözcükte tanıklanmıştır.

2.2.9.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

çepel, Tietze sözcüğün Farsçadan geçtiğini ileri sürerek iki maddebaşı hâlinde vermiştir. Bunlardan ilkinin “kirli, pis” anlamına geldiğini, bu anlamdan geliştiğini, ikincisinin ise “pislik; ayıklanmamış, pislikten arınmamış hububat” anlamına geldiğini aktarmıřtır⁵² (2002: 497). Gülensoy ise sözcüğün *çöp+(e)l*’den “içinde sap, taş, toprak gibi yabancı madde bulunan tahıl; çalı, çırpı, çer çöp; çamur,

⁵² Araştırmacı *çöpel* sözcüğünün de *çepel*’den *çöp* sözcüğünün tesiri ile değiştiğini belirtmiştir (Tietze, 2002: 535). Gülensoy ise *çöp* maddebaşında *çöpel* sözcüğüne de değinerek *çöp+el* biçiminde yorumlamıştır (2007: 255).

pislik” anlamlarına geldiğini ve sözcüğün tabanında *çöp* > *çep* /ö/ > /e/ değişmesi olduğunu ifade etmiştir (2007: 231). TaS.’de sözcük “çepel (cipil): 1. kirli, pis, murdar; 2. pislik; 3. bataklık”; DS’de “çepel (I) [çeper (V), çepir (I)] çamur, pislik, bulaşık, kir; çepel (II): [cepel, cepelli, çepelli (II), çepeli (I)] 1. toz, saman, yoz tohumlarla karışık hububat; 2. çalı çırpı, çor çöp; çepel (III): [çepelli (III), çepellik (III)] yağmurlu, bozuk hava; çepel (IV): [çepir] engebeli arazi; çepel (V): dişi hayvanların üreme organlarının çıkardığı beyaz renkli salgı” varyant ve anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 18 Aralık 2015). DLT’teki *çöp çep kişi.le.r* “değersiz insanlar” ifadesinden hareketle sözcüğün *çep* tabanından türemiş olabileceğini düşünüyoruz (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 139). SNB’da *çepellik* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan soyut ad yapar
  - a. “kirli, pis, murdar”

bu ‘âlem işine tolaşıcığaz

çepelliklerine bulaşıcığaz (SNB, 356/5)

Saķınğil çoğ yemekden ve çoğ süci içmekden; t̄ā iki ziyāndan emin olasın. Z̄ir̄ā içkici esrümek çepel olur. Esrüklik delülük olur (KN, 54/8)

2. Addan sıfat yapar
  - a. “kirli, pis, murdar”

Pes tekeyi b̄āz̄āra getürdi ki şata. Teke gördi ki bir z̄işt şekillü ve tonı çepel er gelir (MZ, 29a/12)

2.2.10. [+ez]

İşlek olmayan bir ektir. Gülsevin *geñez*, *gögez* türevlerini örnek vermiştir (1997: 115). Banguoğlu ekin *az* > *+ez* biçiminde oluştuğunu ve küçültme eki olduğunu söylemiştir. Araştırmacı EAT’de {+CUK} küçültme eki ve {-IcAK} zarf-fiil ekini genişleten ekin de aynı ek olduğunu düşünmektedir (1938: 104; 2007: 175).

2.2.10.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

geñez, **geñ+ez** biçiminde türeyen sözcük DLT’te *keñes* varyantında *keñes su.w* “az su” sözcük grubunda geçmekte ve “kolay işi içinde ayındır” ibaresi bulunmaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 495). Clauson DLT’deki bu varyantın muhtemelen *keñez*’in ikincil biçimi olduğunu belirterek *ké:ñü:-* eylem tabanından türemiş bir ad olduğunu ileri sürmüştür (1972: 734). Tietze, sözcüğü iki farklı maddebaşı yaparak etimolojisi hakkında yorum yapmamıştır. Araştırmacı bu maddelerden ilkinin “kolay” anlamında zarf; bundan geliştiğini belirttiği ikincisinin ise aynı anlamda sıfat olarak kullanıldığını ifade etmiştir (2009: 130). Gülensoy da aynı anlamda aktararak etimolojisi hakkında bilgi vermemiştir (2007: 364). TaS.’de sözcük “geñez (geñiz): kolay”; genez (II): kolay” varyant ve anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 06 Ocak 2016). EAT ile ilgili çeşitli kaynaklarda sözcüğün etimolojisi *geñ+ez* biçiminde verilmiştir (Banguoğlu, 1938: 104; Gülsevin, 1997: 115; Gülsevin ve Boz, 2010: 102). Biz de SNB’daki *bañıl olma vü tar dirilmeyi gör // kim ölicegez saña géñ ola gūr (18/1)* beytinde de tanıklanan “geniş” anlamındaki *géñ* tabanından türediğini düşünüyoruz. DLT’te de sözcüğün tabanı *kiñ nēn* “geniş olan her şey” ibaresinde yer almaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 493). Söz konusu ek eklendiği tabanın taşıdığı niteliği ifade eden bir sözcük oluşturmuştur. KN ve EM’de *geñezlik* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Nitelik addan nitelik adı yapar
  - a. “kolay”

kıyās eyle kim ħālī anuñ nola

bu ‘ışık işi demek geñezdür dile (SNB, 119/15)

kişi kim ola kendüye düşmen

geñez degül kim anı kıoya düşmen (RN, 47b/488)

Dükeli nesneyi cāhilden saklamak **geñezdür**; illā kendüyi kendüden saklamak şarpdur (KN, 44/13)

Kerefs issidür, kuru dur, yélleri gevdeden sürer (...) hayz sürer ve toğurmağı **geñez** eyler (EM, 32a/2)

Çün bunlar size hamle kıllalar, ol kuru yirde çevre çevre segirdişüñ, dağıluñ kaçuñ ve size dönmek **geñezdürür** (MZ, 50b/12)

... peygāber ‘aleyhi’s-selām ne buyurmuşdur anları bilesin andan soñra bunu bilesin kim bu bişin söylememek şaķınmak **geñezdür** (Mİ, 34a/28)

2. Nitelik adından sıfat yapar
  - a. “kolay”

bilürsin ü bilenlere daħı tan

geñez iş degüldür celā-yi vaṭan (SNB, 348/11)

3. Nitelik adından zarf yapar
  - a. “kolay, rahat”

‘inayet kılası olıcaķ biraz

*ķamu müşkil işler düzilür **geñez** (SNB, 95/2)*

*ol kişi kim mü ‘mindür **geñez** géçe*

kāfir olan bir ķademde oda uça (YZ, 63/940)

*Ulular dimişlerdür: Her ki **geñez** dirile **geñez** ölür (MZ, 56b/11)*

*Ve eger yüklü otursa **geñez**in toğura (EM; 8b/13)*

2.2.11. {+cAk} ~ {+cUk}

ET.’den beri görülen bir ektir. Ekin kökeni ile ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. Erdal, ekin sevgi, şefkat bildiren (endearment) {+(X)ç}’ın {+Ak} ile

genişletilmesi sonucu meydana gelmiş olabileceğine işaret etmekle birlikte ekin Orta Farsça ve Sogdca küçültme eki {+ıçak}'ın ya da Orta Farsça küçültme eki {+çak}'ın ödünçlenmesi olabileceğini ileri sürmüştür (1991: 46). Korkmaz, ise {+çA} ekinin ok pekiştirme ekiyle kaynaşması sonucu oluştuğunu söylemiştir (2014: 124).

Ek, eklendiği sözcüğe küçültme ifadesi yükler (Gabain, 2007: 43; Bilgen, 1989: 13; Erdal, 1991: 44-47; Eraslan, 2012: 95). Türk dili ile ilgili bazı çalışmalarda {+CAk} ve {+CIk}/{+CUk} olmak üzere farklı iki maddede ele alınırken (Ergin, 2008b: 163-166; Korkmaz, 2014: 124-127) bazı çalışmalarda ise aynı madde içerisinde değerlendirilmiştir (Erdal, 1991: 44-47; Deny, 2012: 293-296; Ilgın, 2015: 40-41). Ergin, {+CAK} ekinin sevgi ve küçültme ifade etmesi bakımından {+CIK}/{+CUK} ekinin eşi durumunda olduğunu ve {+CAK}'ın daha eski bir ek olması dolayısıyla {+CIK}/{+CUK} ekinin {+CAK}'tan gelişmiş olabileceğini belirtmiştir. Araştırmacı, önceden {+CAK}'lı olan örneklerin sonradan {+CIK}/{+CUK}'lu olmasının da bunu teyit ettiğini ve zamanla {+CIK}/{+CUK}'un işleklik kazanmasıyla {+CAK}'ın yerini aldığını vurgulamıştır (2008b: 165).

Gülsevin, ayrı ayrı madde olarak ele aldığı eklerden {+CAk}'ın sıfat ve zarf işlevinde sözcükler türetirken {+cUK}'un küçültme eki olduğunu ve âlet adı türettiğini söylemiştir (1997: 115-116). Şahin de ayrı maddelerde ele alarak {+CAk}'ın adlara gelerek sıfat ve zarf işlevinde sözcükler türettiğini, {+cUK}'un ise küçültme eki olduğunu ifade etmiştir (2009: 55).

Taradığımız metinlerden EM'deki *ılıcağ, tızcek, yeynicek; azacuk, birezcük, dericük, incecük, küpcük, oğlancuğ; GZ'de azacuk, oğlancuğ, yakınçağ. yalınçağ; MZ'de delicek, tavucağ, tızcek, yalıncağ, yavırcağ; ağacuk, azacuk, canavarcuk, kuyucuk, nesnecük, oğlancuğ, şamancuğ; Mİ'de añılcağ, büyücek, ılıcağ, kurucağ, şovıcağ, tañlacağ, tızcek, yalıncağ; aracuk, azacuk, birezcük, gölgecük, kışacuk, kücücük, nesnecük, oğlancuğ, şan'atcuğ, uvacuk, yufkacuk, zerrecük; SNB'da ancağ, évecek, tañlacağ ~ tañlacağ, tatlucağ, uşacuk, yakıncağ ~ yakıncağ, yalıncağ ~ yalıncağ ~ yalıncağ, yeynicek, yumşacuk, yürecük; KY'daki anacuk, azacuk,*

kardeşcuğ, karıcuğ, kelepçük, kızıcığ, kocacuğ, oğlancuğ, yalıncağ, yavrucağ; YZ'daki *arucağ, yaluñuzcağ*, KN'deki *aracuğ, azacuğ, karıcuğ, oğlancuğ, tızcek* sözcüklerinde tanıklanan ekin eklendiği kök/tabanın anlamını değiştirmediği, kök/tabanın anlamını küçülttüğü/pekiştirdiği görölmektedir. Ancak EM'deki *gökçek, kızılcuğ* vb. sözcüklerde ise eklendiği kök/tabanın anlamını küçültme/pekiştirme işlevi aşınarak yeni bir varlık/kavramı ifade eden sözlüksel bir değer kazandığı görölmektedir. (a.) ve (b.) örneklerine baktığımızda (a.)'daki *añıl* sözcüğünün ekli ve eksiz biçimde aynı anlamı ifade ettiği, dolayısıyla ekli biçimin sözcüğün anlamını küçültme/pekiştirme işlevinde olmasından hareketle sözcüksel bir değer katmadığı; (b)'de ise öncelikle küçültme/pekiştirme işlevi ile küçük kızarıklıkları ifade ederken sözcüğün dolaylama ile “küçük kızarıklıklar” göstergesinin adı olarak kullanıldığı söylenebilir.

- (a.) ... *bu için dağı añıl oğmağ gerek biri dağı fatığayı tamām itdükden soñra añılcağ āmñ dimekdür (Mİ, 12a/25)*
(b.) *Ve kızılcuğ çıkararı kişiye içürseler ĥarāretin taşra, urur tēz kırtılur (EM, 26a/7)*

2.2.11.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

dünyācük, dünyā+cük biçiminde türeyen sözcük TaS.'de 16. yy. şairlerinden Aşki divānından bir beyitte tanıklanarak “dünyalık, para pul” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 02 Ocak 2016). Mİ'de de tanıkladığımız sözcük temel anlamda “dünyalık, dünyaya ait şey” anlamına gelmekle birlikte metaforla “para pul, servet” anlamını kazanmıştır.

1. Addan nitelik adı yapar
  - a. “(met.) para pul, servet” (Üstünova, 2003: 384)

... bundan ayru dağı eydür kim yoğsul olduñ ĥalk kıyında ĥor olduñ dünyede ‘izzet ĥürmet adamları ağırlamağ birle olur sen dağı dürüş ceđ idüp baylarla biliş ululara

kulluk it devletlülerüñ etegine yapış saña dünyâcük hâşıl olsun ‘izzet hürmet olsun (Mİ, 30a/19)

gelincik, gelin+cik biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy *kel-in+cik* > *gel-in+cik* biçiminde etimolojisini yaparak “gelincik çiçeği” anlamını vermiştir (2007: 363). TaS.’de sözcük “gelincük (II): gelincik, şakayık denilen çiçek”; DS’de ise “verem, kalp hastalığı, mantar hastalığı vb.” çeşitli hastalık adı olarak kaydedilmiştir (TDK, 02 Ocak 2016).

1. Addan bitki adı yapar
  - a. “şakayık denilen çiçek”

dürlü çeçekler bezenmiş ol yazı

gelincik gibi bezenmiş yir yüzi (GZ, 271b/2286)

gökçek, Gülensoy sözcüğün “güzel (insan)” anlamına geldiğini belirterek *gök* [*< kö:k*] +*çe+k* biçiminde etimolojisini vermiştir (2007: 377-378). Tietze, ise sözcüğün etimolojisi hakkında bir yorum yapmamıştır (2002: 170). TaS.’de “gökçek (göğçek, gökcek): güzel, sevimli, hoş”; gökçek (I): [göğçek (I)-1, göğçek, gökcek, gökcen, gökçecik, gçkçen (I), gökçeyh] 1. güzel (insan için), 2. yiğit, cesur” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 2 Ocak 2016). Sözcüğün “güzel, sevimli, hoş” anlamından hareketle *görk* ‘güzellik, gösteriş’+*çek* > *gökçek* biçiminde türediği düşünülebilir. GZ’de sözcük *gökçelik* sözcüğünde taban olarak da kullanılmıştır.

1. Addan nitelik adı yapar
  - a. “güzel, sevimli, hoş”

düşüñ ta ‘biri bu ki bir key ulu

yüzi hüb u cömerd ü gökcek hılı (SNB, 60/15)

leşkerüñ öñince yürür bir kişi

boyı uzun yüzi gökçek er kişi (GZ, 209a/450)

Ol kuluñ adı Feth-idi. Şekli gökçek, huyı eyü, edebi görklü (KN, 25/1)

Secdei gökçek itmedi (MZ, 67b/14)

*Ve anuñ yağın yüze dürtsele rengini **gökçek** éder, fesâdı varısa giderür (EM, 12a/6)*

*... anda dañ berâber-ise kanķısınıñ yüzi hulķı **gökcek**-ise ol kıla (Mİ, 16b/21)*

2. Addan sıfat yapar

a. “güzel, sevimli, hoş”

*bu Şi’ri oķur **gökcek** âvâz ile*

yarar altun ile eger yazıla (SNB, 192/5)

ya resûla’llâh didi pes bir ‘arab

*nice **gökçek** yerimiş uçmaķ’aceb (GZ, 219a/762)*

*Çaķal eyitdi: İy ĥond ne **gökçek** öğütleriñ varımış (MZ, 6b/4)*

*Ve **gökçek** keleciler ve mudĥikeler ve ĥarîb ĥikâyetler yâdında ola (KN, 159/5)*

*Ve müşk ki **gökçek** kokulu süci içinde ıslanmış ola burnına istinşâķ éde (EM, 47a/4)*

*... kaçan bir kişi gözüle bir **gökçek** ‘avrat görse ya dünyânuñ ĥurnaşlarından bir **gökçek** geyecek ya binecek ya yiyecek görse (Mİ, 30a/13)*

3. Addan zarf yapar

a. “güzel, sevimli, hoş”

deñizde şadefler ki bésler güher

*dikendeki güller ki **gökçek** ĥoĥor(SNB, 5/12)*

*Bir altun dañ **gökçek** yorayın (MZ, 21a/10)*

*Eger söylerseñüz yumşaq ve **gökçek** söyleñ (KN, 21/15)*

ısıcak, ısı+cak biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, “soğuk olmayan” anlamına geldiğini belirterek sözcükteki eki küçültme eki olarak değerlendirmiş ve *isig+cak* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2002. 353). Gülensoy, *sıcak* maddebaşını “yakmayacak derecede ısısı olan, soğuk karşıtı” anlamına geldiğini belirterek *isig > isig > ısığ (+cak) > ısıcak > ıscak > sıcak* biçiminde gelişimini vermiştir (2007: 762). TaS.’de sözcük “ısıcak (ıssıcak): 1. sıcak, 2. sıcaklık, hararet, 3. hamam”; DS’de

“ısıcak (I): [ıccak (I), ıçcak, ıscak (I), ışcak, ısıık (I)]: sıcak; ısıcak (II): [ıccak (II), ısı dam, ısıcak dam, ısıık (III), ıssı dam]: hamam” varyant ve anlamlarında kaydedilmiştir. Bunun dışında DS’de “sıcak (I): [sıcah, sıcakdam] hamam; sıcak (II): fırıncıların ücretle pişirdikleri hamurdan aldıkları ekmek” varyant ve anlamları da bulunmaktadır (TDK, 02 Ocak 2016).

1. Nitelik adından kalıplaşma ile nitelik adı yapar

a. “sıcak, soğuk karşıtı”

Eger anı derisiyile ve içegüsiyile kaynadalar tā ki müherrā ola ve zeyt yağın koyalar gērü kaynadalar, mafāşıl ağrısına hoşdur ki içine gireler, oturalar, ısıcağiken (EM, 3b/4)

kıvırcuk, Gülensoy sözcüğün *kıvır-cık* biçiminde etimolojisini vererek “küçük küçük kıvrımları olan” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 520. DS’de “kıvırcık (I): [kıvrılık] sığırcık kuşu; kıvırcık (II): bir santimetre eninde, on santimetre boyunda yaprakları kıvrımlı bir çeşit ot” ve “kıvrışak” maddebaşı “kığırışak” maddebaşına gönderimle “1. buruşmuş, 2. ondüleli, kıvrılmış (saç için)” varyant ve anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 02 Ocak 2016). Sözcük Gülensoy’un belirttiği gibi eylem tabanından türemiş olabileceği gibi *kıvır kıvır* ikilemesinde görülen *kıvır* tabanından da türediği düşünülebilir. Nitekim Kubbealtı sözlüğünde sözcüğün etimolojisi *kıvır-* > *kıvrık+cık* > *kıvrıkcık* > *kıvırcık* biçiminde verilmiştir (Ayverdi, 2010: 674). Bilindiği üzere ek sonu /k/ ünsüzü ile biten tabanlara eklendiğinde sözcük tabanındaki /k/ ünsüzünü düşürebilmektedir. /k/ ünsüzünün düşmesi ile birlikte /r/ ve /ı/ sesleri arasında da göçüşme olduğu ya da /k/ ünsüzünün kendisinden önceki dar ünlü ile birlikte düştüğü düşünülebilir.

1. Addan sıfat yapar

a. “küçük küçük kıvrımları olan” (TDK, 2011: 1429)

Gülüb ve lāle gibi açılıb ve kıvırcuk tüler başında, ayağında saçılmış ve levn renkleri ve kıyruğ kafasına degmiş, uçmağdan çıkan fāvus gibi celve idip kanad kanada vurub ötdi (MZ, 39b/5)

kızılucuğ, kızıl+cuğ biçiminde türeyen sözcük TaS.'de “hafif kızamık”; DS'de “kızıluluk (I): 1. kızamık hastalığı, 2. bir çeşit çiçek hastalığı” anlamında kaydedilmiştir. TaS.'de Müntehabü's-Şifa'dan alınan *kızılucuğ dedikleri hasbanın (kızamığun) zaifdir* ifadesinde sözcükteki ekin küçültme eki olduğu, ancak küçültme işlevinin aşınarak bir hastalık adı olduğu söylenebilir (TDK, 02 Aralık 2015).

1. Nitelik adından hastalık adı yapar
  - a. “hafif kızamık”

Ve **kızılucuğ** çıkararak kişiye içürseler harâretin taşra urur, téz kırtılır (EM, 26a/7)

ocak, Clauson sözcüğü *oçok/oçak* biçiminde maddebaşı yaparak sözcüğün “şömine (herath, fire place) vb.” anlamına geldiğini daha sonra özellikle G, GB gruplarında “merkezi ocak olan yapı”, “böyle bir binada toplanan insan grubu”, “aile, dernek, yeniçeri alayı” anlamlarına geldiğini söylemiştir. Araştırmacı asıl biçiminin *oçok* olduğunu vurguladığı sözcüğün KD ve K lehçelerinde *oçok* vb. GB (Oğuz) lehçelerinde *ocak* biçiminde yaşadığını ifade etmiştir. Sözcüğün etimolojisi hakkında yorum yapmamıştır (1972: 22). Erdal, sözcüğün *ot* (fire) tabanından *ot+çu+k* biçiminde türemiş bir yer adı olduğunu ileri sürmüştür. Araştırmacı, yer adlarına gelerek tekrar yer adları türeten {+çU} ekinin {+k} ile genişlemesi sonucu oluştuğunu düşündüğü {+çUk} eki ile türediğini ancak sözcüğün “küçük ateş” anlamında değil “ateş için küçük yer” anlamında olduğunu ve ekin işlevinin küçültme değil yer bildirmek olduğunu söylemiştir (1991: 108). Kaçalın, “ateşlik” anlamını verdiği sözcüğün **ot+çak* biçiminde etimolojisini yaparak sözcüğün *ocağ* biçiminde olmasının {+çAğ}, {+çIğ} eklerinin kendisinden önceki /ğ/ ya da /k/'yi düşürmesi gibi bir ses olayının olup olamayacağını sorgulamıştır (2006: 128). Nitekim, Erdal sözcüğün *otçuk ~ ootçuk ~ oçuk* varyantlarına işaret etmiştir (1991: 108). Gülensoy, “ateş yakmaya yarayan, pişirme, ısıtma, ısınma gibi amaçlarla kullanılan yer” anlamını vererek *ocak < ocak < *oçak [*oç+ak] < *oçuk < *otçuk*

[< *hōtçuk/+çak] biçiminde gelişimini göstermiştir⁵³ (2007. 610). TaS.'de sözcük “ocak (I): yurt, ocak (II): üzüm asması, kavun, karpuz, hıyar, kabak gibi bitkilerin deveği”; ocak eskisi: bir maksat için devamlı bir topluluk teşkil etmiş olanların en eskisi; ocak ocak: bucak bucak, köşe bucak; ocaklı: yeniçeri”; DS'de “ocak (I): ateş; ocak (II): 1. eski ve soylu aile, 2. dedelerden beri belirli bir hastalığı iyi ettiğine inanılan aile; ocak (III): [ocah] fide ya da ağaç dikmek için açılan çukur; ocak (IV): su değirmenlerinde suyun akıtıldığı ve çarkın indirildiği yer; ocak (V): bir yerde toplu olarak bulunan fındık ağaçları” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 03 Ocak 2016).

1. Addan yer adı yapar

a. “ateş yakmaya yarayan, pişirme, ısıtma, ısınma vb. amaçlarla kullanılan yer”

ne yér bula her demde egri dün

*ki şıgmaz **ocağ**da egri odun (SNB, 17/2)*

*zāc, ıssıdur kırudur ol ki şaru zācdur yumşak döğeler gülāba günlük katalar **ocağ**da kaynadalar (EM, 17b/15)*

*... ve dağı öñünde tennūr ya **ocağ** yanmağ ya altun gümiş olmağ namāzı mekrūh ider (Mİ, 14a/16)*

b. “(met.) menba, kaynak, yer”

cihān miħmetüñ egri bucağdur

*belāyurdı vü zaħmet **ocağ**dur (SNB, 367/9)*

oyuncağ, oyun+cak biçiminde türeyen sözcük DS'de “oyuncak: 1. oyuncak, 2. eğlence” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 03 Ocak 2015). Gülensoy, sözcüğe

⁵³ Gülensoy, sözcüğün Tkm.'de *ōcak*, Uyg.'da *oçak*, Özb.'de *oçak*, Kır. ve Uyg.'da *oçok*, Tel./TAS, *oçok* ‘saçayak’, Uyg.'da *oçuk*, Az.'de *ocağ* ~ *ocax* ‘yuva’, *ocax* ‘efsuncu’, *ocaxlama* ~ *ojaxlama* ‘tamamiyle, büsbütün’, *ojax* ‘nesil, kuşak’, *ojaqqırağı* ‘ocak kenarında oturmak için minder’, Kzk.'da *oşak*, Uyg.'da *oçuk*, TatK.'da *uçak*, Bşk.'de *usak*, Hlç'de *hūçak* < *hōçak < *hōtçak, Çuv.'da *vucax*, SUyg.'da *yucag* ‘boy, nesil, aile; küçük yerleşim birimi’ [*hōçak < *hōtçak ‘ocak’] varyantlarında olduğunu belirtmiştir (2007: 611).

“oynayıp eğlenmeye yarayan her şey” anlamında yer vermiştir (2007. 644). SNB’da tanıklanan sözcük geçtiği bağlamdan hareketle somut bir varlığı değil, metafor ile “eğlence, önemsiz, kolay iş” anlamına geldiği anlaşılmaktadır.

1. Addan nitelik adı yapar
  - a. “önemsiz ve kolay iş (TDK, 2011: 1831), eğlence”

meger haq çalabdan ‘ināyet ola

ki biraz girem bārī toğrı yola

üm ĩzüm bu maqşūdum ancağdur

kalan ‘ālem işi oyuncağdur (SNB, 372/6)

tağarcuq, tağar+cuq biçiminde türeyen sözcüğü Clauson “çuval/torba (sack); büyük sandık/kap (large container)” anlamını verdiği *tağar* sözcüğü içerisinde değinerek “deri çanta (a leather bag)” anlamını aktarmıştır (1972: 471). DLT’te *tagar* ~ *tagār* “hububat çuvalı” olarak tanıklanmaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 847). TaS.’de “dağar (tağar): kap, çanak, küp, çömlek”; DS’de “tağar: 1. [taar (I)-3, tagar-1, tar (XII)-1] ağız geniş, büyük toprak küp, 2. topraktan yapılmış kavanoz, çömlek, 3. toprak mangal, 4. oturak, 5. ateş küreği; tagar (I): 1. geniş çuval, 2. yarım ton tahıl alan ölçek; tagar (II): mangal” anlam ve varyantlarında kaydedilmiştir. DS’de “dağarcık: dağarcık, keçi derisinden torba” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 02 Ocak 2016). Mİ’de tanıklanan *tağarcuq* sözcüğü hac farizasını gerçekleştirirken ihrâma girildiğinde yapılacak ve yapılmayacak şeylerin anlatıldığı bir bağlamda geçmektedir. Bağlamdan hareketle sözcük “küçük çanta/torba” anlamına gelmektedir. TaS’de bulunmayan sözcük Clauson’un aktardığı ve DS’de de rastladığımız “küçük deri çanta/torba” anlamında olmalıdır.

1. Addan nesne adı yapar
  - a. “küçük deri çanta/torba”

... göñlek ve kaftan ve edük geymemek gerekdür ve dülbendin şarmamağ gerekdür ammā ölü siye [sine] ve eve girmek ve **tağarcuğın** ve kisesin biline bağlamağ dürüstdür (Mİ, 26b/36)

yancuk, yan+cuk biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, “kuşaktan asılı küçük çanta, kese” daha sonra “cep (pocket)” anlamına gelen *ya:n* sözcüğünün küçültmeli biçimi olarak değerlendirmiştir. Araştırmacı sözcüğün GD Türkçesinde, G Özb., KB TatK. gibi lehçelerde bazı ses değişiklikleri ile aynı anlamda yaşarken, GB Osm.’da “at zırhı, çukal” anlamında yaşadığını ve 14-15. yy. Osm.’da *yancuk*, 15. yy.’dan itibaren *yancık* biçiminde “kese; at zırhı, çukal; kalça” anlamlarında yaşadığını söylemiştir (1972: 945). DLT’te sözcük Clauson’un da aktardığı üzere “kese, küçük torba” anlamında yer almaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 948). Erdal, “kese, küçük torba (purse)”nın “yan (side)”ın daha küçüğü anlamını ifade etmediği için tabanın küçültmeli biçimi olmadığını ileri sürmüştür. Araştırmacı, sözcükteki eki *art*, *yer vb.* yer adlarına eklenerek yer adları türeten {+çU} ekinin {+k} ile genişletilmesi sonucu oluştuğunu belirtmiştir (1991: 106-107). Gülensoy DS’de *yancak* ~ *yancık* ~ *yancuk* varyantlarında olduğunu belirterek “kese, torba” anlamında sözcüğe yer vermiştir (2007. 1055). TaS.’de sözcük “yancık, (yancuk): 1. kese, torba, boyundan geçirilerek yana asılan çanta, 2. at zırhı, çukal, 3. oturacak yeri, sağrı, kıç”; DS’de “yancak (II): kağrı yanlarına, yükün düşmemesi için konulan tahtalar, yancak (III): çoban dağarcığı, yancak (V): meşin önlik, yancak: kızağın yastık döşenmiş bölümü; yancık (I) [yancuk]: zırh; yancık (II): 1. köylü kadınların yanlarına sarkıttıkları örme süsler, 2. kadınların, yün eğirirken sol kalçalarına astıkları ve üstünde iğ çevirdikleri kösele parçası; yancık (III): çobanların azık torbası” varyant ve anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 03 Ocak 2015).

1. Addan nesne adı yapar

a. “kılıf, kın” (Üstünova, 2003: 617)

... gerekse **kağ** **kaçağ** olsun gerekse ‘avratlar **tağınacağ** nesne olsun gerekse gümişlü **yancuğ** **kılıc** olsun (Mİ, 21b/30)

b. “kese, çanta”

ıru geldi yerinden oldu revān

yanındağı yancuğa şaldı revānı (SNB, 33/9)

2.2.12. {+CII} ~ [+cır]

ET.'de işlek olmayan bir ektir. Bundan ötürü bazı kaynaklarda yer almaz bk. Gabain, 2007; Tekin, 1992; T. Tekin, 2003. Güngördü, "İsimden Fiil Türeten +çI- / +çI- Eki ve Gelişmiş Şekilleri" adlı makalesinde ekin addan eylem türeten {+çI-} eki ile eylemden ad türeten {-I}'nin erkenden kaynaşması sonucu {+CII} ekinin meydana geldiğini ileri sürmüştür (2002: 174). Kaşgarlı sıfat türetim eki olarak değerlendirerek şu bilgileri vermiştir:

(yagmurçıl) yagmurçıl yi.r çok yağmur yağan yer. Bu bir kuraldır. Bir şey, bir şey üzerine arkası kesilmeksizin gelir ve devam ederse, kendisinden fiil çıkan isme cim ve lâm (+çII) eklenir ve şeyin sıfatı olur. Örnek: Rüzgârın çok estiği yer olan rüzgârlı yer için tüpi.çil yi.r sözü vardır. Tüpi, rüzgârın adıdır; üzerine cim ve lâm (+çil) eklenmiş ve çokluğun vasfı olmuştur. Çok hastalanan adama da igçil denir. Ancak bu çok dar bir kuraldır; fazla görülmez (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 373).

Erdal, eki türetimlik olarak madde yapmadan sadece dipnotta Kaşgarlı'nın ekle ilgili verdiği açıklamayı aktarmıştır bk. 140 nolu dipnot (1991: 100). Eraslan, renk adlarına getirildiğini, ancak yaygın bir kullanışı olmadığını söyleyerek *ağçıl*, *ğırçıl* örneklerini vermiştir (2012: 95). Taş, bir sözcükte tanıklayarak *igçil* sıfat türettiğini ifade etmiştir (2009: 31).

Korkmaz, hayvan adlarından, o hayvana düşkünlüğü gösterme niteliğinde yeni adlar türettiğini belirterek *ıavşancıl*, *balığcıl* örneklerini vermiştir (1973: 196). Gülsevin ve Şahin, ekin hayvan adları türettiğini söylemiştir (1997: 116; 2009: 55).

2.2.12.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

balıkçıl ~ **balıkçır**, balık+cıl ~ balık+cır biçiminde türeyen sözcüğe Clauson *balıkçın* maddebaşında değinmiştir. Araştırmacı temel anlamda "balık yiyen kuş" anlamına sahip olduğunu, sadece GB Osm.'da yaşadığını ve 14. yy. Osm.'da *balıkçır* varyantının bulunduğunu söylemiştir (1972: 337-338). Tietze, *balıkçın/balıkçır/balıkçıl* varyantlarında maddebaşı yaparak sözcüğün "su kenarında yaşayan ve balık yiyen uzun bacaklı kuş" anlamına geldiğini aktarmıştır (2002: 272). Gülensoy, *balıkçıl* ~ *balıkçın* biçiminde maddebaşı yaparak "balıkla beslenen bir kuş türü" olduğunu ve Anadolu Ağızlarında *balıkçın*, *balıkcan*, *balıkçıl*, *balıkçık*, *balıkçın* varyantlarının bulunduğunu ifade etmiştir (2007: 110). TaS.'de balıkçır (balıkçıl, balıkçın): balıkçıl" şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 19 Kasım 2015).

1. Addan (beslendiği varlığa işaret eden) hayvan adı yapar
  - a. "balıkla beslenen bir kuş"

balıkçır balıklar ile içmişti and

örümcek şeyşüpdî siñekden kemend (SNB, 301/11)

işitdüm kim bir balıkçıl varıdı bir gün rızq isteyü ırmağ kenārına vardı (MZ, 30b/10)

tavşancıl, tavşan+cıl biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, "çoğu tavşan avlanmakla beslenen kartal, akbaba gibi yırtıcı kuşlara verilen ad" anlamına geldiğini ve Anadolu Ağızlarında "sığırlarda görülen öldürücü bir hastalık" anlamına geldiğini aktarmıştır (2007: 871). TaS.'de sözcük kaydedilmemiştir.

1. Addan (beslendiği varlığa işaret eden) hayvan adı yapar
  - a. "tavşanla beslenen bir kuş"

gelür idi tavşan elinden bayıq

ki tavşancıla egmeyeydi bıyık (SNB, 241/8)

halāyık birbiriyle eylük ve ihsān birle dirlik itsünler şöyle kim gögercin tavşancılıla bir yuvada, kurd koyunıla ağılda düneye (MZ, 39b/14)

2.2.13. {+dAk}

İşlek olmayan bir ektir. Bilgen, DLT’te sadece *bağırdak* “korse” sözcüğünde tanımlayarak eşya adı türettiğini söylemiştir (1989: 15). Taş, ise yalnız *kowdağ* “cılız” sözcüğünde tanıklamıştır (2009: 32).

Zülfikar, ekin {+dA-} addan eylem ve {-k} eylemden ad türetim ekinin kaynaşması ile oluşmuş birleşik bir ek olduğunu, tabiattaki işitme ve görme duyusuna dayanan {+ır} ve {+ıl} ile genişletilmiş yansımali sözcüklere eklenerek kavram ve özellikle de nesne adları türetmeye elverişli bir ek olduğunu söylemiştir. Araştırmacı, ekin yansımali köklere eklendiğine {+AdAK} biçimini aldığını, ekin ilk parçası olan {+dA-}’nın akıcı seslerden sonra geldiği için {+tA-}’lı biçiminin olmadığını belirtmiştir. Ayrıca {+dAK} olarak verdiği bir başka ek için de yazı dilinden ziyade halk ağzında örneklerinin bulunduğunu ifade ederek *akıldak*, *oğuldak*, *kırıldak* sözcüklerini örnek vermiştir (2011: 51-52, 77-78). Kanaatimizce iki farklı ek şeklinde gösterilen bu iki biçimde aynı {+dAK} ektir. Ek analogi yoluyla sonu /l/ ya da /r/’li tabanlara alelade eklenmiş olmalıdır.

2.2.13.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

bağırdak, bağır+dak biçiminde türeyen sözcüğün Clauson genel olarak “ciğeri korumak için şal (wrapping) ya da bir giyim” anlamında somut ad olduğunu ve orta dönemde *bagıldak* varyantının da bulunduğunu ve her iki varyantın da sadece GB Osm.’da “kundak bezi, beşikte bebeği tutmak için kuşak” anlamında yaşadığını söylemiştir (1972: 319). Tietze, sözcüğün etimolojisi hakkında bir değerlendirmede bulunmadan “çocuğun düşmemesi için beşiğe veya salıncağa bağlanan enli kuşak” anlamına geldiğini aktarmıştır (2002: 261). Gülensoy, sözcüğü *bagır* ‘bağır, *karaciğer*’+*dak* biçiminde çözümleyerek “kolan, kadın göğüslüğü” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 103). TaS.’de sözcük “beşik bağı”, DS’de ise “bağırdak: [bardak, bagardak, bagartak, bagartlak, bağirdak, bağarcık (II), bağardak (I),

bağartlak (I)-2, bağcak-3, bağirtah, bağirtlak (III), bağirtlak bağı, bağirtlak, bardak, bardaklık (II), bartlak (I)-1, bavıdak, bavırdak, boğırdak] 1. çocuğun düşmemesi için beşiğe veya salıncağa bağlanan enli kuşak; 2. küçük çocukların göğüslerine sarılan kuşak; 3. çocuk kundağı; 4. çocukları beşiğe bağlamaya yarayan yuvarlak tahta” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 8 Aralık 2015).

1. Addan nesne adı yapar

a. “kuşak, bağ”

saḫḫa ḫuṣi mülemma‘ saḫtiyāndan bağırdak geyüb meşk-benden su tartar(MZ, 66a/4)

kemürdek, *kemür+dek biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “kemirdek (kemirtlek, kemirtlik, kemürdek, kemürtlik, kemirtek): gudruf, kıkırdak” anlamında kaydedilmiştir. DS’de ise “kemirdek [kırtlak (I), kömürdek, kümürdek (I)]: olmamış, kavun, kelek”; “kümürdek (II)” *kemürtlek* maddebaşına gönderimle *kemertlek, kemirtek, kemirtlek, kemirtlik, kimirtlek, kirtlek, kümürdek* varyantlarında “kıkırdak” olarak anlamlandırılmıştır. Ayrıca *kümürdek (III)* maddebaşı “otların sertleşmemiş sapları” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 8 Aralık 2015).

1. Addan organ adı yapar

a. “kıkırdak”

Arapça	Farsça	Türkçe
غضروف	جرنده	<i>kemürdek (EM, 69a)</i>

2.2.14. {+dAş}

ET.’de de bulunan eşitlik ve birliktelik bildiren bir ektir. Gabain, ekin beraberlik, ortaklık, yoldaşlık bildirdiğini belirterek ekin {+ta-} addan eylem yapım eki ve eylemden ad yapım eki {-ş}’nin veya {+ta} bulunma hâli eki ve “eş” anlamındaki *iş* sözcüğünün birleşimi ile izah edilebileceğini söylemiştir (2007: 46). DLT’de ek, arkadaşlık ve yakınlık ilgeci olarak değerlendirilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 175). Bilgen, ortaklık ve eşitlik adları yaptığını söylemiştir (1989:

15). Erdal, bu ekle türetilen sözcüklerin tabanın işaret ettiği oluşun üyesi olan kişilere (entity) ya da tabanın işaret ettiği oluşa sahip kişilere işaret ettiğini, sadece Karahanlı Türkçesinde görülen *tü+deş tonlar* “aynı renk elbiseler” ifadesinin istisna olduğunu belirtmiştir. Ayrıca araştırmacı ekin sonu /t/ ile biten tabanlara geldiğinde /t/ ünsüzünün düştüğünü ifade etmiştir (1991: 119-120).

EAT. ile ilgili yapılan araştırmalarda da ekin ortaklık ve beraberlik bildiren adlar türettiği belirtilmiştir (Timurtaş, 2012: 77-78; Gülsevin, 1997: 116; Şahin, 2009: 55). Ercilasun ve Akkoyunlu, ekin 19. yüzyıldan sonra yazı dili hâline getirilen ancak daha önce konuşma dili olarak kullanılan lehçeler dışında eski yazı dilleri geleneğini devam ettiren lehçelerde ekin sadece kalın ünlülü olduğunu ve dönemin yazı dilini yansıtan DLT’te kalın sıradan okunması gerektiğini söylemiştir (2014: 175 bkz. 749 nolu dipnot).

2.2.14.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

başdaş, baş+daş biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “kafadar, emsal, akran” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 15 Kasım 2015). Tietze, buradan aktardığı sözcükteki eki ortaklık eki olarak değerlendirmiştir (2002: 290).

1. Addan benzerlik, aynılık bildiren ortaklık adı yapar
  - a. “kafadar, emsal, akran”

Ve eger kengel édersen senden kemter kişi-y-ile étme, kendü koşdaşlaruñ-ıla et; zîrâ cevâb eşidesi olursañ başdaşlaruñdan eşidürsin (KN, 64/1)

beñdeş, beñ+deş biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “beñdeş (bağdaş, beğdeş, bekdaş, bekdeş, beктаş): eş, benzer” anlamında kaydedilmiştir. Sözcük DS’de de aynı anlamda bulunmaktadır (TDK, 15 Kasım 2015).

1. Addan benzerlik, aynılık bildiren ortaklık adı yapar
  - a. “eş, benzer”

zamân ile taldı yédi yaş aña

bulunmazdı ‘ālemde beñdeş aña (SNB, 29/1)

yazgıl evvel tañrı adın iy kişi

ortağı yok oğlı kıızı beñdeşi (KY, 24a/907)

*Tangrıyı şöyle bilesin ki vardur kādirdür ‘ālimdür semī’dür münezzehdür
bengdeşden şerīkden ‘aybdan nételikden kaçlıqdan kandalıqdan n’içünlikden
zamandan mekāndan (KN, 10/13)*

... pādışāhlıqda ortağūñ yoqdur beñdeşūñ yoq (Mİ, 26b/31)

göñüldaş, göñül+daş biçiminde türeyen sözcüğü Clauson birliktelik (association) adı/sıfatı şeklinde değerlendirerek “hem fikir (like-minded), samimi arkadaş (intimate)” anlamına geldiğini söylemiştir. Araştırmacı sözcüğün sadece K Kır.’da *köñüldöş* Kzk.’da *köñildes* “samimi arkadaş, duygudaş” anlamında yaşadığını belirtmiştir (1972: 732). Tietze, “yakın dost, içten dost” anlamında sözcüğe yer vererek sözcükteki eki ortaklık gösteren ek olarak değerlendirmiştir (2009: 174). Gülensoy, “gönüldaş” anlamını vermiştir (2007: 383). TaS.’de sözcük 15. yy’a ait bir metinden “göñüldeş: ahbap, yakın, dost” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 15 Kasım 2015).

1. Addan benzerlik, aynılık bildiren ortaklık adı yapar
  - a. “samimi, içten dost”

eyitdi fēdādur yoluña başum

şāhumsın u yārum u göñüldaşum (SNB, 133/6)

kardaş ~ karındaş, karın+daş biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, aynı şekilde ilişkilendirilen ad olarak değerlendirerek temel anlamda “rahimle ilgili”, yani “aynı anneden yaşça büyüklüğe bakılmaksızın erkek ya da kız” için *éçi, ini, eke, siñil* vb.’den daha genel bir terim olduğunu söylemiştir. Araştırmacı sözcüğün anlam daralması ya da genişlemesi ile tüm lehçelerde yaşadığını, Osm.’da anlamının genişlediğini, ayrıca GB ve bazı KB lehçelerinde *kardaş* biçimini aldığını belirtmiştir (1972: 662). Bilgen *ka* ‘akraba, kardeş’den türediğini belirttiği sözcüğe *kadaş*

“kardeş” anlamında yer vermiştir (1989: 15). Erdal da *karın*’dan türediğini belirterek aynı anlamı vermiştir (1991: 120). Gülensoy, “aynı anne ve babadan doğmuş veya ana babalarından biri aynı olan çocukların birbirine göre adı” anlamını vererek *kā* ‘arkadaş, akraba’+*daş* biçiminde etimolojisini yaparak sözcüğün OT.’de *kağaş* ~ *kadaş* ~ *karındaş* biçiminde olduğunu aktarmıştır (2007. 466). TaS.’de sözcük “karındaş (kartaş, karıntaş): kardeş” biçiminde kaydedilmiştir (TDK, 14 Kasım 2015). YZ, KN, MZ’de sözcük *ğardaşlığ* ve KN’de *ğardaşsuz* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan benzerlik, aynılık bildiren ortaklık adı yapar

a. “aynı anne ve babadan doğmuş veya ana babalarından biri aynı olan çocukların birbirine göre adı”

iki ğardaşına hem eyle étdi ol

dürişdi vü süciyi içürdi bol (SNB, 154/10)

ol ikisi bir anadan toğdılar

ata ana bir ğarındaş oldılar (KY, 2a/27)

ğak seni sultan kılısar kamuya

on bir ğardaşuñ turısar tapuya (YZ, 2/28)

ata oğlını ğardaş ğardaşını

bilmezidi kimse yoldaşını (GZ, 214b/614)

o yūsufdur ki ğardaşları anı

ğuyuya şaldılar ğurtuldi cāmı (KEMŞ, 4a/53)

... pāzişāhlık ulu oğlına degdi ve ğalan ğardaşları ataları oğüdin ğabul ğılıb anuñ buyruğına muti⁷ ve münkād oldılar (MZ, 16b/11)

Bu Ğasan ğardaşı Ğüseyndür (KN, 110/8)

... iki ğardaş ğanın ve ağāğıyā ve bādām yağın bile ğarışdura yağa (EM, 49b/15)

... eger ölünüñ ata ana bir iki **karındaşı** olsa ulusı kıla (Mİ, 19b/3)

b. (ünlem) “bir kişiye söylenen seslenme sözü” (TDK, 2011: 1325)

*şeh-i hāverān dēdi éy **kardeşum***

ne kim dilegüñ ise oldur işüm (SNB, 314/14)

*eydür ol düş budur iy **kardeşlarum***

kim yalansın didiñüz yoldaşlarum (KY, 48a/1905)

*segirdüben tavāf itdüm i **kardeş***

akar idi gözümnden dem-be-dem yaş (KEMŞ, 5a/74)

*iy **karındaş** neçeyedegin bu ağır yük altında zebün olasın (MZ, 2b/9)*

*çün nesne satasın; alan kişiyile cānum, balum, **kardeşum** deyü söyle (KN, 188/12)*

c. (met.) “aralarında değer verilen ortak bir bağ bulunanlardan her biri”
(TDK, 2011: 1325)

didiler oldur ki dine gelesiz

*bizümile siz de **kardeş** olasız (GZ, 246b/1619)*

*ķubaysar tağıdur ol tağ **karındaş***

o tağda ne ağaç vardur ne ho bāğ (KEMŞ, 7a/120)

*Ḥaķiķat-ı taşavvuf üç nesnedür (...) Neyçün **kardeşum** benden yig olmaya (KN, 200/15)*

*... ğıybet oldur kim bir müsülmān **kardeşuñı** bir nesne-y-ile añsın kim işitse-y-idi melül olurdı (Mİ, 34a/30)*

d. (met.) “dost, arkadaş”

*bugün eyle bil kim benem **kardeşuñı***

elümnden ayğ iç hoş olsun başuñ (SNB, 281/9)

ƙoldaş, ƙol+daş biçiminde türeyen sözcüğü Clauson aynı şeyle ilişkili ad olarak değerlendirerek “arkadaş (comrade)” anlamına geldiğini temel olarak ise “birisiyle kolları birbirine bağlı kişi” anlamında olduğunu söylemiştir (1972: 619). Bilgen, sözcüğü “hizmetkar” anlamında yer vermiştir (1989: 15). Gülensoy ise “iş arkadaşı” olarak anlamlandırmıştır (2007: 535). TaS.’de sözcük “yardımcı, muavin, arkadaş”; DS’de “bir işi beraber yapan kimseler, ortak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 15 Kasım 2015).

1. Addan benzerlik, aynılık bildiren ortaklık adı yapar
  - a. “arkadaş”

zihī ƙudret ehli né der ƙoldaşı

zihī ƙikmet issi né der yoldaşı (SNB, 7/1)

şehre geldi yūsufuñ ƙardaşları

taşra geldi anlaruñ ƙoldaşları (YZ, 38b/1512)

kerīmsin raħmetüñi yoldaş eyle

girince cennetüñi ƙoldaş eyle (KEMŞ, 9b/179)

koşdaş, kōş+daş “her şeyin çifti” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 399) biçiminde türeyen sözcük “çiftlerden her biri” anlamına gelmektedir. TaS.’de sözcük “koştaş (koşdaş): meslektaş, koldaş, arkadaş, kapı yoldaşı” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 15 Kasım 2015).

1. Addan benzerlik aynılık, bildiren ortaklık adı yapar
  - a. “arkadaş, akran, denk”

Ve eger kengel éderseñ senden kemter ƙişi-y-ile étme, kendü ƙoşdaşlaruñ-ıla et; zīrā cevāb eşidesi olursañ başdaşlaruñdan eşidürsin (KN, 64/1)

sırdaş, sır+daş biçiminde türeyen sözcük “birbirinin sırrını bilen kişilerden her biri, sır ortağı” anlamına gelmektedir. TaS.’de ve DLT’te sözcük bulunmamaktadır.

1. Addan benzerlik aynılık, bildiren ortaklık adı yapar

- a. “birbirinin sırrını bilen kişilerden her biri, sır ortağı”

dédi her biriñüz benüm sırdaşum

uluñuz atam kiçiñüz kardaşum (SNB, 368/13)

yaşdaş, yaş+daş biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “yaşıt, akran, emsal” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 15 Kasım 2015).

1. Addan benzerlik, aynılık bildiren ortaklık adı yapar
  - a. “yaşıt, akran, emsal”

Pes uluya kéçiye hüner öğrenmek vâcibdür; zîrâ ki kişi kendü yaşdaşlarından hüner ve fazl birle yig olur (KN, 29/3)

yañdaş, yañ+daş biçiminde türeyen sözcüğü Gülensoy “birinden yana olan veya bir düşünceye, bir isteğe katılan, onu destekleyen (kimse), yanlı, taraftar” anlamına geldiğini belirterek *yan+da eş > yān+daş* biçiminde etimolojisini vermiştir (2007: 1055). DS’de sözcük Gülensoy’un da aktardığı üzere “kurban bayramında kız evine gönderilen armağan” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 14 Kasım 2015; 2007: 1055).

1. Addan benzerlik, aynılık bildiren ortaklık adı yapar
  - a. “eşi benzeri olan”

kim cihanda bir dağı yañdaşı yok

yaliñuz mānendi yok yoldaşı yok (GZ, 230b/1130)

yoldaş, yol+daş biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, **yol+da eş > yol+daş* biçiminde etimolojisini yaparak “1. yol arkadaşı, 2. arkadaş, dost; 3. (mec.) ortak bir görüşü benimseyenlerden her biri” anlamlarına geldiğini söylemiştir (2007: 1157). TaS.’de sözcük 15. yy’a ait bir metinden *yoldaş koşmak*⁵⁴, 16. yy’a ait birer metinden de *yoldaşlanmak*, *yoldaşlaşmak* maddebaşlarında bulunmaktadır. DS’de ise

⁵⁴ Gazavatnâmede *yoldaş koş-* birleşik eylemi *koşdı yüz yoldaş dağı aña emir // hurrem oldu gey şundi ol dilir (GZ, 234a/1231)* beytinde tanımlanmaktadır.

“eş, evlilikte eşlerden her biri” anlamında katdedilmiştir (TDK, 15 Kasım 2015).
KN’de sözcük *yoldaşsuz* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan benzerlik, aynılık bildiren ortaklık adı yapar
  - a. “yol arkadaşı”

eñ öñdin gerek kişi yoldaş bula

pes andan yarağıle gire yola (SNB, 283/8)

şāh sorar nice kişidür ol kişi

eytdi şāhā ay (u) güneş yoldaşı (KY, 25b/990)

pes resūl ol yoldaşını oқıdı

yoldaşuñ sana ne söyler didi (GZ, 256a/1851)

Bu yolda sermāye sağılık i қardaş

Dağı mūnis olıcaқ eyü yoldaş (KEMŞ, 16a/320)

işitdüm kim bir ikinci yolda gideridi hiç tevfiķden artuқ yoldaşı yok (MZ, 56a/13)

Eger piyāde olursañ atlu-y-ıla yoldaş olma ve yad kişiden yol sorma (KN, 138/8)

*... eger yoldaşında şu olsa dilemese yā şatar olsa alacaқ aқcası olsa almasa teyennüm
almaқ dürüst degüldür (Mİ, 9b/11)*

- b. “arkadaş, dost”

yavuzlar ile yoldaş olmamışam

қomaduғımı şunup almamışam (SNB, 303/11)

saña muhtāc olalar қardaşlaruñ

hem қabile қavmuñ (u) yoldaşlaruñ (KY, 5b/178)

yūsuf eydür ben saña қardaş olam

bir yérde oturam yoldaş olam (YZ, 76/1135)

çün avāzum işidesiz gelesiz

*ceng içinde baña **yoldaş** olasız (GZ, 235b/1270)*

*şu kim **yoldaşına** hıyānet eyler*

*kime **yoldaş** olursa la‘net eyler (RN, 33a/328)*

*buyruğuma muḫī‘ ve nehyümden ıraksın ve dükeli **yoldaşlardan** saña ‘ināyetüm artuğdur (MZ, 58b/1)*

*şoḫbeti yaluñuz yigitler-ile eyleme. Pīrlər-ile daḫı şoḫbet eyle. Pīrleri hem **yoldaş** édin (KN, 48/5)*

*ammā iki kişi imāma uysa imām namazuñ ba‘zısın kılduğdan şoñra birisi kaç rek‘atda irişdigin bilse biri bilmese daḫı **yoldaşını** gözetse ol nice kılsa ya kaç rek‘at kılsa ol daḫı eyle kılsa namāzı revā olmaz (Mİ, 17a/3)*

c. (ünlem) “bir kişiye söylenen seslenme sözü”

*cebrā‘il geldi didi **ğardaş** saña*

*ḫağ selām eyledi iy **yoldaş** saña (GZ, 252a/1739)*

2.2.15. [+düz]

İşlek olmayan bir ektir. Yalnızca bir sözcükte tanıklanmıştır.

2.2.15.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

gündüz, gün+düz biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, gecenin zıttı olarak “sabah vakti (daytime)” anlamına geldiğini ve GB Osm. *gündüz*, Tkm.’de *gündi:z* biçiminde yaşadığını söylemiştir. Araştırmacı, [+tüz] ekinin başka bir izine

rastlanmadığını belirterek muhtemelen *kün* ve *tüz*'ün çok önce birleşmesiyle oluştuğunu ileri sürmüştür (1972: 729). Bilgen, sözcüğü [+tüz] eki ile türemiş zaman zarfı olarak değerlendirmiştir (1989: 32). Tietze, sözcüğün etimolojisi hakkında bir yorum yapmamıştır (2009: 210). Gülensoy, *kün+tüz* biçiminde etimolojisini vererek “günün sabahtan akşama kadar olan bölümü” anlamını vermiştir (2007: 396). Mİ'de sözcük *gündüzin/gündüzün*, SNB'da *gündüzin*, *gündüzleyin* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır. Ayrıca SNB'da *güpegündüzin* ve *gügemgündüzin* pekiştirmesinde de görülmektedir.

1. Addan zaman adı yapar

- a. “günün sabahtan akşama kadar süren aydınlık bölümü” (TDK, 2011: 1006)

geh ağlar idi gāhī güler idi

géceleri gündüze ular idi (SNB, 76/7)

yandı mumlar yir yüzi yıldız gibi

o dün için kıldılar gündüz gibi (KY, 52a/2056)

karartdı gündüzin çün gice aġın

müslimānlardan biri çözdü baġın (GZ, 227a/1025)

gice gündüz geli gide pāzişahuñ ‘ömri defterin dürdi (MZ, 7a/9)

Ve gündüzi size dirlik kıldum (KN, 73/3)

... gice gündüz yigirmi dört sa‘atdur on toköz sa‘atın saña baġısladı gendü maşlahatuña sür (Mİ, 12b/19)

2. Addan zarf yapar

- a. “günün sabahtan akşama kadar olan bölümü”

pes ol yégrek kim kalup yaluñuz

gelem gündüz oturavuz korhusuz (SNB, 128/8)

Gündüz avlardı gice uykusından av tahayyülin iderdi (MZ, 46a/12)

... bu ‘illete mübtelā olan vācibdür ki süci içmekden ve **gündüz** uyumağdan ve **toğla** uyumağdan ve arkaşı üzerine yatmağdan saķına (EM, 46b/3)

... ammā ağız tolusı olmasa ya şuya girse ya **gündüz** düşi azsa (Mİ, 25b/7)

b. “gece” ile birlikte “sürekli, daima”

niçe yıllar ağırtmışam başımı

*gēce **gündüz** aķıtmışam yaşımı (SNB, 374/5)*

anca ağılar görmez olur gözlerri

*gice **gündüz** dilde yūsuf sözleri (KY, 6b/209)*

*bir nice gün gice **gündüz** gitdiler*

ta ħuneynüñ tağlarına yetdiler (GZ, 208a/419)

mü‘ezz inller o ħubbe üzre dururlar

*gice **gündüz** çalaba yalvarurlar (KEMŞ-6b/111)*

... pes bu nesne vāķı‘ olucaķ gice **gündüz** yalvarup allāhdan girü yardım dilemek gerek (Mİ, 30a/36)

2.2.16. [+gıl]

ET. ve EAT.’de işlek olmayan bir ektir. Bilgen, benzerlik sıfatları türetim eki olarak yorumlamıştır (1989: 18). Erdal, renk adları türetim ekleri olarak {+K1}, {+gX1}, {+sII} biçiminde aynı başlık altında değerlendirdiği eklerle türemiş sözcüklerin dört gruba ayrılabilceğini ifade etmiştir. Bunlardan ilkinin *üç+Kil*, *tört+Kil* gibi geometrik şekilleri ifade eden sözcükler ve renk adlarından renk tonlarını belirten *kızgıl/kızkıl*, *kırgıl* gibi sıfatlar türettiğini, ikincisinin ise hayvanların belirli nitelik gösteren organlarından, *başgıl* ‘beyaz başlı bir hayvan’ vb., hayvan adları türettiğini ve üçüncüsünün ise renk tabanlarından renk tonlarını belirten sıfatlar türettiğini belirtmiştir. Konumuzla ilgili olan {+K1} ekiyle türemiş

sözcüklerin *kızgul* dışında insanların kişisel özelliklerini nitelediğini, {+gXl} ekinin ise iki heceli tabanlara eklenmesi, yuvarlak ünlülü olabilmesi ve anlamsal açıdan özellikle beyazı ifade etmesiyle söz konusu ekten ayrıldığını, dolayısıyla bu eklerin iki farklı ek olarak düşünülmesi gerektiğini salık vermiştir (1991: 98-99).

2.2.16.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

ķırğıl, sözcük DLT’de (*ķirgıl*) *ķirgıl er* “yaşını başını almış adam” sıfat tamlamasında yer almaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 211). Clauson, sözcüğü *ķır* tabanından renklerle birlikte kullanılan [+gıl] ekiyle türemiş “ķır saçlı, ak düşme” anlamında ad/sıfat olarak değerlendirmiştir. Araştırmacı sözcüğün 14-18. yy. Osm.’da “ak düşme; ķır düşmüş adam” anlamlarında tanıklandığını ve zamanla *ķırçıl*’la yer değiştirdiğini söylemiştir (1972: 654). Bilgen, “ķırçılı” anlamında benzerlik sıfatı olarak yorumlamıştır (1989: 18). Erdal da sözcüğün “ķır düşmüş insanları” ifade ettiğini aktarmıştır (1991: 98). Taş, “ķırçıl” anlamında renk tonunu gösteren sıfat olarak ele almıştır (2009: 37). TaS.’de sözcük “ķırğıl (ķırkıl): 1. saçına, sakalına ak düşmüş, kıranta; 2. yarısı ak, yarısı siyah olan saç, sakal; 3. saçta sakala ak düşme” anlamlarında; DS’de ise *ķırçal*, *ķırçav*, *ķırçıl*, *ķırço*, *ķirgıl* varyantlarında görülen sözcük “ķır saçlı insan ya da ķır tüylü hayvan” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 21 Kasım 2015). EM’de *fī teşriḫi ‘l-a’zāi* başlığı altında verilen sözcükler içerisinde yer almaktadır.

1. Addan (renk tonuna işaret eden) nitelik adı yapar
  - a. “ķırlaşmaya başlamış, ķır renkli”

Arapça	Farsça	Türkçe
الکهل	دموی	ķırğıl (EM, 70a)

2.2.17. {(A)gU}

İşlek olmayan bir ektir. Bilgen küçültme adı türettiğini ifade etmiştir (1989: 12). Erdal, ekin sadece topluluk adları ve sıfatları türettiğini, eklendiği tabanlara göre üç gruba ayrılabilineceğini söylemiştir. Öncelikle birden ona kadar olan sayılara eklenerek *biregü*, *ikigü*, *üçegü* vb. sözcükler türettiğini; ikinci olarak topluluk belirten sıfatlara eklenerek *kamagu*, *yumgıgu*, *alkagu* vb. sözcükler türettiğini ifade etmiştir. Araştırmacı üçüncü olarak ise içsel çokluk (inherent plural) belirtmeyen diğer tabanlara eklenmesiyle çokluk ifade eden *negü*, *adnagu* gibi zamirlik (pronominal); *içegü*, *yüzegü* vb. organlara işaret eden sözcükler ve bunların dışında *toyagu*, *kıragu* vb. sözcükler de türettiğini söylemiştir (1991: 93-97)⁵⁵.

Gülensoy, EAT’de ekin sadece *biregü* sözcüğünde belirsizlik zamiri türetim eki olarak tanımlandığını söylemiştir (1997: 117).

2.2.17.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

biregü, bir+egü biçiminde türeyen sözcüğü Clauson topluluk biçimi (collective form) olarak değerlendirmiş ve tam anlamıyla “tek, kendi başına (single, one by itself)” anlamına, bazen de “birisi (one of several)” anlamına geldiğini ve sadece (?) KD ve K lehçelerinde yaşadığını söylemiştir (1972: 364). Erdal da sözcüğün bir grubun içerisinden işaret edilen birini ifade ettiğini belirtmiştir (1991: 93). Tietze de “bir kimse” anlamında aktarmıştır (2002: 352). TaS.’de “biregü (bireği): bir kimse, başkası”; DS’de ise “bireği: rağmen, aksine” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 22 Kasım 2015).

1. Addan zamirlik yapar
  - a. “biri(si)”

Bir kişi biregünüñ devleti artmağa ve memleketi ulalmağa sebep ola (MZ, 31b/9)

⁵⁵ Gabain, Erdal’ın söz konusu ekle ilgili olarak verdiği ilk iki gruptaki sözcükleri “ortaklık sayıları” başlığı altında incelemiştir bk. (2007: 75).

Ve **biregün**ün kim sensüz işi bitmeye, bir kezden anı zebûn eyleme (KN, 119/10)

Eger **biregü** çok derlese kuru gül ve mersin yaprağı ve mâzû her birinden berâber ayru ayru dögeler (EM, 60a/7)

... bu mertebe ol kişinündür kim **biregüde** hağ ola dahı bağışlaya (Mİ, 7a/1)

içegü, iç+egü biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, “bağırsaklar (intestines), iç organlar (entrails)” anlamına geldiğini ve topluluk eki olan +e:gü ile türediğini söylemiştir. Araştırmacı 14-15. yy Osm.’da sözcüğün “bağırsaklar (intestines)” anlamında birçok metinde tanıklandığını aktarmıştır (1972: 25). Bilgen, “kaburga kemiklerinin iç tarafındaki kısım” anlamında sözcüğe yer vermiştir (1989: 12). Erdal da sözcüğün bir takım olarak iç organları ifade ettiğini ve *yüzegü* sözcüğüyle karşıtlık oluşturduğunu ifade etmiştir (1991: 96). Tietze de “bağırsaklar” anlamında aktarmıştır (2009: 365). TaS.’de sözcük “karın içindeki organlar ve bağırsaklar”; DS’de “içeği: [iceği] 1. bağırsak, 2. hastaların iyileşmesi için sarılan yaş, taze hayvan derisi” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Kasım 2015). Sözcük temel anlamda çokluk belirtmektedir. Ancak EM’de {+IAR} ekini üzerine almasından hareketle sözcükte ek yığılması olduğu söylenebilir: ... *boğazdan kan gelmesin keser ve za’if içegüleri kavî eyler* (17b/13)

1. Addan çokluk belirten organ adı yapar

a. “karın içindeki organlar ve bağırsaklar”

dilkü eti; havvâş-ı hayvânâtda eydür, dilkü eti taḥlîl kılcıdır. Eger anı derisiyile ve içegüsiyile kaynadalar tâ ki müherrâ ola ... (EM, 3b/3)

Ve eger boğaza sülük yapışmış olsa anı yeyicek düşürür ve **içegüden** kırtları kırar (EM, 21b/8)

eyegü, Clauson sözcüğün anatomik bir terim olarak “kaburga (rib)” anlamına, metaforla “çadırın omurgası (the rib of tent)” anlamına da geldiğini ve KD Tuvaca’da *egi*, GB Osm.’da *eyegi/eyeyi* ve çeşitli kısaltılmış biçimler de *eyi/eğe* biçiminde yaşadığını belirtmiştir (1972: 272). Erdal, bir metinde *iki eyegü* biçiminde tanıkladığı sözcüğün sadece iki tane kaburgayı değil, açıkça (vücudun sağında ve

solunda bulunan) iki kaburga topluluğunu ifade ettiğini, dolayısıyla sözcüğün söz konusu ekle türediğini ileri sürmüştür. Araştırmacı ayrıca sözcüğün “bir tekerin cantları (spokes of a wheel); göğüs kafesi (chest, thorax)” anlamlarında da kullanıldığını ve DLT’te birinci anlamda “kaburga” ve ikinci anlamda ise “çadırın kaburgaları” anlamında kaydedildiğini aktarmıştır (1991: 96). Tietze, Osm.’da *eyegü/eğegi/iğegi* varyantlarında “kaburga; (gemi inşaatında) kaburga, iskarmoz” anlamlarına geldiğini ifade etmiştir (2002: 757). TaS.’de sözcük “eyeğü (iyeğü): kaburga kemiği”; DS’de “eye (III): [eğa, eğe kemiği-2, egeyi, eya (II), eye kemiği, eyeği, eyey, éyéy kemiği]: kaburga kemiği” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 22 Kasım 2015).

1. Addan çokluk belirten organ adı yapar
  - a. “kaburga(lar)”

Ve bilgil ki bir neçe atuñ bir sağ eyegüsi artuk olur. Say gör. Eger iki eyegüsi beräber olursa degirinden artuğa al (KN, 100/6-7).

Bir şişdür ki hicāb içinde içegüyile deri arasında nefes tarlıgıla ve öksürügile ve eyegüler arasında sancu olmağıla vākı‘ olur (EM, 48b/11)

2.2.18. [+ge]

İşlek olmayan bir ektir. Gabain, ihtiva ettiği sesler bakımından yaklaşma hâli eki ile aynı olduğunu belirterek *başka, ürke* örneklerini vermiştir (2007: 45). Ş. Tekin de aslında verme hâli eki olduğunu vurgulayarak *başka, muñka, ürke* örneklerini vermiştir (1992: 81). T. Tekin verme-bulunma hâli eki olduğunu belirtmiş ve *arka* sözcüğünde tanıklamıştır (2003: 82).

2.2.18.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

özge, öz+ge biçiminde türeyen sözcüğün Clauson “başka, +den başka” anlamına geldiğini belirterek etimolojisi hakkında yorum yapmamıştır (1972: 285). Gülensoy, “başka” anlamını vererek öz+ge biçiminde etimolojisi yapmış, Codeks Cumanicus’ta “özge: diğerleri, başkaları”, Anadolu ağızlarında “özge: 1. iyi, güzel; 2. cana yakın, sıcakkanlı; 3. yürekli; özgı: yabancı; özke: başka” varyant ve anlamlarında olduğunu aktarmıştır (2007: 681). TaS.’de sözcük “başka, gayri, maada”; DS’de “özge (I): iyi, güzel; özge⁵⁶ (II): iki dağ arasındaki dereciklerin birleştiği yer, derenin başlangıcı; özge (III): 1. şakacı, 2. cana yakın, sıcakkanlı; 3. yürekli, gözü pek; özgı: yabancı; özke (I): özge, başka; özke (II): 1. sağlam, sağlıklı; 2. temiz yürekli; özke (III): çok toplu” varyant ve anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 05 Ocak 2016).

1. Addan nitelik adı yapar
  - a. “başka, farklı”

özge dürür hağ Çalap karhanesi

tedbirî cāsusa yoğ inanası (GZ, 257b/1894)

2.2.19. {+gU}

ET. ve EAT.’de işlek olmayan bir ektir. Gabain [+ku], [+kü], [+ğu], [+gü] altbiçimcikleri ile belirttiği ekin ad ve sıfat türettiğini söyleyerek *inçkü, esegü, meñgü, oğlangu* sözcüklerini vermiştir (2007: 45). Tekin, bu ekle türetilen sözcüklerin neredeyse tabanı ile aynı anlama geldiğini ifade etmiştir (1992: 80).

---

⁵⁶ Gülensoy “iki dağ arasındaki dereciklerin birleştiği yer” anlamında ayrıyeten *özge* maddebaşı yapmış ve bu sözcükteki *öz ~ öd, özi* tabanının “iki dağ arasında bulunan dere” anlamına geldiğini aktarmıştır (2007: 681).

Erdal, söz konusu ekle türemiş sözcüklerin ruhsal durumlara işaret ettiğini söylemiştir (1991: 164)⁵⁷. Eraslan, Gabain ve Tekin ile aynı görüştedir (2012: 97).

Gülesevin ve Şahin, sadece *gözgü*'de tanıklamıştır (1997: 117; 2009: 56).

2.2.19.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

dumaġu ~ dumaġı ~ tumaġı ~ tumaġu, Clauson sözcüğün *tum* > **tuma:* > *tumagu* biçiminde geliştiğini düşünmektedir. Araştırmacı, sözcüğün “nezle (a cold in the head)” anlamına geldiğini ve GB Az.’de *tumov*, Tkm.’de *dümev*, Osm.’da *toġaġı*, 20. yy Anadolu ağızlarında *duma*, *dumaġ*, *dumaġa*, *dumaġı*, *domaġa*, *domaġı* ve 14-18. yy Osm.’da *dumaġu/tumaġu*, *dumaġı/tumaġı* varyantlarında olduğunu aktarmıştır (1972: 505). Tietze, *dumaġû/dumaġı/duma* varyantlarında maddebaşı yaparak “nezle” anlamına geldiğini ve *dolun-/dulun-* eyleminin varyantı olduğunu ifade etmiştir (2002: 659). Gülensoy, *tum* ‘nezle’ +*agu* biçiminde çözümleyerek “nezle” anlamına geldiğini söylemiş, Anadolu Ağızlarında görülen çok sayıda varyantını sıralamıştır (2007: 307). TaS.’de Clauson’un verdiği varyantlarda “nezle”, DS’de çeşitli varyantlarda “nezle, grip, bronşit; öksürük, boğmaca öksürüğü” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Kasım 2015).

1. Addan hastalık adı yapar
  - a. “nezle”

Ve şovuġdan olan tumaġuya fāyide éder (EM, 21b/10)

gözgü ~ gözgi ~ gözügü, sözcüğü ET’de *közüngü ~ küsüngü* varyantlarında “ayna” anlamındadır (Caferoġlu, 1968: 119, 124; Gülensoy, 2007: 391). DLT’te de sözcük *közñü* “ayna” olarak kaydedilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 502). Clauson, *közñü* biçiminde maddebaşı yaptığı sözcüğü *közñü*’ye gönderimle izah

⁵⁷ Erdal, eki {+AgU}, {+AñU} ve {+gU} başlığı altında değerlendirerek ilk ikisinin tabanın işaret ettiği vücut uzuvlarının kişinin kendi şahsına münhasır olduğunu, yani kişisel özelliği olduğuna işaret eden adlar türettiğini söylemiştir. Araştırmacı {+gU}’nun da ruhsal durumlara işaret etmesi dolayısıyla bu eklerle aynı işleve sahip olabileceğini düşünmüştür bk. (1991: 162-165).

etmiştir. Araştırmacı sözcüğün *közün-* eyleminden türemiş bir âlet adı olduğunu K Kır. *küzgü*, G Özb. *kuzgu*, KB Kar. *küzgü*, Kumuk’da *güzgü*, GB Az. *küzgü*, Tkm. *gözgi* biçimine yaşadığını ve diğer yerlerde Arapça *ayna*’nın bu sözcüğün yerini aldığını söylemiştir. Ayrıca araştırmacı 14. yy. Osm.’da “ayna” anlamında *gözgü* (*gözigü*, *gözügü*), *gözünü* biçiminde tanıklandığını aktarmıştır (1972: 761-762). Tietze, *güzgü* ~ *gözgü* ~ *küzgü* ~ *küzkü* varyantlarında verdiği sözcüğün etimolojisi hakkında bir yorum yapmamıştır (2009: 219). Gülensoy, sözcüğün etimolojisini *göz* (<*kö:z*) + *gü* biçiminde vererek “ayna” anlamına geldiğini ifade etmiştir (2007: 391). TaS.’de sözcük “gözgü (gözügü, gözüngü, gözigü): ayna”; DS’de “gözgü [gözgeç, gözgör, gözünge, gözüngü, gözünke]: ayna; küzgü [küzkü]: ayna; güzgü [güyüğü, güzgi, güzinge]: ayna” varyantlarında kaydedilmiştir (TDK, 1 Aralık 2015).

1. Addan âlet adı yapar

a. “ayna”

bir âh éder isem çevürür yüzün

***gözügü**leyin saht éder kendözin (SNB, 375/1)*

*duğ indi sen yüzüñi **gözgi**ye bağ*

nécesidür ıara mıdur yāđud ağ (KN, 31/15)

b. “(met.) ayna”

fiđānuñ göge çığmığ idi

*göñül **gözgü**sin pas dutmığ idi (SNB, 365/5)*

*Ya ‘nı mü‘min mü‘minüñ **gözgisidür** (KN, 31/12)*

ıarağu, ıara+đu biçiminde türeyen sözcük DLT’te iki maddebaşı olarak “zaç, karaboya (sülfürük asit); kör” anlamında kaydedilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 193). Clauson, sözcüğü türemiş ad/sıfat olarak değerlendirmiştir (1972: 656). Erdal, “kör (blind)” anlamında aktardığı sözcüğün çoğul anlamda gözlere değil, bir hastalığa işaret ettiğini söylemiştir. Dolayısıyla da sözcüğün söz konusu ekle ilgili

olduğunu ifade etmiştir (1991: 164)⁵⁸. TaS.’de sözcük *karañu* (karağu, karanuğ, karañuluh, karañılık, karañuluk): karanlık” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 23 Kasım 2015). DS’de “karağı (IV): güneş battıktan sonra göz görmeme hastalığı, tavukkarası; karağu: karanlık; karanu [karankuluğ]: karanlık” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 23 Kasım 2015). “karanlık” kelimesi üzerine geniş bir araştırma yapan Karadoğan, Eski Uygur Türkçesinde “kara, siyah” anlamında tanıklanan *karagu* sözcüğünün *kara* tabanından addan ad yapım eki olan *inçkü*, *esengü* vb. türevlerde de bulunan söz konusu ekle türediğini, Karahanlı Türkçesinde “kara boya; kör” anlamında tanıklanmasının ise sözcüğün anlam alanındaki değişmelere işaret ettiğini söylemiştir. Araştırmacı, sözcüğün temel anlamı ile kör bir insanın dünyayı siyah olarak algılamasının bu anlam genişlemesine açıklık getirebileceğini belirtmiştir. (2007: 117-123).

1. Addam nitelik adı yapar

a. “kör”

*eger ola dağ riş ü yā **karagu***

olur āb-ı hayvān elinden ağu (SNB. 140/14)

*zeyt yēñisi mu‘tedildür ve eskisi issidür göze çekseler göz **karagulığın** giderür (EM, 19a/9)*

karañu, sözcük ET’de *karañgu* ~ *karañku* varyantlarında “karanlık” anlamına gelmektedir (Caferoğlu, 1968: 167; Gülensoy, 2007: 465). DLT’te de sözcük *karañgu* ~ *karanku* “karanlık” olarak kaydedilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 507, 685). Clauson, *karañgu* sözcüğünün *kara:*’dan türediğini ancak biçimsel olarak bulanık olduğunu söylemiştir (1972: 662). Erdal, sözcüğün {+gU} ile türemiş kendine özgü bir türev olduğunu belirtmiştir (1991: 164). Gülensoy, sözcüğün etimolojisini *karā+ñgu* biçiminde yapmıştır (2007: 465). Taş da aynı görüştedir

⁵⁸ Ancak araştırmacı, *kara* tabanının diğer +AgU ile türemiş sözcüklerin tabanındaki anlamsal etkiye/alana oturmamasının da bir sorun teşkil ettiğini belirtmiştir bk. (1991: 164). Bize göre bu durum şu şekilde izah edilebilir. DLT’te “gözün karası” anlamında kaydedilen *kara karak* öbeğinden hareketle ekin “gözbebeği” anlamındaki *karak*’a değil de körlüğe işaret edebilecek olan *kara* sözcüğüne geldiği söylenebilir. Çünkü, eğer ek *karak*’a gelseydi türeyen sözcüğün anlamı “kör” değil, ikili çokluk, yani topluluk belirten “gözbebekleri” olması gerekirdi. Bk. (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 164); ayrıca bk. (Karadoğan, 2007: 117-123).

(2009: 66). Karadoğan, “Karanlık Kelimesinin Yapısına Dair” adlı makalesinde ölçünlü Türkiye Türkçesinde *karanlık* biçiminde görülen bu sözcüğün tarihî dönemlerde *ḡarañġu*, *ḡarañġu*, *ḡarañu*, *ḡarañġuluk* vb. biçiminde olduğunu belirterek sözcükteki /n/ > /ñ/'nin *mihekk* > *mihenk*, *fursat* > *fursant* vb. sözcüklerdeki gibi türeme bir ses olduğunu söylemiştir. Araştırmacı, /n/'nin önünde bulunduğu /g/ tesiriyle /ñ/ olduğunu belirterek *karanlık* sözcüğünün yapısını *kara+n+gu+luk* > *karanguluk* > *karañġuluk* > *karañuluk* > *karanlık* biçiminde çözümlenmiştir (2007: 117-123). TaS.'de sözcük “karañu (karaġu, karanuġ, karañuluh, karañılık, karañuluk): karanlık”; DS'de “karankuluġ [karandırık, karanduruk, karanu]: karanlık” biçiminde kaydedilmiştir (TDK, 1 Aralık 2015). SNB'da sözcük *ḡarañulġ*, *ḡaranulih*, *ḡaranulik*; GZ, MZ, KN ve Mİ'de *ḡarañulik*; sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan somut ad yapar

a. “karanlık”

her gece ḡarañuda ḡayālũñ beni ister

ḡoma yaluñuz gelmege bir kimse bile ḡoş (SNB, 109/4)

ilāhĩ sinümüz itme ḡarañu

ki olmayavuz ayruḡ iñe yañu (KEMŞ, 9b/178)

çıraġı yaḡıcaḡ ḡarañu ḡaçar

özi göyner bize nũr bābın açar (RN, 53b/555)

ḡarañu oldı cihān pes döndiler

her biri yirlũ yirine ḡondılar (GZ, 259b/1960)

Bir zĩr zemĩn vardur ḡarañu (MZ, 16b/5)

... anuñ ḡazretine nisbet ıraḡ yaḡın ve ḡarañu ve aydın ve büyük ve küçük ḡamu birdür (Mİ, 3a/28)

b. “(met). örtü”

*Ya‘nī ālet kündeligi ve rāy ve tedbīr **karāñusı** ayruķ halka bu řapunuñ aşl yolın bağlamışdur (KN, 190/2)*

2. Addan sıfat yapar

a. “karanlık”

ķara palas üstinde dūře tılı

karāñu gécende görürem kılı (SNB, 289/9)

... karāñu gicelerde yir-ile gök arasında uçan zerreçükleri görür (Mİ, 3a/27)

2.2.20. {+(s)I}

Aslında türetim eki değildir. İşletim eki olan üçüncü teklik kişi iyelik ekidir. Ancak, bazı ad tamlamalarında tamlayanın eksilmesi neticesinde zamanla eklendiği sözcüğe yapışarak kalıplaşma ile onun bir parçası hâline gelmiştir. Bu tür durumlarda Bang, bazı sözcüklerin iyelik ekleri ile genişletilmesinin sebebini Türkçede “belirsizlik takısı (casus indefinitus)” olmamasına bağlayarak bu tür yapılarda belirsizlik işlevinde kullanıldığını ileri sürmüştür (Bang (1921)’den aktarımla Korkmaz, 2011: 35). Korkmaz, Türkçede iyelik eklerinin belirtme, iyelik ve tamlama işlevinde kullanıldığını belirterek bu işlevler ile zıtlık gösteren “belirsizlik” işlevini yüklemeyeceğinin açık olduğunu söylemiştir. Araştırmacı belirtili ya da belirtisiz isim tamlamalarında dilin en az çaba kanunu gereği tamlayan kısmın eksilerek tamlananlardaki iyelik eklerinin artık eklendiği sözcükten ayrılamayacak bir nitelik kazandığını, dolayısıyla kalıplaşmanın başlıca sebebini bu olduğunu ifade etmiştir. (2011, 35-39).

Kanaatimizce Korkmaz, çıkış noktası olarak hakkı olmakla birlikte Bang’ın vardığı netice de yadsınamaz. şöyle ki, Korkmaz’ın da örnek verdiği, *adamın biri* tamlamasındaki iyelik eki bizce bir belirtme göstermez. Aksine bu tamlama

“bilinmeyen, tanınmayan biri” anlamında bir belirsiz kişiyi ifade etmektedir. *Biri geldi* eksiltmesinde de bu işlevi üstlenmiştir. Ancak, *servetimin varı* “servetimin bütünü” tamlamasının ise belirtme bildirdiği ileri sürülebilir. *Varı bu idi* ifadesinde de iyelik ekinin bu işlevi üstlenmiştir. Dolayısıyla *biri*, *varı* vb. eksilteli yapılarda iyelik ekinin belirtme ya da belirsizlik işlevi katıp katmadığı eklendiği sözcüğün anlamıyla ilgili olmalıdır.

2.2.20.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

birsi ~ birisi ~birü ~ biri, bir+i biçiminde kalıplaşan sözcük “bir tanesi” ve “bilinmeyen bir kimse” anlamına gelmektedir (TDK, 2011: 355). Tietze, *biri/birisi* olarak maddebaşı yaptığı sözcüğün olumsuz cümlede “teki bile, bir tanesi bile” ve *gün* sözcüğünden önce gelerek “öbür” anlamına geldiğini söylemiştir (2002: 353). Gülensoy, *birisi* sözcüğünün *bi:r+i+si* biçiminde etimolojisini yaparak üçüncü tekil kişi iyelik eki yığılması olduğunu ve “birisi, herhangi biri” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 149).

1. Addan belirsizlik zamiri yapar

a. “bir tanesi”

dağı birisi seyyidü'l-mü'minîn

ki tağ yarıldı işitse ünin (SNB, 11/14)

hem halilüñ iki oğlu varıdı

ikisi de bile peygamber idi

biri İsmâ'îl (ü) İshâk'dur biri

Ya 'küb İshâk oğlıdur iy dîn eri (KY, 2a/23)

kullarına şu getür dër buyurur

iki kul şol dem kuyuya yügürür

***birinüñ** adı Beşîr birinüñ Mâmîl*

adları budur bularuñ añlağıl (YZ, 13/187)

pehlivanlarımıñ anlar ħod hemin

çünki görđi anları şāh-ı dîn

(...)

ķodı ħamle ķıldı hem anlara

*çaldı ķıldı **birini** iki pāre*

*ol **birisin** daħı bî-cān eyledi*

ķanla topraġa ġaltan eyledi (GZ, 216a/661-664)

iki sulţāndurur saña ħavale

diler her birisi kim mülki ala

***biri** raħmānîdür cān ħazretinden*

***biri** şeytānîdür ġaraż yatından (RN, 4b/19)*

o ķubbede ki vardur iki kürsî

*iñen ķarşu durur mihrāba **birsi** (KEMŞ, 11b/224)*

*Bilgil iy pāzîşāh nefsuñ iki şākirdi vardur, nā-muvāfîķ. **Biri** ħırş, **biri** şehvet; **birinüñ** ķaşdı çoķ yimeķ ve çoķ içmek ve **birinüñ** ra'nālık, kendüzin bezemek (MZ, 18a/7)*

*Tende cānuñ üç ħāşıyyeti vardur: **Biri** dirlik ve **biri** yeynilik ve **biri** ħarekāt. Ve tenüñ daħı üç ħāşıyyeti vardur: **Biri** ölmek ve **biri** sükün ve **biri** aġırlık (KN, 73/4-5)*

*dilkü üzümü (...) şovuķdur, ķurudur ve ol iki dürlüdür, **biri** muħaddirdür ve bengî éder ve **birsi** ķattāldur, öldürür (EM, 2a/12)*

*(...) ķamu mübinüñ kelecisin bir def'ada işidür **birisinüñ** sözün işidüp ol **birinüñ** sözün işitmege māni' olmaz (MÎ, 3a/24)*

b. “bilinmeyen (herhangi) bir kimse”

*Zīrā her ādemī bir ‘ayıbdan fāriğ degüldür. Şöyle ki **birine** şordılar ki: “‘Aybuñ var mı?’ Eyitti: “Yok” (KN, 69/12)*

*hükmile bu sözi **biri** işidür*

*aşlı üzre **kardeşlaruñ** kandurur (KY, 4a/103)*

*eyde kim ben **tamuya** vardumıdı*

*țamu içre bir **ķavim** gördümidi*

*dūzağ içre **biri** eydür şuşadum*

ağū dağı olsa hem içe-y-idüm (YZ, 53/781)

*ķal’aya yakın **ķarañu** gendüsi*

*țurmuşdı dir işitdi **birisi** (GZ, 235b/1260)*

*(...) dağı **birine** uğrayısar dirler (Mİ, 3b/19)*

c. “kimi”

rāviler bunda rivāyet eyledi

*iki **ķavl** üzre **ķikāyet** eyledi*

***biri** üç **biri** yidi gün **ķaldı** dir*

*yūsuf ol **ķuyuda** maħzun oldı dir (KY, 5b/182)*

*her birinde on **ķanaķ** var iy ulu*

***biri** altun **biri** **gümüşdi** **țolu** (YZ, 32a/1243)*

d. “Olumsuz tümcelerde ‘bir tanesi bile’”

özi alp u eli açuķ ‘ilmi çok

*ne kim var yavuzlık **biri** andan yok (SNB, 13/3)*

her biri sayar ğanimet ölmegi

*hiç dilemez **birisi** sağ gelmegi (GZ, 211b/529)*

*naşihat biñ olusa **biri** siñmez*

küfür söyler dili hiç ağzı diñmez (RN, 37a/376)

*Ne oğ kim biz aña atavuz **biri** toğru varmaya (MZ, 19a/14)*

*Eger sende birez qorhu veyā geñseklik göreler, biñ cānuñ var-ısa **birin** qurtarmayasın
(KN, 78/4)*

*... bu yir yüzinde ne var hiç birinüñ şüreti **birine** beñzemez (Mİ, 5a/36)*

e. “ilki”

ol arada dört kişinüñ sini var

***biri** İbrāhīm ikinci İshāq éy yār*

üçünci Sārādur dördünci Ya’küb

dört devletlü yatarlar birbirinden hū (YZ, 99/1468)

*Ve altı haşlet kendüzünde saqlayasın: **Biri** heybet, ikinci adl bahşış; üçüncü eli
saqlamağ ... (KN, 183/8)*

*... farz-ı ‘ayn olan ‘ilm oldur kim islām ansuz tamām olmaz ol biş nesnedür **biri**
allāhı birlemek ve muhammedi hağ resül bilmekdür ikinci biş vağt namāz şartların ve
rüklerin bilmekdür üçüncü oruc ne-y-ile tamām olur (Mİ, 1b/19)*

2. “her” sözcüğü ile birlikte

a. “hepsi”

anuñ rızkıyla olurlar diri

*aña dürlü tesbiğ oğur **her biri** (SNB, 5/15)*

yūsuf ile qaldı dört yüz kişiler

her birinde nūr-ı imān ışılar (KY, 22b/864)

sāķī vü hon-salar yatur bir géce

düş görürler her biri eşit nice (YZ, 42/625)

çün qaralar gördiler bu leşkeri

yüz çevirüp kaçdılar dir her biri (GZ, 232b/1188)

țamarlaruņa cümle şayķal urģıl

ki her birine bir kullıķ buyurgıl (RN, 44b/458)

Ol dostlaruņı baņa göster her birinüñ mertebesin saņa bildüreyin (MZ, 16a/6)

Ve çün bu faşlı bildüñ; ‘illetleri daķı bil. Ve her birinüñ bir dürlü adı vardur (KN, 99/15)

Ve eger daķı enfa‘ isterlerise maşķakī ve za‘firān ve sünbül ve cevz-i buvā ve zencebīl ve dārçinī ve ‘ūd-ı hindī her birinden berāber döğeler miķdārınca (EM, 21a/10)

... evvel allāhū ekber diye elin bağlaya sübhāneke oķuya daķı üç tekbīr daķı ide her birinde elin kaldıra kulağına ilede (Mİ, 19a/26)

3. “ol” sözcüğü ile birlikte

a. “öbürü, diğeri”

birisi ‘oşmān şafādur bā-ħayā

ol birisi şāh-ı ‘alī murtażā (KY, 1b/5)

kaçup Yūsuf ol birine sığınur

ol daķı şöyle urur kim oğınur

yine döner yalvarur ol birine

ol daķı urur ne beñzer birine (YZ, 4a/73-74)

pehlivanlarımış anlar ĥod hemin

çünkü gördi anları řāh-ı dīn

(...)

ķodı ĥamle ķıldı hem anlara

çaldı ķıldı birini iki pār

*ol **birisin** daĥı bī-cān eyledi*

ķanla topraĥa ĥaltan eyledi (GZ, 216a/661-664)

*... iki kimse müsülmānlıĥda ve ‘amelde berāber olsa birisi ķur‘ānı yigrek oķusa cemā‘at anı ķosa **ol birin** imām idine yaramazlık itmiş olurlar (MĪ, 16b/23)*

4. Addan sıfat yapar

a. “öbür, ertesı, sonraki”

uyandum bulamadum oldum delü

ol yıl dün gün aĥladum zārī ķılı

***birisi** yıl yine girdüñ sen düşe*

ögüt vėrdüñ söyledüñ baña paşa (YZ, 34/495)

ertesı, sözcüğün etimolojisi ile ilgili *erte* tabanının etimolojisinden kaynaklanan iki ayrı görüş vardır. Bunlardan ilki *er* tabanına {+DAsI}⁵⁹ ekinin eklenmesi ile oluştuğudur (Gülsevin, 1997: 116; şahin, 2009:). Bir diğer görüş ise *ért-e* > *erte* tabanına {+(s)I} iyelik ekinin kalıplaşması ile oluştuğudur (Ayverdi, 2010: 349; Korkmaz, 2011: 38). Biz de *erte* tabanının *ért-e* > *erte* biçiminde oluştuğunu varsaydığımız için sözcüğün {+(s)I} iyelik ekinin kalıplaşmasıyla oluştuğunu düşünüyoruz. Sözcük *yarın ertesı*, *pazar ertesı* gibi sözcük gruplarında büzülerek *yarındası*, *pazartesi* biçimini almış ve {+DAsI} şeklinde addan ad türetim

⁵⁹ İlhan, ekin yapısının *erte* sözcüğüne {+sI} iyelik ekinin kaynaşması ile *erte+si* biçiminde olduğunu belirtmiştir (2009: 1551).

eki olarak kullanılır olmuştur (İlhan, 2009: 1551; Uysal, 2012: 256). Tietze, sözcüğün sıfat olarak (attribütif) “ondan sonra gelen (gün, hafta, sene)” anlamına geldiğini aktarmıştır (2002: 737). TaS.’de sözcük “ertesı (irtesi): ertesı; erte ertesı (irte irtesi): öbür gün, dahı öbür gün” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 08 Ocak 2016). Mİ’de sözcük ... *bayram irtesi olıcağ girü imām anda bir hutbe dahı oğuya (22), ... bilgil kim ‘arefe günüñ öñdünkisi gün hâcılar ol minā didükleri yire varıcağ anda durmağ gerek ‘arefe günüñ irtesi olunca ‘arefe gün olıcağ tañlacağ ‘arafāta gider (24-25)* cümlelerindeki *bayram irtesi* “bayram sabahı” ve *‘arefe günüñ irtesi* “arefe gününün sabahı” sözcük gruplarında sözcük kalıplaşmamış hâlde “sabah” anlamında kullanılmıştır.

1. Zaman bildiren addan zarf yapar

a. “bir sonraki gün”

sıyırdup deñizi ol üç dün ü gün

hem açlığdan oldıdı iñen zebün

dahı értesi buldı bir hoş çayır

içinde biñar çevresinde bayır (SNB, 254/7)

eytdiler göster kuluñ yüzün bize

bir görmege bir altun vérelüm size

(...)

értesi gelür iki altun vérür

tā ki yūsuf yüzini bir kez görür

üçünci gün üç altun alur-ıdı

andan çordı yūsufi görür-ıdı (YZ, 21/305-310)

yidi gün turduğ irtesi gönüldük

zamān ile ki bir gün eve irdük (KEMŞ, 16a/312)

... eger iki kişi tanuqlıqla dutdıarsa otuz gün olcaql irtesi bayram ideler (Mİ, 24b/11)

hepi, hep+i biçiminde kalıplaşan sözcük TaS.'de "hepsi, tamamı" anlamında kaydedilmiştir. DS'de de sözcük "hepi [hepsi, hepedek, hepici, hepıcik, hepücüğü]: hepsi" biçiminde kaydedilmiştir (TDK, 6 Aralık 2015).

1. Addan belirsizlik zamiri yapar
  - a. "hepsi"

qala māl u tavar bulara hepi

alımayavuz güç ile bir çöpi (SNB, 179/14)

kanğısı ~ **kanqısı**, kanqı+sı biçiminde kalıplaşan sözcük "kim, hangi şey" anlamına gelmektedir.

1. Addan belirsizlik zamiri yapar
  - a. "kim, ne, hangi şey"

pehlivanumuzıla cenge bugün

kanqısı düşe 'aceb tenge bugün (GZ, 221a/811)

Girü çıkdı eyitdi: Şişe ikidür kanqısını getüreyim (MZ, 20b/3)

Ve bu za'if şöyle dilediki bu risālede zıkr olınan otları seçe çıkara kanqısı kanqı hastalıqa münāsıbdür ayru ayru yaza ta'yın eyleye (EM, 40a/13)

... eger altun gümüşle biri birine qarılmış olsa **kanqısı** çoğ-usa anuñ hükminde olur (Mİ, 19b/31)

kimisi ~ **kimi**, kim+i / kimi+si biçiminde kalıplaşan sözcük TaS.'de "kimisi, kimisini" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 7 Aralık 2015). Gülensoy, *kimi(si)* biçiminde maddebaşı yaptığı sözcüğü "bazısı, birtakımı" anlamında kaydetmiştir (2007: 526). DS'de ie sözcük "kimi [kimin]: gibi" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 7 Aralık 2015).

1. Addan belirsizlik zamiri yapar

a. “bazısı”

şāğa şola ullar dutarlar arār

***kimi** türk **kimi** rūm **kimi** tatar (SNB, 65/13)*

***kimi** firişte dir **kimi** perī **kimi** hūr*

alk amusı hūsnine ayrān olur (KY, 7a/236)

anı gören kişi delū olur

***kimi** āh ēder baar ayrān alur (YZ, 21/307)*

kimi** öldi yisir oldu **kimisi

*açup aqlara urtuldu **kimisi** (GZ, 223b/889)*

ki her birini bir kişi iletmiş

***kimi** altun iletmiş **kimi** gūmiş (KEMŞ, 4a/60)*

ki her kim geldise bildügin işler

kimi yaylar u kimi anda ışlar (RN, 22b/217)

*meşelā yılduzlar gibi kim şevābitdür ve **kimi** arekātadur ve **kimi** amada ve **kimi***

*inmekde ve **kimi** istikāmetde ve **kimi** itimā‘da ve **kimi** istikbālde ve **kiminūn** te‘şiri*

*sa‘ādetde ve **kiminūn** nuhūsetde (MZ, 24b/9-11)*

*... zirā a ta‘ālā **kimi** bay ve **kimi** yosul ve **kimi** ‘ālim ve **kimi** cāhil ılır ve **kimi***

*pādişāh ve **kimi** ul ılır (Mİ, 32b/35-36)*

tomarı, tomara+ı biçiminde kalıplaşan sözcüğün Gülensoy, *to-m+ar+ı biçiminde etimolojisini yaparak “tamamı, bütünü” anlamına geldiğini ve Anadolu Ağzlarında *tomari*, *tumari* varyantlarının da olduğunu söylemiştir (2007: 908). DS’de sözcük “tomarı [tomari, tumari]: tamamı, tümü” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 7 Aralık 2015; Gülensoy, 2007: 908).

1. Addan belirsizlik zamiri yapar

a. “tamamı, tümü”

*ķır bu kāfīrleri ķır **ķomarını***

kim nice azğundurur gör anları (GZ, 261a/1999)

b. “bir” sözcüğüyle birlikte “çoğu”

ğāzīler binüp ardın sürdiler

*feriştehler bir **ķomarın** dürdiler (GZ, 261a/2603)*

varı, var+ı biçiminde kalıplaşan sözcük “hepsi, tamamı” anlamına gelmektedir.

1. Addan belirsizlik zamiri yapar

a. “hepsi”

şarun ķavmi vü ulular u ķeri

*gelürler bileme tamāmet **varı** (SNB, 74/4)*

*şol şasretüm **varını** eyt bitide*

anuñıçun göyündüğüm eytgil oda (YZ, 43a/1246)

kim bu deñlü az arıķ ķeri

*dört biñ adam ancaķ ola **varı** (GZ, 246a/1591)*

*daķı yuyulmadı ol kīn **ķamarı***

*yolında ‘aybinuñ ģarc oldı **varı** (RN, 49a/505)*

ķızıl yaşıl ķamu aķlas divāri

*dikilmişdür çu şırmayıla **varı** (KEMŞ, 13a/253)*

*Er çömlegi ķotarub **varın** yidi (MZ, 53b/12)*

b. Olumsuz cümlelerde “hiçbir şeyi/hiçbir kimse”

kimüñ kim kendüsiyle kadri yoqdur

*iki gözleri kördür **varı** yoqdur (RN, 38a/384)*

c. herşeyi

atası bile gemiye girdiler

*kadırgadağı **varını** gördiler (SNB, 203/5)*

d. “benlik, mevcudiyet”

dürişmek çü benden degüldür dirîğ

*benüm **varı** senden degüldür dirîğ (SNB, 292 /12)*

yūsufi aınmağdan hānumānını

*virdi **varın** terk kıldı cānını (KY, 27a/1044)*

*tā Ya‘kūb bilmeye Yūsuf **varı***

dün (ü) gün ağlayuban kıla zarı (YZ, 34b/994)

buşu kimdeyise ĩmān gider

*ĩmān gerekise **varını** gider (RN, 20b/194)*

*Muqle oğlı bilür idi māl **varını** (KN, 58/11)*

e. “zenginlik”

*Çün dosta el ıarlığı uğraya kendü **varın** andan ıartınmaya (KN, 113/3)*

2. Addan sıfat yapar

a. “bütün, olan”

***varı** şehvet barmağından tükülür*

şehveti gider bu kez sâkin olur (YZ, 19b/545)

3. Addan zarf yapar

a. “tamamen, tamamıyla”

müslimānuñ kamu mālın ıavarın

*resūlu'llah amuya virdi **varın***

aldı mü'minler animetler tamām

her birisi māl ni'metler tamām

u deñlü aldılar mālī avarı

*müslimānlar amusı oydı **varı***

ölen kafirlerin malın avārın

*resūlu'llah ısmet itdi **varın** (GZ, 224a/902-905)*

2.2.21. {+(I)I}

ET.'de görülen bir ektir. Gabain, genellikle sıfat türettiğini söylemiştir (2007: 44, 47). *Yeşil, kızıl* gibi renk adları türetir (Tekin, 1992: 80; Eraslan, 2012: 98). Bilgen, benzerlik ve aitlik adı türettiğini söylemiştir (1989: 21). Erdal, {+K1}, {+gX1}, {+sII} biçiminde aynı başlık altında değerlendirdiği eklerle türemiş sözcüklerin dört gruba ayrılabilceğini ifade etmiştir. Konumuzla ilgili olan {+II} ekinin araştırmacı, Bang'a dayanarak {+sI-(X)I} biçiminde çözümlenebileceğini ileri sürmüş ve ekin renk tonlarını ifade eden sıfatlar türettiğini belirtmiştir (1991: 98-100).

Gülsevin, *ızıl, yaşıl* sözcüklerini örnek vererek renk adlarına eklendiğini aktarmıştır (1997: 117). Şahin, renk adlarına eklenerek tabanın bildirdiği renge yakın anlamı veren adlar türettiğini söylemiştir (2009: 55).

2.2.21.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

ızıl, sözcüğün etimolojisi ile ilgili çeşitli görüşler vardır. Bang, sözcüğün *ızıl*'dan geliştiğini ileri sürmüştür (Bang, 1930: 20'den aktarımla Erdal: 1991:

100). Erdal da aynı düşünceyi paylaşarak sözcüğün *kız+sI-(X)l* biçiminde çözümlenebileceğini iddia etmiştir (1991: 100). Clauson ve Gülensoy, sözcüğün *kız-* eyleminden türediğini söylemiştir. Gülensoy, Bang ve Erdal'a itiraz ederek T. Tekin'in Türk dillerindeki söziçi /-zs-/ ve /-şs-/ seslerinin genellikle korunmuş olduğunu belirtmesinin bu görüşü çürüttüğünü belirtmiştir (1972: 683; 2007: 524). Bilgen, sözcüğü addan benzerlik ve ilgi adları türettiğini düşündüğü {+II} eki içerisinde değerlendirmiştir (1989: 21). TaS.'de sözcük "altın (para); bakır" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 21 Kasım 2015). Sözcük EM'de *kızilca* 'kızılımsı, kırmızımsı', *kızilca* 'kızarıklık'; *kızilcuḡ* 'kızılık hastalığı', *kızılsaḡu* 'kızılımsı' (Canpolat ve Önler, 2007: 154); Mİ'de *kızılcarak*, *kızılık*, KN'de *kızılık* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan nitelik adı yapar

a. "kırmızı"

yañaḡı kızil şanasın nār içi

deri nite kim düşe gül üzre ç i (SNB, 157/13)

ellerinde surḡ getürmişler 'alem

atları ḡonları kızil cümle hem (GZ, 196a/75)

Ol ḡul ki ma'ışet-içün alasin 'alāmeti oldur ki her nesnesi mu'tedil ola: uzunlḡı kısalḡı aruḡlḡı semizlḡı aḡı kızılı yoğunluḡı inceliḡı saçı derisi yufḡalıḡı (KN, 88/5)

Ve ol ki kızıldur (EM, 20b/1)

... eger kanı çoḡ-usa kim tükürdüḡi kızil ola (Mİ, 25b/24)

2. Addan nesne adı yapar

a. (met.) "altın"⁶⁰,

daḡı bedreler vérdi mişri kızil

⁶⁰ GZ'deki *anda 'oşmān ol emirü'l-mü'minin // virdi dört biñ kızil altünü hemin (254b/1812), 765, 1911* beyitlerden hareketle bu anlamı kazandığını düşünüyoruz bk. (Şahin, 1989: 144, 224, 232).

kerem gösterüp kıldı bizi hacil (SNB, 75/2)

yüz **kızıl** virüp eline ol zamān

al bunı dir var eyā zindān-bān (KY, 23a/886)

‘alī eydür virüñ üç yıllık harāç

mīne hatunla bile taht ü tāt

gāzīlere yedi yüz biñ **kızıl**

iki yüz katır deve hem örtüli (GZ, 282b/2644-2645)

Nete kim dedem Şemsü’l-Me‘ālī –rahimehu’llāhu te‘ālā- bir gökçek kul aldı biñ iki

yüz **kızıl** (KN, 67/13)

b. (met.) “elbise”

boyı uzun gövdesi gayet ulu

leşkeri **kızıl** şarınurlar kamu

didi merdas oğlı durur iy gulam

cengde **kızıl** şarınur anlar tamam (GZ, 209a/457-458)

3. Addan sıfat yapar

a. “kırmızı”

bir arada **kızıl** gülile diken

bitüren gérü anı yére döken (SNB, 7/8)

kodı ol bir **kızıl** altun şandalı

yūsuf için kim otura ol velī (KY, 18b/696)

kızıl atlas döşesünler sarāya

sen otur taht üzere beñzer aya (YZ, 32/472)

didi gördüm sağda **kızıl** bir ‘alem

bir kızıl dülbendlü kişi üzre hem (GZ, 209a/456)

kızıl mermerden altıdur diregi

görenün doyacak yokdur yüreği (KEMŞ, 11b/223)

Biñ kızıl altun virdi (MZ, 54b/6)

Kaşı açuğ ola gözi büyük kabağı kalın yağrını bögrü aşkar gözi gök gözi katında kızıl beñleri ola (KN, 89/13)

Ve kızıl şeker şuşalık getirür (EM, 24b/1)

... her gün yir yüzün boyar kızıl altun rengine döndürür (Mİ, 5b/4)

yaşıl ~ yeşil, sözcüğün etimoloji ile ilgili çeşitli görüşler vardır. Bang, Clauson ve Erdal sözcüğün {+sII} eki ile türediğini söylemişlerdir (Bang, 1930: 20'den aktarımla Erdal: 1991: 100, 1972: 978; 1991: 99-100). Erdal, bu düşünceden hareketle sözcüğün *yaş+sI-(X)l* biçiminde çözümlenebileceğini iddia etmiştir (1991: 100). Gülensoy, ise sözcüğü *yāş+(i)l* biçiminde çözümlenmiştir (2007: 1128). Bilgen de sözcüğü {+(I)l} türetimlikleri içerisinde değerlendirmiştir (1989: 21). Clauson, sözcüğün “yeşil (green)” anlamında taze bitkilerin rengini belirtmek için, ancak bazen de “açık mavi (light blue)” için de kullanıldığını ve çeşitli ses değişiklikleri ile çağdaş lehçelerde yaşadığını söylemiştir (1972: 978). Gülensoy, sözcüğün “sarı ile mavinin karışmasından ortaya çıkan, bitki yapraklarının çoğunda görülen renk; bu renkte olan; (sebzeler için) kurumamış, taze; (meyveler için) olmamış, ham” anlamlarına geldiğini ifade etmiştir (2007: 1128). TaS.'de sözcük “yeşil” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 21 Kasım 2015). KN'de *yeşillik* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan nitelik adı yapar

a. “bu renkte olan”

bezenmiş **yeşil** kızıl ağile

ber-ā-berlık éderdi uçmağile (SNB, 34/6)

ellerinde var ‘alemleri hem **yaşıl**

hem muraşsa ‘ tonları varı yeşil (GZ, 196b/78)

Ve eger yeşil ola anuñ ‘illeti cigerden ola (KN, 146/9)

Ve ol dahı ki içi şarudur ya yeşildür yaramaz ağuludur yémeyeler (EM, 26b/13)

‘alemleri yeşil bulundu çıkdı

kimesne eslemez yavlağ inıkdı (RN, 8a/58)

2. Addan nesne adı yapar

a. “(met.) elbise”

başınuñ üstünde var yeşil ‘alem

hep yeşil giyer çerisi gendü hem (GZ, 209b/467)

b. “ham, olmamış”

Ve nāruñ tāzesin dahı yeşiliken şatlusun ekşisin berāber kabın şoyalar (EM, 36a/15)

3. Eylemden sıfat yapar

a. “sarı ile mavinin karışımında ortaya çıkan renk”

yaşıl atlasdur ‘amārı ortası

la‘l (ü) incüdür muraşsa ‘ kamusı (YZ, 10b/370)

başınuñ üstünde var yeşil ‘alem

hep yeşil giyer çerisi gendü hem (GZ, 209b/467)

yaşıl kızıl direkler mermer eblağ

bunuñ ortasıdur şahre daşı çağ (KEMŞ, 10b/203)

Ve ol yerde yeşil kurduğazlar olur (KN, 36/8)

Büyümege başladuğca kızıl yeşil tamarlar zāhir olur (EM, 55b/2)

b. “kurumamış”

*Eger burun kanı diñmese **yeşil mazăyı** oda koyalar ki kıza getürelir sirkeye bırağalar*
(EM, 40b/14)

2.2.22. {+lAk} ~ {+lA}

İşlek olmayan bir ektir. Ek addan eylem türetim eki {+lA-} ve eylemden ad türetim eki {-(I)g}'ın birleşimiyle oluşmuştur (Gabain, 2007: 44; Erdal, 1991: 108; Eraslan, 2012: 99). Yer adları türetir (Bilgen, 1989: 21; Erdal, 1991: 108-109). Eraslan, ekin soyut adlar ve hayvan adları da türettiğini belirtmiştir (2012: 99). Erdal, kuş adları türeten {+lAk} ile yer adları türeten {+lAg} ekini ayrı ayrı madde hâlinde ele almıştır (1991: 89-90, 108-109). Kaşgarlı {+lAg} ekinin işlevlerini anlatırken üçüncü maddede {+lAg}'a da değinerek *tarıglag* “tarla” ve *turuglag* “durak yeri” sözcüklerini örnek göstermiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 219).

Gülsevin, Doğu Türkçesinde {+lAg} biçiminde olan ekin ödünçleme ile Batı Türkçesine de geçtiğini ve ekin EAT.'deki kurallı şeklinin {+lA} olduğunu söylemiştir. {+lA}'nın ise zaman zarflarına eklenerek anlamı pekiştirdiğini ve {+lAg}'tan geliştiğini belirttiği {+lA}'nın ise yer adları türettiğini ifade etmiştir (Gülsevin, 1991: 117). Şahin de zaman bildiren adlara gelen {+lA}'nın zarf yaptığını, bunun dışında {+lAg} ekinden gelişen +lA'nın ise yer adları yaptığını söylemiştir (2009: 56).

2.2.22.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

çevlek, TaS.'de *çevlik*, *çevlük*, *çevlek* varyantlarında “çevre, etraf, civar; girdap” anlamlarında kaydedilmiştir. Sözcüğün “çevre, etraf, civar” anlamı *Edviye-i Müfrede*'den *çevlik* ve *Müntehabü's-Şifa*'dan da *çevlek* biçiminde tanıklanmıştır. Ancak *Edviye-i Müfrede*'de sözcük *çevlik* değil *çevlek* olarak geçmektedir. Sözcüğün ilk anlamı ile ikinci anlamı arasında da anlamsal bir bağ yoktur. Dolayısıyla

sözcüğün “çevre, etraf, civar” anlamı *çevlek* biçiminde ayrı bir maddebaşı olarak verilmelidir (TDK, 2 Aralık 2015). DS’de ise sözcük “çevlik (I): [çevlük (I), çevrek (II), çevrik (I), çevrinti (I), çevrük (I), çevürge, çevürme] etrafı çevrilmiş bahçe veya tarla; çevlik (VII): [çevlük] ırmak kenarlarındaki taşlık ve kumluk yer” biçiminde kaydedilmiştir (TDK, 1 Aralık 2015). Tietze, DS’deki “etrafı çevrilmiş bahçe veya tarla” anlamını aktararak yer adları yapan {+IIK}’ın etkisiyle /r/ > /l/ değişimi sonucu sözcüğün *çevrik* > *çevlik* biçimini aldığı ileri sürmüştür (2002: 501). Kanaatimizce sözcük *çevrik* > *çevlik* gelişimi ile oluşmamıştır. Çünkü sözcüğün ilk anlamı “çevre, etraf, civar” anlamında etken addır. Bunu DS’deki “ırmak kenarlarındaki taşlık ve kumluk yer” anlamı da desteklemektedir. Tietze’nin DS’den verdiği anlam ise ancak eylemden edilgen adlar türeten {-(I)k}’ın tesiriyle *çevir-ik* türetimiyle oluştuğu söylenebilir. Dolayısıyla sözcük **çev+lek* biçiminde türemiş olmalıdır.

1. Addan yer adı yapar
  - a. “çevre, etraf, muhit”

Baldırı kıra; ki fārsīce persiyāvşān dērler bir otdur sular çevleginde biter (EM, 11a/6)

otlağ, ot+lağ biçiminde türeyen sözcük “hayvan otlatılan yer” anlamına gelmektedir (Gülensoy, 2007: 636). TaS.’de sözcük 15-19. yy. metinlerinden tanıklanarak “mera, çayır”; DS’de de benzer anlamda “sürü için para karşılığında dağ kiralama” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 2 Aralık 2015).

1. Addan yer adı yapar
  - a. “hayvan otlatılan yer”

dağı bu ‘acebdür bilürem evet

ne yérde ki otlag̃ ola vü şuvat (SNB, 289/8)

koyunumuz otlag̃ı hurrem-mekân

anda biter gül ü reyhân erğuvân (KY, 4a/117)

Her kıanda dilesen yir su otlak̃ bizüm berātumuzıla ihtiyār kııl (MZ, 48b/1)

çaylak, çay+lak biçiminde türeyerek “yırtıcı bir kuş” anlamına gelen hayvan adıdır (Erdal, 1991: 90; Eren, 1999: 82; Tietze, 2002: 485-486; Gülensoy, 2007: 225). DS’de “çaylak (II): 1. boynuzlarının arası çok açık olan hayvan; 2. bacaklarının arası açık olan at” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 2 Aralık 2015).

1. Addan hayvan adı yapar
  - a. “yırtıcı bir kuş”

Pes geyikden yüz döndürüb şöyle zâr koyub gitdi. İnine varınca bir çaylak çalub hevāya dügdi (MZ, 11a/2)

sinle(k), sin+le(k) biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “mezarlık; mezar” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 2 Aralık 2015).

1. Addan yer adı yapar
  - a. “mezar”

... pes giri varacak yiri sinle olacaktur (MZ, 10a/3)

... cenāzeyi kazılan sinlenün kıbledin yanına koyalar sini giñ ve yüksek kazalar (Mİ, 20b/1)

- b. “mezarlık”

Eşitdüm ki Rey şehrinde bir derzî var-ıdı. Şehrün ol kapusunda ki sinleye çıkar-ıdı, dükkānı var-ıdı. Néce ki ölü geçse bir taş bırağur-ıdı bir bardağa (KN, 47/11)

şapla, şap+la biçiminde yansıma tabanından türeyen sözcüğün Zülfikar, şap+la-k biçiminde etimolojisini vermiştir. Araştırmacı, sözcüğün “şap diye ses çıkararak tokat; kamçının ucundaki gön parçaları; iri, yuvarlak yüz; alkış” anlamlarına geldiğini söylemiştir (1995: 150, 622). Gülensoy da “şap diye ses çıkararak tokat” anlamında verdiği sözcüğün etimolojisini *şa+p[+a]+la-k biçiminde yapmıştır (2007: 838). TaS.’de sözcük “şapla (şapla): sille, tokat, şamar”; DS’de sözcük çeşitli varyantlarda “tokat” ve Zülfikar’ın yukarıda belirttiği anlamlarda kaydedilmiştir (TDK, 2 Aralık 2015).

1. Addan hareket adı yapar

a. “tokat”

... eli-y-ile urmağ istedi ƙalgıdı yüzine ƙondı eli-y-ile şaldı kim üveze şaplası yüzine doğundı yüzi delüğinden üvez içeri girdi (Mİ, 6a/7)

tuzla(k), tuz+la(k) biçiminde türeyen sözcük “tuz çıkarılan ya da tuzlu su kurutularak tuz elde edilen yer” anlamına gelmektedir (Gülensoy, 2007: 941). TaS.’de sözcük 17. yy.’a ait bir metinden “duzlak (tuzlak): tuz hasıl olan yerler, tuzla”; DS’de “duzla: 1. tuz çıkarılan yer, 2. [duzlak, duzlağı] hayvanlara tuz verilen yer”; “tuzla (I): [tuzlak] davarlara kırda tuz verilen düz, taşlık ve kayalık yerler; tuzla (II): [tuzlalık] otları tuzlu olan ya da hiç ot bitmeyen çorak, verimsiz yerler” şeklinde kaydedilmiştir (TDK, 2 Aralık 2015).

1. Addan yer adı yapar

a. “tuz çıkarılan/tuz elde edilen yer”

Çün irte oldı sārübān deveyi sürüb **tuzla**ya gitdi (MZ, 47a/10)

yüzlek, Gülensoy sözcüğün yüz+le-k biçiminde etimolojisini yaparak “sığ” anlamına geldiğini söylemiştir. KN’de tanıkladığımız sözcük yüzlekçi sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır. Araştırmacı bu sözcüğün etimolojisini de yüz+le-k+çi biçiminde yaparak “yüze gülerek ağızdan söz alan, söz taşıyan, kovcu” anlamına geldiğini aktarmıştır (2007: 1199). DS’de de sözcük aynı anlamlarda geçmektedir (TDK, 2 Aralık 2015).

1. Addan nitelik adı yapar

a. “iki yüzlü”

Andan ilerü ki bu **yüzlekçi** i’tibārsuz rüzigārdan ki kişi-y-ile geh düzilür geh bozilur, ma’züllik berāti baña dege (KN, 3/11)

2.2.23. {+IU} ~ {+h}

ET.'de {+IXğ/+IXg} biçiminde görülen bir ektir. (Gabain, 2007: 44; Erdal, 1991: 139; Eraslan, 2012: 99). Gabain eki hem addan ad hem de addan sıfat türetimlikleri içerisinde ele almış Moğolca “bir şeye teçhiz edilmiş olan şey” ifade eden {+lik} ile benzer işlevde bir şeyle teçhiz edilmiş bir şeye ait anlamında sözcükler oluşturduğunu söylemiştir (2007: 44, 47). Tekin, ekin sıfat, ad ve tamlayan olarak kullanıldığını ve *n* ağzında ünlüsünün bazen /-a-/ olduğunu belirtmiştir (1992: 80). Erdal, ekin her türden sözcüğe eklenerek genellikle eklendiği tabanın anlamına etki etmeden adların ardışıklığını (concatenation) sağladığını, ancak bazı durumlarda da sözlüksel veri oluşturduğunu ifade etmiştir (1991: 139-155). Eraslan, ekin sıfat niteliğinde aitlik ve mensubiyet ifadeli adlar ve bir şeyle donanmış olma bir şeye ait olma ifadeli gövdeler türeten addan ad türetim eki olduğunu söylemiştir (2012: 99-100).

Batı Türkçesinde eklerin başında ya da sonunda bulunan /g/ sesinin düşmesi dolayısıyla ek EAT'de /-g/'siz ve ünlüsü dar-yuvarlak olarak {+IU} biçimini almıştır (Timurtaş, 2012: 78; Korkmaz, 1973: 151; Gülsevin, 1997: 118; Boz, 2003: 40). Bazı sözcüklerde düz ünlülü olarak da {+II} kullanılmıştır (Boz, 2003: 40). EAT'si üzerine yapılan çalışmalarda ek genellikle addan sıfat türetim eki olarak ele alınmış (Timurtaş, 2012: 78; Korkmaz, 1973: 151, 196; Gülsevin, 1997: 118; Şahin, 2009: 56) ve bu tür oluşumların zarf olarak da kullanıldığına değinilmiştir (Korkmaz, 1973: 51). Ek üzerine ayrıntılı bir inceleme yapan Boz ise ekin vasıf adı, sıfat ve zarf yapma olmak üzere üç temel işlevinin olduğunu belirtmiş, ekin işletimlik ve türetimlik özelliğinden dolayı da bunun “görev yükleme” ve “kelime yapma” biçiminde olduğunu vurgulamıştır. Araştırmacı işletimlik özelliği dolayısıyla “görev yükleme”de sözcüklerin anlamlarını değiştirmeden geçici sözcükler; türetimlik özelliği olan “kelime yapma”da ise eklendiği sözcüğün anlamını değiştirerek kalıcı sözcükler oluşturduğunu söylemiştir. Araştırmacı, {+IU} eki almış, ancak {+sUz}'lı

biçimleri olmayan yapıları kalıcı sözcük olarak değerlendirmiştir⁶¹. Bunun dışında ekin eklendiği sözcüğe “sahiplik (özellik, nitelik)”, “bulundurma”, “bir yere ait olma, mensup olma”, “sayı adlarında grup anlamı” kattığını belirtmiştir (Boz, 2003: 35-43).

Ek üzerine bir diğer kapsamlı çalışma ise Önler’e aittir. Önler “Türkçede +IX Eki” adlı çalışmasında ekin oluşturduğu anlam kategorilerinden hareketle tüm {+IX}’lı yapıların ET.’deki {+IXg/+IXğ} biçimine mi dayandığını sorgulamış ve {+IX} biçiminde görülen, EAT’de {+IU}, ekin, {+IXG}’dan gelişen {+IX}, *eli/ili* ya da *oğlu* sözcüklerinin ekleşmesiyle oluşan {+IX} ve ET’den itibaren tanıklanan⁶², bir arada bulunan ve *hem...hem* anlamında ikilemeler kuran {+IX... +IX} olmak üzere üç farklı kökene sahip olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı {+IXG} > {+IX}’nın işlevlerini şu şekilde sıralamıştır:

- a) Daha çok sıfat olarak kullanılan sözcükler: *güçlü, türlü, evli* vb.
- b) Bir yere mensup anlamını veren *Ankaralı, Avrupalı, Kasabalı, köylü, şehirli, okullu* vb. sözcükler.
- c) Herhangi bir addan türetilen yer adları: Bu tür yer adları yapı ve anlam olarak sıfat niteliğindeki sözcüklerdir. Bir şeye sahip, bir şeyi kendinden barındıran anlamını taşırlar: *Üzümlü, Kuşaklı* vb. (2004:2203-2208).

Öte yandan ek, Türkiye Türkçesi için hazırlanan bazı *dilbilgisi* kitaplarında da farklı şekillerde ele alınmıştır. Ergin, türetimlikler içerisinde ele alarak “işletimlik derecesi çekim eklerine yakın olan isimden isim yapma eklerinden biridir” değerlendirmesinde bulunmuştur (2008b: 159). Banguoğlu, işletimlikler içerisinde “dışçekim hali” olarak donanma/bezenme ifade eden adın “kimli hali”, türetimlikler içerisinde de sıfat türetim eki olduğunu belirtmiştir (2007: 191-193; 329-331). Boz ise türetimlikler içerisinde yer vermediği eki işletimlik olarak “sözcük düzeyinde dizim dışı anlamsal işlevler” başlığı altında “varlık” eki olarak değerlendirmiş ve

---

⁶¹ Zülfikar, {+II} eki almış sözcüklerin zıt anlamlısının +sIz ile yapıldığını belirtmiş ve *yaşlı, alımlı, sözlü, acıklı, gizli, pahalı, toplu, içli* vb. sözcüklerde {+II}’nin kalıplaştığını, dolayısıyla bu sözcüklerin {+sIz}’lı biçiminin bulunmadığına dikkat çekmiştir. Ekin işlevleri ve kullanımı konusunda daha geniş bilgi için bk. (2011: 108-109).

⁶² ET.’de {+II} biçiminde görülen ekin Uçar, ‘*syntactic*’ bir işleve sahip olduğunu, cümle unsurlarının birbiriyle ilişkisini sağlayan ve çekimli olarak kullanılan bir hâl eki olmasından dolayı türetim eki olarak değerlendirilmesinin doğru olmadığını belirtmiştir. Daha geniş bilgi için bk. (Uçar, 2012: 135-145).

evli, sözlü, yazılı, yaşlı gibi sözcüklerde türetimlik işlevine sahip olduğunu ifade etmiştir (2013: 34-35).

Görüldüğü üzere ekin yapılan incelemelerde hem türetimlik hem de işletimlik özelliği sergilediği belirtilmiştir. Ekin hangi durum(lar)da türetimlik hangi durum(lar)da ise işletimlik kabul edileceği hususunda net bir görüş bulunmamaktadır. Boz'un işaret ettiği üzere {+sUz}'lu karşıtı bulunan {+IU}'lu yapılarda "görev yükleme" işlevine sahip olduğu; aksi hâlde ise "kelime yapma" işlevine sahip olduğu söylenilebilir. Ancak bu durumda {+sUz}'lu karşıtı bulunduğu halde eklendiği tabanın ekin etkisiyle ya da zamanla farklı anlam kazanması neticesinde yeni bir sözlüksel değer taşıyan sözcükler gözden kaçacaktır. Söz gelimi *tatlu X tatsuz* biçiminde karşıtlık oluşturan sözcüklerden *tatlu* sözcüğünün işletimlik özelliği olarak "sahiplik/bulundurma" anlamı kattığı düşüncesinden hareketle temel olarak, (a) örneğinde olduğu gibi, "tada sahip/tad bulunduran" anlamına gelmesi beklenir. Ancak sözcük (b) örneğinde içerisinde şeker bulunduran yiyeceklerin genel adı, (c) örneğinde ise metaforik olarak "hoş, şirin, güzel" anlamındadır.

- (a.) *Yerüñ ol kuvveti yoğdur ki **tatlu** toğumdan acı yemiş vere, yā ağudan tiryāğ bitüre (KN, 12/10)*
- (b.) *Ve eger öñinde **tatlu** bula, anlaruñ öñine çeke ve 'özr dileye eyde: "Her çend ki azdur; ammā zıştlik étmedüm ki halvā şūfilere lāyığdur" (KN, 205/5)*
- (c.) *Yüce sözler ve **dağlu** keleciler yaz muğtaşar (KN, 161/15)*

Bu durum şüphesiz ekin çok esnek işleve sahip olmasından kaynaklanmaktadır (Erdal, 1991: 139). Ek temel olarak "bir şeyin varlığını veya bir şeye, özelliğe sahipliği" (Boz, 2013: 34) ifade etmesi dolayısıyla eklendiği sözcüklerin anlamlarına etki etmeden sözcükler arası hem anlamsal hem de sözdizimsel ilişkiyi sağlayan, kalıplaşma ya da metafor ile türetimlik özelliği bulunan işletimlik ve türetimlik arasındaki bulanık bölgede kalmış (biçim-sözdizimsel) bir ektir. Elde ettiğimiz veride "sahiplik/bulundurma/olma" anlamı ifade eden {+IU}'lu yapının, (d)'de olduğu gibi, baş olarak sözcük öbekleri kurduğu, (e)'deki gibi bir kavramın diğer bir kavramda varlığına işaret eden sıfat öbekleri oluşturduğu ve "sahiplik/bulundurma/olma" ifade ettiği hâde, (f)'deki gibi, zarf görevinde kullanılabilen yapıları semantik ve sentaktiğe daha yakın, artık kalıplaşmış ya da

metafor vb. sebeblerle “sahiplik” anlamı ötesinde, anlamı değişmiş, (b) ve (c)’deki gibi, yapıları ise türetimliğe daha yakın olarak değerlendirdik. Bunun dışında (g)’deki gibi “sahiplik/bulundurma/olma” ifade eden yapılarında türetimlik içine almadık. Ancak temel olarak sahiplik anlamından gelişerek yeni bir kavram ifade eden sözcüğün farklı bir bağlamda sahiplik anlamı belirttiği görülebilir. Bu da ekin işletimlik ve türetimlik arasında kaldığının açık bir delilidir.

(d.) *Ebu’l-‘Abbās-ı Ğānini adlu anuñ bir veziri varıdı (KN, 68/1)*

(e.) *Ve silāh götürenler arasında oturma ki evvel uğrı silāhlu kişiye kaçd eyler (KN, 138/8)*

(f.) *Ve dilir ve vefalu ve yād dutucı olurlar (KN, 91/4)*

(g.) *Adlu adıyla eyit. “Fülān, sen var! Fülān, sen var!”(KN175/8)*

2.2.23.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

atlu, at+lu biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, sahiplik adı/sıfatı olarak değerlendirmiş ve “binici, süvari (horseman, mounted)” anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 55). Bilgen, “atlı kişi” (1989: 26); Tietze, “ata binen; süvari” (2002: 224-225); Gülensoy “atı olan; süvari” anlamlarında sözcüğe yer vermiştir (2007: 88). TaS.’de sözcük “atlu azuğu: bir at menziline ulaştıracak azık; atlu kişi: süvari” maddebaşında kaydedilmiştir (TDK, 08 Şubat 2016). GZ’de *atlılık* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan nitelik adı yapar

a. “süvari”

konuqlaya řāhı vü tuta ayah

bile ola kavmi hep atlu yayah (SNB, 71/11)

altı ayda düni günü atlu gider

ol aradan mışıra andan érer (YZ, 24/350)

atı kişnesi uyandı çün görür

*gördi qarşudan bir alay **atlu** gelür (GZ, 271a/2298)*

*Birez vaqtdan şoñra gördi şehirdin yañadın er ü ‘avret **atlu** yaya sancaq naqqāreyile geldiler (MZ, 8b/7)*

*Eger piyāde olursañ, **atlu**yıla yoldaş olma ve yad kişiden yol sorma; zira çok fitne isteyici olur ki yañlış yol gösterür, şoñra gelür, nesne uğurlar (KN, 138/8)*

bağlu, bağ+lu biçiminde türeyen sözcüğü Clauson sahiplik bildiren ad/sıfat olarak değerlendirmiştir (1972: 314). Tietze, sözcüğün “bağlı; zincirlenmiş; kapalı, kilitlenmiş, sürgülenmiş; kapalı geçilmez (yol)” anlamlarını vermiştir (2002: 262). TaS.’de sözcük “bağlı (bağlu): 1. kapalı; 2. erkekliği bağlanmış olan”; DS’de “büyülü, erkeğin büyülenerek cinsî bakımdan iktidarsız olması” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 6 Şubat 2016). Sözcük temel olarak *ve beli bağlu ya ‘ni kuşağ-ıla kavımı arasına girmeye (KN, 202/14)* ifadesinde olduğu gibi sahiplik bildiren bir sözcüktür. Ancak bazı bağlamlarda sözcüğün sahiplik anlamının ötesinde anlamlar kazandığı görülmektedir. KN’de *bağluluk* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan nitelik adı yapar

a. “bağlanmış”

kimüñ ‘ışk ile yüregi tağlıdur

*bayıq bil ki bir kıt ile **bağludur** (SNB, 116/13)*

boynı bağlu ya ‘kūba getürdiler

yūsufi yéyen bu kırdur dédiler (YZ, 11/154)

gitdi ādem anları getürdiler

*eli **bağlu** boynı **bağlu** tırdılar (KY, 39a/1538)*

geldi irişdi qaralar leşkeri

*develerde **bağludur** tıtsaqları (GZ, 229a/1074)*

*Alnı yülük ve bir pāre ip yanında **baġlu** ve çevresinde bıçaqlar şalınur, bir maşat biline soġmuş (MZ, 29a/12)*

b. “tutulmuş”

***baġlu** oldum seni tañrı eyleyü*

ġatuniken ben mışırda tañlayu (YZ, 60/887)

c. “gerçekleşmesi bir şartı gerektiren, vabeste” (TDK, 2011: 232)

éversin ü hem yüregüñ yaġlıdur

*velî her bir iş vaġtine **baġlı**dur (SNB, 217/8)*

d. “(met.) tutsak”

*mine ġatun zindanda **baġlı**yıdı*

göñli gözi meyli oġlandayıdı (GZ, 283a/2667)

e. “(met.) büyülenmiş”

aç it bulsa etmek ki yaġlı ola

*yémezse meger aġzı **baġlı** ola (SNB, 327/13)*

2. Addan sıfat yapar

a. “baġlanmış”

*oġlanı bindürdiler **baġlı** ata*

ilettiler anı mel‘un tābuta (GZ, 275a/2420)

b. “(met.) kapalı”

delim dürlü perdeleri geçdi ol

*niçe **baġlı** kapuları açdı ol (SNB, 12/14)*

*... bilgil kim ġatı yüz nişāndur lāyıkdur saña kim düni gün ġan aġlayasın lāyık degül kim gülesin oynayasın zirā aġlamak **baġlı** kapuyı açar ġurumış göñülleri yumşadur (Mİ, 40a/36)*

c. “(met.) sadık”

siz ne dırsız didi anlar yā resūl

*biz senüñ fermanuña yüz **bağlu** kul (GZ, 252b/1745)*

3. Addan zarf yapar

a. “bağlanmış”

*ķamusunı **bağlu** getirüñ kanı*

nite boş ķomağa yarar aşlanı (SNB, 187/6)

*gördi řābut oğlanı **bağlu** gelür*

řāz oluban anlara alkış kıılır (GZ, 275a/2421)

*Eşegin ol arada **bağlu** kodı (MZ, 8a/3)*

*ol bir ‘illetdür ki hāyaya koyu yeller iner, anı gerek ki dāyim **bağlu** dutalar, ķatı bağlayalar ki daķı artmaya ve dāyim cevāriş-i řecer-i enbiyā ve ma‘cūn-ı fūtenc yeyeler ve yel eyler nesnelerden saķınalar (EM, 54a/8)*

b. “(met.) kapalı”

*eli açuğun **bağlu** ķalmaz işi*

güleç yüzlünün çatlu ķalmaz ķaşı (SNB, 358/3)

*Ve her kime vizāretlik véresin, vezirliği añā tamām temķin eyleyüp vér ki işlerün **bağlu** ķalmaya (KN, 178/14)*

c. “(met.) sıkı”

*Ve hemişe üç nesneñi **bağlu** dut: Bir, gözünñ; ikinci, elünñ; üçüncü, dilünñ (KN, 207/15)*

bellü ~ belgilü ~ belgülü, bel(gü)+lü biçiminde türeyen sözcük ET.’de *belgülüğ* biçimindedir (Gülensoy, 2007: 131). Clauson, sözcüğü sahiplik adı/sıfatı olarak değerlendirmiş “belirgin, gösteren, haiz, belirtici, ayırt edici özellik (manifest,

significant, possessing, distinguishing characteristics)” anlamlarına geldiğini söylemiştir (1972: 341-342). Bilgen *belgülig* ‘belirli’ anlamında sözcüğe yer vermiştir (1989: 26). Tietze, *bel* ‘işaret’ tabanından “bilinen, muayyen; tanınmış, meşhur” anlamına ve bazı bağlamlarda da kullanılan “aşikar, başlıca, sayılan, ileri gelen, fark edilmeyecek kadar az veya yavaş, göstermek” anlamlarına geldiğini ifade etmiştir (2002: 311). Gülensoy, *bel* ‘işaret, nişan’+*gü+lig* biçiminde etimolojisini yaparak “belli” anlamında sözcüğe yer vermiştir (2007: 131). TaS.’de “bellü: belli, aşikar”; DS’de ise *belgade* sözcüğüne gönderimle “besbelli, apaçık, belli, belirli” anlamında kaydedilmiştir. Ayrıca DS’de “bel [belik (III), bellek (I)-1, belli (I), bellig, bellik (I)-1, bellilik, bilgilik]: işaret, nişan” anlamına yer almaktadır (TDK, 08 Şubat 2016). Mİ’de *bellüle-* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan nitelik adı yapar

1.1.Yalın

a. “doğru, gerçek”

*yūsuf eydür benem yūsuf **belgülü***

sultān kıldı hāliküm beni ulu (YZ, 88/1316)

ben uş kullarıñi çeriñi dérem

*küeyvüz saña **bellüsini** dérem (SNB, 114/13)*

b. “belirgin”

*o şofranuñ yiri **bellüdür** anda*

varıcağaz göresin anı sen de (KEMŞ, 7b/128)

*haşūduñ kanda[sa] **bellü** bazāri*

anuñ gitmez olur hiç göñli țarı (RN, 33a/331)

*Éy oğul! Uşşuñ-ıla kendü aşluñ kadrin bil. Himmetüñ yüce duğ kim olardan her-çend ki devlet ve yiglik nişānı sende zāhir ve şalāh eşeri çihreñde **bellüdür**; ammā şefkatdan söylenecek sözi kendüzüme vācib gördüm (KN, 5/6)*

Girçeksin! İllā bu nesne senüñ zātuñda vardur ve mübârek çehreñden **bellü**dür (MZ, 30b/3)

c. “açık, âşikâr”

başların kaldırdılar kim iy ‘azîz

bellü idüñ bize kim yūsuf mısız (KY, 41b/1641)

... bilgil kim taḥkîk budur kim resūlū’llāh buyurdi muḥlaḳā ‘ilm öğrenmek ere ve ‘avrata farzdur didi nitekim buyurdi talebü’l-‘ilm-i farîzatün ‘alā külli müslimin ve müslimetin imdi **bellü**dür kim ol farz-ı ‘ayn olan ‘ilm ol ‘ilmdür (Mİ, 1b/23)

1.2. {+dAn} ekli sözcükten sonra

a. “farklı, ayırt”

*Ammā çün âdemî-de dāniş artuḳ oldı; ya’nî nesin ve kaçsın ve nécesin, bunlar neydügin bildi; âdem ḥayvāndan **bellü** oldı (KN, 206/12)*

1.3. “ne ... ne ...” bağlacıyla birlikte

a. “gerçek, tam”

*ne sünnî müslmān ne **bellü** tatar*

taşum âdem ü içüm itden beter (SNB, 13/13)

*ne uşşuñ var ne ḥod **bellü** delüsin*

ne bunda diri sinde ölüsin (RN, 14b/429)

*ilan-balıḳ gibi ki ne **bellü** balıḳdur ve ne **bellü** ılandur (MZ, 7b/13)*

2. Addan sıfat yapar

a. “doğru, gerçek”

*ki bir **bellü** kişi bize ola şāh*

muṭî’ olalar il ü şehir ü sipāh (SNB, 240/12)

b. “tam”

ki ol iki kişiyile nitesiz

baña toğrusın eydüñüz **bellü** siz (SNB, 324/11)

bunlar eydür şeriflerüz ya 'küb oğlu

on iki kardaşlaruz kamu **bellü** (YZ, 66/972)

c. “belirgin, belirli”

bu şıfatlu **bellü** ey eyle sen ayık

andan vara ol eve babam bayık (YZ, 37/1439)

Ol şehirde resm eyleyimiş ki her yıl bir **bellü** günde bir ğarīb kişi kurbān eylerlermiş (MZ, 13b/5)

Āzāde-çehre 'i bir **bellü** yirde koyub kendü Heyece 'i isteyü vardı ki tavşancıl katında hürmeti varıdı (MZ, 65a/10)

... imām namāzda kimse irişmemek icün uzatmağ harāmdur ba'zılar küfrdür dimişler ba'zılar bir **bellü** kişi-cün ya cemā'at çoğalmağ-ıcun uzatsa mekrüh olmaz dimişler (Mİ, 14a/17)

3. Addan zarf yapar

a. “doğru, gerçek”

eytdiler gülmek nedür éyt **belgilü**

yine n'icün ağıladuñ zārī kılı (YZ, 67/999)

ayağ aldı vü şordı kim éy yigit

aduñ ne durur baña **bellü** eyit (SNB, 148/13)

... ve dağı destürsüz bir kişinüñ sürülmüş ya ekilmiş yirinde namāz kılmağ mekrühdur meger kim aralarında dostlık ola **bellü** bile kim ol kadarca nesne-y-icün incinmez (Mİ, 14a/21)

b. “belirgin, anlaşılır”

Açuk yaz, **bellü**, satır başı yoğaru, sözi biri birine ulaşuk ve bir nāmeyi ki ğarāzı çoğ ola, 'ibāreti az ğarc ét (KN, 161/7)

İlan gördi gitmez eyitdi: **Bellü** oldu ki bu beni kaçurmaz (MZ, 56a/6)

... eger alup gitdügi deve ise *ķurbān* boynına bir nesne a^şa *ķoya tā ki ķurbān-ıduğı bellü* ola (Mİ, 28a/19)

c. “tam”

aḥvālını bilelüm anuñ belgülü

götürelüm aradan fitne kılı (YZ, 3/36)

eytdi ben yūsuf ķardaşdur baña

bellü inanuñ iy *ķarındaşlar baña* (KY, 41b/1642)

İmdi bu *ḥikāyeti anuñçün eyitdüm tā bilesin kim a‘zālarda nesneyi bellü* bilmek gözden yig yoķdurur (MZ, 20b/6)

... ‘*acebā ābdestüm şındı mı ya şınmadı mı dise bellü* bilmese şınmış olmaz zīra şınduğı bellü bilmedi (Mİ, 18a/4)

d. “apaçık”

ni‘mete şabr eyleyenler bellü bil

ni‘mete irişdüre rabb-ı celīl (KY, 41b/1645)

niçe geldiyise uyanmadı ol

bilür bellü ki *ķolayıncadur yol* (RN, 22b/216)

Hiç degül kaşşab didükleri budur, bu benüm helāküme sebebdür bellü benüm *ķanum dökmege gelür* (MZ, 29a/14)

... *ma‘nisi budur kim ḥaķ ta‘ālā eydür bellü* bilüñ *kim yazuğın yarlığaram şol kimsenüñ kim günāhından tevbe itdi tañrıya imān getürdi daḥı görklü tã‘atlar işledi ol tevbe üzere dāyim oldu* (Mİ, 36b/20)

e. “ayırt”

Dilkü eyitdi: Bilürsen digil. Suçhudan suçsuz bellü olsun (MZ, 59b/12)

devletlü, devlet+lü biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, “devlet idaresinde yüksek şahsiyet; aziz” anlamına geldiğini belirtmiştir (2002: 603). DS’de sözcük “baykuş” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 06 Şubat 2016). Sözcük temel olarak “*pes şek degül ki bed-bahtlar-ıla yoldaş olan, bed-baht olur. Ve her kim dilese ki eyü bahtlu ola ve ulu devlete degine devletlüler ile yoldaş ola (KN, 16/1)*” ifadesinde olduğu üzere “devlete/mutluluğa sahip” anlamına gelmektedir.

1. Addan nitelik adı yapar

a. “aziz, yüce”

ki dërler hüner anda her biri var

*ki **devletlü** ‘aql u tedbîri var (SNb, 348/4)*

üçünci sârâdur dördinci ya ‘küb

*dört **devletlü** yatarlar birbirinden hüb (YZ, 99/1469)*

çü çekdiler koğayı çıkdı taşra

*zihî **devletlü** kim şabrı başara (RN, 28b/283)*

*Esfâr ulu pâdişâh-ıdı, **devletlü**, uslu, muvaqqar, şâyiste, ‘âdil, bahâdur, dîndâr, faşîh, mütekellim, âhîr-endîş (KN, 35/14)*

*... bu kadar naşîhat emîn söz ki söyledüm pâzişâhlar emîni ve **devletlü**ler kânuni yirine gelsün diyü didüm (MZ, 48a/5)*

*... yoğsul olduñ halk kıyında hor olduñ dünyede ‘izzet hürmet adamları ağırlamak birle olur sen dahı dürüş cehd idüp baylarla biliş ululara kulluk it **devletlü**lerüñ etegine yapış (MÎ, 30a/19)*

2. Addan sıfat yapar

a. “aziz/yüce”

*Pes **devletlü** ve uslu kişi bu fâyideleri terk étmege râzı olmaya (KN, 55/8)*

*Pes gerek ‘âkil ve **devletlü** kişi oldur kimde bulursa ala gerek âdem oğlanından yâ canâvardan (MZ, 68a/4)*

datlu, tat+lu biçiminde türeyen sözcüğün Clauson özellikle “güzel bir tada sahip olma” anlamında sahiplik adı/sıfatı olarak değerlendirmiştir (1972: 454). Tietze, de “güzel adı olan; hoş” anlamına geldiğini belirtmiştir (2002: 567). Gülensoy, sözcüğün “şeker tadında olan; acı olmayan, içilebilen, yenilebilen; (mec.) insanı çeken; göze kulağa hoş gelen, rahatlatan, dinlendiren, sevindiren” anlamlarına geldiğini söylemiştir (2007: 869). TaS.’de sözcük “tatlu iyi: güzel koku; tatlucak: tatlu tatlu” maddebaşlarında yer alırken DS’de “tatlı: 1. incir; 2. bal” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 06 Şubat 2016). Sözcük temel olarak *yérüñ ol kuvveti yoğdur ki **ıtlu** tohumdan acı yemiş vere, yā ağudan tiryāk bitüre (KN, 12/10)* ifadesinde olduğu gibi “tada/lezzete (şekere) sahip olma” anlamı taşımaktadır. Ancak sözcüğün bazı bağlamlarda bu anlamın dışında kullanıldığı görülmektedir. SNB’da *ıtluluk*, *ıtlucağ*, EM, YZ’da *ıtlurak* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan yiyecek adı yapar
  - a. “içerisinde şeker lezzeti bulunduran yiyecek”

*Ammā şovuk mizāclulara yaramaz ve çok yeyicek karın ağrısın getirür işlahı issi ta‘āmlarıladur ve **ıtlularıladur** (EM, 15b/6)*

*Ve eger öñinde **ıtlu** bula, anlaruñ öñine çeke ve ‘özr dileye eyde: “Her çend ki azdur; ammā zıştlik étmedüm ki halvā şūfilere lāyığdur” (KN, 205/5)*

2. Addan nitelik adı yapar
  - a. “hoş”

çü gördi ki mişe yemişdür tolu

*iñen tāze vü **ıtlu** vü hem şulu (SNB, 196/3)*

*‘arab eydür sözleri **ıtluyıdı***

şormadum adın yüzi örtülüiyidi (YZ, 47/692)

*Şoĥbeti **daflu** sözi şırın olur (KN, 17/9)*

*Bu gökçek heybetlü, ‘ibāreti **datlu**, hareketi mevzün, tal‘atı meymün resmi bilür kuş urağdan gelmiş pāzişāh ĥizmetine maĥşuş olmağ ister (MZ, 66a/9)*

b. “şeker gibi tadı olan”

*ta'am **tutlu** şanki şeker pâresi*

şuyı şovuk şanki buzlar pâresi (GZ, 218a/723)

*nâr, **tutlusı** issidür, yaşdur, göğüsü yumşadur ve menîyi arturur ve beyniye kuvvet
vérür ve ekşisi şovukdur (EM, 37a/12)*

*... ya bu tağlarda dürlü dürlü ma'denler altun gümüş ma'deni ve ğayrı ma'denler
gibi dürlü dürlü şular acı ve **tutlu** neden hâşıl oldu (MÎ, 29b/32)*

3. Addan sıfat yapar

a. “hoş”

bilürsin nemrûdı kahr eyledi

*aña **tutlu** dirliği zehr eyledi (SNB, 8/7)*

ya 'kûb eydür çünki baqdum ben size

***tutlu** iyi geldi hem sizden bize (YZ, 67/1000)*

şeker yirise dadı dalı yoqdur

*ki **tutlu** dirliğile hâli yoqdur (RN, 31a/308)*

pes hemân ol rahmeten li'l-âlemin

*hüb avâz hem **tutlu** dilivle hemin (GZ, 239b/1394)*

*Dervîş gerekdür ki müte'abbid ve **daflu** dillü ola (KN, 202/7)*

*... ma'lûmdur ki polad demürleri açarlarken demürile keserler ve yararlar; **datlu**
dilile daflu âdemilerün 'âdetin ve şıfatın degşürürler (MZ, 19b/10)*

b. “şeker gibi tadı olan”

*... işlâhı balıla şekerile ve **tutlu** nesneliledür (EM, 38a/1)*

*... nitelim yiyecek cân ğıdasıdur bir kişi şayru olsa ne deñlü **tutlu ta'am** virürseñ
tadın bulmaz (MÎ, 35b/11)*

4. Addan zarf yapar

a. “hoş”

*kimi acı vü kimi **ıatlu** olur*

kimisi eyü kimi yatlu olur (SNB, 370/12)

deñlü, deñ+lü biçiminde türeyen sözcük “kadar, gibi” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 520; Tietze, 2002: 589; Gülensoy, 2007: 277). TaS.’de sözcük *deñlü*, *deñli* varyantlarında “kadar” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 11 Nisan 2016).

1. Addan ilgeç yapar

a. “kadar, gibi”

*bilinmezdi ne **deñlü**dür uzunı*

çağırrsa taşra çıkmaz yūsuf üni (RN, 28a/274)

*ki dört biñ **deñlü** kâfir çevre almış*

ol aşlan gibi ortalıkda kalmış (GZ, 216b/679)

*... her gün bir yumurda **deñlü** andan értelü gécelü yéyeler (EM, 67b/3)*

*... zîrâ hağ ta‘âlâ ‘ibâdet idmege emr itdi ‘ibâdete yeticek kuvvet hâşıl olacağ **deñlü** rızq virmege zâmin oldı (Mİ, 7a/26)*

dürlü, Clauson sözcüğün *törlüg* (*törlög*, ?d-) “çeşit (sort, kind)” anlamına geldiğini GB Osm.’da *türlü/dürlü*, Tkm.’de *dürli* biçiminde yaşadığını belirtmiştir. Araştırmacı, sözcüğün etimolojisinin belirsiz olduğunu söyleyerek sahiplik bildiren {+IXg}’a benzemediğini, *tö:r* “şeref makamı” sözcüğü ile anlamsal ve günümüzde bazı lehçelerde bulunan *tür* “şekil, biçim, görünüm” vb. sözcüğü ile de ilişkisinin olmadığını söylemiştir (Clauson, 1972: 528, 546). Tietze, Clauson’un verdiği bilgileri aktararak TT.’de kullanılan *tür* “nevi, çeşit” sözcüğünün *türlü*’den geri türetim (backformation) olduğunu ifade etmiştir. Araştırmacı sözcüğün “çeşit; çeşitli, mütenevvi, ayrı ayrı” vb. farklı bağlamlardaki anlamlarını vermiştir (2002: 674-675). Gülensoy, “çok çeşitli özellikleri olan, çeşit çeşit, muhtelif; çeşit veya çeşitleri toplayan daha geniş bölüm; herhangi bir yolda ya da biçimde; çeşitli sebzelerle

pişirilen etli yemek” anlamlarına geldiğini belirterek *tō- ‘yaratmak, oluşturmak’ +r+lū(g) biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 949).

1. Addan nitelik adı yapar
  - a. “çeşit”

*yabāndağı her **dürlü**den cānavar*

ne hācet démek her ne kim cānı var (SNB, 5/14)

*bunca **dürlü** kim işāretler baña*

gelmişidi bu gezin kaldum taña (KY, 40b/1599)

*‘aql pādişāhuñ kadīmliğı pertevindendir. ‘aql dağı üç **dürlü**dür (RN, 2b/I)*

*Bilgi ki söz üç **dürlü**dür. Biri oldur ki bileler, démeyeler. Ve birisin hem bileler hem söyleyeler. Ve biri dağı oldur ki ne bileler ve ne söyleyeler (KN, 37/6)*

*Ol bir bünyāzdur, bir düzene düzilmiş yā bir bāğçeye beñzer ki yimiş bir **dürlü**dür ya bir bostāna beñzer ki bir dürlü güli var (MZ, 68a/8)*

*Ol ebem gömecinden bir **dürlü**dür ve dükeli bir cinsdür (EM, 2a/3)*

*... bil kim kim kişi kur ‘ānı lahn oğuduğı biş **dürlü**dür (Mİ, 14b/20)*

2. Addan sıfat yapar
  - a. “çeşitli”

dédi vérün altun kul u qaravaş

*samūr u nağ u kimhā **dürlü** kumās (SNB, 54/7)*

***dürlü** ni ‘metler buyurur getirür*

her birinüñ öñlerine yitürür (YZ, 73/1079)

*hem hevādan **dürlü** kuşlar indiler*

etmegi kamu başumdan aldılar (KY, 22a/831)

göñül erini öñden koma elden

o kurtarur seni dürlü fi'ilden (RN, 42b/437)

ol bi yüce sübhan durur 'atâsı çok sultân durur

kullarına rahman durur (ki) virmiş dürlü ni'meti (KEMŞ, 17b/342)

ki şaldugınca deprenürdi anlar

çıkardı her birinden dürlü ünler (GZ, 237b/1327)

Hemîşe beni hona ve bezme kığururdi ve dürlü nevâht ve luflar baña éderidi (KN, 36/3)

Bir gün bir dostı aña konuğ geldi, dürlü 'izâz ikrâm birle anı ağırladı (MZ, 20a/13)

... hâlik-i halk ve râzık-ı 'ibâddur kullarını yaratdı ve dürlü ni'metlerle bésler (EM, 1b/3)

... bunca ni'metler virüp dürlü âfetlerden şaklayıcı (MÎ, 12b/17)

b. Yineleme ile “çeşit çeşit”

tutar yéryüzin dürlü dürlü çiçek

dökilür gérü mevsümi geçicek (SNB, 7/6)

dürlü dürlü getürdiler ta'ân

yiyeler honları ol şâhib-kirâm (KY, 48a/1910)

didi kalbde görünür çok süvâran

'alemler dürlü dürlü nam-dâran (GZ, 209b/475)

Ammâ bu kitâb bir uçmağda beñzer ki dürlü dürlü çiçeker ve gül ü reyâhinler ve çok nev'a yimişler üzüm enâr kayısı ve şeftâlü ve alma ve amrüd ve hurmâ tolu ola (MZ, 68a/9)

Bilgil ki kişi cimâ'dan muğaşşîr olduğına dürlü dürlü sebebler vardır (EM, 64a/11)

... nitekim dünyâ sevenleri görürsin kim dürlü dürlü zahmetler çekseler incinmezler (MÎ, 12b/27)

3. Addan zarf yapar
- 3.1. Yineleme ile
- a. “çeşit çeşit”

*‘alemler **dürlü dürlü** tururlar*

erenler şanki aşlandur yürürler (GZ, 257a/1879)

*Dükeli kavm bir dürlü olmaz, **dürlü dürlü** olur (KN, 52/3)*

*İllâ bilmezsin ve hiç dost **dürlü dürlü** sınanmayınca tecrube birle (MZ, 15a/14)*

*Ve ammâ ishâl eger şulu olursa ki **dürlü dürlü** getüre ve şoñi diñmeye (EM, 51a/12)*

evlü, ev+lü biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, sahiplik adı/sıfatı olarak değerlendirmiş ve temel olarak “birinin kendi evine sahip olması (possessing (one’s own) dwelling)” anlamına geldiğini ancak genellikle “nikahlı (married), erkek için ‘evin reisi’, kadın için ‘evhanımı’” anlamlarında kullanıldığını söylemiştir (1972: 10). Tietze, “evi olan, ailesi olan; eşi olan, evlenmiş bulunan” anlamlarında sözcüğe yer vermiştir (2002: 755). Gülensoy da “evlenmiş kişi” anlamını vermiştir (2007: 350). DS’de “evlü: kardeş” anlamında kaydedilmiştir⁶³ (TDK, 10 Şubat 2016).

1. Addan nitelik adı yapar
- a. “nikahlı, evlenmiş”

*... bes bunlaruñ gibi adam erken ölürse kırk günlük **evlü** olursa bir yıllık zevâde divşürmek dürüstdür (Mİ, 39b/6)*

gerekli, gerek+lü biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, sahiplik adı/sıfatı olarak değerlendirmiş ve “lüzumlu (necessary)” anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 744). Tietze de “lüzumlu” anlamında sıfat olarak değerlendirmiştir (2009: 134-135). Gülensoy da “gerekli, elzem” anlamlarında sözcüğe yer vermiştir (2007: 366). TaS.’de sözcük “gerekli (gerekli): lüzumlu” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 08 Şubat 2016). SNB’da *budağ qarır u dürlü devrân döner // **gerekli** kuş ağaca bir*

⁶³ DS’de yer alan “evlük: doğumundan itibaren evde yetiştirilen, eve ve insana alışkın hayvan” sözcüğü ET.’deki *evlig* sözcüğünün Anadolu ağızlarında kalmış arkaik biçimi olmalıdır (TDK, 10 Şubat 2016).

kez onar (SNB, 81/6) beytinde temel anlamıyla ‘‘ihtiya sahibi’’ olarak kullanılmıştır. Szgn bu temel anlamdan hareketle farklı balamlarda aşaıdaki gibi anlam genişlemesine uradıı sylenebilir.

1. Addan nitelik adı yapar
  - a. ‘‘lzumlu’’

*Ve dkeli kişiler atında merb ve **gerekli**dr (KN, 134/2)*

*Bir gn atası naşıat arasında eyitdi: İy oul bilgil kim dnyda ne varısa hcet vatında **gerekli**, toru dostdur (MZ, 15a/1)*

*... du‘a iderken golin ha ta‘l hzretine ynelde zrılı ide alaya yhd alamışına du‘anu artları ondur amm bu gyet **gerekli**sidedr (M, 21a/30)*

2. Addan zarf yapar
  - a. ‘‘lzumlu, elzem’’

iki gheri daı vrdi aa

*ddi kim **gerekli** ola bu saa (SNB, 233/15)*

gizli, *giz+l biiminde treyen szcgn Tietze, ‘‘bilinmesi istenmeyen, saklı tutulan’’ anlamında sıfat ‘‘gizli bir Şey, sır’’ anlamında ad olarak kullanıldıını belirtmiştir (2009: 160-161). Glensoy da ‘‘grnmez, belli olmaz bir durumda olan’’ anlamında szcge yer vermiştir (2007: 372-373).

1. Addan nitelik adı yapar
  - a. ‘‘bilinmez, belli olmaz, grnmez’’

gelen Őuret anda grr yazlıdur

*ne bilr ki bekcileri **gizli**dr (SNB, 247/9)*

*ol bilr hem eşkere **gizli**leri*

ol vrr amuya rızı tavarı (YZ, 30/443)

*şanil buşudan ki **gizli**dr ol*

nerede sizmeseñ anda urur yol (RN, 21a/197)

Fıskı **gizlü**, vera‘ı ve zühdi aşikâr ola (KN, 202/8)

Nite kim bu dīndār ‘ilmüñ āşikâresine ve **gizlüsine** kâdir ve müstaḥzırdur (MZ, 23a/1)

... yâ ābâ Bekir küfr ve şirk müsülmânlar arasında **gizlü** ve belürsüzdür (Mİ, 5a/20)

b. “gönülden olan” (Boz, 2012: 323)

ķamusından saña ol ola yigrek

ki dosta tā‘atüñ **gizlüsü** yigrek (RN, 24a/230)

2. Addan sıfat yapar

a. “bilinmez, belli olmaz, görünmez”

ne yérde ki süci içilür olur

ne kim **gizlü sır** var açılır olur (SNB, 283/3)

yūsuf eydür diñleñüz siz sözini

nice bildürür bu **gizlü rāzını** (YZ, 87/1290)

iy ķamunuñ **gizlü rāzını** bilen

senden irür gönümüz(e) sırr u rāz (KY, 22b/852)

geçürmez sini taşrağı ta‘atüñ

arı olmazısa **gizlü sıfātuñ** (RN, 23b/228)

ben olam kim siz baña uymadıñuz

gizlü küncidüm beni tuymadıñuz (GZ, 201b/232)

Bilgil ki bu satuda üç şart vardır. Bir, ‘ayb ve hüner bilmekdür zâhirde ve bâḫında.

İkinci, **gizlü** ‘illetlerden bilmekdür nişānlarıyla (KN, 87/6)

Bir gün bir vīrānda **gizlü** bir şandukça māl buldılar (MZ, 18a/12)

... dimek ma'nisi budur kim allāh ta'ālā sizūñ üzerūñūze **gizlü** ve āşikāre ni'metlerin bol ve kāmīl kıldı (Mİ, 38a/16)

3. Addan zarf yapar
  - a. "bilinmez, saklı"

Key gör, dükeli endāmın ara ki **gizlü** qalmaya. Çok 'illet olur ki **gizlü** olur (KN, 92/6-7)

görklü, görk+lü biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, sahiplik bildiren ad/sıfat olarak değerlendirmiş ve temel olarak "...nın görünümüne sahip (having the shape of)" anlamına gelen sözcüğün genellikle "güzel görünüşe sahip, güzel" anlamında olduğunu söylemiştir (1972: 743). Tietze, "güzel, iyi, hoş" anlamına geldiğini belirterek sözcükteki eki sıfat türetim eki olarak değerlendirmiştir (2009: 177). TaS.'de sözcük "görklü (görüklü): güzel, temiz, iyi, mübarek, mukaddes, cazibeli, gösterişli"; DS'de *görekemli*'ye gönderimle "gösteişli, yakışıklı, göz alıcı (kimse)" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 07 Şubat 2016). Mi'de *görklülük* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan nitelik adı yapar
  - a. "güzel"

budur āhīr kışşalaruñ **görklüsi**

kur'ān içre muşhaflaruñ yazusı (YZ, 2/16)

illā yüzi **görklüdür** (alur) niķāb

görmesün ülker diyü yā āfitāb (KY, 32a/1239)

Ol kuluñ adı Fethidi. Şekli gökçek, huyı eyü, edebi **görklü** (KN, 25/1)

İşitdüm kim bir qarğanuñ bir kıızı varıdı şüreti şekli **görklü** hūyı kılıncı şekerden datlu (MZ, 34a/4)

... bu farz-ı 'ayn olan 'ilmde kitāblar düzmişler lañif ve **görklü** ammā kimi 'arabī ve kimi farsī (Mİ, 1b/8)

2. Addan sıfat yapar

a. “güzel”

*on on bés dağı **görklü** karavaş*

kızıl aķ yañaķlu ĩara göz ü ĩaş (SNB, 72/10)

üç günden dağı seni çıkaralar

***görklü** hil‘at üstüñe géydüreler (YZ, 43/635)*

göriser mi gözlerüm ayruķ ‘aceb

*babamuñ **görklü** yüzini iy nezîr (KY, 8a/282)*

*yüzüm sürem seniñ **görklü** evüñe*

yürüyem ıssı ĩumlarda sevuñe (KEMŞ, 1b/3)

yaķdı aşhab içini hicran odı

*dillerinde ĩaldı ol **görklü** adı (GZ, 268a/2216)*

*... taş u toprak arasından toğm dānelerin yarup, ĩatı ağaĩlardan nāzük ü yumşak
yapraķlar çıkarup dağlı vü **görklü** ni‘metler ĩullarına rızķ eyledi (KN, 2/5)*

*Yigrek neseb ve **görklü** bezek pāz işāha ‘adldür (MZ, 37a/7)*

*... ol ulu ve **görklü** şıfatlarda girü ĩalan şıfatlaruñ aşlı-y-ıdı (Mİ, 3a/39)*

3. Addan zarf yapar

a. “güzel”

bir ĩul alasın ucuz anda şatun

***görklü** ola imrene seve cānuñ (YZ, 12/174)*

*... eger oķıyup öğrenürse dağı tizcek girü unudur yā şoñra ma‘nisin **görklü** eydimez
(Mİ, 1b/9)*

görümlü, görün+lü biçiminde türeyen sözcüğünü Clauson sahiplik bildiren ad/sıfat olarak değerdendirmiş ve “itaatkar, bağımlı (obedient, subject)” anlamına

geldiğini söylemiştir (1972: 745). TaS.'de sözcük 17. yy.'a ait iki metinden “görümlü: bakmaya mecbur” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 6 Şubat 2016).

1. Addan nitelik adı yapar
  - a. “bağımlı, muhtaç”

*Her kime kim muhtâc olasin, kendüzünü aña ul eyle ki ol h lda sen aña **g r ml sin***
(KN, 123/4)

*... bunlaru  ıcun ziy de nesnecük h şıl it sen  dirlig nde bunlar dağı hoş ges n
ş yed kim ölesin bunlar kücücük alalar bunları kimün apusına **görümlü** idersin*
(M , 30a/22)

g yn kl , göynük+l  biçiminde türeyen sözcük TaS.'de “gönül yakıcı, acıklı, yanık, tesirli, suzişli; bağı yanık” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 09 02 2016).

1. Addan sıfat yapar
  - a. “g n lyakıcı, acıklı”

görem seni bu söz   bu söz ile

*bu mevz n **g yn kl **  v z ile* (SNB, 79/14)

isteml , istem+l  biçiminde türeyen sözcük “yapılıp yapılmaması insanın kendi isteğine bağı olan; bir istek üzerine veya isteyerek yapılan” (TDK, 2011: 1213) anlamlarına gelmektedir.

1. Addan nitelik adı yapar
  - a. “bir istek üzerine veya isteyerek yapılan”

ne bir nesnedür ki anı bulalar

*ne yarar ki **isteml ** olalar* (SNB, 38/14)

anlu, an+lu biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, sahiplik adı/sıfatı olarak değerlendirmiş ve “zalim, katil (bloody, blood-stained)” anlamına geldiğini ve kendinden önceki bir sözcükle birlikte “... mizaca sahip (having...blood)” anlamında

kullanıldığını söylemiştir (1972: 638). TaS.’de sözcük “kanlu: katil” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 7 Şubat 2016).

1. Addan nitelik adı yapar
  - a. “(met.) zalim, katil”

*dutup **kanlu** bigi sürürler anı*

*sarāya degin saçalanu **kanı** (SNB, 263/3)*

*ēş itdüm ben anı **toğru dīnlüdür***

*aña uymayan **hakikat kanludur** (YZ, 64/948)*

*Ve hergiz uğrıyı esirgeme. Ve **kanlu**ya ‘afv kılma ki sen dağı ol ettügi **ķanda belāya müstaķıķķ olmayasın** (KN, 179/3)*

2. Addan sıfat yapar
  - a. “(met.) zalim, katil”

*Hele fāriğ ol. Üm̄z̄dür ki ol biçārenüñ **kanın isteyüb kışāş kılıcın kanlu boynına vuram** (MZ, 49b/4)*

ķutlu, ķut+lu biçiminde türeyen sözcüğü Clauson sahiplik adı/sıfatı olarak değerlendirmiş ve temel olarak “cennetin mutluluğu (enjoying the favour of heaven)” anlamına geldiğini daha sonra ise genellikle “uğurlu, mübarek (fortunate, happy, blessed)” anlamlarına geldiğini söylemiştir (1972: 601). Bilgen, “ķutlu, mübarek” (1989: 27), Gülensoy “uğur getirdiğine inanılan, uğurlu, mübarek” anlamlarında sözcüğe yer vermiştir (2007: 582). TaS.’de sözcük “uğurlu, hayırlı, mübarek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 09 Şubat 2016).

1. Addan nitelik adı yapar
  - a. “uğurlu, hayırlı, mübarek”

*ki **ķutludur** ayağüñ hem yüzüñ*

*diri kıldı oğlumı **ķatlu sözüñ** (SNB, 45/10)*

*uşbu **ķul ķutludur** yüzi bize*

gey ‘azîz tut bu oğul olsun bize (YZ, 28/418)

... imâm-ı a‘zam kıyında namâzda fâtiha oğımağ vâcibdür bir kışa sũreye üç âyet oğımağ vâcibdür ammâ fâtihâ vâciblığı **ğutludur** (Mİ, 14b/2)

2. Addan sıfat yapar
  - a. “uğurlu, hayırlı, mübarek”

eger er ger ‘avret koñuz kim gire

sũheylũn gelür **ğutlu yüzün** göre (SNB, 111/7)

ğutlu kuldur bu oğlan gey añağıl

benden dağı yig bunı ağırlağıl (YZ, 28/419)

ğutlu günde gey mübârek vağtıda ol

göçdi çıkıdı uğradı yola resũl (GZ, 255a/1825)

mışrlu ~ **mışırlu**, mışır+lu biçiminde türeyen sözcük “Mısırda yaşayan, Mısıra ait halk” anlamına gelmektedir.

1. Addan nitelik adı yapar
  - a. “Mısır halkı”

mışrlu için müşebbek eyledi

ğamu yolları buyuruban bağladı (YZ, 62/924)

yũsuf buyurdı **mışırlu** geldiler

bay <u>yoğsul ğamu ğazır oldılar (YZ, 95/1410)

yidi gün biz **mışırlu**yla ğurduğ

niçe kez ka‘beye biz(ler) yüz urduğ (KEMŞ, 4b/69)

sevgũlü, sevgũ+lũ biçiminde türeyen sözcük ET.’de *seviglig* biçimindedir. Clauson sözcüğü sahiplik adı/sıfatı olarak değerlendirmiş ve “güzel (lovely)” anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 788). Gülensoy, “sevgi ile bağlılık duyulan”

anlamında sözcüğe yer vermiştir (2007: 758-759). KN’de *sevgülürek* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır (TDK, 7 Şubat 2016).

1. Addan nitelik adı yapar

a. “hoş”

ķamu cānluya sevgülüdür cānı

kitābında firdevsī hūb dēr bunı (SNB, 196/7)

her ne kim varısa ciħanda sevgülü

düşdi gönlüme o yüzden iy ulu (GZ, 215a/630)

Dükeli hālda ve her nesnede arılıķ sevgülüdür (KN, 15/12)

... ba‘zılar ķatında sūre ķoya fātiħa oķuya her rek‘atda evvelinde besmele oķuyup andan fātiħa oķumaķ sevgülüdür (Mİ, 14a/39)

b. “sevgi ile baēlılık duyulan”

yine Şordı anlara kim yā ricāl

neden oldu sevgülü ol bir ‘ıyāl (KY, 32b/1266)

Eger dilerise ki benüm andan hoşnūd ola, benüm ğuşşamı iki ķiŐiyile yēsün. Bir, ol kim anuñ hiķ sevgülüsi ölmemiŐ ola. Daħı bir, ol ki hiķ ölesi degüldür (KN, 118/7)

2. Addan sıfat yapar

a. “yüce, aziz”

benem sevgülü Őāh-ı ķinüñ kızı

ki göstermez idüm güneşe yüzi (SNB, 245/7)

uş ķuyu dibinde ķaldum ben za‘f

sevgülü babamdan ayrıldum naħif (KY, 5b/172)

didüm kim bu zeri ğıffarıdur bu

resuluñ sevgülü varıdurur bu (GZ, 195a/38)

Ol pāziṣāhuñ bir sevgülü oğlı varıdı, anı dutdı delü eyledi (MZ, 13b/9)

... bilgil kim haḳ ta‘ālā ḫazretinde namāzdan ulu ve sevgülü ‘ibādet yoḳdur (Mİ, 18a/30)

sulu, su+lu biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, sahiplik adı/sıfatı olarak değerlendirmiş ve özellikle “yaş, suya haiz (watery, possessing water)” anlamına geldiğini ve çeşitli ifadelerde genişlemiş anlamlarda kullanıldığını söylemiştir (1972: 788). Gülensoy “suyu olan, içinde su bulunan” anlamında sözcüğe yer vermiştir (2007: 814). TaS.’de sözcük “sulu (I): taze, solmamış; sulu (II): su taşımakta kullanılan”⁶⁴; DS’de “sulu (I): etle pişmiş sebze yemeği” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 07 Şubat 2016).

1. Addan nitelik adı yapar
  - a. “suyu olan, içinde su bulunan”

*Görmez misin çün daḫl bostānını suvarlar, eger arḳ **sulu**-y-ısa bostāna tiz varur ve eger arḳ ḳuru-y-ısa evvel kendü suya toymayınca bostāna su varmaz (KN, 172/10)*

Arapça   **Farsça**   **Türkçe**

الريا   سيراب   **şulu** (EM, 70a)

- b. “parlak”

ki yigit durur ḫüb aşı ulu

*ḫüner-mend ü ḫoş-ḫulḳ u yüzi **şulu** (SNB, 335/8)*

*benüm düşdi naḳşum ḳamudan **şulu***

beni eylediler ḳamudan ulu (SNB, 42/10)

2. Addan sıfat yapar
  - a. “suyu olan, içinde su bulunan”

⁶⁴ TaS.’de “sulu (II): su taşımada kullanılan” anlamı için tanıklanan *hemın anlayana bu ma’ni yeter // ki āhir sulu senek suda yiter (Güvahi, XVI. 31)* beytinde sözcüğün anlamı “su taşımada kullanılan” değil, “su dolu”dur (TDK, 07 Şubat 2016).

*Şol ǵıdalar ki yubūseti vardur daǵı ziyānlu nafıı ola ziyān eyleyicidür, iǵtirāz édeler **sulu** şarāb ve hammām daǵı muvāfiǵdur (EM, 68a/6)*

3. Adan zarf yapar
  - a. “suyu olan, içinde su bulunan”

*Ve ammā ishāl eger **sulu** olursa ki dürlü dürlü getüre ve şoñı diñmeye (EM, 51a/12)*

- b. “parlak, güzel” (Doǵan, 2011: 450)

*Ġazel ve terāne **sulu**, ter söyle. Ve tasa dutar medĥ eyitme (KN, 150/13)*

şamlu, şam+lu biçiminde türeyen sözcük “Şamda yaşayan, Şama ait halk” anlamına gelmektedir.

1. Addan nitelik adı yapar
  - a. “Şam halkı”

*sekizinci gün öylen **şamlu** geldi*

iki dost birbirini anda buldı (KEMŞ, 4b/70)

şehrlü, şehr+lü biçiminde türeyen sözcük “şehirde yaşayan, şehre ait halk” anlamına gelmektedir.

1. Addan nitelik adı yapar
  - a. “şehir halkı”

*münādīler çağırur **şehrlü** gelür*

aya beñzer kıymetī ħul kim alur (YZ, 25/369)

uslu, us+lu biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, sahiplik adı/sıfatı olarak değerlendirmiş ve “seçici (discriminating), doğru/mantıklı değerlendirme (of sound judgement)” anlamında bazı lehçelerde yaşadığını söylemiştir (1972: 247). Gülensoy, “toplumu, çevresini rahatsız etmeyen, edepli; (hayvan için) uysal; akıllı, zeki” anlamlarında sözcüğe yer vermiştir (2007: 972). DS’de sözcük “yaşlı, sözü dinlenir kişi” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 07 Şubat 2016). Mİ’de ...*eger ħarı olsa kim aña imrenmezler namāzı fāsıd ider zirā genc-iken imrenürlerdi ikinci ‘avrat*

uşlu ola delü-y-ise er adamlaruñ namāzı fāsıd olmaz (17a/37) ifadesinde sözcük “akıl sahibi, akılı olan” gerçek anlamında kullanılmıştır. KN’de *uşluluk/uşluluk* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan nitelik adı yapar

a. “zeki, bilge”

aña dedi nakkaş éy ‘aqlı çoh

*senüñ bigi ‘ālemde bir **uşlu** yoḥ (SNB, 174/8)*

*bilüñi gel unut sen **uşlu**yısañ*

sa ‘ādet gösterene ḥuluyısañ (RN, 19a/176)

yine altundan elli kandil aşlu

*uvaḳdur didüğüñ añla iy **uşlu** (KEMŞ, 4a/59)*

*Ve Ebu’l-Esfār ulu pādişāh-ıdt, devletlü, **uşlu**, muvaḳḳar, şāyiste, ‘ādil, bahādur, dīndār, faşīḥ, mütekellim, āḥir-endīş (KN, 35/14)*

*Senüñ gibi toḡru yār ve muvāfiḳ ḳanda bulunur? İllā ol **uşlu** degülmüş. Bugün bir ḥaber işitdüm gey ‘acebledüm (MZ, 14a/10)*

2. Addan sıfat yapar

a. “zeki, bilge”

*geñezce şeşer düğümi **uşlu** kişi*

güce görse çıkar cāhilüñ dişi (SNB, 80/6)

*ayā **uşlu** kişi sen bir ḥaber vir*

nerede var bize ger gizlenecek yir (RN, 24a/234)

*Pes devletlü ve **uşlu** kişi bu fāyideleri terk étmege rāzı olmaya (KN, 55/8)*

3. Addan zarf yapar

a. “zeki, bilge”

seni **uşlu** gördüm ü uşlu kişi

gerek vérmeye sırrı vére başı (SNB, 243/10)

4. Addan zamirlik yapar
- 4.1. {+lAr} çokluk eki ilavesiyle
- a. “zeki, bilge”

tutar aña vérmış durur kendözin

*düşenüñ elin **uşularuñ** sözün (SNB, 242/11)*

***Uşlular** dimişlerdür kim iki nesne bir hâlde qalmaz ve devlet başda ve cān tende (MZ, 19a/12)*

*Cehd eyle ki kıocalıqda bir yerde muqīm olasın; zīrā kıocalıqda sefer **uşlular** işi degüldür; hāşşa ki yohsul ola (KN, 49/11)*

varlı, var+lu biçiminde türeyen sözcüğü Clauson sahiplik adı/sıfatı olarak değerlendirmiş ve *ba:y* ile eşanlamlı olan, “çok varlığa sahip olma, zengin (possessing (much) property, rich)” anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 365). TaS.’de “varlıklı, zengin”; DS’de *variyetli* sözcüğüne gönderimle “varlıklı” olarak kaydedilmiştir (TDK, 09 Şubat 2016).

1. Addan nitelik adı yapar
- a. “zengin”

gizleridi véürüdi yohsula

*yédürürdi yoqluya hem **varlıya** (YZ, 78/1165)*

yaşlu, yaş+lu biçiminde türeyen sözcüğü Clauson sahiplik adı/sıfatı olarak değerlendirmiş ve “gözyaşı ile dolmuş (filled with tears)” anlamında bazı lehçelerde yaşadığını, GD lehçelerinde *yaşlık* “ihtiyar (age, aged); genç, delikanlılık (youth, youthfulness, giddiness)”, GB Az., Osm.’da sadece “ihtiyar (elderly, old)” anlamında kullanıldığını söylemiştir (1972: 978). Bilgen, Clauson’un aynı maddebaşında verdiği “gözü yaşlı” ve “ihtiyar” anlamlarını eşsesli iki ayrı maddebaşında vermiştir (1989: 29). Gülensoy da iki farklı *yaşlı* maddebaşı yaparak ilkinin “yaşı ilerlemiş,

ihtiyar; yaşı ilerlemiş kimse”, ikincisinin “(göz için) yaşla dolmuş” anlamına geldiğini ifade etmiştir (2007: 1086).

1. Addan nitelik adı yapar
- b. “ihtiyar”

... eger bunda daḥı berāber-ise ḳanḳısını kim **yaşlu**-y-ısa ol ḳıla (Mİ, 16b/21)

yoklu, yok+lu biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “fakir, muhtaç, yoksul”; DS’de *yoğsul*, *yohsul*, *yohsul*, *yoksun* varyantlarında “yoksul” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 09 Şubat 2016).

1. Addan nitelik adı yapar
- a. “fakir, muhtaç, yoksul”

gizleridi vérüridi yoḥsula

*yédürürdi **yoḳlu**ya hem varlıya (YZ, 78/1165)*

yüzlü, yüz+lü biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, sahiplik adı/sıfatı olarak değerlendirmiş ve ilk zamanlar genellikle muhtemelen *yüz*’ün Çince’deki konseptine bağlı olarak “kişinin bir ayrımı/farkı (a person of distinction)”, daha sonra ise *iki yüzlü* vb. niteleyici olarak kullanıldığını belirtmiştir (1972: 987). Bilgen, “yüzlü” anlamında sözcüğe yer vermiştir (1989: 29). TaS.’de sözcük “şerefli, itibarlı, hatırı sayılır” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 7 Şubat 2016). KN’de *ikiyüzlülük* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan nitelik adı yapar
- a. “yüzü herhangi bir nitelikte olan” (TDK, 2011: 2635)

çalapdan hemīn işbu şeh-zādeyi

*güler **yüzlü** serv-i āzādeyi (SNB, 45/14)*

ḳanḳarudan kim işāret eylenür

*ol ḳapudur aña iy gül **yüzlü** nūr (KY, 23a/877)*

*daḥı yalın **yüzlü** şankim yüzi mah*

başına sarmış ‘imame hem siyah (GZ, 209b/471)

*Zîrek ve devletlü kuluñ ‘alâmeti oldur ki beli toğru, eti mu‘tedil, ayası açuğ, koyun gözlü, açuğ **yüzlü** (KN, 88/11)*

*Nâgâh bir çirkin **yüzlü** ere uğradı ana fâl dutmadı (MZ, 52a/10)*

b. “iki” sözcüğüyle birlikte “sahtekar”

***ikiyüzlü** âdem gelicek saña*

ki yağışa hiç vërme ruğşat aña (SNB, 361/3)

*Uđřuñı sözüñden artuğ eyle. Hergiz **iki yüzlülük** étme. Ve **ikiyüzlü** kişiden irak ol. Yedi başlu ejdehâdan **korđma**, **ikiyüzlü** **kovıcdan** [korđ] (KN, 119/2-3)*

2.2.24. [+men]

İşlek olmayan bir ektir. Erdal, ET.’de birkaç sözcükte görülen ekin hem sıfat hem de adlara eklenerek tabanın anlamına benzerliği ifade eden sözcükler türettiğini söylemiştir (1991: 73-74). Eraslan, ekin küçültme ve benzerlik ifade ettiğini belirtmiştir (2012: 100).

2.2.24.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

evcümen, evcü+men biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, “hamarat ev sahibesi, evini ustaca idare eden (kimse)” anlamına geldiğini belirterek sözcükteki eki “bazı sıfatları kuvvetlendiren” ek olarak değerlendirmiştir (2002: 752-753). Gülensoy, “evine bağlı olan kimse” anlamına geldiğini söyleyerek sözcükteki eki addan abartma adı yapan ek olarak yorumlamış ve Anadolu Ağızlarındaki varyantlarını sıralamıştır (2007: 348). TaS.’de sözcük 15. yy.’a ait sadece bir metinden “evcimen (evcümen): evine bağlı”; DS’de ise “evcimen (I): [evcimal -1,

evciman -1, evcuman, evcūman, evcūmen, evcūmük] ev işlerinde becerikli, çalışkan olan, derleyip toparlayan (kadın)” anlamında kaydedilmiştir⁶⁵ (TDK, 18 Aralık 2015). TaS.’de tanıklandığı metinde ve DS’de kadın(lar) için kullanıldığı açık olan sözcük KN’de de kadın(lar) için kullanılmıştır.

1. Nitelik adından nitelik adı yapar

a. “ev işlerinde becerikli, çalışkan olan, derleyip toparlayan (kadın)”

‘Avrat gerek ki arı yüzlü ve arı d̄inlü, evcūmen, kedbānū, helālin sevici, ni‘met haqqın bilici, dili kısa, eli kısa ve kendü adın saqıncı ola (KN, 101/4)

2.2.25. [+mtuq]

İşlek olmayan bir ektir. Yalnızca *qaramtuq* sözcüğünde tanıklanmıştır. Renk adından tabanın bildirdiği renge “mail, yakın” anlamında o rengin tonuna işaret eden renk adı türetmiştir. Söz konusu ek tabanın bildirdiği rengin azlığına işaret etmektedir.

2.2.25.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

qaramtuq, qara+mtuq biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “karamtık: karamsı, karaya çalar” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 7 Mayıs 2016).

1. Tabanın bildirdiği renge “mail, yakın” anlamında o rengin tonuna işaret eden renk adı yapar

a. “karamsı, karaya çalar”

... evvel bādām deñlüce dañı kiçirek belürür, andan gündən güne büyür ve qatılığı artar ve rengi qaramtuq olur ve degirmilenür (EM, 55b/1)

⁶⁵ DS’de bu anlam dışında ayrıca “evde beslenen hayvan” anlamı da bulunmaktadır (TDK, 18 Aralık 2015).

2.2.26. {+(I)n}

ET. vasıta hâl ekidir (Gabain, 2007: 64). Batı Türkçesinde işlekliliğini kaybederek bazı sözcüklerde kalıplaşmış ve ölü bir türetim eki hâlini almıştır (Ergin, 2008b: 237). Korkmaz, Türkçede zaman zarfı türetmek için özel bir ekin olmamasından dolayı söz konusu ekin kalıplaşma evresini aşarak işletim eki olarak kullanıldığı dönemlerde bile zaman bildiren sözcüklerden zaman zarfı oluşturabilecek özellik kazandığını ve zaman zarfları türeten bir ek hâlini aldığını belirtmiştir (2011: 28-29).

Taradığımız metinlerde arkaik olarak bulunan sözcüğün kalıplaşarak türetimlik durumuna geçip geçmediğini varlık ve yokluk testiyle sınavıp ekin hangi durumlarda türetimlik işlevinde olduğuna karar verdik. Örneğin aşağıdaki (a.) örneğinde ek *gündüzün* ve *gündüz* biçiminde aynı anlam ve işlevde kullanılmıştır. Ek eklendiği tabanın anlam ya da görevinde bir değişiklik yapmamış sadece sözcüğün görevini ve anlamını kısıtlamıştır. Yani *gündüz* sözcüğü cümle içerisinde ad ya da zarf görevinde kullanılabilirken *gündüzün* biçimi sadece zarf görevinde kullanılmaktadır. Bu tür yapılarda ek tam anlamıyla türetimlik işlevinde değildir. Mİ'deki *azın*, *gündüzün* ~ *gündüzün* *vaqtın*, *yanın* MZ'de *ayağın* *tır-*, *acın*; EM'deki *geñezin*; SNB'daki *acın*, *gündüzün*, *dizin* *çök-*, *yanın* *yanır*; KY'daki *devletün*, *düşin*, *yükin* (Karahan, 1994: 51-52); YZ'daki *başın*, *birin* *birin*, *gözin*, *sözin*, *şoñın* *vaqtın* (Yıldız, 2008: 119-120); KN'deki *acın*, *aşşamin*, *ayağın* *dur-*, *gücin* vb. sözcükler bu duruma örnek gösterilebilir.

... ve *dağı* *nāfile* *orucda* *gice* *niyyet* *iderse* *yāhūd* ***gündüzün*** *niyyet* *iderse* *ķaba* *ķuşlıga* *degin* *dürüstdür* *ammā* *gice* *niyyet* *itse* *yıgdür* *bu* *ücünde* *dağı* *ammā* *biş* *orucda* *giceden* *niyyet* *itmek* *gerek* ***gündüz*** *niyyet* *itmek* *dürüst* *degüldür* (Mİ, 24b/24-26)

2.2.26.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

için, iç+in biçiminde türeyen sözcük DLT’de “kendi aralarında, içten” anlamında yer almaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 660). Clauosn, zarf olarak kullanılan *iç* sözcüğünün vasıta hâli olduğunu ve “içeri (inside), karşılıklı (mtuality)” anlamında iken daha sonra “gizlice, gizli (secretly)” anlamını kazandığını belirtmiştir. Araştırmacı, sözcüğün KD Tuv.’da K Kzk.’da yaşadığını, GB’ Osm.’da kullanımdan düştüğünü belirterek 14-16. yy. Osm.’da “yürekten (within), gizlice (secretly), kendi içinde (between themselves)” anlamlarında tanıklandığını aktarmıştır (1972: 28). Bilgen, “arasında” anlamına geldiğini ifade ederek vasıta hâli eki ile oluştuğunu belirtmiştir (1989: 29). Tietze, “içinde, gizlice” anlamlarına geldiğini aktararak *iç* tabanının vasıta hâli olarak değerlendirmiştir (2009: 366). Gülensoy ise sözcüğü yinelemeli *için için* “içinden, açığa vurmayarak” anlamında maddebaşı yapmış ve zarf olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı sözcüğün etimolojisini de *iç+(i)n* biçiminde yapmıştır⁶⁶ (Gülensoy, 2007: 425). TaS.’de sözcük “gizli, gizlice; has; içinden, içten, yürekten, derûnî; içinde” anlamlarında kaydedilmiştir. DS’de sözcük “içinlemek: içerlemek; içinnemek: kimseye sezdirmeden kızmak; içeñü [içingir]: içli, duygulu, alıngan” sözcüklerinde taban olarak tanıklanmaktadır (TDK, 05 Aralık 2016).

1. Addan sıfat yapar

a. “gizli, saklı”

baş urur yere vü degürür selâm

eger buyurasın déyeven temâm

dédügin yalan söylemeye dilün

bilürsin ki élçiye yoğdur ölüm

(...)

eyitgil ne sözüñ var ise için

⁶⁶ Araştırmacı sözcüğün Az.’de *için-için*, Uyg.’da *içidin*, Kır.’da *içinen*, TatK.’da *içtân*, Kzk.’da *iştây*, Bşk.’da *istân* varyantlarında olduğunu belirtmiştir (2007: 425).

şımarladuğın saña ol mäh-ı çĩn

işidicegez anı çökdi dizin

süheylün tapusına dökdi sözin (SNB, 111/15)

2. Addan zarf yapar

a. “gizli, gizlice⁶⁷”

vezĩre dönüp dédi fağfũr-ı çĩn

bugün tanışalım hele biz için

ola mı ‘aceb aña varmağ revā

ya biz okıyalum mı anı ava (SNB, 69/3-4)

b. “içinden, sessizce”

tolup gözleri indi yaş yüzine

için söyledi kendü kendözine (SNB, 35/10)

c. “samimi (olarak), kalpten, içten”

biri birümüzü bilürüz için

benüm sözümü sımaya şāh-ı çĩn (SNB, 284/14)

d. “karşılıklı (olarak), aramızda⁶⁸”

geçelüm deñiz barışalum için

ne berber işimüze yarar ne çĩn (SNB, 212/10)

ilkin, ilk+in biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “ilkin, evvelâ” anlamına geldiğini belirterek *ilk+(i)n* < **il+k+(in)* biçiminde etimolojisini yapmıştır. Araştırmacı Ş. Tekin’in sözcüğü *ilk iyin > *ilkin* ‘ön tarafı takiben > *ilkin, birinci olarak*’ biçiminde yorumladığını da aktarmıştır (2007: 432).

⁶⁷ SNB’deki bu örnek TaS.’de de verilmiştir (TDK, 05 Ocak 2016).

⁶⁸ SNB’deki bu anlama yakın bir kullanım DLT’te *için* “aralarında’ anlamına gelen edat. ‘Onlar aralarında barıştılar’ anlamında ola.r için aytışdı.la.r denir” açıklaması vardır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 36).

1. Nitelik adından zarf yapar
  - a. “evvelâ, öncelikle, ilk olarak”

ilkin senüñ oğluñ erişdürürem

andan soñra yūsufi kavıřduram (YZ, 92/1366)

... ammâ şuyı kıatı urmamaķ gerek tâ kim sıçrayup bedenine yâ tonına döküp murdâr itmeye ilkin şuyı urup eli-ile sürüp çevreye ki bulařdurmamaķ gerek (Mİ, 8b/13)

ilkyazın, ilkyaz birleşik sözcüğüne {+(I)n} eklenmesiyle türeyen sözcük “ilkbahar mevsiminde, ilk bahar süresince” anlamına gelmektedir.

1. Addan zarf yapar
  - a. “ilkbahar mevsiminde”

Anuñçündür ki ilkyazın yılan ininden çıkıcaķ gün gözlerin yoş eyler (EM, 17a/15)

kıçın, kıç+ın biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “kıçın gönülmek: geriye dönmek; kıçın kıçın: geri geri, geriye doğru; kıçınlamak: geri geri gitmek; gerilemek; kıçınlanmak: geri geri gitmek; kıçınlatmak: geriletmek; öñün kıçın: önden arkadan”; DS’de “kıçın kıçın: 1. oturarak (yürüyüş için), 2. geri geri, arka arka; kıçın üstü: kıç üstü; kıçınlamak (I): 1. bir şeyden korkarak geri çekilmek, sakınmak; 2. hayvan geri geri gitmek; kıçınlamak (II): karşı koymak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 04 Ocak 2016, DS, 2009/IV: 2786). Korkmaz, sözcüğü ekin kalıplaşmasıyla oluşmuş zarf olarak değerlendirmiştir (1973: 144). SNB’da *kıç* sözcüğü *ķarınca ayağın ķara dün için // ķaya üzre başa öñin yâ kıçın (6/5)* beytinde “arka, geri” anlamında tanıklanmaktadır (Dilçin, 1991: 621).

1. Addan zarf yapar
  - a. “geri(ye)”

niçeme ki key alp durur şâh-ı çñ

yüzüme şuramaz gönülür kıçın (SNB, 286/3)

*öküş kaçdı öñümce yanın yanın*⁶⁹

çü gösterdüm aña kılıç yalmanın (SNB, 286/4)

*Çün musâfir bunu işitdi, korkusından **kışın** girü gitdi ve andan vâz geldi (MZ, 35a/8)*

kışın, kış+ın biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “kış mevsiminde, kış süresince” anlamına geldiğini belirterek *kış+(ı)n* ‘vasıta hâl eki’ şeklinde etimolojisini yapmıştır (2007: 518). Korkmaz sözcüğü zaman zarfı olarak değerlendirmiştir (2011: 26).

1. Addan zarf yapar
  - a. “kış mevsiminde, kış süresince”

*cihānuñ görüpdür yazın u **kışın***

başarıbilür pāz işâhlık işin (SNB, 359/5)

*Eger **kışın** ve eger yazın hāmmāma varursañ evvel savuqluğda birez dur (KN, 71/6)*

*Ve yatduğı vaqt yaşduğın alçağ édeler ve şovuk havādan **kışın** ve yazın saķına (EM, 46b/5)*

öyin, *öy+in biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “(yemek için) kez” anlamına geldiğini belirterek *ET., OT. öd* [*< *öd ‘zaman, vakit’*]+(ü)n biçiminde etimolojisini yapmış ve sözcükteki eki “vasıta hâli ekinden ayrı bir türetim eki olarak değerlendirmiştir⁷⁰. Araştırmacı sözcüğün *ödün > ödün > öyün > öğün biçiminde gelişimini göstermiştir (2007: 654). Korkmaz, *ET.*’de “zaman, vakit” anlamına gelen sözcüğün *Osm.*’da “bir defalık yiyecek” anlamına geldiğini ifade etmiştir. Ayrıca araştırmacı *terk ödün* “derhal, hemen”, *öyün et-* “yemeği az az yedir-”, *öyünlendir-* “bir kimseye az az yemek yedir-”, *övün ~ öyün* “yemek nöbeti, yemek

⁶⁹ Dilçin bu beyitte *yanın yanın* ve *kışın kışın* yinelemelerini nüsha farkı olarak göstermiş ve *yanın yanın* yinelemesini uygun görmüştür. Araştırmacı her iki yinelemeye de sözlük bölümünde “geri geri” ve “yan yan” anlamlarında maddebaşı olarak yer vermiştir (1991: 487, 621, 647). Bir önceki beyitten hareketle “geriye yönelen/dönen” birisinin arkasına bakarak “yan yan” kaçabileceği mâlumdur.

⁷⁰ Gülensoy, söz konusu sözcüğün *ökün* ile karşılaştırılabileceğini belirterek *ökün*ün “yemek” anlamına geldiğini, ve *ödün > *ödün > öyün > öğün > öğün > ökün biçiminde geliştiğini ifade etmiştir. Araştırmacı sözcüğün etimolojisini de *öd+(ü)n* biçiminde olduğunu belirterek sözcükteki ekin vasıta hâli eki olduğunu söylemiştir (2007: 657). Dolayısıyla araştırmacı aynı tabana ait iki varyantı farklı iki ek ile türemiş olarak düşünerek çelişkiye düşmüştür.

vakti”, *öyün öyün ~ övün övün* “yavaş yavaş, zaman zaman, ağır ağır” sözcük/sözcük gruplarını aktarmıştır (2011: 27-28). TaS.’ de “belli yemek zamanında yenen şey, yemek; zaman, vakit”; DS’de “öyün (I): [övün -2] 1. yemek, 2. pilav, 3. bir kezde yenen yemek, 4. sabah ve akşam yemeği, 5. yemek vakti; öyün (II): [öyön] vakit; öyün (III): kez” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 5 Nisan 2016).

1. Addan zaman adı yapar
  - a. “yemek (vakti)”

hiç oğlan olup oynamazdı oyun

ya karın açup gözlemezdi öyin (SNB, 345/11)

Sipahi kavmuñ ne vaqt hâzır olsa ol vaqt yér, vaqt ve öyin bilmezler (KN, 51/1)

yayan, *yaya+n* biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “yürüyerek; yaya yürüyen; (mec.) bilgisiz” anlamlarına geldiğini belirterek *yaya+n* ‘*vasıta hâli eki*’ < **yadağ+(t)n* biçiminde etimolojisini vermiştir (2007: 1095). ET.’de *yadağın* biçiminde kullanılan sözcük EAT.’nde *yayan* olarak kalıplaşmış hâlde tanıklanmaktadır. Nitekim Korkmaz, ET.’de *yadağ+ın* biçiminde olan sözcüğün Kazanca’da *yayaun*, Çuv.’da *şuran*, Osm.’da *yayan* biçimlerini aldığını belirtmiştir (2011: 20).

1. Addan zarf yapar
  - a. “bir şeye binmeden, yürümek sûretiyle” (Ayverdi, 2010: 1344)

nédem éy dirîğâ çü gitdi atum

kanı yürimege yayan kuvvetüm (SNB, 255/4)

adam indi görüşdi atasına

yürüdi yayan anuñ bilesine (YZ, 94/1407)

Ya idrâr-ı bevl eylemegile ya içi yumşatmak sebebiyle ve tañla riyâzet eylemek, ata binmek ve yayan yürümek ve hareket étmek gibi, eyüdüür (EM, 57b/10)

... *ba'zilar yıldırım gibi gececekdür ba'zilar segirdür at gibi gececekdür ve ba'zilar yayan yürür adam gibi ba'zilar ağır yük götürmiş gibi ba'zilar kötürüm adam gibi imekleyüp gececeklerdür (Mİ, 3b/26)*

yazın, yaz+ın biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “yaz mevsiminde, yaz aylarında” anlamına geldiğini belirterek *yāz* ‘yaz’+(*i*)n ‘vasıta hâl eki’ şeklinde etimolojisini yapmıştır (2007: 1103). Korkmaz, sözcüğü zaman zarfı olarak değerlendirmiştir (2011: 26).

1. Addan zarf yapar
  - a. “yaz mevsiminde, yaz aylarında”

ḥaḳīḳat bu kez bildi anuñ işin

anı istedügin yazın u kışın (SNB, 87/2)

Ve yazın donsuz yola girme (KN, 138/13)

Ve yatduğı vaḳt yaşduğın alçaḳ édeler ve şovuk havādan kışın ve yazın saḳına (EM, 46b/5)

yeğın ~ yigin, *yég*+in biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “zorlu, katı, şiddetli; (mec.) baskın, üstün” anlamlarına geldiğini belirterek *yég*+(*i*)n şeklinde etimolojisini yapmıştır (2007: 1108). TaS.’de sözcük “yeğın (yiğın): üstün, faik, galip kuvvetli, şiddetli, baskın”; DS’de yeğın (I): 1. [yağın (III), yeğın (I), yeyin (I)-1] yiğit, çevik, güçlü, hızlı, çalışkan; 2. iyi, uslu; iyiliği, yardımı seven; 4. yakışıklı; 5. güzel, ince; 6. üstün, yenmiş; 7. şişman, besili; 8. acımasız; yeğın (II): [yegin (III), yeğ (II), yeğın-2] çok bol, bereketli; yeğın (III): [yağın (V)] hafif; yeğın (IV): uygun, yerinde; yeğın (V): zor; yeğın (VI): yığın; yeğın (I): 1. [yellin] tez; 2. tez davranışlı, tez canlı, atılgan; yeğın (II): çok bol; yeğın: 1. güçlü; 2. [-> yegin (II)]; 3. ağır, yüklü” varyant ve anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 04 Ocak 2016).

1. Addan zarf yapar
  - a. “daha iyi, en üstün”

ḳalem tutmağı bil hüneler yeğın

anı ol başarur ki dérer ögin (SNB, 361/9)

şıçradı atdan yayağ tırdı yine

*atludan **yegin** kılıç urdı yine (GZ, 249b/1665)*

*her gün olurdu müslimānlar **yegin***

oldı ceng on yedi güne değın (GZ, 260a/1973)

*... zîrā tañrı ta‘ālā yardım birle müsülmān **yigin** olup durur kâfir üzerine (Mİ, 24a/17)*

b. “iyice, güzelce”

*... bilgil kim namāzı mekrūh idenleri bildürelüm bilgil kim kaftanı **yigin** şoğmayup kılmak ve secdeye inerken tonun divşürmek (Mİ, 13b/19)*

c. “şiddetli”

şeh-i hāverān anuñ erligin

*dédiler niçe çalışurdu **yégin** (SNB, 303/1)*

2.2.27. {+IİK}

Türkçenin tüm dönemlerinde görülen bir ektir. Gabain, soyut ve somut adlar türettiğini söylemiştir. (2007: 44). Bilgen, soyut adlar; yer, eşya adları olmak üzere somut adlar ve sıfatlar türettiğini ifade etmiştir (1989: 21-25). Erdal, söz konusu ekin oldukça işlek bir ek olduğunu söyleyerek ekle oluşmuş biçimlerin farklı anlamsal kategorilere ait olabileceğini hatta aynı tabandan türemiş türevin farklı işleve ait olabileceğini söylemiştir. Araştırmacı {+IXk} ekini almış sözcüklerin farklı derecelerde sözlükselleşme eğilimi gösterdiğine işaret etmiş ve tüm {+IXk} kategorilerinin “amaç (purpose), tahsis (designation)” ifade ettiğini vurgulamıştır. Araştırmacı, ekin sıfat, tahsislik bildiren görev ya da statü ifadeleri, belirli bir amaç ifadeleri, soyut ifadeler ve yer adları gibi türevler oluşturduğunu söylemiştir (1991:

121-131). Eraslan da ekin soyut ve somut adlarla sıfat niteliğinde tabanlar türettiğini söylemiştir (2012: 100).

Banguoğlu, eki soyut ifadeler türetim eki olarak niteleyerek sıfatlara eklendiğini, bazı adların özelliğine işaret ettiğini, zarflar türettiğini ve *iplik*, *yaylık*, *derlik* sözcüklerinde donuklaştığını belirtmiştir. Ayrıca araştırmacı ödünç sözcüklerde de işlek olarak kullanıldığını, *eyü* > *eylük*, *diri* > *dirlik*, *yatak* > *yatalık* sözcüklerinde eklendiği sözcüğün son sesini düşürdüğünü söylemiştir (1938: 101-102). Timurtaş ekle ilgili olarak “umumiyetle mücerred mânada isim yapan ve sıfatları mücerredleştiren bu ekin çeşitli vaziferi vardır” değerlendirmesinde bulunmuş düzlük-yuvarlaklık bakımından kökün ünlüsüne uyduğunu ifade etmiştir (2012: 78). Gülsevin, ekin ünlü uyumuna uyduğunu ancak bazı yuvarlak ünlülü tabanlara düz ünlülü olarak eklendiğini belirtmiştir. Araştırmacı ekin işleviyle ilgili olarak “isimler ve sıfatlardan soyut isimler yapar, isimlerden zaman bildiren sıfatlar yapar, belirli bir devreyi gösteren isimler yapar, meslek ve meslek haline gelmiş uğraşları gösteren isimler yapar, bir maddenin ne için uygun olduğunu gösteren sıfatlar yapar, âlet ismi türetebilir, bitki adları yapar” değerlendirmesinde bulunmuştur (1997: 117-118). Şahin, ad ve sıfatlardan soyut adlar türetmekle birlikte zaman adları, âlet adları ve uğraş adları da türettiğini söylemiştir (2009: 56)

Ekin işlevi üzerine detaylı bir inceleme yapan Şahbaz “Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde İlk/+IUK İsimden İsim Yapım Eki” adlı yüksek lisans çalışmasında ekin şu işlevlere sahip olduğunu belirtmiştir:

1. İsimlerden “tahsis, bir şey için” anlamında isimler ya da sıfatlar türetir: *sirkelik üzüm* (BTS), *tonluk* “elbiselik” (NF, 430), *uruğluk buğday* “tohumluk için saklanmış buğday” (DLT I, 149).

2. Yer ve mekân isimleri türetir.

- Kökteki ismin grup halinde bulunduğu yeri ifade eden isimler türetir: *erüklük* “erik bahçesi” (DLT I, 152), *kavunluk* “kavun, karpuz tarlası” (GT, 290), *bademlik* (TSTD, 261).
- Kökteki ismin korunduğu, saklandığı yeri ifade eden isimler türetir: *samanlık* “saman saklanan yer” (BTS), *odunluk* (TTS, 482), *ambarlık* “ambarlık” (TTRS, 21).
- Temele bağlı olarak, “kim için, ne için” olduğunu gösteren mekân, yer isimleri türetir: *aşlık* “mutfak” (DLT I,114), *işlik* “iş yeri, iş yapılan yer, ticarethane” (TAS III, 2123).

- Diğer anlamlarda yer isimleri türetir: *asmalık* “çardak, kameriye” (TAS I, 246), *harabelik* “harap olmuş yer, ören” (BTS), *tepâlik* “tepelik” (ÖT, 262).
3. İsimlere ve sıfatlara soyutluk kazandırır.
  4. İsimlere ve sıfatlara gelerek “durum, hâl, özellik” bildiren soyut isimler türetir: *üzüklük* “ayrılma, kesiklik” (EDPT 286), *arukluk* “yorgunluk” (DLT I, 150), *mertlik* “yiğitlik” (BTS).
  5. Masterlardan sonra gelerek iş, oluş veya kılışın ismini teşkil eder: *ölmeklik* “ölmek, ölüm” (KTSV, 210), *sevmeklik* (Deny, 2001: 424), *aldanmazlık* “aldanmamak” (ÇTŞ, 534).
  6. İsimlerden “dönem, çağ” bildiren soyut isimler türetir: *yiğitlik* “gençlik” (GT, 396), *şahlık* “bir kimsenin saltanat dönemi” (BTS).
  7. “ait olma, ...e mahsus, sahip olma” ifadesi taşıyan kelimeler türetir: *tamugluk* “cehennemlik”(NF, 402), *dünyilik* “dünyalık” (KTS, 67), *grammatiklik* “gramere ait” (UTS, 134).
  8. “gereklilik, amaç” ifade eden kelimeler türetir: *tuyguluk* *bilgünlük* *yol* “duyulması bilinesi yol” (EDPT, 331), *evlik* “ev için gerekli eşya” (KTS,77), *davalık* “davayı gerektiren” (BTS).
  9. İsimlerden “rütbe, statü” bildiren isimler, sıfatlar türetir: *sultanlık* “sultanlık” (EZFT, 242), *mareşallik* “mareşal sanı” (BTS), *paşalık* “paşalık” (TTRS, 318).
  10. Zaman kavramlarına gelerek “süreç” ifade eden sıfatlar türetir: *senelik* “yıllık” (BTS), *bişillik* “beş yıl süren” (ATS I, 122).
  11. Köke bağlı süreç içinde hak edilen şeyi ya da zamanın düzenli olarak devamını ifade eden isimler veya sıfatlar türetir.
  12. Eşya, araç, aygıt ismi türetir: *suvluk* “su teknesi, yalak” (EDPT, 788), *iyñilix* “iğnelik” (ADL I, 264), *ottuk* “çakmak” (TLG, 502).
  13. Bedenin bazı kısımlarının ismini ve organ, doku ismi türetir: *uyluk* “oyluk kemiği” (DK II, 305), *uykuluk* “karaciğer; dalak” (BTS), *guşaklık* “bel” (TTS, 313).
  14. “Üveylik” ifade eden kelimeler türetir: *oğlanlık* “oğlanlık, evlatlık” (KTS, 203), *dayılıx* “üvey dayı”(ADL I, 127), *ecelik* “üvey anne” (TTS, 192).
  15. Eklendiği kelimenin anlamını pekiştirir: *kullukluk* “kulluk” (ÇO, 133), *acılık* “ızdırıp, meşakkat, acı” (TAS I, 5), *gicelik* “gece” (TTS, 271).

16. Topluluk veya belli bir grup ismi türetir: *gençlik* “genç insanların bütünü” (BTS), *beşlik* “beşlik” (TLG, 185), *jüzdik* “yüz askerden oluşan birlik” (KTTK, 188).
17. İsimden ölçü ve miktar bildiren isimler türetir: *akçalık* “akçelik, akçe kadar” (NH, 258), *tonluk* (Zülfikar, 1991: 112).
18. Unvanlardan topluluğa ait toprak, ülke ve yönetim şeklini ifade eden türetir: *krallık* “kral tarafından yönetilen devlet ve bu devletin toprağı” (BTS), *patşalık* “ padişahlık, devlet” (Kakuk, 1999: 86), *badısalık* “çarizm, mutlakiyet rejimi” (KS I, 78).
19. “bir meslekle uğraşma veya uğraş edinme” anlamı veren isimler türetir: *pâsbânlık* “bekçilik” (HŞ, 35), *gavvaslık* “dalgıçlık” (ŞHD, 437), *ebelik* (BTS).
20. İsimlerden hayvan isimleri türetir: *keklik* “keklik” (DLT I, 479), *güllük* “beygir, at” (BTS), *iynelik* “ince, uzun, uçan haşarat”(KZK, 120).
21. Eklendiği kelimeye “kaplama” anlamı veren renk ismi türetir: *ağlık* “beyazlık” (ÇO, 6), *sarılık* “sarı renk” (KAT, 805), *karılık* “siyahlık, karalık” (UTS, 223).
22. Eklendiği kelimeyi bitki ismi yapar: *yüzerlik* “sedefotu” (EDPT, 988), *büylük* “gonca” (TAS I, 745), *develik*: “ebegümeci” (Küçükler, 2010: 406).
23. Kurum ismi türetir: *muyanlık* “hayırsever bir kurum” (EDPT 773), *ahilik* (TSTD, 259), *nazirlik* “bakanlık” (TLG, 216).
24. Bir akıma, bir düşünceye ve dini inanışa bağlılığı ifade eden kelimeler türetir: *müslümânlık* “müslümanlık” (NF, 305), *liberallik* “liberalizm” (Deny, 2001: 318).
25. Çeşitli bilim dallarını gösteren isimler türetir: *tilşunâslık* “dilbilim” (ÖTS, 326), *türkşnaslık* “Türklük bilimi, Türkoloji” (Çeneli, 1997: 64).
26. İsimlerden “benzerlik, gibilik” ifade eden soyut isimler türetir: *rûbehlik* “tilkilik, kurnazlık” (MN, 334), *çocukluk* “çocuksuluk” (Deny, 2001: 315).
27. Hastalık ismi türetir: *gürüzlük* “kamburluk” (TAS III, 1883), *kekelik* “kekemelik” (BTS).
28. Çocuk oyunu ismi türetir: *evcilik* (Karadoğan, 2004: 544), *liğlit* “çocuk oyunu adı” (ADL I, 366).
29. Yiyecek ismi türetir: *kovurluk* “kavurga, kavrulmuş hububat” (KTS, 155).

30. Eklendiği isme küçültme anlamı verir: *iplik* “iplik, (ince) ip” (KLT, 18), *Zileylik* “Züleyha kız isminin sevgi ve küçültme bildiren şekli” (Şahin, 1999: 414).
31. Eklendiği kelimeyi zarf yapar: *hâlâlik* “şimdilik, henüz” (TLG, 185), *bunçâlik* “bu kadar” (TLG, 351).
32. +II/+IU anlamlı kelimeler türetir.
33. +DA ekinden sonra kullanıldığında sıfat veya kalıcı isim yapar: *ondalık* (KAT, 224), *kırdalık* (Deny, 2001: 138), *köndâlik* “karne” (Türkyılmaz, 1998: 172).
34. Tarihi lehçelerde -gU ekiyle birleşerek sıfat yapar. Aynı zamanda bu ekle gelecek zaman ve gereklilik kip ekini teşkil eder: *ölgülük ödi* “ölünesi zaman” (EDPT, 35), *ıdalağuluk* “vazgeçecek” (EDPT, 59), *bolğuluğ*. “olmalı” (EDPT 492) (Şahbaz, 251-254).

2.2.27.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

acılık, acı+lık biçiminde türeyen sözcük “acı olma durumu” anlamında soyut addır (Clouston, 1972: 23). TaS.’de 16. yy.’a ait tek veriden “ızdırıp, meşakkat, acı” anlamında tanıklanmıştır (TDK, 21 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “acı olma durumu”

... ve *şufrānuñ acılığın giderür* (EM, 37b/2)

âcizlik, âciz+lık biçiminde türeyen sözcük “beceriksizlik, güçsüzlük” (TDK, 25 Şubat 2016) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “âciz olma durumu, geçimsizlik”

Dilerem kim senüñ ‘âcizliğün halka bildirem tã senüñ ucuñdan halk azub gümrãh olmayalar (MZ, 35a/2)

... andan ananuñ raħmine düşer bu nice zamān anda ƙan emer ‘aciz ve ħor yetür
andan şoñra bāliġ olup ‘aƙl gelince girü ‘**ācizlık** icindedür (Mİ, 32b/2)

açlık ~ **aclık** ~ **açlık**, aç+lık biçiminde türeyen sözcük “aç olma durumu
(hunger, famine)” anlamlarında soyut addır (Clauson, 1972: 26; Gülensoy, 2007: 48).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “aç olma durumu”

*iñen üzdi **açlık** anuñ kuvvetin*

görür bir geyik sürer aña atın (SNB, 191/1)

anuñ-ıçun yemedük şimdi aş

*yohsa kemürürdük **açlık**dan taş*

*ħayf ola **açlık**la günüñ gece*

baġlanup ħurma ƙabı tünüñ geçe (GZ, 244b/1541)

*Ve cehd eyle ki yolda savuƙda **açlık** ve susuzlık a şabr édesin (KN, 139/2)*

*Bu ħâl içinde seni rencde görmek baña ħayf gelür ve bilürem kim bu za‘ifüñ sebebi
açlıkdur (MZ, 32b/5)*

*... pes toƙluğuñ ziyānın ve **açlık**ın aşısın öğüne biraƙ zira **açlık**ın aşısı budur kim ac
olan adamuñ göñli nūrnaanur (Mİ, 34/10)*

b. “(met.) kıtlık, yokluk”

***açlık**la ħalƙ buñalmışdı*

ƙamuƙırılmaġa az ƙalmışdı (KY, 45a/1779)

Ol gelen yükleri hep mü‘minlere

*şat saña **açlık** günidür anlara (GZ, 254b/1816)*

acıklık, açuk+luk biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, temel ya da metaforik
olarak “açıklık (openness), netlik, içtenlik (clearness, frankness)” anlamlarında soyut

ad olarak değerlendirmiş ve Osm.'da “samimiyet (friendliness), iyilikseverlik (kindness)” anlamlarında yaşadığını söylemiştir (1972: 24). Gülensoy, “açıklık, açık olma durumu” anlamını vermiştir (2007: 48). TaS.'de 14. yy.'a ait bir metinden sözcük “açukluk: saffet”, 16. yy.'a ait bir metinden “açıklık: fesahat, fasihlik” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 27 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “açık olma durumu” (Doğan, 2011: 296)

*Ve bu esbâb-ı zarûrî altı kısmdur: Biri havâ, biri ta'âm, biri hareket ve sükûn. Dördinci, uyku ve uyanıklık. (...) Beşinci, **acukluk** bağıllık (KN, 143/2)*

- b. “net”

*... eger bayram ayın görse iki müsülmân kişi ay yiri **acukluk** olmasa bayram eylemek dürüstdür (Mİ, 24b/8)*

âdemîlik ~ **adamîlik**, âdemî+lık biçiminde türeyen sözcük “insanla ilgili olma durumu, insanlık” (Ayverdi, 2010: 12) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “insanla ilgili olma durumu, insanlık”

tudağım sildi yéñi ucile

***âdemîliğile** degül gücile (SNB, 119/1)*

*Yaban keçisi çifti ve oğlağıyçuñ uşbu şefkati eyler, sen **âdemîliğüñla** şunuñ gibi sülâlei anasıyla depeledüñ (MZ, 60b/11)*

*Kişi ki söz bilmeye **adamîlik**dan taşra ola, egerçi şüreti âdem-ise (KN, 138/8)*

ağırlık, ağır+lık biçiminde türeyen sözcüğün Clauson soyur/somut anlama sahip olduğunu belirtmiş ve erken dönemde metaforik olarak “onur (honour), hürmet (respect)” anlamına geldiğini, çağdaş lehçelerde ise “yük (weight), zorluk (difficulty), ağır yük (heavy baggage) ve Osm.'da “damadın geline verdiği düğün

hediyesi” vb. anlamlara geldiğini söylemiştir (1972: 93). Tietze, “vakar, hürmet; ikram, atıye; gelin olacak kıza erkeğin armağanı” anlamlarına geldiğini ifade etmiştir (2002: 111). Gülensoy, “ağırlık” anlamında yer vermiştir (2007: 54). TaS.’de sözcük “ağırlık (I): 1. ağır, kıymetli, 2. itibar, kıymet, değer, 3. vakar, temkin, 4. mihrimuaccel, 5. ev eşyası, 6. karşılık, bedel; ağır (II) (ağır basan, ağır basma, ağır basmak, ağırlılık (II)): kâbus”; DS’de “tabanca; başlık parası” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 24 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “değer, bahâ”

*bir dahı **ağırlığı** altun gümüş*

bir dahı hem ağırınca müşgimiş (KY, 14a/509)

*... imâm muhammed ve ebû yûsuf kıyında bahâsı berâber gerek egerçi **ağırlığı** yigirmi biş aqça **ağırlığı** dahı yoğda (MÎ, 22b/24)*

- b. “itibar, saygı”

yûsuf eydür iki kezdür geldüñüz

*delim hürmetler **ağırlıklar** bulduñuz (YZ, 241/1190)*

- c. “zorluk, güçlük, sıkıntı”

*... degme adam şayru olıcaq gendüye farz olan ta‘atları yirine getüremez getürse dahı **ağırlığı**la getürür (MÎ, 40a/4)*

âhistelik, âheste+lik biçiminde türeyen sözcük “aheste olma durumu” (TDK, 2011: 53) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “ağırlık, yavaşlık” (Doğan, 2011: 298)

*Ve altı haşlet kendüzüñde ŝaklayasın: Biri heybet; ikinci adl baŝŝiŝ eli şaklamak; dördüncü **âhistelik** ki yeyni ve evecek beşinci toğru söylemek altıncı (KN, 183/9)*

aķçalık, aķça+lık biçiminde türeyen sözcük “akçe değerinde” (Doğan, 2011: 298) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavram “değerinde olma” bildiren soyut ad yapar
  - a. “akça değerinde”

Gerek ki bir aķçalık günāha yarım aķçalık ‘uķūbet kılasın (KN, 121/6)

aķlık, aķ+lık biçiminde türeyen sözcük “ak olma durumu” (TDK, 2011: 70) anlamında soyut addır. TaS.’de “ağlık (aklık): 1. aklık, beyazlık; 2. üstübeç, kadınların yüzlerine sürdükleri düzgün” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 277 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “kaplama/olma” anlamında renk adı yapar
  - a. “ak olma durumu, beyazlık”

... huşūsā ebū hanīfe mezhebinde ol kızılılık gıtdüğinden şoñra aķlık dahilı gıtmeyince yatsu namāzı vaķtı olmaz (Mİ, 11a/33)

‘aķlısuzluk, ‘aķlısuz+lık biçiminde türeyen sözcük “akılsız olma durumu; akılsızca yapılan iş veya davranış” (TDK, 2011: 66) anlamında soyut dddır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “akılsızca yapılan iş veya davranış”

... pes bu nesne kaçtı delülük ve ‘aķlısuzlukdur (Mİ, 36b/13)

alacalık, alaca+lık biçiminde türeyen sözcük “karışık renkli” (Doğan, 2011: 299) anlamına gelmektedir. TaS.’de sözcük “hilkârlık, ikiyüzlülük”; DS’de “alacalık (I): 1. ilkbaharda karların eriyerek, tarlaların biraz kar, biraz toprak görünen yerleri; 2. ekilmiş tarlada tohumun yeşermediği yerler; 3. değişik renklilik; alacalık (II): 1. döneklık, ikiyüzlülük; 2. bozgun, kargaşalık; alacalık (III): alaca denilen pamuklu dokuma ipliği, direzi” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 25 Mart 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “alaca olma durumu, karışık renklilik”

*Ve anları ki dedüm, kara ola, eyü olur Semend ya 'nī al at artuḡı kızıl gözlü ve kül tülü bir reng ola ki, hīç **alacalıḡ** olmaya (KN, 97/12)*

alçaklıḡ, alçak+lıḡ biçiminde türeyen sözcük “tavâzu, alçak gönüllülük” (TaS., 25 Şubat 2016) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “tevâzu, alçak gönüllülük”

işit imdi ne der gör 'aḡl aña

*ki **alçaklıḡ** ider derdüne devā (RN-16b/149)*

*Ve namâz kılan kişi tekebbürden iraç olur; zīrā namâz **alçaklıḡ** şüretidür (KN, 15/13)*

*... haḡ ta 'ālanuñ ni 'meti coḡ olduḡca ve artduḡca ḡul daḡı şükrin ve **alçaklıḡın** ve meskenetin artura (Mİ, 35b/26)*

b. “alçak olma durumu”

*... zīrā şaḡih budur kim ay gözedecek yirüñ yüksekliğine **alçaklıḡına** i 'tibār itmeyeler (Mİ, 24b/11)*

añıllıḡ, añıl+lıḡ biçiminde türeyen sözcük “aḡır/yavaş olma durumu, acelesiz iş görme/davranma durumu” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “aḡır/yavaş olma durumu, acelesiz iş görme/davranma durumu”

baña şol degir kim dēyem bildüḡüm

***añıllıḡile** tīz şeşilür düḡüm (SNB, 80/5)*

aralıḡ, ara+lıḡ biçiminde türeyen sözcüḡü Clauson, soyut ad olarak değerlendirerek oldukça geniş anlama sahip olduğunu belirtmiştir (1972: 230-231). TaS.'de “yer, mahal; ara, esna, sıra; mühlet, vade; ara, beyn” anlamında kaydedilen sözcük DS'de de çeşitli anlamlarda yer almaktadır (TDK, 27 Şubat 2016).

1. Addan “zaman/mesafe” bildiren soyut ad yapar

- a. “iki şey arasındaki boşluk”

*Ve eger bu şekl ola ki saña müşkil ola, anuñ **aralığı** ma'lûm olmaya, gümân işleme; lîkin dükelin müşelleş eyle yâ murabba' ki hîç şekl yoğdur ki bunuñ gibi olmaya (KN, 149/5)*

*... eli barmaqları dağı elin yuruken bir biri **aralığına** koya süre (Mİ, 8b/37)*

- b. “(zaman) esna, an”

*... ol 'öwr evvel vâkı' olduğı vaqtuñ evvelinden âhırına degin şırmasa ol vaqtuñ farîzasın kılıcağ vaqt **aralığın** bulunmaya (Mİ, 10b/4)*

argunluk, argun+lık biçiminde türeyen sözcük “yorgun olma durumu” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “yorgun olma durumu”

*Ve tuzı zeyt yağıyla adam gevdesine dürtsele **argunluğu** giderür ve kuvvet hâşıl eder (EM, 17a/1)*

arılık, arı+lık biçiminde türeyen sözcük “safılık, temizlik” anlamında soyut addır (Clouston, 1972: 218; Gülensoy, 2007: 77). TaS.'de “arılık (aruluk): 1. temizlik, 2. doğruluk, afiflik, züht, takva; 3. kadının hayızsız günleri; 4. kutsiyet, münezzehlik, ismet” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 24 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “temizlik, safılık”

*yūsufuñ **arılığında** hağ aña*

rüzî kıldı yūsufi anan yaña (KY, 7b/266)

*Namâz kılan kişinüñ tonu, teni arı olur. Dükeli hâlde ve her nesnede **arılık** sevgülüdür (KN, 15/12)*

*... eger temüz **arılık** 'alâmeti yoğ-usa ol şudan içe âbdest ala (Mİ, 10a/1)*

arusızlık, arusız+lık biçiminde türeyen sözcük “abdestsiz olma durumu; kirlilik” (Üstünova, 2003: 331) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “abdestsiz olma durumu”

... *bilgil kim ton gören ve oğlan doğuran kara yâ şâru yâ bulanuğ şular kim görür dükelişi **arusızluğ**dur (Mİ, 8a/23)*

artuqlık, artuq+lık biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “fazilet, kemal, üstünlük, rüçhan” (TDK, 25 Şubat 2016) anlamında yer almaktadır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “fazilet, kemal, üstünlük, rüçhan”

*Ve anlaruñ adamılıklarına ‘ilm ve **artuqlık** ad verilür (KN, 195/5)*

*ƘorƘuram kim bu mekr ve hile birle kim yiglik ve **artuqlıƘ** istersiz ve daƣı şermsârlıƣa uğrayasız (MZ, 22b/3)*

aruqlık, aruq+lık biçiminde türeyen sözcük “zayıflık” (TaS., 25 Mart 2016) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “zayıf olma durumu, zayıflık”

*Ol ƣul ki ma ‘işet içün alasin, ‘alâmeti oldur ki her nesnesi mu‘tedil ola: uzunluğı ƣısalığı, **aruqlığ**ı semizligi, aƣı ƣızılı, yoğunluğı inceligı, saçı derisi yuşkalığı (KN, 88/5)*

‘aşılık, ‘aşi+lık biçiminde türeyen sözcük “başkaldırcılık” (TDK, 2011: 165) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “başkaldırcılık, asi olma durumu”

... *ammâ şol adam kim ‘ömrinüñ coğun günâh-ıla ve ‘**aşılığ**-ıla ve yaramaz hıllıklar-ıla geçürmişdür (Mİ, 30b/35)*

aşaklık, aşak+lık biçiminde türeyen sözcük TaS.'de “alçak gönüllülük, tevâzu”; DS'de ise “aşaklık, aşşaklık, aşşakta: aşağıda, aşağısı” biçim ve anlamında kaydedilmiştir (TDK, 25 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “alçak gönüllülük, tevâzu”

aşaklıkdur yer ü gögi götüren

yedi kat yirden aşağı tıran (RN-17b/164)

*Benüm ‘aqlum şöyle tanıklık virür ki tevâzu’ ve **aşaklık** birle ve kullık resmi ki devede vardur (MZ, 58a/8)*

- b. “düşük değer/rütbe”

*Ṭoĝru tedbîr ve şavâb oldur ki **aşaklık**dan ululığa degesin ve kendözünü horlıktan kırtarasın (MZ, 30a/8)*

atalık, ata+lık biçiminde türeyen sözcüğü Clauson soyut/somut ad olarak değerlendirmiş ve “bir babanın görev ya da statüsü; babanın statüsündeki kişi, üvey baba” anlamlarına geldiğini söylemiştir (1972: 59).

1. Addan “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “baba olma durumu”

*Ol ki **atalık** şefkatı-y-ıdı, yérine getürdüm (KN, 4/4)*

*Bir gün şâh Ardaşîr **atalık** şefkatinden ve ‘ayâli turdı kıızı evine vardı, hâlin dirligin şordı (MZ, 17b/8)*

atluluk, atlu+lık biçiminde türeyen sözcük “süvari olma durumu” anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “süvari olma durumu”

atlulukından yegin ol pehlivân

kırdı kafirleri ol şir-i cevan (GZ, 249b/1666)

avadanlık, avadan+lık biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, “iştakımları, aletler; ev eşyası, mutfak aletleri; meskûn yer (kırın aksı); erkeklik uzvu ve husyeler; (argo) haşefe” anlamlarına geldiğini söylemiştir (2002: 226). TaS.’de “avadanlık (I): bayındır (yer); avadanlık (II): alet, edavat”; DS’de “[avadanlık (I)-1]: kurutulmuş kahvenin soğutulduğu tahta kab; [avadanlık (I)-2]: ziynet eşyası; avadanlık (I): 3. alet edavat dolabı, sandığı; 4. alet edavat yapmak için kullanılacak ağaç; 5. hurda, kullanılmayan eşya; avdanlık (II): kış için kurutulmuş sebzeler” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 29 Şubat 2016).

1. Addan nesne adı yapar
  - a. “âlet, edavat”

*Ve saklayacak māl cevāhir ve altun ve gümüş ve **avadanlık**dur ki ölmez, zîrā eskimezler (KN, 83/9)*

2. Eklendiği sözcüğü pekiştirir
  - a. “bayındır”

*eger bir **avadanlık** ile varam*

saña arpa yérine şeker vérem (SNB, 237/5)

‘**avānlık**, ‘avān+lık biçiminde türeyen sözcük “zorba, fesatçı olma durumu” anlamında soyut addır. SNB’da ‘avān sözcüğü *ḥaḳīkatde itden béterdür ‘avān // ‘avāndan béterdür ‘avāni seven (362/11)* beytinden “zorba, fesatçı, kötü adam” anlamında tanıklanmaktadır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “zorba, fesatçı olma durumu”

getür ḥākimini ki endîşesi

*yavuzluḡ ‘**avānlık**durur pîşesi (SNB, 342/14)*

*Ol kul ki yüzüz ola, ‘**avān-lıḡa** ve ilḳi dutmaḡa yarar ola, ‘alāmeti oldur (KN, 89/11)*

avārahk, avāre+lık biçiminde türeyen sözcük “işsizlik, başıboşluk, aylaklık” (TDK, 2011: 190) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “işsizlik, başıboşluk, aylaklık”

niçe avārahk la saña böyle

bir iki gün nola olsañ senüñle (RN-50b/524)

aydınlık, aydın+lık biçiminde türeyen sözcük “aydın olma durumu; ışık, şavk, ziya” vb (Ayverdi, 2010: 92) anlamında soyut addır. DS’de sözcük “cam; mutluluk, saadet” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “ışık, ziya”

çü aydınlığa döndi kara gece

güneş nürü başladı ağıdı yüce (SNB, 73/6)

Ve burnundan gāh gāh kan tama ve aydınlık sevmeye ve tîz ve katı ısıtması ola (Emi 44a/13)

aylık, ay+lık biçiminde türeyen sözcük “bir kimseye aydan aya ödenen para, ücret, maaş; bir ay süreli, bir ayda olan, yapılan veya bir ay süren; ayda bir ve her ay yapılan, hazırlanan, çıkan; bir aya mahsus, bir ay için; belli bir aydan beri var olan” (Ayverdi, 2010: 94) anlamlarına gelmektedir.

1. Addan “süreç” bildiren soyut ad yapar
  - a. “belirli bir ay süren”

mısr ilinde mağrube iy cān-ı men

altı aylık yolıdı bil bunı sen (KY, 9b/340)

aldılar anda tamam aylık yolu

ol sekiz günde ravi didi beli (GZ, 243b/1508)

- b. “belli bir aydan beri var olan”

... *bilgil kim altı aylıktan gecmiş kuzı ve oğlağ kurbāna yarar (Mİ, 23a/26)*

ayruluğ ~ ayruluğ ~ ayruluğ, ayrı+lık biçiminde türeyen sözcük “ayrı olma durumu” (TDK, 2011: 210) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “ayrı olma durumu”

çü ben dériven ayruluğ étmegil

beni sen sine koyasın gitmegil (SNB, 49/4)

tapuñdan senüñ ayruluğ kim diler

velikin kazā ādeme diş biler (SNB, 128/5)

Pes eyle olsa benümle senüñ arañda ayruluğ kalmadı (MZ, 40a/1)

‘ayyarlık, ‘ayyar+lık biçiminde türeyen sözcük “hilekârlık, dolandırıcılık” (Doğan, 2011: 309) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “hilekârlık, dolandırıcılık”

Eger sipāhiler comardlığı ‘ayyārlar comardlığı gibi olursa, tamām sipahılığ ‘ayyārlıkdür (KN, 197/9)

āzādlik, āzād+lık biçiminde türeyen sözcük “hür olma, azat olma” (Doğan, 2011: 309) anlamına gelemektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “hür olma, azat olma”

Ve ħarcuñ yarağı béşdür: Bir varup gelince azuğ kendüye ve evine. İkinci yol emñligi. Üçünci āzādlik. Dördüncü resīdelik. Béşinci selāmet-i bedendür (KN, 18/11)

azaylık, azay+lık biçiminde türeyen sözcük “uğurlu olma, uğurluluk” (Doğan, 2011: 309) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

- a. “uğurlu olma, uğurluluk”

Söz arasında eyitti: “Bugün fülân kişi sizi öğdi. Çok du‘â ve azaylık etti.” (KN, 30/11)

azğunluk, azğun+lık biçiminde türeyen sözcük “azgın olma durumu” (TDK, 2011: 215), “sapıklık, doğru yoldan çıkma durumu” (Üstünova, 2003: 339) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “sapıklık, doğru yoldan çıkma durumu”

... bunca günâha girmek gerek kazandıktan şoñra dañı andan kişiye bunca teşvîş ve azğunluk hâşıl olup âhîretde hisâb zaħmeti olur (MÎ, 30a/27)

azuksuzluk, azuksuz+lık biçiminde türeyen sözcük “azıksız olma durumu” (TDK, 2011: 216) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “azıksız olma durumu”

Éy oğul! Bilgil ki uş ben za ‘îf pîr oldum, azuksuzluk baña gâlib oldı (KN, 3/9)

bâd-efşânlık, bâd-efşân+lık biçiminde türeyen sözcük “yelpaze sallayıcılık” anlamında soyut addır.

1. Addan “görev, statü” bildiren soyut ad yapar
  - a. “yelpaze sallayıcılık”

Kuşlar sulţânı Süleymân gibi (...) temennâsın dirken şâhin elması silâh çeküp kafada tırur, zerkeşî üsküffe başında, tāvus altun mirvaħa omuzına birağub bâd-efşânlık ider (MZ, 66a/4)

bağluluk, bağlu+lık biçiminde türeyen sözcük “kapalı olma durumu” anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “kapalı olma durumu”

Ve ol nesne ki hâldan hâla dönderür, aña esbâb-ı zarurî dërler. Ve bu esbâb-ı zarurî altı kısmdur. Biri havâ, biri ta‘âm, biri hareket ve sükün. Dördinci, uyku ve uyanıklık. Bëşinci, açuqlık **bağluluk** (KN, 143/2)

bahâduruluk, bahâdur+luk biçiminde türeyen sözcük “bahadır olma durumu, özelliği, baturluk” (TDK, 2011: 233) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “cesurluk, kahramanlık”

bağadurluğuñ vü erligüñ

aduñ vü merdâne dirlüğüñ (SNB, 161/3)

*Andan soñra hiç muhteşim kalmadı ki şan‘at öğrenmediler; zirâ vaqt ola ki âşl ve kök ve **bahâduruluk** hiç fâyide étmeye (KN, 108/6)*

*Eger yavaş olursa kırkağdur dirler eger cür‘et idüb **bahâduruluk** iderse delüdüdür dirler (MZ, 43a/1)*

bağillik ~ bağillik ~ buğulluk, bağil+lik ~ buğul+luk biçiminde türeyen sözcük “cimri olma durumu, cimrilik” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “cimrilik”

*Birkaç söz déyeyim ki sözde **bağillik** étmiş olmayam (KN, 124/6)*

*Çün ta‘âmı yidiler ev issi eyitdi ma‘zür düşer ki şarâbumuz eksükdür ammâ **bağillik** şanmayasız (MZ, 20a/14)*

*... bilgil kim şadağa virmekden murâd **bağillik** habâşet gidermekdür (Mİ, 23b/31)*

*... pes bu şıfatdan dahı dünyâ sevmek ve **buğulluk** ve hîle ve hırş kopar (Mİ, 29a/22)*

bağkalılık, bağkal+luk biçiminde türeyen sözcük “bakkalın işi” (TDK, 2011: 239) anlamına gelmektedir.

1. Addan “bir meslekle uğraşma/uğraş edinme” bildiren meslek adı yapar

- a. “bakkalın işi”

... dürlü dürlü şan‘atlar ögrene birine kanā‘at itmeye şunuñ gibi kim her [hem] bazārlik ider ve hem **bakkālīk** ider qanda kim dünyā eline girecek yir olursa aña dūrüşür (Mī, 39b/7)

baylık, bay+lık biçiminde türeyen sözcük "servet, zenginlik" (Gülensoy, 2007: 123) anlamında soyut addır. TaS.’de sözcük “zenginlik”; DS’de ise “baylık (I): mutluluk, refah, huzur, ferahlık; baylık (II): zenginlik; baylık (III): erkeklik; baylık (IV): gelişmiş, ergin, olgun” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 25 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

- a. “zenginlik”

erüñ **baylığı** mālile degüldür

niçe malluya yoğsul diyü gül dur (RN-37a/373)

Ve ni‘met hod ol hürmet ardınca yögürü gelür; zirā sulţān ‘izzeti **baylık** ‘izzetinden artuğdur ki pādīşāh kullığından semriyesin (KN, 155/10)

bayramlık, bayram+lık biçiminde türeyen sözcük “bayramda verilen armağan; bayrama özgü olan” anlamında ad/sıfattır (TDK, 2011: 289).

1. Tabanın bildirdiği kavrama “özgü, mahsus” anlamı bildiren soyut ad yapar

- a. “bayrama özgü verilen armağan”

... eger bayramda oğlanuqlara **bayramlık** virse yahūd oğlanlar üstādına hediyelek veirse (Mī, 22b/26)

bazārlik, bazār+lık biçiminde türeyen sözcük “pazarcının işi” anlamında meslek adıdır.

1. Addan “bir meslekle uğraşma/uğraş edinme” bildiren meslek adı yapar

- a. “pazarcının işi”

... dürlü dürlü şan‘atlar örgene birine kanā‘at itmeye şunuñ gibi kim her [hem] **bazārlık** ider ve hem baqqāllık ider qanda kim dünyā eline girecek yir olursa aña dūrüşür (Mİ, 39b/7)

bāzīrgānlık, bāzīrgān+lık biçiminde türeyen sözcük “bezīrgānın işi” (TDK, 27 Şubat 2016) anlamına gelmektedir.

1. Addan “bir meslekle uğraşma/uğraş edinme” bildiren meslek adı yapar
  - a. “bezīrgānın işi, tüccārlik”

gemi issi bir hoş cūhūd idi bay

bāzīrgānlıqā bulmuş idi kolay (SNB, 197/5)

Bu iş bāzīrgānlıqdur, anı bilmek ulu ‘ilmdür (KN, 87/1)

... ammā ravzada eydür **bāzīrgānlık** idecek mālından ayru mālı olsa yitecek deñlü hac vācib olur (Mİ, 26a/31)

bed-bahtlık, bed-baht+lık biçiminde türeyen sözcük “mutsuzluk, bahtsızlık” (TDK, 2011: 292) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “mutsuzluk, bahtsızlık”

Diler-iseñ ki devletüñ dāyim ola, İslām buyruğında ol, anuñ hilāfin işleme, tā bed-bahtlık yöreñe yörenmeye (KN, 16/4)

bed-endişelik, bed-endişe+lik biçiminde türeyen sözcük “kötü düşünme durumu, hasetlik” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “kötü düşünme durumu, hasetlik”

Şöyle gezer ki pāzişāh kimseden bed-endişelik sizdi (MZ, 57b/11)

bed-mestlik, bed-mest+lik biçiminde türeyen sözcük “çok sarhoş olma durumu” (Doğan, 2011: 313) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

- a. “çok sarhoş olma durumu”

Bed-mestlik daħı dürlü dürlü olur. Esrüklikde çok söylemek bed-nestlikdür (KN, 62/4-5)

bed-nâmlık, bed-nâm+lık biçiminde türeyen sözcük “adın kötüye çıkmış olma durumu, kötü şöhretlilik” (Doğan, 2011: 313) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

- a. “adın kötüye çıkmış olma durumu, kötü şöhretlilik”

Aduñ yaramaza çıka, éşün kuruñ arasında bed-nâm kalasın. Çün aduñ olmaya; bed-nâmlıkdan ölüm yigrekdür (KN, 78/6)

beglik, beg+lik biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, soyut/somut ad olarak değerlendirmiştir. Araştırmacı, çeşitli anlamlara sahip olduğunu belirttiği sözcüğü ad/sıfat olarak “rütbeye sahip olma, ya da beyin statüsü; bir amire ya da eşe sahip olma” anlamlarına geldiğini, sözcüğün temel anlamının ise “beyin statüsü/rütbesi ya da bu göreve uygun olma” anlamında olduğunu, daha sonra “beyin yönettiği ayrı bir yönetim” anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 326). Tietze, sözcüğü üç ayrı maddebaşı yaparak ilkini soyut ad olarak “bey sıfatı; bey idaresi, küçük devlet”; ikincisinin “devlet malı”; bundan gelişen üçüncüsünün “basmakalıp, klişe sözler, müptezel” anlamlarına geldiğini ifade etmiştir (2002: 305). Gülensoy da “bey olma durumu; devetle ilgili; çok bilinen, basma kalıp” anlamlarına sözcüğe yer vermiştir (2007: 136). TaS.’de sözcük “küçük devlet başkanlığı” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 23 Şubat 2016).

1. Addan “görev, statü” bildiren soyut ad yapar

- a. “makam, yöneticilik”

gerekmez baña beglik ü taħt-ı ‘ac

yaraşmaz başumda benüm şimdi tac (SNB, 51/15)

her birine ağu viridi bir direm

didi begler begligin size virem (KY, 20b/778)

*dünyanuñ **begligini** şatdı bütün*

añiret sulţāñlığın aldı şaşın (GZ, 268a/2213)

*Çün bunca kişi seni **beglige** kabul kıldılar sen dañı gönlüñ gözin aç (MZ, 8b/14)*

*Ķul ki Ķulluđdan kaçā Ķocası mertebesin istemiş olur **Beglik** isteyen Ķul tĩz helāk olur (KN, 15/3)*

*... sehl nesne eyledene sehl Ķullıđ idene coğ dũrlũ in‘āmlar idermiş ulu **beglik** ve tĩmār idermiş (Mĩ, 5a/30)*

benlik, ben+lik biçiminde türeyen sözcük “bir kimsenin öz varlığı, kişiliği, onu kendisi yapan şey, kendilik, şahsiyet” (TDK, 2011: 308) anlamına gelmektedir.

1. Zamirden soyut ad yapar
- a. “can, ruh” (Doğan, 2011: 315)

*Çün sen ölesin; seni Ķanda defn édelũm?” Eyitti: “Ol vağt beni Ķanda bulursañuz defn édüñ.” Ya ‘nĩ ol vağt **benlik** Ķalmaz, gevde Ķalur (KN, 113/9)*

ber-ā-berlik, ber-ā-ber+lığ biçiminde türeyen sözcük “beraber/eşit olma durumu, aynılık” anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
- a. “beraber/eşit olma durumu, aynılık”

bezenmiş yeşil kıızıl u ağile

***ber-ā-berlik** éderdi uçmağile (SNB, 34/6)*

berklik, berk+lik biçiminde türeyen sözcük “sağlamlık, metanet, şiddet, sertlik; güvenme, itimat” (TaS., 25 Mart 2016) anlamlarına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
- a. “sağlam olma durumu, sağlamlık”

*Çün bu gizlü ‘illetleri gördüñ; āşikārasın dañı ara. Ağzı ĶoĶusın ve burnı ĶoĶusın ve Ķulađı **berkligin** ve dişi dibin gör tā seni aldamayalar (KN, 93/5)*

bez-güherlik, bez-güher+lik biçiminde türeyen sözcük “kötü huylu, soysuz, mayası bozuk” (Korkmaz, 1973: 315) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “kötü huylu, soysuz, mayası bozuk”

Saîsar eyitdi: bu karğa bez-güherliginden katuma geldi (MZ, 64a/3)

bez-nâmlık, bez-nâm+lık biçiminde türeyen sözcük “kötü tanınma, adı kötüye çıkma” (Korkmaz, 1973: 315) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “kötü tanınma, adı kötüye çıkma”

Dünyâ bez-nâmlığı ve âhîret şermsârlığı hâşıl olur (MZ, 42b/7)

bî-aşılık, bî-aşıl+lık biçiminde türeyen sözcük “nesepsizlik, sousuzluk” (Doğan, 2011: 316) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “nesepsizlik, sousuzluk”

Ve eger bir kişiden bir vaqt mürüvvetsüzlik gele, kendünün bî-aşılığına tanuqlık vèrmiş ola (KN, 137/12)

bî-çârelik, bî-çâre+lik biçiminde türeyen sözcük “biçare olma durumu, zavallılık, çaresizlik” (TDK, 2011: 331) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “biçare olma durumu, zavallılık, çaresizlik”

katı şart eyledi ‘öşrini vire

bî-çârelik naşîbin kim gidere (RN-35b/360)

bî-destlik, bî-dest+lik biçiminde türeyen sözcük “elsiz olma durumu” anlamında soyut ad olmakla birlikte metafor anlamda “yavaşlık, yavaş” anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

- a. “(met.) yavaşlık”

döndi bi-destlik idüben zeyd hemân

bir kılıç urdı başına nagehan (GZ, 245b/1572)

bilisüzlik ~ **bilüsüzlik**, bilüsüz+lik biçiminde türeyen sözcük “bilgisiz olma durumu, cahillik” anlamında soyut addır (Clauson, 1972: 342).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “bilgisiz olma durumu, cahillik”

senüñ bilisüzlügüñ ucından uş

kızum gitdi kaldı sarây içi boş (SNB, 186/3)

bilışlik, bilış+lik biçiminde türeyen sözcük “tanıdık olma durumu” anlamında soyut addır. TaS.’de sözcük “aşinalık, tanışıklık” anlamında kaydedilmiştir. Korkmaz, sözcüğü “arkadaşlık, dostluk” anlamını vermiştir (1973: 316).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “aşinalık, tanışıklık”

anuñıla bilışligi var bigi

külüçe ét öñine yuvar bigi (SNB, 160/12)

Zir̄ūy eyitdi: Her çend ki öñdinden aramızda bilışlik yoqdur, illā mübārek yüzünü gördüm cānum seni sevdi (MZ, 29b/12)

- b. “arkadaşlık, dostluk”

Dimişlerdür ki bir ikinci varıdı bir ilanıla bir tağ eteginde bilışlik iderdi (MZ, 7b/12)

birlik, bir+lik biçiminde türeyen sözcüğü Tietze, “bir olma durumu; beraberlik” anlamlarında soyut ad olarak değerlendirmiş ve “ile” ilgeciyle birlikte “beraber” anlamına geldiğini söylemiştir (2002: 354). Gülensoy, “bir ve tek olma; toplanmış, anlaşma; uyuşmuş; askerî birlik” anlamlarında sözcüğe yer vermiştir (2007: 149). TaS.’de “bir olma hâli, vahdaniyet, ahadiyet” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 23 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “bir olma durumu, vahdaniyet, ahadiyet”

*dilerdi ki **birliğini** bildüre*

yéri gögi ‘ilmiyile taldura (SNB, 6/10)

*ger inanduñsa haķuñ **birliğine***

vér şalavât iblîsüñ körligine (YZ, 67/995)

yūsuf eydür iy züleyhā şimdi sen

*tañrı **birliğine** iķrâr eyle sen (KY, 52a/2065)*

ol didi kim ya resûl zikriderem

*allahuñ **birliğini** fikriderem (GZ, 204b/317)*

sözüm kendüzümedür nükte degül

*bilüñ cân **birliği** ikilikde degül (RN-25b/248)*

*Meselâ bir aķça dersin, bir aķça dahı karılsa iki olur, **birlik** gider. Yâhud tögurmağ-ıla iki olur: ata-y-ıla oğul gibi. Pes her nesneye ki haķıķat gözi-y-ile nażar eyleyesin, **birlik** bulmayasın. Haķıķat **birlik** Tangrıya şadıķdur ki ikilik aña yol bulmaz (KN, 10/9-10-11)*

*... farz-ı ‘ayn olan ‘ilm tañrı ta‘âlānuñ **birliğin** ve şıfatların delîli-y-ile bilmekdür (Mİ, 1b/12)*

b. “beraberlik, bütünlük”

*ki göñlüm düzedür ü **birlik** éder*

ya furşat gözedür ü dirlik éder (SNB, 286/7)

*hem islām ehlinüñ ol **birliğini***

birbiriyle gökçek dirliğini (GZ, 240b/1426)

... iş bilür kişiler dimişlerdür ki, çeri çoğundan endîşe eylemegil göñül **birliğin** istegil kendü işüñe **şābit** **kağem ol** (MZ, 48b/10)

c. “beraber”

yūsuf eydür **birlik** olmaya yaķm̄

git **kağumdan zaħmet eyleme hem̄m̄** (KY, 16b/620)

ne böyle cünbişile ola **dirlik**

ne böyle **dirliğile** ola **birlik** (RN-24b/237)

bizārlıķ, bizār+lıķ biçiminde türeyen sözcük “bezginlik, bıkkınlık” (Ayverdi, 2010: 157) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “bezgin/bıkkın olma durumu”

çabaladı étdi öküş **zārılıķ**

cānından hem olmışdı **bizārılıķ** (SNB, 291/13)

bolluķ, bol+luķ biçiminde türeyen sözcük “bol olma durumu; parasal bakımdan rahatlık; fazlalık; her şeyin bol olduğu yer” (TDK, 2011: 375) anlamlarında soyut/somut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “ferahlık, verimlilik”

yédi yıl yağmur yağar otlar bite

bolluķ ola bata cihān ni ‘mete (YZ, 49/729)

bulanıklık, bulanık+lıķ biçiminde türeyen sözcük “bulanık olma durumu” (TDK, 2011: 407) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “bulanık olma durumu”

Suyı su üstine dökmekden **bulanıklıķ**dan artuķ nesne hāşıl olmaya (KN, 205/5)

buñalsılığ, buñalsı+lık biçiminde türeyen sözcük “bulantı, sıkıntılı, sıkışık durum” (Cin, 2012: 472) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “bulantı, sıkıntılı, sıkışık durum”

buñalsılığ olsa aña degin

güder dincligini gözetmez begin (SNB, 188/9)

bütünlük, bütün+lük biçiminde türeyen sözcük “bütün olma durumu, tamamiyet” (TDK, 2011: 426) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “bütün olma durumu, tamamiyet”

... hükmi birle ‘amel eyleyüb imānuñ bütünlüğinden baña şefkat idesin (MZ, 32b/10)

büyüklik ~ büyüklük, büyük+lük/+lık biçiminde türeyen sözcük “yücelik (greatness), irilik (bigness)” anlamında soyut addır (Clauson, 1972: 304).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “büyük olma durumu”

...mecmū’ gökler büyüklüğü ‘arş büyüklüğü katında bir na’l kadar degüldür dünya büyüklüğüne nisbet ve dahtı göge baķıcaķ bunı añlaya kim bu ķamu göklerde ve ‘arşda bir ķarıř ķadar yir yoķdur (Mİ, 29b/25-26)

- b. “irilik, kocamanlık”

Çü sen kendü hevāna uyub gövden büyüklüğüne baķub bizüm yurdumuza yavuz ķařd eyledüñ (MZ, 50a/11)

- c. “genişlik” (Üstünova, 2003: 362)

... eger şurur şuda murdār olsa řunuñ büyüklüğü şöyle olsa kim dört yanından ölçeler her yanından on arşun ola (Mİ, 10a/2)

cāhillık, cāhil+lık biçiminde türeyen sözcük “bilgisizlik, deneyimsizlik” (TDK, 2011: 434; Üstünova, 2003: 363) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “bilgisizlik, deneyimsizlik”

Ve éveceklik étme ki éveceklik ikinci cāhullıkdur (KN, 95/1)

... bilgil kim ekşer nefş gālib olduğı cāhullıkdan olur zīrā kişi olur kim dīnine ziyān iden nenüñ gibi işdür nenüñ gibi şıfatdur bilmez (Mİ, 30a/6)

casūslik, casūs+lık biçiminde türeyen sözcük “casūs olma durumu” (TDK, 2011: 446) anlamında soyut addır.

1. Addan “görev, statü” bildiren soyut ad yapar
  - a. “ajanlık”

bir kişi casusluğa gönderdiler

var ‘arablar kıadadur gör didiler (GZ, 256b/1873)

cāzūluk, cāzū+luğ biçiminde türeyen sözcük “sihirbazlık, büyücülük” (Cin, 2012: 476) anlamına gelmektedir.

1. Addan “bir meslekle uğraşma/uğraş edinme” bildiren meslek adı yapar
  - a. “sihirbazlık, büyücülük”

ya hōz cāzūluk mı kılursın eyit

haber yārdan mı bilürsin eyit (SNB, 45/4)

cehdlik, cehd+lık biçiminde türeyen sözcük “gayret/çaba sarf etme durumu” anlamında soyut addır.

1. Addan “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “gayret/çaba sarf etme durumu”

şeh eydür řuruñ bir kezın gidelüm

ne kim cehdlik var ise édelüm (SNB, 145/13)

cevherlik, cevher+lik biçiminde türeyen sözcük “cevher olma durumu” (Doğan, 2011: 326) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “cevher olma durumu”

*Pes güneş ki cevherdür, heyulâ daḥı cevherdür. Bu **cevherlik** sebebi-y-ile güneş muttaşıl oldu heyulâya; zîrâ güneş dört ‘anâşıruñ birindedür (KN, 191/5)*

çokluk, çok+luk biçiminde türeyen sözcüğü Tietze üç ayrı maddebaşı olarak ele almıştır. Bunlardan ilkinin ad olarak “çok olma durumu, kesret” anlamında soyut ad; ikincisini “büyük sayıda” anlamında sıfat ve üçüncüsünü “çok, fazla, ciddi olarak” anlamlarında zarf olarak değerlendirmiştir (2002: 527-528). TaS.’de “çokluk (çokluğ): 1. servet, zenginlik, 2. çok zaman, uzun zaman, 3. çok, pek çok, birçok, 4. kesret” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “çok olma durumu, kesret”

*Eytdi: Anlaruñ **çokluğ** ve kuvvetleri zâhirdür (MZ, 45b/9)*

*Görmez misin bir pâdişâh bir feth eylese, ol pâdişâh sıduğı kişi ne kadar kem-ise şâ‘irler ol pâdişâhuñ düşmeni kâdırlıgın ve anuñ çerisi **çokluğ**ın ve yeri şarplıgın şî‘rlerinde ögerler (KN, 115/5)*

*Ammâ ol ki issiden olur ya kan galebesinden olur ya şafrâ **çokluğ**ından olur (EM, 43b/3)*

*... pes ‘aklı olan adam bunları añup gendü ḥorluğın ve ‘acizliğin bilüp tekebbürlük itmek gerek tekebbürlüğüñ sebebi māl **çokluğ**ıdadur (Mİ, 32b/6)*

cömerdlik, cömerd+lik biçiminde türeyen sözcük “cömert olma durumu, ahilik, semahat, mürüvvet” (TDK, 2011: 471) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “cömerd olma durumu, ahilik, semahat, mürüvvet”

*Yük götürici oluñ tâ emîñ olasız. Telefkarlığı **cömerdlik** sanmañ (MZ, 7b/4)*

*Adamlık dedükleri **comardlık** şuretidür, cān toğrulığıdur (KN, 194/12)*

... comard dimezler belki **comardlık** oldur kim bir kişi virdügin *haqqı*cun vire (Mİ, 30/17)

b. “ihsan”

dilümüzce bir nükte dédi evit

ki cömerdliği kendü kişeniden ét (SNB, 152/11)

cömerdlik *ıla kıyāmetde Çalap*

bağışlaya kılların ol ferd rab (YZ, 95/1419)

cüvān-mardlık, cüvān-mard+lık biçiminde türeyen sözcük “civanmert olma durumu” (TDK, 2011: 469) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “civanmert olma durumu”

Ve cüvān-mardlık yolu oldur ki emāneti alasın, sağlayasın, gerü selāmet issine degüresin (KN, 85/3)

çepellik, çepel+lik biçiminde türeyen sözcük “murdar/pis olma durumu” anlamında soyut addır. DS’de “çepellik (I): çamurlu, kirli yer; çepellik (II): çalılık; [çepellik (III)]: yağmurlu, bozuk hava” anlamında kaydedilmiştir⁷¹ (TDK, 29 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “murdar/pis olma durumu”

bu ‘ālem işine şolaşıcağaz

çepelliklerine bulaşıcağaz (SNB, 356/5)

çevüklük, çevük+lik biçiminde türeyen sözcük “çevik olma durumu, çabuk ve süratli davranma, atiklik; çevikçe davranış” (Ayverdi, 2010: 226) anlamında soyut addır.

⁷¹ TaS’de “çepel” sözcüğü için “kirli, pis, murdar; pislik; bataklık” anlamları verilmiştir. “pislik” anlamının tanıklandığı örneklerden *kış çepellik ola dir ilk yaz kurak // az yağa yağmur demişler ittifak (Melhame XIV-XV. 63-2)* beyitinde *çepellik* “pislik” anlamında değil; DS’de yer alan “yağmurlu, bozuk hava” anlamında olmalıdır (TDK, 29 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “çevik olma durumu, çabuk ve süratli davranma, atiklik”

ne kuş kim çevüklükde oranı yoḥ

sî-murḡi elikdüreler anı yoḥ (SNB, 203/14)

çirkinlik, çirkin+lik biçiminde türeyen sözcük “çirkin olma durumu” (TDK, 2011: 551) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “çirkin olma durumu”

Pes ḥüb-şüretiden ve ḥüb-siretten çirkinlik néce gele? (KN, 32/3)

dağallık, dağal+lık biçiminde türeyen sözcük “hilekârlık, oyun” (Doğan, 2011: 330) anlamına gelmektedir. DS’de sözcük “zayıflık, sıskalık” anlamında yer almaktadır (TDK, 25 Mart 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “hilekârlık, oyun”

Ve düşmen eyü söyledüğine ve güldüğine aldanma. Ve düşmenden alķış ve du‘ā eşidürseñ anı dağallık bil. Ve düşmeni ḥor görme (KN, 114/5)

delülük, delü+lik biçiminde türeyen sözcük “deli olma durumu, cinnet” (TDK, 2011: 617) anlamında soyut addır. EM’de de sözcük *zıkr-i esma-i emraz* başlığı altında hastalık adı olarak geçmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “deli olma durumu”

delüligi cāhil ḥamiyyet şanır

önegüligi ḥırlu niyet şanur (SNB, 176/14)

Eger delülük ve hünersüzlik-ile etmek ve ad ele getiribilür-iseñ delü ve hünersüz ol (KN, 27/15)

... pes bu nesne katı delülük ve ‘aķlsuzluḡdur (Mİ, 36b/13)

2. Nitelik adından hastalık adı yapar

a. “deli olma durumu, cinnet”

*Zirā içkici esrümek çepel olur Esrüklik **delülük** olur. Dahtı bir dürlü renc olur Pes ol nesneye becid olma ki anuñ hâşlı renc ola. Ve **delülük** ve melâmetlik ola (KN, 54/8-9)*

Arapça   **Farsça**   **Türkçe**

المالحويا   ديوانكى   **delülük** (EM, 68b)

derinlik, derin+lik biçiminde türeyen sözcük “bir şeyin dip tarafının yüzeye, ağza olan uzaklığı” (TDK, 2011: 636) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “bir şeyin dip tarafının yüzeye, ağza olan uzaklığı”

zindân içre bir kuyu var gey derin

*kırk kulaç **derinligi** var ol yirüñ (GZ, 277a/2485)*

*... bu didüğümüz şularuñ **derinligi** şöyle gerek kim eli-y-ile avuclayıcak dibi açılmaya (Mİ, 10a/10)*

dervişlik, derviş+lik biçiminde türeyen sözcük “derviş olma durumu” (TDK, 2011: 640) anlamında soyut addır.

1. Addan “statü” bildiren soyut ad yapar

a. “derviş olma durumu”

*Bilgil kim tamâm **dervişlik** oldur ki dâyim mücerred ola ki tecrîd ve yegânelik ‘ayn-ı taşavvufdur (KN, 200/2)*

*... her kimüñ ki maşşudı dünyâ olsa her gün anuñ guşşasında olup âhîret kaydın unutsa allâh ta‘âlâ dünyedeki işlerin tağıda dürüşüp yirine getürmeye **dervişlik** korşusun içinden çıkarmaya (Mİ, 37b/8)*

destgîrlik, destgîr+lik biçiminde türeyen sözcük “yardımcılık” (Özavşar, 2009: 224) anlamında soyut addır.

a. “dindâr olma durumu”

... *dükeli dāniş ve ehliyyet birle ārāste ve leṭāfet-i tab‘ ve saḥavet ve şecā‘at ve dīndārлық birle meşhūr ve eyü hulk birle mevşūf (MZ, 7a/5)*

Ve tamām dīndārлықdandır ki satar-iken yalan söyleme ki kāfire Müsülmāna almaḳda satmaḳda yalan söylemek yaramaz (KN, 136/1)

dirilik ~ dirlik ~ dirlik, diri+lik/+lük biçiminde türeyen sözcük “hayat, ömür” anlamında soyut addır (Clouston, 1972: 546; Tietze, 2002: 627). Ayrıca Tietze, sözcüğün orta hecesinin düşmesiyle oluşan *dirlik* biçimimini üç ayrı maddebaşı olarak vermiştir. Bunlardan ilkini “hayat, ömür”, bundan gelişen ikinci ve üçüncüsünü sırasıyla “sağlık, huzur”, “geçim, nafaka, geçim tahsisatı; bir ailenin yıllık yiyecek, içecek ve geyeceği; varlık, servet” anlamlarında aktarmıştır (2002: 628). TaS.’de “dirlik (dirilik): 1. yaşayış, hayat, sağlık, geçim, 2. tahsisat, ödenek”; DS’de ise “dirilik (II): irilik, büyüklük, dirilik (III): iyi geçinme; dirilik (IV): açıkgozlülük”, “dirlik (I): sağlık, dirlik (II) [dirlik, diriyh-1]: servet, varlık, geçimin yolunda olması; dirlik (III): [diriyh-2] 1. bir ailenin yıllık, yiyecek içecek ve giyeceği, 2. maaş; dirlik (IV): hayvan yiyeceği, yem; dirlik: mutluluk” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “diri ve hayatta olma durumu” (Doğan, 2011: 337)

... *zīrā ölüm-ile uyḡu ikkisi birdür. Ammā bir dirilik-ile yaṭur, bir ölmüş yaṭur (KN, 74/5)*

b. “ömür, hayat”

işüm bitmiş ayruḡ baña ne gerek

bu dirlikden āḫir ölüm yégrek (SNB, 147/14)

baña sensiz dirlik olmasun helāl

sensin āḫirāb-ı ḫayvānum benüm (KY, 18b/691)

dirliğüñüzi ḡanimet bilüñüz

baṭl işi koñ müslimān oluñuz (GZ, 237b/1338)

*erenlerdür bu **dirlige** erenler*

yüzin ma ‘şūkanuñ muṭlaḳ görenler (RN-10a/78)

*gerekdür kişiye çun eyü **dirlük***

ḥarāmdan kaç bu durur (saña) erlik (KEMŞ-16b/327)

*Bu gün ki bu ‘ömrüm ılduzı kararadı ve **dirligüm** güneşi fenā sayrılığına degdi (MZ, 7a/13)*

*Çün aduñ olmaya, nā-çār etmegüñ daḥı olmaya. Pes ol **dirlükden** ölüm yigrek ola (KN, 78/12)*

*Toḳuzıncı, mücāma‘āt eylemekde ifrāt étmeye ki ol **dirligün** tarāvetin giderür ve tendüsütlige noḳşanı vardır (EM, 59a/10)*

*... bundan şoñra bilgil kim her kişinüñ kefeni **dirliginde** geydüğine göredür eger **dirliginde** ince bizler geyürse ölücek daḥı ince bizden ideler (Mİ, 20a/28)*

c. “geçim, nafaka”

*bir gün şāh Ardaşır atalık şefkatinden ve ‘ayāli turdı kızını evine vardı ḥālin **dirligin** şordı (MZ, 17b/8)*

d. “huzur, refah”

*çü **dirlük** dizgününi elden çıkar*

belā kişi boynına çılbur daḳar (SNB, 202/4)

*budur ol **dirligümün** ser-māyesi*

ḥızır-ı zinde (āb-ı) ḥayvānum benüm (KY, 12b/453)

*düşmenlerle daḥı dōst **dirligin** dirilün ki dōstlık arta ve düşmenlik eksile (MZ, 7b/8)*

e. “dostluk”

ki gönülüm düzedür ü birlik éder

*ya fırsat gözedür ü **dirlik** éder (SNB, 286/7)*

dostlık, dost+lık biçiminde türeyen sözcük “dost olma durumu; dostça davranış” (TDK, 2011: 707) anlamlarında soyut addır.

1. Addan “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “dost olma durumu”

*... bilür kişinüñ düşmanlığı bilmez kişinüñ **dostlığı**ndan yigdür (MZ, 6b/3)*

*Ve dosta ki ödünç véresin géru ol vérmeyince dileme ki **dostlık** düşmenlige döner (KN, 84/1)*

*... ve dağı destürsüz bir kişinüñ sürülmüş ya ekilmiş yirinde namâz kılmak mekrühdür meger kim aralarında **dostlık** ola bellü bile kim ol kadarca nesne-y-içün incinmez (Mİ, 14a/21)*

dünyelik ~ dünyâlik, dünyâ/dünye+lik biçiminde türeyen sözcük “mal, mülk, servet, para” anlamında soyut addır. DS’de sözcük “sahur yemeği” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 24 Şubat 2016).

1. Addan “özü, mahsus” anlamında soyut ad yapar
  - a. “dünyaya ait şeyler, mal-mülk, servet, para”

ne gönülden var çirk ne dilde şirk

*ne ol fikri kim **dünyelik** dir ü irk (SNB, 22/4)*

*dimegil kim **dünyeligim** yok durur*

himmetüñ var ise mâluñ çok durur (KY, 42a/1652)

*Bilgil éy oğul ki: Âdem oğlı tabî’atı şöyle gelmişdür ki cehd eyleyüp **dünyâlik** kesb eyleye ve ol kişi kim kendü katında ‘azî ü sevgülürekdür, aña koyup gide (KN, 4/9)*

dün-himmetlik, dün-himmet+lik biçiminde türeyen sözcük “isteksizlik, iştahsızlık” (Doğan, 2011: 339) anlamına gelmektedir.

1. Addan “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “isteksizlik, iştahsızlık”

Andan ḥal‘at ve at ve timar ṭartınma ve anlaruñ timarın artuḳ eyle. Ol vaḳt mālā taṣarrufétme. Ve dūn-himmetlik eyleme ki maḳṣūduñ ḥaṣıl ola (KN, 175/13)

dükkân-dârlık, dükkân-dâr+lık biçiminde türeyen sözcük “dükkan sahibi olma” (Doğan, 2011: 340) anlamına gelmektedir.

1. Addan “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “dükkân sahibi olma durumu”

Bilgil éy oḡul! Evvel eyittüm-idi ki piṣeleri zıkr eyleyem. Ğaraz piṣelerden dükkân-dârlık degül. Her iş ki kişi anı işleye ve elinde ola, aña piṣe dérler (KN, 124/8)

düşmenlik ~ düşmanlık, düşman/düşmen+lık/+lik biçiminde türeyen sözcük “düşmanca duygu veya davranış, yağılık, hasımlık, adavet, muhasamat, husumet, antagonizm” (TDK, 2011: 741) anlamında soyut addır.

1. Addan “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “düşmanca duygu veya davranış, yağılık, hasımlık”

kıyās eyle düşmenliḡi kim nola

çü mîrâṣ bigi atadan il ḳala (SNB, 286/8)

... eger toḡru daḡı söylese inanmazlar ve düşmenlerle daḡı dost dirligin dirilüñ ki dostlık arta ve düşmenlik eksile (MZ, 7b/9)

Hünersüz kişi-y-ile dostlık étme ki hünersüz kişi ne dostlığa yarar ne düşmanlığa (KN, 43/5)

... şunuñ gibi kim bir nesneyi görür düşmenlik añlar ve ḳorḳar (Mİ, 29a/33)

düşvârlık ~ düşhârlık, düşhâr+lık ~ düşvâr+lık biçiminde türeyen sözcük “güçlük, zorluk, sıkıntı” (Demirci ve Korkmaz, 2008: 323) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “güçlük, zorluk, sıkıntı”

*döndi eydür **düşhârlık** şoñi feraḥ*

çün buñaldum kayğumuz tartdum teraḥ (YZ, 81/1209)

şūret yıķılmadıñ kibri yıķagör

*bu **düşvârlık** maķâmından çıkagör (RN-12a/102)*

düzenlik, düzen+lik biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "rahat, asayiş, barışıklık, dirlik, intizam"; DS'de "geçim, uyuşma" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 25 Şubat 2016).

1. Addan "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "rahat, huzur, yaşayış"

***düzenlik** bozuldı vü oldı ḥarāb*

bugün tanışup şöyle gördük şavāb (SNB, 241/14)

buşu derler baña key bāhaduram

***düzenlik** bozmağa her ḳaduram (RN-20a/189)*

eblehlik, ebleh+lik biçiminde türeyen sözcük "ebleh olma durumu, eblehleşme" (TDK, 2011: 752) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "ebleh olma durumu, eblehleşme"

cühūda daḥı döndi vü eyle dér

*ki **eblehlik** étme vü ögü[ñi] dér (SNB, 208/12)*

edepsizlik ~ **edepsüzlik**, edepsiz/edepsüz+lik biçiminde türeyen sözcük "utanmazlık, sıkılmazlık, terbiyesizlik, şirretlik" (TDK, 2011: 755) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar

a. "utanmazlık, sıkılmazlık, terbiyesizlik, şirretlik"

ki yad yérde süci içüp yatmağil

edebsiizlik olur anı étmegil (SNB, 139/3)

... pes namāz, kılrurken göñül tañrıya yöneliicek kıatı edebsiizlik ve küstāhlık olur (Mİ, 12b/7)

egrilik, egri+lik biçiminde türeyen sözcüğü Clauson maddî ya da manevî olarak “çarpıklık (crookedness)” anlamında soyut ad olarak değerlendirmiştir (1972: 115). TaS.’de sözcük “fenalık, kötülük, hiyanet”; DS’de ise “hırsızlık” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 25 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “eğri olma durumu” (Doğan, 2011: 343)

hıç egrilik kılmaduķ bunda size

and iğerüz and vérürseñüz bize (YZ, 77/1144)

Eger bir kışı egrilik ile gelmiş ola, toğru olmaz. Néte ki bir ağaç egri bitmiş olsa yonmağ-ıla toğru olmaz (KN, 24/5)

ekincilik, ekinci+lik biçiminde türeyen sözcük “çiftçilik, ziraat” (TaS., 25 Mart 2016) anlamına gelmektedir.

1. Fâil adından “bir meslekle uğraşma/uğraş edinme” bildiren meslek adı yapar
  - a. “çiftçilik, ziraat”

Kırķ üçinci bāb, ekincilik ve kıalañ pişeler işin bildürür (KN, 188/2)

ekinlik, ekin+lik biçiminde türeyen sözcük “ekin ekilmiş yer” (TDK, 2011: 766) anlamına gelmektedir. TaS.’de sözcük “ekilmiş yer, üzerinde arpa, buğday gibi şeyler bitmiş olan yer; mezra, çiftlik; ...defa ekecek kadar yer”; DS’de de “evlerin önündeki küçük çiçeklik; ekin ekilmiş yer” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 28 Şubat 2016).

1. Addan yer adı yapar
  - a. “ekin ekilmiş yer, (met.) bahçe, tarla”

ömrüm ekinliğinden ben hāşlumı götürdüm

od birağsadañ sen añsuzda ħırmānuma (SNB, 121/3)

*Éy oğul! Bilgil ki benüm gidecegüm gün yağındur, sen dağı benüm arđumca gelmegüñ yağındur. Bu cihān bir **ekinlik** gibidür (KN, 5/9)*

*... eger ħadı olmazsa müfti yağıñ beg ola durduğları yir şehre ulaşuğ olsa kim ara yirde **ekinlik** ve otluğ olmasa (Mİ, 19a/12)*

eksiklik ~ **eksüklük**, eksük+lik biçiminde türeyen sözcük “eksik olma durumu, eksik olan miktar, noksan, nakisa, fikdan” (TDK, 2011: 771) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “eksik olma durumu”

*Dīv bu sözden ħağıdı. Şandı kim anlar anuñ **eksüklüğün** ister (MZ, 23b/2)*

*Yönin yazıcılara duttı, eyitti: “Her şenbe günü yazumda **eksüklük** buluram; zirā āđine yazmazam (KN, 161/5)*

*... velīler payğānberler tevbesi ħarşu ta‘atları ve ‘amelleri artduğca ol öñdinki ta‘atları **eksiklik**lerinden idi (Mİ, 36a/35)*

ekşilik, ekşi+lik biçiminde türeyen sözcük “ekşi olma durumu; ekşi tat” (TDK, 22 Mart 2016) anlamlarına gelen soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “ekşi olma durumu”

*Küjen şovuğdur, ħurudur, ħām(ı) ħābż ve olmuşı müshildür, issilige yağındur, **ekşiligile** şafrāyı şır ve şovuğlığıyla ħarāreti sākin éder (EM, 31b/9)*

- b. “ekşi tat”

*Ve ağzāc ki dadında birez **ekşilik** vardur issidür (EM, 18a/3)*

emīnlik, emīn+lik biçiminde türeyen sözcük “güvenilir olma durumu, güvenilirlik” (Doğan, 2011: 345) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

- a. “güvenilir olma durumu, güvenilirlik”

Ve haccuñ yarağı béşdür: Bir varup gelince azuğ kendüye ve evine. İkinci yol em̄nligi. Üçünci āzādlik. Dördünci reşīdelik. Béşinci selāmet-i bedendür (KN, 18/11)

endīşelik, endīşe+lik biçiminde türeyen sözcük “düşünceli olma durumu” anlamında soyut addır.

1. Addan “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “düşünceli olma durumu”

Zenc eyitdi: Hiç şek degüldür ki işbu faşlı dükeli ‘ākıbet endīşeligidür (MZ, 43a/9)

erlik, er+lik biçiminde türeyen sözcüğün Clauson “erkeklik (manliness, virility)” anlamında soyut ad olduğunu söylemiştir (1972: 229). Tietze, sözcüğü iki ayrı maddebaşı yaparak ilkinin “yiğitlik, kahramanlık, mertlik” anlamında soyut ad, ikincisini ise “bir hisarın askerlere mahsus meskeni” anlamında yer adı olarak değerlendirmiştir (2002: 735). Gülensoy, “erkeklik” anlamını vermiştir (2007: 339). TaS.’de “erlik: 1. erkeklik, 2. yiğitlik, kahramanlık, mertlik, 3. tarikatta bir aşama”; DS’de “erlik (II): 1. mertlik, yiğitlik, erkeklik, 2. meni; erlik (III): evlenecek çağa gelmiş kız” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “yiğitlik, kahramanlık”

ğarīb ādemi gör niçe tutdı hoş

*ger **erlik** gerekse gelüñ görüñ uş (SNB, 69/10)*

bir ‘alem viridi didi kim var bugün

***erligini** sen dağı göster bugün (GZ, 261a/2011)*

*Eger ađa ana hađđın d̄m̄ yöninden añlamasañ **erlik** ve mürüvvet yönünden añla ki ađa ana senüñ olmađuña sebebdür, beslemegün aşlıdur (KN, 21/6)*

- b. “(met.) erkeklik, erkeklerde cinsel güç” (Canpolat ve Önler, 2007: 129)

*Eger buçuğ direm anuñ balından yéyü bilseler **erlige** ve cimā’a iştiḥā getürmege andan üstün nesne yoğdur(EM, 11a/1)*

2. Addan “özgü, mahsus olma” anlamında ad yapar

a. “erkeğe ait olan, erkekte bulunan”

Balıķ issirekdür, erlik şuyın arturur (EM, 2b/15)

esirlik, esir+lik biçiminde türeyen sözcük “esir olma durumu, tutsaklık, kölelik” (TDK, 2011: 816) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “statü” ifade eden soyut addır

a. “kölelik”

dînine girsem kabûl itse ol beni

ķurtaraydum ben esirlikden anı (GZ, 277b/2496)

esrüklik, esrük+lik biçiminde türeyen sözcük “sahoşluk” (TaS., 25 Mart 2016) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “sarhoşluk, sarhoş olma durumu”

Esrüklik daķı bir dürlü delülikdür. Bed mestlik daķı dürlü dürlü olur. Esrüklikde çok söylemek bed-mestlikdür (KN, 62/3-4)

eşeklik, eşek+lik biçiminde türeyen sözcük “anlayışsızlık ve kaba davranış” (TDK, 2011: 823) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “(met.) anlayışsızlık ve kaba davranış”

İy ħrîş nefş kendü aya ħuñıla ölümüñe ķarşu varduñ eşekligünden çaķal sözine uyub belâ dāmına düşdüñ (MZ, 6a/3)

Her işde kim olasın, kişilikden geķme eşeklik ile söyleme (KN, 118/12)

éveceklik, évecek+lik biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “acelecilik” (TDK, 1 Mart 2016) anlamında kaydedilmiş soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “aceleci olma durumu”

évecekligi ‘âdet edinmegil

saña şormayınca sözi demegil (SNB, 22/14)

Ve hiç işde kendü işüñ düzeninden gâfil olma ki işinden gâfil olmağ ikinci ahmaqlıkdur. Ve éveceklük étme ki éveceklük ikinci cāhullıkdur (KN, 95/1)

evcümenlik, evcümen+lik biçiminde türeyen sözcük “ev işlerinden anlama, beceriklilik” (Doğan, 2011: 348) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “ev işlerinden anlama, beceriklilik”

Ve ‘avrat alursañ reside algıl ki atası anası evinde evcümenlik görmüş ola (KN, 102/7)

eydicilik, eydici+lik biçiminde türeyen sözcük “şarkıcılık” (Doğan, 2011: 349) anlamına gelmektedir.

1. Fâil adından “bir meslekle uğraşma/uğraş edinme” bildiren meslek adı yapar
  - a. “şarkıcılık”

Bunuñ gibi kul her pişe ki Tangrı vére başara hāşşa eydicilik (KN, 89/2)

eylük ~ eylik ~ eyülük ~ eyülük, eyü+lik/+lük biçiminde türeyen sözcük “iyi olma durumu, güzellik, ihsan, nezaket” vb. anlamlarda soyut addır (Clauson, 1972: 53; Tietze, 2002: 759; Gülensoy, 2007: 444). Tietze, ekin yuvarlak ünlülü olmasının bir istisna olduğunu belirterek Doerfer’in bu gelişimi *eyülük* > *eylük* biçiminde göçüşme ile açıkladığını ifade etmiştir (2002: 659).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “güzellik, ihsan, nezaket”

ne eylük kim étmek gerek étgil

gider olıcağ kayğusuz gitgil (SNB, 18/2)

eytdi seni melik inder tur örü

éylük geldi muştuluk tur gel ü berü (YZ, 50/736)

size yavuz şanan eylik görmesün

ķayġu sanan şazılıġa irmesün (KY, 42a/1666)

*şabır ķandayısa **eylük**dür işi*

müdām āzād ider yād u bilişi (RN-27b/271)

*... ġalāyık birbiriyile **eylük** ve ihsān birle dirlik itsünler (MZ, 39b/14)*

*Ve **eyülük** étmege peşimān olma ki **eyülük** ve yavuzlık cezāsı dünyāda ve āġiretde daġı saña erişür (KN, 24/12-13)*

*Çün sen anlaruñ ġaķķan bilmeyesin; kendü ġaķķun bilmemiş olursın. Eyle olsa ġiġ **eyülige** lāyık olmazsın (KN, 21/8)*

*... bilgil kim dükeli **eylük**ler ve ni‘metler ve rāġatlar ġaķ ta‘ālādandur (Mİ, 6a/11)*

fālcılık, fālcı+lık biçiminde türeyen sözcük “falcının yaptığı iş, bakıcılık” (TDK, 2011: 848) anlamına gelmektedir.

1. Fâil adından “bir meslekle uğraşma/uğraş edinme” bildiren meslek adı yapar
  - a. “falcının yaptığı iş, bakıcılık”

*Ve nücūmdan daġı fāyide dutulmaz; tā taķvīm baġlamayınca ve mevlūd dutmayınca ve **fālcılık** étmeyince ol ‘ilmden fāyide dutulmaz (KN, 125/13)*

ferrāşlık, ferrāş+lık biçiminde türeyen sözcük “döşeme ve süpürgecilik işini yapma” (Doġan, 2011: 352) anlamına gelmektedir.

1. Fâil adından “bir meslekle uğraşma/uğraş edinme” bildiren meslek adı yapar
  - a. “döşeme ve süpürgecilik işini yapma”

*Şöyle ki bir kişi **ferrāşlıġa** yarar, aña şarābdārлық vërme (KN, 179/9)*

fuzullık ~ **fuzullıh**, fuzul+lık biçiminde türeyen sözcük “böbürlenme, kibir” (Cin, 2012: 522) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “böbürlenme, kibir”

anı kim diler eyleye ‘ışk esîr

*eñ öñdin **fuzullıh**da burnını sır (SNB, 132/2)*

*şuçum yo**h** **fuzullık** hoş eylemeyem*

*baña söylemeyince da**h** söylemeyem (SNB, 159/7)*

ğaddârlık, ğaddâr+lık biçiminde türeyen sözcük “gaddar olma durumu, kıyıcılık” (TDK, 2011: 898) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “gaddar olma durumu, kıyıcılık”

*Anuñ mekrinden emîñ hiç olamazam ve **ğaddârlıg**ın hayâlünden giderimizem (MZ, 33a/12)*

ğâfillik ~ **ğâfillık**, ğâfil+lık biçiminde türeyen sözcük “aymazlık” (TDK, 2011: 898) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “aymazlık”

*ça**ğ**al sözine aldanup şindi uş*

*şığır bigi **ğâfillik** olmaya hoş (SNB, 217/3)*

*uyanıklık degül yolda **ğâfillik***

*uzatma **ğ**o şağincı bunca yıllık (RN-13b/120)*

*... ehl-i imân olan sözde ha**ğ**a olmak birle küfr olmaz demek **ğâfillik**dur mağrûrlı**ğ**dur (Mİ, 5a/24)*

ġalabalıġ, ġalebe+lıġ biçiminde türeyen sözcük “çok sayıda insanın bir araya gelmesiyle oluşan insan topluluġu” (TDK, 2011: 1272) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından topluluk adı yapar

a. “çok sayıda insanın bir araya gelmesiyle oluşan insan topluluġu”

... *daġı toġru ġacerü’l-esvede vara öpe eger ġalabalıġdan öpemezse elin degüre (Mİ, 27a/3)*

ġammazlıġ, ġammaz+lıġ biçiminde türeyen sözcük “ispiyonculuk” (Doġan, 2011: 354) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “söz taşıma, arkadan konuşma”

yūsuf eydür ġammazlıġ işüm degül

ġammaz olan kişiler eşüm degül (YZ, 27/398)

Eger bir ‘ayyār bir yol üstinde oturmuş olsa ve bir kişi andan geçse ve bir kişi daġı kılıç elinde ardınca anı isteyü gelse ki öldüre, sorsa ki ‘Uşbundan bir uşbunuñ gibi kişi geçdi mi?’ Ne cevāb vére? Eger geçdi dér-ise ġammāzlıġ etmiş ola.’ (KN, 196/14)

ġariblıġ ~ ġarībılıġ, ġarib+lıġ/+lıġ biçiminde türeyen sözcük “garip olma durumu, kimsesizlik, zavallılık, bîçârelik; gurbet elde olma durumu, yabancılık; dokunaklılık, içe dokunma hâli; alışılmamış, yadırganacak durumda olma, tuhaflık, acâyiplik, garâbet” (Ayverdi, 2010: 401) anlamlarında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “gurbet elde olma durumu, yabancılık”

eger sen bu aradan uş gidesin

ne bilem ġarībılıġda kim nédesin (SNB, 52/14)

ġālūmi gör bu ġariblıġda benüm

kim nice oldı baña aġvāl (ü) kār (KY, 13a/472)

ġaribliġ-ila ana dner baġir

meeldr yrinde ta olur aġir (KN, 54/5)

genezlik, genez+lik biiminde treyen szck “kolaylık, suhulet” anlamında soyut addır (TaS., 22 ubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hl, zellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “kolaylık, suhulet”

Pes alab ullarına genezlik diledi, atuluġı ullarına rev grmedi (KN, 14/8)

Ve anı aynadup uyun ıarsalar ki serasa atalar ki ‘avrat ise genezligile toġura (EM, 10b/10)

geneklik, genek+lik biiminde treyen szck “geveklik, acz, dermansızlık” (TaS., 25 Mart 2016) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hl, zellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “geveklik, acz”

T sende cehd  dilrlilik grmeyeler senden ne eri ora ve ne dmen. Eger sende birez oru vey geneklik greler, bi cnu var-sa birin urtarmayasın (KN, 78/4)

gerekilik, gereki+lik biiminde treyen szck “gerekleri syleme ve doġrular konuma durumu” (Doġan, 2011: 356) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hl, zellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “gerekleri syleme ve doġrular konuma durumu”

Ey oġul! Sz syleyici ve sz bilici ol; ill yalanc olma. Gerekilik ile ma‘rf ol. Eger bir arret olup yalan syleyesi olur-sa abl edeler (KN, 34/11)

gereklik, gerek+lik biiminde treyen szck “doġruluk, drstlk, sahilik, hakikat” (TaS., 24 ubat 2016) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hl, zellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “doġruluk”

ḥaḳīqat dininüñ gerçeḳliğini

hem erkānun yolın gökçeḳliğini (GZ, 240b/1425)

germlik, germ+lik biçiminde türeyen sözcük “sıcaklık” (Doğan, 2011: 356) anlamına gelmektedir

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “sıcaklık”

Aruḳluḳ tâbi‘dür mizâc germligine (KN, 142/11)

gicelik, gece+lik biçiminde türeyen sözcük “.... ait olma, ... mahsus” anlamında soyut addır.

1. Addan “... ait olma, ... mahsus” anlamında sıfat yapar
  - a. “geceye mahsus/ait”

ortada peygamber ol şah-ı imam

şankim ondört gicelik aydur tamam (GZ, 211b/531)

Çün ‘iddet temām oldu, şanasın on dört gicelik dutılmış aydan bedr toḡdı (MZ, 60b/7)

giñlik ~ genlik, geñ+lik biçiminde türeyen sözcük “geniş olma durumu” anlamında soyut addır. TaS.’de “geñlik (giñlik): bolluk, genişlik, ferahlık” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 28 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “genişlik”

Ve daḫı savaşıda dilir olma ki çeriyi yéle véresin. Ve gen daḫı olma ki kendü genligüñ ile çeriyi sıyasın (KN, 175/4)

... ol ṭurur şu degirmi yā şobı olsa giñligi şol kadar olsa kim bir yanından ābdest alıcaḳ bir yanı deprenmeye ol şu murdār olmaz (Mİ, 10a/4)

gökçeḳlik, gökçeḳ+lik biçiminde türeyen sözcük “güzellik” (TaS., 24 Şubat 2016) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

- a. “güzellik”

ḥaḳīḳat dininūn gerçeklignini

hem erkānun yolın gökçeklignini (GZ, 240b/1425)

gölgelik, gölge+lik biçiminde türeyen sözcük “gölge altında bulunan yer” (TDK, 2011: 960) anlamına gelmektedir. Gülensoy sözcüğe “gölgelik” anlamında yer vererek Anadolu Ağızlarında “şemsiye” anlamına geldiğini aktarmıştır (2007: 379).

3. Addan “için, uygun” anlamı bildiren sıfat yapar

- a. “gölge için”

ḥaḳ ta‘ala emri der rızvāne dir

gölgelik ḥon vara ol sultāne dir (GZ, 196b/84)

görklülük, görklü+lik biçiminde türeyen sözcük “güzel, çekici olma durumu” (Üstünova, 2003: 413) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

- a. “güzel, çekici olma durumu”

... ‘ucb oldur kim gendü mālına ya görklülignine yā hünerine ya bir dürlü faẓīletine inanup gendüzin ulu görür (Mİ, 32b/10)

güçsüzlük, güçsüz+lük biçiminde türeyen sözcük “güçsüz olma durumu, aciz, iktidarsızlık” (TDK., 22 Mart 2016) anlamında soyut addır. EM’de de sözcük *ẓikr-i esma-i emraz* başlığı altında hastalık adı olarak geçmektedir.

1. Addan hastalık adı yapar

- a. “güçsüz olma durumu, iktidarsızlık”

Arapça   **Farsça**   **Türkçe**

المعجز   *ناتوانی*   **güçsüzlük** (EM, 68a)

gümüşlük, gümüş+lük biçiminde türeyen sözcük “gümüş olma durumu” anlamında addır.

1. Addan “... ait olma, ... mahsus” anlamında sıfat yapar

a. “gümüş olan”

... *hâcetinden artuğ iki yüz direm **gümüşlik** nesneye güci yite kurbân itmek vâcibdür*
(Mİ, 23a/26)

günlük ~ **günlük**, gün+lik biçiminde türeyen sözcük “bir gün zarfı” anlamında soyut addır (Clauson, 1972: 732). Tietze, “filan gün için yeterli olan” anlamını vermiştir (2009: 212). Gülensoy, “o günkü, o günle ilgili; üzerinden gün geçmiş veya geçecek; her gün yapılan, her gün yayımlanan, her gün çıkan; günü gününe tutulan hatıra; günce” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 396). TaS.’de “günlük (II): gündelik, ücret” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 24 Şubat 2016).

1. Addan “süreç” bildiren sıfat yapar

1.1.Sayılarla birlikte

a. “üzerinden gün geçmiş veya geçecek”

benüm řānuma geldi yol yürimek

niçeme ki tartıamaz isem emek

*bu yigirmi **günlük** yol ben niçe*

varam iki üç günde érte géce (SNB, 289/11)

düşmeyecek ortaya tağlar iri

*görüridi ol **iki günlük** yeri (GZ, 208b/438)*

*bu **beş günlük** ‘ömür bu harca yetmez*

şagır mı kulağun niçün işitmez (RN-14a/125)

*... ol deñizden añaru bir ulu biyābān var şöyle kim dört **biş günlük** yir (MZ, 9a/7)*

*... bes bunların gibi adam erken ölürse **kırk günlük** evlü olursa bir yıllık zevāle
divşürmek dürüstdür (Mİ, 39b/6)*

gürbüzlük, gürbüz+lük biçiminde türeyen sözcük “gürbüz olma durumu”
(TDK, 1 Mart 2016) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “gülbüz olma durumu”

ki gülbüzlük ü güc ile bitmez iş

velî ‘aql u tedbîr ile bitmez iş (SNB, 176/12)

güstâhlîh, güstâh+lîh biçiminde türeyen sözcük “küstah olma durumu veya küstahça davranış” (TDK, 1 Mart 2016) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “küstah olma durumu veya küstahça davranış”

dédi gerçi güstâhlîh éderem

gerek bileven çün tizcek giderem (SNB, 66/9)

güyendelik, güyende+lik biçiminde türeyen sözcük “söyleyicilik” (Doğan, 2011: 360) anlamına gelmektedir.

1. Fâil adından “bir meslekle uğraşma/uğraş edinme” bildiren meslek adı yapar

a. “söyleyicilik”

Ammâ pîşe ki ‘ilme ta ‘alluķ dutar, güyendelik ve na’l-bendlik ki at sayruluĝın bile ve daħı yapıcılıķdur (KN, 125/2)

ħacâletliķ, ħacâlet+lîķ biçiminde türeyen sözcük “utanma durumu” (Üstünova, 2003: 421) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “utanma durumu”

... ‘izzet ve ikrām birle günāhı ağır geleni ħamuya iledeceklerdür ħorliķ ve ħacâmetliķ birle kâmu ħalāyıkı ta ‘ālā ħazretine getirüceklerdür (Mİ, 3b/22)

ħacetmendlik, ħacetmend+lik biçiminde türeyen sözcük “ihtiyaç sahibi olma, muhtaçlık” (Doğan, 2011: 362) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

- a. “ihtiyaç sahibi olma, muhtaçlık”

Hem ol h̄acetmend ol dilek ile senüñ yesirüñdür. Ve demişlerdür ki h̄acetmendlik ikinci yesirlikdür. Ve yesirlere raḥmet gerekdür (KN, 122/10)

h̄aciblik, h̄acib+lik biçiminde türeyen sözcük “hacibin yaptığı iş, gördüğü görev” (Doğan, 2011: 362) anlamına gelmektedir.

1. Fâil adından “görev ve statü bildiren” soyut ad yapar
  - a. “hacibin yaptığı iş, gördüğü görev”

Ve ol ki h̄az̄inedārliğa yarar h̄aciblik v̄erme. Ve her bir kişiniñ bir dürlü işi vardur (KN, 179/10)

h̄adımlık, h̄adım+lık biçiminde türeyen sözcük “hadım olma durumu, hadımın yaptığı iş” (Doğan, 2011: 362) anlamına gelmektedir.

1. Fâil adından “görev ve statü bildiren” soyut ad yapar
  - a. “hadım olma durumu, hadımın yaptığı iş”

Ol ḫul ki h̄adımlığa yaraya, ‘alāmeti oldur ki: Derisi ḫara yüzi tūrş baldırı ince burnı kéçi barmakları ḫısa boyı egrirek boynı ince (KN, 89/6)

heftelik, hefte+lik biçiminde türeyen sözcük “herhangi bir hafta süren” (TDK, 2011: 1025) anlamına gelmektedir.

1. Addan “süreç” bildiren sıfat yapar
  - a. “herhangi bir hafta süren”

Pes tenüñ ve cānuñ diñlenür. Bir heftelik ḫumār senden gider (KN, 55/7)

haḫīrlık, haḫīr+lik biçiminde türeyen sözcük “değersizlik” (Korkmaz, 1973: 360) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “değersizlik”

... ṣağ kişi kendözün tabīb eline virmek bilmezlikden ola ve ben kendü haḫīrligüm avcınıñ ünügüligin bilürem (MZ, 10b/13)

ḥaḳşinâslık, ḥaḳşinâs+lık biçiminde türeyen sözcük “herkesin hakkını gözetme, haktanırlık” (Doğan, 2011: 363) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “hakşinas olma durumu”

*... anuñ ḥazretinde yüz suyu ḥâşıl olub bir mertebeye irem vefâ-dârlık ve **ḥaḳşinâslık** yirine getürmiş olam (MZ, 44a/8)*

*Eger sipâhîler comardlığı ‘ayyârlar comardlığı gibi olursa, tamâm sipahılık ‘ayyârlıkdür; lîkin kerem ve konuḳ ağırlamaḳ ve **ḥaḳ-şinâslık** ve arı ŋon geymek ve çok silâḥ getürmek gerek ki sipâhî de çok ola (KN, 197/9)*

ḥammâllık, ḥammâl+lık biçiminde türeyen sözcük “hamal olma durumu ve hamalın yaptığı iş” (Doğan, 2011: 365) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “hamal olma durumu ve hamalın yaptığı iş”

*Toḳuz ay **ḥammâllık** çeküp ve elinde ve ayasında götürüp besler (KN, 20/4)*

ḥalâllık ~ **ḥelâllık**, helâl+lık biçiminde türeyen sözcük “helâl olma durumu” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “helal olma durumu”

***ḥelâllık** dilendi dölendi göñül*

üzeñü ağır oldı dizgin yüñül (SNB, 171/8)

*... ammâ kul ḥaḳḳı olan günâḥ gitmez anuñ çâresi budur kim ḥaḳ issinden **ḥalâllık** dileye (Mİ, 6b/33)*

ḥâmlık, ḥâm+lık biçiminde türeyen sözcük “ham olma durumu” (TDK, 2011: 1039) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “ham olma durumu, deneyimsizlik”

... elbette fil loğması serçe kurşagina şıgmaz, pes rāyı **hāmılık**dan ve ‘ilmi eksüklükden artuğ nesne umdı (MZ, 58a/5)

hanlık, han+lık biçiminde türeyen sözcük “han olma durumu; hanın egemenliğindeki ülke; hanın yönetimi” (TDK, 2011: 1043) anlamlarına gelmektedir.

1. “Unvandan topluluğa ait toprak, ülke ve yönetim şekli” bildiren yer adı yapar
  - a. “hanın yönetimindeki bölge”

benüm enşarıla **hanlık** sözüüm var

o yārenlerle **halvet** sözüüm var (GZ, 223b/917)

harāmılık, harāmı+lık biçiminde türeyen sözcük “hırsızlık, haydutluk” (TDK, 2011: 1045) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “hırsızlık, haydutluk”

er olmayan erlik olur **toğrulık**

harām ilik étmiş isem ve oğrulık (SNB, 303/10)

... üç kişi düzilüb **harām ilığa** çıkdılar (MZ, 18a/10)

harāblık, harāb+lık biçiminde türeyen sözcük “harap olma durumu, yıkınlık” (TDK, 2011: 1046) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “harap olma durumu, yıkınlık”

Pādişāh hānedānı ‘adl-ıla olur ābādān ve zālīm hānedām zulm ile olur virān; zīrā hakīmler démişlerdür ki ‘ālemüñ şādılığı çeşmesi ‘ādil pādişāhdur ve ‘ālemüñ **harāblığı** zālīm pādişāhdur (KN, 182/10)

... göñülden **korğu** cıkmak göñül ve dīn **harāblığına** delīldür cāhillik ‘alāmetidür (Mİ, 5a/24)

harām-zādalık, harām-zāde+lık biçiminde türeyen sözcük “piçlik, piç olma” (Doğan, 2011: 365) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “piçlik, piç olma”

Eger bilüp i'tikād-ıla dedi-y-ise pes kāfir kılduğı nikāh dürüst olmaya. Harān-zādalık şābit ola (KN, 41/11)

harcılık, harc+lık biçiminde türeyen sözcük “ufak tefek gereksinimler için harcanacak para” (TDK, 2011: 1047) anlamında somut addır.

1. Addan nesne adı yapar
  - a. “ufak tefek gereksinimler için harcanacak para”

Bu kış anda kışlayayın. Saña dağı harcılık koyayın ben gelince sen kapunı yab otur (MZ, 53b/7)

harīşlık, harīş+lık biçiminde türeyen sözcük “açgözlü olma durumu” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “açgözlü olma durumu”

... zīrā bu nesne harīşlıktan dünyā sevmekden olur (Mİ, 39b/9)

hastalık, hasta+lık biçiminde türeyen sözcük “canlılarda organların yapılarında ve işlevlerinde görülen bozukluk, sağlık durumu bozuk olma hâli” (Ayverdi, 2010: 479) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “sağlık durumu bozuk olma hâli”

Ve bu za'if şöyle diledi ki bu risālede zıkr olınan otları seçe çıkara, kanķısı kanķı hastalığa münāsibdür ayru ayru yaza ta'yın eyleye (EM, 40a/13)

... ammā hastaya sen dağı eyit dimeyeler zīrā şāyed hastalık zahmetinden kaķıya eyitmezem diye kāfir ola (Mi, 20a/7)

hasūdlik, hasūd+lık biçiminde türeyen sözcük “kıskançlık” (Boz, 2012: 335) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “kıskançlık”

çün uğrı yoldaşı başını virür

hasūdlik bil seni yavlaķ düşürür (RN-32b/327)

hazinedārlik, hazinedār+lık biçiminde türeyen sözcük “hazinedarın yaptığı iş” (TDK, 2011: 1077) anlamına gelmektedir.

1. Fâil adından “statü ve görev” bildiren soyut ad yapar
  - a. “hazineyi yönetme görevi”

Bunuñ gibi kul öğretmege ve kedhūdā kılmağa ve yazıcılık ve hazinedārlik vérmeg[e] yarar. Ve bunuñ gibi kul her işe berk ve inaķ olur (KN, 88/12)

hāzırlık, hāzır+lık biçiminde türeyen sözcük “hazırlanmak için gereken şey veya durumların bütünü” (TDK, 2011: 1076) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “hazır olma durumu”

... ammā naşīhat işitdügüñden şoñra gāfil ola kim nāgāh şeytāna uyup eydesin çün gönül hāzırlığı-ıla kılınmayan namāz kabül olmazımış (Mİ, 13a/18)

hediyelik, hediye+lik biçiminde türeyen sözcük “armağan olarak verilmek için hazırlanmış şey” (TDK, 2011: 1079) anlamında addır.

1. Tabanın bildirdiği kavrama “özgü, mahsus” anlamı bildiren soyut ad yapar
  - a. “armağan olarak verilmek için hazırlanmış şey”

... eger bayramda oğlançuklara bayramlık vire yajūd oğlanlar üstādına hediyelik virse zekāt niyyetin itse dürüstdür (Mİ, 22b/26)

helâklik, helâk+lik biçiminde türeyen sözcük “yok olma durumu” (Üstünova, 2003: 434) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “helâk olma durumu”

... *ma'nisi budur kim helâklik olsun saña kim qarındaşuñuñ boynın kesdün (Mİ, 34b/8)*

2. Addan soyut ad yapar

a. “ölüm” (Canpolat ve Önler, 2007: 139)

... *ya yaramaz 'alâmetlerdendir ki helâkliğe delâlet éder (EM, 50b/15)*

hıyânetlik, hıyânet+lik biçiminde türeyen sözcük “kalleş olma durumu” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “kalleş olma durumu”

İrte oldı er ü 'avret kâzîya vardılar, erüñ toğrulığı 'avretüñ hıyânetligi zâhir oldı (MZ, 59b/6)

hiçlik, hiç+lik biçiminde türeyen sözcük “hiç olma durumu” (TDK, 2011: 1098) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “hiç olma durumu”

... *haç ta 'âlanuñ birliği ve ululığı ve kemâli 'ilmin ve kudretin gendinüñ horlığın ve hıçlığın añlaya (Mİ, 38b/7)*

horlık, hor+lık biçiminde türeyen sözcük “değersizlik” (Korkmaz, 1973: 367) anlamında soyut addır. TaS.'de sözcük “zillet” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 26 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “değersiz olma durumu, değersizlik”

ne yol bilür idi ki gide ne iz

şu **horluk**da cānı degüldi ‘azîz (SNB, 163/4)

Toğru tedbîr ve şavâb oldur ki aşaklıktan ululuğa degesin ve kendözünü **horluk**dan kurtarasın (MZ, 30a/8)

‘İlm ve dāniş istemek ululuğ ve yigreklik istemek olur. Dāniş istememek kemlik ve **horluk** istemek olur (KN, 29/5)

... pes ‘aklı olan adam bunları aıup gendü **horluğın** ve ‘acizliğin bilüp tekebbürlik itmek gerek (Mİ, 32b/6)

hoşluk ~ **hoşluk**, hoş+lık/+luk biçiminde türeyen sözcük “hoş hal” anlamında soyut addır (Tietze, 2209: 329). TaS.’de sözcük “tatlı, güzel, hoş” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “hoş hal, sıhhat”

İy benüm oğlanlarum gerek ki **hoşluk** deminde birbiriñüzile nice dirilürseñüz nāhoşluk vaqtında dağı eyle dirilün (MZ, 8a/6)

Ve her biri bu eyitdiklerümüzden çün i’tidāl hâlinde ola; âdem hâli dağı **hoşluk**da ve sıhhatda olur (KN, 143/6)

... yigirmi dört direm sikencübîne kıtsalar talaqlu kişiye yédürseler ol gün **hoşluk** bula (EM, 6b/13)

- b. “güzellik”

kişi süci içmek oğtın öñer

gönül **hoşluğ**ile içerse siñer (SNB, 308/14)

ilāhî sen kolay it kullaruña

ki **hoşluklar**ıla varam evüñe (KEMŞ-10a/187)

... harām şarābı esrimeğinden dünyānuñ az **hoşluğ**ına aldanduñız (MZ, 10a/10)

Eger ittifaḫ düşüp zarūret ile gitmek olursa, Ḥalab rahmet ḫılıp bir hoşluk vērürse ki evündekiden yig ola, zinhār hergiz evüñi añma. Yurd ol aracuḡı bil ki saña hoşluk ola (KN, 49/15, 50/1)

... pes ihlāş-ıla ve gönül hoşlığıla virmek gerekdür (Mİ, 23b/31)

hoşnüdlik, hoşnüd+lık biçiminde türeyen sözcük “hoşnut olma durumu” (TDK, 2011: 1112) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “hoşnut olama durumu”

Fıraḫ vaḡtında vişāl hālında, ve tevbiḥ ve ‘itāb ve men‘ ve ḫabūl hālında ve vefā ve cefā ve gile ve hoşnudlık hālında yérli yérinde déyesin (KN, 153/5)

... imdi tañrı ta‘ālanuñ hoşnüdliḡın ḫazanmaḡ tañrı ta‘ālā ḫişinüñ ḫaşına ve içine farz itdüḡi ‘ibādetleri yirine getürmek birle olur (Mİ, 29a/5)

hüblük, hüb+lık biçiminde türeyen sözcük “güzel olma durumu, güzellik” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “güzellik, hoşluk”

ol ḫadar hüb idi yūsuf iy cüvān

vaşfa şıḡmaz hüblüḡı budur beyan (KY, 7a/245)

Güneş yüzinden ḫācīl olurdı hüblükda nazīri yoḡıdı (MZ, 59a/6)

hurdegirlik, hurdegir+lik biçiminde türeyen sözcük “sözde kusur ve ayıp arama” (Korkmaz, 1973: 368) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “sözde kusur ve ayıp arama durumu”

Hürdegirlik itmege utandılar (MZ, 15b/7)

Ve şoḫbeti eyüler ile ola. Ve ḫalk ıla hurde-gīrlık étmeye (KN, 203/2)

hurremlik, hurrem+lik biçiminde türeyen sözcük “gönül açma, gönül açıcılık” (Korkmaz, 1973: 368) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “gönül açma, gönül açıcılık”

*Hezâr şâzi ve **hurremlik** birle yola girdiler (MZ, 36b/7)*

hünersüzlük, hünersüz+lik biçiminde türeyen sözcük “hünersiz olma durumu” (TDK, 2011: 1120) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “bilgisizlik” (Doğan, 2011: 374)

*Em̄n degül kişiden güm̄n-ıla em̄n olma ki güm̄n-ıla aġu içmek bilmezler işidür. Eger delülük ve **hünersüzlük** ile etmek ve ad ele getiribilür-iseñ delü ve hünersüz ol (KN, 27/15)*

hürmetsüzlük, hürmetsüz+lik biçiminde türeyen sözcük “saygısızlık” (Doğan, 2011: 374) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “saygısızlık”

*Ve kendüzüñi tekellüf birle yoġaru aġdurma; t̄ **hürmetsüzlük** ile aġaġa inmeyesin (KN, 119/7)*

ıraklık, ırak+lık biçiminde türeyen sözcük “uzak olma durumu” anlamında soyut addır. TaS.’de sözcük “uzaklık” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 28 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “uzaklık”

*Ey oġul! Eger ittifaġ düşüp p̄dişāha h̄şiyet olasın ne ġadar ki p̄dişāh seni kendüye yakın ġıla, añā ġirre olma, yakınlıġından ġaç, ammā ġulluġından ġaçma; zirā p̄dişāh yakınlıġından ıraklık ġopar ve ġullıġdan **yakınlık** ġopar (KN, 154/7)*

... eger hac farz olan 'avrat olursa üç günlük yol olmazsa ka'benüñ **ıraqlığı** eri destürinsuz ve kavmu hısmı bile olmadın varmağ dürüstdür (Mİ, 26b/1)

ırsızlık, ırsız+lık biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "ırsızlık, tenhalık, yalnızlık; ırsız, تنها, boş" (TDK, 1 Mart 2016) anlamlarında kaydedilmiştir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
  - a. "tenhalık, yalnızlık"

tağa taşa ırsızlığa tutdı yol

şanasın hılabandorus idi ol (SNB, 164/12)

'ışk-bâzlık, 'ışk-bâz+lık biçiminde türeyen sözcük "sever görünme, yalancı âşıklık" (Doğan, 2011: 374) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
  - a. "sever görünme, yalancı âşıklık"

Ammā şarāb içmek, kengel eylemek, 'ışk-bâzlık eylemek dükeli yigitler işidür (KN, 64/8)

ikilik, iki+lik biçiminde türeyen sözcük temel olarak "birden fazla olma ve tek olmama durumu, iki olma durumu" (Doğan, 2011: 377) metaforla da "ayrı gayrı olma" anlamında soyut addır. Tietze, "kararsızlık" anlamında soyut ad olarak değerlendirmiştir (2009: 379). Gülensoy da "ikisi bir arada, iki taneden oluşmuş, iki tane alabilen" anlamını vermiştir (2007: 428).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
  - a. "birden fazla olma ve tek olmama durumu"

Nizām-ı 'ālem şöyle iktizā eder ki biri kahir ola, biri maḫhūr, biri rızq yéyici, biri rızq vérici; tā bu ikilik tanuḫ ola Tangrı te'ālā birliğine (KN, 12/4)

- b. "ayrı gayrı (olma)"

ben senüñem sen benüm iy cān (u) dil

birlik eyle gel ikiligi çoğul (KY, 16b/615)

sözüm kendüzümedür nükte degül

*bilüñ cān birliği **ikilikde** degül (RN-25b/248)*

ikiyüzlülük, ikiyüzlü+lik biçiminde türeyen sözcük “inandığı, düşündüğü gibi davranmama, özü sözü bir olmama, riya, riyakârlık, mürailik” (TDK, 2011: 1167) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “özü sözü bir olmama, riya, riyakârlık”

*Uşşuñı sözüñden artuğ eyle. Hergiz **iki yüzlülük** étme. Ve iki yüzlü kişiden irak ol (KN, 119/2)*

imāmlık, imām+lık biçiminde türeyen sözcük “imam olma durumu” (TDK, 2011: 1181) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “statü, görev” bildiren soyut ad yapar
  - a. “imam olma durumu”

*... ammā eger uyanlarda ‘avrat dağı olsa imām ol ‘avratlar **imāmlığına** niyyet ide eger itmezse ol ‘avratlarıñ namāzi dürüst olmaz (Mİ, 11b/4)*

incelik, ince+lik biçiminde türeyen sözcük “ince olma durumu” (Doğan, 2011: 380) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “ince olma durumu”

*Ol kul ki ma‘işet için alasin, ‘alāmeti oldur ki her nesnesi mu‘tedil ola: uzunluğı kısalığı, aruğluğı semizliği, ağı kızıl, yoğunluğı **inceliği**, saçı derisi yufkalığı (KN, 88/5)*

illik, il+lik biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “musalaha, müsalemet, dostluk, barışıklık; itaat, inkıyat; memleket malı, beylik” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 1 Mart 2016). SNB’da *il* sözcüğü *icāzet véresin kuluñuz varam // eger il ü eger*

yağusa görem (64/11) beytinde “dost, hısım, akraba” (TDK/TaS., 1 Mart 2016) anlamında tanıklanmaktadır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “musalaha, müsalemet, dostluk, barışıklık”

anuñ ılduzı benden alçağ durur

aramuzda **illik** hem *ancağ durur* (SNB, 286/6)

imāmetlik, imāmet+lık biçiminde türeyen sözcük “imam olma durumu; imamin görevi” anlamında soyut addır.

1. Addan “görev, statü” bildiren soyut ad yapar
  - a. “imamlık”

... lāhiq lāhiqa mesbūq mesbūqa imāmetlik itmek revā degül kan aldurup kolin bağlamış kişi kan aldurmaya imāmetlik itmek revā degüldür (Mİ, 16b/33)

iminlik, imin+lik biçiminde türeyen sözcük “emin olma durumu, mâumiyet⁷²” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “emin olma durumunu”

... iki korkuyı bir arada cem‘ itmedüm ve iki eminligi dahı bir yirde cem‘ itmedüm (Mİ, 36b/38)

- b. “(met.) rahatlık, huzurluk”

... ben senüñ toğrulıguñ ve eyü tarikün bilürem ammā gönül iminligi içün and yirine gelsün (MZ, 32b/10)

---

⁷² Bu anlam için bk. *eminlik* maddebaşı (Ayverdi, 2010: 340).

iplik ~ **iblik**, ip+lik biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, “ip malzemesi, tire” anlamına geldiğini belirtmiştir (2009: 404). Banguoğlu ise ekin sözcüğe kalıplaşmış olduğunu ifade etmiştir (1938: 101-102).

1. Kalıplaşarak addan küçültme bildirir

ğara biz nağdan saçıldı idi

*ğara **iplik** ağdan seçildi idi (SNB, 237/10)*

eytdiler neñ var getürgil görelüm

*bir kelepçük **ipligüm** var iy ulum (KY, 13b/495)*

*... eger **iblige** dizilmiş nesneyi yuda bir ucu elinde olsa çekse girü çıkarsa orucu şınmaz (Mİ, 25b/23)*

irilik, iri+lik biçiminde türeyen sözcük TaS’de “sertlik, kabalık, katılık, huşunet; şişlik”; DS’de “kalbur, elek üzerinde kalan iri şeyler; iri şeylerin konulduğu yer; kuzuların altı günlük oluncaya kadar konuldukları özel ağıl” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “şişlik”

*Ve şeker gögsi yumşadur, **katılığın** ve **iriligın** giderür (EM, 24a/15)*

isilik, isi+lik biçiminde türeyen sözcüğün Clauson fiziksel ve metaforik olarak “sıcaklık (warmth), humma (fever), sıcak basmak (warm feelings), yakınlık (affection)” anlamında soyut ad olduğunu söylemiştir (1972: 247). Tietze, “sıcak, hararet; kızgınlık” anlamlarında sözcüğe yer vermiştir (2009: 416). Gülensoy da “terlemekten veya sıcaklıktan vücutta meydana gelen küçük pembe kabartılar” anlamını vermiştir (2007: 440). TaS.’de “ıssılık (issilik): 1. sıcaklık, hareket, 2. fazla harareten bedende çıkan sivilciler” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 22 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “hararet”

tohmekān; şovukdur, yaşdur, cigerüñ issiligin giderür, sıtmalara nāfi'dür (EM, 12a/13)

b. “eski tıbbā göre nesnelere dört ana özelliğinden sıcak özelliğe sahip”
(Canpolat ve Önler, 2007: 146)

Ve suyu savuqlığı-la toprağa ulaşdurdı ve yumşaklığı-la yele ulaşdurdı. Ve yeli yumşaklığı-la suya ulaşdurdı ve issiligi-le oda, yalıña ve yalıñ güneşe kim ilduzlaruñ sulţānidur ve feleklerüñ (KN, 191/3)

Alma; tathısı issilige ve yaşlığa māyildür ekşisi şovukdur ma'deye kuvvet vérür (EM, 7b/3)

... yire baķacak bunu fikr ide kim bu yir birdür ve gökden inen yağmur birdür ve güneş issiligi birdür (Mİ, 29b/30)

iştihāsuzluk, iştihāsuz+lık biçiminde türeyen sözcük “iştahsız olma durumu” (TDK, 2011: 1228) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “iştahsız olma durumu”

Hāşşa ki çok eylemek iştihāsuzluk getirür (EM, 63a/11)

itlik, it+lik biçiminde türeyen sözcük “edepsiz ve terbiyesizce davranma, edepsizlik” (Ayverdi, 2010: 588) anlamında soyut addır.

1. Addan “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “edepsiz ve terbiyesizce davranma, edepsizlik”

süheyle öküş itlik eyledi ol

ţalaşur bigi katı söyledi ol (SNB, 316/3)

i'tikādsuzluk, i'tikādsuz+lık biçiminde türeyen sözcük “inançsızlık” (TDK, 2011: 1232) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “inançsız olma durumu, inançsızlık”

... zīrā ki bellū bilinmez ol namāz kılmaduğı **i'tikādsuzluđı**ndandığı zīrā ihtimāl var kim i'tikādı ve ĩmānı za'ıflığından ya Őeytān mekrinden ola (Mİ, 18a/37)

kaçlık, kaç+lık biçiminde türeyen sözcük “kaç olma, sayılabime durumu” (Doğan, 2011: 384) anlamına gelmektedir.

1. Addan “durum, hāl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “kaç olma, sayılabilme durumu”

*Tangrıyı Şöyle bilesin ki vardur, kādirdür, 'ālimdür, semī'dür, münezzehdür bengdeşden, Őerīkden, 'aybdan, nētelikden, **kaçlıkdan**, kandalıkdan, n'içünlükden, zamāndan, mekāndan (KN, 10/14)*

kadılık, kadı+lık biçiminde türeyen sözcük “kadı olma durumu; kadının görevi” (TDK, 2011: 1258) anlamında soyut addır.

1. Addan “görev, statü” bildiren soyut ad yapar
  - a. “kadı olma durumu veya kadının görevi”

*Oğuz birinci bāb, 'ilm öğrenmegi ve vā'ızlığı ve **kādılıđı** bildürür (KN, 7/12)*

... kişi ol kadar 'ibādeti yirine getiricek zāhirde islām tamām olmaz mu'āmalāta ve vaşılığa vekīllige ve **kadılığa** lāyık olur(Mİ, 2a/14)

kādırlık, kādır+lık biçiminde türeyen sözcük “güç yetiricilik, güç yetirme, kudretlilik” (Doğan, 2011: 384) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hāl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “güç yetiricilik, güç yetirme, kudretlilik”

*Görmez misin bir pādīŐāh bir fetğ eylese, ol pādīŐāh sıduğı kiŐi ne kadar kem-ise Őā'irler ol pādīŐāhuñ dūŐmeni **kādırlıđın** ve anuñ çerisi çoğlığın ve yeri Őarplıđın Ői'rlerinde ögeler (KN, 115/4)*

kandalık, kanda+lık biçiminde türeyen sözcük “mekān bakımından bir yerde oluş, neredelik” (Doğan, 2011: 386) anlamına gelmektedir.

1. Zarftaan “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “mekân bakımından bir yerde oluş, neredelik”

Tangrıyı şöyle bilesin ki vardur, kâdirdür, ‘âlimdür, semî’dür, münezzehdür bengdeşden, şerîkden, ‘aybdab, nételikden, kaçlıktan, kandalıktan, n’içünlükden, zamândan, mekândan (KN, 10/14)

kâhellik ~ **kâhillik** ~ **kâhallık**, kâhil+lık biçiminde türeyen sözcük “gevşeklik, tenbellik, durgunluk, uyuşukluk” (Korkmaz, 1973: 379; Üstünova, 2003: 464) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “gevşeklik, tenbellik”

diriğâ bu hasretde ben ger ölem

pes işümde kâhillik étmiş olam (SNB, 99/14)

İmdi Tengriye sığınub bu şarb işüñ tasarrufin ve bu tosun atuñ uyanın senüñ elüne virdüm ki ‘âkil ve kâfî kişisin şöyle kim bilürsin kâhellik itme (MZ, 31b/5)

Kendü işüñü yig bil ayruğ kişi işinden. Kâhallıktan ‘ârlan ki kâhallık bed-baht-lik şâkirdidür (KN, 81/12)

... imândan soñra ulu ‘ibâdet namâz, kılmağdur anuñ-ıcundur kim şâfi’î dört vaqt namâzı kâhellik idüp kılmayan oldur buyurur ve bir sözünce kâfir olur (Mİ, 18a/31)

kamuşlık, kemiş+lık biçiminde türeyen sözcük “kamışı çok olan yer” (Gülensoy, 2007: 457) anlamına gelmektedir.

1. Addan yer adı yapar

a. “kamışı çok olan yer”

... eger ekmedin gendü biterse anda ‘öşr yoğdur meger kim kişi kırıya şata şol kamuşlık kırıyup şatdukları gibi (Mİ, 22b/37)

karalık, kara+lık biçiminde türeyen sözcük “kara olma durumu; karaya çalan leke” (TDK, 2011: 1319) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “kaplama/olma” bildiren renk adı yapar
  - a. “siyah renk, karaya çalan leke”

*Ve eger su üstinde **karalık** ola ol dağı ancılayındur (KN, 145/15)*

kemlik, kem+lik biçiminde türeyen sözcük “kötülük, fenâlık” (Doğan, 2011: 390) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “kötülük, fenâlık”

*‘İlm ve dāniş istemek ululuğ ve yigreklik istemek olur. Dāniş istememek **kemlik** ve ħorlık istemek olur (KN, 29/4)*

kem-âzârlık, kem-âzâr+lık biçiminde türeyen sözcük “zarar vermeme, zararsızlık” (Doğan, 2011: 390) anlamına gelmektedir. KN’de sözcük -î ekli olarak aynı anlamda tanıklanmaktadır: *Pes dükeli eylügüñ ser-māyesi ‘ilm ve edebdür ve tevāzu ‘-ı nefis ve pāk-dāmenlik ve **kem-âzârî** ve ħayā ve i’tikād-ı dürüst[dür] İslām dīninde (29/10)*

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “zarar vermeme, zararsızlık”

*Eger bir kişi seni suçsuz incide, ceħd eyle ki sen anı incidmeyesin. Erlik aşlı ħod **kem-âzârlıkdur** (KN, 31/11)*

kadımlık, kadīm+lık biçiminde türeyen sözcük “ezelden beri var olma durumu” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “ezelden beri var olma durumu”

*‘aql pādişāhuñ **kadımlığı** pertevindendür (RN-2b/1)*

karanlıq ~ **karagulik** ~ **karañulik** ~ **karañulig** ~ **karañulih**, karañu+lıq biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "karañu (karağ, karanuğ, karañuluh, karanılık, karañuluk): karanlık" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 22 Şubat 2016).

1. Nitelik adından "durum, hâl, özellik" bildiren soyut ad yapar
  - a. "karanlık"

gözedürdi naqqāş ol oht olıcaq

ki **karañulih** taldı her bir bucaq (SNB, 114/3)

*Ira taşarruf uyanın eline alub pāzişāhlik esbābın ve ra'ıyyet hālin gözede ve 'adlile zulm **karañulig**ın gidere (MZ, 67b/9)*

*Eyle olsa bu dēdügümüz üç ser-māyeyi ol rāy **karañulig**ı sebebi-y-ile zāyi' eder (KN, 190/3)*

*... hulāşa sözi tamām oldı kıyında eydür kaçan kim katı yağmur ve katı şovuk ve katı **karañulik** olsa cemā'ata mescide varımamağa 'özr olur (Mİ, 17b/8)*

2. Nitelik adından zaman adı yapar
  - a. "gece"

çü ahşam érişdi tılundı güneş

karañulig ol demde kaldırdı baş (SNB, 269/13)

karañulik olınca bu gez nāgāh

zindān kapusına vardı āgāh (GZ, 277b/2498)

3. Nitelik adından hastalık adı yapar
  - a. "körlük"

*Zeyt, yēñisi mu 'tedildür ve eskisi issidür, göze çekseler göz **karagulik**ın giderür (EM, 19a/9)*

4. Nitelik adından sıfat yapar
  - a. "karanlık"

*göçdi kâfile gitdi **karanluk** géce*

şormağl kim yūsufuñ hâli nice (YZ, 16/234)

*Çün gündüz nūrın etrâf-ı ‘âlemden dirşürüb géce **karañulık** döşegin döşediler (MZ, 12b/9)*

kardeşlik, kardeş+lık biçiminde türeyen sözcük “kardeş olma durumu, akrabalık” anlamında soyut addır. Gülensoy, “kardeşlik” olarak anlamlandırmıştır (2007: 467).

1. Addan “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “kardeş olma durumu, akrabalık”

böyle déyüben bitiye yazdılar

*her biri **kardeşliğ**ından bezdiler (YZ, 16/228)*

*Bir kişi dañı ki bir kişiyle çok zemāndan berü **kardeşlik** da ‘vîsin ide (MZ, 61b/2)*

*Kardeşum Faḥru’-d-devle anda varmış. Ve bilürsin ki bizüm aramızda dostlık, **kardeşlik** néce mü ‘ekkedür (KN, 184/6)*

karılık, karı+lık biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, “yaşlılık, ihtiyarlık (old age)” anlamına geldiğini belirterek sözcüğün bazı lehçelerde yaşadığını, GB Osm.’da “kadınlık (womanhood, wifehood)” anlamında olduğunu söylemiştir (1972: 659). TaS.’de sadece YZ’dan tanıklanan sözcük “ihtiyarlık” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 25 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “dönem, çağ” bildiren ad yapar
  - a. “ihtiyarlık, yaşlılık”

çalapdan selām getürdi eytdi bil

zelîḥâyı al kendüziñe yâr kı

çüfîlen anı tañrınıñ ũt buyuruğın

*ḳudreti var gidere **karılığ**ın (YZ, 61/904)*

*Bu rencleri mümkindür ki gideribileler; ammâ **karılık** gitmege çâre yoĥ (KN, 100/5)*

katılık, katı+lık biçiminde türeyen sözcük “sertlik, zorluk (hardness, harshness, severity)” anlamında soyut addır (Clouston, 1972: 599). TaS.’de “katılık: 1. güçlük, şiddet, meşakkat, sertlik, 2. sıkı sıkı, sıkıca, iyice, adamakıllı” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “sertlik”

*Çün resul ‘aleyhi’-selâm anuñ qahrı **katılığın** bilürdi (MZ, 58a/2)*

*Ve şeker gögsi yumşadur, **katılığın** ve iriligin giderür ma‘deye kuvvet vérür (EM, 24a/15)*

*... ammâ dülbendin yâhūd üsküfin gidermedin secde iderse ki alnı yir **katılığın** tıymaya namâzı revâ olmaz mekrüh olur (Mİ, 16a/35)*

- b. “(met.) acımasız, duygusuz olma durumu” (TDK, 2011: 1350)

***katılıktan** işi yavlaq uzatdı*

gözi baqariken mâl yire batdı (RN-36a/364)

- c. “(met.) sıkıntı, zorluk” (Doğan, 2011: 388)

*Pes Çalab kullarına geñezlik diledi, **katılığ** kullarına revâ görmedi (KN, 14/8)*

*... âhîret ‘azâbınuñ **katılığın** daĥı âhîret ni‘metinüñ yigligin ve zevâli olmaduğın öğüne bıraqa (Mİ, 32a/18)*

kéçilik, kéçi+lik biçiminde türeyen sözcük “küçük olma durumu, küçüklük” (TaS., 25 Mart 2016; Doğan, 2011: 389) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “küçük olma durumu, küçüklük”

*Andan câhil nâ-dân kimse olmaya ki **kéçilikden** ululuğa degen kişiyi bayağı kéçi göre (KN, 44/2)*

kendülik, kendü+lik biçiminde türeyen sözcük “bir nesnenin varlığını veya tözünü oluşturan şey” (Boz, 2012: 364) anlamında soyut addır.

1. Zamirden “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “bir nesnenin varlığını veya tözünü oluşturan şey”

gözün görüriken gel haq yolına

*koğatıl nefsünü **kendüligine** (RN-42a/430)*

kethudâlık ~ kedhudâlık, kethudâ+lık biçiminde türeyen sözcük “kahyalık, efendilik” (Karahana, 1994: 379) anlamına gelmektedir.

1. Addan “sıtatü, görev” bildiren soyut ad yapar
  - a. “kahyalık”

yüsuf eydür baña virgil yâ emîr

*halq üzre **ketħudâlık** yâ nezîr (KY, 28a/1085)*

*Yük götürici oluñ tã emîn olasız. Telefkarlığı cömerdlik sanmañ imsâk-i buhli **kethudâlık** sanmañ (MZ, 7b/4)*

*Hem delülere bengzemeyesin ve **kedħudâlığı**nda çok fâyide ve tevfir edinesin (KN, 52/13)*

keremlik, kerem+lik biçiminde türeyen sözcük “asillik, soyluluk” (Korkmaz, 1973: 384) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “asillik, soyluluk”

*Eger pâzişâh şefkati gölgesi bu za‘îf hâli üstine duta ve **keremligin** elüme vire gölge gibi bu kapunuñ mülâzımı olam (MZ, 51b/11)*

kerihlik, kerih+lik biçiminde türeyen sözcük “tiksinçlik, iticilik” (Canpolat ve Önler, 2007: 153) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “tiksinçlik, iticilik”

Eger acı otlardan şerbet içseler evvel andan birez çeyneyeler ki şerbetüñ kerihligi belürmeye (EM, 12b/11)

ķımār-bāzlık, ķımār-bāz+lık biçiminde türeyen sözcük “kumarbaz olma durumu, kumar düşkünlüğü” (Doğan, 2011: 392) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “kumarbaz olma durumu, kumar düşkünlüğü”

Öçsüz oynamaķ edebdür. Öç ile oynamaķ ķımār-bāzlıkdur (KN, 62/13)

ķıtlık, ķıt+lık biçiminde türeyen sözcük “ihtiyaca yetmeyecek derecede azlık” (Gülensoy, 2007: 519) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “kuraklık”

kim ķatı ıssı ıdı ķıtlıđıdı

pes münāfıķlar birbirine dıdı (GZ, 254b/1804)

ķısalık, ķısa+lık biçiminde türeyen sözcük “kısa olma durumu” (Doğan, 2011: 393) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “kısa olma durumu”

Ol ķul ki ma‘īset için alasin, ‘alāmeti oldur ki her nesnesi mu‘tedil ola: uzunlığı ķısalıđı, aruķluđı semizligi, aķı kıztılı, yoğunluğı inceligı, saçı derisi yufķalıđı (KN, 88/5)

ķızlıđ ~ **ķızlık**, kızt+lık biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, “paha (costliness), nadirlik (rarity)” vb. anlamda soyut ad olarak değerlendirmiştir. Araştırmacı, 14. yy. Osm.’da sözcüğün “paha (costliness), nadirlik (rarity), yetersizlik (scarcity)” anlamında olduğunu söylemiştir (1972: 684). TaS.’de “kızlık (kızılık, kızılığ, kızılıh): 1. kıtlık, pahalılık, 2. kurak giden yıl”; DS’de “kızlık (I): kıtlık” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 24 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “kuraklık”

andan sonra yedi yıl kıllık ola

yerde nebât bitmeye tarlık ola (YZ, 49/730)

b. “kıtık”

yûsuf eydür evvel ucuzluk olur

sonra yidi yıl tamâm kıllık olur (KY, 25b/983)

görünmez oldu ol kıllık u âfet

matrübâz olurlar cümlesi mât (RN-9a/69)

Ol şöyleydi kim Behrâmgür zemânında dört yıl kıllık oldu (MZ, 3b/12)

kıllık, kızıl+lık biçiminde türeyen sözcük “kızıl olma durumu; kızıl renkte yer” (TDK, 2011: 1437) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “kızıl olma durumu”

Ve dahı kıllık ki tâbi’dür kana ve şaralık tâbi’dür şafrâya (KN, 142/11)

2. Nitelik adından “kaplama/olma” bildiren renk adı yapar

a. “kızıl renk”

... ammâ bilmek gerek kim şehirlerde yüksek yire çıkmayınca gün batduğı yir görünmez pes ol kıllık gitti şanurlar gelürler beklerler yatsu namâzın kıllıklar ol namâz dürüst degüldür (Mİ, 11a/30)

kişilik, kişi+lik biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, temel olarak “insanîyet (humanity), insanîyetlilik (kindliness)” vb. anlamında soyut ad olduğunu söylemiş ve bunun dışında “insanlık (mankind)” ve sayılarla birlikte “insan topluluğı” anlamına geldiğini belirtmiştir. Araştırmacı, Osm.’da sözcüğün “insanîyet (humanity)” anlamında ve *kişilik kaftan* ifadesinde “resmi giyecek (formal dress)” anlamında tanıklandığını aktarmıştır (1972: 754). TaS.’de sözcük “insanîyet, insanlık, iyilik; bir kimsenin başka birisine gönderdiği meyve, çerez gibi armağan” ve *kişilik kaftan*,

kişilik geyecek, kişilik giyesi, kişilik libâsı vb. “resmi günlerde giyilen ağır elbise” ifadelerde yer almaktadır (TDK, 28 Şubat 2016). DS’de sözcük “bayramlarda ya da konuk yanına çıkarken giyilen yeni giysi” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 28 Şubat 2016).

1. Addan sıfat yapar
  - a. “özel gün/resmiyet için olan”

... eger şol şadrlarda koduqları yüce yaşıduqlarda ya geydügi kaftanında şüret olsa namâzı mekrüh olur başı acıĝ-iken yâ kişilik geyecegin cıkarup iş işleyecek ya eve gelüp oturıcak geydügi tonın dülbendin geyüp şarınup kılmaĝ mekrühdur (Mİ, 13b/34)

ķocalıķ, ķoca+lıķ biçiminde türeyen sözcük “ihtiyarlık” (TaS., 22 Şubat 2016) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “dönem, çağ” bildiren ad yapar
  - a. “ihtiyar olma durumu, ihtiyarlık”

ķocalıķ benüm iki bükdi bëlüm

key aňlarvanın yavuz oldı ħälüm (SNB, 355/6)

*Rüzigāruñdan naşib yigitlüĝünde al ki **ķocalıķ**da almazsın (KN, 47/4)*

*Bir nice kişilere **ķocalıķ** tēz belürür ve bir niceler gēc ķocalur (EM, 57a/13)*

ķonukluk ~ **ķonukluk** ~ **ķonaklık** ~ **ķonuhluk**, ķonuk+lıķ ~ ķonak+lıķ biçiminde türeyen sözcüğünü Clauson, soyut/somut ad olarak değerlendirmiş ve KD *konıklık* “konak (a day’s journey)”, GB Osm.’da *konaklık* “misafirperverlik (hospitality); misafir odası (a guest-chamber)”; Tkm’de *gonaklık* “misafirin konumu (the status of guest)” anlamlarında yaşadığını belirtmiştir (1972: 638). TaS.’de sözcük “misafirlik; ziyafet”; DS’de ise “düĝünden sonra kız evinin damat tarafına verdiği yemek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 25 Şubat 2016).

1. Addan “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  1. “misafirlik, misafir olma durumu”

tapuna érişince çevre yaña

konuĥlıĥa varmadum öñden şoña (SNB, 86/1)

mısr ehli ‘âdeti eyle-y-idi

*her kişi kim **konuĥluĥ** éde-y-idi* (YZ, 39/582)

*Eger **konuĥlıĥa** varası olursañ el arasında aña meşĥul olma* (KN, 69/14)

b. “ziyafet, misafirlik”

*Geyik eyitdi: İşitdüm kim bir yigit evlenürdi. Nitekim resmidür, **konuĥluĥ** yaraĥın eyledi* (MZ, 38b/13)

*Ve eyü şarāb olmayınca **konuĥluĥ** eyleme; zīrā kaçan ki nuĥl ve şarāb ve eydiciler eyü ola* (KN, 57/11)

konşuluk ~ **konşuluk**, konşu+lık biçiminde türeyen sözcük “komşu olma durumu” (TDK, 2011: 1469) anlamında soyut addır.

1. Addan “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “komşu olma/yakın olma durumu”

*bu senden ne **konşuluĥı**di hele*

yavuz konşuya teñri vérsün belā (SNB, 175/11)

şar içinde kanĥı yaña kim arar

*kimüñ **konşuluĥı**duĥını şorar* (SNB, 89/3)

her birinüñ menzili nūr-ı na‘im

konşuluklarundadır rabbü’l-kerīm (GZ, 227b/1039)

Konşuluĥumda bir çift ördek var imdi konşu ĥaĥķını nice yıĥam (MZ, 14a/6)

Ve éveceklik étme ki éveceklik ikinci cāhıllıĥdur. Eger ev alacaĥ-ısañ eyüler ve şālihler konşuluĥında al şehriñ içinde alma (KN, 95/2)

kovculuk, kovcu+luk biçiminde türeyen sözcük “dedikoduculuk” (TDK, 2011: 1490) anlamına soyut addır. DS’de de sözcük bu anlamda yer almaktadır. TaS.’de ise “kov yapma, bemmanlık” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 28 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “dedikodu yapma durumu”

... nitekim bir nice adamları götürür kim hîle ve **kovculuk** idüp yalan söyleyüp mü‘minlere zarar işitdördügile fahr idünür (Mİ, 30b/38)

körlük, kör+lük biçiminde türeyen sözcük temel olarak “görme engellilik” anlamına gelmekle birlikte metafor ile “gerçeği görememe durumu” (TDK, 2011: 1503) anlamında da kullanılabilir. TaS.’de “birinin inadına hareket, rağm”; DS’de “körlük (I) [kölük]: kışkırtma nispet, inat; körlük (II): fener; körlük: sıkıntı” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 24 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “(met.) gerçeği görememe durumu”

ger inanduñsa haķuñ birligine

vér şalavât iblîsüñ **körligine** (YZ, 67/995)

körlügine şeytānuñ ceng eylegil

ben saña yardım kıluram şöyle bil (GZ, 212b/567)

kulavuzluk, kulavuz+luk biçiminde türeyen sözcük “kılavuz olma durumu; kılavuzun işi, rehberlik” anlamına gelmektedir (TDK, 2011: 1407).

1. Addan “statü, görev” bildiren soyut ad yapar

a. “rehberlik”

didi gelüñ siz benüm ardumca hoş

ben **kulavuzluk** ideyüm size uş (GZ, 243a/1502)

ķullıh ~ **ķullıķ** ~ **ķulluķ**, ķul+lık biķiminde tũreyen sũzcũk “kũlelik, kũlelik durumu” anlamında soyut addır (Clauson, 1972: 620). TaS.’de “kulluk: 1. hizmet, hizmetķilik, 2. kula gerek olan hizmet, ibadet”; DS’de “kulluk (V): memurluk, kulluk (II): yardım” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 şubat 2016). GZ, MZ, Mİ’de *ķulluķķı*, SNB’da *ķulluķcı/ķulluķcı* sũzcũğũnde taban olarak kullanılmıştır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, uezellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “kul olma durumu”

birimũz bunda saña ķul olmaĝa

*hızmete **ķullıĝa** maķbũl olmaĝa* (KY, 38a/1491)

*Ammā senden dileĝũm oldur kim beni **ķullıĝa** ķabul ķılub ķorķudan emĩn ķılasın*
(MZ, 32b/7)

2. Addan “gũrev, statũ” bildiren soyut ad yapar
  - a. “hizmet”

ne kim dileyesin olasıdur ķabul

*ĝerũ dũnicek beni **ķullıh**da bul* (SNB, 12/12)

bunda geldi onumuz uş şapuda

*evde ķaldı birũmũz **ķulluķ** ẽde* (YZ, 66/973)

ķırķ biñ erile řururđı ķapuda

*ķamu şurmiş **ķullıķ** ider şapuda* (KY, 29b/1141)

leşkeri var dũrt biñ yũz tamān

*ol la ‘inũn ĝayri **ķulluķķı** ĝulām* (GZ, 258a/1910)

ķaķan şol bir sipāhi ma‘zũl olur

*ķi sultān **ķullıĝında** ol ķul olur* (RN-24b/240)

*Ata ana ve hısm ķavm sevinũr bişik taştın yaraķlayub yeni ĝeysiler eyleyũb dũrlũ řāzi birle anuñ **ķulluĝına** bil baĝlayalar tā aña deĝin ķi reside ola* (MZ, 10a/2)

*Ey oğul! Eger ittifaq düşüp pādişāha hāşiyet olasın, ne kadar ki pādişāh seni kendüye yakın kıla, aña girre olma, yakınlığından kaç ammā **ķulluđ**ından kaçma; zīrā pādişāh yakınlığından ıraqlıķ kopar ve **ķullıķ**dan yakınlıķ kopar (KN, 154/6-7)*

b. “kula gerek olan hizmet”

*Bu ķul pāzişāhuñ esrārından nesneye vāķıf oldı, eger icāzet buyuralar ol **ķulluđı** yérine getüreyim (EM, 58b/13)*

c. “kula gerek olan ibadet”

*yaratdı seni **ķulluđın** étmege*

degül gafilin gelmege gitmege (SNB, 9/1)

ħaķ çalapdan ün geldi in kıyuya

*otur anda **ķulluķ** eyle tañriya (YZ, 8/113)*

dirigā sen seni hiç bilimedün

*niçe ķulsın ki **ķullıķ** kılmaduñ (RN-14b/127)*

*Tengri **ķulluđında** olanıla kim pençe vurub başa çıķdı (MZ, 19b/14)*

*Ve bu nesneleri dağı anuñ içun bildürdi ki kendüyi bilüp birleyeler. **ķulluķ** ve şükr aña édeler (KN, 13/8)*

*... ħaķ ta‘ālā **ķullıđın** yirine getürmeg-içün ve ħaķ ta‘ālā dağı şanmaduğları yirden rızķların bunlara viribirdi (Mİ, 7a/28)*

ķulmaşlıķ, ķulmaş+lıķ biçiminde türeyen sözcük “aldatıcılık, hilekârlık, kalleşlik” (TaS., 28 Şubat 2016) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “aldatıcılık, hilekârlık, kalleşlik”

*yalancılığ u buğl u **ķulmāşlıķ***

temerrüdlik ü ‘ucb u yavaşlıķ (SNB, 375/14)

... bil ki dünyā fikrine ve h̄ile ve **kulmaşlığ**larına öğrenmek şarf ider dünyā kazanmağ-ıcun (Mİ, 30a/2)

kuruluk, kuru+luk biçiminde türeyen sözcük “kuru olma durumu (dryness)” anlamında soyut addır (Clauson, 1972: 657; Gülensoy, 2007: 577).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “kuru olma durumu”

*Toprağı su-y-ıla od arasında bend eyleyüp bağladı; zîrā toprak **kuruluğı**-y-ıla oda ulaşur ve savuıklığıla suya ulaşur (KN, 191/1)*

... çok yéyicek ma'deye yavuzdur issi mizāchulara sıtma getirür işlāhı ekşi nesnelileriledür ammā boğaz **kuruluğın** giderür (EM, 8a/3)

kuşluk ~ **kuşluk**, kuş+luk biçiminde türeyen sözcüğün Clauson “sabahın bir bölümü; kuşhane” anlamlarında soyut/somut ad olduğunu belirtmiş ve sözcüğün bu anlamda sadece (?) GB Osm'da *kuşluk*, Tkm'de *guşluk* biçiminde yaşadığını söylemiştir (1972: 672-673). Gülensoy, “günün sabahla öğle arasındaki bölümü” anlamına geldiğini belirtmiş ve Anadolu Ağızlarında da *guşluk*, *guşluh*, *guşduh* varyantlarının olduğunu söylemiştir (2007: 581). DS'de “guşduh: kuşluk, ikindiden önceki zaman; guşluh [guşluk]: sabahla öğle arası; kuşluk: sabahla öğle arası” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 24 Şubat 2016).

1. Addan zaman adı yapar

a. “günün sabahla öğle arasındaki bölümü”

***kuşluk** oldu yehūda bir arada*

turdu anda güci yétmez kim gide (YZ, 80/1183)

*geldi **kuşluk** yirine çün afitāb*

*irdiler bir menzile adı **harāb** (GZ, 225a/970)*

*Andan öñdin ki düşmen seniñle aḥşam aşın yéye, sen anuñla **kuşluk** aşın yé (KN, 77/7)*

... daḥı nāfile orucda gice niyyet iderse yāḥūd gündüzün niyyet iderse kaba **kuşluğa** degin dürüstdür ammā gice niyyet itse yigdür (Mİ, 27b/25)

kuşlukluk, kuşluk+lık biçiminde türeyen sözcük “öğleden önce yenilen yemek, kuşluk yemeği, kahvaltı” (Doğan, 2011: 404) anlamına gelmektedir.

1. Zaman adından “... özgü, ... mahsus” anlamında soyut yapar
  - a. “öğleden önce yenilen yemek, kuşluk yemeği, kahvaltı”

Mekteb oğlancukları var-ıdı, **kuşluḥluḥ**kların yerler idi (KN, 210/3)

kündelik, künde+lik biçiminde türeyen sözcük “kesmezlik, körlük” (Doğan, 2011: 404) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “kesmezlik, körlük”

Çün ḥaḳīḳat-ıla baḳasın; ḥiç kişi bu da ‘vīde yalan degül. Hiç âdem yoḳdur ki bu üç nesne and olmaya, lîkin âlet **kündeligi** ve devlet tēligi farkdur. Ya ‘nî âlet **kündeligi** ve rāy ve tedbîr ḳarañusı ayruḳ ḥalka bu ḳapunuñ aşl yolın baḳlamışdur (KN, 190/1)

küstâhlık, küstâh+lık biçiminde türeyen sözcük “küstah olma durumu; küstahça davranış” (TDK, 2011: 1564) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “küstah olma durumu veya küstahça davranış”

...ammā bunı daḥı bilgil kim ḥaḳ ta ‘ālānuñ nazarı ḳullarunuñ göñlinedür pes namāz ḳılurken göñül tañrıya yönelicek ḳatı edebsizlik ve küstâhlık olur (Mİ, 12b/7)

latiflik, latif+lık biçiminde türeyen sözcük “latif olma durumu” (TDK, 2011: 1577) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “latif olma durumu”

Ve ḳavun **latifligi**ndan ma’dede ve baḳarsuḳlarda her ne ḥılḫ bulursa o ḥılḫta taḥlîl olur (EM, 30b/9)

... yāhūd bu havāyı gör kim görünmez ġāyet **latıflıġ**ından hayvānātuñ ve cemādātuñ kıvāmına sebep olmuşdur (Mİ, 5b/8)

le‘īmlik, le‘īm+lik biçiminde türeyen sözcük “alçak aşağı olma durumu, adiiik, bayaġılık” (Doġan, 2011: 405) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “alçak aşağı olma durumu, adiiik, bayaġılık”

Eger nedīmlik etmek yémek, süci içmek sanursañ ve herze söylemek bilürseñ ol nedimlik degüldür, **le‘īmlik**dür (KN, 160/3)

lohüşālık, lohüşā+lık biçiminde türeyen sözcük “lohusa olma durumu; doğumdan sonraki yedi veya kırk günlük dönem” (TDK, 2011: 1591) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “lohusa olma durumu”

... eger kalursa girü tobraķ alub ol araya sürmek gerek bir teyemmüm namāz kılmaġa ve cenābetden arınmaġa ve hayzdan ve **lohüşālık**dan arınmaġa yiter (Mİ, 9b/4)

maġbūnluk, maġbūn+luk biçiminde türeyen sözcük “şaşkınlık, aldanmışlık” (Üstünova, 2003: 496) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “şaşkınlık, aldanmışlık”

Bāzirġānlik şarḫı oldur ki eger bir kez bey ve şirāda bir derem maġbūn olursa, şöyledür ki dükeli ‘ömri **maġbūnlıġ**-ıla geçdi (KN, 137/11)

... imdi bu nesnenüñ sebebi yā budur kim āḫiretde ḫaķ ta‘ālānuñ va‘desine ve va‘idine i‘tiķādi yoķdur ya var-ısa daḫı za‘ıfdür bu daḫı ḫüsrān ve **maġbūnluk**dur (Mİ, 2b/6)

mağrūrlik, mağrur+lık biçiminde türeyen sözcük “mağrur olma durumu” (TDK, 2011: 1603) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “mağrur olma durumu”

... bu dünyā lezzetinüñ ve devletinüñ dāyim soñ peş̄manlığdur diyü öginden geçüre dañı biñ yıllık pādişāhlığı bir günlük mağrūrlik yā sayruluk yuyar girmedük gibi ider (Mİ, 31a/4)

maḥdūmlık, maḥdūm+lık biçiminde türeyen sözcük “efendi olma durumu” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “statü” bildiren soyut ad yapar
  - a. “efendi olma durumu”

Çün benümle anuñ arasında kullık ve maḥdūmlık şābit oldı (MZ, 56b/10)

maşharalık, maşhara+lık biçiminde türeyen sözcük “eğlendirici, güldürücü olma durumu” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “(met.) alay, eğlenme, hafife alma durumu”

... imdi bundan añlağıl kim bir pādişāh elsiz ayaqsız gözsiz kulaqsız tuñfe ileden ya cānsız gevde ileden armağan iklīmleri ve kulları çok pādişāhı ululamış ağırlamış ola yoñsa key yaramazlık idüp maşharalığa mı almış ola (Mİ, 12b/38)

2. Nitelik adından “amaç” bildiren sıfat yapar
  - a. “eğlendirici, güldürücü olan”

... varur ol dil ile yalan ve ğıybet ve maşharalık keleciler söyler gülüşdürür (Mİ, 29b/21)

ma‘zūllık ~ ma‘zūllik, ma‘zūl+lık biçiminde türeyen sözcük “azledilme, vazifesine son verilme” (Doğan, 2011: 408) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

- a. “azledilme, vazifesine son verilme”

Dirliğüm ma‘zūllıķ bitisini saçuma yüzüme şöyle yazdı kim çāre isteyiciler eli anı yuyup giderimez. Andan ilerü ki bu yüzlekçi i‘tibārsuz rüzigārdan ki kişi-y-ile geh düzilür geh bozılır, ma‘zūllık berātı baña dege (KN, 3/9-12)

mekkārılık, mekkār+lık biçiminde türeyen sözcük “hileci olma durumu” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

- a. “hileci olma durumu”

Pes bir dāv ki bile mekkārılıķda nazīri yoğdı (MZ, 23b/12)

mekrūhlik, mekrūh+lik biçiminde türeyen sözcük “mekruh olma durumu” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

- a. “mekruh olma durumu”

... ba‘zılar eydür mekrūh oldığı ħalk yıķandığı şu döküldigindendir pes mekrūhligi andan ötürü olucak aruca yire kılmaķ revā ola (Mİ, 14a/1)

melāmetlik, melāmet+lik biçiminde türeyen sözcük “ayıplama/kınamaya layık olma durumu” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

- a. “ayıplama/kınamaya layık (kişi)”

eger söyler ise nolasın bilür

melāmetliģile olasın bilür (SNB, 149/1)

hemān ol mel‘un bir gez kaķıdı

ol melāmetlik bulara şaķıdı (GZ, 273a/2371)

Pes ol nesneye becid olma ki anuñ ħāşılı renc ola. Ve delülük ve melāmetlik ola (KN, 54/9)

melûlik, melûl+lik biçiminde türeyen sözcük “kederli, hüznü olma durumu” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “kederli, hüznü olma durumu”

... *ma'nisi budur kim her kim biregü-y-ile çekişirken sözün kese arada **melûlik** olmasun diyü hâl bu olsa kim gendü sözi haķ olsa haķ ta 'ālā anuñ-ıcun ucmaķda bir köşķ yapar (Mİ, 34a/36)*

mestlik, mest+lik biçiminde türeyen sözcük “sarhoşluk”(Canpolat ve Önler, 2007: 162) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “sarhoşluk”

*Ve anı yuyup yéseler yél eyler, yumadan yéseler yél eylemez ve téz siñer ve süci üzerine yéseler **mestligi** yeyni olur (EM, 35b/12)*

miskînlik, miskîn+lik biçiminde türeyen sözcük “uyuşuk, tembel olma durumu veya miskine yakışacak davranış, meskenet” (TDK, 2011: 1690) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “uyuşuk, tembel olma durumu, meskenet”

yemende güneş görmez iken yüzün

*buraħdı bu **miskînlige** kendözin (SNB, 175/5)*

... *sen daħı düriş cehd idüp baylarla biliş ululara kulluķ it devletlülerüñ etegine yapış sana dünyâcük hâşıl olsun 'izzet hürmet olsun nice bir aclıķ **miskînlık** çekesin (Mİ, 30a/20)*

mizacılıķ, mizac+lıķ biçiminde türeyen sözcük “mizaca sahip olma” anlamında addır.

1. Addan “sahiplik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “mizaca sahip olma”

*Yaḥod ma‘de sebebiyle olur ki t̄ā‘āmi ḥazm édemez, ya ḡatı šovuḡ **mizāclıḡ**dan olur*
(EM, 64a/4)

muabbirliḡ, muabbir+lıḡ biçiminde tüeyen sözcük “rüya yorumculuḡu”
(Korkmaz, 1973: 398) anlamına gelmektedir.

1. Addan “bir meslekle uğraşma/uḡraş edinme” bildiren meslek adı yapar
  - a. “rüya yorumculuḡu, kahinlik”

***Mu‘abbirliḡ** öğrendüm* (MZ, 21a/5)

muḡtāclıḡ, muḡtāc+lıḡ biçiminde tüeyen sözcük “ihtiyacı olma durumu”
(Doḡan, 2011: 413) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hāl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “ihtiyacı olma durumu”

*İllā ḡarc endāze-y-ile eyle; t̄ā muḡtāc olmayasın ki **muḡtāclıḡ** yalḡuz gedāylar evinde*
olmaz, pādīşāhlar evinde daḡı olur (KN, 82/4)

murdarlıḡ, murdar+lıḡ biçiminde tüeyen sözcük “murdar olma durumu”
(TDK, 2011: 1712)” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hāl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “murdar olma durumu, pislik”

*... āhir zemān etegi sizüñ **murdarlıḡ**ñuzdan arına* (MZ, 24a/9)

*Ve eger iriñlenmiş zaḡımlara vursalar anuñ **murdarlıḡ**ın giderür* (EM, 34b/3)

muştuluḡ ~ muştuluk, muştu+lıḡ biçiminde tüeyen sözcük “müjde, beşaret; müjdelik, müjde bahşışı” (TaS., 24 Şubat 2016) anlamında soyut addır. DS’de de sözcük “sevindirici haber getirene verilen armaḡan; sevinçli haber” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 24 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hāl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “müjde, sevinçli haber”

eytdi seni melik inder ḡur örü

éylük geldi **muştuluk** tır gel berü (YZ, 50/736)

hem yehūda daḥı geldi ilerü

babasına **muştuluk** kıldı girü (KY, 45a/1785)

hem didi enşardanda bir ğulām

muştuluk iy ḥoca kim geldi imām (GZ, 263b/2080)

Eger nevrūzlık getürmedümisse **muştuluk** getürdüm ki dükeli tekellüfden yigdür (KN, 99/11)

2. Tabanın bildirdiği kavrama “özü, mahsus” anlamı bildiren soyut ad yapar
  - a. “sevindirici haber getirene verilen armağan”

işitdi qarıdan Süheyl ol sözi

gülef gibi hoş taze oldu yüzi

gerü vērdi çoḥ **muştuluk** qarıya

tama‘cı olur kimse ki qarıya (SNB, 114/1)

ger ‘ali olursa azād ol yüri

muştuluk bin akça şaz ol yüri (GZ, 263b/2083)

Aḥmed-i Firīḡūn buyurdi, yüz ağaç urdılar. Eyitti: “Şāha! Bu néce **muştuluk**dur?” (KN, 99/14)

mübārek-kağemlik, mübārek-kağem+lık biçiminde türeyen sözcük “uğurluluk” (Canpolat ve Önler, 2007: 165) anlamında soyut addır.

1. Addan “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “uğurluluk”

Kisrā zamānında bir ṭabīb varıdı ki ol ‘aşrda andan üstāzıraḳ yoğıdı, mu‘ācelede meşhūr ve **mübārek-kağemlik**la mevşūfıdı ammā ḳatı pīr olmışıdı (EM, 58b/11)

mübâzîrlîk ~ **mübârizlîk**, mübâriz+lik biçiminde türeyen sözcük “mübariz (dövüşçü) olma durumu” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “dövüşücü olma durumu”

*Hele bihamdillâh biz **mübâzîrlîk** ve bahâdurlîk ve yigligile ad çıkarub dururuz ve ‘âlemler ağzı bizüm bahâdurlıgumuzla töludur (MZ, 45a/2)*

*Ve yırtıcı ardınca segirtme ki yırtıcı avında fâyide olmaz (...) ço kul kulluğçılar segirtsün; meger bir ulu pâdişâh önînde ki aña **mübârizlîk** gösteresin (KN, 75/11)*

mutrîblîk, mutrîb+lık biçiminde türeyen sözcük “çalgıcılık, sazendelik” (Doğan, 2011: 414) anlamına gelmektedir.

1. Fâil adından “bir meslekle uğraşma/uğraş edinme” bildiren meslek adı yapar
  - a. “çalgıcılık, sazendelik”

*Eger üstâd-i bî-nazîr-iseñ harîflerüñe baç. Eger **mutrîblîk** bilürlerse eyü terâneler (KN, 153/7)*

müdbîrlîk, müdbîr+lik biçiminde türeyen sözcük “talihsizlik, düşkünlük” (Cin, 2012: 619) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “talihsiz/düşkün olma durumu, talihsizlik/düşkünlük”

*ne **müdbîrlîk** idi baña uydıdı*

uyandı bile gözlerüm uyıdı (SNB, 163/8)

müflislik, müflis+lik biçiminde türeyen sözcük “parasızlık, iflas etmişlik” (Cin, 2012: 619) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “parasızlık, iflas etmişlik”

çıkarđı vü vėrdi dėdi kim ör

*şata gėr ki **müflisligüm** vaştidür (SNB, 265/2)*

mühendislik, mühendis+lik biçiminde türeyen sözcük “mühendisin işi ve görevi, mühendis olma durumu” (Doğın, 2011: 415) anlamına gelmektedir.

1. Addan “bir meslekle uğraşma/uğraş edinme” bildiren meslek adı yapar
  - a. “mühendisin işi ve görevi, mühendis olma durumu”

*Yā pişedür ki ‘ilme ta‘alluş dutar. Yāhud pişedür nesneye ta‘alluş dutmaz. şabıblış yā müneccimlik ve **mühendislik** ve řā‘irlik gibi (KN, 125/1)*

mülāzımlıř, mülāzım+lış biçiminde türeyen sözcük “mülāzımın işi ve görevi, mülāzım olma durumu” (Doğın, 2011: 416) anlamına gelmektedir.

1. Addan “gėrev, statü” bildiren soyut ad yapar
  - a. “mülāzımın işi ve görevi, mülāzım olma durumu”

*Řādılıř terk ėdüp şalife **mülāzımlıřın** şabul eyledi (KN, 160/7)*

mümsiklik, mümsik+lik biçiminde türeyen sözcük “cimrilik, eli sıkılık” (Cin, 2012: 619) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hāl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “cimrilik, eli sıkılık”

anuñ řākimi var imiş bir kişi

*ki şulm ile **mümsiklik** imiş işi (SNB, 315/10)*

müneccimlik, müneccim+lik biçiminde türeyen sözcük “müneccim olma durumu; müneccimin işi, mesleği” (Ayverdi, 2010: 879) anlamına gelmektedir.

1. Addan “bir meslekle uğraşma/uğraş edinme” bildiren meslek adı yapar
  - a. “müneccim olma durumu; müneccimin işi, görevi”

*Yā pişedür ki ‘ilme ta‘alluş dutar. Yāhud pişedür nesneye ta‘alluş dutmaz. şabıblış yā **müneccimlik** ve mühendislik ve řā‘irlik gibi (KN, 125/1)*

mürüvvetsüzlük ~ **mürüvvetsüzlük**, mürüvvetsüz+lik biçiminde türeyen sözcük “mürüvvetsiz olma durumu, insaniyetsizlik, insaf dışı davranma” (TDK, 2011: 1731; Doğan, 2011: 417)) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “mürüvvetsiz olma durumu, insaniyetsizlik”

*Ve çok muḥābā-y-ıla satmak ‘ādet edinme ve **mürüvvetsüzlük** dahil étme ki bu şan‘atuñ mutaşarrıfları démişlerdür ki: (KN, 136/8)*

müsülmānlık, müsülmān+lık biçiminde türeyen sözcük “müslüman olma durumu; İslam dini, İslamiyet⁷³” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “din, mezhep, görüş” vb. ifade eden soyut ad yapar
  - a. “İslamiyet, İslam dini”

müsülmānlık işin ilerü getir

müsülmān olıgör ferāgat ötür (SNB, 9/3)

*... peygāamber buyurdu eyitdi kim **müsülmānlık** biş nesne üzere yapılmışdur (Mİ, 2b/14)*

2. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “müslüman olma durumu”

*Kaçan kim pāz işāhlığa yaraya, **müsülmānlık** idüb aña ısmarlaya (MZ, 12a/9)*

*... bu altı nesneyi bilmek zaḫmet olurdu pes peygāamber anlaruñ gibi kişiuñ **müsülmānlığı** tamām olur (Mİ, 4a/2)*

müderrislik, müderris+lik biçiminde türeyen sözcük “müderris olma durumu; müderrisin görevi” (TDK, 2011: 1721) anlamında soyut addır.

1. Addan “görev, statü” bildiren soyut ad yapar
  - a. “müderris olma durumu veya müderrisin görevi”

⁷³ Buanlam için bk. *müslümanlık* maddebaşı (Ayverdi, 2010: 887).

Bilgil  y oğul! Hiç ‘ilmden b r yemek yaramaz; ill   h retde y n r, d ny da y nmez, meger ol ‘ilme p  e karasın. Me el  k dılık ve  ass mlik ve v ‘ızlık ve müderrislik olmayınca ol ‘ilm ile d ny da assı bulmaz (KN, 125/11)

... bir kişi im mlığ-ıcn y h d m ‘ezzinlik-ic n y  müderrislik-ic n y  k dılığ-ıcn nesne ala eger  art idüp aldı-y-ısa mekr hdur (M , 24a/20)

m ‘ezzinlik, m ‘ezzin+lik biçiminde türeyen sözcük “müezzin olma durumu; müezzinin görevi” (TDK, 2011: 1722) anlamında soyut addır.

1. Addan “görev, statü” ifade eden soyut ad yapar
  - a. “müezzin olma durumu veya müezzinin görevi”

... bir kişi im mlığ-ıcn y h d m ‘ezzinlik-ic n y  müderrislik-ic n y  k dılığ-ıcn nesne ala eger  art idüp aldı-y-ısa mekr hdur (M , 24a/20)

m ‘minlik, mü‘min+lik biçiminde türeyen sözcük “mümin olma durumu” (TDK, 2011: 1727) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “din, mezhep, görüş” vb. ifade eden soyut ad yapar
  - a. “mümin olma durumu”

... amm  şunlar kim farz-ı ‘ayn olan ‘ameli terk itmeg-ile m ‘minlikden çıkmaz didiler (M , 4a/27)

m zevirlik, m zevir+lik biçiminde türeyen sözcük “yalancılık, sahtekarlık, uydurmacılık” (Doğan, 2011: 419) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, h l, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “yalancılık, sahtekarlık, uydurmacılık”

H lını  ordı: “ ız  ne y rsiz?” d di.   hib eyitti: “ ol sen bi  rd ğ n m zevvereyi.” K tib bildi, eyitti: “ y h d vend! Ayru   tmeyem.”   hib eyiti: “Eger tevbe  tt n-ise ben dağı ‘afv  td m.” Pes m zevirlik  arp i d r, andan sa ınma  gerek (KN, 167/15)

nā-hoşluk, nā-hoş+luk biçiminde türeyen sözcük “hoş olmama, kötülük, hoşnutsuzluk” (Korkmaz, 1973: 403) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “hoş olmama durumu, kötülük, hoşnutsuzluk”

İy benim oğlanlarum gerek ki hoşluk deminde birbiriñüzile nice dirilürseñüz nāhoşluk vaqtında dañı eyle dirilüñ (MZ, 8a/7)

nā-murādlik, nā-murād+lık biçiminde türeyen sözcük “muradına erişememiş olma” (Korkmaz, 1973: 403) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “muradına erişememiş olma durumu”

Çün rüzigār dönmeği bizi dañı dönderdi havādis-i belāları öñinden kaçub nāmurādlik bucağında sığınduğ (MZ, 65b/2)

na’l-bendlik, na’l-bend+lik biçiminde türeyen sözcük “nalbant olma durumu; nalbantın işi ve mesleği” (TDK, 2011: 1748; Doğan, 2011: 419) anlamına gelmektedir.

1. Addan “bir meslekle uğraşma/uğraş edinme” bildiren meslek adı yapar
  - a. “nalbant olma durumu; nalbantın işi ve mesleği”

Ammā pīşe ki ‘ilme ta’alluğ dutar, güyendelik ve na’l-bendlik ki at sayruluğın bile ve dañı yapıcılıkdur (KN, 125/2)

nāzüklik, nāzük+lik biçiminde türeyen sözcük “nezaket” (TDK, 2011: 1756) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “nezaket”

eyitdi bu çok nāz ile béslenüp

nāzüklik ü i’zāz ile béslenüp (SNB, 319/15)

necislik, necis+lik biçiminde türeyen sözcük “pis/murdar olma durumu” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “murdar/pis olma durumu”

... degme şadefde incü bulunmaz ve eydürsin kim it necîsdür aşhâb-ı kehf itine **necîslik** ne ziyân itdi (MZ, 37a/9)

nécelik, néce+lik biçiminde türeyen sözcük “bir şeyin sayılabilen, ölçülebilen veya azalıp çoğalabilen durumu, kemiyet, miktar, kantite” (TDK, 2011: 1770) anlamına gelmektedir. TaS.’de sözcük “keyfiyet; kemiyet” (TDK, 25 Mart 2016) anlamlarında kaydedilmiştir.

1. Zarftan “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “keyfiyet”

Görmez misin çün atlaruñ yemi katında oğ kosañ oddan kaçar, od yandurduğın bilür, oduñ **néceligin** bilmez. Ve âdemî nesin néçesin dağı ve **néceligin** bilür (KN, 206/14-15)

nedîmlik, nedîm+lik biçiminde türeyen sözcük “musahip ve iç kullukçunun işi ve görevi” (Doğan, 2011: 421) anlamına gelmektedir.

1. Addan “görev, statü” bildiren soyut ad yapar
  - a. “musahip ve iç kullukçunun işi ve görevi”

Eşittüm ki ‘Abdü’l-melike Me’ mûn-ı halife **nedîmlik** vérmişidi (KN, 160/6)

nevmîdlik, nevmîd+lik biçiminde türeyen sözcük “ümitsiz olma durumu” anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “ümitsiz olma durumu”

Nevmîdlik vaqtında ümîdüñ kesme (KN, 27/5)

nevrûzlık, nevrûz+lık biçiminde türeyen sözcük “nevruz günü verilen hediye” (Doğan, 2011: 423) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavrama “özgü, mahsus” anlamı bildiren soyut ad yapar

a. “nevruz günü verilen hediye”

*Éşittüm ki Aḥmed-i Firîḡünüñ nevrüz günü yund-bendi geldi. Eyitti: “Eger **nevruzlık** getirmediyemisse muştuluk getürdüm ki dükeli tekellüfden yigdür.” (KN, 99/11)*

n’içünlik, n’içün+lik biçiminde türeyen sözcük “niçin olma durumu” anlamına gelmektedir.

1. Zarftan “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “niçin olma durumu”

*Tangrıyı şöyle bilesin ki vardur kâdirdür ‘âlimdür semî’dür münezzehdür bengdeşden şerikden ‘aybdan nêtelikden kaçlıktan kandalıktan **n’içünlik**den zamandan mekândan (KN, 10/13)*

nitelik ~ **nêtelik**, nête+lik biçiminde türeyen sözcüğü Clauson soyut ad olarak değerlendirmiş ve Osm.’da “mahiyet (essence), temel mahiyet (essential nature)” anlamında yaşadığını söylemiştir (1972: 776). TaS.’de sözcük “mahiyet, keyfiyet” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 26 Şubat 2016).

1. Zarftan “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “mahiyet, keyfiyet”

*Ma‘a’l-kışsa sıçan hasta gözi yaşlu bili bükilüb atası katına vardı hâl **niteligin** haber virdi (MZ, 21b/13)*

*Evvel, mu‘âlece eylemedin sayru kuvvetin ve **nêteligin** ve sebebin ve mizâcın ve kan alacağın ve tamarın ve içerüki rencler nişânın ve buhrân nişânların bilmeyince (...) tumara mültezim olmaya (KN, 144/4)*

oğlanlık, oğlan+lık biçiminde türeyen sözcük “çocukluk, çocukluk zamanı” (Doğan, 2011: 424) anlamına gelmektedir. TaS.’de sözcük “çocukluk; çocukluk

havalesi”; DS’de “bebeklerde yüksek ateş nedeniyle baygınlık biçiminde beliren bir hastalık, havale” (TDK, 25 Mart 2016) anlamlarında kaydedilmiştir.

1. Addan “dönem, çağ” bildiren ad yapar
  - a. “çocukluk, çocukluk zamanı”

*Cehd eyle ki senden mîrâş oğluña ‘ilm ve hüner kıala; zîrâ māl ve mülke i‘tibār yok. Egerçi **oğlanlık**da sözünc muṭî‘ olmayasın, şefkatüñ andan ırma ki ‘âkıbet rûzigâr anı üşendürüp kendüye getüre kim demişlerdür (KN, 106/15)*

oğruluk ~ **oğrılık** ~ **uğrılık** ~ **uğruluk**, oğru+lık biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, “soygun, hırsızlık” anlamında soyut ad olarak değerlendirmiş ve 14. yy. Osm.’da *ogruluk/ogurluk* varyantlarında aynı anlamda tanıklandığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 93).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “hırsızlık”

*er olmayan erlik olur **toğruluk***

*ḥarāmîlik étmiş isem ve **oğruluk** (SNB, 303/10)*

*ol zamānda **uğruluk** kılan kıanı*

ḳulluk ḳılur iki yıl dünü günü (YZ, 77/1145)

eytgil aña peygâmbere olan kişi

*ḥarām yemez **uğruluk** degül işi (YZ, 84/1250)*

*eytdiler **oğruluk** eyleyen kişi*

ḳavl olsun nicedür anuñ işi (KY, 37b/1467)

*... ‘avret eydür kim **oğruluk** eylemedüm ki baña bu belâyı iderler (MZ, 37b/2)*

*... zîrâ bahıllık ḥased miskinleri sevmemek bayları sevmek **uğruluk** itmek yol kesmek (Mİ, 31b/34)*

oğulluk, oğul+luk biçiminde türeyen sözcüğün Clauson “evlat edinme, kabullenme” anlamında hem soyut hem de somut ad olduğunu belirtmiştir (Clauson, 1972: 86). TaS.’de “oğulluk: 1. üvey oğul; 2. evlatlık”; DS’de “oğulluk: 1. üvey oğul, 2. erkek evlâtlık, 3. damat, 4. kardeşlik” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 4 Mart 2016).

1. Addan “üveylik” bildiren durum adı yapar
  - a. “damat olma durumu”

gerek ise fağfür-ı çinüñ kızın

dileyem senünçün çökem dizin

ne dilerse vérem olam aña kul

éderse oğulluğa seni kabûl (SNB, 51/12)

ortalık, orta+lık biçiminde türeyen sözcük TaS.’de *ortalık* ~ *ortalıh* varyantında “orta, ara, beyn; içinde bulunulan yer ve zaman; umumi, ortaya düşen, orta malı olan” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 24 Şubat 2016).

1. Nitelik adından yer adı yapar
  - a. “orta yer, merkez”

ki dört biñ deñlü kâfir çevre almış

ol aşlan gibi ortalıkda kalmış (GZ, 216b/679)

- b. “çevre, etraf”

gey buñaldı müslimānlar kamu

ortalığa düşdi mü‘minler kamu (GZ, 260a/1982)

ortaklık, ortak+lık biçiminde türeyen sözcük “ortak olma durumu, iştirak, müşareket” (TDK, 28 Şubat 2016) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

- a. “ortak olma durumu”

ṭama‘ étme zīnhār bir elmaya

*şu yérde kim orta**klık**ı ğuñ olmaya (SNB, 275/7)*

*Eger bāzırgān az ser-māyelü olursa orta**klık**dan saķına. Ve eger orta**klık** isteye mürüvvetlü ve bay kişi-y-ile éde, bege hayf revā görmeye (KN, 137/14)*

*zīrā kim ululanmaķ haķ ta‘ālaya maḥşüşdur her kim anda orta**klık** ide haķ ta‘ālanuñ ‘azābından kurtılmaz (Mİ, 32a/37)*

otluk, ot+luk biçiminde türeyen sözcük “otu bol olan yer; kış için kurutulmuş ot yığını; ot konulan yer” (TDK, 2011: 1822) anlamlarına gelmektedir.

1. Addan yer adı yapar
  - a. “otu bol olan yer, mera”

*... eger ḳadı olmazsa müfti yāḥūd beg ola durduķları yir şehre ulaşuķ olsa kim ara yirde ekinlik ve **otluk** olmasa ol ḳavm gelüp cum‘a namāzın ḳılmaķ vācibdür (Mİ, 19a/12)*

önegülik, önegü+lik biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “inat, inatçılık, dik kafalılık” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 4 Mart 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “inat, inatçılık, dik kafalılık”

delüligi cāhil ḥamiyyet şanur

önegüligi ḥırlu niyet şanur (SNB, 176/14)

*Nā-ḳār eger éderseñ ol ḳadar ét kim gérü barışıbilesin. Ve önegü olma ki **önegülik** aşılsuz kişiler işidür (KN, 64/4)*

öylelik, öyle+lik biçiminde türeyen sözcük TaS.’de 15. ve 16. yy.’ait metinlerden “yarım günlük” anlamında tanıklanmıştır (TDK, 24 Şubat 2016).

1. Zaman adından “miktar, ölçü” ifade eden soyut ad yapar
  - a. “yarım günlük”

aldılar bunlar yūsufi gitdiler

öylelik (bir) yola degin gitdiler (KY, 4b/131)

pāk-dāmenlik, pāk-dāmen+lik biçiminde türeyen sözcük “namusluluk, iffetlilik, temiz ve ahlaklı oluş” (Doğan, 2011: 433) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “namusluluk, iffetlilik, temiz ve ahlaklı oluş”

Pes dükeli eylügüñ ser-māyesi ‘ilm ve edebdür ve tevāzu‘-ı nefis ve pāk-dāmenlik ve kem-āzārī ve hayā ve i‘tikād-ı dürüst[dür] İslām dīninde (KN, 29/10)

pāzişālık ~ pādişālık ~ pādişāhlık, pādişāh+lık biçiminde türeyen sözcük “padişah olma durumu, hükümdarlık, sultanlık” (TDK, 2011: 1874) anlamında soyut addır.

1. Addan “görev, statü” bildiren soyut ad yapar
  - a. “hükümdarlık, sultanlık”

hoz ol pādişāh-zāde idi bayık

gérü pādişāhlık añadur lāyık (SNB, 259/12)

cihānuñ görüpdür yazın u kışın

başarıbilür pāzişāhlık işin (SNB, 359/5)

cebrā‘il eydür yā yūsuf kayurma sen

sen gerek kim pādişālık édesin (YZ, 9/126)

ata gönli kalmaya saña yaqın

kendüni (sen) pādişāhlıktan şakın (KY, 46a/1819)

Pes melik daħı dārü'l-ğurūrdan dārü's-sürūra naql eyledi, pāzişāhlıķ ulu oğlına degdi (MZ, 16b/11)

Eger igit[e] 'āşık olası olursañ tizçek āşkār kıılmaq gerekdür [ki] pādişāhlıķ nāmūsına ħalel gelmeye (KN, 68/9)

... bu dünyā lezzetinüñ ve devletinüñ dāyım şoñı peşimānlığdur diyü öginden geçüre daħı biñ yıllıķ pādişāhlıģı bir günlük mağrūrılıķ yā şayruluķ yuyar girmedük gibi ider (Mİ, 31a/4)

pasubānlıķ, pasubān+lıķ biçiminde türeyen sözcük “gece bekçiliği” (Korkmaz, 1973: 416) anlamına gelmektedir.

1. Addan meslek adı yapar
  - a. “gece bekçiliği”

Züħal serā perdesi pasubānlıģın iderdi (MZ, 17a/3)

pehlivanlıķ, pehlivan+lıķ biçiminde türeyen sözcük temel olarak “pehlivan olma durumu” anlamına gelmekle birlikte metaforla “güçlülük” anlamına da gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “yiğitlik, güçlülük”

bir demür tağ pāresi gibi hemān

pehlivanlıķda hemān andan nişān (GZ, 195b/56)

perākendelik, perākende+lik biçiminde türeyen sözcük “dağınıklık” (Cin, 2012: 647) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “dağınıklık, dağınık olma durumu”

gel indi süheylüñ işit işini

perākendeliģin ü teşvişini (SNB, 277/7)

perh̄izk̄arlık, perh̄izk̄ar+lık biçiminde türeyen sözcük “perh̄izk̄ar olma” (Korkmaz, 1973: 416) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “perh̄izk̄ar olma durumu”

*Uşbu eyitdügün dükeli anuñ **perh̄izk̄arlığı**dur (MZ, 24a/14)*

perişānlık, perişān+lık biçiminde türeyen sözcük “perişān olma durumu” (TDK, 2011: 1914) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “perişān olma durumu”

*Ben şöyle endişe eylerem kim eger bize ol **perişānlık** h̄aşıl ola ki ol bir balık balıkcılıla oldı (MZ, 30b/8)*

peş-destlik, peş-dest+lik biçiminde türeyen sözcük “hızlı hareket etme durumu, atik olma durumu” anlamında soyut ad olmakla birlikte metafor anlamda “pratiklik, çabukluk” anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “pratiklik, çabukluk”

*añsuzın **peş-destlik** idiüp la ‘in*

bir kılıç orıtup şāha hemin (GZ, 222a/847)

peşimānlık, peşimān+lık biçiminde türeyen sözcük “pişman olma durumu, nedamet” (TDK, 28 ubat 2016) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “pişman olma durumu, nedamet”

*şıgınsañ **peşimānlık** ola şoñ uç*

saña gérü ol kişi eyleye güç (SNB, 17/8)

*Evvel şartum oldur kim yavuz söyleyenleri ve bed endişeleri kendüzüñden ırak kılasın ve her ne kim işidesin eyüden yavuzdan tizcek hükm itmeyesin tā ol işüñ haqıķatin bilmeyince ve bir iş kim soñı **peşimānlık** ola anı işlemeye ivmeyesin (MZ, 31b/13)*

*... bu dünyā lezzetinüñ ve devletinüñ dāyim soñı **peşimānlıg**dur diyü öginden geçüre dañı biñ yıllık pādışāhlığı bir günlük mağrūrlik yā şayruluk yuyar girmedük gibi ider (Mİ, 31a/4)*

peygamberlik ~ **peygamberlik**, peygamber+lik biçiminde türeyen sözcük “peygamber olma durumu, yalvaçlık, nübüvvet” (TDK, 2011: 1919) anlamında soyut addır.

1. Addan “görev, statü” bildiren soyut ad yapar
  - a. “nübüvvet, yalvaçlık”

***peygāberlik** geldi saña tur örü*

da‘vet eyle halkı saña bildürü (YZ, 99/1476)

hāliķu‘l-hallāk oldur ol yaķın

*baña **peygamberlik** ol viridi hemin (KY, 48b/1927)*

*Haķ te‘ālā İlyāsa **peygāberlik** viridi (MZ, 69b/14)*

*Ve adamılık derecesinde **peygamberlik** derecesinden yüce mertebe yoķdur (KN, 207/5)*

*... bir bölügi benü müdric kavmı-y-ıdı ulularına zi‘l-humārü‘l-esvedü‘l-ğansi dirlerdi **peygamberlik** da‘visin eyledi (Mİ, 35a/26)*

pīrlık, pīr+lik biçiminde türeyen sözcük “yaşlılık, ihtiyarlık” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “dönem, çağ” ifade eden ad yapar
  - a. “yaşlılık, ihtiyarlık”

Mümkindür ki p̄r̄lik irüb arslan yimiş yimekten üşene (MZ, 53a/14)

Ve dervîş gerek kim igitlikde rencin alṭuna, gence şarf éde ve p̄r̄likde ferāḡat iḡtiyar kıla (KN, 204/7)

... şāyed ol kim sayru olasin ya gözsüz ya kötürüm ya p̄r̄lik ola işlemege nesne kızanmaḡa kıadir olmayasin (Mİ, 30a/20)

p̄r̄lik, p̄r̄+lik biçiminde türeyen sözcük “cüzam, abraşlık gibi hastalıklar” (Canpolat ve Önler, 2007: 171) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından hastalık adı yapar

a. “cüzam, abraşlık gibi hastalıklar”

Çün m̄mıla, balıla kıarışdurup baraşa ki p̄r̄likdür (EM, 9a/6)

rāḡatlık, rāḡat+lık biçiminde türeyen sözcük “üzüntüsü, sıkıntısı, tedirginliği olmama durumu, rahat” (TDK, 2011: 1961) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “üzüntüsü, sıkıntısı, tedirginliği olmama durumu, rahat”

İy aña her ne kim didüñse benim dınçlıḡum ve rāḡatlıḡum için dirsın (MZ, 34a/12)

... bel ki laḡza dişi ya gözi aḡrısı ol yüz yıllık rāḡatlıḡın pādişāḡlın bir cöbce görmez zārılık ider misk̄n olur ol zaḡmetin gendüden giderimez (Mİ, 33a/33)

ra‘nālık, ra‘na+lık biçiminde türeyen sözcük “güzel/hoş olma durumu, güzellik/hoşluk” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “güzel/hoş olma durumu, güzellik/hoşluk”

... birinüñ kıaşdı çok yimek ve çok içmek ve birinüñ ra‘nālık kendüzin bezemek (MZ, 18a/8)

b. “ahmaklık, gafillik” (Doğan, 2011: 436)

Çün pîr olasin; **ra'nālîk** eyleme. Démişlerdür ki ra'nā kıocadan yavuz işlü 'avrat yigdür (KN, 49/3)

rāstlık, rāst+lık biçiminde türeyen sözcük “doğruluk” (Doğan, 2011: 436) anlamına gemektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “doğru olma durumu, doğruluk”

Yā hakīm ki rūhānīlik ve cesedānī[lik] anda ola. Ve ten hüneri **rāstlık**dur ve ma'rifet hüneri rūhānidür (KN, 205/15)

rāzıkārlık, rāzıkār+lık biçiminde türeyen sözcük “razı olma durumu” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “rāzı olma durumu”

Fi'l-cümle ol kişiyi hāzır kılub ikrār alub kıbīn kıydılar birbirine muvāfık gelüb **razigārlik** itdiler (MZ, 17b/8)

resīdelik, resīde+lik biçiminde türeyen sözcük “akılbaliğ olma, ergenliğe ulaşma” (Doğan, 2011: 437) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “akılbaliğ olma durumu, ergenliğe ulaşma durumu”

Ve haccuñ yarağı béşdür: Bir varup gelince azuķ kendüye ve evine. İkinci yol emīnligi. Üçünci āzādlik. Dördünci **resīdelik**. Béşinci selāmet-i bedendür (KN, 18/11)

revālık, revā+lık biçiminde türeyen sözcük “uygunluk, yerindelik” (Üstünova, 2003: 549) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “uygun olma durumu, yerinde olma durumu”

... pes şol yirde cum'a **revālık**ında şübhe ola (Mİ, 19a/21)

rūḥānīlik, rūḥānī+lik biçiminde türeyen sözcük “ruhani olma durumu, manevilik” (Doğan, 2011: 438) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “ruhani olma durumu, manevilik”

Yā ḥakīm ki rūḥānīlik ve cesedānī[lik] anda ola (KN, 205/14)

sağlık, sağ+lık biçiminde türeyen sözcük “vücudun hasta olmaması durumu, vücut esenliği, esenlik, sıhhat” anlamında soyut addır (Gülensoy, 2007: 714). DS’de “sağlık (I): sıhhat, esenlik” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 23 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “sıhhat, esenlik”

naḳḳāş dēdi ḳayğuya vērme cānuñ

dürişgil ki sağığa ére tenüñ (SNB, 47/1)

dilerem ḥazretüñden sağılık ola

ki tāḳat getüri bilem bu yola (KEMŞ-1b/2)

Kendü elüñ-ile derşürdüğüñi baḥīller eline vērme. Sağığıñda sayruluğıñ unutma, yigitligüñde ḳocalığıñ unutma (KN, 83/8)

Ve ḳadīmi hükemā démişler ki: “Biz ‘unnābda sağığı saklamak ve sayruluğı gidermek nulduk” amma gēc siñer ve ıslāḥı zerdāluyladur (EM, 19b/1)

... zīrā ki ne deñlü kim ‘ömrin ḥaḳ ta‘ālā yolına şarfitse bir günlük sağığı şükürin yirine getirmez belki biñ yıllık tā‘at bir diş sağığı şükürin yirine getirmez (Mİ, 6b/20-21)

şāḥib-dīvānlık, şāḥib-dīvān+lık biçiminde türeyen sözcük “divan sahibi olma” (Doğan, 2011: 439) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “divan sahibi olma durumu”

*Éştittüm ki Ebu'l-Fazl-ı Bel'amî Sehl-i Hucendîye Semerķand **şāhib-dīvānı**ğın vērdi. Buyurdı, tevķī ve menşūr adına yazıldı, ħal'atlar vērildi (KN, 172/14)*

sākılık, sākī+lık biçiminde türeyen sözcük “sākī olma durumu” anlamında soyut addır.

1. Addan “görev, statü” bildiren soyut ad yapar
  - a. “sākī olma durumu”

sākīye ħil'at buyurdılar girü

sākılığına toyurdılar girü (KY, 22a/839)

şaklık, şak+lık biçiminde türeyen sözcüğü Clauson “uyanık olma durumu, teyakkuz, tetikte bulunma” anlamında soyut ad olarak değerlendirmiştir (1972: 809). TaS.'de de aynı anlamlarda yer almaktadır (TDK, 4 Mart 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “uyanık olma durumu, teyakkuz, tetikte bulunma”

ki olmaya kişi sataşı gele

*gerek **şaklıgum** ile olam hele (SNB, 155/7)*

şarplık, şarp+lık biçiminde türeyen sözcük “sarp olma durumu” (TDK, 2011: 2040) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “sarp olma durumu”

*Görmez misin bir pādīşāh bir fetĥ eylese, ol pādīşāh sıduğı kişi ne kadar kem-ise şā'irler ol pādīşāhuñ düşmeni kādırlıgın ve amuñ çerisi çoklıgın ve yeri **şarplığın** şī'rlerinde ögerler (KN, 115/5)*

saruluk, saru+lık biçiminde türeyen sözcük “sarı olma durumu” (TDK, 2011: 2036) anlamında soyut addır (Clauson, 1972: 849).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “sarı olma durumu”

*Ve daḥı kızzılıḡ ki tābi‘dür ḡana, ve **şaruluk** tābi‘dür şafraya (KN, 142/12)*

*Ve yüzüñ **saruluḡın** giderür, baş aḡrısına ve ḡuluñ aḡrısına nāfi‘dür (EM, 15a/12)*

2. Nitelik adından “kaplama/olma” anlamında renk adı yapar
  - a. “sarı renk”

*Ve eger su üstine **saruluk** ola, altında su ḡara renglü ola renc yeşil şafrādan ola (KN, 145/4)*

*Bir ‘illetdür ki adamuñ gevdesine **şaruluk** düşer (EM, 52b/11)*

şayruluk, sayru+lık tabanından türeyen sözcük “hastalık” (TaS. 23 Şubat 2016) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “hastalık”

dédi kim niçün yatasın ḡayḡulu

*ki **şayruluk** éde tenüñde ḡülü (SNB, 44/12)*

*Bu ḡün ki bu ‘ömrüm ılduzı ḡarardı ve dirligüm ḡüneşi fenā **şayruluḡına** degdi (MZ, 7a/13)*

*bābādyā;ki ‘arabca bābūne dērler, issidür, ḡurudur, siñirlere ḡıvvet vérür, sevdāvi **şayruluḡlara** yarar (EM, 8b/9)*

*... bilgil kim **şayruluḡuñ** ba‘zısına acliḡ ziyān ider (Mİ, 25a/26)*

sāzikārılık, sāzikār+lık biçiminde türeyen sözcük “hilekarlık, düzenbazlık” (Korkmaz, 1973: 423) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “hilekarlık, düzenbazlık”

*... iki zıddı cem‘ itmegin bilür ve bizüm aramızda **sāzikārılıḡa** boyun dutma (MZ, 14b/4)*

selâmetlik, selâmet+lik biçiminde türeyen sözcük “güvende olma durumu” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “güvende, emniyette olma durumu”

fazla dağı tahtiyât eylediler

kim selâmetlige şükr it didiler (GZ, 232b/1192)

- b. “hal, hatır, vaziyet” (Doğan, 2011: 444)

Şöyle kim resmdür, bitiyi öpdi başına kıdı. Melikün selâmatlığın şordı (KN, 165/13)

semizlik, semiz+lik biçiminde türeyen sözcük “semiz olma durumu, tav, semen” (TDK, 2011: 2064) anlamında soyut addır (Clauson, 1972: 830). DS’de sözcük “semizotu” anlamında somut ad olarak yer almaktadır (TDK, 24 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “semiz olma durumu, tav, semen, şişmanlık”

kim semizlikden kıtı küstağ durur

geldi kal’anuñ yakınında turur (GZ, 266b/2163)

Ve ol nesnelar ki tâbi’dür, tenün kıavâmı varlığına. Ol tâbi’ün biri semizlikdür. Semizlik tâbi’dür mizâc savuqlığına (KN, 142/10)

serverlik, server+lik biçiminde türeyen sözcük “server olma durumu, ululuk, büyüklük” (Ayverdi, 2010: 1092) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “statü” bildiren soyut ad yapar
  - a. “server olma durumu, ululuk, büyüklük”

Şek degül kim kendüzüm serverlik mertebesine irürem (MZ, 65a/9)

silâhdârlık, silâhdâr+lık biçiminde türeyen sözcük “silâhtar olma durumu; silâhtarın işi ve görevi” (Ayverdi, 2010: 1109) anlamına gelmektedir.

1. Fâil adından “görev, statü” bildiren soyut ad yapar
  - a. “silâhtar olma durumu; silâhtarın işi ve görevi”

Silâhdârlığa yarar kul 'alâmeti oldur ki saçı yoğun, boyı rast, eti kalın, berk tamarları, siñiri teninde bellü ola (KN, 89/2)

sipâhılığ, sipâhi+lık biçiminde türeyen sözcük “sipahinin işi ve vazifesi, sipahi olma durumu” (Doğan, 2011: 447) anlamına gelmektedir.

1. Addan “görev, statü” bildiren soyut ad yapar
- a. “sipahinin işi ve vazifesi, sipahi olma durumu”

Bizüm bir hâcibümüz var-ıdı, aña Manzar dërler-idi. Ol sipâhılığ işin yavlağ bilürdi (KN, 104/12)

sipâsdârlık, sipâsdâr+lık biçiminde türeyen sözcük “şükretme, şükran borcu” (Korkmaz, 1973: 426) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
- a. “şükretme, şükran borcu”

ânuñ koğusu 'ağıl burnına degir sipâsdârlıktur ve sipâsdârlık sebedür ni'met artmağa (MZ, 7b/2)

şnuhlığ, şnuğ+lığ biçiminde türeyen sözcük TaS.'de “sımsıklık (sımsıkluk): 1. kırıklık, hüzn, 2. bozgunluk, inhizam, 3. zayıflık, zebunluk” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 4 Mart 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
- a. “alçakgönüllülük”

şnuhlığda key kâyim olğil u tur

çalap teñri şnuğ gönüllerdedür (SNB, 132/8)

sovukluk ~ şovıklık ~ savukluk ~ savukluk, sovuğ+lık biçiminde türeyen sözcük “soğuk olma durumu” (TDK, 2011: 2130) anlamında soyut/somut addır (Clason, 1972: 808). Gülensoy, “soğuk olma durumu; yemeğin sonunda yenen meyve, hoşaf gibi şeyler; hamamlarda yıkanılan yerle giyinilen yer arasında ki az ısıtılan yer” anlamlarını vermiştir (2007: 792). TaS.'de “sovukluk (I): soğukluk, serinlik, sovukluk (II): semizotu”, DS'de çeşitli varyantlarda olmakla birlikte

“soğukluk (I): yemek ardından yenen ya da içilen (meyve, hoşaf, ayran vb.), 2. elma, armut hoşafı, soğukluk (II): semizotu, soğukluk (III): hamam halveti, soğukluk (IV): 1. köy evlerinde yapılan bir çeşit balkon, 2. kiler, soğukluk (V): ara bozmak için yazdırılan muska, soğukluk (VI): acının sönmesi” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 23 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “soğuk olma durumu”

Toprağı suyla od arasında bend eyleyüp bağladı; zîrâ toprak kuruluğıyla oda ulaşur ve savu~~klığı~~-la suya ulaşur. Ve suyu savu~~klığı~~-la toprağa ulaşırdı ve yumuşaklığı-la yéle ulaşırdı (KN, 191/2)

b. “serinlik”

bir şovu~~klığı~~ kopardı yağmur yağdı hoş

toldı hiç kalmadı şu kablari boş (GZ, 255b/1847)

Zencebîl, issidür, kurudur, fâlic ve laqva ve dağı şovu~~klığı~~dan ve yaşlıktan olan renclere fâyide éder (EM, 19a/4)

2. Nitelik adından yer adı yapar

a. “serin yer”

Eger kışın ve eger yazın hammâma varursañ evvel savu~~klığı~~da birez dur. Andan orta yérde birez otur. Andan ıssı yére gir birez otur (KN, 71/7)

şüfîlik, şüfî+lîk biçiminde türeyen sözcük “sufî olma durumu” (TDK, 2011: 2167) anlamına gelmektedir.

1. Addan “statü” bildiren soyut ad yapar

a. “sufî olma durumu”

Eşittüm ki evvel şüfîlik Pârsda belürdi (KN, 204/5)

subaşılık, subaşı+lîk biçiminde türeyen sözcük “subaşı olma durumu, subaşının görevi” (Doğan, 2011: 450) anlamına gelmektedir.

1. Addan “görev, statü” bildiren soyut ad yapar

a. “subaşı olma durumu, subaşının görevi”

Emîr Fazlûn, Ebu'l- Yûsre Berda' subaşılığın vérdi (KN, 156/8)

sultānlıḥ ~ sultānlıḳ, sultān+lıḳ/+lıḥ biçiminde türeyen sözcük “sultan olma durumu, padişahlık, saltanat” anlamına gelmekle birlikte metafor ile “rahat yaşama durumu” (TDK, 2011: 2170) anlamında soyut addır.

1. Addan “görev, statü” ifade eden soyut ad yapar

a. “padişahlık”

baḥa baḥa uş kamu ḳalduḳ taña

ki sultānlıḥ inen yaraşdı saña (SNB, 239/14)

ḥoşdur yā oğul senüñ düşün

sultānlıḡıla geçiser 'ömrün yaşuñ (YZ, 2/27)

kim olmuş padişāhi rüzigāruñ

yine sultānlıḡa hem saligāruñ (GZ, 195a/42)

2. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “rahat yaşama durumu”

dünyānuñ begligini şatdı bütün

aḥiret sultānlıḡın aldı şatun (GZ, 268a/2213)

sulıḳ, su+lıḳ biçiminde türeyen sözcük “su niteliği taşıma durumu” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “su niteliği taşıma durumu”

... şu içinde nesne ḳaynasa baḳla kesdene noḥūd birinc gibi ābdest almaḳ dürüst degüldür anuñ-ıcn kim ḳaynatıcaḳ anlaruñ-ıla sulıḳdan cıḳar (Mİ, 9b/23)

susalık, susak+lık biçiminde türeyen sözcük “susuz olma durumu” anlamında soyut addır. Clauson, sözcüğün *suvsa:-* eyleminden türediğini ileri sürmüş ve “susuzluk” anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 793). TaS.’de sözcük “suya kanmama hastalığı; susama, susuzluk” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 28 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “susama, susuzluk”

... *biri daħı oldur kim ol işi işleyecek ‘âdet budur kim ol nesne ħāşıl olur şunuñ gibi ki bir kişi yiyecek karnı toyar **şuşalıǵı** şu icicek kanar (Mİ, 39a/30)*

şusuzluk, şusuz+lık biçiminde türeyen sözcük “susuz olma durumu, kuraklık; susamış olma durumu” (TDK, 24 Şubat 2016) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “susamış olma durumu”

bu resm ile çün gitdi üç dñn ü gün

***şusuzluǵdan** açlıǵdan oldı zebñ (SNB, 235/2)*

bir gün ıssı oldı gey buñaldılar

*kim **şusuzluǵdan** şikāyet kıldılar (GZ, 255b/1845)*

*Ve cehd eyle ki yolda, savuǵda açlıǵa ve **susuzluǵa** şabr édesin (KN, 139/3)*

sümdüklük, sümdük+lik biçiminde türeyen sözcük “tufeylilik, açgözlülük” (Korkmaz, 1973: 428) anlamında soyut addır. DS’de sözcük “arsızlık, pisboğazlık, başkasının yiyeceğinden isteme” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 26 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “açgözlülük, arsızlık”

*Likin bu şöyle ola ki sen ħūyuñ terk idesin yavuz ħırs u **sümdüklüǵi** ve yırtıcılıǵı ve cānavar azarlamaǵı kıoyasın (MZ, 30b/5)*

süstlük ~ **sustlık**, süst/sust+lük/+lık biçiminde türeyen sözcük “gevşeklik, zayıflık” (Canpolat ve Önler, 2007: 181; Üstünova, 2003: 571) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “gevşeklik”

*Éy oğul! Çün çalışda olasin, **süst-lik** ve kâhellik ve eglenmek revâ olmaya (KN, 77/5)*

*Gögercin eti; issidür, yaşdur, fâlice ve lağva rencine ve endâm **sustluğ**ına aşşısı vardur (EM, 4a/6)*

*... pes bildüñ kim ekşeri halkuñ işi ‘ağs-i mevzû’ ve hilâf-ı meşrû’ üzeredür zirâ âhîret işine gelicek **süstlük** iderler (MÎ, 7a/36)*

şâdlık ~ **şâdlık** ~ **şâzılık**, şâzi+lık biçiminde türeyen sözcük “ferahlık, hoşluk, sevinç” (Canpolat ve Önler, 2007: 182) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “ferahlık, hoşluk, sevinç”

*bu **şâdlı**ğile güle oynayu*

kıvandı inen gönli oldı eyü (SNB, 350/12)

sizi yavuz şanan eylik görmesün

*kaçıgu şanan **şâzılı**ğâ irmesün (KY, 42a/1666)*

çün müslimânlar işitdi bu sözi

***şâzlık**dan yaşıla taldı gözi (GZ, 229b/1096)*

çıkup şâm ehli bizi karşıladı

*görüben bizi hoş **şâzılık** itdi (KEMŞ-15b/304)*

*yıl on iki ay anuñ **şâdlı**ğı yok*

yese ger yemese kaçıguyula taldı (RN-33a/333)

Atamuñ kız kardeşin aña vérdi ve eyü düğün ve çok şādılıklar eylediler; zira benüm ebem Fahru'd-devlenüñ tavezesi-y-idi (KN, 184/2)

Ṭaṭaranbū, issidür, kuruður, endāmlardan sevdayı sürer ve göñül şādılığın getirür ve guşşayı göñülden giderür (EM, 28b/2)

Ve a'rāz-ı nefsanıyyeden ki guşşalanmağ ve kaygulanmağdur, sağına. Ve sevünmek ve şāzılığ ki anlaruñ zıddıdır, aña dürişe (EM, 57b/5)

... şunuñ gibi şādılığ ve lezzet içinde olur kim cennete varıp girmiş gibi olur (Mİ, 3b/17)

şāhid-bāzlık, şāhid-bāz+lık biçiminde türeyen sözcük “güzelle oynama” (Cin, 2012: 673) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “(met.) cilve, naz”

şāhid-bāzlık *édüp eydür ahi*

işitmeze urmağıl iñen dağı (SNB, 225/2)

şā'irlik, şā'ir+lik biçiminde türeyen sözcük “şâir olma durumu” (Doğan, 2011: 451) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “statü” bildiren soyut ad yapar
  - a. “şâir olma durumu”

Ṭabıblığ yā münecimlik ve mühendislik ve şā'irlik gibi (KN, 125/1)

şarābdārlik, şarābdār+lık biçiminde türeyen sözcük “hükümdarın içeceği şeyleri hazırlamak ve onları muhafaza etmekle vazifeli kimse olan şarabdarın işi ve görevi” (Doğan, 2011: 452) anlamına gelmektedir.

1. Addan “görev, statü” bildiren soyut ad yapar
  - a. “hükümdarın içeceği şeyleri hazırlamak ve onları muhafaza etmekle vazifeli kimse olan şarabdarın işi ve görevi”

Ve her bir işi ehline vér. Şöyle ki bir kişi ferrâşlığa yarar, aña şarâbdârlıķ vërme (KN, 179/9)

şeffâflıķ, şeffâf+lıķ biçiminde türeyen sözcük “şeffaf olma durumu, berraklık” (Ayverdi, 2010: 1159) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “şeffaf olma durumu, berraklık”

Pes ol ördegi kim boğazlayub kırşagun yardılar gördiler ol Güher bir ak la‘l gibi ya bir arımış yâķüt gibi şeffâflıĝı artub ortaya düşdi (MZ, 28a/5)

şehîdlik, şehîd+lik biçiminde türeyen sözcük “şehit olma durumu” (TDK, 2011: 2212) anlamında soyut addır.

1. Addan “rütbe, statü” ifade eden soyut ad yapar

a. “şehit olma mertebesi”

ķangısı olursa devletdür bize

ya şehidlik yahud nuşretdür bize (GZ, 243a/1493)

... yâ düşdügi yirde bir gün bir gice yatsa andan ölse âhîretde şehîd mertebesinden nesne ańsalar eger vaşîyyet itse ebū yūsuf ķatında şehîdlik bâtıl olur imām muħammed ķıyında olmaz (Mİ, 19b/14)

şermsârlıķ, şermsâr+lıķ biçiminde türeyen sözcük “utangaçlık” (Korkmaz, 1973: 430) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “utangaçlık”

Ķorķuram kim bu mekr ve ĝile birle kim yiglik ve artuķlık istersiz ve daĝı şermsârlıĝa uğrayasız (MZ, 22b/3)

şeytānlık, şeytān+lık biçiminde türeyen sözcük temel olarak “şeytan olma durumu” anlamında olmala birlikte metaforla “hile, kurnazlık” (TDK, 26 Şubat 2016) anlamında soyut addır.

1. Addan “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “(met.) hile, kurnazlık”

*Pes ayrıķ bize ne dirlik ķala? Dīv bu ķazīyye ‘i iŗitdi **şeytānlık** oldu iķinde yandı (MZ, 19a/8)*

şūmlık, şūm+lık biçiminde türeyen sözcük “uğursuz olma durumu” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “uğursuz olma durumu, uğursuzluk”

*Eyitdüm: Olmaya tāli‘um **şūmlıđından** anuñ gibi baħtlu Güher şöyle yuvara ki ‘aķl ķabuķ endiŗe ve tīz gözile eŗerin daħı görmeye (MZ, 28a/6)*

*... zīrā ķullarını nef̄s ve şeytān azdurup haķ ta‘ālā ķulluđından ķoyup dünyāya meŗgūl itdūgi tevekkūl itmemek **şūmlıđından**dur (Mİ, 39b/15)*

ṭabbāħlık, ṭabbāħ+lık biçiminde türeyen sözcük “aŗçılık” (Doğan, 2011: 455) anlamına gelmektedir.

1. Fâil adından “bir meslekle uğraŗma/uđraŗ edinme” bildiren meslek adı yapar

a. “aŗçılık”

*Ve **ṭabbāħluđa** yarar ķul ‘alāmeti oldur ki: Yūzi, teni arı ola (KN, 89/14)*

ṭabıblık, ṭabib+lık biçiminde türeyen sözcük “doktorluk, hekimlik” (Doğan, 2011: 455) anlamına gelmektedir.

1. Fâil adından “bir meslekle uğraŗma/uđraŗ edinme” bildiren meslek adı yapar

a. “doktor olma durumu, doktorluk”

*Yā pişedür ki ‘ilme ta‘alluḡ dutar. Yāḡud pişedür nesneye ta‘alluḡ dutmaz. **Ṭabıblıḡ** yā müneccimlik ve mühendislik ve şā‘irlik gibi (KN, 125/1)*

taḡşırılık, taḡşır+lık biçiminde türeyen sözcük “kusurlu olma durumu” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “kusurlu olma durumu”

*... biz kendü işümüzde **taḡşırılık** itmiş olavuz (MZ, 19b/6)*

*Ve saḡın bu üç ḡulluḡdan ki ‘āmdur, **taḡşırılık** hiç vech-ile revā degül (KN, 16/15)*

*... tā kim ḡuşşalanup ḡönlü ḡaḡılup ḡaḡ ta‘ālā ḡullıḡında **taḡşırılık** itmeye (Mİ, 35b/20)*

ṭamılık ~ **ṭamulık**, ṭamu+lık biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “cehennemlik” (TDK, 25 Şubat 2016) anlamında kaydedilmiştir.

1. Addan “layık/ait olma” anlamında soyut ad yapar

a. “cehenneme layık olan”

uçmaḡlık uçmaḡda ḡalalar tā ebed

***ṭamulıḡa** kimsene ḡılmaya meded (YZ, 64/943)*

*“Yā Resūlullāh! Benüm yüzüm uçmaḡlık yüz midür yāḡud **ṭamulık** yüz midür?” (KN, 63/7)*

*... sen fülān ḡünāhı işleyüp durursın **ṭamulık**sın diyüp ol otdan çengelleri urup ṭamuya atacaḡlardur (Mİ, 3b/30)*

Tangrılık, tangrı+lık biçiminde türeyen sözcük “tanrıya özgü olan varlık, nitelik, uluhiyet” (TDK, 2011: 2264) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiḡi kavrama “özgü, mahsus” anlamı bildiren soyut ad yapar

a. “tanrıya özgü olan varlık, nitelik, uluhiyet”

*Haķıķat birlik Tangrıya řadıķdur ki ikilik aña yol bulmaz. Her nesne ki endişeye gele, **tangrılığa** reva olmaz Tangrı endişe yaradandır (KN, 10/12)*

tanuħluk ~ **tanuķluk** ~ **tanuķlık**, tanuķ+lık biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, “tanık tarafından beyan, delil” anlamında soyut ad olarak değerlendirmiştir (1972: 519). TaS.’de “tanıklık (tanuħluħ, tanuķluk): şahitlik, şehadet” anlamlamında kaydedilmiştir (TDK, 24 şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “şahitlik”

řāh eydür senüñ toğruyimiş sözüñ

*bilüben **tanuħlık** vérürmiř özüñ (SNB, 83/9)*

***tanuķluk** vérdürdi ĥaķ tañrı anı*

daħı tevve ķılmadıñ mı sen seni (YZ, 38/566)

*toğrı **tanuķlık** (aña) sen söylegil*

ħālümü di řāha taķrİR eylegil (KY, 18a/676)

*ben **tanuķlık** virürem birdür ĥudā*

hem resülidür meĥammed muřtafā (GZ, 244b/1545)

***tanuķluęa** varursın ĥaķ evine*

bir iş işle ki cānuñ da sevine (KEMŞ-9a/167)

*‘Avret iki yalan tanuķ düzdi il arasında getürdi. **Tanuķlık** virdiler pāz iřāha söğdi diyü (MZ, 69b/11)*

*Eger dilerseñ ki kendüzüñi ‘ayblu étmeyesin, değme nesneye tanıķ olma. Eger olursañ, **tanuķlık** vérdüęüñ vaķt saķın meyl-ile **tanuķ-lık** vérmeyesin (KN, 40/7-8)*

... birisi i'tikād-ıla eyitmekdür kim **tanuıkluq** virürem ki tañrı ta'āla birdür zatında ve şıfatında aña beñzer kimse yoqdur beñzemek daħı mümkün degüldür daħı **tanuıkluq** virürem ki muħammed tañrı ta'ālanuñ peygāberidür (Mİ, 2b/15-16)

tarlık, tar+lık biçiminde türeyen sözcük “dar olma durumu” anlamında (TDK, 2011: 597) soyut addır. GZ'de *darlıgan-*, Mİ'de *tarlıgan-* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Nitelik adından hastalık adı yapar

a. Belirtisiz ad tamlamasında tamlanan olarak

Ve anuñ bişmişî öyken rencine yarar ve nefes tarlıgın giderür (EM, 11a/9-10)

2. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “sıkıntı, kasvet, kıtlık, yokluk”

andan soñra yedi yıl kızlık ola

*yérde nebāt bitmeye **tarlık** ola (YZ, 49/730)*

çün muħammed hanefi turmağıla

***darlıgandı** anda oturmağıla (GZ, 269b/2259)*

*Ƙız daħı Tenri te'ālā emrine muṭī' olub ve dünyā **tarlıgın** ihtiyār Ƙılub āħiret rāħatın Ƙabul itdi (MZ, 18b/12)*

*Biri oldur ki: Çün dosta el **tarlıgı** uğraya kendü varın andan tartınmaya (KN, 113/3)*

*... haq ta'ālādan eger şayruluq yā yoqsullıq gelse şabr ide **tarlıganup** şikāyet itmeye (Mİ, 37b/14)*

“anlayışsızlık (Boz, 2012: 426), akıl yoksunluğu”

ne söz söylerise havşalası dar

*ne dinse **tarlıgından** biñ daħı var (RN-33b/334)*

ṭarrārlik, ṭarrār+lık biçiminde türeyen sözcük “yankesicilik” (Doğan, 2011: 458) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “yankesicilik, yankesici olma durumu”

“*Sen ne kişisin?*” Eyitti: “*Ben bir ṭarrāram.*” Eyitti: “*Çün ṭarrārsañ altunı gérü néte vérdeüñ?*” Eyitti: “*Eger ben kendü **ṭarrārlik**üm ıla alsam ḥod ben bununı ḳaydın yér-idüm (KN, 85/15)*

ṭatluluk, ṭatlu+lık biçiminde türeyen sözcük “tatlı olma durumu; (met.) sevimlilik, hoşluk, şirinlik” (TDK, 2011: 2285) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “(met.) sevimlilik, hoşluk, şirinlik”

ata ögüdi öñdin acı gelür

*anuñ **ṭatluluk**ın soñ ucı bilür (SNB, 199/8)*

tekebbürlik ~ **tekebbürlük**, tekebbür+lik biçiminde türeyen sözcük “büyükleme, kibirlenme durumu” (Üstünova, 2003: 592) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “büyükleme, kibirlenme durumu”

tekebbürlige vérmeyügör boyun

anuñ odı vérür yéle yüz şuyın (SNB, 132/11)

... *bilgil kim ol yaramaz şıfatlaruñ ikincisi **tekebbürlik**dür **tekebbürlik** oldur kim kişi gendüzin ayruḳ adamlardan yig göre şāyed adam ola kim gendüde **tekebbürlik** yoḳ şana nişānların diyelüm kim **tekebbürlügi** var mıdur yoḳ mıdur bile (Mİ, 32a/28-29)*

telefkārlik, telefkār+lık biçiminde türeyen sözcük “boş yere harcama, ziyan etme” (Korkmaz, 1973: 436) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “boş yere harcama, ziyan etme durumu”

Telefkârlığı cömerdlük sanmañ imsâk-i buhli kethudâlık sanmañ (MZ, 7b/4)

Bâzîrgâna ziyân olmaz, illâ telef-kârlığından. Ve ser-mâyeden yémemek gerek (KN, 135/12)

temerrüdlük, temerrüd+lik biçiminde türeyen sözcük “inat etme/karşı çıkma durumu” anlamında soyut addır.

1. Addan “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “inat etme/karşı çıkma durumu”

yalancılığı u buhl u kulmâşlık

temerrüdlük ü ‘ucb u yavaşlık (SNB, 375/14)

tendürüstlük, tendürüst+lik biçiminde türeyen sözcük “sağlıklı olma durumu” (Canpolat ve Önler, 2007: 187) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “sağlıklı olma durumu”

Bal; issidür, kurudur ve ma‘deye kuvvet vërür ve kişîye tendürüstlük getirür (EM, 9a/13)

terlik ~ derlik, ter+lik biçiminde türeyen sözcük “tazelik, taze olma durumu” (Canpolat ve Önler, 2007: 187) anlamında soyut addır. Clauson, soyut/somut ad olarak değerlendirerek “ter emen şey” anlamını vermiştir (1972: 546). Gülensoy, “genellikle ev içinde giyilen hafif ve türlü biçimlerde ayakkabı” anlamını vermiştir (2007: 885). TaS.’de sözcük “derlik (terlik): üstten giyilen ince elbise”; DS’de “terlik (I): [tellik (I)], 1. beyaz patiskadan dikilen ya da yünden örülen, takke, başlık; 2. yün çorap; 3. manto; 4. yeldirme; 5. ferece; 6. yerli dokumadan yapılan giysi” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 23 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “tazelik”

Anlaruñ mizācı ‘ilācı bedenlerini ter ğidālarıla ve şarāblarıla ve bunlara muāfiķ ma‘cūnlarıla ve otlarıla ıslāh eylemekdür tā **terlikleri** i‘tidāla gele ve şehvetleri ħareket éde (EM, 66b/2)

2. Nitelik adından nesne adı yapar

a. “üstten giyilen ince elbise”

ķarın toķlığı uyĥuyı dūridūr

*dimāĝ **terligidūr** ki bař ħurıdur (SNB, 223/5)*

tīzlik, tīz+lik biçiminde türeyen sözcük “sertlik” (TaS., 23 Şubat 2016) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “sertlik, sert olma durumu”

*Hiķ ādem yoķdur ki bu üç nesne anda olmaya, līkin ālet kūndeligi ve devlet **tīzligi** farkdur (KN, 190/1)*

*Baĝarsuķlar iķinde issiden ħurıyan şifli ter eyler ve aĥlātuñ **tīzligin** giderūr (EM, 5a/6)*

tīzlik, tīz+lik biçiminde türeyen sözcük “acelecilik” (Boz, 2012: 430) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “acelecilik”

yilile geldi bile bil dōrt heves

*oldurur ki z̄b ü riyā **tīzlik** nefes (RN-2b/11)*

*Zenc eyitdi: Hiķ şek degūldūr ki iřbu fařlı dūkeli ‘āķıbet endīřeligidūr ve ne ki didi ĥikmet **tīzliginden** ve dāniř eřerindendūr (MZ, 43a/9)*

toğruluk ~ **toğruluk**, toğru+luk/+lık biçiminde türeyen sözcük “doğru ve dürüst olma durumu, doğru olana yakışır davranış, dürüstlük, adalet” (TDK, 2011: 692) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “dürüstlük”

*helâl istegil loğma **toğrulık** ét*

harâm etmek ile bitürmegil ét (SNB, 19/13)

söyleye dürlü lisân tañlayasın

***toğrulıgumı** benüm añlayasın (YZ, 38/556)*

yūsuf eydür habs içinde hüm̄m̄yem

*tā ki ben **toğruluğum** bildürmeyem (KY, 26a/1010)*

birbir ile bular(uñ) ne kılduğın

*söyledi hem yūsufuñ **toğrılığın** (KY, 51a/2032)*

***toğrulık** besleyene buhl irmez*

hased hod kıbrdür hiç anı görmez (RN-33a/330)

*İşbunca halāyık arasında ben şıdık ve **toğrulık** eserin ve islām nişānın sende gördüm (MZ, 9a/3)*

*Ve bu kavmuñ comardlığı dükeli kavmdan artuğdur; zīrā ki comardlık şüreti anlardadır ve **toğrulık** anlaruñ hūyı-dur (KN, 198/1)*

toğmalık~ **tuğmalık**, toğma+lık biçiminde türeyen sözcük “midenin dolu olma durumu” anlamından gelişerek “hazımsızlık, sindirim güçlüğü çekmek” (Canpolat ve Önler, 2007: 188) anlamında hastalık adıdır.

1. Addan hastalık adı yapar
  - a. “hazımsızlık, sindirim güçlüğü çekmek”

*Bilgil éy oğul ki bāzār kavminuñ ‘ādeti oldur ki artuğrağ yéyesi aḥşamın yérler. Anda katı ziyān vardur; zīrā dāyim **tuḥmalıǵı** gitmez (KN, 50/15)*

*ki yaramaz gıdālardan ve **toḥmalıq**dan ḥāşıl olur (EM, 55b/11)*

toklıq ~ **tokluk**, tok+lıq biçiminde türeyen sözcük “doygunluk (satiety), tok olma durumu” anlamında soyut addır (Clauson, 1972: 469).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “doygunluk, tok olma durumu”

*Ve dükeli etlerden ol **toḥluk** çok dutar ammā géc siñer (EM, 3b/12)*

*... eger dileseñ kim bunuñ hevesin göñlüñden gideresin pes **toḥluǵuñ** ziyānın ve acılıǵuñ aşısın öǵüne bırağ (Mİ, 34a/10)*

tonluk, ton+luk biçiminde türeyen sözcüğü Clauson soyut/somut ad olarak değerlendirmiş ve “giyimle ilgili bir şey” anlamına geldiğini temel olarak ise “elbise almak için bir ücret” anlamında olduğunu söylemiştir (1972: 520). TaS.’de “donluk (tonluk): elbiselik”; DS’de “donluk (I) [doncak]: çamaşırlık, donluk (III): maaş” vb. anlamlarda kaydedilmiştir (TDK, 28 Şubat 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavram “için” karşılık bildiren soyut ad yapar

a. “maaş, ücret”

*... pes bilgil kim adama ‘amel itmek geñezdür ammā ‘amelin riyādan şaḳlayup iḥlāş-ıla itmek kaḫı gücdür niçe kişi olur kim ‘ilm eydür **tonluk** almaz iḥlāş olsun diyü (Mİ, 38b/35)*

tündlik, tünd+lik biçiminde türeyen sözcük “sertlik, katılık” (Doğan, 2011: 464) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “sert olma durumu, sertlik, katılık”

*Tīzliǵı, **tündliǵı** ‘ādet edinmegil ve ḥikmetden ḥālī olmaǵıl (KN, 31/6)*

ucuzluk, ucuz+luk biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, “değersizlik (cheapness), saygısızlık (disrespect)” vb. anlamlarda soyut ad olarak değerlendirmiştir (1972: 32).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “(met.) bol olma durumu, bolluk, verimlilik”

*yidi semiz sığır **ucuzluk** ola*

ol yidi aruk sığır kızlık ola (KY, 25b/978)

*... ta bîri oldur ki bu yıl ‘adl ü emân yılı ola ve pāzişāh gönîlinden kibr ü kîm gidüb ‘adl ü inşāf berkine ve cümle halâyık pāzişāh sevgüsü tola **ucuzluk** ve bereket ola (MZ, 55b/2)*

uçmaklık, uçmak+luk biçiminde türeyen sözcük “cennete ait, cennete layık (olan)” anlamında soyut addır.

1. Addan “layık/ait olma” anlamında soyut ad yapar
  - a. “cennete ait, cennete layık (olan)”

***uçmaklık** uçmakta kalalar tâ ebed*

tamulığa kimsene kılmaya meded (YZ, 64/943)

*... dîmîñ ne dîndür dirler eger cevâb virürse bilürler kim **uçmaklık**dur (Mi, 3b/16)*

2. Addan “layık, ait” anlamında sıfat yapar
  - a. “cennete ait, cennete layık (olan)”

*“Yâ Resûlullâh! Benüm yüzüm **uçmaklık** yüz midür yâhud tamulık yüz midür?” (KN, 63/6)*

ululuk, ulu+luk biçiminde türeyen sözcük “büyüklük, büyük olma durumu” (TDK, 26 Şubat 2016) anlamında maddî, manevî olarak soyut addır (Clauson, 1972: 139). TaS’de sözcük “azamet” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 26 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “büyük olma durumu”

... ka‘benüñ örtüsine yapışa bir zamān tura ka‘benüñ ululıgın aña ve günāhlarınıñ **ululıkların** aña bunuñ gibi şerī‘at ve görklü maķāmdan ayrılduğın aña ağlaya du‘ā ide (Mİ, 27b/32)

b. “büyüklük, azamet, yücelik”

dirigā senüñ kanı ol heybetüñ

ululıgıñ u cāhuñ u hışmetüñ (SNB, 365/15)

*Ṭoğru tedbīr ve şavāb oldur ki aşıklıktan **ululıgā** degesin ve kendözünü hırlıktan kurtarasın (MZ, 30a/8)*

*Ya‘ni **ululıķ** ‘aķl-ıla ve dāniş-iledür, aşl ve neseb-ile degül (KN, 22/14)*

... *haķ ta‘ālanuñ birliğine ve **ululıgına** i‘tiķād itmek gerekdür (Mİ, 18a/32)*

unutsaķlık, unutsaķ+lık biçiminde türeyen sözcük “unutkanlık, nisyan” (TaS.’23 Şubat 2016) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “unutkanlık, nisyan”

... *ve ta‘ām arzūsın giderür ve **unutsaķlık** getirür (EM, 20b/12)*

usluluk ~ **uşluluk**, uslu+lık biçiminde türeyen sözcük “uslu olma durumu” (TDK, 2011: 2421) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “akıllı olma durumu”

*Meger **usluluk** bābında eydimezem güc-ile ‘āķıl ol; zīrā güc-ile ‘āķıl olmağā yaramaz (KN, 211/1)*

*Ve şabr étmek ikinci **uşluluk**dur (KN, 94/14)*

uyanuhlıg ~ **uyanuklık**, uyanuk+lık biçiminde türeyen sözcük temel anlamda “uyanmış olma durumu” (Doğan, 2011: 466) metaforik anlamda ise “akıllı, gözü açık olma durumu” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “uyanmış olma durumu”

*Ve ol nesne ki hâldan hâla dönderür, aña esbâb-ı zarûrî dërler. Ve bu esbâb-ı zarûrî altı kısm-dur: Biri hevâ, biri ta‘âm, biri hareket ve sükün. Dördinci uyku ve uyanu**klık** (KN, 143/2)*

b. “gözü açıklık”

niçe ki güneş var u bugün ola

*kişide uyanu**hlık** gerek ola (SNB, 233/12)*

*uyan**klık** degül yolda gâfillik*

uzatma ço sağıncı bunca yıllık (RN-13b/120)

*Nolaydı hağ te‘âlâ bizüm gönümüz gözin uyanu**klık** sürmesiyile açıvirüb anuñ qahrı çengälinden kırtaraydı (MZ, 62a/6)*

uykusuzlık, uykusuz+lık biçiminde türeyen sözcük “uyku uyumama veya uyumamış olma durumu” (Gülensoy, 2007: 979) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “uyku uyumama veya uyumamış olma durumu”

*Ve tuz yemegile dahı nâfî’dür ve u**ykusuzluğu** giderür ve şayrunuñ hezeyân söyledügin keser (EM, 35b/13)*

uzluk, uz+luk biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “hilim, yumuşaklık, teenni; ihtiyat; ustalık, maharet; uyuşma, barışma, sulh; kusursuz iş” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 10 Mart 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “ihtiyat”

geh eylük ile geh yavuzluğile

*işümi başarurvan u**zluğile** (SNB, 287-1)*

uzunlık ~ **uzunluk**, uzun+lık/+luk biçiminde türeyen sözcük “bir şeyin bir uçtan öbür uca kadar olan uzaklığı” (TDK, 2011: 2439) anlamına soyut addır.

1. Nitelik adından “ölçü, miktar” ifade eden soyut ad yapar

a. “bir şeyin bir uçtan öbür uca kadar olan uzaklığı”

*Oı kul ki ma‘işet-içün alasin, ‘alâmeti oldur ki her nesnesi mu‘tedil ola **uzunluğı** kısalığı, aruğluğı semizliği, ağı kızılı, yoğunluğı inceliği, saçı derisi yufđalıđı (KN, 88/9)*

*... gönleği **uzunluğı** omuzından topuğına değin ola (Mİ, 20a/24)*

vâciblık, vâcib+lık biçiminde türeyen sözcük “vâcip olma durumu” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “vâcip olma durumu”

*... imâm-ı a‘zâm kıyında namâzda fâtiha oğımağ vâcibdür bir kışa sūreye üç âyet oğımağ vâcibdür ammâ fâtiha **vâcibluğı** kutludur (Mİ, 14b/2)*

vaşşilik, vaşşî+lik biçiminde türeyen sözcük “yabani olma durumu, yabanilik” (TDK, 2011: 2464) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “yabani olma durumu, yabanilik”

*Ve **vaşşiligi** pişe edinme (KN, 201/6)*

vâ‘ızlık, vâ‘ız+lık biçiminde türeyen sözcük “vaizin işi ve görevi” (Doğan, 2011: 468) anlamına gelmektedir.

1. Fâil adından “görev, statü” bildiren soyut ad yapar

a. “vaizin işi ve görevi”

*Oğuz birinci bâb, ‘ilm öğrenmeği ve **vâ‘ızluğı** ve kâdıluğı bildürür (KN, 7/12)*

varlık, var+lık biçiminde türeyen sözcük “var olma durumu, mevcudiyet; var olan her şey; para, mal, mülk, zenginlik;” (Gülensoy, 2007: 1012) anlamlarında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “var olma durumu, mevcudiyet”

ger virürseñ bende fermanuz saña

varlığumuzıla kurbānuz saña (GZ, 224b/945)

Ve ol nesnelər ki t̄abi ‘dür tenüñ kavāmi varlığına. Ol t̄abi ‘üñ biri semizlikdür (KN, 142/9)

... varlığınıñ evveli yoķ ve āhırı yoķdur (Mİ, 3a/17)

- b. “zenginlik”

‘araz sermāye olmaz dost katında

edebdür varlığıñ şeh hazretinde (RN-41a/418)

Cihanda andan artuķ hiç tek yoķ

Bu ‘ālem naķşını kim sen göresin

Cihānda anı varlık mı şanursın

Bir eser yel gibidür kim geçer ol (KN, 194/2)

vaşılık, vaşī+lık biçiminde türeyen sözcük “vasi olma durumu, vasinin yaptığı iş, vesayet” (TDK, 2011: 2473) anlamında soyut addır.

1. Addan “görev, statü” bildiren soyut ad yapar
  - a. “vasi olma durumu, vasinin yaptığı iş, vesayet”

... kişi ol kadar ‘ibādeti yirine getiricek zāhirde islām tamām olmaz mu‘āmalāta ve vaşılığa vekillige ve kādilığa lāyıķ olur (Mİ, 2a/14)

vekīllik, vekīl+lik biçiminde türeyen sözcük “vekil olma durumu, asalet karşısı; birinin yerine iş görme yetkisi, naiplik” (TDK, 2011: 2477) anlamında soyut addır.

1. Addan “görev, statü” bildiren soyut ad yapar

a. “birinin yerine iş görme yetkisi, naiplik”

... *kişi ol kadar ‘ibâdeti yirine getüricek zâhirde islâm tamâm olmaz mu‘âmalâta ve vaşîlîğa **vekīllige** ve kâdîlîğa lâyıķ olur (Mİ, 2a/14)*

vefâ-dârlık, vefâ-dâr+lık biçiminde türeyen sözcük “vefalı olma” (Korkmaz, 1973: 444) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “vefalı olma durumu”

... *anuñ hâzretinde yüz suyu hâşıl olub bir mertebeye irem, **vefâ-dârlık** ve hâķşinâslık yirine getürmiş olam (MZ, 44a/7-8)*

velīlik, velī+lik biçiminde türeyen sözcük “ermiş olma durumu, ermişlik” (Üstünova, 2003: 614) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “statü” bildiren soyut ad yapar

a. “ermiş olma durumu, ermişlik”

... *zîrâ ittifâķ idüp dururlar ki **velīlik** mertebesi gönül dünyâ sevgüsinden şovumaķdur şovuduğı gibi mertebe-i vilâyet hâşıl oldı (Mİ, 32a/22)*

vezirlik, vezir+lik biçiminde türeyen sözcük “vezir olma durumu, vezaret” (TDK, 2011: 2483) anlamında soyut addır.

1. Addan “görev, statü” ifade eden soyut ad yapar

a. “vezir olma durumu, vezaret”

Zîrek pâzişâhlığı ve Zîrüy vezîrligi karar dutdı (MZ, 40b/1)

Andan gör, ol işde néce maşlaḥatısa anı ét; tā vezîr seni zebûn görmeye. Ve her kime vizâretlik véresin, vezîrligi aña tamâm temkîn eyleyüp ver ki işlerün baĝlu ḳalmaya (KN, 178/13)

vizâretlik, vizâret+lik biçiminde türeyen sözcük “vezirlik” (Doĝan, 2011: 476) anlamına gelmektedir.

a. Addan “görev, statü” bildiren soyut ad yapar

1. “vezirlik”

Andan gör, ol işde néce maşlaḥat-ısa anı ét; tā vezîr seni zebûn görmeye. Ve her kime vizâretlik véresin, vezîrligi aña tamâm temkîn eyleyüp vér ki işlerüñ baĝlu ḳalmaya (KN, 178/13)

yadlık, yad+lık biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “yabancılık, bigânelik, ayrı gayrılık” (TDK, 26 Şubat 2016) anlamında kaydedilmiş soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “yabancılık”

Fâriĝ ol yadlık dehşetin gönünden gider (MZ, 51b/14)

Ma‘rifet oldur ki añlamaḳdur, bir nesneyi yadlıktan bilişe getüresin (KN, 206/4)

yaĝlık, Gülensoy sözcüğün *yaĝ+lık* biçiminde etimolojisini yaparak “büyük mendil, çevre” anlamına geldiğini söylemiş ve DS’deki varyantlarını belirtmiştir (2007: 1030). TaS.’de “mendil, peşkir, bez parçası”; DS.’de çeşitli varyantlarda sözcük “mendil; başörtüsü; havlu, peşkir; tencere tutacağı, tutak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 24 Şubat 2016).

1. Addan nesne adı yapar

a. “mendil, peşkir, bez parçası”

anuñ mislini görmemiş oladı

aña vérdi bir yaĝlıĝa toladı (SNB, 260/2)

ol nübüvvet yağılığını âfitâb

şundi aldı eline (ol) bâ-şitâb (KY, 38b/1524)

yağılık, yağ+lık biçiminde türeyen sözcük “düşmanlık” anlamında soyut addır (Clauson, 1972: 903; Taş, 2009: 62). TaS.’de “yağılık (yağuluk): düşmanlık” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 29 Şubat 2016).

1. Addan sıfat yapar

a. “düşman olan”

*... eger **yağılık kâfir** iline girse amân dilemedin şulh itmedin bir yazıda ya bir kâfir şehrinde on biş gün durmağa niyyet itse muķīm olmaz (Mİ, 18b/23)*

yalancılık ~ **yalancılığ**, yalancı+lık biçiminde türeyen sözcük “yalancı olma durumu, yalan söyleme huyu; yalan söz” (Gülensoy, 2007. 1042) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “yalancı olma durumu”

***yalancılığ** u buhl u kulmâşlık*

temerrüdlük ü ‘ucb u yavaşlık (SNB, 375/14)

b. “yalan söz”

*kimüñ ki **yalancılık** ola işi*

dağı gerçegine inanmaz kişi (SNB, 20/5)

yalıncaklık, yalıncaç+lık biçiminde türeyen sözcük “çıplaklık, giyeceksiz kalma” (Korkmaz, 1973: 447) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “çıplaklık, giyeceksiz kalma durumu”

*... çün tonuñ bitün ola **yalıncaklık** guşşasın yime (MZ, 18b/5)*

... *bilgil kim bunuñ gibi tevekkül tañrı dostlarınıuñdur kim bunlaruñ i'tikâdları bir kişidür acılık **yalıncaqlık** bir dürlü dağı itmez (Mİ, 39b/21)*

b. “(met.) yoksulluk”

telâvüt degül olmaya ton ere

*kayırmaz **yalıncaqlığı** gevhere (SNB, 15/15)*

... *ğazâdan halâl yirden ne deñlü çok mâla mâlik olsalar tizcek üleşdürürlerdi bir gice kıyılarında kıomazlardı añsuzda gönümüze sevgüsi düşe diyü dâyim halk içinde **yalıncaqlık** zahmetin cekerlerdi nefslerin şımağ-ı cun (Mİ, 31b/29)*

yakınlık, yakın+lık biçiminde türeyen sözcük “yakın olma durumu (nearness, propinquity)” anlamında soyut addır (Clauson, 1972: 904-905). Gülensoy, “yakın olma durumu; duygusal bağ ve akrabalık ilişkisi” anlamını vermiş ve Anadolu Ağızlarında “cinsel ilişki; gönül ilişkisi” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 1037). DS.’de “yakınlık: [yahınluh] 1. cinsel ilişki; 2. gönül birleşmesi” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 23 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “yakın olma durumu”

*Ey oğul! Eger ittifaq düşüp pâdişâha hâşiyet olasın, ne kadar ki pâdişâh seni kendüye yakın kıla, aña gırre olma, **yakınlığı**ndan kaç ammâ kulluğundan kaçma; zirâa pâdişâh yakınlığından ıraklık kopar ve kullıktan **yakınlık** kopar (KN, 154/6-7)*

b. “(met.) cinsel ilişki”

*On birinci, elbetde karı ‘avrata ve şayruya **yakınlık** eylemeyeler ki müfâcâ ölümün getirür (EM, 59a/12)*

... *bundan şoñra orucu şımayan nesneleri bildürelüm bilgil kim unudup yimek ya icmek ya **yakınlık** itmek orucu şımaz (Mİ, 25b/15)*

yanlışlık, yanlış+lık biçiminde türeyen sözcük “yanlış davranış, yanlış iş, bir gerçeğe uymama durumu, yanlış, hata” (Gülensoy, 2007: 1061) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “yanlış davranış, yanlış iş, hata”

yañlışlığı kendözüme ben yañılup étdüm

toğrusını déyici gelicek söze benven (SNB, 192/11)

yapıcılık, yapıcı+lık biçiminde türeyen sözcük “yapıcı olma durumu; yapıcının yaptığı iş” (TDK, 2011: 2526) anlamına gelmektedir.

1. Fâil adından “bir meslekle uğraşma/uğraş edinme” bildiren meslek adı yapar
  - a. “yapıcı olma durumu; yapıcının yaptığı iş”

Ammā pişe ki ‘ilme ta‘alluķ dutar, gūyendelik ve na‘l-bendlik ki at syrulıgın bile ve daħı yapıcılıķ-dur (KN, 125/3)

yaramazlık, yaramaz+lık biçiminde türeyen sözcüğe Gülensoy “1. yaramaz olma durumu veya yaramazca davranış; 2. (hık.) kötü, uygunsuz durum veya haber; 3. çapkınlık” anlamlarında yer vermiştir (2007: 1071). TaS.’de “fenalık, kötülük” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 23 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “kötülük”

Ve her kimüñ ki ‘aķl-ıla nefsi arasına ķarañulıķ ve yaramazlıķ hicāb ola ‘aķlı mededi nefse érişmeye (KN, 192/15)

Balgam yaşlığından ve mizāc yaramazlığından olur (EM, 46a/1)

... ma‘nisi bunı didiler kim bu baħıllıgın yaramazlıgın bildürmekde peygāMBER ‘aleyhi’s-selām buyurmuşdur kim (Mİ, 33a/13)

yaşlık, yaş+lık biçiminde türeyen sözcük “yaş olma durumu, ıslaklık” (TDK, 2011: 2548) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “yaş olma durumu, ıslaklık”

Duz, ıssıdır, kurudur, eti katı eyler ve balgāmı gevdeden arıdur ve galîz yaşlıkları giderür (EM, 16b/7)

yaşillık, yaşıl+lık biçiminde türeyen sözcük “yeşil olma durumu” (TDK, 2011: 2583) anlamında soyut addır. TaS.’de sözcük “yeşillik” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 23 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “yeşil olma durumu”

Nişānı oldur ki gözi qarası yaşıl-lığa ura, dāyim gözlerin açuğ duta (KN, 98/11)

Ve aña nār çiçeği yaprağı şuyın içüreler, sirkengübīn-i buzūriyile ammā eger yüzi rengi yaşillığa vurursa ma‘de za‘if olduğındandır (EM, 52b/8)

yatalık, yata(k)+lık biçiminde türeyen sözcük “barınılan yer, barınak” anlamına gelmektedir (Cin, 2012: 719). DS’de sözcük *yatak* ve *yatalak* sözcükleri ile eş anlamlı olarak “inmeli hasta; ateşli hastalık vb.” anlamlarda hastalık adı olarak kaydedilmiştir (TDK, 30 Ekim 2015).

1. Eylemden yer adı yapar
  - a. “barınılan yer, barınak”

ol arada bir qarıcuk var idi

ki yatalığı eski dīvār idi (SNB, 290/5)

yavuzlîh ~ yavuzluk, yavuz+lık+/lîh biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “1. fenalık; 2. huysuzluk, azgınlık; 3. sertlik, keskinlik, haşinlik” (TDK, 24 Şubat 2016) anlamında kaydedilmiştir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “kötülük, fenalık”

ki bir laḥza işinde tutmaz karar

geh eylük gāhī yavuzluḡ karar (SNB, 178/1)

ḡatı yavuzluḡ şanur uşbu baña

korḡutḡil bunı cytdüm ben saña (YZ, 37/550)

Ve pâdişāhuña eylükden artuḡ nesne göstürme ki eylük artura. Ve eger yavuzluḡ ögresdesin saña daḡı yavuzluḡ éde (KN, 154/11-12)

b. “düşmanlık”

siz benümile yavuzluḡ itdiñüz

ḡuyuya bıraḡu beni gitdiñüz (KY, 41b/1637)

yazıcılık, yazıcı+lık biçiminde türeyen sözcük “kâtibin işi ve görevi” (Doğan, 2011: 480) anlamına gelmektedir. TaS.’de sözcük “kâtiplik” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 25 Mart 2016).

1. Fâil adından “görev, statü” bildiren soyut ad yapar

a. “kâtibin işi ve görevi, kâtiplik”

Ve eger pâdişāha yazıcı olasin, gerekdür ki yazıcılık şartın yerine getüresin ve bilesin (KN, 160/15)

yegânelik, yegâne+lik biçiminde türeyen sözcük “eşsizlik, teklik” (Doğan, 2011: 480) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “tek/bir olma durumu, eşsizlik”

Bilgil kim tamām dervişlik oldur ki dāyim mücerred ola ki tecrid ve yegânelik ‘ayn-ı taşavvufdur (KN, 200/3)

yesirlik, yesir+lik biçiminde türeyen sözcük “esaret, esirlik” (Doğan, 2011: 482) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “esir olma durumu, esirlik”

Ve demişlerdür ki hâcetmendlik ikinci yesirlikdür. Ve yesirlere rahmet gerekdür (KN, 122/10)

yeynilik, yeyni+lik biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “hafiflik, hiffet” anlamında kaydedilmiştir. DS’de sözcük “hoppalık” ve “hastanın, üzüntülünün acısını azaltmak için söylenen söz, davranış (kuran okuma, kurşun dökme vb.)” anlamlarında yer almaktadır (TDK, 25 Mart 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “hafif olma durumu”

Bilgil ki dükeli dirlik cân-ıla ten-ile birdür. Tende cānuñ üç hâşıyyeti vardur: Biri dirlik ve biri yeynilik ve biri hârekât. Ve tenüñ dağı üç hâşıyyeti vardur: Biri ölmek ve biri sükûn ve biri ağırlık (KN, 73/5)

- b. “hafiflik, hiffet”

Her iş ki işleyesin ve [her] söz ki söyleyesin, ağırlık ve artıklık-ıla yénileseñ yig ola yeynilik ile ögülince (KN, 40/2)

yıllık, yıl+lık biçiminde türeyen sözcük “yapımından veya doğumundan başlayarak üzerinden herhangi bir yıl geçmek; bir yıl için, senelik; yılda bir yapılan; yılda bir verilen ücret; yılda bir çıkan ve o yılın olgularını anlatan kitap; bülten, sergi gibi eser, salnâme” anlamlarına gelmektedir (Gülensoy, 2007: 1142). DS’de sözcük “yıllık ücret” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 24 Şubat 2016).

1. Addan “süreç” bildiren sıfat yapar
  - a. “...yıl için”

her zahîreden olırsardur tamām

qoyasın bir **yıllık** anbārda müdām (KY, 25b/985)

‘alī eydür virüñ üç **yıllık** harāç

mīne hatunla bile taht u tāt (GZ, 282b/2644)

- b. “yapımından veya doğumundan başlayarak üzerinden herhangi bir yıl geçmek”

bu şehriñ çevre yanı yazılardur

yapısı nice **yıllık** yapılarıdur (KEMŞ-2b/23)

uyanıklık degül yolda gāfillik

uzatma ko sağincı bunca yıllık (RN-13b/120)

Olmaya ki anlaruñ sařavātı seyli bizüm üstümüze aqub biñ yıllık bünyāzumuz yıqavuz (MZ, 45b/11)

... kişi qamu ‘ömrin allāh ta‘ālā qulluğına şarf iderse bir gün sağılığı şükriñ yirine getürmeye nitekim bir velī kırk yıllık ‘ibādeti sevābın virdi bir dişi ağırsın gidermek-icün soñra ol dişi ağırsın gideren ben firişteyem didi sevābın girü virdi eyitdi bilgil kim kırk yıllık ‘ibādete bir dişüñ sağılığı şükriñ yirine getürmez (Mİ, 38a/27-28)

yırtıcılık, yırtıcı+lık biçiminde türeyen sözcük “yırtıcı olma durumu” (TDK, 2011: 2595) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

- b. “yırtıcı olma durumu”

Likin bu şöyle ola ki sen hūyuñ terk idesin yavuz hırş u sümdükliğı ve **yırtıcılığı** ve cānavar azarlamayı qoyasın (MZ, 30b/5)

yigitlik ~ **yigitlük** ~ **igitlik**, (y)igit+lik biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, “gençlik çağı” anlamında soyut ad olarak değerlendirmiş ve Osm.’da “gençlik (youth), günümüzde ise “kahramanlık (heroism), cesaret (courage)” anlamında

kullanıldığını söylemiştir (1972: 912). TaS.'de sözcük “gençlik” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 25 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “dönem, çağ” bildiren ad yapar
  - a. “gençlik”

*çü ‘ışk u **yigitlik** ü süci ola*

bir arada biñ dürlü kıpar belā (SNB, 79/13)

***yigitlik** vére aña görklü ola*

gözleri görmez-iken görür ola (YZ, 61/905)

*... ol nesne kim anı bulmağa yaramaz **yigitlik**dür (MZ, 25b/5)*

*Rüzigāruñdan naşīb **yigitlüğü**ñde al ki kıcalıkda almazsın (KN, 47/3)*

*Ve dervîş gerek kim **igitlik**de rencin alçuna, gence şarf éde ve pirlıkde ferāğat ihtiyar kıla (KN, 204/7)*

yiglik, yig+lik biçiminde türeyen sözcük “iyilik, daha üstün sayılma” (Korkmaz, 1973: 450) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “iyilik, daha üstün sayılma”

*Kor kıram kim bu mekr ve hîle birle kim **yiglik** ve artu kılık isteriz ve dağı şermsārılığa uğrayasız (MZ, 22b/3)*

*Eger eyle olmaya, ol feth issi pādişāh ol fethden hiç fahr olmayadı. Ve ululuğı ve **yigliği** bilinmeyedi (KN, 115/9)*

*... bizüm peygāberümüz kim muḥammedür ‘aleyhi’s-selām **yigliği** girü kıalan peygāberler üzerine ol yüz şfatlaruñ kıamusın gendüzinden giderüp ol eyü hulkılaruñ kıamusın kıazandığından ötürü-y-idi (Mİ, 28b/35)*

yigreklik, yigrek+lik biçiminde türeyen sözcük “üstünlük” (Doğan, 2011: 483) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “üstün olma durumu, üstünlük”

*Hâk te‘âlâ âdemi cemî‘ maḥlûkâtdan yigrek yarattı. Âdemüñ **yigrekligi** ḡalan canavarlardan on nesne-y-iledür (KN, 23/5)*

yiyniceklik, yiynicek+lik biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “ağır başlılığa uymayan davranış, hafiflik, hoppalık, hafifmeşreplik” (TDK, 26 Şubat 2016) anlamında kaydedilmiş soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “ağır başlılığa uymayan davranış, hafiflik, hoppalık, hafifmeşreplik”

*Pāz işâh olan kişiye bu nesnelere ḡatı ‘aybdur hem **yiyniceklik**dür (MZ, 32a/3)*

yoğunluḡ, yoğun+luḡ biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “kalınlık; şiddet, sertlik, unf; irilik” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 25 Mart 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “kalın olma durumu, kalınlık”

*Ol ḡul ki ma‘îşet-iḡün alasin ‘alâmeti oldur ki her nesnesi mu‘tedil ola: uzunluḡı ḡısalıḡı aruḡluḡı semizliḡı aḡı ḡızılı **yoğunluḡı** inceliḡı saḡı derisi yufḡalıḡı (KN, 88/5)*

yufḡalık, yufḡa+hık biçiminde türeyen sözcük “ince olma, incelik, kalın olmama” (Doḡan, 2011: 485) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “ince olma, incelik, kalın olmama”

*Ol ḡul ki ma‘îşet-iḡün alasin ‘alâmeti oldur ki her nesnesi mu‘tedil ola: uzunluḡı ḡısalıḡı aruḡluḡı semizliḡı aḡı ḡızılı yoğunluḡı inceliḡı saḡı derisi **yufḡalıḡı** (KN, 88/5)*

yoqlık ~ **yoqlık**, yoq+lık/+lık biçiminde türeyen sözcük “yok olma, bulunmama durumu, adem; (mec.) fakirlik” (Gülensoy, 2007: 1154) anlamında soyut addır. DS’de de sözcük “yoksulluk” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 23 Şubat 2016).

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “yok olma, bulunmama durumu, adem”

*Çün bizümle anlaruñ arasında cinsiyyet ve ülfet **yoqlıgı**n bilürler (MZ, 43b/8)*

*... bögrek ve ma‘de ve bağarsuq gibi bunlaruñ za‘ifligından taqşır hâşıl olur, ya dağı bedende yel **yoqlıgı**ndan olur (EM, 63b/15)*

*... haq ta‘âlâ kıyında anuñ hiç mertebesi olmaz varlığı **yoqlıgı** berâber olur (Mİ, 31b/39)*

b. “hiçlik, değersizlik”

*... bu yaratduğı ‘acâyib nesnelerde haq ta‘alanuñ ululuğın añlayup gendünüñ **yoqlıgı**n horluğın bilüp dâyim anuñ gibi ulu pâdişâhuñ kullıgında olmaq gerek (Mİ, 29b/28)*

yoğsullık ~ **yoğsullık**, yoğsul+lık/+lık biçiminde türeyen sözcük “yoksul olma durumu, yoksuzluk, sefillik, sefalet, fakirlik” (TDK, 2011: 2601) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “yoksul olma durumu, fakirlik”

*... hakîmlerüñ fâydalı sözinde gördüm **yoğsullık** yigitleri koca eyler (MZ, 43a/3)*

*Hem şükr şevâbın bula hem yoğsul toyurduğı şevâbı bula. Ve yoğsul **yoğsulluğa** şabr eyleye, şabr şevâbın bula (KN, 19/4)*

*... bir bölügi dağı nesnesi olmayanlardur bir bölügi **yoğsullıgı**ndan ötürü gazâdan kalmış yâ hacdan kalmış kişilerdür peygâMBER aşı yoğsullarına dağı vireler zirâ bu*

üc bölüğe virdükleri **yoksullık**larından ötürüdür ammā her birinüñ **yoksullığı** bir dürlüdür (Mİ, 24a/3-4)

yumşalık ~ **yumşaklık**, yumşak+lık biçiminde türeyen sözcük “yumuşak olma durumu” anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “yumuşak olma durumu”

*T̄zligi tündligi ‘âdet édinmegil ve hikmetden h̄ali olmağil. Şöyle yumşak ve daflu olma ki **yumşaklığı**ndan yéyeler (KN, 31/7)*

*Ve suyu savuqlığı-la toprağa ulaşırdı ve **yumşaklığı**-la yéle ulaşırdı (KN, 191/2)*

yücelik, yüce+lik biçiminde türeyen sözcük “yüce olma durumu, ulviyet” (TDK, 2011: 2621) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “yüce olma durumu, ulviyet”

*Eger merhamet bābından husrev luḫ eyleyüb ‘aḫamet uyanın çeküb ṭurursa yā **yücelik** ṭamından bir ayak aḫağa inerse bir suālüm vardur kim ol fāyideden h̄ālī olmaya (MZ, 52b/3)*

*Heyülā ḫod aḫl-ı ‘anāşırđur. Eyle olsa biribirine bağlandı hikmet ile. Heyülā nefis ile bağlandı **yücelik** sebebi-y-ile (KN, 191/8)*

*... meşelā göge baḫa gögüñ ululıgın ve **yüceligin** fikr ide (Mİ, 29b/23)*

yükseklik, yüksek+lik biçiminde türeyen sözcük “yüksek olma durumu; bir şekil, cismin veya nesnenin tabanı ile tepesi arasındaki mesâfe” (Ayverdi, 2010: 1369) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “ölçü-mesafe” bildiren soyut ad yapar

a. “yüksek olma durumu”

*... z̄ıra ṣaḫīḫ budur kim ay gözedecek yirüñ **yüksekliğine** alcaqlığına i ‘tibār itmeyeler (Mİ, 24b/11)*

b. “bir şekil, cismin veya nesnenin tabanı ile tepesi arasındaki mesâfe”

baķup gördi bir ķal‘a iñen yüce

ki yüksekliğin eydimezem niçe (SNB, 278/8)

... imām ebū ħanīfe eydür eger ol yirüñ yüksekliđi bir arşundan eksük-ise mekrüh degüldür (Mİ, 13b/27)

yüzcücilik, yüzcü+lik biçiminde türeyen sözcük “yüzme, yüzücülük” (Doğan, 2011: 486) anlamına gelmektedir.

1. Fâil adından “hüner, özellik” bildiren nitelik adı yapar

a. “yüzme”

İllā ol öğrenmedüği hüneri işleyimezse kimse anı bunuñ-ıçun işlemez; illā kendü.”
Eyittiler: “Şāhā! Ol ne hünerdür?” Eyitti: “Yüzcücilik.” Pes buyurdu, iki çābük yüzcüci getürdiler. Beni anlara ısmardı. Ve baña gerekmez-idi, yüzcücilik öğrettiler (KN, 105/8-9)

zāhidlik, zāhid+lik biçiminde türeyen sözcük “zahid olma durumu” (TDK, 29 Şubat 2016) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “statü” bildiren soyut ad yapar

a. “zahid olma durumu”

... bundan şoñra bilgil kim zāhidlik üç mertebedür biri oldur kim nefsinde dünyā sevgüsi ola ammā dünyāda durişmekde olmaya (Mİ, 37a/28)

za‘iflik, za‘if+lık biçiminde türeyen sözcük “zayıf olma durumu” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “zayıf olma durumu”

Mümkindür ki şavşancıl bizüm za‘ifliğumuza baķa kendü kırvetine şükr eyleyüb keremi ķanadın bize döşeye (MZ, 63b/7)

Egerçi düşmen dağı za‘if ise za‘ifliğine baķma, sen ihtiyātuñ ıla ol (KN, 175/2)

‘İlācı ishāl-i kadīm ki müzmin olmuş ola ve zora döndüre ve ma‘de zu‘iflūğna ve bevāsīre bu sufūf nāfī‘dür (EM, 51a/9)

... zīrā bir kişi kur‘ān oқusa kimse aғzın dutup oқuma dir yoқdur bes böyle dimek imān za‘iflūğındandır (Mİ, 7a/12)

zārılığ ~ **zārılık**, zārı+lık/+lığ biçiminde türeyen sözcük DS’de “yoksulluk, yoksunluk, güçsüzlük; dalkavukluk” (TDK, 24 Şubat 2016) anlamlarında kaydedilmiş soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “çaresizlik, güçsüzlük, dövünüp ağlama”

çabaladı étdi öküş zārılığ

cānından hem olmuşdı bizārılığ (SNB, 291/13)

yil züleyhā zārılığın götürür

emrile yūsuf қatına yitürür (KY, 50a/1985)

şag қalanı bir yire cem‘ oldılar

ağlaşuban zārılıklar kıldılar (GZ, 241a/1435)

Çün kādı bu zārılığı gördi; esirgedi. Ve bildi ki gerçektürür (KN, 130/13)

... du‘ā iderken gönlin haқ ta‘ālā hazretine yönelde zārılığ ide aғlaya yāhūd aғlamışına du‘ānuñ şartları ondur (Mİ, 21a/30)

zebūnlık, zebūn+lık biçiminde türeyen sözcük “zebun olma durumu” (TDK, 2011: 2648) anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar

a. “zebūn olma durumu”

... erenler hamıyyet kuşağın cānları biline baғlayub nāmūs saқlayub ölüme rāzī olalar ve düşmenden girü қalub zebūnlık adın қabūl itmeyeler (MZ, 50b/5)

z̄ireklik, z̄irek+lik biçiminde türeyen sözcük “açıkgözlü/akıllı olma durumu” anlamında soyut addır.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “açıkgözlü/akıllı olma durumu”

... *ol nesne kim anı öğrenmege yaramaz z̄ireklikdür (MZ, 25b/7)*

ziştlık, zişt+lik biçiminde türeyen sözcük “çirkinlik” (Doğan, 2011: 488) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “durum, hâl, özellik” bildiren soyut ad yapar
  - a. “çirkin olma durumu, çirkinlik”

Her çend ki azdur; ammā ziştlık étmedüm ki halvā şūfīlere lāyıkdur (KN, 205/7)

2.2.28. [+sı]

İşlek olmayan bir ektir. ET.’de {+sI-} addan eylem ve {-ğ} eylemden ad türetim ekinin kaynaşması ile oluşmuş {+sIg} biçiminde görülen ve “benzer, gibi” anlamı veren birleşik bir ektir (Gabain, 2007: 48). Bilgen, {+sığ} ve {+sık} biçiminde iki ayrı biçimde ele aldığı eklerden ilkinin benzerlik adı ikincisinin ise benzerlik sıfatı türettiğini ifade etmiştir (1989: 31). Bu ekin Erdal, ad ve zarf olarak da kullanılan benzerlik ifade eden sıfatlar türettiğini ve ayrıca “itibârî” şeyleri de karşılayan ifadeler oluşturduğunu söylemiştir. Araştırmacı, *adınsıg*, *ön̄isig* gibi bir iki tane sözlük birim (lexeme) oluşturduğunu belirtmiştir (1991: 70-73). Eraslan da benzerlik ifadeli sözcükler türeten birleşik bir ek olduğunu aktarmıştır (2012: 101). Banguoğlu, *ayruḥsı*, *tañsuḥ* gibi sözcükleri örnek vererek ekin addan ad türetim eki {+sIg}’ın kalıntısı olabileceğini söylemiştir (1938: 102). Kormaz da ekin addan eylem yapan {+sI-} ile eylemden ad yapan {-g} ekinin kaynaşması ile {+sıg} > {+sI} biçiminde oluştuğunu ve addan benzelik, yakınlık, andırma gösteren adlar türettiğini ifade etmiştir (2014: 139-140).

Gülsevin, ekin {+ÇA} ekinin bazı sınıflara eklenerek zarflaştırmasına yakın bir işlev gösterdiğini söylemiştir (1997: 119).

2.2.28.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

ayruhsı ~ **ayruksı**, ayruksı+ı biçiminde türeyen sözcüğü Tietze, “bambaşka, apayrı” anlamında aktararak sözcükteki eki ada eklenen benzerlik sıfatı eki olarak değerlendirmiştir (2002: 243-244). TaS.’de sözcük “ayrıksı (ayruhsı, ayruksı): başka, başka türlü, farklı”; DS’de ise “ayrıksı [ayrıhsı, ayrıksa, ayrıksağa, ayrıksağı -1, ayruhsu, ayruksağı]: başka, bambaşka, ayrı, apayrı, kimseye benzemiyen, hiçbir şeye benzemiyen, acayip” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 6 Aralık 2015). SNB’da sözcük *ayruhsı kıl-* “değiştirmek”, *ayruhsı ol-* “değişmek” KN’de *ayruksı ét-* “değiştirmek” biçiminde birleşik eylem olarak da kullanılmıştır.

1. Nitelik adından nitelik adı yapar

a. “bambaşka”

*gördi yūsuf hikmeti **ayruksı**dur*

kendünün tonında yidi ben durur (KY, 16a/603)

*Ve her bir cinsün tabi’atı, gevheri **ayruksı**dur (KN, 90/3)*

2. Nitelik adından sıfat yapar

a. “bambaşka”

birisi dedi hocca nolur yemiş

*bize uğramışdur bir **ayruhsı** iş (SNB, 197/7)*

buşu işi hemân küfr ü dālāldür

*ne’üzü bi’llah ol **ayruksı** hāldür (RN, 20b/196)*

b. “seçkin” (Boz, 2012: 262)

*söz **ayruksı** gerek sulṭān katında*

kim aña lāyık oldur hıdmetinde (RN, 24b/239)

3. Nitelik adından zarf yapar

a. “bir” sözcüğüyle birlikte “farklı şekilde, başka türlü”

... ammā sözlerinden ve mezhebelerinden bu nesne lāzım geldi şāyed bunlar bir ayruksı te vīl iderler sözlerinden bu nesne lāzım gelmeye (Mİ, 5a/3)

2.2.29. {+sUk}

İşlek olmayan bir ektir. Gabain ekin {+su-} addan eylem ve {-k} eylemden ad türetim eklerinin kaynaşması sonucu meydana geldiğini ve {+suş} eki ile karşılaştırılması gerektiğini söylemiştir (2007: 45). Erdal, {+sOk} biçiminde verdiği ekin ayrı bir ek olarak düşünülmesi gerektiğini söyleyerek şu çerçevede ele almıştır: “1. *tañsok*’ta bulunur, 2. *sıñarsok* ve *bagarsok* anatomik terimlerde, 3. {-gAy}, {-Ar} filimsilerine eklenir.” (1991: 157-158). Eraslan, eki addan ad ve sıfat türetim işlevinde bulunduğunu söylemiştir (2012: 102).

Korkmaz, ekin +sI-k / +sU-k biçiminde meydana gelmiş olabileceği gibi addan benzerlik sıfatı yapan {+sI} ve {+k} (< ok) pekiştirme eki kaynaşması ile de meydana gelmiş birleşik bir ek olabileceğini ileri sürmüştür. Araştırmacı eki ölü bir ek olarak değerlendirerek ad ve sıfat olan birkaç kelimedede tanıklandığını söylemiştir (Korkmaz, 2014: 140).

2.2.29.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

bağarsuḡ ~ bağarsuk ~ bağarsuḡ, bağır+suḡ biçiminde türeyen sözcük anatomik bir terim olarak “iç organlar (entrails)” anlamına gelmektedir (Clouston, 1972: 320; Erdal, 1991: 157). Bilgen, Tietze ve Gülensoy’da sözcük “(ince ve kalın) bağırsak” anlamında kaydedilmiştir (1989: 31; 2002: 260; 2007: 103). TaS.’de sözcük *bağarsık*, *bağarsuk*, *bağarsak*, *bağırsuk*, *bağursuk* varyantlarında ve DS’de

de çok sayıda varyantda “bağırsak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 7 Aralık 2015). EM’de *bağır* sözcüğü ... ve *andan içecek bağarsuğda ve bağırda olan kırdı kırar* (18a/10) cümlesinde tanıklanmaktadır (Canpolat ve Önler, 2007: 32).

1. Addan organ adı yapar
  - a. “bağırsak”

bağarsuğlarum atlar ayağına

süñüler ucın yüregüm yağına (SNB, 182/2)

Dağı bir sâ’atda ol süfl[i] ki qalmışdur, bağarsuğlara béribir (KN, 53/11)

Ve qarında kırt varısa kırar çıkarur ve bağarsuğları arıdur (EM, 11a/5)

- b. “karaciğer”

Gil-i bemuhre, şovukdur, kırudur, bağarsuğda ve öykende olan başları oñuldur (EM, 33a/9)

diñsük “dik, kambur olmayan” sözcüğünün Doğan KN dışında tarihi metinlerde tanıklanmadığını belirtmiş ve sözcüğün tabanının DLT ve Kısasu’l-Enbiyâ’da *tiñ* ‘dik, sağlıklı’ anlamlarında tanıklandığını söylemiştir (Doğan, 2011: 88).

1. Nitelik adından nitelik adı yapar

- a. “dik, kambur olmayan”

Ve tabbâhlığa yarar kul ‘alâmeti oldur ki: Yüzi teni arı ola. Eli, ayağı gird, ince. Kıoyun gözli ki göñlüñe yağındur, boyı tamâm diñsük, saçı meygün sarıkuğ. Bunuñ gibi kul tabbâhlığa yarar (KN, 90/1)

tañsuğ ~ **tañsuğ**, tañ+suğ/+suğ biçiminde türeyen sözcük “şaşılacak, garip (wonderful, marvellous, precious, rare)” anlamında (Erdal, 1991: 157) somut nesnelere işaret eden bir ad/sıfattır (Clauson, 1972: 525-526). DLT’de sözcük “şaşırtıcı ve hoş gelen herhangi bir şey” anlamında tanıklanmıştır (Bilgen, 1989: 31; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 504). Gülensoy sözcüğü “insan aklının alamayacağı,

şaşırtıcı, olağanüstü olay, mucize” anlamında aktarmıştır (2007: 857-858). TaS.’de sözcük “dañsuk (tañsuk, tañsık, tañsak, dañsık, dañsuh): acayip, tuhaf, şaşılacak; garip, acip şey”; DS’de ise “tansık: değerli” biçiminde kaydedilmiştir (TDK, 7 Aralık 2015).

1. Addan nitelik adı yapar

a. “garip, acip şey”

dilemiş geze ére tañsuğlara

yéye içe érişe ol çoğlara (SNB, 68/4)

2. Addan sıfat yapar

a. “şaşılacak, garip”

düşüp ögleri gitdi yatdılar

çok ağladılar tuñsuğ iş étdiler (SNB, 320/6)

b. “müthiş, fevkalade”

bunun bigi tuñsuk ‘aceb dāstān

işitmemiş ola kişi hıç zamān (SNB, 354/13)

2.2.30. [+sul]

İşlek olmayan bir ektir. Sadece bir sözcükte tesbit edilmiştir.

2.2.30.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

yoğsul ~ **yoğsul**, yok+sul biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “geçinmekte sıkıntı çeken (kimse), fakir; (mec.) istenilen nitelikte ve özellikte olmayan, yetersiz” anlamına geldiğini belirterek *yo-k+su-l* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 1154-1155). TaS.’de sözcük “yoğsul (yoğsul): fakir, yoksul”;

DS’de “yoğsul: [->yoklu] yoksul; yohsul [->yoklu] yoksul” biçiminde kaydedilmiştir (TDK, 15 Aralık 2015). MZ’de *yoğsulluğ*, KN’de *yoğsulluğ/yoğsulluğ*, Mİ’de *yoğsulluğ/yoğsulluğ* sözcüğünde taban olarak da kullanılmıştır.

1. Addan nitelik adı yapar

a. “fakir (kimse)”

delim pādişāhlar aña kul idi

du ‘ācısı her bay u yoğsul idi (SNB, 27/4)

rahmet eyle bunlara buğday ile

kış şeā‘at yoğsula hem bay ile (KY, 41a/1620)

gizler-idi véür-idi yoğsula

yédürürdi yoğluya hem varlıya (YZ, 78/1165)

dögüندی oğları hem şındı yaylar

ayağda kaldı yoğsul u baylar (GZ, 260b/1995)

erüñ baylığı mālile degüldür

niçe mälluya yoğsul diyü gül dur (RN-37a/373)

Pes Behrām anbarlar açdı yoğsullara tahyil üleşdüirdi ve baylara şatdı (MZ, 3b/13)

İki oğlancuk –biri bay oğlu, biri yoğsul oğlu- bir yerde otururlar-ıdı (KN, 210/4)

ammā bilgil kim zekāti bir ayruğ şehr yoğsullarına virmek mekrühdür meger kim ol yoğsul hışm ola (Mİ, 22b/14)

2. Addan sıfat yapar

a. “fakir”

... bir yoğsul kişide alımı olsa (Mİ, 22b/28)

3. Addan zarf yapar

a. “fakir”

eytdi dūn gūn ʔapar-ıdum ben seni

ʔulaz yoʔsul aʕ koyduñ āʔir beni (YZ, 60/886)

2.2.31. [+şın]

İşlek olmayan bir ektir. Sadece *şaruşın* sözcüğünde tanıklanmıştır. Renk adından tabanın bildirdiği renge “mail, yakın” anlamında o rengin tonuna işaret eden renk adı türetmiştir. Söz konusu ek tabanın bildirdiği rengin çokluğuna işaret etmektedir.

2.2.31.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

şaruşın, şaru+şın biçiminde türeyen sözcük “sarı saçlı ve ak tenli kimse” anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği renge “mail, yakın” anlamında o rengin tonuna işaret eden renk adı yapar

a. “sarı renkli”

ʔudretile şaruşın⁷⁴ oldı ʔara

ʔara yağız saru oldı iy yarā (KY, 22b/859)

2.2.32. [+tuʔ]

İşlek olmayan bir ektir. Erdal, soyut anlam ifade eden *çöptik* ve *yalıntık* sözcükleri ile *koltuk/koltuk* sözcüğünden hareketle {+tlk} addan ad türetim ekinin varsayılabileceğini söylemiştir (1991: 44). Söz konusu ek taradığımız metinlerde sadece *koltuk* sözcüğünde tanıklanmıştır.

⁷⁴ Karahan, sözcüğün Üniversite nüshasında *sarusın*, Gülçin Kocaengin nüshasında *saruşın* biçiminde olduğunu belirterek nüsha farkını göstermiştir. Bk (Karahan, 1994: 218 nolu dipnot).

2.2.32.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

ḳoltuḳ ~ **ḳoltuḳ**, ḳol+tuḳ/+tuḳ biçiminde türeyen sözcük “omuz başının altında, kolun gövde ile birleştiği yer (armpit)” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 619; Erdal, 1991: 44; Gülensoy, 2007: 535). Kaçalın, çözüm bekleyen bir sözcük olduğunu belirterek sözcüğün yapısına benzeyen *ḳaltuḳ*, *ḳumtuḳ* vb. sözcükleri sıralamış ve söz konusu sözcük için *ḳol altılıḳ* > *ḳoltuḳ* gelişiminin bir çözüm olup olamayacağını sorgulamıştır (2006: 207).

1. Addan (vücutta bir bölüm) yer adı yapar

a. “omuz başının altında, kolun gövde ile birleştiği yer”

ḳoltuḡıyla tutdı muḥkem şāh anı

bekledi ol ḥamleden allāh anı (GZ, 221b/830)

... Çün irte oldı. Atına bindi. Çetüḡi ḳoltuḡına aldı av yirine vardı (...) Çetük it görđi.

Ḳorkusundan diledi ki girü issinüñ ḳoltuḡına gire (MZ, 46b/1-2)

Eger ḳoltuḳ kılını çekeler ve durrāc yaḡını ḳoltuḡa süreler ki ayruḳ ḳıl bitmeye (EM, 3b/1-2)

... bilgil kim her kim iḥrām baḡlamak dilese bıyıḡın ve dırnaḡın kese ve ḳoltuḡın ve ḳasuḡın yülüye (Mİ, 26b/19)

2.2. ADDAN EYLEM TÜRETİM EKLERİ

2.3.1. {+A-}

ET.’de bulunan bir ektir (Gabain, 2007: 48). Araştırmacılar ekin genellikle addan geçişsiz eylem türettiğini belirtmiştir (Ş. Tekin, 1992: 81; T. Tekin, 2003: 85;

Eraslan, 2012: 113⁷⁵). Bilgen ise ekin hem geçişli hem de geçişsiz eylemler türettiğini söylemiştir (1989: 81). Erdal, ekin sadece bir ya da iki heceli ünsüzle biten köklere eklendiğini ifade etmiştir. Araştırmacı, ekin eklenmesiyle oluşan tabanların hiçbirinin *mayaka-*, *mayakan-* dışında üç heceli olmadığını, bunun sebebinin ise iki heceli sözcüklerde ikinci hecenin dar ünlülü olması dolayısıyla oluşan yeni tabanda söz konusu dar ünlünün düşmesi olduğunu söylemiştir (1991: 428).

EAT ile ilgili çalışmalarda da ekin adlara eklenerek hem geçişli hem de geçişsiz eylemler türettiği vurgulanmıştır (Gülsevin, 1997: 119-120; Şahin, 2009: 78). Banguoğlu, söz konusu ekle oluşmuş türevlerin kökün bildirdiği anlamdan farklılaşmış, çok sayıda işleve sahip olarak EAT'den önce oluştuğunu belirtmiş ve ekin tek başına yeni türevler oluşturmadığını söylemiştir. Araştırmacı, Osmanlıcada tanıkladığı Arapçadan ödünçleme olan *harc*'dan türemiş *harc+a-* eyleminin istisna olduğunu ifade etmiştir (1938: 133).

2.3.1.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

ağna- ~ **çağna-**⁷⁶ sözcüğünün Clauson muhtemelen *ağan* tabanından türeyerek “(hayvanlar için) sırt üstü yuvarlanmak” anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 87-88). Tietze (2002: 113) ve Gülensoy (2007: 57), benzer anlamda sözcüğe yer vererek etimolojisi hakkında yorum yapmamıştır. Taş, sözcüğü {+A-} türevleri içerisinde geçişsiz eylem olarak değerlendirmiş ve *ağın* “dilsiz, konuşamayan” sözcüğünden türeyerek “debelenmek, yerde yuvarlanmak, çevrilmek” anlamına geldiğini söylemiştir (2009: 84). TaS.’de sözcük “debelenmek, yatıp yuvarlanmak; bolluk içinde rahat yaşamak”; DS’de ise çeşitli varyantlarda “hayvanlar toprakta yatıp

⁷⁵ Gabain ve Eraslan {+A-},{+I-},{+U-} (2007: 48; 2012: 113) eklerini aynı başlık altında ele alırken Ş. Tekin {+A-} ve {+I-} (1992: 81-82), T. Tekin {+A-}, {+I-} ve {+U-} (2003: 85, 87, 88) biçiminde ayrı maddelerde ele almışlardır.

⁷⁶ *Çağna-* sözcüğünün Tietze, “ağnamak, yerde yuvarlanmak (hayvanlar için); kıvrınmak, çırpınmak, sarsılmak” anlamlarına geldiğini aktararak etimolojisi hakkında yorum yapmamış ve TaS.’deki “haykırmak, çığlık koparmak” anlamının neye dayandığının belirsiz olduğunu söylemiştir. Araştırmacıya göre *çağna-* ve *ağna-* sözcükleri arasında *evür-* ~ *çevür-* sözcüklerinde olduğu gibi bir denklik vardır (2002: 463).

yuvarlanmak; balık kendine has hareketler yapmak; sevinçten coşup oynamak; duvar, direk veya yük eğilmek, bel vermek, yana meyletmek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 10 Mart 2016).

1. Addan geçişsiz eylem yapar
  - a. “(hayvan) debelenmek, yatıp yuvarlanmak”

yére düşdi vü toprağa aġnadı

topalan ıtutar bigi çok çaġnadı (SNB, 164/10)

ata-, **at/ad+a-** biçiminde türeyen sözcük temel olarak “birine ismiyle seslenmek” anlamında iken anlamı genişlemiş ve “birini bir makama görevlendirmek/tayin etmek; nişanlamak; vakfemek; bir şeye söz vermek” anlamlarını kazanmıştır (Clauson, 1972: 42). Gülensoy, “tayin etmek” anlamında sözcüğe yer vermiştir (2007: 87). TaS.’de “adamak (I), (adımak): ad vermek, tesmiye etmek”; adamak (II): vaat etmek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 09 Nisan 2016). Clauson *adı-* varyantının yanlış transkribe edildiğini söylemiştir (1972: 42).

1. Addan geçişli eylem yapar
  - a. “tayin etmek”

... zîrâ ‘amel ĩmāndan cürf olucaġ kişi farz olan ‘ameli terk idicek ‘özrsüz ĩmāndan çıkar pes girü tedārük olmasa tamudan çıkmaz bu ulu korku degül midür āhırete atanup din kaydında olanlara (...) eger ayitseler kim yolda ġarāmî var ya bir ejdehā konmuşdur ve erenleri helāk ider diseler ol yola gidmez şāyed malum zāyi’ ola diyü (Mİ, 4b/34)

benze- ~ **bengze-**, beñiz+e- biçiminde türeyen sözcüğün Clauson “andırmak (to resemble)” anlamına geldiğini belirterek tabanla çok az anlamsal ilişkisinin olduğunu belirtmiştir (1972: 352). Erdal ve Bilgen *meñze-* biçiminde maddebaşı yapmıştır (1991: 418). Bilgen geçişsiz eylemler içerisinde ele almıştır (1989: 82). Tietze, “görünüşü aynı veya ona yakın olmak” anlamında sözcüğe yer vermiştir (2002: 315). Gülensoy da “benze- ‘benzemek’ < (beniz ‘yüz rengi’+e) beñze- <

*meng(i)z+e-” biçiminde gelişimini belirtmiştir (2007: 132). YZ’da *beñzi şarardı dün ü gün ağlayu // atası şorar aña n’olduñ déyü (23/331)* beytinde *beñiz* “yüz, çehre” anlamında tanıklanmaktadır (Demirci ve Korkmaz, 2008: 127). SNB, YZ, KY’da *beñzet*- SNB’da *beñzeş-*, *beñzer* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan geçişli eylem yapar

a. “andırmak”

bir oğlan ki beñzer yüzi bedr aya

iki kaşı dañı kurulmuş yaya (SNB, 28/13)

boyı serve beñzer incedür bili

cümle ‘alem ‘aşıkıdur şehr ili (KY, 9a/307)

dīvar yarıldı gérü çıkdı bir şūret

ya ‘kūba beñzer ol görünen şūret (YZ, 36/536)

resūl yılduz içinde aya beñzer

ya kullar arasında şaha beñzer (GZ, 201b/226)

yidi ırmağ aqar şehriñ ucına

hātādur beñzedürsem Rūm u Çine (KEMŞ-15b/306)

Bu senüñ dāsitanuñ dūrger ‘avreti dāsitanına beñzer (MZ, 59a/4)

Her kanğı yoğsul ki bay işin işleye, şol sayruya bengzer ki sağa öykünür (KN, 17/14)

baldırı kara; ki fārsice persiyāvşān dérler bir oldur, sular çevleginde biter, yaprağı kerefes yaprağına beñzer, mu‘tedildür (EM, 11a/7)

... nitekim mükāşifler te‘vīlin getürsin kim hīc ehl-i zāhir te‘vīline beñzemez (Mİ, 2a/5)

beze ~ **béze-** ~ **bize-**, Clauson sözcüğün, *bedze-* eyleminin kısaltılmış biçimi olduğunu belirterek “süslemek (to ornament, to adorn)” anlamına geldiğini

söylemiştir (1972: 390). Erdal ve Tietze de “süslemek” anlamında sözcüğe yer vermiştir (1991: 418; 2002: 329). Gülensoy “beze- ‘süslemek’ = OT. (KB) beze- < bezde- < bed(i)z+e-” biçiminde gelişimini vermiştir (2007: 137). TaS.’de sözcük “bezemek (bizemek): süslemek, tezyin etmek, donatmak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Şubat 2016). YZ, MZ, KN, Mİ’de *bizek/bezek*, *bizen-/bezen-*; SNB’da *bezen-*, *bezet-* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan geçişli eylem yapar

a. “süslemek”

bezer gökyüzün géce ılduz ile

münevver kıllur yéri gündüz ile (SNB, 5/4)

*emr kıldı şehrleri **bizedi***

yūsufuñ göñli cemāli tāzelendi (KY, 46a/1821)

*şöyle **bézedi** anı n’éden saña*

‘acebe kaldı gören batdı taña (YZ, 29/423)

*Biri hırş, biri şehvet; birinüñ kaşdı çok yimek ve çok içmek ve birinüñ ra’nālık,
kendüzin **bezemek** (MZ, 18a/8)*

*Yüzün, saçın dükelin **bezemek** için yarattı; zîrâ saç bezekdür (KN, 88/1)*

*... ne’üzü bil’llāh bu nesneyi gidermek ardınca olmak gerek göñli eyü şıfatlar-ıla
bezemek (Mİ, 2b/7)*

boşa-, boş+a biçiminde türeyen sözcük ET.’de *boşu-* “boş olmak (to become empty), salıvermek, serbest bırakmak (to free, liberate)” biçimindedir (Clauson, 1972: 377; Erdal, 1991: 477-478). Clauson, geçişli ve geçişsiz anlamlarda tüm çağdaş lehçelerde yaşadığını belirtmiştir (1972: 377). Tietze “şariat kanunlarına göre karısı ile olan evlilik haline son vermek” anlamında sözcüğe yer vermiştir (2002: 373). Gülensoy “boşa- ‘karısını ayırmak’ < *bōş+u- ‘boş olmak, boşalmak’” biçiminde değerlendirmiştir (2007: 162). DS’de “boşamak: yapıp bitirmek”

anlamında kaydedilmiştir (TDK, 20 Şubat 2016). SNB’da *boşan-*, KN’de *boşağan*, *boşan-*, *boşayıcı* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan geçişli eylem yapar

a. “serbest bırakmak”

yā kızumı yā ol kişiyi meger

düşürmüş ola vü boşandı gider (SNB, 168/6)

b. “şeriat kanunlarına göre karısı ile olan evlilik haline son vermek”

Eyitti: “Ben bunu eşidüp dururam. ‘Avrat boşağandır.’ Hem Hasan radiya’llāhuu ‘anh- eyle-y-idi. Dört ‘avratı var-ıdı. Bir kezden dördin dağı boşadı.(...) illā ben ‘avrat boşayıcıyam. Siz benden boş oluñ (KN, 110/4)

buña-, **buñ+a-** biçiminde türeyen sözcüğün Gülensoy, “akıl düzeni bozuk olmak” anlamına geldiğini belirterek “*mun* ‘hastalık, ayıp’+*a-*” biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 183). DS’de ise “*bunamak* (I): evlenme çağı geçmek (kız hak.); *bunamak* (III): kanına susamak; *bunamak* (IV): 1. ağız kokmak, 2. yiyecek kokmak, bozulmak; *bunamak* (V): olduğu yerde durmak” ve *bunmak* eylemine gönderimle “beğenmemek, azımsamak, küçümsemek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 19 Şubat 2016).

1. Addan geçişsiz eylem yapar

a. “akıl düzeni bozuk olmak”

şimdi beni buñamışdur diyesisiz

siz benüm sözüme inanmayasız (KY, 43b/1725)

Arapça   **Farsça**   **Türkçe**

الخرف   فرتوت   **buñamış** (EM, 70a)

deñe-, **deñ+e-** biçiminde türeyen sözcük “dikkatle bakmak, gözetmek, intizar etmek; tartmak” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 516; Erdal, 1991: 424; Tietze, 2002: 587; Gülensoy, 2007: 276; TaS/DS. 20 Şubat 2016).

1. Addan geçişli eylem yapar

a. “dikkatle bakmak, gözetmek, intizar etmek, tartmak”

deñeyelüm iş ne durur bilelüm

pes aña lāyık çāresin kılalum (SNB, 166/14)

dile- sözcüğünün Clauson, temel olarak “(bir şey için) çabalamak” anlamına geldiğini bu anlamdan da “arzulamak (to desire); sormak” anlamlarına geldiğini söylemiştir. Araştırmacı sözcüğün etimolojisi hakkında değerlendirme yapmayarak GB Az. Osm. Tkm.’de *dile*-biçiminde tüm anlamlarda yaşadığını ifade etmiştir (1972: 492). Tietze, “talep etmek, istemek” vb. anlamlara geldiğini belirterek etimolojisi hakkında bilgi vermemiştir (2002: 618). Gülensoy, “demek, söylemek > isteği ve dileği söylemek, dilemek” anlamına geldiğini ifade ederek **til+e-* / *tl+a-* / *tl+ä:-* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 284). TaS.’de *satun dilemek, hiçe dilemek, suç dilemek, suçun dilemek, tanıklık dilemek* maddebaşlarında genel olarak “istemek” anlamında kullanılmakla birlikte 14. yy.’a ait tek veriden “dilemek: dilenmek” anlamında kaydedilmiştir. DS’de ise “dilemek (I): 1. evlenmek için kızı ailesinden istemek, 2. aramak” anlamlarında yer almaktadır (TDK, 19 Şubat 2016). SNB, KY, YZ, RN, GZ, MZ, KN, Mİ’de *dilek*, KY’, KN’de *dilen-*, SNB’da *dilencü*; KN, EM’de *dileksüz*, Mİ’de *dileginsüz* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan geçişli eylem yapar

a. “istemek, talep etmek”

diledi ki tonunı pāre kıla

ne rāzı ki var āşikāre kıla (SNB, 82/9)

yūsuf eydür iy züleyhā sen dile

hācetüñ ne varısa gelsün dile (KY, 50b/2013)

vérdiler bitiyi aldı eline

imdi diler gide kendü iline(YZ, 16/113)

temām olsa işün yer gök senüñdür

ne kim dileriseñ dilek senüñdür (RN, 25a/243)

her biri şayar ğanimet ölmegi

hiç **dilemez** birisi sağ gelmegi (GZ, 21b/529)

Ammā sizden **dilerem** kim benüm vaşyyetüm saqlayasız ve bilesiz kim yigrek gül
göñül gülistānında açılır (MZ, 7b/1)

Çün p̄ir oldum; anlar anı ḡerü isterler, ben **dilemezem** (KN, 47/6)

İshaq bin Murād ašlahall’ahu šānehu, **diledi** ki bu éllerde bulunur ve dađı Türki
dilinde adı bilünür edviye-i müfredeyi cem’ édüp bu beyāz içinde sevāda getüre (EM
1b/7)

... pes **diledi** kim bu farz-ı ‘ayn olan ‘ilmde Türkçe bir muqaddime düze (Mİ, 1b/9)

b. “sormak”

biri ol ‘aşıklaruñ bir gün meger

dilediler muştafādan bir haber (KY, 3b/86)

c. “evlenmek için kızı ailesinden istemek”

şehriyārī bir kızum var bā-kemāl

görüñ anuñ hüsni(ni) (kim) bī-mişāl

nice sulţānlar **diledi** varmadı

göñli bir kimseye rāzı olmadı (KY, 9b/334)

oğlı yoğadı bir kıızı varıdı (...) Çün bu evşāf birle meşhūr oldı, çevreden pāzişāhlar
rağbet eyleyüp **dilediler** (MZ, 17a/5)

güce-, güç+e- biçiminde türeyen sözcüğün Clauson “baskı yapmak (to oppress), (birine) şiddet kullanmak (use violence towards (someone Acc.))” anlamına geldiğini belirtmiş ve 15. yy. Osm.’da da “zorlamak, (birisine) baskı yapmak” anlamında tanıklandığını aktarmıştır (1972: 695). TaS.’de Clauson’un da belirttiği üzere 15. yy.’a ait iki metinden “zorlamak, icbar etmek; güç duruma düşürmek, güçlük içinde bırakmak” anlamlarında kaydedilmiştir (6 Mart 2016). Tietze de

TaS.'deki anlamlarda sözcüğe yer vermiştir (2009: 198). Sözcük 14. yy. metni olan EM'de dönüşlü çatı eki almış *gücen-* “zorlanmak” yapısında taban olarak tanıklanmaktadır.

1. Addan geçişli eylem yapar

a. “zorlamak”

İkinci, şol ta'âm ki diş andan gücenür ma'de dañı anı siñürmekden 'âciz olur, anı ma'deye birağmayalar (EM, 59a/2)

ıldıra- sözcüğü ET.'deki *yaltrı-* “parlamak” sözcüğünden gelişmiştir (Clauson, 1972: 923-924; Tietze, 2009: 347). Clauson, sözcüğün etimolojisi hakkında yorum yapmamıştır (1972: 923-924). Erdal, sözcüğün “(mücevher, kılıç) parıdamak” anlamına geldiğini belirterek asıl biçiminin **yultrı-*-, *yaltrı-* ve tabanının da *yiltuz* olabileceğini belirtmiş ve böylelikle “yıldız gibi olma” temel anlamını taşıdığını söylemiştir (1991: 481-482). Tietze ise “ıldır ıldır/yıldır yıldır ‘pırl pırl’ + isimden fiil yapan +a- genişlemesi” biçiminde çözümlenmiştir (2009: 347). Gülensoy “parlamak” anlamına geldiğini belirtmiş ve eylem tabanından türediğini düşünerek “[y]a(/u/ı)-l+t(/d)ı(/u)r-a(/u/ı)-” biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 1138-1139). TaS.'de “yıldıramak (yaldıramak, yılduramak, ıldıramak): parıdamak, lemean etmek, ışıldamak, ziya saçmak”; DS'de “ıldıramak [ıldıramah, ıldırdımak]: ara sıra parlamak, 2. çok hafif ışık vermek; yıldıramak: parıdamak, ışıldamak, ışık oynamak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 20 Şubat 2016).

1. Addan geçişsiz eylem yapar

a. “parıdamak, ışıldamak”

Ve eger su saru ola, içinde güneş gibi nesne ola ki ıldırar ola (KN, 146/6)

kana-, kan+a biçiminde türeyen sözcüğü Clauson öncelikle “kan almak (hasta, hayvan vb.), (to bleed (patient, animal))” anlamında geçişli eylem olarak değerlendirmiş ve orta dönemde ise geçişsiz bir hâl aldığını söylemiştir (1972: 634). Erdal da aynı anlamda geçişli eylem olarak sözcüğe yer vermiştir (1991: 420). Gülensoy, ET.'de “kan almak” anlamına geldiğini belirterek OT.'den itibaren

“vücudun herhangi bir yerinden kan almak, kan gelmek, kan kaybetmek” anlamında olduğunu ifade etmiştir (2007: 457).

1. Addan geçişsiz eylem yapar

a. “vücudun herhangi bir yerinden kan almak, kan gelmek, kan kaybetmek”

*Elin burnına duttu. Ya'nî ki burnı **kanadı** çıktı (KN, 160/2)*

ķavla-, ķavl+a- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de sadece YZ'dan tanıklanarak “kavlamak (I): kovlamak; zemmetmek, gıybetetmek”; DS'de ise *kovalamak* maddebaşına gönderimle “söz götürüp getirmek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 18 Şubat 2018). YZ'da *kavlaş-* eyleminde de taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan geçişli eylem yapar

a. “çekiştirmek, ayıplamak, arkadan konuşmak” (Demirci ve Korkmaz, 2008: 354)

ol kişi kim halkı gıybet eyleye

*ayruķ 'özrin söyleye yā **ķavla**ya (YZ, 39/576)*

ķına- sözcüğünü Clauson, *kı:n/ki:n* tabanından türeyerek “cezalandırmak, işkence etmek (to punish, torture)” vb. anlamına geldiğini belirtmiş ve tüm çağdaş lehçelerde yaşadığını söylemiştir. Araştırmacı sözcüğün GB Az.'de *ķına-*; Osm.'da *ķına-*; Tkm'de *ķı:na-* ve diğer yerlerde *ķıyna-* vb. biçimde olduğunu, 14. yy. Osm.'da temel olarak “cezalandırmak (to punish)” anlamında iken daha sonraları “suçlamak, ayıplamak (censure, blame)” anlamına geldiğini belirtmiştir (1972: 634). Bilgen, geçişli eylemler içerisinde “cezalandırmak” anlamında yer vermiştir (1989: 81). Erdal “cezalandırmak, işkence etmek (to punish, torture)” anlamına geldiğini belirterek *ķıyn/ķın* biçiminde transkribe edilen *ķıy(i)n* tabanından türediğini söylemiştir (1991: 420). Gülensoy, ‘ayıplamak’ < ET., OT. *ķına-* ‘işkence etmek, cezalandırmak’ (DLT); *ķın, ķıyın* ‘ceza, işkence’, *ķına-* (KB) < *ķın biçiminde gelişimini göstermiştir (2007: 509). TaS.'de “kınamak: 1. ayıplamak, itap etmek, suçlandırmak, itham etmek; 2. cezalandırmak; 3. tazib etmek, hırpalamak”; DS'de

ise “kınamak [kınamağ]: ayıplamak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 18 Şubat 2016). RN’de *kınan-* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan geçişli eylem yapar

a. “cezalandırmak”

reyyān eydür tūt elin ilet zindāna

*kul seniüdiir nice dilerseñ **kına** (YZ, 41/606)*

b. “ayıplamak, suçlamak”

taşum güldügin görmeñ iñler içüm

*yaramaz **kınamağa** yoğdur suçum (SNB, 312/15)*

*kimesne suçıla kimse **kınanmaz***

kişi ayruğ suçını suç şanmaz (RN49b/513)

kişne- sözcüğünün Clauson *kişen* “köstek” tabanından {+A-} ile türemiş bir eylem olduğunu belirtmiş, ancak anlamsal ilginin açık olmadığını söylemiştir (1972: 754). Gülensoy, “(at için) bağırma” anlamını vererek “*kişne- < GT. *kişeñ-*” biçiminde gelişimini göstermiştir (2007: 529).

1. Addan geçişsiz eylem yapar

a. “(at için) bağırma”

*atı **kişnedi** uyandı çün görür*

gördi karşıdan bir alay atlu gelür (GZ, 271a/2298)

*Ve nişānı oldur ki atlar **kişneyicek ol kişnemeye** ve dāyim kulağı yapılmış ola (KN, 98/8)*

oynı- ~ oyna-, oyun tabanından türeyen sözcüğün Clauson, hem geçişli hem de geçişsiz eylem olduğunu belirtmiş ve geçişsiz olarak “oynamak” geçişli olarak “(oyun, müzikal enstrüman) oynamak” bazen “biriyle oynamak” bazen de yan anlam kazanarak “şehvetle oynamak” anlamlarına geldiğini söylemiştir (1972: 275). Erdal “oynamak (to play) anlamında sözcüğe yer vermiştir (1991: 422). Gülensoy “vakit

geçirme, eğlenme” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 642). TaS.’de “ oynamak: 1. harcamak, 2. gürleşmek” anlamlarında kaydedilmekle birlikte “baş oynamak: hayatını tehlikeye koymak, canını feda etmekten çekinmemek; nakş oynamak: oyun etmek” vb. ifadelerde maddebaşı olarak kaydedilmiştir. DS’de ise “ oynamak (I) [oynamah]: evlilik dışı cinsel ilişki kurmak; oynamak (II): toprak yarılmak, kaymak” anlamlarında yer verilmiştir (TDK, 19 Şubat 2016). GZ, MZ, KN’de *oynat-*, MZ’de *oynaş* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan geçişsiz eylem yapar

a. “hareket etmek, çarpmak”

ya ‘nī yürek oynaması. Bu bir hareketdür ki cirmi kalbde hāşıl olur, yüregi incidici sebebile (EM, 49a/1)

b. “(met.) fırladı”

pehlivānlaruñ yüregi kaynadı

kopdı gönüller yerinden oynadı (GZ, 211b/535)

c. “hareket etmek”

oķur dün ü gün aña tesbīh mevc

deñiz üzre oynayıcak fevc fevc (SNB, 3/8)

geçdi leşkerler yürüdi fevc fevc

oynadı tozlar havada mevc mevc (GZ, 255a/1827)

Ve eger kirpüğün çok oynada ve tudağın çok ışıra, delülik nişānidur (KN, 92/12)

d. “hoplayıp zıplamak”

bugün çm̄ ilindesin uşda hele

gül oyna vü zevķ eyle bizüm ile (SNB, 84/7)

kim koyun katında oturur meger

yūsuf anda oynar her yaña güler (KY, 4b/132)

hem elinde muştafanuñ rāyeti

şi 'r oķır altında oynardı atı (GZ, 194b/23)

... şol kişilere beñzersin kim öldürmege iledürler yolda güler oynar ağac diker balcık eyler (Mİ, 28b/9)

e. “sevişmek”

Göñli ol hātūndan emīn olmazdı. Bir gün halvet ikisi 'izzet döşeginde oynayu dururlardı. Şāhuñ arzūsi gālib oldu; diledi ki hātūn hūisni bağından arzū yimişin yiye (MZ, 60a/5)

... pes bilgil kim kaçan kişiniñ şuyı gelse nesne görüp ya imrenüp göñlinde taşavvur idüp aña yıkanmaķ vācibdür ammā olur kim 'avrat-ıla oynarken imrenür yā şu dökdüğinden soñra yozca şucuğaz gelür olur ... (Mİ, 8a/6)

2. Addan geçişli eylem yapar

a. “dürtmek, ellemek”

bu haberi kim işitdiler kamu

yimek içmegi unuttılar 'amu

er (ü) 'avrat başladı pes birbirin

oynamağa gülmege iy nāzenin (KY, 45a/1781)

b. “feda etmek”

ya hoz nolmış ola harfūm naķķāş

ki yolumda çoķ dürlü oynadı baş (SNB, 292/4)

didiler lat 'uzza yolına biz

bugün baş oynıyalum oğul kız (GZ, 197a/103)

... bunuñ gibi günde benüm önümde cān-baş oynayub vefā göstereler (MZ, 48a/1)

c. “(bir şey) oynamak, eğlenmek”

gözet şöyle her nesnenüñ aşlını

*ki nerd **oynayan** gözedür hâşlımı (SNB, 23/1)*

*key çâbük **oynağıl** utılmayasın*

hevâya kibre sen tutılmayasın (RN-15b/138)

ellerinde her birinüñ nize var

*kim ‘arablar **oynar** anuñla kumar (GZ, 203b/285)*

*Pes sen şafrancı ol hevese **oynarsın** ki hâşmı ütesin (MZ, 50a/8)*

*On üçüncü bāb kengel eylemegi ve nerd ve şafranc **oynamağ**ı bildürür (KN, 62/7)*

d. “kullanmak”

*Baña ata binmek ve süñi **oynamağ** ve oğ atmağ ve gürz şalmağ ve kemend bırağmağ
ve top urmağ ve ne kim sipāhî hünere-y-idi baña öğretdi (KN, 104/13)*

e. “oyun” sözcüğüyle birlikte “dans etmek”

*yine bārî gel **oyna** bir hoş oyun*

hem işbu gece epsem oğurlayın (SNB, 177/6)

sına- sözcüğünün Clauson ve Erdal “insan vücudu; kişilik” anlamındaki *sın* sözcüğünden türeyerek “(birini ya da bir şeyi) denemek” anlamına geldiğini söylemiştir. Her iki araştırmacı da taban ile türev arasındaki anlamsal ilişkinin uzak olduğunu belirtmiştir (Clauson, 1972: 835; Erdal, 1991: 423). Taş ve Gülensoy ise “gözlem, deneme” anlamındaki *sīn* tabanından türediğini ifade etmiştir. Gülensoy sözcüğün etimolojisini “*sī-* ‘bozmak; kırmak; yenmek’+*-n* ‘gözlem, deneme’+*-a-*” biçiminde yapmıştır (2007: 768; Taş, 2009: 83). TaS.’de sözcük “denemek, tecrübe etmek, yoklamak, imtihan etmek”; DS’de ise “tanımak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 20 Şubat 2016). SNB, MZ, KN’de dönüşlü *sınan-* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan geçişli eylem yapar

a. “denemek, tecrübe etmek, imtihan etmek”

şınanmış durur bu cihānuñ işi

şınanmışı nite şınaya kişi (SNB, 375/7)

özünü izlemez ayruğı şınar

ki toğru kim varısa anı kınar (RN-22a/208)

*Her çend ki sizüñ gövdeñüzile şehirler ve muhkem dīvārlar yıkmaga yarar ammā
çalış güninde anları şınamadım (MZ, 43a/6)*

Kişi iki nesne-y-ile şınamağa yarar ki dostlığa yarar mı yaramaz mı (KN, 113/1)

suva-, suv+a- biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, temel olarak (toprak sulamak) to irrigate (land)); su vermek (to water (animals)); orta dönemde ise “sıva yapmak (to plaster)” anlamına geldiğini söylemiştir (19972: 785). Erdal “sulamak” anlamında sözcüğe yer vermiştir (1991: 423). Gülensoy, “sıva ile kaplamak, sıva vurmak” anlamına geldiğini ifade ederek “*suv [< *sūβ ‘su’+a-” biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 774). DS’de “suvamak: sıvamak” biçiminde kaydedilmiştir (TDK, 19 Şubat 2016).

1. Addan geçişli eylem yapar

a. “sıva ile kaplamak”

*... şöyle ki ortasına degin ine, andan şoñra ol kabuñ ağızın balçığıla şıvayalar
yigirmi günden şoñra açalar (EM, 61a/1)*

tona-, ton+a- biçiminde türeyen sözcüğün Clauson 15. yy.’dan önce tanımlanmadığını belirterek “giyinmek” ve “soyunmak” olmak üzere iki zıt anlama sahip olduğunu söylemiştir. Araştırmacı “hırsızlık yapmak” ve “giyinmek” anlamında çeşitli lehçelerde yaşadığını ifade etmiştir (1972: 517). Gülensoy, “süslemek, tezyin etmek” anlamını vererek “don [< ET. tōn]+a-” biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 299). DS’de “tonamak: yağma etmek, çiğnemek, ezmek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 20 Şubat 2016). SNB’da *tonan-*, *tonat-*; KN’de *tonan-* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan geçişli eylem yapar

- a. “(bir şey) giymek, (birini) hazırlamak”

*Filleri bārgāh öñine çekdiler. Kullar **tonanup** karşı durdılar (KN, 162/13)*

- b. “süslemek”

***tonandı** şanasın ki hūr idi*

geyüp tāci tāvus bigi yürüdi (SNB, 99/3)

tosna-, *tosun+a-* biçiminde ‘türeyen sözcük “tosun gibi davranmak, haşarılık yapmak” (Cin, 2012: 689) anlamına gelmektedir. Dilçin, sözcüğe DS’den hareketle “somurtmak, surat asmak” (1991: 640) anlamını vermiştir. DS’de sözcük *tomsu-*maddebaşına gönderimle “somurtmak, surat asmak, küsmek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 12 Nisan 2016). Sözcüğün tabanı *tosun* TaS.’de 14. ve 16. yy.’a ait iki metinde “haşarı” anlamında tanıklanmıştır (TDK, 12 Nisan 2016). Dilçin 1672. beyitte *tosna-* ve *tosunuñ* biçimlerinin nüsha farkı oluşturduğunu belirtmiştir. Araştırmacı sözlük kısmında *tosın* için ‘haşarı’ anlamını vermiştir (Dilçin, 1991: 307, 640).

1. Nitelik adından geçişsiz eylem yapar

- a. “tosun gibi davranmak, haşarılık yapmak”

dönüp eyle dedi süheyle nakkâş

*ki bu **tosnayan** oldu uşta yavaş (SNB, 110/15)*

düne-, *tün+e-* biçiminde türeyen sözcük “gecelemek” anlamında geçişsiz eylemdir (Clouston, 1972: 516; Bilgen, 1989: 83; Erdal, 1991: 426). Gülensoy, “(kuşlar, evcil kanatlılar) uyumak için bir dala veya sırığa konmak” anlamında sözcüğe yer vermiştir (2007: 946). TaS.’de “dünemek: tünemek, gecelemek”; DS’de ise “tünemek (I): ölmek; dünemek (I): 1. barınmak, 2. uyumak, 3. kümes hayvanları tünemek; dünemek (II): üzerinden bir gece geçmek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 20 Şubat 2016).

1. Addan geçişsiz eylem yapar

- a. “gecelemek”

bu 'ışık olduğıyile gökler döner

yabāndağı kuş 'ışkı olup düner (SNB, 131/9)

Zirūy geninçe bir şahrāya düşdi, vardı bir mağaraya sığındı. Ol gice anda dünedi (MZ, 29b/8)

uğra-, uğur+a- biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, çok sayıda anlama sahip olduğunu belirterek zarf-fiil ya da ayrılma, yönelme vb. hâl ekleriyle “(bir şey yapmaya) niyet etmek; özellikle; (birine ya da bir şeye) amaçlı gitmek; karşılaşmak” vb. anlamlara geldiğini söylemiştir (1972: 91). Çeşitli lehçelerde yaşadığını belirten araştırmacı 14. yy. Osm.’da yönelme hâl ekiyle birlikte “(birine ya da bir şeye) rastlamak”; ayrılma hâl ekiyle birlikte “(birinden) kaçınmak”; yönelme hâl ekiyle birlikte “saldırmak” anlamlarında kullanıldığını söylemiştir (Clauson, 1972: 91-92). Erdal, “(bir şeyi yapmayı) niyet etmek ya da planlamak” anlamına geldiğini belirterek zarf-fiilli biçiminin *ugrayu* “özellikle, tam olarak” vb. anlamlara geldiğini söylemiştir (1991: 426, 428). Gülensoy, “oğ(u)r ‘bir işte imkân ve fırsat; vakit, zaman’ (DLT)+a-” biçiminde etimolojisini yapmış ve ET. ve OT.’deki anlamlarını aktararak “yola devam etmek üzere, bir yerde kısa bir süre kalmak; bir yerin yakınından, yanından, içinden geçmek; fırlayarak çıkmak, dışarı çıkmak” anlamlarına geldiğini ifade etmiştir (2007: 959). TaS.’de “uğramak: 1. tesadüf etmek, rastlamak, rast gelmek; 2. karşılaşp geçmek, uzaklaşmak; 3. üstüne varmak, birden hücum etmek, saldırmak”; DS’de “uğramak (I): cine, şeytana çarpılmak; uğramak (II): yerinden fırlayıp çıkmak; uğramak: hastalığa tutulmak” ve *uğrelenmek* maddebaşına gönderimle “salına salına yürümek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 18 Şubat 2016). SNB’da *uğrat-*, *uğraş-* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan geçişsiz eylem yapar

a. “rastlamak, tesadüf etmek”

yavuzlığa hiç uğramasun özi

ki eylük édüp şād kıldı bizi (SNB, 312/4)

deveye bindürdiler aldı gider

*anası kabrine **uğrar** gör n'éder (YZ, 16/235)*

*nebîdür ger velî yol şabra **uğrar***

eger sen de varursañ şabrıla var (RN, 29b/291)

*seyriderken bir ğazzāle **uğradı***

*bilmedi kim meger hile **uğradı** (GZ, 269b/2265)*

b. “gelmek”

niçeme başarımız idüm yolu

*ben işbu aracuğa **uğrayalı** (SNB, 334/2)*

ilet bir tar yire ki anı tursun

*çeri hep öñine **uğrayup** görsin (GZ194a/4)*

2. Addan geçişli eylem yapar

a. “saldırmak”

Çığrısup her biri ün itdiler

Dört yanından harbelerle atdılar

*şāh daħı çekdi kılıcın **uğradı***

bir nicesin pāre pāre toğradı (GZ, 229b/1101)

uza-, uz+a- biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, zaman ya da mekanda “uzun olmak; sürüncemede kalmak” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (1972: 281). Sözcüğün anlam genişlemesi ile tüm çağdaş lehçelerde yaşadığını belirten araştırmacı 14-15. yy. Osm.’da “uzaklaşmak (withdraw from)” anlamında TaS’de yer aldığını ifade etmiştir (1972: 281). Gülensoy, “uzun duruma gelmek, boyu büyümek; çok zaman tutmak, uzun sürmek” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 982). TaS.’de sözcük “uzamak: uzaklaşmak”; DS’de ise “uzamak: gitmek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Şubat 2016). SNB’da *uzah*, *uzun*, *uzın* *uzın*,

uzinsuz, KN, Mİ'de *uzak*, SNB, MZ, EM, KN, Mİ'de de *uzat*,- SNB, MZ, KN, Mİ'de *uzan*-, MZ, Mİ'de *uzun*, Mİ'de *uzunırağ*, KN, Mİ'de *uzunluğ/uzunluk*, KN'de *uzağrak*, sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan geçişsiz eylem yapar

a. “uzaklaşmak”

kovagördiler aña yétmediler

uzadı vü ardınca gitmediler (SNB, 299/13)

b. “çok sürmek”

Ve eger 'illet uzayası olursa etmek véreler, korus ve ekşi nâr şuyına banup yéye (EM, 44b/13)

Pîşe çoğdur. Eger dükelin ayru ayru şerh édersem, söz uzar ve kitâb resminden çıkar (KN, 124/13)

... pes bilgil kim ol yaramaz şfatlar ve eyü şfatlar çoğdur kamusun bu kitâbda direstün söz uzar(Mİ, 29a/11)

c. “sürüncemede kalmak”

Dilemedüm kim pāzişāh hātır tağyir ola ve bilmedüm ki bu iş böyle uzaya (MZ, 57b/12)

d. “sarkmak”

... allāhū ekber didükden soñra iki elin serpmeye tā kim varup önünden yaña uzamaya ardından yaña geçmeye (Mİ, 16a/25)

yaşa-, yaş+a- biçiminde türeyen sözcük “ömür sürmek” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 976; Erdal, 1991: 427). Bilgen sözcüğü geçişsiz eylemler içerisinde ele almıştır (1989: 82). Gülensoy, “canlılığını, hayatını sürdürmek; sağ olmak” anlamında sözcüğe yer vermiştir (2007: 1083-1084). TaS.'de 18. yy.'a ait tek veriden tanıklanarak “on yaşamak: on yaşına girmek” anlamında kaydedilmiştir. DS'de ise “yaşamak: ....yaşında bulunmak” anlamında yer almaktadır (TDK, 19 Şubat 2016).

1. Addan geçişsiz eylem yapar

1.1. “yaş” sözcüğüyle birlikte

a. “ömür sürmek”

Dimişlerdür ki bir balıķçıl varıdı; cihān görmiş, yaş yaşamış hareket kuvvet āhırine degmiş (MZ, 63a/3)

1.2. Sayı ifadelerinden sonra

a. “... yaşına girmek”

cebrā'il gelür anı şol dem sıġar

yigit olur zelīhā on dört yaşar (YZ, 61/908)

meddiyette oġlan oldu on yaşar

gözlerine baġanuñ 'aķlı şaşar (GZ, 269a/2239)

Ben yitmiş yaşar kişiyem, cihān aġvālin görmişem (MZ, 16a/3)

Eşittüm ki bir yüz yaşar pīr iki bükülüp 'aşa elinde gideriddi (KN, 48/8)

Ve eger bir yaşar tana yaġıyla tuzı başda olan başa berte dürteler oñuldur (EM, 17a/4)

... yigirmi biş deve olunca yigirmi bişde iki yaşar bir dişi deve vire otuz altıya varınca otuz altıda üç yaşar bir dişi deve vire kırk altıya varınca kırk altıda dört yaşar bir dişi deve vire (Mİ, 22a/20-21)

c. “(çok) ömür sürmek”

biri birüñüz ile biñ yaşañuz

ıraġ senden ol göz ki ola yavuz (SNB, 353/2)

baña göñlüñ yavuz olmasun boş

ben senüñem sen benümsin biñ yaşa (KY, 37a/1448)

ya 'ķüb eydür yüz yigirmi yaşadum

ben bunuñ gibi ta 'ām hiç yemedüm (YZ, 97/1444)

Emîrû'l-mü'minîn dükeli haşmlarından çok yaşaya (KN, 38/14)

yoka-, yok+a- biçiminde türeyen sözcük TaS'de *yokamak ~ yohamak ~ yokmak* varyantlarında 15 ve 16. yy'a ait çeşitli kaynaklardan “el sürmek, dokunmak, yoklamak” 14. yy.'a ait Kadı Burhanettin divanından “yok etmek” anlamında tanıklanmıştır (TDK, 19 Şubat 2016).

1. Addan geçişsiz eylem yapar

a. “el sürmek, dokunmak”

Ammā eger şovukdan olursa 'alāmeti oldur ki şişen yer katı olur, üzerine el yo~~k~~ayıcak ve dutıcak ele şovuk olur (EM, 55a/11)

yumşa-, Clauson sözcüğün *yumuş tabanından türediğini belirterek gerçek ya da metafor anlamda “yumuşamak (to be soft)” anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 939). Erdal da *yumş+a-* biçiminde çözümleyerek “birini göndermek (to send somebody)” anlamında sözcüğe yer vermiştir (1991: 427). Gülensoy ise sözcüğün *yum-şa-* biçiminde etimolojisini yaparak “sertliği kalmamak, yumuşak duruma gelmek; (mec.) öfkesi kızgınlığı inadı geçmek; (gr.) sert ünsüz, yumuşak ünsüz durumuna gelmek” anlamlarını vermiştir (2007: 1178). DS'de sözcük “yumuşah: yola gelmek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Şubat 2016). KN'de, *yumşağlık/yumşaklık, yumşak, yumşan-*; EM'de *yumuşat-, yumuşadıcı, yumşak*, Mİ, *yumşak, yumşan-, yumşat-* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan geçişsiz eylem yapar

a. “sertliği kalmamak, yumuşak duruma gelmek”

Her gün varmak ziyān eder ki mafāşıl siñirler yumşanur (KN, 71/4)

Şāfisi hoşdur. Ol ki şuda tēz erir ve güneşde tēz yumşar nesne katılmadugıdur (EM, 7a/1)

... buña beñzer nesneleri getirüp çok söyledüğümüzden budur maşşūd kim şāyed işidüp katı göñüller yumşana (Mİ, 12b/31)

2.3.2. {+(A)I-}

ET. ile ilgili kaynaklarda ek {+I-} biçiminde yer almaktadır. Addan *tusul-*, *yoklun-*, *oñul-* vb. geçişsiz eylemler türetmiştir (Gabain, 2007: 49; Bilgen, 1989: 89; Eraslan, 2012: 114). Tekin, {+I-} ve {+AI-} biçiminde iki ayrı geçişsiz eylem türetim eki göstererek sırasıyla *tosul-* “faydalı olmak” ve *oñal-* “düzelmek” örneklerini vermiştir (1992: 82). Ancak, Tekin’in {+AI-} için verdiği örnek Bilgen’de *oñul* “iyileşmek, düzelmek” şeklinde yer almaktadır (1989: 89). Taş da sözcüğün geçişsiz eylem türettiğini ifade ederek sadece *yokal-* eyleminde tanıkladığı için /+al-/ biçiminde göstermiştir (2009: 88).

EAT. ile ilgi çalışmalarda da ek {+I-} biçiminde (Korkmaz, 1973: 202, Timurtaş, 2012: 113) verilmekle birlikte {+(A)I-} biçiminde gösterilerek sıfat (Şahin, 2009: 78) ve adlardan (Gülsevin, 1997: 120) geçişsiz eylemler türettiği belirtilmiştir.

Türk, {+AI-} ekinin iki farklı yapıya sahip olduğunu belirtmiş ve bunlardan ilkinin {+A-} addan eylem türetim eki ile {-I-} edilgenlik ekinin kaynaşması sonucu, ikincisinin ise *er-* eylemi gibi *ol-* eyleminin de ekleşmesi ile *sarıg er-* > *sarı er-* > *sarar-*, *kara er-* > *karar-*; *sarı ol-* > *sarar-*, *kara ol-* > *karal-* meydana gelmiş olabileceğini ileri sürmüştür. Aratırmacı her iki yapıda da ekin oluş bildiren geçişsiz eylemler türettiğini söylemiştir (2006: 118).

2.3.2.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

azal-, az+al- biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, “miktarca eksilmek” anlamına geldiğini ifade etmiştir (2002: 246). Gülensoy da “eksilmek” anlamında sözcüğe yer vermiştir (2007: 97).

1. Nitelik adından geçişsiz eylem yapar

a. “(miktarca) eksilmek”

Bağırı ve ƒalağı bişürür ve menîyi azaldur (EM, 20b/11)

... ammā evvelden cevre yanı kırk sekiz arşun olsa soñra azalsa dahı yayılsa şuyı murdār olmaz (Mİ, 10a/

bolal-, bol+al- biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, “bol hale gelmek, çoğalmak, genişlemek” anlamına geldiğini ifade etmiştir (2002: 368). TaS.’de sadece EM’den tanıklanan *bolalt-* “bollaştırmak, çoğaltmak” eyleminde taban olarak bulunmaktadır. DS’de ise *bolarmak* eylemine gönderimle “genişlemek, çoğalmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 1 Mart 2016).

1. Nitelik adından geçişsiz eylem yapar

a. “çoğalmak”

Ve anuñ korusından tãzesi yégrekdür ve ol uyku getüricidür ve südi bolaldur (EM, 16a/5)

boşal-, boş+al- biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, “boş hâle gelmek, içindikiler kalmamak” anlamına geldiğini belirterek “sıfattan fiil yapan –al- genişlemesi” değerlendirmesinde bulunmuştur (2002: 373).

1. Nitelik adından geçişsiz eylem yapar

a. “boş hâle gelmek, içindikiler kalmamak”

hazne için boşaldı kıldı tolu

mu‘cizāt kıldı saña anı ulu (YZ, 28/414)

buñal-, buñ+al- biçiminde türeyen sözcüğü Tietze, “hava alamamak, havasızlıktan çekmek; darlıktan rahatsız olmak, sıkıştırılmak; çok sıkıntıda olmak” anlamlarında aktararak eylemin sıfattan eylem türeten {+Al-} ile oluştuğunu belirtmiştir (2002: 395). Gülensoy, “soluk alması güçleşmek” anlamını vererek “buñ (=bung) ‘sıkıntı’+a-l-” biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 183). DS’de “buñalmak [boñalmak, bonalmak, bongalmak, bonulmak, bovalmak, bungalmak, bungunlamak, bunsukmak]: usanmak, yorulmak, bunalmak, darda kalmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 1 Mart 2016). SNB’da *buñalsılığ* sözcüğünde taban olarak da tanıklanmıştır.

1. Nitelik adından geçişsiz eylem yapar

a. “çok sıkıntıda olmak, darıda kalmak”

buñaldı Çalap teñriye tutdı yüz

niyāz ile söyledi āvāzsuz (SNB, 149/7)

açlıgıla halk buñalmışdı

ķamu kırılmağa az ķalmışdı (KY, 45a/1779)

döndi eydür düşhārlık soñı ferah

ķün buñaldum ķayğumuz ķartdum terah (YZ, 81/1209)

buñalup saña geldüm hālūmi bil

mededūñ varsa gözüm yaşın sil (RN-7a/44)

pes ķalan kafirler buñaldılar hemān

cümlesi çıgrışdılar kim ol aman (GZ, 197b/116)

İşbu üçden taşra degül. Ammā şulh yā hîle yā cenk. Ammā evümüz ķoyub anlara ķarşu ķurub uğraşmak muvāfiķ degül. Zīrā su ve ‘alef müte‘azzir ola buñalavuz (MZ, 46a/8)

... hulāşada eydür ķacan bir ķaravaş aş bişürürken yā etmek eylerken buñalsa bilse ki yimezse ya içmezse helāk olur yā rencūr olur yiye yāhū[d] içse kefarete olmaz bir ķişinūñ ‘avratı dahı buñalsa işlerken yise kefarete olmaz (Mİ, 25a/24-25)

çoğal-, çok+al- biçiminde türeyen sözcüğü Tietze iki ayrı maddebaşı yapmış ve ilkinin “sayıca artmak” anlamına geldiğini söyleyerek “sıfattan bir hâle gelmek mânasında fiil yapan –al- genişlemesi” olduğunu söylemiştir. İkincisini ise *çokal-*, *çoğal-*, *çoğal-* varyantlarında “azken çok olmak artmak” metaforik olarak “canlanmak” anlamlarına geldiğini belirtmiş ve “sıfattan fiil yapan –al- genişlemesi” olarak değerlendirmiştir (2002: 526-527). Gülensoy da “çok+al-” biçiminde çözümleyerek “çoğalmak, artmak” anlamını vermiştir (2007: 247). TaS.’de

“çoğalmak: çoğalmak” biçiminde maddebaşı olan sözcük “çokaltmak: çoğaltmak (?), biriktirmek (?)” eyleminde taban olarak yer almaktadır (TDK, 1 Mart 2016).

1. Nitelik adından geçişsiz eylem yapar

a. “artmak, fazlalaşmak”

varduğınca çoğalır gelir la ‘m̄

illā ṭurmayup kırar ol pāk-ı d̄m̄ (GZ; 279a/2538)

... imān namāzda kimse irişmemek icün uzatmaḡ harāmdur ba ‘zilar küfrdür dimişler ba ‘zilar bir bellü kiři-cün ya cemā‘at çoğalmağ-ıcun uzatsa mekrūh olmaz dimişler (Mİ, 14a/17)

diril-, Clauson ve Tietze sözcüğün *tir-il- biçiminde türeyerek “(tekrar) hayata kavuşmak, canlanmak” anlamına geldiğini belirtirken Gülensoy *dirilt-* maddebaşında “*diri* [*< ti:rig*]+*l-t-*” biçiminde çözümlenmiştir (2007: 289). TaS.’de sözcük “yaşamak, ömür sürmek; 2. geçirmek, imtizaç etmek; 3. taslamak, davasında bulunmak”; DS’de “iyi geçinmek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 9 Mart 2016).

1. Nitelik adından “olma” ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. “canlanmak”

şaz u ḡurrem oldı mü ‘minler yine

ölmişiken kim dirildiler yine (GZ, 265a/2121)

Çetük kim açlıktan çeng gibi dizi üzerinde bükülüb otururdu, tay at gibi dirilüb semridi (MZ, 33a/1)

Cālīnūs eyitmiş: “Varuñ, görüñ, eger ılıcaḡ şuyıla dirildürse tabībdür, ḡikmet bilür, eger ılıcaḡ şuyıla degülise, peygāberdür (EM, 13b/6)

... eger cevāb virürse bilürler kim ucmaḡlıḡdur beşāret idürler eydürler kim yat diñlen kim girü dirilecek ulu devlete veya pādişāhlıḡa uğrayırsın dirler (Mİ, 3b/17)

“(met.) yaşamak, ömür sürmek”

tekebbür nefsdür sulṭānı bilmez

*çerisinde eyü dirlik **dirilmez** (RN-5a/27)*

*Ira eyitdi: Yigrek oldur ki bu ilden gidevüz, ayruķ ilde yurd dutub anda **dirilevüz** (MZ, 62a/7)*

*Ol dirlik **dirilesin** ki arı tohmuña vü gökçek aşluña lāyık ola; zīrā sen iki yañadan, ya ‘nī añadan ve anadan kerīm-neseb ve şerīf-ħasebsin (KN, 104/12)*

*... hem zekāt anuñcun farz oldı kim yoqsullar anuñla **dirileler** ħīle idüp virmeyicek ol maķşūd ħāşıl olmaz (Mİ, 22b34)*

incel-, ince+el- biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, “ince hale gelmek, zayıflamak, zarifleşmek” anlamına geldiğini belirterek “sıfattan, o sıfatın vasfını almak mânasında fiil yapan –el- genişlemesi” değerlendirmesinde bulunmuştur (2009: 396).

1. Nitelik adından “olma” ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. “ince hale gelmek”

*ki ay **inceleydi** görürse yüzün*

ezileydi şeker işitse sözün (SNB, 350/7)

söylemedi kimseye hem oldı lāl

*gün-be-gün **incelüben** oldı hilāl (KY, 9a/319)*

*‘Alāmeti dāyim ısıtma lāzım olmaķ (...) ħastanuñ levni ħaramtuķ olmaķ ve iriñ tükürmek ve dirnaķları kızmaķ ve aruķ olmaķ ve **incelmek** ve ħastanuñ teni ve burnı kızıl olmaķdur (EM, 48b/7)*

kısal-, kısa+al- biçiminde türeyen sözcük “kısa duruma gelmek” anlamına gelmektedir (Gülensoy, 2007: 516).

1. Nitelik adından “olma” ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. “kısa duruma gelmek”

*... günler uzanup **kışalduğına** bu güneş irak gidüp yaķın geldiğine her gün bir dürlü yirden toğup bir dürlü yirden batduğı key ‘ibretdür (Mİ, 5b/5)*

koyl- ~ **koyl-**, koyu+l- biçiminde türeyen sözcük “koyu duruma gelmek, koyulaşmak” (Ayverdi, 2010: 700) anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “olma” ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. “koyu duruma gelmek, koyulaşmak”

... meger ol şuda kaynatdukları şuyı arıdıçı olsun diyü kaynadalar şābūn ya sidre ya çoğan gibi ammā anlaruñ-ıla dahtı şol kadar kaynadalar kim şunuñ rengi birez gide **koyla** ābdest dūrüst degüldür (Mİ, 9b/24)

... eger ol qarılan şu-y-ıla bile aqar giderse ābdest dūrüstdür eger bile gitmezse şuyı **koyltmış** olursa gendü tabi’atından çıkarmış our ābdest revā degüldür (Mİ, 9b/35)

kündel-, künd+el- biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “küntleşmek, körleşmek”, DS’de iki ayrı maddebaşı hâlinde sırasıyla “hastalık bütün vücudu sarmak; kesici araçların uçları aşınmak, körlenmek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 1 Mart 2016).

1. Nitelik adından “olma” ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. “körleşmiş, kesmez”

çü ‘ömr āhiri hayr ola kişinüñ

gider tiz **kündeldügi** dişinüñ (SNB, 335/13)

sağal-, sağ+al- biçiminde türeyen sözcük “iyileşmek, düzelmek” anlamına gelmektedir (Gülensoy, 2007: 711). TaS.’de “sağalmak: hastalıktan kurtulmak, şifa bulmak, iyileşmek”; DS’de “sağalmak [sağılmak (I), sağmak (II)]: hastalık ya da yara iyileşmek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 1 Mart 2016).

1. Nitelik adından “olma” ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. “sağalmak: hastalıktan kurtulmak, şifa bulmak, iyileşmek”

ol mübārek ağınuñ aldı yarın

sürdi **sağaltdı** yaraların hemin (GZ, 238a/1357)

Ümizdür kim tizcek **sağalub** kuvvet dutasın (MZ, 32b/6)

toğrul-, Tietze sözcüğü “*toğur-*” eyleminin edilgen biçimi olarak değerlendirmiş ve “doğru şekle veya vaziyete gelmek; dik bir duruma gelmek; düzelmek; yönelmek” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2002: 636). Gülensoy, sözcüğe maddebaşı olarak yer vermemiştir. Ancak “doğrultu: yön” sözcüğünü “doğru+l-tu” biçiminde çözümlenmiştir (2007: 293). DS’de sözcük “iki kişi arasındaki gerginlik kalkmak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 1 Mart 2016).

1. Nitelik adından “olma” ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. “dik bir duruma gelmek”

... ne deñlü kısa oğusa secde-i sehv itmek gerek eger evvelki teşehhüde oturmağı unıdup üçüncü rek’ata şura dizleri toğrıldı-y-ısa oturmaya (Mİ, 15b/15)

b. “düzelmek, yoluna girmek”

eyitdi ki şabr eyle ağlama hiç

işüñ toğrıla nola oldısa piç (SNB, 321/9)

türkel-, türk+el- biçiminde türeyen sözcük “Türk’e benzemek, Türkleşmek” anlamına gelmektedir (Doğan, 2011: 96).

1. Nitelik adından “olma” ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. “Türk’e benzemek, Türkleşmek”

Ve çün alasin; şaliğ kişilerden al ki senüñ evüñdeki şaliğ ola. Ve ‘acemî bulcağ türkelmiş alma; zîrâ türkelmişe hūyuñ öğredemezsin (KN, 93/7)

ulal-, ulu+al- biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “büyüme, yetişme, yaşlanma; artma, çoğalma”, DS.’de ayrı iki maddebaşı hâlinde sırasıyla “sıralama, birbiri ardınca ortaya çıkmak, uzayıp gitmek; üstüne düşme, zorlama” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 1 Mart 2016).

1. Nitelik adından “olma” ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. “büyüme, yetişme”

beslediler yūsufi i’zāz ile

ulaluban ‘ilm oğurdı nāzıla (KY, 2b/54)

*Lākin kécilikde za‘ifluktan işleyimez. Çün **ulala**, neydügi ma‘lüm olur (KN, 107/7)*

b. “artmak, çoğalmak”

*Bir kişi, biregünüñ devleti artmağa ve memleketi **ulal**mağa sebep ola, ol kişi anuñ hürmetin şaqlamaya (MZ, 31b/9)*

yoğnal-, yoğun+al- biçiminde türeyen sözcük “yoğunlaşmak, koyulaşmak” anlamına gelmektedir.

1. Nitelik adından “olma” ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. “yoğunlaşmak, koyulaşmak”

*koynun südi, öksürüğe nāfi‘dur ve yelleri sürer kanķı endāmi ki anuñla ovalar **yoğnaldur** ve kanı arıdur (EM, 19b/11)*

yufkal-, yufka+al- biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “zayıflamak, incelmek” anlamında yer almakla birlikte “gönül yufkalmak: rikkate gelmek” ifadesinde de yer almaktadır. DS.’de ise *yukalmak* maddebaşına gönderimle “sığlaşmak, incelmek, zayıflamak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 1 Mart 2016).

1. Nitelik adından “olma” ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. “hafiflemek, incelmek”

*... koyu ta‘āmlrı ma‘dede **yufkaldur** eridür ve sidük yolın sürer (EM, 28a/10)*

*... ac olan adamuñ göñli nūrlanur (...) dünyeden şād olup azmaz aclaruñ miskīnlerüñ hālin bilür göñli **yufkalur** (Mİ, 34a/12)*

yücel-, yüce+l- biçiminde türeyen sözcük “yükselmek, yüce bir duruma gelmek” anlamına gelmektedir (Gülensoy, 2007: 1187).

1. Nitelik adından “olma” ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. “yüce bir duruma gelmek”

*Eyü adı ‘ālemlere yayıldı. Çün dāndār hāli böyle **yüceldi** (MZ, 19a/5)*

*Dilerseñ ki mertebeñ **yücele** kişi kadrin bil (KN, 45/13)*

... anı kamu maķāmlaruñ yücesine çıkarup şefā'atın ümmetinüñ günāhkārları üzerine kabūl kılmag-ıla daħı peygāmbereñ şerī'atın tutup günāhdan şaķınanlaruñ daħı mertebelerin yüceltilgil (Mİ, 27b/18)

2.3.3. {+(A)n-}

ET.'de bulunan bir ektir. Gabain, işlek bir ek olmadığını belirterek söz konusu ekle oluşan bazı eylemlerin {+A-} ekinin dönüşlülük biçiminden meydana gelmiş olabileceğini söylemiş ve *kirtün-* “doğru olmak”, *uzan-* “mahir olmak”, *sakin-* “düşünmek” sözcüklerini örnek vermiştir (2007: 49). Eraslan, genellikle “yapmak” anlamı bildiren addan eylem türetim eki olarak değerlendirmiştir (2012: 115).

EAT.'si üzerine yapılan araştırmalarda söz konusu eke yer verilmemiştir (Banguoğlu, 1938: 132-138; Timurtaş, 2012: 112-114; Gülsevin, 1997: 119-121; Şahin, 2009: 78). Gabain'in de belirtmiş olduğu gibi ek bazı sözcüklerde {+A-} eki üzerine dönüşlülük ekinin eklenmesiyle kalıplaşmış bir hâlde addan eylem türetim eki hâlini almıştır. Aşağıdaki (a.) örneğinde *boş+a-n-* “ayrılmak” eyleminde {+A-}, {-n-} eklerinin kaynaşması söz konusu değilken, (b.) örneğinde *boşan-* “serbest kalmak” eyleminde söz konusu eklerin kalıplaştığı söylenebilir. Çünkü (a.) örneğinde eylem dönüşsüz biçimiyle (c.)'deki gibi *boşa-* “eşlerden birinin diğerini ayırması” kullanılabilir. Ancak (b.) örneğinde böyle bir kullanım söz konusu değildir.

(a.) *Canından çok sevdiği eşinden boşandı.*

(b.) *düşinde görür kim bir ulu toğan
iner gökyüzinden ü eyler fiğan*

(...)

döşekden kapuban hevāya düger

yukarı çıkıcaķ boşanur meger

şanur kim düşer ü yere boyanur

hemān laħza ol korħudan uyanur (SNB, 59/13-15, 60/1)

(c.) *Bir kezden dördün dağı boşadı.(...) illā ben ‘avrat boşayıcıyam. Siz benden boş oluñ (KN, 110/4)*

2.3.3.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

boşan-, boş+an- biçiminde türeyen sözcüğü Clasuon *boşu-* eyleminin dönüşlü biçimi olarak değerlendirmiş ve “kendi kendine serbest olmak, serbest olunmak (to be free oneself, to be freed)” vb. anlamlara geldiğini söylemiştir. Araştırmacı çağdaş lehçelerde genellikle *boşan-* biçiminde yaşadığını belirterek Osm.’da da “boş olunmak (to be freed); boşalmak (to be emptied)” anlamlarında tanıklandığını aktarmıştır (1972: 383). Tietze “kendini bir yerden kurtarmak” vb. anlamına geldiğini belirterek *boşa-* eyleminin dönüşlü biçimi olarak değerlendirmiştir (2002: 374). Gülensoy da “kendini bir yerden kurtarmak” anlamını vererek “=OT. *boşun-* ‘boşalmak’ (DLT) < **bōş+u-n-*” biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 162). TaS.’de sözcük “boşalmak, boş kalmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 6 Mart 2016).

1. Addan “dönüşlülük” bildiren geçişsiz eylem yapar
  - a. “boşalmak” (Canpolat ve Önler, 2007: 116)

kılıçlar şındı şebdeler uşandı

ķara ķanlar yüreklerden boşandı (GZ, 260b/1994)

ağac ķavunı; ķabı issidür, ķurudur, eti şovuķdur, ķurudur, şafrāyı şır, ve sürer, ĥafaķāna müfīddür ve şafrādan boşanan ķarnı bağlar (EM, 6a/11)

... iki direm andan şığır dili şuyıla içseler içegüden ķan boşanmasın men ‘éder (EM, 32b/6)

ķıvan-, Gülensoy eylemin, “övünülecek bir olaydan dolayı sevinmek, iftihar etmek, memnun olmak” anlamına geldiğini belirterek DLT’teki *ķut* ~ *ķıw* “baht, talih” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 140, 144) sözcüğünden hareketle *ķıw/ķıw+an-* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 519). TaS.’de sözcük

“sevinmek, güvenmek, öğünmek; haz duymak, heveslenmek”; DS’de ise “kıvanmak (I): [kınıkmak (III)-1, kıvlanmak, kuvanmak] 1. sevinmek, 2. övünmek; güvenmek; kıvanmak (II): iş görmeye özenmek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 6 Mart 2016).

1. Addan “dönüştülük” bildiren geçişsiz eylem yapar
  - a. “haz duymak, heveslenmek⁷⁷”

*büyüdi **kıvandı** boya yétدی ol*

ata bindi yay çekdi oğ atdı ol (SNB, 345/10)

- b. “güvenmek”

kişi kendü cānına ol dem kıya

*ki neye **kıvanuğdı** elden kıoya (SNB, 328/1)*

- c. “sevinmek, mutlu olmak”

bu şādılığile güle oynayu

***kıvandı** iñen göñli oldı eyü (SNB, 350/12)*

utan-, Clauson sözcüğü, *uvut* “ar” tabanından türemiş dönüşlü eylem olarak değerlendirerek “ar duymak (to be shy, başful); (bir şeyden) utanmış olmak (to be ashamed (something Abl.))” anlamlarına geldiğini ve genellikle erken dönemden itibaren *utan-* biçiminde kısaltıldığını söylemiştir (1972: 6-7). DLT’te sözcüğün kısaltılması ile ilgili *uwutlan-* sözcüğünde “*er uwutlandı adam utandı. Oğuzlar bazı harfleri düşürerek utandı der*” kaydı bulunmaktadır. Utan- sözcüğü için ise “*ol mendin utandı o benden utanır göründü. utanu.r, utanma.k. Oğuz lehçesinde*” açıklaması yapılmıştır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 98, 128). Gülensoy, “onursuz sayılacak veya gülünç bir duruma düşmekten üzüntü duymak, mahcup olmak; sıkılmak; çekinmek” anlamlarını vererek *ut+(a)n-* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 973).

1. Addan “dönüştülük” bildiren geçişsiz eylem yapar
  - a. “mahcup olmak”

⁷⁷ SNB’daki bu anlam ve örnek TaS.’de de yer almaktadır (TDK, 6 Mart 2016).

utandum g r  ıhdum  ve  ve

yazuhdur anı katmayalum kova (SNB, 145/9)

 şid r y suf utanur bu sözi

ol zel h  hiç utanmaz kend zi (YZ, 33/493)

gördiler  n sağ rişalet hazreti

şerm-sar olup utandılar katı (GZ, 213b/598)

*N g h  d yiri açıldı, konuğ dağı ogurlayın gördi. Ev issi utandı kim  şik re  rteydi
(MZ, 22b/9)*

*... d yim a a ‘ şilik idev z tizcek dönüp terk itmeyev z katı yalancı utanmaz kul
oluruz (M , 38b/8)*

b. “ekinmek”

alup ırladı ş hdan utanmadı

gönül almadı kim oda yanmadı (SNB, 82/8)

andan utanursın iy ş hib-cem l

ta rıdan utan kim oldur l -yez l (KY, 17a/636)

ol ş retten utanur d ner g r 

zel h  eydür kişi  ur gel ber  (YZ, 37/539)

ol hakim dir utanuram dimege

mağşudumdur anı şunup yemege (GZ, 256a/1862)

N şrev n nergis olduğ yirde anu  gibi iş işlemege utanurdu (MZ, 60a/9)

2.3.4. {+(A)r-}

ET.'de bulunan bir ektir (Gabain, 2007: 50). Korkmaz, DLT'ten hareketle "olmak, bulunmak" ifadesi veren *er-* yardımcı eyleminin zamanla kendisinden önceki ada kalıplaşarak "bir hâlden bir hâle geçişi ve dönüşmeyi" ifade eden geçişsiz eylem türetim eki olduğunu söylemiştir (2005f: 190-191). Tekin, genellikle renk adlarına gelerek geçişsiz eylemler türettiğini belirtmiştir (1992: 82). Erdal, ekin başta renk adlarından olmak üzere çok sayıda türevinin olduğunu belirtmiş ve "olmak, hâlini almak" ya da tabanın ifade ettiği şeye dönüşmek anlamında geçişsiz eylemler türettiğini söylemiştir (1991: 499-507). Eraslan da genellikle renk adlarına gelen ve geçişsiz eylemler türeten bir ek olduğunu ifade etmiştir (2012: 113).

EAT.'si ile ilgili çalışmalarda da ekin genellikle renk adlarına geldiği vurgulanarak (Banguoğlu, 1938: 136-137; Timurtaş, 2012: 113) geçişli ve geçişsiz eylemler türettiği belirtilmiştir (Gülsevin, 1997: 120; Şahin, 2009: 78).

2.3.4.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

ağar-, ak+ar- biçiminde türeyen sözcük "beyazlamak, beyazlanmak" anlamına gelmektedir (Erdal, 1991: 499; Tietze, 2002: 109; Gülensoy, 2007: 52).

1. Renk adından "olma, dönme" ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. "beyazlamak, beyazlanmak"

göz ağarsa görmez işit bu sözi

anuñ kararup görmez idi gözi (SNB, 225/9)

beîzi bozardı şaraldı gül- 'izâr

âh kıldı ağardı ol zâr zâr (KY, 11a/393)

Néte ki dahl ağarıcağ biçmasalar kendü dökülür(KN, 49/7)

*deñiz köpügi ıssıdur ve ırurdur saç sağal dökülmesine nāfi ‘dür sirkeyile urıcak ve dişler dibleri çirklense **ağardur** (EM, 16a/13)*

b. “gün ışımak”

*çü tañ yeri başladı ki **ağara***

yaradı seçilmege ağdan ıra (SNB, 229/14)

*... bilgil kim gün batusından yaña kızıllık gidüp **ağarınca** degin ağşam vağtıdur **ağarduğdan** soñra yatsu namāzı vağtı girür (Mİ, 11a/29)*

c. “(met.) parlamak”

*benüm ıra bağtum ıraan **ağara***

yérüm yazı durur yā mağara (SNB, 234/9)

belür-, belgü+r- biçiminde türeyen sözcük “meydana çıkmak, zuhur etmek, belli olmak” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 341; Bilgen, 1989: 84; Erdal, 1991: 500; Tietze, 2002: 312; Gülensoy, 2007: 130; TaS., 2 Mart 2016).

1. Nitelik adından “olma” ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. “meydana çıkmak, zuhur etmek, belli olmak”

dönüp oğlı eydür ki içmeñ süci

*bu az iş degül bir **belürsin** ucu (SNB, 166/12)*

erenler mest deve gibi delürdi

*yüreksizler düşüp atdan **belürdi** (GZ, 212a/550)*

*görilmez oldu ol izi **belürmez***

*niçe izi ki hiç toz **belürmez** (RN-27a/263)*

*Hoca endiše eyledi kim ol ördek şunca ördekler arasında **belürsüz** oldu ve uşbudur dimege yaramaz (MZ, 27b/12)*

*Eger honda taқşırılıқ oldu-y-ısa anlaruñ hoşlığıyla **belürmeye** (KN, 57/12)*

Ve dükeli südlerden ol tēz siñer ve fāyidesi belürür (EM, 19b/4)

... kaçan murdār akar içinde olsa rengi yā tadı ya koķusu belürse ol şu murdār olmaz (Mİ, 9b/37)

bozar-, boz+ar- biçiminde türeyen sözcük “boz renge dönmek, sararmak, ağarmak” anlamına gelmektedir (Tietze, 2002: 378; Gülensoy, 2007: 167; TaS./DS., 2 Mart 2016).

1. Renk adından “olma, dönme” ifade eden geçişsiz eylem yapar
  - a. “boz renge dönmek, sararmak, ağarmak”

tolandum u geçdüm bozardup beñiz

at ile tağ u taş gemile deñiz (SNB, 311/15)

beñzi bozardı şaraldı gül-‘izār

āh kıldı ağardı ol zār zār (KY, 11a/393)

... göze şu inicek ki bozarda añā fāyide eyler (EM, 38a/11)

delür-, delü+r- biçiminde türeyen sözcük “deli olmak, çıldırmak” anlamına gelmektedir (Tietze, 2002: 583; Gülensoy, 2007: 275; TaS., 2 Mart 2015).

1. Nitelik adından “olma” ifade eden geçişsiz eylem yapar
  - a. “deli olmak, çıldırmak”

delürdür eri hem avradı ‘ışķ

‘aceb fikr ü sevdā durur adı ‘ışķ (SNB, 76/9)

atası eydür delürdi bağlañ elin

sözi azdı bilmez kendü hālin (YZ, 23/339)

... bir kişi delürse bir gün bir gice namāzın öder ‘aķlı gelicek artuķ uğunsa ödemez (Mİ, 18b/10)

- b. “(met.) sevinçten havalara uçmak”

ķopuzına ol laħza kim el ura

*niçe uşlu kişi gerek **delüre** (SNB, 85/8)*

*erenler mest deve gibi **delürdi***

yüreksizler düşüp atdan belürdi (GZ, 212a/550)

ķabar-, kap+ar- biçiminde türeyen sözcüğü Clauson geçişsiz eylem olarak değerlendirmiş ve temel olarak “mahfaza olmak (to become a container)”, “kabarcık/kesecik oluşmak” anlamına geldiğini daha sonra genellikle “şişmek (swell up)” anlamında kullanıldığını söylemiştir. Araştırmacı 14-16. yy. Osm.’da sözcüğün metaforik olarak “(savaş/mücadele) şiddetlenmek” anlamında tanıklandığını aktarmıştır (1972: 585). Bilgen ve Erdal da “şişmek, kesecik/kabarcık oluşmak” anlamlarında sözcüğe yer vermiştir (1989: 83; 1991: 501). Gülensoy, sözcüğü iki ayrı maddebaşı yaparak ilkinde “ağırlığı artmadan hacmi büyümek”, ikincisine “gururlanmak; birisine kafa tutmak, horozlanmak” anlamını vermiştir (2007: 447). TaS.’de sözcük “büyümek, şiddetlenmek” DS’de ise Gülensoy’un ikinci maddebaşı için verdiği anlamlarda kaydedilmiştir (TDK, 2 Mart 2016).

1. Addan “olma” ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. “(met.) büyümek, şiddetlenmek”

gece hem erişdi vü ķarardı ķaş

*dahı varduğınca **ķabardı** savaş (SNB, 172/1)*

b. “(met.) horozlanmak, kafa dutmak”

vezir̄ eydür araya söz ķarmağil

***ķabarma** yindek güce görmegil (SNB, 176/11)*

ķarar-, kara+r biçiminde türeyen sözcük “rengi siyaha dönmek, siyahlaşmak” anlamına gelmektedir (Bilgen, 1989: 84; Erdal, 1991: 501; Gülensoy, 2007: 466). TaS.’de “canı sıkılmak, kederlenmek”; DS’de “kin tutmak; inat etmek; surat asmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 2 Mart 2016). MZ’de sözcük *r > l* ses değişimi

ile *karaltu* sözcüğünde taban olarak yer almaktadır⁷⁸. TaS.'de *karal-* “kararmak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 2 Mart 2016).

1. Renk adından “olma, dönme” ifade eden geçişsiz eylem yapar
  - a. “rengi siyaha dönmek, siyahlaşmak”

vezîr çü gönderdi şâha nakkâş

*yağın oldu aḥşama **karardı** kaş (SNB, 69/11)*

ol deñizden ala çoğa anları

*appağ ola ol **kararmış** tenleri (YZ, 54/802)*

yirile gök arası tıoldı ünden

***karardı** gün seçilmez oldu dünden (GZ, 212b/554)*

*... kişiye tã‘atdan ve tevbeden artuğ ve itdügi işe peşimân olmağdan artuğ çâre yok ve zulmile **kararmış** yüzün ‘özü ve istiğfâr suyuyla yumağdan artuğ nesne yok (MZ, 63a/10)*

‘amel kılduñsa ay u aḡ olasin

*vegernî lâ-cerem ḥod **kararasın** (KN, 32/2)*

*Kaçan ol renc biregüde belürse ve ol çıban yeri **kararsa** birez ḥamîri fetîl gibi eyleyeler (EM, 22b/8)*

*... eger şeytân ve hevâ-yı nefis inen gâlib olup gökleri **karartmadı**-y-ısa ḥağ ta ‘âlanuñ bu yirlerde ve göklerdeki girü kalan maḥlûkâtınuñ ‘acâyibin daḡı birez añlar (Mİ, 5b/18)*

- b. “(met.) yükselmek”

⁷⁸ Ek *r ~ l* değişikliği dolayısıyla EAT. ve bazı Anadolu ağızlarında /l/’li biçiminde görülebilmektedir (Ergin, 2008b: 182). Türk, bu görüşe karşı çıkararak {+Al-} ekinin iki farklı yapıya sahip olduğunu belirtmiş ve bunlardan ilkinin {+A-} isimden eylem türetim eki ile {-l-} edilgenlik ekinin kaynaşması sonucu, ikincisinin ise *er-* eylemi gibi *ol-* eyleminin de ekleşmesi ile *sarıg er- > sarı er- > sarar-*, *kara er- > karar-*; *sarı ol- > sarar-*, *kara ol- > karal-* meydana gelmiş olabileceğini ileri sürmüştür. Daha geniş bilgi için bk. (Türk, 2006: 115-128).

gördi kâfir çünki islâm leşkerin

*yüce tağlardan **kararan** tozların (GZ, 208a/421)*

c. “(met.) sönmek”

*Bu gün ki bu ‘ömrüm ıldızı **karardı** ve dirligüm güneşi fenâ şayrılığına degdi (MZ, 7a/13)*

d. “(met.) kötüleşmek”

*bulmazvanın **qandadur** nev-bahār*

***kararmış** göñül niçe dutsun **qarār** (SNB, 313/2)*

*... eger bir tevbe itmez-ise kim bir kaç günāh dañı üzerine işleye göñül **kararur** ayruq dañı günāh işlemekten **qayurmaz** (Mİ, 30b/2)*

e. “yüz” sözcüğüyle birlikte “mahcup olmak, utanmak”

didiler yā resūl estağfiru’llāh

***hata** kılduk **karardı** yüzümüz āh (GZ, 214a/600)*

f. “göz” sözcüğüyle birlikte “bulanıklaşmak”

göz ağarsa görmez işit bu sözi

*anuñ **kararup** görmez idi gözi (SNB, 225/9)*

*o heybetden gökler yüzi **şarardı***

*melekler bakamaz gözi **karardı** (GZ, 259b/1956)*

*... bir kişi **hast** olsa örü **tırmağa** güci yitmese yitmediği oldur kim örü **tırıcaq** gözi **karara** ya dizleri ditreye (Mİ, 18b/1)*

qayır- ~ **qayur-** ~ **qayğur-**, kayğu+r- biçiminde türeyen sözcüğü Clauson geçişsiz eylem olarak değerlendirmiş ve “hüzünlü, acılı olmak, (bir şeye) endişe etmek” anlamlarına geldiğini söylemiştir. Araştırmacı Osm.’da *kaygur-* “hüzünlenmek”; *kayır-/kayur-* “endişe etmek; ilgilenmek; -e karşı önlem almak,

çekinmek; hazırlamak” varyant ve anlamlarında kullanıldığını belirtmiştir (1972: 599). Erdal, “hüzünlü, acılı olmak” (1991: 500), Bilgen, “endişelenmek” (1989: 84) anlamında sözcüğe yer vermiştir. Gülensoy, “elinden tutmak, himmet etmek” anlamına geldiğini ifade etmiştir (2007: 484). TaS.’de “kayırmak (kayırarak, kayurmak): 1. mukayyet olmak, ilgilenmek, önem vermek; 2. kaygılanmak, tasalanmak, endişe etmek; 3. sakınmak, çekinmek; 4. hazırlanmak; kaygurmak: kaygılanmak, esef etmek, üzülme, müteessir olmak” DS’de ise “kayırmak: korumak, merak etmek; kayırarak: 1. üzülme, 2. kuşkulanmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 2 Mart 2016).

1. Nitelik adından “olma” ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. “önemli olmak, sorun olmak”

tefāvüt degül olmaya ton ere

***ḳayır**maz yalıncaḳlığı gevhere (SNB, 15/15)*

... ‘avrata ebrişimden kefen şararlarsa düürüstdür ammā küçük oḳlana bir biz daḳı şararlarsa **ḳayur**maz (Mİ, 20a/32)

b. “tasalanmak, endişe etmek”

dédi aḳlama ḳuñ hiç aşşısı yoḳ

*biraz şabr édegör ü **ḳayur**ma çoḳ (SNB, 292/7)*

*du ‘āñi ḳıldum ḳabül **ḳayur**ma sen*

oḳlunu görüp gerü sevinesin (YZ, 90/1344)

‘āḳıbet döymedi şāha çağırur

*yime etmekden diyüben **ḳayḳur**ur (KY, 20b/785)*

... eger bir tevbe itmez-ise kim bir ḳac günāh daḳı üzerine işleye göñül ḳararur ayruḳ daḳı günāh işlemekden **ḳayur**maz şaḳi’ olur (Mİ, 30b/2)

c. “çekinmek, sakınmak”

*ne bundan **ḳayur**am ne andan dönem*

ne aram üşenem ne atdan inem (SNB, 170/2)

kızır-, *kız+ar- biçiminde türeyen sözcük “kırmızılaşmak, kırmızı renge dönmek” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 685; Bilgen, 1989: 83; Erdal, 1991: 501; Gülensoy, 2007: 523).

1. Renk adından “olma, dönme” ifade eden geçişsiz eylem yapar
  - a. “kırmızı renge dönmek”

gérü çııdı yürüdi meclis şaru

kızardı olmuş iken beñzi şaru (SNB, 145/2)

... eger kanı çoğ-usa kim tükürdüğü kızıl ola orucı şınur eger ağzı barı çoğ-usa kim kızarmaya şaruca ola orucı şınmaz (Mİ, 25b/25)

şaral- ~ şarar-, şarı+ar- biçiminde türeyen sözcük “rengi sarıya dönmek” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 849; Bilgen, 1989: 83; Erdal, 1991: 502; Gülensoy, 2007: 735).

1. Renk adından “olma, dönme” ifade eden geçişsiz eylem yapar
  - a. “rengi sarıya dönmek”

şarardı güneş kızarıncı şafağ

kızuñ kalmış idi cānından ramağ (SNB, 236/9)

beñzi şarardı dün ü gün ağlayu

atası şorar aña n’olduñ déyü (YZ, 23/331)

beñzi bozardı şarardı gül-‘izār

āh kılıdı ağardı ol zār zār (KY, 11a/393)

o heybetden gökler yüzi şarardı

melekler bakamaz gözi kararardı (GZ, 259b/1956)

Her kimi kim çerh ğaddar ayağı altına almış ola ve yigitlik budanın ğazān yili şarartmış ola (MZ, 63a/7)

*Tudağı rengi olmamağ ve gözi **şararmağ** yerağān nişānidur (KN, 93/2)*

*Bunlaruñ cimā'ından olur zarar vāki' olur teni incidür hazmı za'if éder beñzi **şarardur** (EM, 63b/4)*

*... zīrā ol otlar evvel tāzece biter artmağ ardınca olur biter andan şoñra bir zamān berkişür muğkem olur andan şoñra **şararur** uvanur ħarāb olur (Mİ, 31b/16)*

yaşar- ~ **yeşer-**, yaş+ar- biçiminde türeyen sözcük “nemli/yeşil olmak ya da yeşil renge dönmek” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 979; Bilgen, 1989: 84; Erdal, 1991: 503; Gülensoy, 2007: 1127; TaS., 2 Mart 2016).

1. Renk adından “olma, dönme” ifade eden geçişsiz eylem yapar
  - a. “nemlenmek”

*ki ger uyumazsa gözi **yaşara***

dimağı kuruya ne iş başara (SNB, 223/9)

- b. “(met.) canlanmış”

*... Meryem kerāmetiyile **yeşermiş** ħurma ağacıydı (MZ, 34b/10)*

2.3.5. {+Ar-}

ET.'de {+Kar-} biçiminde bulunan bir ektir (Gabain, 2007: 49; Tekin, 1992: 82; Eraslan, 2012: 114). Bilgen, *küzger-* “güzleş-” dışında tüm türevlerin geçişli eylem olduğunu söylemiştir (1989: 85-86). Tekin, ekin {+K-} addan eylem türetim ekiyle {-Ar-} ettirgenlik ekinin birleşmesi sonucu +K-Ar- > +KAr- meydana gelmiş olabileceğini belirtmiştir (1992: 82) Erdal, eki {+gAr-} biçiminde göstererek söz konusu ekle türemiş eylemler ve {+(X)k-} eki ile türemiş *andgar-* ~ *antik-* (*andık-*), *birgert-* ~ *birik-*, *çingar-* ~ *çınık-*, *içger-* ~ *içik-*, *taşgar-* ~ *taşık-* vb. eylemler arasında hem biçimsel (formal) hem de anlamsal denklik kurularak ekin +(X)k-Ar > +gAr- biçiminde meydana geldiğini söylemiştir (1991: 746-748).

Batı Türkçesinde eklerin başında bulunan /g/ ~ /ğ/ sesinin düşmesi dolayısıyla ek +gAr- > +Ar- biçimini alarak addan geçişli eylemler türetmiş ve böylelikle addan geçişsiz eylemler türeten {(A)r-} ekinden ayrılmıştır. Ergin, ekin daha ET. döneminde *suvar-* ~ *suvğar-* örneklerinde olduğu gibi aynı tabanda /ğ/'li ve /ğ/'siz biçiminde kullanıldığını belirterek Batı Türkçesinde /g/ ~ /ğ/'nin düşmesi dolayısıyla {(A)r-} ve {+gAr-} eklerinin karışarak tek ek hâlini aldığını söylemiştir (Ergin, 1998b: 182).

2.3.5.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

başar-, baş+ar biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, temel olarak “(bir şeye) öncülük etmek” anlamına geldiğini Orta dönemde sözcüğün anlamının genişleyerek “tamamlamak, iyi bir neticeye erdirmek” vb. anlamlara geldiğini söylemiştir (1972: 380). Erdal da benzer anlamlarda sözcüğe yer vererek Osm.’da /g/ sesinin düşmesiyle *başar-* biçiminde görüldüğünü belirtmiştir (1991: 742). Tietze, sözcüğün “(bir işi) muvaffakiyetle bitirmek, ikmal etmek; idare etmek” ve olumsuz anlamda “iktidarsızlık” anlamına geldiğini söylemiştir (2002: 290). Gülensoy “*başar-* < *başğar-* (< *baş+ğar-*)” biçiminde sözcüğe yer vermiştir (2007: 119). TaS.’de sözcük “idare etmek; elde etmek, istediğini bulmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 10 Mart 2016). MZ, KN’de *bşarıcı* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan geçişli eylem yapar

a. “idare etmek”

Benüm oğlumı uşda siz gördüñüz

Ki uşludur pehlevān u [key] uz

cihānuñ görüpdür yazın u kışın

başarıbilür pāzişāhlıķ işin (SNB, 359/5)

Anuñ bir gici oğlı varıdı. Çün ölüm vaqtı oldı, eyitdi: Oglum giçidür, pāzişāhlığı **başarımaya**. Bārī kendü elümile **ğardaşuma bildüreyin** (MZ, 12a/8)

b. “gerçekleştirmek, muvaffakiyete erdirmek, üstesinden gelmek”

*dürişdüñ **başarduñ işi er bigi***

*gelürdi bu **ğayr iş bize şer bigi** (SNB, 350/9)*

*yūsuf eydür ne getürdüñ bu **şehre***

*eyt baña **dér tañrı işün başara** (YZ, 45/669)*

*kişi k’ol **ğapuya ħacāta vardı***

*neyise **mağşüdi anı başardı** (RN, 44a/452)*

*Sıçan eyitdi: **Girçek eyitdüñ, ammā ben bu ilan gerek bāğubān eliyile öldürem. Atası eyitdi: Eger sen bu işi başarı bilürsen eyüdür** (MZ, 22a/9)*

*Bu işi kim **başardı** (KN, 79/11)*

*Eger kişi **başarı bilürse ki günde bir kez yéye, ol gün ayruğ yémeye** (EM, 57b/13)*

ever-, ev+er biçiminde türeyen sözcük “evlendirmek” anlamına gelmektedir (Tietze, 2002: 753; Gülensoy, 2007: 348; TaS/DS..., 10 Mart 2016).

1. Addan geçişli eylem yapar

a. “evlendirmek”

*İy oğlan, eger bir **dağı deñiz seferin iderseñ girü gelicek seni everem, çok māl virüb bir ulu ħoca kızın alvirem** (MZ, 8a/1)*

*Eger ođluñ **everesin ve kız çıkarasın kendü ħuşımlaruñdan alma ve ħuşımlaruña vérme** (KN, 108/9)*

suvar-, suv+ar- biçiminde türeyen sözcük “(hayvan/toprak) sulamak” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 786-787; Bilgen, 1989: 85; Erdal, 1991: 746). TaS.’de “suvarmak, (sıvarmak): sulamak, su vermek”; DS’de “suvarmak [su virmek]: sulamak, su içirmek; suvarmak: suyu tarlaya çevirmek, sulamak” anlamında

kaydedilmiştir (TDK, 10 Mart 2016). Gülensoy, “su vermek, su içirmek” anlamını vererek “*suw(g)a-* ‘sulamak’ +*r-*” biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 817).

1. Addan geçişli eylem yapar

a. “sulamak”

aķup yařlaruñ sîl tıtmışdı nîl

suvarmışdı ķuru yeri niçe mîl (SNB, 365/12)

... yabraķları lufti şanasın irem bağından ķaldı yāhūz āb-ı hayāt birle suvarılıb uķmaķ hevāsı birle perveriş yimiş yāhūz Meryem kerāmetiyile yeşermiş ķurma ağacıydı (MZ, 34b/10)

Görmez misin ķün dağl bostānını suvarlar, eger arķ sulu-y-ısa bostāna tîz varur ve eger arķ ķuru-y-ısa evvel kendü suya tıymayınca bostāna su varmaz (KN, 172/10)

... eger yirin ya bağın ve büstānın ķođa-y-ıla ya dolab-ıla ceküp şıvarsa yigirmide bir vire (Mİ, 22b/39)

b. “su vermek”

... eger bıçağı murdar řu-y-ıla şıvarsalar murdār olur ebū yūsuf ķıyında üç gez ķızdursalar aruca řu-y-ıla şıvarsalar arınur (Mİ, 10b/30-31)

2.3.6. [+et-]

EAT.’de işlek olmayan bir ektir. Sadece geçişli *gözet-* sözcüğünde tanıklanmıştır (Gülsevin, 1997: 120).

2.3.6.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

gözet- sözcüğün Clauson, *kōze:d-* biçiminde maddebaşı yapmıştır. Araştırmacı, sözcüğün *kō:z* ‘göz’ tabanından türediğini belirterek “korumak (to

guard, protect), bakmak (to watch) anlamına geldinini söylemiştir (1972: 758). Tietze, sözcüğün etimolojisi hakkında bilgi vermeyerek “gözetlemek, bakmak; nezaret etmek, idare etmek” anlamlarını vermiştir (2009: 185). Gülensoy ise *küüzä- ‘göz kulak olmak, beklemek, kollamak’ +d- biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 390). Erdal, sözcüğe +(A)d- türevleri içerisinde değinmiştir. Ancak sözcüğün geçişli olması (direct object) dolayısıyla söz konusu eke ait olmayabileceğini söylemiştir. Ayrıca sözcüğün edilgen genişlemeye uğrayabilmesi ve -(X)n- ekini alabilmesi dolayısıyla +(A)d- türevleri dışında tutmuştur. Araştırmacı sözcüğün sonunda bulunan /d/ sesinin zamanla /t/ biçimini aldığını belirtmiştir (1991: 491). TaS.’de “gözetmek: 1. gözetlemek, beklemek, bakmak, ummak; 2. riayet etmek, göz önünde bulundurmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 12 Nisan 2016).

1. Addan geçişli eylem yapar

a. “gözetlemek, beklemek, bakmak, ummak”

ırahdan çü naqqāš kulluḥcılar

gözedürler idi görelüm néder (SNB, 96/11)

gice gündüz hem bulardan on kişi

koruyı gözetmekidi işi (GZ, 270b/2294)

kapu gözet kapu ço dip gözetme

ki devlet kapudadır çoma gitme (RN-11b/96)

Kendü oynuñ gözedürsin haşmuñ oynına baqmazsın (MZ, 50a/8)

Ey oğul! Yéyesi yénür-iken başuñ aşığa eyle kimse loqmasın gözetme (KN, 51/8)

*... bilgil kim ḥulāşada eydür kaçan gözedecek yirde bulut ya tütün yā toz olsa bir kişi
ramazān ayın görse gelse kadı katında tanuqlıq virse kadı ol kişiniñ tanuqlıgın
kabül ide (Mİ, 24a/35)*

b. “göz önünde bulundurmak, riayet etmek, dikkat etmek”

gözet şöyle her nesnenüñ aşlını

ki nerd oynayan **gözedür** hâşlını (SNB, 23/1)

velî tañrı rızāsını **gözetgil**

ki gönülün haqqa bağla dañı gitgil (KEMŞ-16b/323)

gözet şabır ki tā sen kân bulasın

şabır bekleriseñ mercân bulasın (RN-29b/292)

Çün söz buña degdi, melik mişāl virdi ki Ira taşarruf uyanın eline lub pāzişāhlık esbābın ve ra'yyet hālın **gözede** ve 'adlile zulm qarñulıgın gidere (MZ, 67b/8)

Dañı çeriyi ra'yyete musallağ kılma. Néte ki çeri maşlahatın **gözedesin**, ra'yyet maşlahatın dañı **gözet**; zîrā pādişāh güneş gibidür. Revā degül ki güneş bir kişiye doğa ve bir kişiye doğmaya (KN, 182/4-5)

Ve olur ki bir hastalık cimā'dan zāyil olur, bu déduklerümüz ol vaqt olur ki isrāfıla étmeyeler tabî'at kuvvetin **gözederler**, öyle ki kuvvet sâqıt olmaya (EM, 62a/3)

... zîrā dünyā ve āhîret işinde tañrı birdür taqdîr ve endîşe ikisini bile itdi eger nefsün kılmaşlığı yoğ-usa ne-y-için birinde taqdîr **gözede** ve birinde **gözetmeye** (MÎ, 7a/17)

2.3.7. [+i/ürge-] ~ [(r)ka-]

ET.'de bulunan bir ektir (Gabain, 2007: 50). Ekin muhtemelen birleşik bir yapıya sahip olduğu düşünülmektedir (Tekin, 1992: 82; Eraslan, 2012: 115). Erdal, söz konusu ekle oluşmuş tüm türevlerin duygu ya da algı ifade eden geçişli eylemler olduğunu söylemiş ve {-(I)n-} dönüşlülük eki ile genişlemesi halinde dahi türevlerin geçişlilik özelliğini koruduğunu belirtmiştir. Araştırmacı ekin tek heceli tabanlara {+(X)rkA-}, ünlü ile biten iki heceli tabanlara {+rkA-} ve ünsüz ile biten iki heceli tabanlara ise {+kA-} biçiminde eklendiğini ifade etmiştir (1991: 458-459).

EAT.'si ile ilgili çalışmalarda da yer verilen ek, *esirge-* (Banguoğlu, 1938: 137; Gülsevin, 1997: 120) ve *azırğa-* (Şahin, 2009: 78) sözcüklerinde tanıklanmıştır.

Ekin söz konusu sözcüklerde geçişli eylem türettiği belirtilmiştir (Gülsevin, 1997: 120; Şahin, 2009: 78).

2.3.7.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

esirge-, Clauson sözcüğün türemiş bir eylem olduğunu belirtmekle birlikte kökeni konusunda mütereddittir. Araştırmacı *es sözcüğüyle anlamsal bağlantısının olmadığını belirterek temel anlamda sözcüğün “hayıflanmak (to regret) anlamına geldiğini belirtmiştir. Clauson sözcüğün “birisi için üzgün olmak, bir şeyi bırakmaya hayıflanmak ve kıskanmak, kin duymak” biçiminde iki zıt anlamda geliştiğini söylemiştir (1972: 252). Erdal, sözcüğün Yenisey yazıtlarında matem nidası olarak tanıklanan *esiz*’den türediğini belirtmiş ve DLT’te sözcüğün *essiz* “bir yitik için hayıflanma ifadesi” biçiminde kaydedildiğini söylemiştir. Araştırmacı sözcüğün “acımak (to pity)” anlamı ifade etmediğini söyleyerek Clauson’un da belirttiği gibi “bir şeyi ya da birisini yitirmeye hayıflanmak” ve “nefret etmek, kin duymak” anlamına geldiğini vurgulamıştır (1991: 459-460). Tietze, sözcüğün etimolojisi hakkında yorum yapmayarak “(birisine ya da bir şeye) acımak; “birisine merhamet edip ona yardım etmek, onu korumak; bir şeyi yapmaktan ya da vermekten çekinmek; (menfi mânada) feda etmekten çekinmek” anlamlarına geldiğini söylemiştir (2002: 740-741). Gülensoy, “esirgemek, korumak, himaye etmek” anlamını vererek *äs+irKä-* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 341). Tekin de Erdal’ın sözcüğün etimolojisi hakkındaki değerlendirmesini doğru bularak *äsiz* > *äsir’den türediğini belirtmiştir (2013c: 423). TaS.’de sözcük “korumak, himaye etmek, sıyanet etmek; acımak, merhamet etmek”; DS’de “iğrenmek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 6 Mart 2016). SNB’da sözcük *esirgenci*, *esirgeyici* sözcüklerinde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan “duygu” ifade eden geçişli eylem yapar
  - a. “acımak, merhamet etmek”

esirgedi vü oldı ayın bayın

anuñ için ağladı oğurlayın (SNB, 320/11)

*bolay ki āhum göre **esirgeye***

özi gönye baña bir kez söyleye (YZ, 59/879)

ķır benüm haķķum için sen bunları

*hiç **esirgemegil** ol azğunları (GZ, 199b/168)*

baħıl olmuşdı ‘ilm ü hüner issi

***esirgedi** özin ol nazar issi (RN-38a/385)*

Bir gün bayağı ‘ādetince geldi, gördi ki ilan şovukdan buymuş yatur. Ekinci esirgedi, ilanı aldı (MZ, 8a/2)

*Çün ķadı bu zārılığı gördi; **esirgedi**. Ve bildi ki gerçekdürür (KN, 130/14)*

*... namāz ķılmayanı yā mü‘ezzin āvāzın işidüp mescide cum‘aya gelmeyüp terk ideni **esirgemeyüp** dögmek gere (Mİ, 33b/4)*

b. “korumak, himaye etmek, sıyanet etmek”

yüzüm kapķara kapuña varuram

***esirge** beni uşda yalvaruram*

umaram ki sen fażl eylesin

baña vāy eger ‘adl eylesin (SNB, 364/8-9)

*gel **esirge** bizleri halk eylegil*

ķıl şefā‘at sen bize hoş söylegil (KY, 41a/1617)

*Geliñ üçümüz daħı üç işi kim Tengriyiçün işledük idi, anı Tengri te‘ālā ħazretine şefī‘ götürelüm, ola kim biz miskñleri **esirgeye** (MZ, 3a/7)*

*Allah Allah! Kendüzüñi ve oğlancuķlarıñı **esirge**, zīrā yavuz ķişiye cezāsı elbette deger (KN, 79/4)*

c. “kıskanmak, vermeye çekinmek”

yéyevüz içevüz bayıķ dūn ũ gūn

esirgemezem kimseden il ũ gūn (SNB, 188/1)

Çūn çalıř içine giresin; hīç taķıřlıķ eyleme, cānuñ esirgeme. Ol kiři ki sinde yatacaķdur, evde yatmaz. Ya ‘nī ecel gelse çāre yoķdur ķurtulmaĝa (KN, 77/8)

gücürge-, güç+ürge- biçiminde türeyen sözcük dönüşlülük eki ile genişletilmiş hâliyle sadece Mİ’de “gücen-” anlamında tanıklanmıştır (Üstünova, 2003: 416). TaS.’de sözcük *gücürgen-* ~ *gücüzgen-* varyantkarında “güç saymak, zor bulmak; gücenmek, gücüne gitmek”; DS’de ise *gücürgen-* ~ *gücürgülen-* varyantlarında “bir işi isteksiz, gönülsüz yapmak, üşenmek; sadece *gücürgen-* varyantında “elinden gelen iyiliĝi yapmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 7 Mart 2016).

1. Addan “duygu” ifade eden geçişli eylem yapar

b. “gücenmek, gücüne gitmek”

*... tekebbürlik (...) niřānı oldur kim gendüiden alçaķ mertebelü adam üstün yanına oturduĝına **gücürgene** yā yürürken öñüne gecdüğüne melül ola (Mİ, 32a/30)*

yarlıĝa- ~ **yarlıķa-** Erdal, *yarlıĝ+ka-* biçiminde etimolojisini yaparak “baĝıřlayıcı olmak (to be gracious); hükmetmek (to command)” anlamlarına geldiĝini belirterek *yarlıĝka-* ve *yarlıĝa-* arasındaki farkın kronolojik ya da biçimsel bir mesele olduĝunu söylemiştir (1991: 462). Gülensoy, “*yā-r+lıĝ ‘emir, hakanın buyruĝu’ + [k]a-” biçiminde çözümleyerek “(Tanrı) birinin suçunu baĝıřlamak, maĝfiret etmek” anlamına geldiĝini, ET.’de ise “yarlıķa-, yarlıĝka- ‘1. buyurmak, va’z vermek, öĝüt vermek, haşmetle yapmak; 2. iltifat etmek, şefkat göstermek” anlamlarında olduĝunu belirtmiştir (2007: 1077). TaS.’de “yarlıĝamak: affetmek, maĝfiret etmek, suç baĝıřlamak”; DS’de yarlıĝamak [yargılamak, yarılıĝamak, yarlamak]: baĝıřlamak, korumak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 7 Mart 2016).

1. Addan “duygu” ifade eden geçişli eylem yapar

a. “affetmek, mĝfiret etmek”

yazanı oқыanı diñleyeni

rahmetüñle **yarlıǵa** ğil yā ganī (KY, 53b/2125)

öldürelüm tevbe kılalum kamumuz

yarlıǵaya suçumuz çalabumuz (YZ, 4/58)

oқыanı dinleyeni yazanı yazduranı

rahmetüñle **yarlıka** ğil sen yā ganī (GZ, 267b/2199)

... ma'nisi budur kim **haq** ta'ālā eydür bellü bilin kim yazuǵın **yarlıǵa**ram şol
kimsenüñ kim günāından tevbe itdi (Mİ, 36b/20)

2.3.8. [+cı-]

ET.'de *törçi-* “başlamak” (Taş, 2009: 90), EAT.'sinde *derçi-* “terler gibi olmak” ve Anadolu ağzlarında *kapçı-* “ceviz, badem gibi meyvelerin üzerindeki yeşil kabuk soyulmak” vb. (Güngördü, 2002: 172-174) türevlerine rastladığımız eke taradığımız metinlerde sadece *kancıq-* eyleminde rastlanılmıştır.

2.3.8.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

kanık-, Güngördü eylemin ilk olarak 14. yy.'da tanıklandığını belirterek sözcüğün “*kan* ‘*kan*’ +*çı-k-*” biçiminde etimolojisini yapmıştır. Araştırmacı TaS.'de “kan oturmak” anlamında yer alan sözcüğün DS'de *gancıkmaq* varyantında “insanın bir yeri bir şey arasında şıkışarak kan toplamak” anlamında kaydedildiğini belirtmiştir (Güngördü, 2002: 173; TDK, 9 Mart 2016).

1. Addan geçişsiz eylem yapar
  - a. “kan oturmak”

*Eger döğüp zaħm üzerine saçsalar artuķ biten ve bereyimiş ve **ķancıķ**miş et bitürür, ıslāħ éder (EM, 18b/3)*

2.3.9. {+dA-}

ET.'de {+DA-} biçiminde bulunan bir ektir (Gabain, 2007: 50; Tekin, 1992: 83; Eraslan, 2012: 114). Erdal ise ekin ET.'de {+tA-} biçiminde olduğunu ileri sürmüştür (1991: 456). Gabain, ekin Moğolcadaki benzer işleviyle “taban ismini vasıta hâline getirir” değerlendirmesinde bulunmuştur (2007: 50). Bilgen, geçişli eylemler türettiğini belirtmiştir (1989: 84). Tekin, eklendiği tabana benzemek ya da bir şey yapmak işlevini gördüğünü söylemiştir (1992: 83). Erdal, ekin geçişli eylemler türettiğini ifade ederek söz konusu ekle oluşan türevleri belirli bir anlamsal sınıflandırma yapmanın mümkün olmadığını, ancak **kol+da-*, *tl+ta-*, *al+ta-* eylemlerinde tabanın vasıtasıyla anlamına sahip olduğunu belirtmiştir (1991: 457-458). Eraslan, ise yapma ifadesi veren işleve sahip olduğunu söylemiştir (2012: 114).

EAT.'de çok işlek olmayan bir ektir. Bu ekle oluşmuş bazı türevler yerini {+IA-} ekiyle oluşan türevlere bırakmıştır (Banguoğlu, 1938: 136). Timurtaş, bu dönemde yansımali sözcüklerden eylem türettiğini söylemiştir (2012: 113). Geçişli ve geçişsiz eylemler türetmiştir (Şahin, 2009: 78). Gülsevin ise yansımali sözcüklerden geçişsiz, diğer adlardan ise geçişli eylemler türettiğini belirtmiştir (1997: 120).

2.3.9.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

alda-, al+da- biçiminde türeyen sözcük “(birisini) kandırmak, dolandırmak” anlamına gelmektedir (Clason, 1972: 133; Bilgen, 1989: 84; Erdal, 1991: 455; Tietze, 2002: 146; Gülensoy, 2007: 65; TaS./DS., 3 Mart 2016). SNB’da *aldağuç* KN’de *aldayıcı* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Addan geçişli eylem yapar

a. “kandırmak, dolandırmak”

şunuñ bigi eyleyeven mekr ü āl

*ki **aldayam** u sen kamu mālī al (SNB, 179/11)*

buncılayın dūşi ben gördüm didi

*babamuzı bir sözile **aldadı** (KY, 4a/108)*

*didi şāh **aldamağ** istersin beni*

mekre muhtāc olduñ iy hağ düşmanı (GZ, 222b/856)

*senüñ bigi biñi **aldadı** dünye*

inanmaz göre kim tutdı bünye (RN-15b/137)

*... bir nicesi tiz gelür it ve kurd gibi; bir nicesi hīle ve **aldamağ** birle cenk ider (MZ, 43b/10)*

*Ağız koğusun ve burnı koğusun ve kulağı berkligin ve dişi dibin gör; tā seni **aldamayalar** (KN, 93/5)*

*... bu dünyā kişi **aldar** āhiret işinden çor (Mİ, 31b/3)*

çivilde-, çivil+de- biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “fısıldamak”; DS’de ise “tatlı sesle konuşmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 3 Mart 2016). Tietze de benzer anlamlarda sözcüğe yer vermiştir (2002: 441).

1. Yansımalı tabandan geçişsiz eylem yapar

a. “fısıldamak”

*Eger dērseñ aña rāz demeyeler, halk arasında kimseye **çivildeme** ki yavuz gümān iltemeyeler ki hemīşe ādem oğlını bir biri hağğında yavuz gümān dutucu olur (KN, 40/5)*

gümürde- ~ **kömürde-**, gümür+de- biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “homurdanmak”, DS.’de “bağırarak; sinirli sinirli çok konuşmak” anlamlarında

kaydedilmiştir (TDK, 3 Mart 2016). Tietze’de DS’deki anlamları aktarmıştır (2002: 207).

1. Yansımali tabandan geçişsiz eylem yapar
  - a. “homurdanmak”

aḥıdurdı yaşlarını yüzine

kömürdeyüp eydürdi kendözine (SNB, 270/13)

kimesne aña yanmadın hiç yanu

*yüridi **gümürdenü** vü söylenü (SNB, 152/7)*

*... ni‘metüm yiyüb semridi, hıızr gibi āb-ı ḥayāt benden içti daḥı bu dükelile **gümürdeni** durur (MZ, 33a/11)*

iste-, Clauson sözcüğün *i:z* tabanından türeyen *izde:-* eyleminin ikincil biçimi olduğunu belirmiş ve sözcüğün temel olarak “takip etmek, aramak” anlamına geldiğini GB Türkçesinde anlam genişlemesi ile “arzulamak (to wish, to wish for) anlamını kazandığını söylemiştir (1972: 243). Erdal bu yaklaşımın dışında sözcüğün Yakutçadaki *iäs* ‘borç (loan, debt)’ sözcüğüyle ilintili olabileceğini düşünmüş ve Yakutçada *iästü-* ‘borcu geri istemek (to ask for the return of a debt)’ eyleminin bulunduğunu söylemiştir. Araştırmacı sözcüğün **iz+tä-* ile **es+tä-* sözcüklerinin bozulmasından meydana gelmiş olabileceğini söylemiştir (1991: 455-456). Tietze, sözcüğü iki ayrı maddebaşı yaparak ilkini “aramak; araştırmak, gözden geçirmek” ikincisinin “arzulamak” anlamına geldiğini söylemiştir (2009: 417). TaS.’de sözcük “aramak, araştırmak; beklemek, gözetmek, kollamak; sormak, tahkik etmek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 13 Nisan 2016).

1. Addan geçişli eylem yapar
  - a. “dilemek, arzu etmek”

şafā isteḡil tutma göñülde çirk

çalap birligine revā görme şirk (SNB, 9/8)

maḡşudı oldur baba hem sizleri

ķamuñuzı görmek **ister** özleri (KY, 34a/1322)

sa 'ādet **isteseñ** şabrı güzīn gör

ki va 'llāhü mu 'inü 'ş-şābirin gör (RN, 30a/300)

gelip kāfir buları incitmek **ister**

ki dirler mu 'cizātuñ bize göster (KEMŞ, 7b/130)

resulü 'llahdan **istedüm** aman ol

iki gez virüpdı adam aña ol (GZ, 199a/156)

Pes dīv aña eyitdi: Ayruķ benden dostlık vefā **isteme** didi (MZ, 13b/11)

ķul ki kulluķdan kaçā hocası mertebesin **istemiş** olur. Beglik **isteyen** ķul tiz helāk olur (KN, 15/3)

Ve kişi ki toynca yémek **isteye** ħammāndan çıkıcaķ yéye ki gérü tız siñer (EM, 57b/15)

... mecmū'ın bilmek **isteyen** iħyā'-i dīm kitābına nazār idüp müṭāla'a ķalsun (Mİ, 2a/11)

b. "aramak, araştırmak"

şu naķķāş dünyāda hiç gülmēsün

diledügin **isteyüben** bulmasun (SNB, 38/6)

eytdi anı mısr içinde siz görüñ

isteyenler anda bulurlar bilüñ (KY, 9b/329)

ya 'ķüb vardı **istedi** buldı anı

eytdi yūsuf bulduġuñ boncuķ ķanı (YZ, 78/1161)

isteyüp bulmayalarāh idüp aġlayalar

ħalāyiġuñ gözinden kim ola penhāni ķuds (KEMŞ, 19a/360)

bir devesi yetdi hem peygamberüñ

didi isteñ tiz buluñ anı görüñ (GZ, 256a/1848)

Çün taqdır eli anı itler dâ'iresinde bağladı, dānā ve 'ākıl kişi oldur ki hem işe kendü 'aybın isteğe (MZ, 37a/11)

Bir kişi derzi isteyü geldi. Şordı ki derzi kıanı? (KN, 47/15)

...eger şu bulam diyü umsa yigregi oldur kim vağt āđırına değin küye eger şu yağında var diyü işitse ya ğālib-i zann olsa kim isteyicek şu bulunur diyü bir oğ atımı şuyı istemek vācibdür ammā imām řāfi 'i kıyında gerekse şu sızsın gerekse sızmasın istemek vācibdür istemedin teyemmüm dürüst olmaz (Mİ, 9b/14-16)

c. "sormak, tahkik etmek"⁷⁹

suçum benim bulardan istesün

ellerin niçün toğradılar söylesün (YZ, 50/739)

kımilda-, Gülensoy sözcüğü "kımıl 'hareket' +da-" biçiminde çözümleyerek "yerinden biraz oynamak" anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 508). DS'de sözcük "kımıl kımıl kımıldamak: işi ağır yavaş yapmak" maddebaşında yer almaktadır (DS, 2009/VI: 4554).

1. Yansımali tabandan geçişsiz eylem yapar

a. "hareket etmek, yerinden biraz oynamak"

nađđāř ol aracuğda kıalmış idi

kımıldamadı sanki ölmüş idi (SNB, 310/4)

kırcılda-, *kırcıl+da- biçiminde türeyen sözcük "gırcıdamak" anlamına gelmektedir. TaS.'de sözcük ettirgen ve edilgen çatılı biçimleriyle sırasıyla "gırcıdatmak" ve "gırcıdamak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 3 Mart 2016).

1. Yansımali tabandan geçişsiz eylem yapar

a. "gırcıdamak"

⁷⁹ Bu anlam TaS.'de sadece YZ'dan tanıklanmıştır (TDK, 13 Nisan 2016).

*Baş çegzinüp ağır olmak ve kulağ çiñlemek ve güvülmek ve cemî' beden seğrişmek ve çok uyyup dişlerin **kuruldatnağ** ve tamarları tolu olup mecmû'î- eṭrâfi şovuk olmak (EM, 45b/3)*

kurulda-, kurul+da- biçiminde türeyen sözcük “sindirim yollarından bir sıvı geçerken gur gur diye ses çıkarmak” anlamına gelmektedir (Gülensoy, 2007: 392).

1. Yansımali tabandan geçişsiz eylem yapar

a. “sindirim yollarından bir sıvı geçerken gur gur diye ses çıkarmak”

*Bir hastalıktur ki sebebi bağır şovukluğudur ve ol üç dürlüdür, tablidür, her ki bu illete mübtelâ ola karnı **kuruldayıcağ** tabl üni gibi gelür (EM, 52b/1)*

sokulda-, sokül+da- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de 16. ve 17. yy.' metinlerinden “zonklamak” anlamında tanıklanmıştır. DS'de de sözcük “yara zonklamak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 3 Mart 2016).

1. Yansımali tabandan geçişsiz eylem yapar

a. “zonklamak”

*Eger kişiniñ oturduğı yer ağırsa ve **sokulda**sa anda bir şiş olur (EM, 53b/8)*

toğda-, toğ+da- biçiminde türeyen sözcük “vurmak, dövmek, öldürmek” anlamlarına gelmektedir (Demirci ve Korkmaz, 2008: 394; Yıldız, 2008: 498).

1. Yansımali tabandan geçişli eylem yapar

a. “homurdanmak, söylenmek”

mâlik reyyân ol kamuya kağıdı

*kimini sürdi kimini **toğladı** (YZ, 48/710)*

torulda-, torıl+da- biçiminde türeyen sözcük “homurdanmak” anlamına gelmektedir (Cin, 2012: 689).

1. Yansımali tabandan geçişsiz eylem yapar

a. “homurdanmak, söylenmek”

ayağı bırağıdı hem étdi eyü

*gönüldi **torılda**yu **torılda**yu (SNB, 152/5)*

ünde-, ün+de- biçiminde türeyen sözcük “seslenmek, çağırarak, davet etmek” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 180; Bilgen, 1989: 84; Erdal, 1991: 457; TaS., 3 Mart 2016).

1. Addan geçişli eylem yapar
  - a. “seslenmek, çağırarak, davet etmek”

*ķamu halkı toğru yola **ünde**gil*

benemtoğru vü tañrı birdür dēgil (SNB, 10/12)

ken ‘āndaki ev gibi ev eylegil

*babamı anda ol eve **ünde**gil (YZ, 97/1438)*

*yalda-, yal+da- biçiminde türeyen sözcük (Banguoğlu, 1938: 136) TaS. ve DS.’de dönüşlülük eki almış *yaldan-* biçimiyle sırasıyla “yaltaklanmak, tabasbus ve riyakârlık etmek, yaranmak, hoşâ gidecek hareketler yapmak” ve “aldanmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 3 Mart 2016).

1. Addan geçişli eylem yapar
  - a. “tabasbus ve riyakârlık etmek, yaranmak, hoşâ gidecek hareketler yapmak”

*yatağında ķaplan söze **aldan**ur*

*ite etmek atıcağaz **yaldan**ur (SNB, 18/7)*

yilte-, yél+te- biçiminde türeyen sözcük TaS.’de *yelte-* ~ *yilte-* varyantlarında “teşvik ve tercip etmek, tahrik etmek, koşturmak, harekete getirmek, kışkırtmak, tahris etmek”; DS’de “isteklendirmek, özendirme; kışkırtmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 3 Mart 2016).

1. Addan geçişli eylem yapar
  - a. “kışkırtmak”

*müslim ānları münāfiķlar **yilte**diler*

ki varmañ ıssı gey şarpdur didiler (GZ, 254b/1810)

Sen daħı benüm işüimde uşañ ve ğāfil olmayasın kendü maşlahatuñda benüm maşlahatum yig göresin ve beni zulme ve cevre **yiltemeyesin** (MZ, 34b/4)

... zīrā egerçi bu taş ta'ata **yilteyici** emr idici işledici göñüldür (Mİ, 2a/31)

b. “özendirmek”

ġarīblıġa **yıltenmegil** zīñhār

démezven ki sen gel iraq ile var (SNB, 48/10)

... ġarīb ve çok vāq' olur mes'eleler daħı getürdi mübtedīleri bu muqaddimeyi oġumaġa **yiltemeg-icün** su'āl eger eydecek olursañ ki peygāmbere buyurdu ki islām biş nesne üzerine yapılmışdur (Mİ, 2b/24)

2.3.10. {+I-}

ET.'de bulunan bir ektir (Gabain, 2007: 48). Araştırmacılar ekin genellikle addan geçişsiz eylem türettiğini belirtmiştir (Ş. Tekin, 1992: 81; T. Tekin, 2003: 85; Eraslan, 2012: 113⁸⁰). Erdal, ekin “tabanın belirttiği şey olmak ya da ona dönüşmek” anlamında geçişsiz eylemler türettiğini söylemiştir (1991: 479-485).

EAT.'si ile ilgili çalışmalarda da ekin geçişsiz eylemler türettiği vurgulanmıştır (Gülsevin, 1997: 120; Şahin: 2009: 78). Ancak bu dönemde görülen bayı-, berki- vb. bazı türevlerin ET.'de bayu-, be(r)kü- biçiminde olduğu görülmektedir. Erdal, ET.'deki {+I-} ve {+U-} eklerinin aynı işleve sahip olduklarını belirterek aralarındaki tek farkın {+I-} ekinin daha geniş anlamsal çeşitlilik göstermesi olduğunu belirtmiştir (1991: 474, 485).

⁸⁰ Gabain ve Eraslan {+A-},{ +I-},{+U-} (2007: 48; 2012: 113) eklerini aynı başlık altında ele alırken Ş. Tekin {+A-} ve {+I-} (1992: 81-82), T. Tekin {+A-}, {+I-} ve {+U-} (2003: 85, 87, 88) biçiminde ayrı maddelerde ele almışlardır. Ş. Tekin bu eklerin anlam ortaklığı dolayısıyla karıştırılabileceğini *bodı-* dışında *bodu-*; *boşu-* ‘kurtarmak, affetmek’ dışında *boşa-* eyleminin bulunduğunu söylemiştir (1992: 81-82).

2.3.10.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

bayı-, bay+ı- biçiminde türeyerek “zengin olmak” anlamına gelen sözcük ET.’de *bayu-* biçimindedir (Clauson, 1972: 384; Erdal, 1991: 475; Bilgen, 1989: 102). TaS.’de de sözcük aynı anlamda yer alırken DS’de “zengin olmak” ve “büyümek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 8 Mart 2016).

1. Nitelik adından “olma” bildiren geçişsiz eylem yapar
  - a. “zengin olmak”

‘arab eydür kılmadı māl hāceti

Ol ğarīb bayıtdı gey beni kıtı (YZ, 47/694)

Ve eger māl tevfir édesin, él ‘imāretine düriş. Eger él ‘imāret ola, tevfir on onca ola, Tangrı kılları bayıya (KN, 169/2)

... hāl budur kim māl bulmaķ mümkindür anca kışiler bulmışdur ve bayımışdur (Mİ, 7b/27)

bereyi-, Canpolat ve Önler sözcüğün TaS.’de bulunmadığını belirterek “ezilmek, incinmek, berelenmek” anlamına geldiğini söylemiş ve *bere* “yara” sözcüğünden +I- eki ile türemiş olabileceğini ileri sürmüştür (2007: 32, on numaralı dipnot). Erdal, {+A-} ve {+U-} ekleri gibi {+I-} ekinin de sadece ünsüz ile biten tabanlara eklendiğini belirtmesi ve elde edilen türevlerinde Erdal’ın bahsettiği biçimde olması dolayısıyla bu çözümlmeye ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir. Sözcük *bere ye-* biçiminde birleşik eylem de olabilir.

1. Addan “olma” anlamında geçişsiz eylem yapar
  - a. “ezilmek, incinmek, berelenmek”

Eger döğüp zaķm üzerinde saķsalar artuķ biten ve bereyimiş ve kıncıķmış et birürür işlāh éder /EM, 18b/3)

berki-, berk+i- biçiminde türeyen sözcük ET.’de *bekü-*: “sağlamlaşmak” şeklinde tanıklanmaktadır (Clauson, 1972: 325; Erdal, 1991: 475; Taş, 2009: 108).

Tietze, *beki-*, *berki-* varyantlarında “sağlamlaştırmak” (2002: 307); Gülensoy ise *berki-(t-)* “sağlamlaş(tır)mak, kökleş(tir)mek” anlamında yer vermiştir (2007: 133). TaS.’de *berki-*, *berkiş-* varyantlarında “sağlamlaşmak, pekişmek, yerleşmek:”; DS’de “berkimek (I): [-> bekişmek-1], pekişmek, sertleşmek, katılaşmak, sıkılaşmak; berkimek (II) [berkeşmeg, berkimek -2, bekişmek -2]: iyileşmek, sağlamlaşmak; berkimek (III): tıkamak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 7 Mart 2016).

1. Nitelik adından “olma” bildiren geçişsiz eylem yapar
  - a. “sağlamlaşmak”

çü berkitdi ‘ahdı sözi açdılar

çoğ altun incü saçu saçdılar (SNB, 335/11)

uşbu düzgün düzdiler yolca gidü

and içdiler kamu kavlin berkidü (YZ, 5/60)

... ya’nî mümkündür kim ol birkaç loğmayıla benümle anuñ arasında dostlık berkiyüb düşmenlik götrüle (MZ, 32a/13)

‘İlâcı, ‘illet berkişmez ve nabzı za’if olmazdan evvel kifâl tamarından kan alduralar (EM, 44a/14)

... ol eyü hûlardan ve şifatlardan kim birisi hağ ta’âlâ muhabbeti gönülde berkimekdür (Mİ, 36a/20)

semri-, *semir+i- ~ semiz+i- biçiminde türeyen sözcük “semirmek, tavlanmak, şişmanlamak” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 830; Tekin, 2013e: 20-21; Bilgen, 1989: 86; Erdal, 1991: 480; Gülensoy, 2007: 751, TaS/DS., 8 Mart 2016). TaS.’de aynı anlamda *semzi-* varyantıyla da tanıklanmıştır (TDK, 8 Mart 2016).

1. Nitelik adından “olma” bildiren geçişsiz eylem yapar
  - a. “semirmek, tavlanmak, şişmanlamak”

Çün deve varduğca semriyüb taldı (MZ, 52b/12)

Ve pādīshāhdan ol gün emīn olma ki seni emīn kıla; zīrā kimden ki semriyesin aruqlıgūn gērū andan olur (KN, 154/9)

tarı-, tar+ı- biçiminde türeyerek “dar olmak, sıkılmış olmak, güç olmak” anlamına gelen sözcük ET.’de *taru-* biçimindedir (Clauson, 1972: 532-533; Erdal, 1991: 476; Bilgen, 1989: 102).

1. Nütelik adından “olma” bildiren geçişsiz eylem yapar
  - a. “sıkılmak, daralmak” (Doğan, 2011: 95)

Mazlūm eyitti: “Nāme ilettūm, eslemedi.” Sulṭānuṅ göñli ṭurıdı, eyitti (KN, 180/11)

iyi- ~ **iyi-**, yıd+ı- biçiminde türeyen sözcük “kokmak” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 886; Bilgen, 1989: 86; Erdal, 1991: 484). Clauson, “kötü kokmak” anlamına geldiğini belirtirken Erdal hem “iyi” hem de “kötü kokmak” anlamına gelebildiğini belirtmiş ve sözcüğün tabanın belirttiği anlamın olmasını değil, o anlama dönüşmeyi ifade ettiğini söylemiştir (1972: 886; 1991: 484). TaS.’de sözcük “iyi yemek (iyimek, yiyemek): kokmak, teaffün etmek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 8 Mart 2016).

1. Addan “dönüşme” bildiren geçişsiz eylem yapar
  - a. “kokmak”

aşa koyalar tenüñ iyie

gele kuşlar beynüñi ala yéye (YZ, 43/638)

Ve ol yerde yeşil kurdcuğazlar olur, ol suyu alup gider-iken nā-gāh bir ‘avrat ki ol kurdan birin başup helāk étse señegindeki şu şöyle yiyir ki kimse katında durmağa yaramaz (KN, 36/10)

yoşı-, yoş+ı- biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “yoşumak: yıpranmak, yorulmak, zayıf düşmek, kuvvetini kaybetmek”, DS’de ise “yoşumak: [yoşamak, yoşunmak, yoğşumak, yoğşunmak] 1. eskimek, yıpranmak; 2. rengini atmak; 3. yorulmak; 4. uslanmak, durulmak; 5. gevşemek; 6. usanmak, soğumak; 7. hayvan, eş

isteme dönemini geçirmek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 8 Mart 2016). SNB’da *ne aşşı çü tonuñ içi ola boş // ne hâşıl ki gözünñ ola nûrı yoş (15/13)* beytinde “yoş” tabanı “güçsüz, zayıf, fersiz” anlamında tanıklanmaktadır.

1. Nitelik adından “olmak” bildiren geçişsiz eylem yapar
  - a. “yıpranmak, yorulmak”

yoşıdı atı nev-bahâruñ kıatı

yayağ neylesün olmayıcağ atı (SNB, 235/7)

2.3.11. {+(I)k-}

ET.’de yer alan ve addan geçişsiz eylem türeten bir ektir (Gabain, 2007: 49; Tekin, 1992: 82; Bilgen, 1989: 87; Erdal, 1991: 492-499; Tekin, 2003: 87; Eraslan 2012: 114).

EAT.’de de ek addan geçişsiz eylem türetim eki olarak yer alır (Gülsevin, 1997: 120). Banguoğlu, ekin dönüşlülük ya da edilgenlik anlamı taşıyan eylemler türettiğini belirtmiştir (1938: 138).

2.3.11.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

başık-, baş+ık- biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “yaralanmak; yara baş tutmak” anlamında kaydedilmiştir⁸¹ (TDK, 04 Mart 2016). Canpolat ve Önler ise “uç vermek, baş vermek (çıban için)” anlamını vermiştir (2007: 112).

1. Addan geçişsiz eylem yapar
  - a. “yara baş vermek, uç vermek, baş vermek (çıban için)”

---

⁸¹ Clauson’da yer almayan sözcük *başıktur-* eyleminde taban olarak yer aldığı belirtilerek *baş > *başık- > başık-tur-* biçiminde gelişim sergilediğini belirtmiştir. Araştırmacı **başık-* biçiminde gösterdiği eylemi geçişsiz eylem olarak değerlendirmiştir (1972: 380).

Bes ğaraż bunuñ mu ‘ālecesinde büyük olmağdan men ‘ eylemekdür ya başıķmağdan saķınmağ ya başıķmışı oñultmağdur (EM, 55b/3)

birik-, bir+ik- biçiminde türeyen sözcük “bir araya gelmek, birleşmek, bir olmak” anlamlarına gelmektedir (Clason, 1972: 363; Erdal, 1991: 493-494; Tietze, 2002: 353; Gülensoy, 2007: 149). Clason, sözcüğü geçişsiz eylem olarak değerlendirirken Erdal hem geçişli hem de geçişsiz eylem olarak değerlendirmiştir (1972: 363; 1991: 493). TaS.’de “birikmek (birükmek): birleşmek, bir araya gelmek, ittihat etmek” anlamında yer almaktadır (TDK, 4 Mart 2016).

1. Addan “olma” bildiren geçişsiz eylem yapar
  - a. “birleşmek, bir araya gelmek, bir olmak”

tekebbür eyleme kim sevrikesin

sevürkmışler yolına birikesin (RN-11b/95)

Eger arķa ve göñül birikdürüb şavaş bir yañadın olursa febihā ve eger çevreden üşü olursa bir bir yanumuzdan dönince işümüz remām olur (MZ, 43b/11)

elik- sözcüğü TaS.’de “bunalmak, bizar olmak; utanmak, sıkılmak, mahzun olmak; ihtiraz etmek, çekinmek”; DS’de “elikmek (I) [elekmek]: utanmak, çekinmek, sıkılma; elikmek (II): irileşmek, büyümek; elikmek (III): bir yere gitmekten, bir iş yapmaktan üşenmek; elikmek (IV): yabancı gözü ile bakmak, yabancı saymak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 4 Mart 2016). Tietze, sözcüğü *él+ik-* biçiminde çözümleyerek iki ayrı maddebaşı yapmış ve ilkini “yabancı gözü ile bakmak, yabancı saymak”, bundan geliştiğini belirttiği ikincisini ise “utanmak, çekinmek, sıkılmak” biçiminde anlamlandırmıştır (2002: 710).

1. Addan “olma” bildiren geçişsiz eylem yapar
  - a. “kötüleşmek, bizar olmak”

Ķardaş ben seni semiz bir tağ gibi gördümidi. Ne yavlağ elikmişsin şūretüñ şeklüñ azub tūğün dökülmiş (MZ, 46b/12)

elikdür- sözcüğü TaS.’de “elde etmek, ele geçirmek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 4 Mart 2016). Tietze, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde

tanıklanmayan sözcüğün yalnızca EAT.’de tanıklandığını belirtmiştir. Araştırmacı, *elik-* eyleminin ettirgen biçimi olabileceğini ancak anlamsal bağlantının pek mümkün olmaması nedeniyle *el* “vücut uzvu” sözcüğünden türemiş olabileceğini söylemiştir (2002: 711).

1. Addan geçişsiz eylem yapar
  - a. “ele geçmek”

elikdürem ü fütivérem anı

nite kırtara ol elümden cānı (SNB, 284/5)

endik⁸², **ende+k-** biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “şaşalamak, acemilik göstermek, şaşırarak, mütehayyir olmak; tevahhuş etmek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 4 Mart 2016). SNB’da *ende*’akılsız, sersem’ sözcüğü *bu hūnda dökülü durur dürlü aş // bu yolda ki öküş yéter ende baş (150/3)* beytinde tanıklanmaktadır.(Cin, 2012: 510).

1. Addan geçişsiz eylem yapar
  - a. “şaşa kalmak, şaşırarak”

sen endikme vü korhıma hiç kayu yoh

déme bilmez aç kişi hālini toh (SNB, 231/10)

gözük- ~ **gözük-**, Tietze sözcüğün “görünmek, peyda olmak, sökün etmek; kendini göstermek; görünüşe göre öyle olmak” anlamlarına geldiğini belirterek etimolojisi hakkında değerlendirme yapmamıştır (2009: 187). Gülensoy, ise ET.’deki *kör-* eyleminin varyantı olarak düşündüğü **köz-* eylemine dayandırarak **kö:-z-(ü)k-* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 391). Banguoğlu ve Gülsevin ise sözcüğü {+(I)k-} türevleri içerisinde yer vermiştir (1938: 138; 1997: 120). TaS.’de ve DS.’de “görünmek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 4 Mart 2016).

1. Addan geçişsiz eylem yapar

---

⁸² DLT’te “aptal, ebleh” anlamında “endik” sözcüğü bulunmaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 52). Bu sözcük DS’de de “utangaç, sıkılgan” anlamında yer almaktadır (TDK, 4 Mart 2016). Clauson, Kutb’un Hüsrev ü Şirin’den tanıkladığı *usı entikti yıklu yazdı turdı* ifadesindeki *entikti* çekiminin *entik erdi > entikti* şeklinde açıklanamadıkça “entik-” eylemiyle kökteş olmak zorunda olduğunu söylemiştir (1972: 177).

a. “görünmek, kendini göstermek”

gérü bişirürler koyın at kuzı

ki aşdan gözükmez olur yéryüzi (SNB, 58/8)

Eger ne'üzübillāh vaṭan terk idevüz ve ta'alluḳlardan kesilevüz oḡul kız firaḳı bize sehl gözike (MZ, 62b/5)

Ve ḳadīm ḥekīmler ol içegüde ne ki gözükmez şişler ve başlar varısa ki taşradan dermān olmaya anlara fāyidesi var, giderür déyü buyurmışlar (EM, 27b/12)

ḳanıḳ- ~ **ḳanıḳ-**, ḳan+ıḳ-/+ıḳ- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de “kanlanmak, kandan kızarmak; kana susamak, kan dökmeye susamak”; DS'de “tazi kurt kovalamaya alışmak; köpekler boğuşmak; çok istemek” anlamlarında yer almaktadır (TDK, 4 Mart 2016).

1. Addan geçişsiz eylem yapar

a. “kanlanmak, kandan kızarmak”

ḳanıḳmış idi aḡlamaḳdan gözüm

bulaşmış idi ḳan yaşına yüzüm (SNB, 125/7)

tarıḳ- ~ **tarıḳ-**, tar+ıḳ-/+ıḳ- biçiminde türeyen sözcüğün Clauson “sıkmak (to be constricted)” anlamına geldiğini belirtmiştir (1972: 540). TaS.'de “darıḳmak (tarıḳmak): daralmak, içi sıkılmak, müteessir olmak”; DS'de ise *darıḳnak* ~ *darıḳmak* varyantlarında “canı sıkılmak, bunalmak, rahatsız olmak, sıkıntılı vakit geçirmek, hiddetlenmek; başı dara gelmek, sıkışmak; sıcaktan bunalmak, nefesi kesilmek; sıkışmak; ekşimek, bozulmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 4 Mart 2016).

1. Nitelik adından geçişsiz eylem yapar

a. “daralmak, içi sıkılmak, müteessir olmak”

kimüñ uşşı var ise ḥiç dınmaya

tarıḳmaya vü buşmaya incinmeye (SNB, 5/9)

şöyle **tırıkdı** kaḳdı zelîhāya

eytdi soruñ ḳoman ayruḳ (YZ, 50/748)

tırıq-, Gülensoy sözcüğün “*taz* ‘*bitkisiz, çorak’ +*ık-* ‘çorak yere gitmek (=araziye kaçmak)’” biçiminde etimolojisini yaparak “hayvan başını alıp gitmek” anlamını vermiştir (2007: 873). TaS.’de sadece SNB’den “koşup sıçramak”; DS’de “tırıkmak [tazmak]: hayvan başını alıp gitmek, yabancılaşmak” anlamlarında kaydedilmiştir. DS’de ayrıca “tırıkmak [tızarmak, tızıklamak]: koşmak, seğirtmek; dızıkmak (I): 1. çabuk, acele hareket etmek; 2. koşmak, kaçmak, seyirtmek” varyantı da bulunmaktadır (TDK, 4 Mart 2007).

1. Addan geçişsiz eylem yapar

a. “koşup sıçramak”

ol kimse ki başmağına yapışmaz iken toz

*tağlara **tırığan** u yabāna toza benven (SNB, 193/6)*

2.3.12. [+ıncı-]

İşlek olmayan bir ektir. Sadece *zarıncın-* sözcüğünde tanıklanmıştır.

2.3.12.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

zarıncı, *zâr*+ıncı- biçiminde türeyen sözcük TaS.’de SNB’ında içinde bulunduğu 14. yy.’a ait üç ve 16. yy.’a ait bir metinden “zari zari ağlayıp inlemek, feryad ü figan etmek, ağlayıp sızlamak, yana yakıla ağlamak” anlamında tanıklanmıştır (TDK, 15 Nisan 2016).

1. Addan “yapma” bildiren geçişsiz eylem yapar

a. “ağlayıp sızlamak”

*zarıncı*nduğın işidüp nev-bahār

dédi eyle derd nétmegine yarar (SNB, 276/6)

2.3.13. {+kIr-}, [+kI-]

ET.'de bulunan ve yansıma seslerden yansımali eylemler türeten bir ektir (Gabain, 2007: 49; Ş. Tekin, 1992: 82; T. Tekin, 2013f: 131; Bilgen, 1989: 88; Erdal, 1991: 465-468; Eraslan, 2012: 114). Erdal ekin ön Türkçede (proto-Turkic) **kIrA-*, Moğolcada ise +*KirA-* biçiminde olduğunu söylemiştir. Öte yandan araştırmacı +*kIr-* ekinin +*kI-* ve geçişsiz eylemden eylem türetim eki *-(I)r-* ekinden oluştuğunu belirtmiş ve bu yaklaşımın birleşik bir ek olan Moğolca +*KirA-* ile çelişmediğini söylemiştir. Araştırmacı bundan hareketle *okı-* 'çağırmaq', *okı-* 'kusmaq', *sukı-* 'parmaq çıtlatmaq' ve *tokı-* 'vurmaq; örmek' eylemlerinin {+kI-} ile oluşmuş türevler olduğunu belirtmiştir (1991: 467-468).

EAT.'de de ek aynı işlevde yansımali eylemler türetmiştir (Şahin, 2009: 78). Ancak bu dönemde görülen türevler daha ET.'den itibaren tanıklanan türevlerdir. Dolayısıyla ek genellikle daha önce oluşmuş yapılarda tanıklanan işlek olmayan bir ektir.

2.3.13.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

ağır- eylemi "ā 'yansıma' +*kır-* <*arkır- <*arkıra-" biçiminde gelişim göstermiştir (Tekin, 2013f: 136-137; Gülensoy, 2007: 54, 70-71). Sözcük TaS.'de "ağırmaq: anırmak, haykırmak"; DS'de "angıramak [angırdamah -2, angırmak, angurmak, anırmak -1, ankırmah, ankırmak]: eşek bağırmaq, anırmak; ağırmaq (I): bağırmaq, sesli sesli ağlamak; ağırmaq (II): ağrımaq" varyant ve anlamında kaydedilmiştir (TDK, 8 Mart 2016).

1. Yansıma sesinden geçişsiz eylem yapar

a. “(eşek) bağırarak”

Ağırub köy arasına girdi. Çakal eşekden inince itler kırmaladılar (MZ, 6b/7)

... bundan sonra ol obanuñ bir kıvm düşmeni var-ımuş dünde bunları urmağa gelmişler dinlemişler ne yirde kim it ürer ya horos öter yâ eşek ağırur bulmuşlar urmuşlar (Mİ, 36a/16)

aksır-, Gülensoy eylemin “aksırmak” anlamı vererek “*<askur- [< askur-] ~ *sur- (DLT). < *ās+kIr-” biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 60). DLT’te *asur-* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 91) biçiminde tanıklanan sözcük TaS.’de “ahsırmak, (ağsırmak, ağsurmak, ahsurmak): aksırmak”; DS’de ise asgırmah [asgırmak, āsırmak, askırmah, aksırmak]: hapşırmak, aksırmak; angırmak [anksırmak, ansırmah, ansırmak]: aksırmak, öksürmek; ağsırmak: aksırmak” varyant ve anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 8 Mart 2016; Gülensoy, 2007: 60).

1. Yansıma sesinden geçişsiz eylem yapar

a. “hapşurmak”

çoğan; ki ‘arabca aña südr dërler, issidür, kırudur, anuñ kıkusından akşurmak gelür (EM, 13b/14)

bögür- eylemine Gülensoy, “(davar) bağırarak” anlamını vererek “*bö: ‘yansıma’ + kür-” biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 172).

1. Yansıma sesinden geçişsiz eylem yapar

a. “bağırarak”

turup zâr u zâr ağlayu gitdiler

bögürdiler çok figân étdiler (SNB, 360/3)

çağır- ~ **çağur-**, Gülensoy eyleme, “seslenmek” anlamını vererek “*çā[r] ‘yansıma’ + kır-” biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 211). TaS.’de sözcük “bağırarak, haykırmak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 8 Mart 2016).

1. Yansıma sesinden geçişsiz eylem yapar

a. “bağırarak, haykırmak”

çağırur habbāz ki içmegil şarāb

ağuludur içüñi eyler harāb (SNB, 21a/787)

yehūda bir kez çağırsa kaşıdu

hamle kılsañuzz şehri ehlin korıdu (YZ, 83/1233)

didi ger gerekse saña ol ‘ali

sen çağır ünüñ işidür ol veli (GZ, 262a/2040)

niçe çağır dısa ün taşra çıkmaz

kodı çağırmağı ayruğ çağır maz (RN, 28a/276)

ebübekrūñ evine durdı vardı

çağırıp ev divārına el urdı (KEMŞ-2a/13)

Arslan çağırdı ki elüñüz çekün ol cānavardan (MZ, 52a/8)

Ol kişi kādı öñinde yüzün inde yüzün toprağa urdı. Çağırdı kim: “Zinhār aña and vērmeñ ki ol yalan and içer ve benüm haqqum zāyi ‘ olur (KN, 130/11)

... ba‘zilar eydür ol gendü maşlahatına varduğı ol şehirden bir mil ırağ gerek ba‘zilar eydür ol aradan çağıracağ şehride işidilmese gerek (Mİ, 9b/8)

çığır-, Gülensoy eylemi, “bağırmaq, feryat etmek, çığlık atmaq” biçiminde anlamlandırarak “çī ‘yansıma’ +kır-” biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007. 235). TaS.’de sözcük “bağırmaq, haykırmak; davet etmek, çağırmaq”; DS’de ise “çağırmaq, seslenmek; davet etmek; türkü söylemek; bir kimse hakkında iyi konuşmamak; çığlık koparmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 8 Mart 2016).

1. Yansıma sesinden geçişsiz eylem yapar

a. “çığlık atmaq, bağırmaq, haykırmak”

çığırdı ol dāyesini okıdı

bu gördüğü düşünü aña dedı (SNB, 60/11)

yine yūsuf hāzretine geldiler

çığrışuban hāzretinde tūrdılar (KY, 30a/1158)

bunı eşidür düşer şol dem yére

çığırur örü tūrur ‘aqlın dére (YZ, 74/1103)

bağdı ol kul çığırup eyledi ün

vay ‘arablar başına didi bugün (GZ, 210b/500)

haykır-, Gülensoy eyleme “bağırmaq, haykırmak” anlamını vererek “< alakır- ‘bağırmaq, haykırmak’ (<*ayakır > aykır) (EDPT) < *āy ‘yansıma’+ kır-” biçiminde etimolojisini vermiş sözcükte /l/ > /y/ ses değişimi olduğunu söylemiştir (2007: 407). Erdal ise *alakır-* ve *aykır-* sözcüklerini ayrı maddebaşlarında değerlendirmiştir (1991: 466). DS’de “haykırmak (II): çağırmaq, seslenmek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 8 Mart 2016).

1. Yansıma sesinden geçişsiz eylem yapar
  - a. “bağırmaq, nara atmaq”

depindi vü haykırdı aşlan bigi

çeri tūrmaya çün depine begi (SNB, 183/1)

çünkü şāh bunları böyle gördi dir

na‘ra urur haykırır ol nerre-şir (GZ, 231b/1154)

kardeşleri eytdiler haykırmaduñ

bu şehir ehlin bir uğurda kırmduñ (YZ, 80/1184)

ınçkır-, Karahan sözcüğün etimolojisini *(h)ınç+kır- (2006: 112) biçiminde yaparken Gülenoy, *kī ‘yansıma’ [-ç]+kır- biçiminde yapmıştır (2007. 408). TaS.’de “ınçkırmak, (ınçgırmak, ınçkurmak): hınçkırmak, hıçkırmak”, DS’de ise “hınçkırmak: hıçkırmak” varyant ve anlamında kaydedilmiştir (TDK, 8 Mart 2016). EM’de sözcük *ınçkırırık* sözcüğünde taban olarak tanıklanmıştır.

1. Yansıma sesinden geçişsiz eylem yapar

a. “boğazdan hıçkırık sesi çıkarmak” (TDK, 2011: 1092)

*Ve çok yémek **ıncıru**ğ getirür ve giciyük eyler (EM, 38a/9)*

kığır-, k₁+k₁r biçiminde oluşmuş yansıma sözcüktür (Erdal, 1991: 406-407; Gülensoy, 2007: 506). TaS.’de sözcük “çağırarak, davet etmek, seslenmek, haykırmak”; DS.’de “kığırarak (I): 1. çağırarak, davet etmek; 2. koyun ve keçileri çağırarak; kığırarak (II): horoz ötmek; kığırarak (III): bükmek; kığırarak (IV): yiğitlik göstermek, yenmek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 8 Mart 2016). SNB’da *kığirt-*, *kığırdıcı* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Yansıma sesinden geçişsiz eylem yapar

a. “ağırarak, seslenmek”

*cühūdi **kığırdı** dēdi añā*

*ki gördüm bu arayı **kığırdım** tañā (SNB, 221/3)*

*‘arab eydür şordı seni bir **ğarīb***

*mış içinde zindān içre **kığırıp** (YZ, 46/687)*

***kığırdı** toğrulıq yārenlerini*

özile şapmasuz varanlarını (RN, 51b/536)

*... bir oldur kim kâzî **kığırur** diseler namāzın kıoya, vara ve bir daħı ‘avret namāz kıılırken eri **kığıra** namāzın kıoya vara ve bir daħı kıul namāz kıılırken mevlāsı **kığırsa** namāzın kıoya (MZ, 8b/2-4)*

*Nüşurvān şöyle kim ‘Acem pādīşāhları ‘ādetidür, meclis[i] ārāste kıılup élçiyi **kığırdı** (KN, 32/11)*

*... zîrā cemā‘at-ıla nāfile kıılmaq şol vaqt mekrūh olur kim biri birin **kığırıp** kıılmağa ittifāq ideler dir (Mİ, 13b/29)*

kıgır- eylemi Orta Türkçe döneminde *kağır-* eyleminin bir varyantı olarak tanımlanmaktadır. (Clauson, 1972: 612; Erdal, 1991: 466). Sözcük “kağır- < kâğır- < kâ ‘yansıma’ {+Kır-}” biçiminde meydana gelmiştir (Tekin, 2013f: 137; Karahan, 2006: 111; Gülensoy, 2007: 451;). TaS.’de “kağırmak (I): balgam çıkarmak için öksürmek”; DS’de “kakırmak: balgam çıkarmak; kağırmak (II): öksürerek balgam çıkarmak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 8 Mart 2016).

1. Yansıma sesinden geçişsiz eylem yapar
  - a. “öksürerek balgam çıkarmak”

... *mescide kıgırup tükürmek ve haşır altına sümkürmek mekrūhdur (Mİ, 17b/38)*

sümkür-, Gülenoy eylemin “soluğu burundan hızla vererek sümüğü dışarı atmak” anlamına geldiğini belirtmiş ve *sIm ‘yansıma’ +*kür-* ‘yansıma addan fiil yapan ek’ biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 819).

1. Yansıma sesinden geçişsiz eylem yapar
  - a. “soluğu burundan hızla vererek sümüğü dışarı atmak”

... *eger şarucarağ olsa şınmaz ve sümküirse burından mercimek kadar kancuğaz çıksa şınmaz (Mİ, 10a/33)*

şakı-, şak+kı- biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “şimşek ve yıldırım gibi çakmak, parlamak; şakrak şakrak ezgiler ırlamak, terennüm etmek” anlamlarında kaydedilmiştir. DS’de ise “şakımak (I): aydınlanmak, parlamak; şakımak (II) [şakınmak]: paylamak; şakımak (III): çok konuşmak; şakımak (IV): ağrımak, acımak; şakımak (V): kömür ateş alarak yanmak; şakımak (VI): ağaç bol çiçek açmak; şakımak (VII): çok okumak, bilgili olmak; şakımak (I): çok ağrımak, sancımak; şakımak (II): parlamak, ışık saçmak” anlamlarında yer verilmiştir (TDK, 15 Nisan 2016). Gülensoy, “(ötücü kuşlr için) ezgili ses çıkarmak, ötmek, şakramak, terennüm etmek” *şā ‘yansıma’ +*k+ı-* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 834). Ancak {+I-} ekinin yansıma sözcüklerden eylem oluşturmadığı dikkate alınırsa sözcüğün *tokı-* eyleminde olduğu gibi [+kı-] eki ile türediği söylenebilir.

1. Yansıma sesinden geçişli eylem yapar
  - a. “paylama, azarlama”

hemān ol mel'un bir gez kaķıdı

ol melāmetlik bulara şakıdı (GZ, 273a/2371)

toķı- ~ **doķı-** ~ **doķı-**, Erdal eylemin, “çarpmak, vurmak, dövmeκ; örmek” anlamlarına geldiğini belirterek sözcüğün muhtemelen *tok* yansıma sözcüğünden +*kI-* ile türemiş olduğunu ileri sürmüştür. Araştırmacı bazı lehçelerde sözcüğün *tokkı-* biçiminde olduğunu belirtmiştir (1991: 468). Tietze de sözcüğün yapısı hakkında Erdal ile aynı görüşü paylaşmıştır. Araştırmacı sözcüğü iki ayrı maddebaşı yaparak ilkine “vurmak, kakmak, çakmak”, ikincisine ise “tezgâhta çalışmak mensucat, tekstil imal etmek” anlamlarını vermiştir (2002: 638). TaS.’de “dokumak (tokumak): 1. vurmak, birbirine geçirmek; 2. çakmak, kakmak”; DS’de “dokumak (I): kusurlu bir malı kusurunu gizleyerek satmak; dokumak (II): ağaçtaki meyveyi toplamak için sırkla vurarak düşürmek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 13 Nisan 2016). SNB, MZ, GZ, KEMŞ’de *doķın-/ doķun-/doķun/toķın-/toķun-* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Yansıma sesinden geçişli eylem yapar

a. “çarpmak”

girüp hücreye gördi kız anda yoķ

şanasın yüregine doķındı oķ (SNB, 167/5)

da'vet kıldı halkı dīne oķıdı

kilīse yıķdı hāç uşatdı toķıdı (YZ, 99/1477)

ceng içinde germiken ol nere şir

oķ toķındı atına yıķıldı dir (GZ, 249b/1664)

Pes hātūn ol hacāletden ki çekindi eli husrev yüzine doķındı. Tahtdan aşığa düşdi.

Husrev eyitdi: Bunuñ gönlünden henüz ol kīm gitmemişdür (MZ, 60a/10)

... eli-y-ile urmaķ istedi ķalğıdı yüzine ķondı eli-y-ile şaldı kim üveze şaplası yüzine doķındı (Mİ, 6a/7)

Eger sil ‘alāmeti varısa *katı susamağ ve şamarı tēz tēz **to**lamak ve cimā’ arzūsi çok olmağ ve bevli kızıl olmağdur (EM, 32a/2)*

b. “eleştirmek” (Boz, 2012: 298)

gözüñ görmez dirisem kağıyasın

*o şamardan beni hod **dokı**yasın (RN-47a/482)*

c. “yıkmağ” (Demirci ve Korkmaz, 2008: 267)

ol bitigi çıkarur açar oğur

*şeytān sözün tañrı adıyla **to**kur (YZ, 93/1387)*

d. “çekmek”

güneş baş götürdi veli şāh-ı çin

*başın götürimez ü **to**kur için (SNB, 165/13)*

e. “çakmak”

*çayır otlaya **to**kıyasız kazuh*

şuru şuru hāmlamış ola yazuh (SNB, 220/5)

f. “örmek, işlemek”

*çu örtüsü ağır atlas **to**kunmuş*

sanasın üstine altun ekilmiş (KEMŞ-13a/253)

tükür- Gülensoy eylemi “tükürüğü ağız içinen dışarıya atmağ” biçiminde anlamdırarak *tū+*w*[~*y/p*] ‘yansıma’ +*kür-* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 943).

1. Yansıma sesinden geçişsiz eylem yapar

a. “tükürüğü ağız içinen dışarıya atmağ”

*Ve eger biregünüñ dişleri eti yense ve ağız koğsa yaprağından bir kaç gez çeynese, **tükür**se etin bitürür ve koğusun giderür (EM, 12a/7)*

... *mescide kıgırup tükürmek ve haşır altına sümkürmek mekrūhdur (Mİ, 17b/38)*

üfür-, Gülensoy eyleme, “üflemek; üfleyerek bulunduğu yerden uzaklaştırmak” anlamlarını vererek $\bar{u}+f+[K]Ir-$ biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 987).

1. Yansıma sesinden geçişsiz eylem yapar
- a. “üflemek”

... *māsūreyile gene buruna üfüreler, kanı bağlana bi-izni'llahi ta'ālā (EM, 41b/13)*

2.3.14. {+IA-}

ET.'de bulunan çok işlek bir ektir. Gabain bundan ötürü sınırsız kullanılma imkânı olduğunu söylemiştir (2007: 49). Tekin eklendiği adla bir şey yapmak, teçhiz olunmak anlamında eylemler türettiğini ifade etmiştir (1992: 82). Bilgen, geçişli ve geçişsiz eylemler türettiğini belirtmiştir (1989: 89). Erdal, ekin eklendiği tabanın anlamına ilişkin herhangi bir şeyi ifade edebileceğini söylemiştir (1991: 454-455).

EAT.'si ile ilgili kaynaklarda da ekin eklendiği addan çeşitli anlamlarda hem geçişli hem de geçişsiz eylemler türettiği belirtilmiştir (Banguoğlu, 1938: 132-133; Timurtaş, 2007: Gülsevin, 1997: 120-121; Şahin, 2009: 78). Bunun dışında Hacıeminoğlu taklidî eylemler de türettiğini belirterek sözkonusu ekle oluşmuş türevlerin mâna, mahiyet ve yön bakımından çok çeşitli olduğunu, ekin eklendiği tabanın anlamına göre işlevinin değişebileceğini ve bundan ötürü de âlet, zaman, nesne, renk veya kavramlarla farklı farklı türde eylemler türetebileceğini söylemiştir (1992b: 218).

2.3.14.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

'aceble-, 'acep+le-biçiminde türeyen sözcük DS'de “şaşmak; ayıplamak, kınamak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 12 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği nesne/niteliği başka bir şeye atfeden geçişli eylem yapar⁸³
  - a. “şaşmak, hayret etmek”

çü bu kubbe vü havzı vü tahtı ol

‘acebleyiben bir zamān baqdı ol (SNB, 35/6)

geldi gördi yūsufi ‘acebledi

hayrān oldı bir zamān gey tañladı (YZ, 133/378)

Bugün bir haber işitdüm, gey ‘acebledüm (MZ, 14/10)

Evvel kelimesi budur ki: Neçe ki érte géce gelici gidici-dür. Hāllar ayruqsıduğın ‘acebleme (KN, 42/14)

... ya bir nesneyi ‘acebleyüp lā ilāhe illā’llāh dimek (Mİ, 13a/36)

adımla-, adım+la- biçiminde türeyen sözcük “adımla ölçmek; bir yerde ileri geri gezinmek” (TDK, 2011: 29) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı “ölçü” olarak kullanma bildiren geçişli eylem yapar
  - a. “adımla ölçmek”

yüz altmış adım ölçdüm uzununu

*dağı **adımladum** yüz kırk inini (KEMŞ-8a/147)*

ağırla-, ağır+la- biçiminde türeyen sözcük “şeref vermek, saygı göstermek, ikramda bulunmak” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 94; Tietze, 2002: 111; Bilgen, 1989: 89; Erdal, 1991: 430; Gülensoy, 2007: 54).

1. Tabanın bildirdiği nesne/niteliği başka bir nesneye atfeden geçişli eylem yapar
  - a. “şeref vermek, saygı göstermek, ikramda bulunmak”

selāmını aldı çü vérdi selām

---

⁸³ Bu anlamlandırma için bk. (Hacıeminoğlu, 1992b: 219).

ağrladı vü hürmet étdi tamām (SNB, 265/12)

ağrla atamuzı tütma anı

bizden tütğıl biz eyledük bu kanı (YZ, 239/1172)

Bir gün bir dostı aña konuğ geldi, dürlü 'izāz ikrām birle anı ağrladı (MZ, 20a/14)

On ikinci bāb konuğ olmağı ve konuğ ağrlamağı bildürür (KN, 6/13)

... eydür kim yoğsul olduñ halk kıyında hor olduñ dünyede 'izzet hürmet adamları ağrlamağ birle olur (Mİ, 30a/18)

b. "önem vermek"

... zirā namāzı horlamış ve ağrlamamış olur (Mİ, 13b/36)

ağla- eylemi ET.'de *ığla-* ~ *yığla-* varyantlarında tanıklanmaktadır (Cluson, 1972: 85; Erdal, 1991: 451-452; Tietze, 2002: 112; Gülensoy, 2007: 56). Erdal, sözcüğün *tigi+le-*, *çagı+la-*, *kakı+la-* eylemleri gibi yansıma bir eylem olduğunu söylemiştir (1991: 451).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz yansıma eylem yapar

a. "üzüntü, acı, sevinç, pişmanlık vb.'nin etkisiyle gözyaşı dökmek" (TDK, 2011: 49)

eydür idi ağlar idi zār zār

gözlerinden kan döker seyl-āb-vār (KY, 5b/173)

bu kez tırur görüşürler ağlaşu

kim görürse kalurlar 'acebleşü (YZ, 265/1377)

mekke halk cümle hay hay ağladı

her birisi ya resūla 'llāh didi (GZ, 201b/234)

Nāgāh bir gün husrev kayğulu ağlarken sevaqtına girdi, şordı ki saña ne geldi ki ağlarsın? (MZ, 42a/9)

Mütevekkile haber oldı, çok ağıladı çok guşşalandı (KN, 25/7)

... haberde gelmişdür kim vaktı ki şeytân la'net cebrâ'îl ve mîkâ'îl ağılarlardı tañrı ta'âlâ eyitdi niçün ağılarsız (Mİ, 37a/4)

añla- añ+la- biçiminde türemiş bir eylemdir. DLT'de sözcüğün Oğuzcada “bir şeyi anlamak” anlamına geldiği belirtilmiştir (Clauson, 1972: 186; Bilgen, 1989: 89; Erdal, 1991: 429; Tietze, 2001. 179; Gülensoy, 2007: 71). TaS.'de sözcük “telakki etmek”, DS'de ise “anlamak (II): anlamak, idrak etmek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 11 Mart 2016).

1. Addan tabanın belirttiği kavramı “gerçekleştirme” ifade eden geçişli eylem yapar
  - a. “bir şeyi idrâk etmek, kavramak”

süheyl anı çü sézdi vü añladı

katı katı tâli'ine inledi (SNB, 150/13)

ya'kûb incüyi görüben tañldı

yûsufuñ tañkîkin andan añladı (KY, 44a/1737)

kutlu kuldur bu oğlan gey añlağıl

benden dahı yëg bunı ağırlağıl (YZ, 137/419)

resûlu'llâh didi tañlarmısız siz

didügüm sözleri añlar mısız siz (GZ, 266b/2171)

Bu hikâyeti anuñçun didüm kim bu işi gey añlayu işleyesiz, şoñ ucı hacîl olmayasuz (MZ, 22b/11)

'Aql-ı mümeyyiz 'atâ kırup helâl ü haram bildürüp eyü ve yavuz añlamağı mü'minlere rüzi kıldı (KN, 2/7)

arhala-, arka+la- biçiminde türeyen sözcük temel anlamda “arkasına almak, yüklenmek” metaforik anlamda “bir kimseye güven vererek yardım etmek, destek

olmak, korumak, müzaheret etmek” (TDK, 2011: 153) anlamına gelmektedir. Tietze de sözcüğe benzer anlamlarda yer vermiştir (2002: 197). DS’de sözcük “sırtlanmak, yüklenmek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 01 Nisan 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “olma” bildiren geçişli eylem yapar
  - a. “(met.) bir kimseye güven vererek yardım etmek, destek olmak, korumak, müzaheret etmek”

senüñ ile arzūlaşuban ökinç

alam şāh-ı ç̄m̄den nite kıala dinç (SNB, 293/2)

ārzūla-, ārzū+la- biçiminde türeyen sözcük “istek duymak, özlemek, istemek” (TDK, 2011: 161) anlamına gelmektedir

1. Tabanın bildirdiği kavrama ilişkin “duyma, hissetme” anlamında geçişli eylem yapar
  - a. “istek duymak, özlemek, istemek”

bir kitābda oqumışdum ben anı

ārzūlardum görmege dün gün seni (YZ, 9/120)

arzuladı yine bindi atına

ğarķ oluban yine ceng alātına (GZ, 273a/2364)

Eger p̄irler yigitlik arzularsa yigitler daķı p̄irlik arzular (KN, 48/5-6)

aşla-, Clauson sözcüğün *aş* tabanından türeyerek “onarmak, iyileştirmek (to repair)” anlamına geldiğini belirtmiştir (1972: 262). Bilgen sözcüğün tabanını *aş biçiminde göstererek “kenetlenmek” anlamını vermiştir (1989: 89). Tietze, *aş-* ‘ilave etmek’ > *aşı* ‘ağaca yapılan aş’ tabanından türediğini belirterek orta hece ünlüsünün düştüğünü söylemiş ve “ağaca dal takmak, hastalığa karşı aş yapmak” anlamını vermiştir (2002: 215-216). Gülensoy da “*aş-ıla-*” biçiminde etimolojisini yaparak “aş yapmak” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 85). DS’de sözcük “aşlamak (I):

katmak, karıştırmak; aşlamak (II): 1. yün giysilerin yırtık yerlerini örmek; 2. yamamak; aşlamak (III): 1. aşı yapmak, 2. sözde fidesi dikmek; aşlamak (I): katmak, karıştırmak (genellikle sıvılar için); aşlamak (II): ağacı aşlamak; aşlamak (III): düşüncesini başkasına benimsetmek; aşlamak (IV): karşıdakinin sözlerine, uyaklı kızdırıcı ve güldürücü yanıtlar vermek; aşlamak: 1. katmak, karıştırmak; 2. eski bir şeyi yenilemek, tamir etmek” varyant ve anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 15 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “yapma” bildiren geçişli eylem yapar
  - a. “aşı yapmak”

biraz sehlrek ıtutmağa başladı

*velî ol budağ kim ıtıtdı **aşladı** (SNB, 25/3)*

avla-, av+la- biçiminde türeyen sözcük “av ile meşgul olmak” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 10; Erdal, 1991:432; Tietze, 2002: 230). Gülensoy, *âb+la- > awla- > avla-* biçiminde etimolojisini yaparak “bir avı diri ya da ölü olarak ele geçirmek” anlamını vermiştir (2007: 89). TaS.’de “avlamak (I): yakalamak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 12 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “yapma” bildiren geçişli eylem yapar
  - a. “yakalamak, ele geçirmek

giderdi öginde bunu dër idi

*av **avlamaz** idi yemiş yer idi (SNB, 196/13)*

*varuñ **avlañ** ıtutuñ getiruñ kırdı baña*

yūsufi yëdi mi şorayım ben aña (YZ, 11/150)

*Bir kaç gündi kim **avladum**, yidüm. ıturayın, ava çıkayın ola ki nesne ele getürem öñüñde hâzır kılub ‘özr dileyem (MZ, 2b/4)*

Avı burda avlayacak vaqt enbiyā ve evliyā-y-ıla dārū'l-ḥudūdā hōna otur (KN, 5/14)

... andan soñra quru yir cānavarın avlamayup ve kimseye gösteri virmemek gerekdür (Mİ, 26b/33)

avuçla-, avuç+la- biçiminde türeyen sözcük “avuç ile tutmak, avuca almak” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 45; Bilgen, 1989: 89; Erdal, 1991: 429; TaS., 13 Mart 2016; Gülensoy, 2007: 90).

1. Tabanın bildirdiği kavramı “araç olarak kullanma” bildiren geçişli eylem yapar
- a. “avuç ile tutmak, avuca almak”

... bu didüğümüz şularuñ derinligi şöyle gerek kim eli-y-ile avuclayınca dibi açılmaya (Mİ, 10a/10)

‘aybla- ~ **‘ayibla-**, ‘ayb+la- biçiminde türeyen sözcük “kınamak” TDK, 2011: 204) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği nesne/niteliği başka bir nesneye atfeden geçişli eylem yapar
- a. “kınamak”

divār nakşına ḥāḫruñ bağlama

‘ayblamasunlar seni ağlama (SNB, 38/12)

... ve aḥlaḫ kitābında oḫdum kim ‘āḫıl oldur ki bir ‘ayb ki kendüde vardur ol ‘aybda kimsei ‘ayblamaya (MZ, 26b/6)

“Eger ḫorḫmasaydum benden soñra gelenlerden ya ‘nī dānālardn ki eydeler ‘Soḫraḫ key ulu da ‘vī ḫıldı.’ deyüp ‘ayblayalar; ‘Ben ḫiç nesne bilmezem.’ déye-y-idüm; lākin demezem (KN, 33/3)

ayırtla-, ayırt++la- biçiminde türeyen sözcük “tefrik etmek; seçmek; ayırmak, uzaklaştırmak” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 70; Erdal, 1991: 429;

Tietze, 2002: 238; Gülensoy, 2007: 95). TaS.'de “ayırtlamak, (ayıtlamak, ayurtlamak): 1. seçmek, ayırıp çıkarmak; 2. fasletmek, halletmek, ayırt etmek; 3. ayıklamak, temizlemek”; DS'de *ayıtla-* maddebaşına gönderimle “ayıklamak, seçmek, temizlemek” anlamlarında kullanılmıştır (TDK, 13 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “yapma” bildiren geçişli eylem yapar
  - a. “ayıklamak, ayırmak”

... *ol piller sulṭānı direk gibi bir ayağın çıkarub birin basınca ol uvaḳ cānavarlar derisin, etin sünükinden **ayırtladılar** (MZ, 51a/6)*

*Ḳaynadup keḫin alup mūmindan **ayırtlayıcaḳ** ishāl éder (EM, 9a/14)*

- b. “uzaklaşmak, temizlemek”

... *ḳaçan ‘avrat ḫayḫdan **ayırtlansa** yā loḫūṣālıḳdn **ayırtlansa** ḡusl vācibdür (Mİ, 8a/17)*

āzādla-, āzād+la- biçiminde türeyen sözcük “serbest bırakmak, özgür bırakmak” (Cin, 2012: 444) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “yapma” bildiren geçişli eylem yapar
  - a. “serbest bırakmak, özgür bırakmak”

ṣegird eylüge olur üstādlar

*bahāsuz yazılır ḳul **āzādlar** (SNB, 18/5)*

āzārla-, āzār+la- biçiminde türeyen sözcük “kırıcı ve sert söz söylemek, paylamak, takdir etmek” (TDK, 2011: 214) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği nesne/niteliği başka bir nesneye atfeden geçişli eylem yapar
  - a. “kırıcı ve sert söz söylemek, paylamak, takdir etmek”

yūsuf eydür gönül içre siz yavuz

*niçün **āzār**laḫınız siz atanuz (YZ, 78/1167)*

*Likin bu şöyle ola ki sen hūyuñ terk idesin, yavuz hırş u sümdükligi ve yırtıcılığı ve cānavar **azarlamağı** koyasın (MZ, 30b/5)*

bağla-, bağ+la- biçiminde türeyen sözcük “bağ veya başka bir araçla tutturmak” (Gülensoy, 2007: 104) anlamına gelmektedir. Clauson ve Erdal “to tie (down)” anlamında sözcüğe yer verirken (1972: 314; 1991: 432) Tietze, “çözmenin aksi” vb. anlamlarda yer vermiştir (2002: 261). TaS.’de sözcük “kapamak; durdurmak, alıkoymak, menetmek; sarmak; hasretmek, tahsis etmek, mütevakkıf bulmak; hasıl etmek”; DS’de ise “bağlamak (I): 1. akan suyun önüne set yapmak; 2. akışı istenilen tarafa çevirmek, yöneltmek; bağlamak (II): 1. [bağmak] büyülemek, aldatmak; 2. erkeği büyüleyerek cinsî bakımdan iktidarsız kılmak; 3. kısmetine manî olmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 11 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği araçla ilişkili geçişli eylem yapar
  - a. “bağ veya başka bir araçla tutturmak”

*gögercinüñ ayahların **bağladı***

şol eli ile işini sağladı (SNB, 222/13)

şundılar yūsufi tıtdılar bular

*iki elin ardına **bağladılar** (KY, 4b/136)*

*kaçmasun déyü yūsufi **bağladı***

yūsuf yüzün göge tutup ağladı (YZ, 16/231)

*yarustyla elini **bağla** muhkem*

yarusun boynına tağıl anuñ hem (GZ, 194a/3)

*Yire birağub ayakların **bağladı** (MZ, 29b/3)*

*Ol nāyibi sulṭān fermānun boynına **bağlayup** boğazından asa-ğodılar ve kığirt[t]ılar (KN, 181/1)*

*... şol delülere nazār kıl gör kim ne horlıkdadur ne ‘ayb bilür ne murdār bilür ve ne mısmıl bilür elin **bağlamayalar** gendüyi helāk ider (Mİ, 5b/35)*

b. “kapatnak, kilitlemek”

kapuları baġlarlar idi hem̄n

gece gündüz aġlarlar idi hem̄n (SNB, 324/8)

eyle didi gitdi cebrā‘īl bāz

yidi kapu baġladılar bā-firāz (KY, 16a/600)

mışırlu için müşebbek eyledi

ķamu yolları buyuruban baġladı (YZ, 62/924)

ķoya dūnyāyı ķovma yitemezsin

ecel baġladı yolu ötemezsin (RN, 14a/124)

baġladılar ķapusın muķkem anuñ

ķıkdılar barularına ķal‘anuñ (GZ, 234b/1253)

İrteye yakın ‘avrat geldi gördi er ķapuyı baġlamış (MZ, 59a/13)

*Ya‘nī ālet kündeligi ve rāy ve tedbīr ķarañısı ayruķ ķalķa bu ķapunuñ aşl yolun
baġlamışdur (KN, 190/2)*

c. “yüklemek, denk yapmak” (Yıldız, 2008: 336)

biñ ķatır yüki ķazne baġladum

altı ay yol yürüdüm çok aġladum (YZ, 34/499)

yükini kim baġladı rayġān şekerden

ķaber alayıduķ olsa bulardan (RN, 45b/467)

d. “vermek”

*Gürgān meliki ve kedķudāları ve mu‘temedleri aġzından ķādıya ķükm-nāme baġladı
(KN, 37/2)*

e. “gönül sözcüğü ile birlikte, (met.) (gönül) vermek”

eger sevmege édesin baş yũñül

*sen ana ol ayruğa **bağlar** göñül (SNB, 22/9)*

*‘āşık oldu göñlin aña **bağladı***

‘ışk oğıyla cigerini tağladı (KY, 9a/316)

veli tañrı rızāsını gözetgil

*ki göñlüñ haqqa **bağla** dañı gitgil (KEMŞ- 16b/323)*

*Ve dañı nesneyi dibelik sanuup göñlüñ aña **bağlama** ki gidicek ğuşsa yéyesin (KN, 8/2)*

f. “giyinmek, örtünmek”

***bağlayup** yüzine ol dem letām*

geldi köprüñüñ başına ol imām (GZ, 229a/1079)

*... cum‘a gün ve bayram günleri ve ihrām **bağlayıcağ** ğusl sünnetdür (Mİ, 8a/26)*

g. “sarmak”

*... eger yéyecege bişeriken kıtsalar béş diremin bir béze **bağlayup** çölmek içine
bırağalar kıynaya ol ta‘āmdan yéyeler (EM, 6b/10)*

h. “durdurmak”

*çü gider ben anı niçe **bağlayam***

revā görđi kim dün ü gün ağlayam (SNB, 53/13)

ı. “kuşatmak”

resulū‘llāh geçüp ardınca vardı

*hişarı **bağlayuban** çevre aldı (GZ, 223b/892)*

i. “tutmak” (Canpolat ve Önler, 2007: 111)

*Ol döğsün ki saña göñlinde kñ **bağlamasun** (KN, 106/12)*

Egren; şoğdur, yaşdur ıarnı bağlar, ma'deye ve bağıra kuvvet véür (EM, 7a/8)

j. “birleştirmek”

Tangrı kudret bendleri-y-ile beden kâlebin hikmet birle şöyle bağladı ki odi, suyu, toprağı, yéli biribirinden fark étmege yaramaz (KN, 190/13)

k. “yapmak” (Cin, 2012: 445)

ki bu kubbeye şüreti bağladı

gören gözler ırmağlayın çağladı (SNB, 38/7)

bağırla-, bağır+la- biçiminde türeyen sözcüğün Clauson sadece K Kır.'da *bo:rdo-/bo:rlo-* “(bir dağ) eteğinden gitmek ((a mountain) to skirt)”; Kzk.'da *baurla-* “yüzüstü yatmak (to lie on the stomach); “derin sevgi duymak (to feel deep affection)” anlamına geldiğini, ayrıca “atı kamçulamak (to flog a horse); katılaştırmak ((to freeze) solid)” anlamlarına da geldiğini belirtmiştir (1972: 320). DLT'te sözcük “bağıra vurmak; (yayın) bağırını düzeltmek” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 569) anlamında yer almaktadır.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz eylem yapar

a. “bağıra vurmak”

bağırlar idi 'ışk odından bişüp

kapu bağlayup tonlarını şeşüp (SNB, 121/9)

bağışla-, bağış+la- biçiminde türeyen sözcük “hibe etmek, teberru etmek” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972. 321).

1. Tabanın bildirdiği nesne/nitelik/kavramı başka bir şeye atfeden geçişli eylem yapar

a. “hibe etmek, teberru etmek”

ol getürdükleri biñ biñ altunu

anlara bağışladı girü anı (KY, 37a/1453)

b. “affetmek”

var (sen) imdi anda vire kirdigār

yazugūn **bağışlaya** perverdigār (KY, 42a/1656)

tañrı eyde **bağışladum** ümmeti

niçe kim kıldılarsa suçı katı (YZ, 54/794)

ža‘if kullar günāh işler olur

ķavi Allah anı **bağışlar** olur (KEMŞ-1b/7a)

Çün Mu‘āviye sözün eşitti; suçların **bağışladı** (KN, 122/5)

... ve dahı tevbe idicek kabül idüp günāhın **bağışlamak** haķ ta‘ālā üzerine vācib olur dirler (Mİ, 4b/32)

c. “bahşetmek, ihsan etmek, vermek” (Ayverdi, 2010: 104)

ki tevfiķ ü yārī **bağışlayan** ol

‘āşıklara yārī **bağışlayan** ol (SNB, 26/15)

varuñ imdi sizi āzād eyledüm

cānuñuzı sizlere **bağışladum** (KY, 39a/1543)

ya ‘ķüb eydür hācetüñ var mı digil

véreyin **bağışlayam** sen dilegil (YZ, 47/693)

ki didügümden artuķdur bu evşāf

çu evşāfi **bağışlar** bunca elķāf (KEMŞ-12a/233)

biz dirüz bugün mübāh oldu hemin

haķ **bağışladı** resūline yaķin (GZ, 204a/308)

Ve dahı gerçek söylemegi ‘ādet edin ve yalandan saķın taşarruf bekle senden aşığaya **bağışla** ve senden yoķarudan um ve zebūn dutucı olma (KN, 188/15)

... ba‘zı ‘ulemā eyitmışdır kim tafşil ide bu kadar nesnen aldım baña **bağışla** diye ...
bir yoğsul kişide alımı olsa ol kişiye alımını **bağışlasa** gendü kıyındağı mālūñ
zekātına niyyet itse dürüst olmaz (Mİ, 22b/29)

d. “emanet etmek, vermek” (Yıldız, 2008: 336)

mālik reyyān mālını sağışladı

*ķamusını yūsufā **bağışladı** (YZ, 56/826)*

bañla-, bañ+la- biçiminde türeyen sözcük “yüksek sesle bağırarak” anlamına gelmektedir (Tietze, 2001: 277; Gülensoy, 2007: 112). TaS.’de sözcük “yüksek sesle bağırarak; ezan okumak; gürlemek”; DS’de ise “horoz ötmek; bağırarak, haykırmak; anırmak; şaşmak; sayıklamak; gizlenmesi gereken, söylenmeyecek şeyi söyleyivermek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 13 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli yansıma eylemi yapar

a. “(ezan) okumak”

... eger cemā‘at gelmese mü‘ezz’in **bañlayup** ķāmet getirip yaluñuzca kıla kaçan bir
mescide girseñ ki anda **bañlamazlar** namāz kıлмаğ-ıçun (Mİ, 17b/37)

b. “ötmek”

*Şol aradan geçe yürürdüm, gökçek āvāz ve laķif elķānıla **bañladuğun** sem‘uma degüb
ol nāzūk merğullaruñ⁸⁴ göñlümi göksüm penceresinden ķaraba getürdi (MZ, 39b/9)*

başla-, baş+la- biçiminde türeyen sözcük “bir işe girişmek, harekete geçmek” anlamında geçişli bir eylemdir (Clauson, 1972: 381; Erdal, 1991: 432; Tietze, 2002: 291; Gülensoy, 2007: 120). Clauson ve Erdal sözcüğün geçişsiz eylem olarak da kullanılabileceğini belirtmiştir. Erdal bu durumda sözcüğün “yönetmek, önder olmak” anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 381; 1991: 432) Bilgen, geçişsiz eylemler içerisinde ele almıştır (1989: 94). TaS.’de sözcük “başa geçmek öne düşmek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 11 Mart 2016).

⁸⁴ Korkmaz, “şarğul: sarkanak, çene altından sarkan et veya deri” (1973: 247) biçiminde transkribe ederken Özavşar “merğul: kıvrıkcık tüy” biçiminde transkribe etmiştir (2009: 80).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar

a. “bir işe girişmek, harekete geçmek”

çünkü yūsuf indi ol taş üstine

***başladı** ol şî'r söylemeklik kaçdına (KY, 5a/163)*

bana böyle didiler ben işledüm

*leşkere uruñ diyü çün **başladum** (GZ, 200b/210)*

*Daħı anuñla savaşa **başlamadan** anuñ gönüllere korkusu düşdi (MZ, 23b/6)*

*Ve ben bu kitāba peygamber hicretinden dört yüz yétmış beş yılında **başladum** (KN, 212/7)*

*... eger gönülden daħı geçerse dürüstdür birisi daħı ābdestde **başladuğında** bismi'llāhhi'r-raħmani'r-raħim dimekdür (Mİ, 8b/33)*

2. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “olma” ifade eden geçişli eylem yapar

a. “önder/lider olmak”

geldi kızlık dutdı dünyāyı tamām

işit imdi kim ne kıldı ol kirām

***başladı** yūsuf müdāre eyledi*

hem bu ħalķ derdine dermān eyledi (KY, 29a/1122)

çıķara ümmetini ol ŧamudan

***başlaya** öñdin yūriye ħamudan (YZ, 54/800)*

bayla-, bay+la- biçiminde türeyen sözcük “değerlendirmek, yüceltmek” (Cin, 2012: 451) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği nesne/nitelik/kavramı başka bir şeye atfeden geçişli eylem yapar

a. “değerlendirmek, yüceltmek”

velīkendü ululuğın eyledi

gelüp bu ğarīblerini bayladı (SNB, 70/8)

bekle-, bek+le- biçiminde türeyen sözcük ET.'de "sağlamlaştırmak, güvenceye almak, sıkılaştırmak" anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 326; Bilgen, 1989: 90; Erdal, 1991: 433; Tietze, 2002: 307). Clauson daha sonra bu temel anlamdan sözcüğün "güvende tutmak (to keep secure); gözlemek (to watch over); ummak (to watch for); beklemek (to wait)" anlamlarını kazandığını söylemiştir (1972: 326). Gülensoy, "beklemek, gözetmek, kollamak" (2007: 127) anlamında yer verirken Tietze, iki ayrı maddebaşında ele almış ilkinin "gözetmek, bekçiliğini yapmak, muhafaza etmek", bundan gelişen ikincisinin ise "bir şeyin oluşuna kadar bir yerde durmak; birisinin gelmesini beklemek" anlamına geldiğini ifade etmiştir (2002: 307). TaS.'de sözcük "saklamak, gizlemek, kapalı tutmak; muhafaza etmek, korumak, esirgemek" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 11 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar

a. "muhafaza etmek, korumak, esirgemek"

*çeri ili **beklemek** için olur*

çü hâzır bulunmaya nişe gelür (SNB, 64/2)

***bekledi** tañrı züleyhâyı tamām*

tā ki bula bıkır anı yūsuf imām (KY, 11b/419)

*nām üsum **bekle** varum sağışlağıl*

ķamusın alduñ ķuluñ bağışlağıl (YZ, 26/386)

ķoltuğıyla tıtdı muķkem şāh anı

***bekledi** ol ğamleden allāh anı (GZ, 221b/830)*

*Andan ğerü vaķār ve nām üs **bekle** ve mu'āmeleyi şer'ī saķla, zāhirde ve bāıında (KN, 129/5)*

b. "gözetmek, kollamak"

ben érte olinca çeriñi dériüp

*şaruñ kapusun **bekler** idüm varup (SNB, 122/10)*

*şemdîm turur kapuda **bekler** kapu*

bünyâmî geldi hem kıldı tapu (YZ, 69/1026)

***beklediler** sekiz gün ol hişârı*

ki hergün ceng idi leyl-i nehârı (GZ, 235a/1258)

c. “bir şeyin oluşuna kadar bir yerde durmak; birisinin gelmesini beklemek”

*... pes ol kızillık gitdi şanurlar gelürler **beklerler** yatsu namâzın kılurlar ol namâz dürüst degüldür (Mİ, 11a/30)*

d. “ummak” (Doğan, 2011: 314)

*Ve eger ırlar ısañ zevk **bekle** (KN, 152/15)*

beliñle-, beliñ+le- biçiminde türeyen sözcük “korkmak, paniklemek” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 344; Bilgen, 1989: 94; Erdal, 1991: 433; Tietze, 2002: 310; Gülensoy, 2007: 130). TaS.’de sözcük “korku ile birden sıçramak, irkilmek”; DS’de çeşitli varyantlarda “şaşkınlıkla karışık korku duymak; irkilmek, ürkmek, uykudan sıçrayarak korku ile uyanmak, afallamak, şaşırarak; havale hastalığına tutulmak, havale gelmek; uçuklamak, dudakta uçuk çıkmak; hayvanın beli çökmek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 14 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz eylem yapar

a. “korku ile birden sıçramak, irkilmek”

*yarıldı kaya zehresi **korhudan***

***beliñledi** aşhâb-ı kehf uyhudan (SNB, 365/9)*

*Derhâl bâğubânuñ yüzine sıçradı **beliñleyü** dik turu geldi (MZ, 27a/13)*

*Nişâni oldur ki kalan atlar **beliñlese** ol **beliñlemeye** (KN, 98/7)*

bellüle-, belgü+le- biçiminde türeyen sözcük “belirgin etmek” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 342).

1. Tabanın bildirdiği niteliği başka bir şeye kazandırma anlamında geçişli eylem yapar⁸⁵
  - a. “belirgin etmek”

... *ḳurbān boynına bir nesne aṣa ḳoya tā ki ḳurbān-ıduḡı bellü ola ammā iḥrām baḡlana ḳurbānın andan bile süre ḳacan ḳurbānın **bellü**lese sürtse iḥrāmı tamām olur (Mİ, 28a/19)*

beñle-, beñ+le- biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “nişan koymak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 12 Mart 2016). Erdal sözcüğün sadece Irk Bitik’te *en+le-* sözcüğüyle birlikte kullanıldığını belirtmiştir (1991: 433).

1. Tabanın belirttiği kavramı başka bir şeye kazandırma anlamında geçişli eylem yapar
  - a. “nişan koymak”

*ṣā’ı gizledem yüküñde **beñ**leyü*

uḡrı déyem seni tutam añlayu (YZ, 76/1127)

berle-, bere+le- biçiminde türeyen sözcük “bereli duruma getirmek” (TDK, 2011: 312) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı başka bir şeye kazandırma bildiren geçişli eylem yapar
  - a. “bereli duruma getirmek, yaralamak”

*Pes çaḳal **berelenmiş**di yoruldı eyitdi (MZ, 2b/13)*

*Ve anı sūsen yaḡıyla ayaḳ aḡrısına vursalar fāyide éder ve **berelenmiş** yérüñ ṣiṣine ki uyuṣmuş ḳan ola yaḳu étseler giderür (EM, 22b/1)*

besle- ~ **bésle-** ~ **bisle-**, besi+le- biçiminde türeyen sözcük “gıda vermek; yedirmek; semirtmek; (çiftlik ve ev hayvanı) tutmak” anlamına gelmektedir (Tietze, 2002: 322; Gülensoy, 2007: 134). TaS.’de sözcük “bislemek: beslemek” anlamında

⁸⁵ Bu anlamlandırma için bk. (Hacıeminoğlu, 1992b: 221).

kaydedimiştir (TDK, 11 Mart 2016). Mİ, KY’da *besleyici* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar
  - a. “gıda vermek, yetiştirmek, büyütme”

aña süt vérüp besledi on taya

qalan qullıq édenleri kim şaya (SNB, 28/15)

yūsufi ol qaravaş besleridi

besleyici anı hoş sever idi (KY, 2b/43)

dört yıl anı besledi tımārlayu

vérdi bir gün ya ‘qūba ismarlayu (YZ, 78/1154)

besleyelüm yanumuzda biz bu oqlanı

kim cerāhatdan oñla hem teni (GZ, 275b/2438)

Ve z̄ir mihribān atabegi sevindi dürlü terbiyyet birle bisledi (MZ, 60b/7)

Hāq te‘ālā oqlan vérürse anuñ endişesin daqlı san ki néce beslemek gerek (KN, 104/4)

Ve bülüci bögrülce ve nohūdila bir hefte besleyeler, baqla unıyula besleyeler bişürüp yéyeler ki çok fāyide éder (EM, 65b/13)

... pars daqlı yabanda-y-iken adam bulıcaq paralar anı tertīb iderler şöyle öğredürler kim bisleyen adam-ıla bile yatur bile turur nesne itmez (Mİ, 30b/33)

- a. “(met.) yaşatmak” (Boz, 2012: 270)

toğrulıq besleyene buql irmez

hased hod qıbrdür hiç anı görmez (RN-33a/330)

- b. “gıda vermek”

*Ol yigdür kim anuñla dostlık eyleyem ve dürlü ta‘āmlardan kim anbarlar toldurmuşam buña tuhfē getürüb **bisleyen** (MZ, 32a/12)*

*Toğuz ay ħammāllıķ çeküp ve elinde ve ayasında götürüp **besler** (KN, 20/5)*

bile-, Clauson eylemin, *bi:*’den türediğini belirterek “(bıçak vb.) keskinleştirmek” anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 332). Tietze, etimolojisi hakkında yorum yapmamıştır (2002: 344). Gülensoy da “*bi:* ‘bıçak’+*le-*” biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 145). SNB’da sözcük *diş bilemek* deyiminde tanıklanmaktadır.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar
- a. “keskinleştirmek”

delimden ki ç̄ñ ilin illemişem

*dişüm yavuz işlere **bilemişem** (SNB, 326/9)*

birle-, *bir+le-* biçiminde türeyen sözcük temel olarak “bir etmek, tek duruma getirmek” (TDK, 2011: 358) anlamına gelmektedir. TaS.’de sözcük “birliğini kabul etmek, şirk koşmamak, tevhit”; DS’de ise “bir araya getirmek, toplamak; ayıklamak, seçmek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 12 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği niteliği “yapma” anlamında geçişli eylem yapar
- a. “birliğini kabul etmek, şirk koşmamak, tevhit”

*ādem oğlın teñriyi **birlegil***

degülsin taş andan yaña bir eñil (SNB, 8/12)

*ol biri **birleñ** inānuñ tañriya*

bir-durur kulluķ édüñ b̄-riyā (YZ, 18/263)

*Ve bu nesneleri daħı anuñ-ıçun bildürdi ki kendüyi bilüp **birleyeler** (KN, 13/8)*

*... ol biş nesnedür biri allāhı **birlemek** ve muħammedi haķ resül bilmekdür (Mİ, 1b/19)*

bitile-, biti+le- biçiminde türeyen sözcük TaS..'de “bir kimsenin yanına mektup vermek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 12 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramı başka bir şeye kazandırma bildiren geçişli eylem yapar

a. “bir kimsenin yanına mektup vermek”

*yūsuf şaldı beni **bitileyü***

geldüm anı ya ‘kūba muştulayu (YZ, 92/1363)

boğazla-, boğaz+la- biçiminde türeyen sözcük “boğazından keserek, sıkarak öldürmek” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 322; Erdal, 1991: 433; Tietze, 2002: 365).

1. Tabanın bildirdiği kavrama ilişkin geçişli eylem yapar

a. “boğazından keserek, sıkarak öldürmek”

***boğazlandı** ol toyda vü yéndidi*

melāyikden ayruġı toyındıdı (SNB, 139/15)

*bir kiçi oġlaġı **boğazladılar***

derisiyle etini gizlediler (KY, 6a/188)

*bir oġlaġ **boğazladılar** kanına*

bulaşdurdılar yūsufuñ tonına (YZ, 9/129)

*Çün gice oldı bu bāzirgān bir koyun **boğazladı** (MZ, 16a/7)*

*Kendüzüñ aruġ göster ki em̄n olasin. Görseñe koyun aruġ olsa **boğazlamakdan** kurtulur (KN, 155/11)*

*... kurbān nice **boğazlamak** gerek ne vaġt **boğazlamak** gerek nenüñ gibi nesne **boğazlamak** gerek (Mİ, 27a/21-22)*

b. “(boğazını) sıkmak”

bu gez eydür süñü ile yıķayum

boğazlayup boynına ip takayum (GZ, 270a/2278)

boyla-, boy+la- biçiminde türeyen sözcük “bütün vücudiyle girmek, dalmak; istemiyerek bir yere düşmek, oraya gitmeğe zorlanmak” (Tietze, 2002: 376) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı “ölçü” olarak kullanma bildiren geçişli eylem yapar

a. “(met.) eşit görmek”

gerek luf u hem ululuğ eyleyü

gele-siz bu şeh-zâdeyi boylayu (SNB, 56/13)

çağla-, çağ(ı)+la- biçiminde türeyen sözcük “ses çıkarmak, şakırtı ile akmak (su, insan)” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 408; Erdal, 1991: 434; Tietze, 2002: 412; Gülensoy, 2007: 211).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz yansıma eylemi yapar

a. “(met.) şakırtı ile akmak”

süheyl anda kalmışdı kan ağlayu

gözi yaşı ırmağlayın çağlayu (SNB, 100/10)

sin üzre kaldı yūsuf ağlayu

od içinde yaş gözinden çağlayu (KY, 8b/286)

çaşıtl-, çaşut+la- biçiminde türeyen sözcük “gözetmek, casusluk yapmak” (Cin, 2012: 480) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “yapma” bildiren geçişli eylem yapar

a. “casusluk yapmak, gözetmek”

eyitdi ki çaşıtlayu geldüñüz

ilümden şarumdan haber bildüñüz (SNB, 315/14)

çatla-, çat+la- biçiminde türeyen sözcük “çat sesiyle kırılıp dağılmak; saklamak” anlamına gelmektedir (Clouston, 1972: 403; Tietze, 2002: 483; Gülensoy, 2007: 224).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz yansıma eylemi yapar
  - a. “çat sesiyle kırılıp dağılmak”

Bir gice kıatı sovuğ oldu şöyle kim dirler taş çatlar (MZ, 22b/6)

- b. “şaklamak, şıklamak, çıtlamak”

... bilgil kim namāzı mekrūh idenleri bildürelüm (...) barmağın catlatmağ şacın dökmeğ ya örmeğ ya bürgine ya dülbendine taқыasına nesne soğmağ (Mİ, 13b/20)

- c. “(met.) ölecek duruma gelmek”

etmegi virdiler ite it yidi

ağuluydı ol zaman it çatladı (KY, 21a/791)

*çetle- çetlemük sözcüğünde taban olarak tanıklanan sözcük çit yansıma sesinden türeyerek “çıt sesi çıkarmak, çıtlamak” anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz yansıma eylemi yapar
  - a. “çıt sesi çıkarmak, çıtlamak”

... ya ‘nī çetlemük dükeli berāber, nār-müşk, zencebīl (...) otlrı dögeler (EM, 67b/2)

çiftle-, çift+le- biçiminde türeyen sözcük “çift duruma getirmek, ikilemek” (TDK, 2011: 544) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “yapma” bildiren geçişli eylem yapar
  - a. “ikilemek, tekrarlamak”

döndi tağdan leşkere indi hemān

didi korğmañ az çeridür bī-gümān

on iki biñ yağud on beş niñ kadar

leşker ola çiftledüm ben serteser (GZ, 211a/517-518)

çifile-, çin+le- biçiminde türeyen sözcük “çin diye ses çıkarmak” anlamına gelmektedir. Gülensoy da sözcüğü *çınla-* “çin diye ses çıkarmak” biçiminde ele almıştır (2007: 238).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz yansıma eylemi yapar
  - a. “çin diye ses çıkarmak”

Baş çekzinüp ağır olmak ve kulağ çifilemek ve güvülmek (...) (EM, 45b/2)

çoğla-, Clauson sözcüğün muhtemelen *çoği:la:-* eyleminin kısaltılmış biçimi olduğunu söylemiş ve *ça:gʷ*’ın ikincil biçimi olarak *çoğ’dan türediğini belirtmiştir (1972: 407). Taş, sözcüğün *çoği* ‘münakaşa, anlaşmazlık, ihtilaf, mücadele’ sözcüğünden türeyerek “bağırarak, çağırarak” anlamına geldiğini ifade etmiştir (2009: 99). Bilgen *çoğıla-* ~ *çağıla-* varyantlarında ele alarak *çaği* ~ *çoği* “bağırarak” tabanından türediğini söylemiştir (1989: 94). DLT’te *çoği* “gürültü” anlamında yer almakla birlikte Argularda *çaği* varyantında olduğu, *çoğla-* eyleminin “filin bağırması için” *çarla-* ile eş anlamlı olduğu ve *çoğıla-* ~ *çağıla-* ise “gürültü edip bağırarak” anlamına geldiği belirtilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 445, 472, 480, 626).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz yansıma eylemi yapar
  - a. “gürültü edip bağırarak, haykırmak”

şāh-ı merdān gördi ol leşkeri

kim dükenmez kırmağıla ol çeri

pulaşun tahtını çoğladı hemān

döndi andan yaña ol şāh pehlivān (GZ, 264a/2096-2097)

dikle-, dik+le- biçiminde türeyen sözcük “dikilmek, ayakta durmak” (Üstünova, 2003: 374) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği niteliğe ilişkin “olma” bildiren geçişsiz eylem yapar
  - a. “dikilmek, ayakta durmak”

... namāz kılduğdan şoñra imām cemā‘at-ıla mevķif-i a‘zam didükleri yire gele imām binüt üzere durmağ gerek cebel-i raħmet didüklerine karşı durmağ yigdür imām ħutbe oğuya cemā‘at ardında duralar **dikle**yeler (Mİ, 27a/32)

diñle-, tĩñ+la- biçiminde türeyen sözcük “duymak, (bir sese ya da söze) kulak vermek” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 522; Erdal, 1991: 448; Bilgen, 1989: 92; Tietze, 2002: 623; Güensoy, 2007: 286-287).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar
  - a. “duymak, (bir sese ya da söze) kulak vermek”

diñleyenler tā ki bulsunlar murād

añlayanlar cānı göñli ola şād (KY, 1b/13)

ğoyup gider buları cümle küffār

‘acāyibdür bu sözler **diñle** iy yār (KEMŞ-7b/136)

ibn-i ‘abbas didi aña vay saña

eydeyüm **dinle** iy delü hay saña (GZ, 230b/1121)

Dilkü şordı ki şol yaña ne becidd bağarsın bunuñ gibi faydalı sözleri **diñle**mezsin (MZ, 40a/4)

Ve iki cihānda Tangrı te‘ālā baña ve saña ve cümle Müsülmānlara, yazdurana ve yazana, oğuyana ve **diñle**yene raħmet étsün (KN, 213/2)

... bir kişi anuñ ħatında ħur‘ān oğusa muğala‘a iden ya yazan **diñle**mese günāhı ħur‘ān oğuyan üzerinedür (Mİ, 14b/15)

dişle-, diş+le- biçiminde türeyen sözcük “ısırmak” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 564; Erdal, 1991: 448; Gülensoy, 2007: 290). TaS.’de de sözcük 15-16. yy.’a ait metinlerden “yemek, ısırmak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 16 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramı “araç” olarak kullanmayı bildiren geçişli eylem yapar

- a. “ısırmak”

çünkü bu dilber bu işi işledi

kaşığı atası kolun dişledi (GZ, 279b/2567)

dükenle-, Tietze sözcüğün, “aramak, araştırmak, teftiş etmek, yoklamak” anlamını aktararak Çağatay Türkçesindeki *tügällä-* varyantından geliştiğini ve *tügäl* ‘teftiş’ tabanından türediğini söylemiştir (2002: 670). TaS.’de sözcük *dükenlemek ~ düğenlemek* varyantlarında Tietze’nin aktardığı anlamlarda kaydedilmiştir (TDK, 15 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “yapma” bildiren geçişli eylem yapar

- a. “aramak, araştırmak, teftiş etmek, yoklamak”

iki oğlu bile çeri yasayup

kamu kavmi dükenleyüben sayu

güygördiler üzeñü gerdiler

at üstinde kaplan bigi turdılar (SNB, 167/12-13)

edeb-, edep+le- biçiminde türeyen sözcük “edep vermek” anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı başka bir şeye kazandırma anlamında geçişli eylem yapar

- a. “edep vermek”

Eger pāzišāh kimseye ‘uḳūbet iderse ra‘iyyet edeblemekçün ve şerī‘at cārī olmaḳçün ide (MZ, 38b/10)

2. Tabanın bildirdiği nesne/nitelik/kavramı başka bir şeye atfeden geçişli eylem yapar

- a. “ayıplamak, kınamak” (Üstünova, 2003: 386)

... eger yalancı-y-ısa sözüne inanmayalar *kat* dönüp **edebleyeler** (Mİ, 16b/25)

ekle-, ek+le- biçiminde türeyen sözcük “ilave etmek, katmak, üstüne yerleştirmek” anlamına gelmektedir (Tietze, 2002: 701; Gülensoy, 2007: 325). TaS.’de sözcük “birleştirmek, yapıştırmak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 13 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “yapma” bildiren geçişli eylem yapar
  - a. “ek yapmak, ilave etmek, katmak”

... pes kaçan ba‘zısın ba‘zı yirine oğuya ya lafzından artursa ya **ekletse** ya i‘rābın yañlış oğusa (Mİ, 14b/24)

- b. “(met.) onarmak, iyi etmek”

yırın yırladı vü yérin bekledi

sınıhlu göñülcüğini **ekledi** (SNB, 109/6)

esle-, es+le- biçiminde türeyen sözcük “aldırış etmek, önem vermek, dinlemek, itaat etmek” (Tietze, 2002: 742; Gülensoy, 2007: 342) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar
  - a. “aldırış etmek, önem vermek, dinlemek, itaat etmek”

ögüdümi işit sözüm **eslegil**

göñülden düriş cānuñı béslegil (SNB, 282/12)

ço nefsüñ dilegin cān besleriseñ

yerüñ nür cān sözini **esleriseñ** (RN, 5a/26)

ki kırmasun oları **eslemez ol**

dañı bedter ider kırmağını ol (GZ, 199a/157)

Nāme iletüm **eslemedi** (KN, 180/10)

esenle-, esen+le- biçiminde türeyen sözcük “birinin halini hatırını sormak; selamlamak; uğurlamak” (Clauson, 1972: 249-250; Tietze, 2002: 739) anlamlarına gelmektedir. TaS.’de sözcük “veda etmek, vedalaşmak, esenlik dilemek”; DS’de “hayır dua ile yolcu etmek, selametlemek; hatırını hoş, gönlünü şen etmek; ferahlamak, rahatlamak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 14 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar

a. “selamlamak, esenlik dilemek”

çü vardı naḳḳāş şāhı gördidi

esenleyübenin örü ṭurdıdı (SNB, 137/11)

b. “hatırını hoş, gönlünü şen etmek”

Ḥorasan iklīm̄ini esenlemek gereksin (KN, 76/11)

c. “ferahlatmak, rahatlatmak”

Ve eger ḳārūre ḳara ḳara görine, içinde kepek gibi ola, anı esenle (KN,146/5)

eyerle-, eyer+le- biçiminde türeyen sözcük “ata eyer vurmak” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 71).

1. Tabanın bildirdiği kavramı başkasına kazandırma bildiren geçişli eylem yapar

a. “ata eyer vurmak”

érte oldı tañlacāḳ yūsuf ṭurur

ṭazısını eyerleyü yūsuf binür (YZ, 58/856)

ezberle-, ezber+le- biçiminde türeyen sözcük “bir şeyi olduğu gibi akılda tutmak, ezber etmek, hıfzetmek” (TDK, 2011: 842) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilgili “yapma” bildiren geçişli eylem yapar

a. “bir şeyi olduğu gibi akılda tutmak, ezber etmek, hıfzetmek”

Şi‘r ve ḡazel çoḳ ezberle; zīrā her birinüñ yéri var (KN, 153/3)

... ammā göñlinde bu nesne bile olur kim çok eydeyim oğuduğum ögümden gitmesün
ezberleyeyim bir yirde baħş olucaħ ħaşmum üzerine ğālib olayım (Mİ, 38b/35)

ferahla-, ferah+la- biçiminde türeyen sözcük “genişlemek, açılmak; serinlemek; iç açıcı duruma gelmek” (TDK, 2011: 861) anlamlarına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “olma” bildiren geçişsiz eylem yapar
- a. “serinlemek”

Alma; tatlısı issilige ve yaşlığa māyıldür, ekşisi şovukdur, ma‘deye kuvvet véür ve göñli feraħlandurur (EM, 7a/3)

fırıla-, Tietze eylemin *fır* tabanından türeyerek “ani olarak kalkıp bir yere koşmak” anlamında yansıma eylemlerden olduğunu söylemiştir (2009: 55).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz yansıma eylemi yapar
- a. “ani olarak/birden hareket etmek”

fırlamış oğı elinde pür kemāl

urmak ister oğıyla beni heman (GZ, 22b/855)

ğalbırıla-, (ğirbāl) ğalbır+la- biçiminde türeyen sözcük “kalburdan geçirmek, elemek” (TDK, 2011: 1274) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği nesneyi “araç” olarak kullanmayı bildiren geçişli eylem yapar
- a. “kalburdan geçirmek, elemek”

Dükeli ‘ālemi ğalbırladum ser-ğarbıl bu geldi (MZ, 16b/9)

gecele-, gece+le- biçiminde türeyen sözcük “geceyi geçirmek” anlamına gelmektedir (Tietze, 2009: 114; TaS., 13 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği süreyi/süreye “geçirmek/ulaşmak” anlamında geçişsiz eylem yapar⁸⁶
- a. “geceyi geçirmek”

⁸⁶ Bu anlamlandırma için bk. (Hacıeminoğlu, 1992b: 221)

... ma'nisi budur kim her kişi kim **gecelese** ve irtelese hāl bu olsa kim (Mİ, 31b/38)

gérçekle-, gerçek+le- biçiminde türeyen sözcük “tasdik etmek” (Tietze, 2009: 132) anlamına gelmektedir. TaS.’de de sözcük bu anlamda yer almaktadır (TDK, 15 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilgili “yapma” bildiren geçişli eylem yapar
  - a. “tasdik etmek”

*Tangrıya namāz kılmak “kılam” dedügin **gérçeklemekdür** (KN, 14/11)*

gezle-, gez+le- biçiminde türeyen sözcük “okun gezini kirişe yerleştirmek” (Clauson, 1972: 760; TaS., 15 Mart 2016) anlamına gelmektedir. DLT’te Clauson’un da aktardığı üzere iki ayrı *kezle-* sözcüğü vardır. Bunlardan ilki “(okun) gezini ayarlamak düzeltmek”, ikincisi “tencerenin dibi tutmak” anlamına gelmektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 709).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilgili “yapma” bildiren geçişli eylem yapar
  - a. “okun gezini kirişe yerleştirmek”

*kirişe kıamış oğ gezin **gezleyüp***

çeküp aşağadın havā gözleyüp (SNB, 298/4)

gizle- giz+le- biçiminde türeyen sözcük temel olarak “bir şeyi çanta/kutuya koymak, saklamak” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 760; Bilgen, 1989: 91; Erdal, 1991: 439; Tietze, 2009: 160; Gülensoy, 2007: 372).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “yapma” bildiren geçişli eylem yapar
  - a. “saklamak”

dédi gel bir iş eyle sen kendözün

*naķķāřa gözükme vü **gizle** yüzün (SNB, 307/13)*

bir kişi oğlağı boğazladılar

*derisiyle etini **gizlediler** (KY, 6a/188)*

***gizleme**nüz vérünüz anı bize*

yoğsa belā eylerüz şimdi size (YZ, 14/207)

buşu haylī zemāndur yolu almış

*kimesn'izlemeyüp **gizlenü** kıalmış (RN-26a/253)*

bu medhi çun haqınca diñlemişdüm

*aluban hem bilemce **gizlemişdüm** (KEMŞ-16a/316)*

ellerinde harbe çökmüşler dizin

***gizlemişler** kal'a içinde yüzün (GZ, 236a/1284)*

*İmdi girçek dostdan tevaqqū' iderüz kim bunu evüñde **gizleyüviresin** (MZ, 16a/10)*

*Zirā üç nesneyi **gizlemege** yaramaz Bir odı; bir müşgi; bir 'ışkı (KN, 69/1)*

*... zirā nefsüñ hāşşiyeti budur kim adamuñ 'aybların **gizler** (Mİ, 34b/20)*

gölgele-, gölge+le- biçiminde türeyen sözcük “gölgeli duruma getirmek” (TDK, 2011: 960) anlama gelmetedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı başka bir şeye kazandırma anlamında geçişli eylem yapar
  - a. “gölge duruma getirmek”

revān indi vü kıaza kıodı atın

*ki **gölgelene** aldı kıurdı kıatın (SNB, 235/9)*

*... ağaclar otlar cicekler yimişler dāneler menfa'atı oldur kim kimisile **gölgelenürsin** ya ya kıarsın ya ev yabdurursın (Mİ, 38a/9)*

gönülle-, gönül+le- biçiminde türeyen sözcük “gönlünü almak, memnun etmek” (Tietze, 2009: 174; Gülensoy, 2007: 383) anlamına gelmektedir. DS'de sözcük “gönül almak; ağırlamak; gönülden geçirmek, düşünmek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 16 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar
  - a. “ cesaret vermek”

pes göfüllendürdi zeyd anları

didi iy peygamberüñ yārenleri (GZ, 242b/1486)

gözle-, göz+le- biçiminde türeyen sözcük “gözlem altında tutmak” anlamına gelmektedir (Clouston, 1972: 760; Erdal, 1991: 440-441; Tietze, 2009: 186; Gülensoy, 2007: 391). Bilgen, “gözüne vurmak” anlamında yer vermiştir (1989: 91). TaS.’de sözcük “gözetmek, riayet etmek; gözetlemek, bakmak, tarassut tecessüs etmek”; DS’de “gözlemek (II): nişan almak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 11 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar

a. “gözlem altında tutmak”

yūsuf anlara kişi koymışdı

kim buları gözleñüz dimişdi (KY, 38a/1502)

b. “korumak, muhafaza etmek”

arpa buğda şapı birle gizleñüz

ol küllisi kızlık için gözleñüz (KY, 25b/985)

c. “gözetlemek, bakmak”

eger diler iseñ ki işüñ bite

ileyüñe bağ gözlemegil öte (SNB, 94/5)

bir ‘Arab geldi irakdan gözledi

yağın geldi gör ne sözler söyledi (YZ, 45/662)

inanmazsañ baña sen kendüñ üzle

benüm didüğümi kendüñde gözle (RN-32b/323)

vardı köprüñün başında gözledi

gördi dağı gelmişler izledi (GZ, 228b/1068)

Ve ev alur-ısañ bir yérde al ki dükeli evlerden yüksek ola; tã halk seni gözlemeye
(KN, 95/12)

d. “aramak” (Boz, 2012: 328)

hüner gözle hüner ere iresin

erile varasın dostı göresin (RN-13a/113)

e. “ummak, beklemek” (Boz, 2012: 328)

haķı tıyanlara bugün yarın yok

işüñ bugün bitür gözleme ayruķ (RN-41b/426)

f. “gözden geçirmek” (Boz, 2012: 328)

koğıl ayruķ sözi sen seni gözle

senüñ şuçuña sen seni yüzle (RN-49b/512)

günile-, günü+le- biçiminde türeyen sözcük “kıskanç olmak, kıskanmak” (Clauson, 1972: 733; Erdal, 1991: 441; Tietze, 2009: 212) anlamına gelmektedir. TaS.’de sözcük “kıskanmak, çekememek, haset etmek”; DS’de de “çekememek, kıskanmak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 15 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramı “yapma” bildiren geçişli eylem yapar

a. “kıskanmak, çekememek, haset etmek”

Birinüñ adı Dāzime ve birinüñ Dāsitān ve bir ayu veziri varıdı. Anları pāzişāh
şohbetinden günilerdi (MZ, 26a/10)

Ve ‘avratlar kendüzlerini yaramaz kişilere fidā ederler. Ve çün günilemeyesin; hoş
dut ki atadan anadan saña mihrbān ola. Eger günilersen andan yavuz düşmenüñ
olmaya (KN, 103/10-11)

gürle-, gür+le- biçiminde türeyen sözcük “kalın ve gür ses çıkarmak, bağırarak” anlamına gelmektedir (Tietze, 2009: 216). DS’de “gürlemek (I): 1. anlatmak, söylemek; 2. bir kimsenin üzerine yürüyerek bağırarak, azarlamak; 3.

neşelenmek; gürlemek (II): ateş alevle, hızla yanmak; gürlemek (III): çağlamak, su gürül gürül akmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 12 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz yansıma eylemi yapar
a. “kalın ve gür ses çıkarmak”

yūsuf bir kez āh eyler iñleyü

*bir kara bulut kıpar gök **gürleyü** (YZ, 17/243)*

dört yanından ün idüp aña üşüñ

*korqmañ andan **gürleñ** üstine düşüñ (GZ, 231b/1149)*

güvle-, güvü+le- biçiminde türeyen sözcük “güvüldemek, uğuldamak” (Canpolat ve Önler, 2007: 136) anlamına gelmektedir. SNB’da *güvü* sözcüğü *dögüldi naqāre vü çalındı kūs // güvüden yañılurdı vaqtin ħorūs (167/14)* beytinde “uğultu, gürültü” anlamında tanıklanmaktadır (Cin, 2012: 544).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz yansıma eylemi yapar
a. “güvüldemek, uğuldamak”

*Baş çegziniüp ağır olmağ ve kulağ çinlemek ve **güvlemek** ve cemī⁷ beden segrişmek (EM, 45b/2)*

hāmle-, hām+la- biçiminde türeyen sözcük “idmansızlık nedeniyle gücünü veya çevikliğini kaybetmek” (TDK, 2011: 1039) anlamına gelmektedir. TaS.’de sadece SNB’dan tanıklanan sözcük “hayvan uzun müddet boş durmak yüzünden idmanını kaybetmek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 15 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “olma” bildiren geçişsiz eylem yapar
a. “hayvan uzun müddet boş durmak yüzünden idmanını kaybetmek”

çayır otlaya tokıyasız kazuh

*туру туру **hāmlamış** ola yazuh (SNB, 220/5)*

haşla-, haş+la- biçiminde türeyen sözcük “bir şeyin üzerine kaynar su dökmek veya bir şeyi kaynar suya daldırmak” anlamına gelmektedir. Gülensoy, “*haş ‘yansıma’ +la-” biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 405).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli yansıma eylemi yapar
- a. “bir şeyin üzerine kaynar su dökmek veya bir şeyi kaynar suya daldırmak”

*Anı yéyicek evvel issi şuyıla **haşlayalar** andan şovuk şuyıla yuyalar (EM, 34a/11)*

hâzırla-, hazır+la- biçiminde türeyen sözcük “bir şeyi kullanılacak, yararlanılacak duruma getirmek” (TDK, 2011: 1076) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “yapma” bildiren geçişli eylem yapar
- a. “bir şeyi kullanılacak, yararlanılacak duruma getirmek”

yayuñ bigi tut kırlu yağı yatın

*éşigüñde **hâzırla** nevbet atın (SNB, 362/14)*

hikâyetle-, hikâyet+le- biçiminde türeyen sözcük sadece SNB’den tanıklanarak TaS.’de “hikâye etmek, hikâye hâlinde anlatmak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 15 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “yapma” bildiren geçişli eylem yapar
- a. “hikâye etmek, hikâye hâlinde anlatmak”

***hikâyetledi** hep hikâyetlerin*

dédi fâli ‘inden şikâyetlerin (SNB, 309/4)

hisâbla-, hisâp+la- biçiminde türeyen sözcük “hesap işlemini yapmak, hesap etmek” (TDK, 2011: 1088) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “yapma” bildiren geçişli eylem yapar
- a. “hesap işlemini yapmak, hesap etmek”

*Fülân dürlü aş dese kaçan **hisâblanurdu** (KN, 186/14)*

... ba‘zılar eyitmiş günlerde dahtı uzun ya kışa gün **hisāblama**ya belki orta günde üç günlük yol **hisābla**ya (Mİ, 18b/16)

horla-, hor+la- biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “hor görmek”; DS’de “birine kin beslemek, nefret etmek; çekememek, kıskanmak; alay etmek, ayıplamak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 13 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği nesne/nitelik/kavramı başka bir şeye atfeden geçişli eylem yapar
  - a. “hor görmek”

*Her kim gendü kavmin ağırlaya kendüzin ağırlamış olur ve her kim Tenri ‘azî kıldığı kişi, hor dutsa kendüyi ve Tenriyi **horlamış** ola (MZ, 34a/1)*

... zîrā namāzı **horlamış** ve ağırlamamış olur (Mİ, 13b/35)

ırla- ~ **yırla-**, (y)ır+la- biçiminde türeyen sözcük “şarkı söylemek; kendi kendine söylenmek” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 230; Bilgen, 1989: 95; Erdal, 1991: 452; Gülensoy, 2007: 418; TaS./DS., 15 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramı “yapma” bildiren geçişli eylem yapar
  - a. “şarkı söylemek”

*bu bir niçe beyti düzüp **yırladı***

*işi tuş gelesin sézüp **ırladı** (SNB, 108/12)*

*Andan şoñra tarîkalar ki girān vezn üzerine kodular. Şöyle ki iki ır **ırlamağa** yarar (KN, 152/8)*

*Esrüklik; çok gülmek, ağlamak, **yırlamağ** degül. Zinhār uşbu dedüklerimden saşın (KN, 62/5)*

- b. “(yürek) kopmak, hoplamak”

*şamısı şandılar kim şur **ırladı***

*gidüp ‘aklı yürekleri **yırladı** (GZ, 231a/1135)*

igle-, ig+le- biçiminde türeyen sözcük “hastalanmak, hasta olmak” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 107; Bilgen, 1989: 94; Erdal, 1991: 437; Tietze, 2009: 371). TaS.’de “iğlemek (iylemek): hastalanmak, hastalık getirmek”; DS’de “iğlemek: 1. [iğlenmek, ilimek, iylemek] zayıflamak; 2. eziyet çekerek hastalanmak, verem olmak; inlemek; yara iyileşmek; iğlemek (II): 1. kuraklık ya da hastalık nedeniyle ağaç gelişmemek, meyve vermemek; 2. bitki sararmak; iğlemek (III): ezilmek, üzülmek; iğlemek (IV): temizlemek; iğlemek (V): bir şeyi delmek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 12 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “olma” bildiren geçişsiz eylem yapar
  - a. “hastalanmak, güçsüz düşmek”

*‘âşıkı kıldı beni uş igledüm*⁸⁷

kâşki yüzini göricek öleydüm (YZ, 16b/455)

ikile-, iki+le- biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “ikinci defa olarak söylemek”; DS’de “toprağı iki kez sürmek; (iki şey arasında) kararsız kalmak; herhangi bir işi iki kez yapmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 13 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavrama ilişkili “yapma” bildiren geçişli eylem yapar
  - a. “(herhangi bir işi) iki kez yapmak, tekrar yapmak”

... eger elinde kalan ol-ıla başına meş itse ikiler şü almadın dürüstdür (Mİ, 9a/6)

izle- ~ üzle-, iz+le- biçiminde türeyen sözcük “izini takip etmek; takip etmek, arkasından gitmek” (Tietze, 2009: 434; Gülensoy, 2007: 445) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar
  - a. “takip etmek”

düşüp mişeye at izin izledi

niçeme ki çepçevresin gözledi (SNB, 267/6)

vardı köprüünün başında gözledi

---

⁸⁷ Demirci ve Korkmaz “igle-” sözcüğünü “aıla-” biçiminde yorumlayarak beyti ‘âşıkı kıldı beni uş aıldum // kâşki yüzini göricek öleydüm (YZ, 31/455) şeklinde transkribe etmiştir. Bu yüzden bu beyit (Yıldız, 2008: 234)’ten alınmıştır.

gördi dañ gelmişler izledi (GZ, 228b/1068)

Andan kendü resmin ve ‘âdetin aña bildürdi ve ana öğüt ve vaşiyet eyle kıldı ki cānavar etin yimeye ve cānavar izlemeye ve anuñ hükmine muṭī’ ola (MZ, 52a/2)

b. “bakmak, ilgilenmek, gözden geçirmek” (Boz, 2012: 355)

özünü izlemez ayruğı şınar

ki toğru kim varısa anı kınar (RN-22a/208)

inanmazsañ baña sen kendüñ üzle

benüm didüğümi kendüñde gözle (RN-32b/323)

‘**izzetle-**, ‘izzet+le- biçiminde türeyen sözcük “yüceleştirmek, meşhur etmek” (Cin, 2012: 575) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği nesne/nitelik/kavramı başka bir şeye atfeden geçişli eylem yapar

a. “yüceleştirmek, meşhur etmek”

eyü ata bindürdi ‘izzetledi

oturuşu tıruşu ‘izzetle idi (SNB, 68/11)

emekle-, emek+le- biçiminde türeyen sözcük “(dizler ve eller üzerinde) sürünmek” anlamına gelmektedir (Clouston, 1972: 160; Erdal, 1991: 435; Tietze, 2002: 715; Gülensoy, 2007: 331). DS’de sözcük “yavaş yavaş yürümek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 13 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “yapma” bidiren geçişsiz eylem yapar

a. “(dizler ve eller üzerinde) sürünmek, yavaş yavaş yürümek”

... ba‘zilar yayan yürür adam gibi ba‘zilar ağır yük götürmiş gibi ba‘zilar kötürüm adam gibi imekleyüp gececeklerdür (Mİ, 3b/27)

ısla-, Gülensoy eylemin “ıs+la- [*suw+la-]” biçiminde etimolojisini yaparak “ıslatmak” anlamını vermiştir (2007: 420). Tietze de aynı anlamda sözcüğe yer vermiş, ancak etimolojisi hakkında bilgi vermemiştir (2009: 355).

1. Tabanın bildirdiği kavramı başka bir şeye kazandırma bildiren geçişli eylem yapar
  - a. “nemlendirmek”

bir fiğān kopardı bir ağlaşmak üni

gözyaşı ıslatdı yirüñ yüzini (GZ, 251a/1707)

ismarla- ~ **sımarla-**, Clauson sözcüğü *osparla-* biçiminde maddebaşı yaparak Farsça *avispar-*’dan türediğini belirtmiş ve “teslim etmek, (to deliver, hand over), tevdi etmek (to entrust)” anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 241-242). Tietze de “tevdi etmek, emanet etmek” anlamlarında yer vermiştir (2009: 356). TaS.’de sözcük “tevdi etmek, emanet etmek; tembih etmek, tavsiye etmek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 11 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar
  - a. “tevdi etmek, emanet etmek;”

bilürdüm ki süci yaramaz aña

hem ısmarlamışdur atası baña (SNB, 83/5)

imdi anı ben size ısmarladum

girü baña tîz getirüñ uş didüm (KY, 4b/129)

Seni bu oğlancuğa vāsî kıluram. Kaçan kim pāzişāhlığa yaraya nitekim ben saña ısmarladum sen dañı aña ısmarla ve anı istiklāl şadrına geçürüb sen anuñ fermāni altında olğil (MZ, 12a/12)

Oğuluñ ata üzerine birkaç haqqı vardur. Bir dañı budur ki uşlu dāyelere ve şefkatlülere ısmarlayasın (KN, 104/7)

Bir kişiye vérüñ ki gérü andan alıcağ şöyle ‘imāret gerü size ısmarlaya ki ben sımarladum (KN, 169/12)

... nesneyi görmedin ögünden geçürür aña kuvvet-i hayāl dirler bu hüsn-i müsterek didükleri kuvvet olduğı şürelere aña ısmarlar ol şaqlar (Mİ, 29a/31)

iñile- ~ **iñle-**, iñ+le- biçiminde türeyen sözcük “acı, üzüntü belirten sesler çıkarmak” anlamında yansıma addan türemiş bir eylemdir (Tietz, 2009: 400; Gülensoy, 2007: 437).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz yansıma eylem yapar
  - a. “acı, üzüntü belirten sesler çıkarmak”

*açup gözünü zār u zār **iñledi***

*atası ol **iñledügin diñledi** (SNB, 37/11)*

karavaşuñ şatdı oğlın ol zamān

*zārī kılup **iñledi** ol nā-tüvān (KY, 2b/46)*

*ķamusı yaralu bīmār **iñler***

*ķara ķana bulaşup zār **iñler** (GZ, 229a/1075)*

*... ya şu icmek ya yiyecek ya oruc şıyacaķ deñlü ağlamaķ ya āh itmek ya **iñlemek** (Mİ; 13a/37)*

ille-, él+le- biçiminde türeyen sözcüğün Clauson “barışa meyilli olmak (to be peaceably disposed)” anlamına geldiğini belirterek 14. yy. Osm.’da “birinin memleketini bünyesine katmak (to incorporate in one’s realm” anlamında kullanıldığını belirtmiştir (1972: 126). TaS.’de sözcük sadece SNB’den tanıklanarak “il edinmek, yurt edinmek” anlamında kaydedilmiştir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “yapma” bildiren geçişli eylem yapar
  - a. “il edinmek, yurt edinmek”

*delimden ki çīn ilin **illemişem***

dişüm yavuz işlere bilemişem (SNB, 326-9)

irtele-, irte+le- biçiminde türeyen sözcük temel olarak “bir şeyi erkenden yapmak” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 213; Bilgen, 1989: 94). TaS.’de sözcük “sabahlamak, geceyi arkada bırakmak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 13 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği süreyi/süreye “geçirmek/ulaşmak” anlamında geçişsiz eylem yapar
  - a. “sabahlamak, geceyi arkada bırakmak”

... ma'nisi budur kim her kişi kim gecelese ve **irtelese** hâl olsa kim kaydlarınıñ key ulusu dünyâ kaydı olsa haq ta 'âlâ kıyında anuñ hic mertebesi olmaz (Mİ, 31b/38)

işle-, iş+le- biçiminde türeyen sözcük “çalışmak, bir şey yapmak” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 262; Tietze, 2009: 427). TaS.'de “yapmak; imal etmek, yapmak; çalışmak; tesir etmek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 11 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “yapma” bildiren geçişli eylem yapar
  - a. “yapmak”

*bunı dedi vü dedügin **işledi***

aña dürlü çoğ nesne bağısladı (SNB, 306/5)

ol züleyhâ 'ışk-bâza başladı

*yūsuf ile 'ışk-bâzî **işledi** (KY, 16a/603)*

*tañrıdan kork **işleme** uşbu işi*

yavuz iş nite kılursın éy kişi (YZ, 36/527)

tanuqluğa varursın haq evine

*bir iş **işle** ki cānuñ da sevine (KEMŞ-9a/167)*

didiler bana kır virme amānı

*anuñ emri ile **işledüm** anı (GZ, 200a/185)*

*Ol oldur ki 'aklı imām idine ve 'akıldan taşra iş **işlemeye** (MZ, 17b/3)*

*Ve ol yatlu olur ve çok yañlı **işler** (KN, 98/9)*

... ammā dünyâ işinde ne deñlü güc ve bid'at ve gic biter zaħmet ve meşakķat çok işler var-ısa şıdķ ve rağbet birle **işler**lerdi (Mİ, 2b/4)

b. “gelip gitmek” (Yıldız, 2008: 419)

bir kapuya dērdi şehrīey ‘amü

ol kapudan işler-idi halk kamu (YZ, 62/925)

aşılmış halkalar altun gümüşler

mücevvef kim içine yollar işler (GZ, 237a/1326)

c. “çalışmak, hareket etmek” (Canpolat ve Önler, 2007: 147)

Ve ammā ishāl eger şulu olursa ki dürlü dürlü getüre ve şoñi diñmeye, şol ot içmiş gibi ola ki bağlanmaya ve andan za’f hāşıl olmaya komağ gerekdür ki işleye (EM, 51a/13)

d. “kullanmak” (Canpolat ve Önler, 2007: 147)

Ve bu et’imenün mizācın bilmek gerek ve aña göre işlemek gerek ve bunuñ gibidür (EM, 64b/12)

izāla-, izā+la- biçiminde türeyen sözcük “incitmek, eziyet vermek” (Doğan, 2011: 383) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “yapma” bildiren geçişli eylem yapar

a. “incitmek, eziyet vermek”

“Ben senden öğrendüm ki sen eydür-idüñ: ‘Āzād kişiyi izālama. Çün izālarsın; öldür’ (KN, 154/14)

kaḥla-, kaḥ+la- biçiminde türeyen sözcük “(yenecek et vb.) kurutmak” (Clauson, 1972: 610) anlamına gelmektedir. TaS.’de sözcük sadece SNB’den tanımlanarak “kurtmak, kadit hâline getirmek”; DS’de “kurutmak için meyveleri çizmek ya da parçalara ayırmak; odun kesmek, parçalamak; küçültmek; ikiye bölmek” vb. anlamında kaydedilmiştir (TDK, 15 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği niteliği başka bir şeye kazandırma bildiren geçişli eylem yapar

a. “kurutmak, kadit hâline getirmek”

*atam gūşşadan kendözin **ka**hladı*

ögüt vérdi vü gönümi sahladı (SNB, 135/9)

kapazla- eylemi muhtemelen *kapaz tabanından türemiştir. DS’de sözcük için “hiç aralık bırakmadan bir şey başka bir şeye tıpatıp uymak” anlamı verilerek “*Bu kapak bu sahanı iyi kapazladı.*” örneği verilmiştir (TDK, 16 Mart 2016). Türkmencede sözcüğün tabanı *kapas* biçiminde “ağır, boğucu, sıkıcı” anlamında yaşamaktadır (Tekin vd., 1995: 394). Türkmencedeki tabanın anlamından hareketle {+IA-} ekinin sözcüğe “yapma” anlamı katarak DS’de tanımlanan “(bir şeyi) sıkmak, kavramak, (bir şeye) tam oturmak, geçmek” anlamına geldiğini söyleyebiliriz. SNB’daki *bıldırcın atmacayı kapazlardı* kullanımının da bundan hareketle “(pencesiyle) sıkmak, yakalamak, (pençe) geçirmek” anlamına geldiğini söylenebilir.

1. Tabanın bildirdiği niteliği “yapma” bildiren geçişli eylem yapar

a. “(pencesiyle) sıkmak, yakalamak, (pençe) geçirmek”

eger uçmaz olsa yolınca eyi

***kapazlardı** bıldırcın atmacayı (SNB, 302/2)*

kapla-, kap+la- biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “muhasara etmek, sarmak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 13 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar

a. “sarmak, muhasara etmek”

*... zīrā ‘āmī kişiler kim müsülmān olalar cehl ve belādet gönüllerin şöyle **ka**blamışdur kim degme vaqt ol haq ta‘ālānuñ birligin delīl-y-ile añlaymaz (Mİ, 7b/9)*

b. “tam, çepeçevre sarmak” (Üstünova, 2003: 462)

*... biri daħı her ‘uzvın ücer gez yumaqdur biri daħı başına **ka**blayu mesh itmekdür (Mİ, 8b/38)*

karşula-, karşı+la- biçiminde türeyen sözcük “(gelen bir kimseye) karşı çıkmak, istikbal etmek” (Ayverdi, 2010: 633) anlamına gelmektedir. DS’de sözcük “düğünde çalgıcılar para almak amacıyla birinin önüne gelip çalmak” anlamına gelmektedir (Gülensoy, 2007: 471; TDK, 11 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar

a. “(gelen bir kimseye) karşı çıkmak, istikbal etmek”

*anı vardı **karşuladı** iki mîl*

ki göresi gelmiş idi bunca yıl (SNB, 350/1)

çün ‘aziz işitdi anı durdu tiz

***karşuladı** anları ol dem ‘azîz (KY, 9b/342)*

*çıkup şâm ehli bizi **karşuladı***

görülen bizi hoş şazlık itdi (KEMŞ-15b/304)

buyur mü‘minlere kılsun yarağ

***karşulasunlar** degül anlar ırağ (GZ, 205a/331)*

katarla-, katar+la- biçiminde türeyen sözcük “katar durumuna getirmek, arka arkaya dizmek” (TDK, 2011: 1349) anlamına gelmektedir. DS’de sözcük *katakla-* eylemine gönderimle “kovmak, kovalamak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 12 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “yapma” bildiren geçişli eylem yapar

a. “katar durumuna getirmek, arka arkaya dizmek”

gözetdüm hâverân yolına düşüp

*giderler **katarlayı** katı eşüp (SNB, 294/6)*

*bindi yūsuf deveye **katarlayı**⁸⁸*

vardı aña gör ne sözler söyleyü (YZ, 70/1033)

⁸⁸ Demirci ve Korkmaz sözcüğü *katurlayı* biçiminde transkribe ederken (2008: 221), Yıldız *katarlayı* olarak yorumlamıştır (2008: 278).

keble-, keb+le- biçiminde türeyen sözcük “çivilemek” (Özavşar, 2009: 297) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı başka bir şeye kazandırma bildiren geçişli eylem yapar
  - a. “(met.) cinsel ilişkiye girmek”

Şandı kim her gün yidügi etdür: Eyle yapışdı kim ayruķ başmak keblemege yaramaz oldı (MZ, 35b/10)

kefenle-, kefen+le- biçiminde türeyen sözcük “ölüye kefen sarmak, tekfin etmek” (TDK, 2011: 1378) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı başka bir şeye kazandırma anlamında geçişli eylem yapar
  - a. “ölüye kefen sarmak, tekfin etmek”

... eger ölüniñ kefenin şoysalar aķca çıkralar cemī’ malından girü kefenleyeler (Mİ, 20a/34)

kılağuzla- ~ **kulavuzla-**, kılağuz+la- biçiminde türeyen sözcük “kılavuzluk etmek” (TDK, 2011: 1407) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “yapma” bildiren geçişli eylem yapar
  - a. “kılavuzluk etmek, yöneltmek”

Ben seni ‘ākıl ve dānā dosta kulavuzladum ki bunuñ gibi günde saña bulına (MZ, 16b/10)

Halkı eylüge kulavuzla ki eyülük şevābın bulasın (KN, 24/11)

... eger gönünde bunu bağlamazsa kim maķşūdı müsülmānları toğru yola kılağuzlamaķ olursa (Mİ, 33b/11)

kışla-, kış+la- biçiminde türeyen sözcük “kış olmak; kışı bir yerde geçirmek” anlamına gelmektedir (Clouston, 1972: 673; Bilgen, 1989: 94; Erdal, 1991: 439; Gülensoy, 2007: 519). TaS.’de sözcük “kışı geçirmek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 14 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği süreyi/süreye “geçirmek/ulaşmak” anlamında geçişsiz eylem yapar
  - a. “kışı geçirmek”

ki her kim geldise bildügin işler

*kimi yaylar u kimi anda **kışlar** (RN-22b/217)*

*Bu kış anda **kışlayayın** (MZ, 53b/7)*

koğula- ~ **koğula-** ~ **koğla-**, koğu+la- biçiminde türeyen sözcük “kokusunu duymak için bir şeyi burnuna yaklaştırmak veya bir yerin havasını içine çekmek, koku almak” anlamına gelmektedir (Gülensoy, 2007: 533). TaS.’de sözcük “koklamak; koku sürmek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 11 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar
  - a. “kokusunu duymak için bir şeyi burnuna yaklaştırmak, koku almak”

*aldı yūsuf **koğuladı** ol zamān*

geldi ‘ilmeyn ta ‘bīri aña hemān (KY, 21b/808)

*Çün ev aşığa yıkıla, ne-kim evde var-ısa altına alur. Ne eşitmek kalur, ne görmek. Ne duṭmak kalur ne daṭmak. Ne **koğulamak**, ne nuṭk ve cemī‘ havāss-ı beşer (KN, 73/10)*

*Ve eger ağızda çeyneseler ağız ağrısın giderür ve beyniyi berkidür ve anı **koğlamak** bir nice kişinüñ başın ağrıdur (EM, 33b/2)*

kolayla-, kolay+la- biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “önemsiz görmek, küçük görmek; kolaylık göstermek; kolayını bulmak, fırsat düşürmek; hazırlamak, alıştırma” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 16 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar
  - a. “kolayını bulmak, fırsat düşürmek”

kovar anı bir iki bileñ aşurur

*yéter çün **kolaylaşu** yanaşur (SNB, 191/2)*

konuġla- ~ **konuġla-** ~ **konakla-**, konuġ/konak+la- biçiminde türeyen sözcük “(misafir) ağırlamak” anlamına gelemektedir (Clauson, 1972: 638; Bilgen, 1989: 91). TaS.’de “misafir edip ağırlamak; DS’de, “yemeġe çağırarak; konuk olmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 11 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiġi nesne/nitelik/kavramı başka bir şeye atfeden geçişli eylem yapar

a. “(misafir) ağırlamak”

ne şāra ki uġradısa yolları

konuġladılar bay u yoġsulları (SNB, 58/14)

üç gün anları konuġladı tamām

yükleri girü buyurdu ve’s-selām (KY, 37a/1455)

konakladı şöyle kim gerek anı

her kim gördü ‘acebe kaldı cānı (YZ, 19/278)

Pes evine bir biliş konuġ geldi, ev issi şöyle kim resm ü ‘ādetdür konuġladı (MZ, 22b/7)

Bilgi! éy oġul! Her gün yad kişiyi konuġ edinme. Her gün şöyle gerektür ki konaklıyamassın. Görgil ki bir ayda kaç kez konaklıyorsun. Üç kez konaklıyorsun bir kez konakla; tā ki ġōnuñ ārāste ola (KN, 56/1-3)

kucaġla-, kucaġ+la- biçiminde türeyen sözcük “içine almak, kollarla sarılıp göğüs üzerine bastırmak” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 591; Gülensoy, 2007: 563).

1. Tabanın bildirdiġi kavramla ilişkili geçişli eylem yapar

a. “kollarla sarılıp göğüs üzerine bastırmak”

kim kolın boynun tutdı kim elin

kim ayaġın kucaġladı kim bilin (GZ, 226a/1021)

kuzla-, kuzu+la- biçiminde türeyen sözcük “(koyun) yavrulamak” (Gülensoy, 2007: 586) anlamına gelmektedir. TaS.’de sözcük “doğurmak”; DS’de “hayvanlar yavrulamak, doğurmak; tavuk yumurtlamak; (aşağılama için) insan doğurmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 17 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramı ortaya çıkarma, meydana getirme bildiren geçişli eylem yapar⁸⁹
  - a. “(koyun) yavrulamak”

Eger kuzlayub artsa yiridi ya satarıdı, biñ temām eylemezdi (MZ, 31a/9)

muştūla-, muştū+la- biçiminde türeyen sözcük “sevinçli/sevindirici haber vermek” (TDK, 12 Mart 2016) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı “verme, iletme” anlamında geçişli eylem yapar
  - a. “sevinçli/sevindirici haber vermek”

gelüp şāha muştuladılar anı

çün işitdi iñen sevindi cānı (SNB, 28/10)

muştuladılar yūsufi ol ere

geldi gördi gitdi ‘aqlı éy yāra (YZ, 14/202)

‘aliye haber virüp döndi yine

Ceng içinde muştuladı oğlına (GZ, 281b/2613)

mühürle-, mühür+le- biçiminde türeyen sözcük “mühür basmak” (Doğan, 2011: 415) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı başka bir şeye kazandırma bildiren geçişli eylem yapar
  - a. “mühür basmak”

Bitiyi Horasan melikine vérdi. Melik gördi, mühürledi. Bir deveciye buyurdu (KN, 165/10)

⁸⁹ Bu anlamlandırma için bk. (Hacıeminoğlu, 1992b: 219).

nakışla-, nakış+la- biçiminde türeyen sözcük “nakışla bezemek, işlemek” (TDK, 2011: 1746) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı “yapma” anlamında geçişli eylem yapar
  - a. “nakışla işlemek, bezemek”

ne kim yazdum ise dürüst olmadı

nakışladuğum hiç eyü gelmedi (SNB, 43/7)

İmdi bu nakışlayacak nesne nakş hayâlin kabûl eylemeyecek hiç nakkâş aña nakş eylemez (KN, 8/15)

oğurla- ~**uğurla-** ~ **uğrıla-**, oğrı+la- biçiminde türeyen sözcük “çalmak” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 94; Erdal, 1991: 441). TaS.’de sözcük “uğrulamak, (uğurlamak): çalmak”; DS’de “uğralamak: 1. [uğurlamak] çalmak, aşırmaq; 2. gizlemek, saklamak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 11 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar
  - a. “çalmak”

ğara ğarga nite ki ğuzı deyin

yumurda oğurladı keklikleyin (SNB, 114/5)

ibn-i yâmin şa ‘ oğurladığını

söylediler ğamu birin birini (KY, 39b/1552)

yûsuf eydür sâ ‘ uğrlandı bilüñ

ol ğâfileyi bir uğurda döndürüñ (YZ, 77/1140)

Ol tavuğ yumurdladuçça bir sıçan anı oğurlarardı (MZ, 49a/2)

Eger piyâde olursañ, atlu-y-ıla yoldaş olma ve yad kişiden yol sorma, zira çok fitne isteyici olur ki yañlış yol gösterür, sonra gelür nesne uğurlar (KN, 138/10)

... eger ğac vaşiyet iden kişinüñ mâlî şülüşinden nesne çıkarsalar ğac itdürmek-icün andan ol nesne uğurlansa ya yavu varsa (Mİ, 28a/31)

b. “gizlemek, saklamak”

ķulaķ ķo vü Őāliķ ķiŐinüñ sözin

iŐitgil vü oĝurlaĝıl kendözin (SNB, 361/11)

oranla-, oran+la- biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “tahmin, takdir etmek, ölçüp biçmek” anlamında yer almaktadır. DS’de ise “bilgiçlik taslamak; yaklaşık olarak söylemek, değer biçmek; düşüncesizce davranmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TaS., 16 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiĝi kavramı “ölçü” olarak kullanma bildiren geçişli eylem yapar

a. “tahmin, takdir etmek, ölçüp biçmek”

oranlayuban Şöyle olsun ki yol

bu uçdan çıkıcaķ vara çıķa Şol (SNB, 129/15)

otla-, ot+la- biçiminde türeyen sözcük “(hayvan) dolaşarak yerdeki ot, çimen, yaprak vb. yemek” anlamına gelmektedir (Gülensoy, 2007. 636).

1. Tabanın bildirdiĝi kavramla ilişkili geçişsiz eylem yapar

a. “(hayvan) dolaşarak yerdeki ot, çimen, yaprak vb. yemek”

ķuŐ uçmazdı and meger kim için

ol otladıdı ot atı gemin (SNB, 254/9)

gezeriken on ķiŐi nagāh uyur

bir at otlar bir ķiŐi yatur uyur (GZ, 270b/2295)

Nefs-i hevāya talāk virmiŐem ve and içmiŐem ki hiç cānavar benden nāķaķ yire incinmeye ve niçe kim benüm yöremde olasız ķanda gerekise otlayasız (MZ, 38a/2)

... andan Őoñra bunlar yiluñ coĝın yabanda yimek gerek eger yiluñ yarısın yabanda otlayup yarısın evde yimleye zekāt farż olmaz (Mİ, 22a/8)

ögle-, ög+le- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de “hatırlamak, özlemek” anlamında yer almaktadır (TDK, 16 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar
  - a. “hatırlamak, özlemek”

atam dédi katumda koğil bunı

ki göre turam ögleyecek seni (SNB, 153/2)

ögitle- ~ ögütle-, ögüt+le- biçiminde türeyen sözcük “öğüt vermek, nasihat etmek” anlamına gelmektedir (Clouston, 1972. 104; Gülensoy, 2007. 656; TaS., 11 Mart 2016). Gülensoy sözcüğün *öt* “öğüt” tabanından türediğini söylemiştir (2007: 656). DS’de sözcük “birisini kandırıp bir başkasına karşı kışkırtmak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 11 Mart 2016)

1. Tabanın bildirdiği kavramı başka bir şeye kazandırma bildiren geçişli eylem yapar
  - a. “öğüt/nasihat vermek”

ögütlerler idi ki ‘aqluñı dër

yéme guşsa kim kişiyi guşsa yér (SNB, 125/8)

tayalar ögütlediler dil-beri

‘āşık olan kişilerden dil berī (KY, 11a/394)

üm idüñ kes yūsufdan hiç añmağil

özünü ögütlegil ağlamağil (YZ, 82/1227)

Pes turdı kızı katına vardı ögütledi (MZ, 18b/12)

Her-çend ki hāşşiyet eyle gelmişdür ki az oğul aṭa ögüdi-y-ile ögütlenür (KN, 4/4)

... bu hac ruzī kılup görklü hürmetlü yire getürdügicün müsülmanları ögütleye (Mİ, 27a/23)

ötele-, öte+le- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "ileri geçirmek" anlamında yer almaktadır (TDK, 16 Mart 2017).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar
  - a. "ileri geçirmek"

bir oḥ urdı geçdi geyikden öte

zihī kı̄z ki şunuñ bigi oḥ ata

bir iki daḥı urdı eğlenmeyin

geh öteleyü geh geçürü boyun (SNB, 191/15)

parala-, päre+le- biçiminde türeyen sözcük "parçalamak; yıpratıp eskitmek" (TDK, 2011: 1885) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği niteliği başka bir şeye kazandırma anlamında geçişli eylem yapar
  - a. "parçalamak"

delü bigi hep paraladı tonın

ata bindi vü tağa dutdı yönin (SNB, 225/15)

geldi yetdi anda bī-hadd qaralar

her birisi seng-i ḥāre paralar (GZ, 233a/1207)

Çün ilçi arslana bu tarīk birle peygām degürdi ve arslan sükūnet zincirin üzüb ilciyi yırtmağa qaşd eyledi kim paralaya girü kendüye eyitdi (MZ, 48b/3)

... arslan kablan pars daḥı yabanda-y-iken adam bulıcaḫ paralar mı tertīb iderler şöyle öğredürler (Mİ, 30b/32)

- b. "yıpratıp eskitmek"

... nitekim oḡlancuḫlar oyunundan fāyide olmaz hemān irüp qaftānın paraladıḡı qalur (Mİ, 31b/2)

parla-, Gülensoy sözcüğün “*par ‘yansıma’+*la-*” biçiminde etimolojisini yaparak “güçlü bir ışık çıkarmak, ışık saçmak” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 686). DS.’de sözcük “parlamak (I): uçmak, parlamak (II): iyi karşılamak, konukseverlik göstermek; barlamak: alevlenmek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 16 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz yansıma eylemi yapar
  - a. “ışık saçmak, ışıldamak”

ışıklarıludur reşidler oynar

kılıçlar parlaşur od gibi kaynar (GZ, 196a/65)

sağışla-, sağış+*la-* biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “hesap etmek, düşünmek, addetmek; tadat etmek, saymak”; DS’de “saymak; bağışlamak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 12 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar
  - a. “hesap etmek, saymak”

mālik reyyān mālını sağışladı

ķamusını yūsufa bağışladı (YZ, 56/826)

- b. “düşünmek, hesaplamak”

ulu kiçi ķamuyı sağışladı

dükeline tıynca bağışladı (SNB, 85/1)

sağla-, sağ+*la-* biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “sağlamlaştırmak, sağlama bağlamak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 11 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar
  - a. “vesile olmak”

eytdiler bu ‘ibri oğlı ağıladı

bu ķazādur üstümüze sağıladı (KY, 8b/295)

- b. “sağlamlaştırmak, sağlama almak”

gügercinüñ ayahların bağladı

şol eli ile işini sağladı (SNB, 222/13)

sağla ~ **sağla-**, sağ+la- biçiminde türeyen sözcük “korumak; gizlemek” anlamlarına gelmektedir (Clauson, 1972. 810). Gülensoy, “elinde bulundurmak, tutmak” anlamını vermiştir (2007: 720). TaS.’de “saklamak, (sahlamak): muhafaza etmek, sakınmak, himaye etmek, korumak, esirgemek”, DS “beklemek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 11 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “yapma” bildiren geçişli eylem yapar
  - a. “gizlemek”

şama ağıcağ kendözüñ sağlağıl

ki niçeme yağın olursa ağıl (SNB, 114/11)

eyt iy řurd bir çalap tañrı şağı

söyle sözüñ sağlama benden dağı (KY, 6a/203)

döndi ya ‘şüb söyledi eytdi cānum

sağla düşün sözümi eşit benüm (YZ, 2/25)

Pes pāziřāh bunuñ gibi vađtlarda yāhūz ayak řayınmađda gendüzün sađlaya tizcek ‘uřūbet řılmaya (MZ, 33b/11)

Anlaruñ arasında bir çul var-ıdı. Adı Nüşdigin idi. Sulřān anı sever-ıdı. Birřaç yıl oldı içinde sağladı (KN, 68/12)

... řammāmda řatı řatı řur‘ān ořumađ mekrūhdur muřřafi yastanmađ mekrūhdur meger kim seferde ol řađlamađ-ıcun yastana (Mİ, 14b/19)

- b. “muhafaza etmek”

şavaş olıcağ sanki mirrīřı idi

yérin sağlamağda demür-mīřı idi (SNB, 156/15)

babası anı kolına bağlamış

*bunca yıldan yūsuf anı **saqlamış** (KY, 43a/1700)*

eytdiler kim yalancıdur bir ‘aybı bil

*uğrıdur kaçğuncıdur gey **saqla**ğıl (YZ, 15/214)*

mü‘ezzinler şalā ider mü‘minler akşāya gider

*pazışāhuñ yardım ider **saqlarlar** şavm u şalātı (KEMŞ-17b/345)*

zira resūlu’llah dimişdi anı

***saqla** kāfirler elinden oğlunu (GZ, 269b/2256)*

*... oğluna atası öğüt virürdi kim hāşıl olmuş mālī **saqlamak** gerek ve dağı harcı bilmek gerek (MZ, 15a/9)*

*Malı dērşürmekden **saqlamak** şarpdur (KN, 80/11)*

c. “korumak”

*ne nāmūs **saqlar** ne ‘izzet kalur*

ne haşmet gözedür ne hürmet kalur (SNB, 76/11)

*ilāhī bizi **saqla** ol ‘arağdan*

bilürsin nesnemüz yoğdur ‘arağdan (KEMŞ-8a/144)

*Şöyle kim dāye tıfl oğlanı bisler ve āfetlerden **saqlar** (MZ, 20b/10)*

*Ağı ağacı (...) anı dögüp yāsemin yağına katarlar, dağı saça saqala dürteler dökülmekden **saqla**ya (EM, 6b/3)*

*... her gün anı oqıyasın küfr ve şirk lāzım olan sözlerden ve şerlerden kim gizlüdür **saqla**ya du ‘ā budur (Mİ, 5a/22)*

d. “sakinmak,”

Pes kendüzüñi ve pâdişāhuñ ğafletden sa~~kl~~a; zîrâ vezîr ve pâdişāh memlekete çoban olur (KN, 174/8)

... âbdest alma~~kl~~da edeb budur kim şu dökmege varıca~~kl~~ kıbleye aya güneşe karşı oturmaya ve bunlara arkasın da~~kl~~ı virmeye şâfi' katında örtülü yirde olunca~~kl~~ bunları sa~~kl~~ama~~kl~~ lâzım degüldür zîrâ dîvâr mâni' olur (Mİ, 8b/8)

e. “düşünmek, göz önünde bulundurmak, aklına getirmek” (Doğan, 2011: 440; Özavşar, 2009: 348)

Bir zemân baña mühlet virüñ bu işi ben sa~~kl~~ayam. Zîrâ endîşesüz bu işe kaden urma~~kl~~ olmaz (MZ, 19a/9)

Evvelki sözüñi sa~~kl~~a ki şoñrağı sözüñi yañılmayasın (KN, 127/7)

f. “tutmak, yerine getirmek” (Özavşar, 2009: 348)

Ammâ sizden dilerem kim benüm vaşıyyetüm sa~~kl~~ayasız ve bilesiz kim yigrek gül göñül gülsitânında açılır (MZ, 7b/1)

sayu~~kl~~la- ~ **sayu~~kl~~la-**, *sayu~~kl~~+la- biçiminde türeyen sözcük “uykuda, bir hastalığın verdiği dalgınlık sırasında anlamsız, tutarsız sözler söylemek” (Gülensoy, 2007: 745) anlamına gelmektedir. DS’de sözcük “uykuya dalmaya, gözlerini kapamaya başlamak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 15 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramı “yapma” bildiren geçişli eylem yapar

a. “uykuda, bir hastalığın verdiği dalgınlık sırasında anlamsız, tutarsız sözler söylemek”

uyır olsa nâ-geh sayu~~kl~~lar idi

Süheyl-i yemen déyü yo~~kl~~lar idi (SNB, 76/8)

Ve eger sayru sayu~~kl~~laya hârüre kızıl ola kara rengine (KN, 146/2)

selâmla-, selâm+la- biçiminde türeyen sözcük “selam vermek, esenlemek” (TDK, 2011: 2061) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “yapma” bildiren geçişli eylem yapar

- a. “selam vermek, esenlemek”

Bir gün şabāh şarābın içmege meşgul oldu. Leşker geldi, selānladı, gerü döndi (KN, 186/4)

sikkele-, sikke+le- biçiminde türeyen sözcük “damgalatmak, mühürletmek” (TDK, 2011: 2109) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı başka bir şeye kazandırma anlamında geçişli eylem yapar
a. “damgalamak, mühürlemek”

... bilgil kim altunuñ gümüñüñ mecmū’ı cinsine zekāt virmek gerekdür gerekse sikkelenmiş aqça fulori olsun gerekse kab kacağ olsun (Mİ, 21b/29)

sitāyişle-, sitāyiş+le- biçiminde türeyen sözcük “övmek” (Cin, 2012: 663) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar
a. “övmek”

ne dërsem naqqāşlar anı işledi

çü şāh gördi beni sitāyişledi (SNB, 42/11)

siyle-, sidik+le- biçiminde türeyen sözcük “işemek” (Üstünova, 2003: 564) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı ortaya, koyan, meydana getiren anlamında geçişli eylem yapar
a. “işemek”

... bundan şoñra bilgil kim şu dökmek dañı ter terlemek ve siylemek ve gevdeden murdār cıqmağ kan iriñ ve şaru şu gibi ābdesti sır (Mİ, 10a/26)

soyla-, soy+la- biçiminde türeyen sözcük “izlemek, iz sürmek” (Gülensoy, 2007: 802) anlamına gelmektedir. TaS.’de sözcük “tahkik etmek, araştırmak, aslını aramak; soylu göstermek, ululamak, tazim etmek”; DS’de “izlemek, iz sürmek; karşılamak; soyunu araştırmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 14 Mart 2016)

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar

a. “tahkik etmek, araştırmak”

bir iş ola ol yaluñuz neylesün

kimüñ ile tanışsa soylasun (SNB, 168/13)

ebübekr evde degül diyü söyler

resülu'llah bu bekri anda soylar (KEMŞ-2a/14)

söyle-, söz+le- biçiminde türeyen sözcük “düşündüğünü veya bildiğini sözle anlatmak, konuşmak” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 863; Erdal, 1991: 445; Gülensoy, 2007: 809; TaS. 11 Mart 2016). KN’de *söyleyici* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar

a. “düşündüğünü veya bildiğini sözle anlatmak, konuşmak”

gücüñ çün yéter yıqma yapğıl göñül

sözüñ çün geçer évme söyle añl (SNB, 20/2)

ara yirde bir yehūdī söyledi

nükte kıldı ‘ömere gör ne didi (KY, 3a/71)

Zirek yol zahmetinden şordı ve geleciler ki dehşet giderür söyledi ve fatlu dil birle göñlin açtı (MZ, 37b/11)

Çoğ bilici, az söyleyici ol. Eyle degül ki az bilesin, çoğ söyleyesin (KN, 40/13)

... suyundan dört vaqiyye içseler ma'deyi harāb éder, ziyān yürege érür, ğuşşa ve kayğú getirür ve bihūde sözler söyledür (EM, 32b/9)

... zīrā yer yüzindeki ādem oğlanlarınıñ kamusu ve gökdeki firiştehlerüñ mecmū'ısın bir gezden bir def'ada söyleseler (Mİ, 3a/23)

suçla-, suç+la- biçiminde türeyen sözcük “bir kimsenin herhangi bir suç işlediğini öne sürmek, itham etmek” (TDK, 2011: 2166) anlamına gelmektedir.

TaS.'de sözcük "suçlamak, suç isnat etmek" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 14 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği nesne/nitelik/kavramı başka bir şeye atfeden geçişli eylem yapar

a. "bir kimsenin herhangi bir suç işlediğini öne sürmek, itham etmek"

ḥaḳ ḥalabum luṭf işleye ḥabībine bağışalaya

ol ki sevmezdi suçlaya ta biline celāleti (KEMŞ-18b/353)

Eger yér nebāt bitürmeye, yéri suçlu bilme. Ve eger ilduz dād vérmeye, ilduzı suçlama (KN, 12/8)

sula-, su+la- biçiminde türeyen sözcük "(toprak, bitki vb. için) su vermek" (Gülensoy, 2007: 813) anlamına gelmektedir. DS'de sözcük "(yoğurt, bulama vb. için) sulandırmak" anlamında kaydedilmiştir (TDK, 14 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramı başka bir şeye kazandırma bildiren geçişli eylem yapar

a. "su vermek"

ḳaralar geldi şu tolu ḳabları

şulayup yürirleridi her biri (GZ, 235b/1281)

Ve ḥastayı sovuḳ yérlerde ki sovuḳ şuyıla ya gülābila şulanmış ola yaturalar (EM, 49a/11)

tuzla-, tuz+la- biçiminde türeyen sözcük "tuza yatırmak veya üstüne tuz serpmek" (Gülensoy, 2007: 941) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı başka bir şeye kazandırma bildiren geçişli eylem yapar⁹⁰

a. "tuza yatırmak veya üstüne tuz serpmek"

Ve tuzlanmış ḳurusı ta 'ām iştiḥāsın getirür (EM, 11b/4)

⁹⁰ Bu anlamlandırma için bk. (Hacıeminoğlu, 1992b: 221).

sürmele-, sürme+le- biçiminde türeyen sözcük “sürme çekmek” (Demirci ve Korkmaz, 2008: 387) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı başka bir şeye kazandırma anlamında geçişli eylem yapar

a. “sürme çekmek”

yūsufuñ başını yur öper kuçar

*gözlerini **sürmeler** mā-verd saçar (YZ, 4/53)*

tağla- ~ **dağla-**, tağ+la- biçiminde türeyen sözcük “kızgın demirle damga vurmak” anlamına gelmektedir (Clouston, 1972: 469; Bilgen, 1989: 92; Gülensoy, 2007: 260). EM’de de *dağlağ* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Tabanın bildirdiği kavramı başka bir şey kazandırma ifade eden geçişli eylem yapar

a. “kızgın demirle damga vurmak, yaralamak”

eger güldi gül şoñra kan ağladı

*ve eger ötdi bülbül diken **tağladı** (SNB, 178/10)*

hışm idüp hörkül didi bağlañ bunu

*çok demür kızduruban **tağlañ** bunu (GZ, 248a/1625)*

*Tengri haqqın virmeyince alnuñ **tağla**yacaqlardur (MZ, 18b/9)*

*... bir néçeler anı tizkereyile keserler arıdurlar ve bir néçeler demür **dağlağ**uyıla **dağlarlar** (EM, 26b/5)*

b. “(met.) yaralamak”

divār naqşına göñlüñi bağladıñ

*yüregüñi ‘ışk odıla **tağladıñ** (SNB, 37/13)*

‘âşık oldı göñlin aña bağladı

*‘ışk odıyla cigerini **tağladı** (KY, 9a/316)*

bir  oyunca bakayım ağlayayım

* asret oduyla c num **dağ**layayım (YZ, 73/1085)*

 amusunu  kavmleri ağladılar

*yandılar y rekerin **tuğ**ladılar (GZ, 250a/1678)*

*... anu  fir kıyla gönlüm **tuğ**ladılar (MZ, 42a/10)*

tam mla-, tam m+la- biçiminde türeyen sözcük “eksiksiz, tamam duruma getirmek, bütünlemek; bitirmek” (TDK, 2011: 2257) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği niteliği “yapma” bildiren geçişli eylem yapar
a. “bitirmek”

*tam m alasin **tam mla**yasın*

el m ze kızi Őmarlayasın (SNB, 210/9)

*... andan Şonra  acan nam zi **tam mla**sa  sel m virmedin  urup bir nam z dağı
kılsa  niyyet kılup el n  aldurup all h  ekber dimedin rev dur gerekse farzi
tam mla n fileye niyyet it gerekse n fileyi **tam mla** farza niyyet it (M , 16a/19-20)*

 a la-,  a +la- biçiminde türeyen sözcük “Şaşmak, ŐaŐırmak” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 521; Gülensoy, 2007: 857). Clauson bu temel anlamdan sözcüğün anlamının genişleyerek “(bir Şeyi) büyüleyici bulmak, beğenmek; Őe mek, daha çok beğenmek” geçişli eylem olarak da kullanıldığını söylemiş ve Osm.’da “ayırt etmek/ortaya çıkarmak, Őe mek” anlamlarına da geldiğini belirtmiştir (1972: 521). TaS.’de “da lamak (ta lamak): 1. taaccüp etmek, Şaşmak, garip bulmak; 2. ŐaŐırtmak”; DS’de “tanlamak: 1. [tamiŐa etmek] kınamak, ayıplamak; 2. aldatmak; 3. g c durumda olduğunu anlamak, akli başına gelmek; 4. ŐaŐırmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 11 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “olma” bildiren geçişsiz eylem yapar
a. “ŐaŐırmak, ŐaŐırmak”

*Süheyl-i yemen bu sırrı **tu **ladı*

Dédi kim atam bunda ne añladı (SNB, 32/7)

*ya ‘kūb incüyi görüben **tañladı***

yūsufuñ taḥkīkin andan añladı (KY, 44a/1737)

*söyleye dürlü lisān **tañlayasın***

toğrulıgımı benüm añlayasın (YZ, 38/556)

sen ḥazer kıl anı ğayri şanma

*iki yüz er kırdugını **tañlama** (GZ, 273b/2383)*

*Her kim işüñ evvelin añlamaya, şoñın **tañlar** olur (MZ, 28b/13)*

taşdıķle-, taşdıķ+le- biçiminde türeyen sözcük “onaylamak” (TDK, 2011: 2275) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı “yapma” bildiren geçişli eylem yapar
a. “onaylamak”

ḥükmi yéter ne dilerse işler ol

*sözümü **taşdıķlesün** kılsun kabül (YZ, 82/1252)*

teferrücle-, teferrüc+le- biçiminde türeyen sözcük “gezinmek, gezip dolaşmak” (Cin, 2012: 684) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz eylem yapar
a. “gezinmek, gezip dolaşmak”

cühūduñ bular geldügin bildiler

***teferrücle**yü karşı hep geldiler (SNB, 203/3)*

tekellüfle-, tekellüf+le- biçiminde türeyen sözcük “özen göstermek, kıymet vermek” anlamına gelmektedir. SNB’da sözcük *ulular çü yédiler ü içdiler // tekellüf tarīqınca söz açdılar (352/11)* beytinde “gösteriş, özentî, yapmacık” anlamında ve *tekellüf ara yérde key şüm olur // anı gözeden kişi meşüm olur (116/9)* beytinde

“zahmet veren bir iş görme, güçlüğe katlanma” (TDK, 2011: 2303) anlamında tanıklanmaktadır.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “yapma” bildiren geçişli eylem yapar
  - a. “yapmacık davranmak,”

gele atua ol ki fafur-ı m

anu atasıdur otura iin

ne kim szi olur ise syleye

tekellfleye belki hem *toylaya* (SNB, 106/2-3)

terzla-, terz+la- biiminde treyen szck “lmek” (Cin, 2012: 685) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı “l” olarak kullanma bildiren geişli eylem yapar
  - a. “lmek”

ki ma ‘nyi fehm de szi bile

terzlayup laf dzibile (SNB, 354/5)

terle- ~ **derle-**, ter+le- biiminde treyen szck “ter ıkarmak, ter dkmek” anlamına gelmektedir (Clason, 1972: 548; Bilgen, 1989: 95; Erdal, 1991: 448; Glensoy, 2007: 885). TaS.’de szck *derlemek* varyantından kaydedilmiştir (TDK, 13 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramı ortaya koyan, meydana getiren anlamında geişsiz eylem yapar⁹¹
  - a. “ter ıkarmak, ter dkmek”

grr dşegin ışladu derlemiş

amu gvde ditrer nite kim amış (SNB, 60/2)

⁹¹ Bu anlamlandırma iin bk. (Hacıeminoğlu, 1992b: 219).

Eger biregü çok derlese kuru gül ve mersin yaprağı ve mazu her birinden beraber ayru ayru dogeler (EM, 60a/7)

... bundan sonra bilgil kim su dokmek dahi ter terlemek ve siylemek ve gevdeden murdar cikmak kan irin ve saru su gibi abdesti sir (MI, 10a/26)

timarla-, timar+la- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de "çocuğa veya hastaya ihtimam göstermek; yarayı pansuman etmek" (TDK, 12 Mart 2016) anlamında kaydedilmiştir. SNB'da eylem tabanı *timar étdürüben çü sag oldilar // şeh eydür benüm gönüm eyle diler (187/9)* beytinde *ét-* eylemiyle birlikte benzer anlamda kullanılmıştır.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili "yapma" bildiren geçişli eylem yapar
  - a. "çocuğa veya hastaya ihtimam göstermek"

dört yıl anı besledi timarlayu

verdi bir gün ya kuba ismarlayu (YZ, 78/1154)

- b. "yarayı pansuman etmek"

buyurdi timarladilar yarasın

dédi eyleyem işinüñ çâresin (SNB, 304/4)

- c. "düzenlemek, tertipleme"

meger bir gün ulu suya varıcağ

tonuñ ol arada çıkarıcağ

(...)

çü şahuñ tonın kulu timarladı

süheyl ol kula dedi şımarladı (SNB, 33/10)

tazele-, taze+le- biçiminde türeyen sözcük "yenisıyla veya tazesıyla değıştirmek" anlamına gelmektedir (TDK, 2011: 2292).

1. Tabanın bildirdiği niteliği başka bir şeye kazandırma anlamında geçişli eylem yapar
  - a. “yenilemek”

emr kıldı şehrleri bizedi

yūsufuñ gönli cemāli t̄āzelendi (KY, 46a/1821)

rum ilinden şam iline dek çeri

geldi yığıldı kamunuñ leşkeri

t̄āzelendi dir k̄āfirüñ leşkeri

birbirisinden bahādur her biri (GZ, 260a/1977)

toyla-, toyl+la- biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “ziyafet vermek, yedirip içirmek, ağırlamak” anlamında kaydedimiştir (TDK, 11 Mart 2016). Erdal sözcüğe “büyük bir insan topluluğunu oluşturmak” anlamında yer vermiştir (1991: 448).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “yapma” bildiren geçişli eylem yapar
  - a. “ziyafet vermek, yedirip içirmek, ağırlamak”

işitdün süleymānı ol toyladı

anuñ ile kaç dürlü baḡş eyledi (SNB, 8/9)

kaşidi konduruban viridi otaḡ

anı toylamaḡ için kıldı yaraḡ (KY, 9b/343)

iblīs anda kör ola çoḡ aḡlaya

kulların haḡ raḡmetle toylaaya (YZ, 35/519)

‘alī aḡḡabına ziyāfet eyledi

ḡāzīlerüñ kamusını toyladı (GZ, 284a/2688)

ulula-, ulu+la- biçiminde türeyen sözcük “ulu tutmak, ulu saymak; saygı göstermek, ağırlamak” anlamına gelmektedir (Clouston, 1972: 140; Erdal, 1991: 449; Gülensoy, 2007: 965). TaS.’de sözcük “saygı göstermek, tazim, tevkir etmek; üstün

kılmak, tafdil etmek; taltif etmek, aziz kılmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 12 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “yapma” bildiren geçişli eylem yapar
  - a. “taltif etmek, aziz kılmak”

lā-büdd aña çün varasız dileyü

*vére buğday kamuñuz **ulula**yu (KY, 64/949)*

*... bundan añağıl kim bir pādişāh elsiz ayaqsız gözsiz kulaqsız tuhfede ilenden ya cānsız gevde ilenden armağan iklīm̄leri ve kulları coḡ pādişāhı **ululamış** ağırlamış ola (Mİ, 12b/37)*

urla-, ur ‘yansıma’ “taş yapının yıkılırken çıkardığı gürültü”+la- biçiminde türeyen sözcük “gürültü çıkarmak/yapmak” anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz yansıma eylemi yapar
  - a. “gürültü çıkarmak/yapmak”

*ḡamusa şandılar kim şur **urladı***

gidüp ‘aḡlı yürekleri yırladı (GZ, 231a/1135)

uykula- Gülensoy sözcüğün “< uyu-[->uyku < udi-]+-k+la-” biçiminde etimolojisini yapmış ve “olduğu yerde hafif uykuya dalmak” anlamını vermiştir (2017: 980).

1. Tabanın bildirdiği kavramı “gerçekleştirme, yapma” bildiren geçişsiz eylem yapar
  - a. “olduğu yerde hafif uykuya dalmak”

*üç yüz altmış tamaruñ **uykuladı***

gidüp kārḡān yūkuñ yābanda ḡaldı (RN-49a/504)

yağmala-, yağma+la- biçiminde türeyen sözcük “yağma etmek” (TDK, 2011: 2502) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavram “gerçekleştirme, yapma” bildiren geçişli eylem yapar
  - a. “yağma etmek”

oloğdem cümle mālın yağmalatdı

bu dünye cıfesin ardına atdı (RN-39a/395)

‘Alemin sancağın alup çerisin yağmaladum (KN, 116/11)

yarağla- ~ **yarağla-**, yarağ+la- biçiminde türeyen sözcük “hazırlamak” (Clouston, 1972: 965) anlamına gelmektedir. TaS.’de sözcük “hazırlamak, teçhiz etmek, silahlandırmak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 13 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “yapma” bildiren geçişli eylem yapar
  - a. “hazırlamak, teçhiz etmek”

gérü düzdiler süci vü nuğl ü cām

yarağladılar dürlü dürlü ta‘ām (SNB, 127/7)

Ata ana ve ħısm kavm sevinür, bişik tahtın yarağlayub, yini geysiler eyleyüb dürlü şāzī birle anuñ kulluğına bil bağlarlar (MZ, 10a/1)

... biri dağı mü‘ezzin hayye ‘alā el-felāh diyicek durup namāz kılmağa yarağlanmağdur (Mİ, 12b/5)

yarala-, yara+la- biçiminde türeyen sözcük “silâh gibi bir araçla yara açmak; (met.) gücendirmek, incitmek, kırmak” anlamlarına gelmektedir (Gülensoy, 2007: 1070).

1. Tabanın bildirdiği kavramı başka bir şeye kazandırma bildiren geçişli eylem yapar
  - a. “silâh gibi bir araçla yara açmak”

‘ışkı bıçağ çıkardı bağrumı bir kezın

yaraladı nédeyim urmasvanın yama (SNB, 107/13)

yaşşıla-, yaşşı+la- biçiminde türeyen sözcük “düzleştirmek, düz duruma getirmek” (Clauson, 1972: 975) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği niteliği başka bir şeye kazandırma anlamında geçişli eylem yapar
  - a. “düzleştirmek, düz duruma getirmek”

Ecel çenberi boynına geçüb duzâķ altında yaşşılardı (MZ, 49a/7)

yayla-, Gülensoy sözcüğün “< yay [*yaz]+la-” biçiminde etimolojisini yapmış ve “yazın yaylada oturmak; yaz mevsimini geçirmek” anlamına geldiğini söylemiştir (Gülensoy, 2007: 1098). TaS.’de sözcük “yaylamak, (yazlamak): 1. yaylada yaz mevsimini geçirmek, 2. iyi bir yerde vakit geçirmek; 3. bahar olmak” varyant ve anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 14 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği süreyi/süreye “geçirmek/ulaşmak” anlamında geçişsiz eylem yapar⁹²
  - a. “yaz mevsimini geçirmek”

ki her kim geldise bildügin işler

kimi yaylar u kimi anda kışlar (RN-22b/217)

yimle-, yem+le- biçiminde türeyen sözcük “hayvana yem vermek, beslemek” (Gülensoy, 2007: 1118) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilgili geçişli eylem yapar
  - a. “hayvana yem vermek, beslemek”

... eger yuluñ yarısın yabanda otlayup yarısın evde yimleye zekât farz olmaz (Mİ, 22a/8)

yégle-, yég+le- biçiminde türeyen sözcük “(birini/diğerini başka bir şeyden/kimseden) iyi görmek, üstün tutmak” anlamına gelmektedir (Erdal, 1991: 451; Gülensoy, 2007: 1109). TaS.’de “yağlemek (yiğlemek): üstün tutmak, tafdil etmek, tercih etmek”; DS’de “yeğlemek (I): hızlanmak, ivmek; yeğlemek (II): kışkırtmak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 12 Mart 2016)

⁹² Bu anlamlandırma için bk. (Hacıeminoğlu, 1992b: 221)

1. Tabanın bildirdiği niteliği başka bir şey kazandırma anlamında geçişli eylem yapar
  - a. “(birini/diğerini başka bir şeyden/kimseden) iyi görmek, üstün tutmak”

yūsuf eydür ben sizi ağırlayu

buğday vérdüm kamu halqdan yégleyü (YZ, 77/1149)

Yād kişileri anlardan yiglemeñ ki sınanmış dñ yigdür sınanmamış ādemden (MZ, 8a/9)

yiyle-, (yid >>) yiy+le- biçiminde türeyen sözcük “(bir şeyi) koklamak” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 890; Bilgen, 1989: 93; Erdal, 1991: 451). TaS.’de sözcük “yiylemek, (yıylamak, yiyilemek, yilemek): koklamak” biçiminde kaydedilmiştir (TDK, 14 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar
  - a. “kokusunu duymak için bir şeyi burnuna yaklaştırmak, koku almak”

sen ü ben esen uğur eyleyeyim

kuçayım boynuñi yiyleyeyim (SNB, 360/7)

Ve müşk ve ‘anber ve lāden yıylamağ ve çörek otın kurıdup eski gök béz içine koyup yıylamağ dañı eyidür (EM, 46a/15; 46b/1)

Ve gevdenuñ bés ħissi ki vardur, eşitmek ve görmek ve yiylemek ve dañmağ ve duñmağdur heyülādan dērilür (KN, 191/15)

yoğla- ~ **yoğla-**, yoğ+la- biçiminde türeyen sözcük “el ile dokunarak incelemek; bakmak, gözden geçirmek, kontrol etmek; durum, bilgi, niyet vb.’yi anlamaya çalışmak; ziyaret veya sağlığını sormak amacıyla birine gitmek; ara sıra etkisini göstermek; aramak, araştırmak” anlamlarına gelmektedir (Clauson, 1972: 902; Gülensoy, 2007: 1153-1154).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar
  - a. “kontrol etmek, gözden geçirmek”

uyır olsa nā-geh sayuğlar idi

*Süheyl-i yemen déyü **yoğlar** idi (SNB, 76/8)*

*çün yūsufi **yoğladılar** devede*

*kaçmış ol **kul dé<di>ler feryād éde** (YZ, 16/238)*

yumurla-, yumur+la- biçiminde türeyen sözcük “yumru yapmak, toplamak” (Gülensoy, 2007: 1177) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “yapma” bildiren geçişli eylem yapar
  - a. “yumru yapmak, toplamak”

*Ve bézi **yumurlayup** oda **kızdurup yāfūhı** üzerine **gāh gāh komağ eyüdü**r (EM, 46a/12)*

yumurdla- ~ yumurtla-, yumurta+la- biçiminde türeyen sözcük “(tavuk, kuş, balık vb.) yumurta yapmak” (Gülensoy, 2007: 1178) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı meydana getirme, ortaya çıkarma bildiren geçişli eylem yapar
  - a. “yumurta yapmak, yumurta çıkarmak”

*Ol **tavuk yumurdla**duğça bir sıçan anı oğurlardı (MZ, 49a/2)*

***Yumurtlamaduk** tavuk etin **yemek inen lañfıdır**, ‘ağl t̄z éder (EM, 3a/10)*

yükle-, yük+le- biçiminde türeyen sözcük “bir şeyi başka bir şeye sarmak” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 912; Bilgen, 1989: 93; Erdal, 1991: 453). Clauson sözcüğün bazı çağdaş lehçelerde”yük taşımak (to carry a burden); bebek beklemek (to be pregnant)” anlamlarında da kullanıldığını söylemiştir (1972: 912).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar
  - a. “bir şeyi başka bir şeye sarmak”

cihānuñ içinde çevüklenmegil

*belā **şartuban guşsa yüklen**megil (SNB, 281/3)*

*yükile **yağ (u) kâş (u) biz aldılar***

*her birini deveye **yüklediler** (KY, 30b/1189)*

b. “(met.) düşmek, çekmek”

kayguya yüklendüğümi söylegil

derdümi kamu aña şerh eylegil (YZ, 84/1247)

zahımla-, zahm+la- biçiminde türeyen sözcük “yaralamak” (Cin, 2012: 735) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı başka bir şeye kazandırma bildiren geçişli eylem yapar

a. “yaralamak”

süheylî zahımladılar tıtdılar

elin bağlayup aldılar gitdiler (SNB, 323/2)

2.3.15. {+lAn-}

ET.’de bulunan ve geçişsiz eylemler türeten bir ektir (Bilgen, 1989: 95). Addan eylem türetim eki {+lA-} ve {-n-} çatı ekinin kaynaşmasıyla meydana gelmiştir (Erdal, 1991: 509). DLT’de çok sayıda türevi bulunan ekin işlevi hakkında Kaşgarlı Mahmut farklı yerlerde şu bilgileri vermiştir:

Birincisi kendini adlandırılanlardan sayma, onların kılığına girme anlamıdır. Örnek: **er kıfça.klandı; er ugraklandı** “Kıpçak ve Uğrak kılığına girdi.”

Diğer şekil, adlandırılanların maliki veya sahibi olmak anlamıdır. Örnek: **er kısraklandı** “adam kısrak sahibi oldu”; **er yarmaklandı** “adam para sahibi oldu.”

Üçüncü şekil, dörtlü bir isimden fiil olmaktır. Örnek: **anıñ kö.zi çelpeklendi** “onun gözü çapaklandı”; **anıñ kö.zi kirpüklendi** “onun gözünde kötü kıl bitti.”

Dördüncü şekil kendi başına olmasıdır. Örnek **ter burçaklandı** “ter boncuk boncuk oldu.”; **yılan çokmaklandı** “yılan çöreklandı”

(...)

Birincisi, bir şeyin onunla birlikte veya yanında olması manasıdır. Örnek: **er tayaklandı** “dam değnek sahibi oldu.” Süt kayaklandı “süt kaymaklandı.”

İkincisi, nesnenin, söylenenden sayılması anlamıdır. Örne: **er atıg kı.zlandı** “adam atı pahalı saydı.”; **ol anı kızlandı** “o, cariyeyi kızlardan saydı.”

Üçüncüsü, fâili belirtilmemiş bir fiil olmasıdır. Örnek: **tawa.r çu.glandı** “mal bohçalandı.”; **bö.z çıglandı** “kumaş vb. arşınlandı.”

Dördüncüsü, adlandırılan şeye benzeme anlamında olmasıdır. Ör: **er tayuklandı** “adam zarif kılığına girdi.” vb.

İki tür daha. Bunları (yukardakilere) kıyas yoluyla söylemek mümkündür. Bunlardan biri, konuşanın, söylenen şeyle beraber olması, ona sahip ve malik olmasıdır. Örnek: **tāg tı.tlandı** “dağ, çam ağacıyla birlikte oldu”; **er kâplandı** “adam kap sahibi ve maliki oldu.”

Diğeri nesnenin adlandırılan şeylerden sayılması anlamında olmasıdır. Örnek: **ol nēñni kı.zlandı** “o, nesneyi pahalı saydı.” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 315-316, 432).

Erdal bu bilgiler doğrultusunda {+lAn-} ekinin işlevlerini şu şekilde sıralamıştır:

Fâil ad tabanın maliki/sahibi olur.

Fâil doğal olarak ad tabanını meydana getirir, o ile olan, onunla kaplanmış vb.

Fâil kendini ad tabanının bildirdiği şeyden sayar/kabul eder, ad tabanının kılığına girmiş olarak ya da ad tabanına benzemek kaydıyla.

Ad tabanı tarafından işaret edilen ulama mensup olan eylemin nesnesini fâil söylenenden sayar (1991: 517).

EAT.’si ile ilgili çalışmalarda da ekin {+lA-} ekinin {-n-} çatı ekiyle genişlemesi sonucu oluştuğu ve {+lA-}’lı kullanımları bulunmayan adlara eklenerek geçişsiz eylemler türettiği vurgulanmıştır (Gülsevin, 1997: 121; Şahin, 2009: 78). DLT’te aktarılan bilgiler doğrultusunda söz konusu ekin geçişli eylemler de türettiği söylenebilir.

2.3.15.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

‘arlan-, ‘ar+lan- biçiminde türeyen sözcük “utanmak” (TDK, 2011: 154) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavrama/kavramı sahip olma/kazanma anlamında geçişsiz soyut eylem yapar
  - a. “utanma”

seyyid öñinde tururlar zârlanup

bu nişândan zinhâr dëyü ‘ârlanup (YZ, 54/807)

Kendü işüñi yig bil ayruķ kişi işinden. Kâhallıķdan ‘ârlan ki kâhallıķ bed-bahtlık şakirdidir (KN, 81/12)

atlan-, at+lan- biçiminde türeyen sözcüğün Clauson “-e karşı yürümek, yola çıkmak” ve “uzun adımlarla yürüme (to stride)” vb. anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 58). Tietze, “ata binmek” anlamını vererek {+lAn-} ile türettiğini belirtmiştir (2002: 223). Gülensoy aynı anlamı vererek *at+la-n- biçiminde etimolojisi yapmıştır (2007: 88). TaS.’de de sözcük “ata binmek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavrama sahip olma anlamında geçişli⁹³ eylem yapar
  - a. “ata binmek”

eger oynayup nerd ü dilesi dāv

ve ger atlanup at u avlasa av (SNB, 306/9)

leşker haşem kamusı atlandılar

aldılar ol kâfileyi döndiler (YZ, 77/1141)

ayaklan-, ayak+lan- biçiminde türeyen sözcük “ayaklara sahip olmak; (bir kişinin kendi) ayakları üzerinde durmak, hareket etmek” anlamına gelmektedir

⁹³ Erdal {+lAn-} geçişsiz eylemler türettiğini belirterek sadece *yat yatlanguçı* ifadesinde iç nesne (internal) olarak tanıkladığını söylemiştir (1991: 519).

(Clauson, 1972: 49; Tietze, 2002: 234; Gülensoy, 2007: 92). TaS.'de sözcük “ayak ile çiğnenmek; ayağa kalkmak”; DS'de ise “çocuk yürümeye başlamak, büyüme, canlanmak; hayvan yavruları yürümeye başlamak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 19 Mart 2016). Sözcüğün çeşitli anlamlarda *ayakla-* ‘ayak vurmak; ayakaltına almak; ayağa kaldırmak” vb. biçimi de bulunmaktadır (Clauson, 1972: 49; Tietze, 2002: 234). TaS.'de de *ayakla-* ‘çiğnenmek, ayakaltına almak’ anlamında kaydedilmiştir.

1. Tabanın bildirdiği kavrama/kavramı sahip olma/kazanma bildiren geçişsiz eylem yapar

a. “ayağa kalkmak”

şi'r okıdı öğdi biraz la'in

ya'ni kim ayaklandurur anı hemin (GZ, 221a/817)

azıhlan, azuk+lan- biçiminde türeyen sözcük “tedarik etmek, yolculuk için yiyecek almak” (Clauson, 1972: 284; Bilgen, 1989: 96) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavrama sahip olma anlamında geçişsiz eylem yapar

a. “yolculuk için yiyecek almak”

azıhlandılar u yola girdiler

gehî yéldiler gāh yügürdiler (SNB, 318/11)

beglen-, beg+len- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de “bey olmak; beylik elde etmek; beylik taslamak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 19 Mart 2016). Tietze, sözcüğün “beylik taslamak” anlamını vererek {+lAn-} eki ile türediğini söylemiştir (2002: 305).

1. Kendini tabanın bildirdiği kavramdan sayma/farz etme anlamında geçişsiz eylem yapar

a. “bey olmak, (kendini) bey olarak görmek/saymak, beylik taslamak”

ğarîb âdemem hiç beglenmedüm

bu şârda bir iki yıl eglenmedüm (SNB, 113/4)

buğday alur ol dañı yér diñlenür

*bu kez yūsuf anuñ üzre **beglenür** (YZ, 57/85)*

buñlan-, buñ+lan- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de sadece YZ'dan tanıklanarak "bunalmak" (TDK, 19 Mart 2016) anlamında kaydedilmiştir. Sözcüğe Tietze, DS'den aktarımla "doğumu yakın olan kadın hastalanmak" (Tietze, 2002: 396; TDK, 19 Mart 2016) anlamında yer vermiştir.

1. Tabanın bildirdiği kavrama sahip olma anlamında geçişsiz soyut eylem yapar
  - a. "bunalmak"

*gökden yağmur yağmaya halk **buñlana***

yédi yıldan soñra halāyık diñlene (YZ, 49/731)

cānlan-, cān+lan- biçiminde türeyen sözcük "can kazanmak, hayat bulmak, canlı duruma gelmek, dirilmek" anlamına gelmektedir (Ayverdi, 2010: 184).

1. Tabanın bildirdiği kavrama sahip olma anlamında geçişsiz eylem yapar
  - a. "can kazanmak, hayat bulmak, canlı duruma gelmek, dirilmek"

*Murād ol gemiye giden kıldan, ana karnındağı oğlandır kim evvel yaradıdı nuffeden. Andan kana döndi (...) tā aña degin ki temām şūret duta andan **cānlana** (MZ, 9b/12)*

çavlan-, çav+lan- biçiminde türeyen sözcük "ünlü/ünü yayılmış olma" anlamına gelmektedir (Clason, 1972: 397). TaS.'de "çavlanmak (cavlanmak, çağlanmak): ün almak, şöhret kazanmak, yayılmak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 19 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavrama/kavramı sahip olma/kazanma bildiren geçişsiz eylem yapar
  - a. "ün almak, şöhret kazanmak, yayılmak"

*bahādurlığa **çavlanupdı** adı*

tağına siñmişdi çalış dadı (SNB, 346/5)

çevüklen-, çevük+len- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de sadece SNB'dan tanıklanarak “acele etmek, titiz davranmak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz eylem yapar

a. “acele etmek”

cihānuñ içinde çevüklenmegil

belā tartuban guşsa yüklenmegil (SNB, 281/3)

çirklen-, çirk+len- biçiminde türeyen sözcük “kirlenmek” (Canpolat ve Önler, 2007: 121) anlamına gelmektedir. EM'de *çirk* ‘kir, pislik’ (...) *bir kaç gez anuñla başı yusalar başda olan kepegi ve çirki giderür (14a/12)* ifadesinde tanıklanmaktadır.

1. Tabanın bildirdiği kavramın “olması, kaplanması” anlamında geçişsiz eylem yapar

a. “kirlenmek”

deñiz köpügi ıssıdur (...) sirkeyile urıcağ ve dişler dibleri çirklense ağardur ve arıdur16a/13)

çüftlen-, çüft+len- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de 15. yy'a ait tek metinden “evlenmek, eş olarak almak” (TDK, 19 Mart 2016) anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli eylem yapar

a. “evlenmek, eş olarak almak”

çüftlen anı tañrınıñ tüt buyuruğın

küdreti var gidere karılığın (YZ, 61/904)

degirmilen-, degirmi+len- biçiminde türeyen sözcük “yuvarlaklaşmak” (Canpolat ve Önler, 2007: 122) anlamına gelmektedir. Sözcüğün ET.'de *teğirmile-*

‘yuvarlaklaştırmak, etrafını çevrelemek’ biçimi bulunmaktadır (Caferoğlu, 1968: 231; Clauson, 1972: 487).

1. Tabanın bildirdiği niteliğe dönme bildiren geçişsiz eylem yapar
  - a. “yuvarlaklaşmak, yuvarlak biçim almak”

... *andan gündən güne büyür ve katılığı artar ve rengi kıramtuğ olur ve degirmilenür ve eli üstine koyucağ azacuğ issi olur (EM, 55b/1)*

dilkülen-, dilkü+len- biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “yaltaklanmak, tabasbus etmek” (TDK, 19 Mart 2016) anlamında yer almaktadır. Bu anlamıyla ek sözcüğe “... gibi olma” anlamı yüklemiştir.

1. Tabanın bildirdiği kavrama/kavramı sahip olma/ele geçirme bildiren geçişsiz eylem yapar
  - a. “tilki avlamak, tilki yakalamak” (Doğan, 2011: 336)

Çün kişiye düşmen olasın ve ol düşmene gālīb olasın; anı halk gözine haķır ve ‘āciz gösterme ki anı ħor göstermekde saña hiç faħr olmaya ki **dilkülenüp** faħr éden bigi olasın, arslan öldürmiş gibi olmayasın (KN, 114/15)

ğayretlen-, ğayret+len- biçiminde türeyen sözcük “çalışma isteği duymak veya çalışma isteği artmak” (TDK, 2011: 907) anlamına gelmektedir.

1.Tabanın bildirdiği kavrama/kavramı sahip olma/kazanma anlamında geçişsiz soyut eylem yapar

- a. “çalışma isteği duymak veya çalışma isteği artmak”

... *eger başı daħı üşürse taqyasın ya dülbendin geymek yigdür ıssı ve şovuk gecüp ħasta olmağdan ilden ğayretlenüp gendüzine renc getürmege sebep olmaya (Mİ, 26b/25)*

evlen-, Clauson sözcüğün bir kez tanıkladığı *evle-* ‘bir evde yaşamak (to live in a house); (to marry) izdivaç etmek’ eyleminin dönüşlü biçimi olduğunu belirterek “nikahlanmak/izdivaç etmek (to get married)” anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 10-11). Erdal *evle-* sözcüğünü {+IA-} türevleri içerisinde ele alarak “baş göz etmek (to furnish (one’s relatives) with dwellings, marry them off) anlamına gelen bir

hapaks sözcük olduğunu söylemiştir (1991: 436). Tietze, sözcüğün “izdivaç etmek” anlamına geldiğini ifade ederek bir şey olmak ya da bir şeye sahip olmak anlamı veren {+lAn-} eki ile türediğini söylemiştir. Araştırmacı EAT.’de sözcüğün geçişli eylem olarak da tanıklandığını belirtmiştir (2002: 755). Clauson’un belirttiği *evle-* sözcüğü Tietze’de de “(erkek hakkında) evlenmek” anlamında geçişli eylem olarak *her gece bir kız oğlan évlerdi* ifadesinde tanıklanmıştır (2002: 754). TaS.’de ise *evlen-* sözcüğü *anın erin gazāya veribidi tā kim şehit oldu ve ol avratı Davut evlendi* ifadesinden tanıklanarak geçişli olarak “eş olarak almak, zevce ittihaz etmek” anlamına geldiği belirtilmiştir (TDK, 19 Mart 2016). Sözcüğün {+lA-}’lı türevi bulunmasına rağmen {+lA-} ve {-n-} eklerinin kaynaşarak benzer anlamı ifade etmesinden ötürü ve {+lAn-}’lı türevin daha sık kullanılmasından dolayı sözcük {+lAn-} türevleri içerisinde ele alınmalıdır.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişli/geçişsiz eylem yapar
  - a. “izdivaç etmek”

eytdi qardaş evlendüñ mi eyt yine

oğluñ kızuñ oldı mı adları ne (YZ, 75/1118)

işitdüm kim bir yigit evlenürdi (MZ, 38b/13)

... kaçan bir kişi çok ve eyü yiyecek yise nefsi kuvvetlenür evlenmek ister pes eyü yimek ve evlenmek çok māl olmayınca olmaz (Mİ, 34a/3-4)

ğuşşalan-, *ğuşşa+lAn-* biçiminde türeyen sözcük “kederlenmek, gama kapılmak” (Doğan, 2011: 360) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavrama sahip olma anlamında geçişsiz soyut eylem yapar
  - a. “kederlenmek, gama kapılmak”

Arslan ‘azīm ğuşşalandı eytdi (MZ, 57a/9)

Mütevekkile haber oldı, çok ağladı, çok ğuşşalandı (KN, 25/8)

Ve a ‘raẓ-ı nefsanıyyeden ki ğuşşalanmaq ve kaygulanmaqdur, saqına (EM, 57b/5)

... riyā karşı göñli bulandukca bu nesne-y-ile ögütleye tā kim **ğuşşalanup** göñli tağılup **ħak ta‘ālā** kullığında taqşırılık itmeye (Mİ, 35b/20)

hūlan-, hū+lan- biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “huy edinmek, âdet edinmek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavrama sahip olma anlamında geçişli⁹⁴ eylem yapar
  - a. “huy edinmek/sahibi olmak/kazanmak”

Şek degüldür kim arslan dñ tonı ve kanā‘at hüllesi birle bezenüb dūrür ve rüzigār ile kişiniñ huyı ayruksır ve her vaqt bir dürlü hū **hūlanur** (MZ, 53a/8)

irinlen-, irin+len- biçiminde türeyen sözcük “yarada irin oluşmak, iltihaplaşmak, cerahatlanmek” (TDK, 2011: 1204) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramın kendiliğinden “olması/oluşması” anlamında geçişsiz eylem yapar
  - a. “yarada irin oluşmak, iltihaplaşmak, cerahatlanmek”

Zerniñ ki pārsice zerne dañ dērler, endāmlar zaħmetine ki **irinlenür** yaşdur, fāyide eyler (EM, 18b/2)

katlan-, katı+lan- biçiminde türeyen sözcüğü Clauson *katıgla-* eyleminin dönüşlü biçimi olarak değerlendirmiştir. Ancak araştırmacı *katıgla-* sözcüğünü hapaks olduğunu söyleyerek sözcüğün muhtemelen *katıgla-* için bir yanlış neticesinde oluştuğunu söylemiştir (1972: 600). Erdal da aynı şekilde *katıgla-* eyleminin *katıgla-* eyleminin yanlış hecelenmesi/yazılması sonucu oluştuğunu söylemiştir (1991: 512). Sözcük “çabalamak (exert oneself)” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 600; Bilgen, 1989: 97; Erdal, 1991: 512). Gülensoy ise sözcüğe anlam genişlemesi ile “sabretmek, tahammül etmek” anlamını vermiştir (2007: 476). TaS.’de sözcük “dayanmak, tahammül etmek; sabretmek, beklemek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 19 Mart 2016).

⁹⁴ Erdal +{IAn-} geçişsiz eylemler türettiğini belirterek sadece *yat yatlanguçı* ifadesinde iç nesne (internal) olarak tanıkladığını söylemiştir (1991: 519).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz eylem yapar

a. “dayanmak, tahammül etmek”

niçe dürlü zaḥmet görürse kişi

*çü **katlana** soñ uci oñar işi (SNB, 321/12)*

*şabr édüben **katlan** ğil uşbu işe*

şabr-ıla her iş çıkar bir gün başa (YZ, 41/613)

*Tengri te‘ālā ḥısm eylese ne ben ḳalam ve ne şāh **katlana** (MZ, 60b/5)*

*Ve ol reng ḥurmāyī ṭorudur; zīrā hem eyü olur ve hem ıssıya ve savuğa **katlanur** (KN, 97/7)*

*... ve ṭamu ehline daḥı şol deñlü kuvvet vire kim ol ṭamu yılanları ve ‘aḳrebleri şoḳduğna **katlanup** ölmeyeler (Mİ, 5b/28)*

b. “sabretmek, beklemek”

*Yemekden sonra birez **katlanalar** şu içmeyeler (EM, 10a/4)*

kaygulan-, kayğu+lan- biçiminde türeyen sözcük “kaygı duymak, üzülme” (TDK, 2011: 1363) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavrama sahip olma anlamında geçişsiz eylem yapar

a. “kaygı duymak, üzülme”

*Ve a‘raẓ-ı nefṣāniyyeden ki ğuşşalanmaḳ ve **kaygulanmaḳdur**, saḳına (EM, 57b/5)*

kayıdlan-, kayıd+lan- biçiminde türeyen sözcük “endişe etmek, endişelenmek” (Özavşar, 2009: 297) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavrama sahip olma anlamında geçişsiz eylem yapar

a. “endişe etmek, endişelenmek”

*Pāzışāh ol düş için yavlaḳ **kayıdlandı** (MZ, 54a/4)*

kızlan-, kız+lan- biçiminde türeyen sözcük “kız gibi görünmek, kız gibi narin, çekingen, sade olmak” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 684). DLT’te sözcük *ol anı kızılandı* ifadesinde “(cariyeyi) kızlardan saymak” anlamında tanıklanmaktadır (Clauson, 1972: 684; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 432, 718).

1. Tabanın bildirdiği kavrama “benzeme” anlamında geçişsiz eylem yapar
  - a. “kız gibi narin, güzel olmak”

kızlanur *zeliḥā anda zī ‘aceb*

zī ki beklemiş anı ol ferd rab (YZ, 62/913)

kullan-, kul+lan- biçiminde türeyen sözcük temel olarak “kul edinmek” (Ayverdi, 2010: 710) anlamına gelmektedir. Nitekim Gülensoy sözcüğün etimolojisini *kul* ‘kul, köle’ +*la-n-* biçiminde yaparak “bir şeyden belli bir amaçla yararlanmak” anlamına geldiğini söylemiştir (2007: 566).

1. Tabanın bildirdiği kavrama sahip olma bildiren geçişli eylem yapar
  - a. “bir şeyden belli bir amaçla yararlanmak, yarar elde etmek”

*Tangrı ḥalkın sığır gibi dutmaḥ olmaz ki hem **kullanalar** ve hem boğazlayalar (KN, 182/7)*

kuvvetlen-, kuvvet+len- biçiminde türeyen sözcük “güç kazanmak, direnci veya gücü artmak” (TDK, 2011: 1548) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavrama sahip olma anlamında geçişsiz eylem yapar
  - a. “güç kazanmak, direnci veya gücü artmak”

*... eger dünyā eline girüp dāyim yimege içmege meşgūl olursa nefis azar **kuvvetlenür** (Mİ, 34a/5)*

*... zihni şāfī eyler ve baḡrı **kuvvetlendirür** (EM, 26b/5)*

nurlan-, nur+lan- biçiminde türeyen sözcük “ışık içinde kalmak; (met.) temiz, parlak bir duruma gelmek” (TDK, 2011: 1782) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavrama/kavramı sahip olma/kazanma anlamında geçişsiz eylem yapar
  - a. “(met.) temiz, parlak bir duruma gelmek”

... *z̄īra acli ğuñ aşşısı budur kim ac olan adamuñ göñli **nūr**lanur (Mİ, 34a/10)*

öğlen-, öğ+len- biçiminde türeyen sözcük “kendine gelmek, aklı başına gelmek, aklını başına toplamak, akıllanmak” vb. anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 107; Erdaal, 1991: 514; TaS., 19 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavrama sahip olma anlamında geçişsiz eylem yapar
  - a. “kendine gelmek, aklı başına gelmek, aklını başına toplamak, akıllanmak”

bizüm ile birkaç gün eglendidi

*serāsīme olmışken **öglendidi** (SNB, 300/7)*

*öğütler kavmini **öglendürür** dir*

elinde bir ‘amud tutmuş tırur dir (GZ, 237a/1324)

öksüzlen-, öksüz+len- biçiminde türeyen sözcük “öksüz kalmak” (Demirci ve Korkmaz, 2008: 375) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili “olma” bildiren geçişsiz eylem yapar
  - a. “öksüz kalmak”

delim zamān anda t̄uru gizlenü

*oğlanları yūsufdan **öksüzlenü** (YZ, 102/1512)*

şarplan-, şarp+lan- biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “doğumda güçlük çekmek” (TDK, 19 Mart 2016) anlamında yer almaktadır.

1. Tabanın bildirdiği niteliğin “olması/oluşması” anlamında geçişsiz eylem yapar
  - a. “doğumda güçlük çekmek”

*Çün mersin şuyıyla dürteler ve ‘avrat **şarplan**sa anı yanduralar buḥārına otura geñezligile t̄oğura (EM, 35a/15)*

şüphelen-, şüphe+lan- biçiminde türeyen sözcük “kuşulanmak” (TDK, 2011: 2234) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavrama sahip olma anlamında geçişsiz eylem yapar
  - a. “kuşkulanmak”

... eger âbdestden soñra şübhelense ba'zî 'uzvın yudı mı yumadı mı bilmese evvel şübhelendügi olsa ol şübhelendiği 'uzvın yuya eger bir kaç şübhelendigi var-ısa yumaya zîra yumaduğın bellü bilmedi (Mİ, 18a/4-5)

talğalan-, talğa+lan- biçiminde türeyen sözcük “dalgalar peydâ etmek, temevvüç etmek; dıştan gelen bir etkiyle hareket etmek; harekete gelmek, kıpırtılı bir hareket hâlinde olmak; dalga dalga etkisini hissettirmek, yayılmak; istikrarlı durumunu kaybetmek” anlamlarına gelmektedir (Ayverdi, 2010: 249-250).

1. Tabanın bildirdiği kavramın “olması/oluşması” anlamında geçişsiz eylem yapar
  - a. “(met.) istikrarlı durumunu kaybetmek”

bir sıgırcuķ sürüsine bir şâhin

nice girse şöyle girdi şâh hemîñ

na'rasın işitdi kâfir leşkeri

talğalandı ol deñiz gibi çeri (GZ, 263a/2071)

tasalan-, tasa+lan- biçiminde türeyen sözcük “bir şeyi kendine tasa etmek, üzülmek, kaygılanmak, endişelenmek” (TDK, 2011: 2274) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavrama sahip olma anlamında geçişsiz eylem yapar
  - a. “bir şeyi kendine tasa etmek, üzülmek, kaygılanmak, endişelenmek”

Ve eger mādde-i şafrāvīyyeden olursa 'alāmeti katı sıtma dutmaķ ve çok şü içmek ve tasalanmak ve kuru kuru öksürmek ve nefes tar olmaķ (...) (EM, 48a/10)

uşlan-, uş+lan- biçiminde türeyen sözcük “yadırganan, ayıplanan davranışlardan vaz geçmek, davranışlarına düzen vermek; herhangi bir olaydan ders almak, aklı başına gelmek” (Gülensoy, 2007: 971) anlamlarına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavrama sahip olma anlamında geçişsiz eylem yapar
  - a. “kendine gelmek, aklı başına gelmek”

çetük kim ura pençesin aşlana

eger diri kalur ise uşlana (SNB, 226/5)

Kimi ki rüzigār uşlandurmamış ola hiç ‘ākāl ve dānā aña renc yémeye ki zāyi’ olur (KN, 44/11)

yalıñlan-, yalıñ+lan- biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “parlamak, ışıldamak, ışık saçmak, alevlenmek” (TDK, 19 Mart 2016) anlamında yer almaktadır. EM’de de sözcük “alevlenmek, hararetlenmek, yanmak, ateş basmak” anlamında tanıklanmıştır (Canpolat ve Önler, 2007: 194).

1. Tabanın bildirdiği kavramın “olması/oluşması” anlamında geçişsiz eylem yapar
  - a. “alevlenmek, hararetlenmek, yanmak, ateş basmak”

Ve eger beden şafrāyila tolu olmağdan olursa ‘alāmeti, ḥastanuñ mizācı issi olmak ve bevli od renglü olmak ve içi yalıñlanmak ve kıtı susamak ve ağzı acı ve beñzi şaru olmağdur (EM, 49a/7)

yankulan-, yanķu+lan- biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “akiseda çıkarmak, ses aksetmek” (TDK, 19 Mart 2016) anlamında yer almaktadır. Sözcüğün *yañķula-* “tekrar ses vermek/çıkarmak (to re-echo)” biçimi de bulunmaktadır (Clauson, 1972: 949-950). DLT’te *yañķu.la-* eylemi “tāg yañķu.ladı dağ yankılandı. Bu senin bağırdığın gibi onun sana cevap vermesidir” ve “er kula.kı yañķuladı adamın kulağı bir ses veya hareket duymuş gibi sağa sola döndü” maddebaşları yer almaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 517). TaS.’de *yankula-* eylemi için *yanķulan-* maddebaşına gönderim yapılarak *yanķulan-* ile benzer anlamda düşünülmüştür

(TDK, 19 Mart 2016). TüS.’te *yankıla-* geçişli eylem olarak “sesi geri çevirmek, yankı durumunda geri döndürmek, inikâs etmek”; *yankılan-* ise geçişsiz eylem olarak “ses vermek, ses çıkarmak, yankı durumunda geri dönmek, aksetmek” anlamında maddebaşı yapılmıştır (TDK, 2011: 2522).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz eylem yapar

a. “akiseda çıkarmak, ses aksetmek”

‘avrat oğlan şöyle kıldılar figān

yanķulandı üniyle ulandı üniyle taldı cihān (GZ, 237a/1320)

yigitlen-, yigit+len- biçiminde tüeyen sözcük TaS.’de sadece SNB’den tanıklanarak “gençlik taslamak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Mart 2016).

1. Kendini tabanın bildirdiği kavramdan sayma/farzetme anlamında geçişsiz eylem yapar

a. “kendini genç saymak/farzetmek, gençlik taslamak”

hemān lahza naķķāş oldı vezir

yigitlendi niçeme omışdı pır (SNB, 335/12)

zārlan-, zār+lan- biçiminde tüeyen sözcük TaS.’de sadece YZ’den tanıklanarak “ağlayıp sızlamak” anlamında yer almaktadır. DS’de ise *zarınca-* 2 ‘ye gönderimle “acıdan inlemek, ah vah ederek yaşamak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 19 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği kavramla ilişkili geçişsiz eylem yapar

a. “ağlayıp sızlamak”

seyyid öninde tururlar zārlanup

bu nişāndan zinhār dēyü ‘ārlanup (YZ, 54/807)

2.3.16. {+lAş-}

{+lAn-} addan eylem yapım ekinde olduğu gibi {+lA-} ekinin {-ş-} “işteşlik, dönüşlülük” ekiyle kalıplaşması sonucu oluşmuş bir ektir. {-ş-} “işteşlik” işlevi dolayısıyla {+lAş-}'lı türevler *ziyaretleş-*, *ittifaklaş-* vb. karşılıklı ve birden çok kimseli olabileceği gibi “dönüşlülük” işlevi dolayısıyla *bollaş-*, *dinçleş-* vb. tek kimseli de olabilmektedir. Ek eklendiği tabana genellikle “dönüşme/değişme, kendi kendine oluşma/olma” anlamı (Banguoğlu, 2007: 219-221; Korkmaz, 2014: 178) ya da tabanın bildirdiği kavramı birlikte ya da karşılıklı icra etme anlamı kazandırmaktadır.

2.3.16.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

helâllaş-, helâl+laş- biçiminde türeyen sözcük “alışverişte veya ayrılma sırasında hakkını birbirine bağışlamak” (TDK, 01 Nisan 2016) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı karşılıklı icra etme bildiren eylem yapar
  - a. “alışverişte veya ayrılma sırasında hakkını birbirine bağışlamak”

... *bugün ol niyyete geldüm ki bu yöre balıklarıyla **helâllaşam** ve anlardan ‘özr dileyüb bu mazlemeden **kırtılam** ve anlar dağı **halâl idüb şevāba gireler** (MZ, 63a/12)*

ittifaklaş-, ittifak+laş- biçiminde türeyen sözcük “ittifak etmek, anlaşmak, birlik olmak, birlikte hareket etmek”(Yıldız, 2008: 421; Demirçi ve Korkmaz, 2008: 349) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı karşılıklı icra etme bildiren eylem yapar
  - a. “ittifak etmek, anlaşmak, birlik olmak, birlikte hareket etmek”

ağü vérsün melik reyyāna sâķi

hem <it>**tifākla**şsun hon-salar da**hı** (YZ, 42/620)

yaşlaş-, Gülensoy sözcüğün “<*yak- ‘yaklaşmak, dokunmak’ +(i)n ‘yakın’ +la-ş-” biçiminde etimolojisini yaparak “(zaman veya uzaklık için) arada az bir aralık kalacak biçimde ilerlemek, aradaki uzaklığı azaltmak veya büsbütün ortadan kaldırmak için ileri gitmek; benzetmek, andırmak, uygun olmak; bir konuyu, bir sorunu, bir konuyu ele alarak değerlendirmek; yakınlaşmak” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 1038).

1. Tabanın bildirdiği niteliğin “olması/gerçekleşmesi” anlamında dönüşlülük bildiren geçişsiz eylem yapar
  - a. “yakın olmak”

haka kıldı şükr ü du ‘ā senā

*sürüp çünkü **ya**klaşdı şar katına (SNB, 237/15)*

tiz şuruban yetdi ol dem atına

*bir la ‘in **ya**klaşmış atuñ katına (GZ, 271a/2299)*

ziyâretleş-, ziyâret+leş- biçiminde türeyen sözcük “ziyaret etmek, karşılıklı ziyarette bulunmak” (Doğan, 2011: 488) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği kavramı karşılıklı icra etme bildiren eylem yapar
  - a. “ziyaret etmek, karşılıklı ziyarette bulunmak”

*Bu kelimenüñ ma ‘nîsi oldur ki: Çü bir kişi-y-ile **ziyâretleşesin**; ol ziyâret vaqtında hüyünü hoş açuķ dut (KN, 56/7)*

2.3.17. {+rA-}

ET.’de bulunan bir ektir. Erdal, söz konusu ekle oluşmuş ET.’ye ait türevlerde /r/ sesinden önce /k/, /g/ ve /ñ/ damaksılları *çit̃ra*, *çokra*, *tigre-* ya da /l/ ve /ç/ seslerinin *çalra-*, *saçra-* yer aldığını belirtmiş ve +ra- eki ile oluşmuş türevlerin tümünün iki heceli olduğunu söylemiştir (1991: 469-474).

EAT.'si ile ilgili çalışmalarda da sadece *çılra-* sözcüğünde tanıklanmıştır (Gülsevin, 1997: 121; Şahin, 2009: 78).

2.3.17.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

anra- ~ **ııra-**, Clauson eylemin yansıma bir sözcük olan **aıır/ıııı* tabanından türemiş olabileceğini söylemiştir (1972: 189). Tekin, *aıı+ğıra-* >> *aııra-/ııı+ğıra-* >> *ııra-* biçiminde oluştuğunu belirtmiştir (2013f: 139). Bilgen ve Erdal, {+rA-} türevleri içerisinde ele almıştır (1989: 100; 1991: 469). Tietze, sözcüğün etimolojisi hakkında bilgi vermemiştir (2002: 181). TaS.'de “anramak, (ııramak, anranmak, ııranmak): homurtulu ses çıkarmak, haykırmak, kükremek”; DS'de *ağnamak*'a gönderimle “hayvanlar toprakta yatıp yuvarlanmak” anlamında kaydedilmiştir. Bunun dışında DS'de “anramak (I): 1. boşalmak, sessizleşmek; 2. sağırlaşmak, dilsiz kalmak (ilenç olrak), inşallah anrarsın; 3. çoğalmak, gürleşmek” anlamlarında da kaydedilmiştir (TDK, 9 Mart 2016).

1. Yansıma addan geçişsiz eylem yapar

a. “(hayvanlar) toprakta yatıp yuvarlanırken homurtulu ses çıkarmak, haykırmak, kükremek”

yanın aluban yatup aıırar idi

yavuz it gibi her dem ıırar idi (SNB, 272/1)

çılra-, Clauson sözcüğün yansıma sesi olan *çılııı* tabanından türediğini söylemiştir (1972: 426). Bilgen ve Erdal, sözcüğü {+rA-} türevleri içerisinde ele almıştır (1989: 100; 1991: 469). Tietze, sözcüğün etimolojisi hakkında bir değerlendirme yapmamıştır (2002: 509). Tekin **çılıığıra-* > **çılıııııra-* > **çılııııra-* > *çılra-* gelişimi ile oluştuğunu belirtmiştir (2013f: 139). TaS.'de sözcük “çınlamak, çingırdamak, şingırdamak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 9 Mart 2016). MZ'de *çılırağı* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Yansıma addan geçişsiz eylem yapar
- a. “çınılamak, çingırdamak, şingırdamak”

Ol ipdeki çıñrağular çıñradı (MZ, 38b/3)

gümre-, Tietze eylemi *gümre-/gümren-* biçiminde maddebaşı yaparak “homurdanmak, kendi kendine konuşmak” anlamına geldiğini aktarmış ve *güm+re-* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2009: 206). TaS.’de *gümürden-* maddebaşına gönderimle “homurdanmak” anlamında kaydedilmiştir. (TDK, 9 Mart 2016).

1. Yansıma addan geçişsiz eylem yapar
- a. “homurdanmak”

Heme gümrenür şöyle gözi bakarken etin päre päre eyleyüp yoldaşlarına üleşdürdiler (MZ, 61b/7)

kımra- eylemi de muhtemelen yansıma sözcüklere gelen {+rA-} ekiyle türemiş bir sözcüktür. Tietze, *gımra-*, *gımraş-*, *kımraş-* biçiminde maddebaşı yaptığı sözcüğün etimolojisi hakkında değerlendirmede bulunmamıştır (2009: 149). Ancak sözcüğün *kımıl ‘hareket’+*da-* “yerinden biraz oynamak” (Gülensoy, 2007: 508) eylemindeki *kımıl tabanıyla ilintili olduğu söylenilebilir. Nitekim *kımilda-* eylemi Özb. *kımirlä-* Uyg.’da *kımirli-* biçimindedir (Gülensoy, 2007: 509). Tekin’in {+rA-} türevlerinin birçoğunun yapısında {-(G)ır-} bulunduğunu belirtmesi de söz konusu sözcüğün {+rA-} eki ile türemiş olabileceğini desteklemektedir (2013f: 139). DS’de sözcük *kımraşmak* maddebaşına gönderimle “kımıldamak, kıpırdamak”; *gımramak* varyantıyla *gımıldamah* maddebaşına gönderimle “hareket etmek, kımıldamak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 9 Mart 2016). SNB’da sözcük ettirgen eki ile genişlemiş olarak *kımrat-* biçiminde tanımlanmıştır. TaS.’de sadece SNB’dan tanımlanan *kımrat-* eylemi “kıpırdatmak” anlamında yer almaktadır (TDK, 9 Mart 2016).

1. Yansıma addan geçişsiz eylem yapar
- a. “hareket etmek”

çeriler dérilürse béş on biñ er

*benüm bir kılum **kımradımayalar** (SNB, 164/5)*

2.3.18. {+sA-}

E.T.'de bulunan bir ektir. İstek/arzu bildiren eylemler türetmiştir (Gabain, 2007: 50; Bilgen, 1989: 101; Erdal, 1991: 527-528; Tekin, 1992: 83; Korkmaz, 2005f: 191-193; Ercilasun, 1995: 449-455; Kocasavaş, 1998: 419-434; Taş, 2009: 107). DLT'te Kaşgarlı Mahmut ekle ilgili olarak şu bilgileri aktarmıştır:

Bil ki elif ile sin; ikili, üçlü isimlere ve aynı şekilde ikili üçlü fiillere eklenir. Failin bir işi arzulaması ve yapmak üzere niyet etmesi manasını taşır; ne var ki henüz işi yapmamıştır. İsim ve fiillerin ikili ve üçlü olanlarından daha fazlası için de bu kural geçerlidir; yalnız onlar az kullanılır.

İkili isimler için, **er etse.di** denildiği gibi. “Adam et istedi.” demektir. Et “*lahm*” demektir ve iki harflidir. Sin ve elif ona eklendiği zaman “niyet ve istek” manasını katmış oldular. Aynı şekilde er ewsedı denir; “adam evini arzuladı ve oraya gitmeye niyetlendi.” demektir. **Ew**, “*beyt*” tir ve iki harflidir. Bu iki harf onlara eklendiği zaman “istek ve niyet” manası katılmış oldu.

Üçlü isimlere gelince: “Ekşi veya acı” bir şeye **açıg** derler. Adam “ekşiyi arzuladı” denilmek istendiği zaman er açıgsa.dı denir. “Lezzet” anlamına gelen **tatıg** kelimesinden de “adam lezzet arzuladı” denilmek istendiği zaman **er tatıgsadı** denir.

(Üçlüden) fazla olanlara gelince: **Er kâgu.nsa.dı**: Adam kavun istedi. **Er çeniştürükse.di**: Adam maruf meyveyi istedi. Erken çıkan fındığa benzeyen bir Çin meyvesidir. Kural, hepsi için kullanılabilir; fakat biz bazılarını işaret ediyoruz; diğerleri (kurala göre) çıkarılabilir.

İkili fiillere gelelim: Mesela: **Er kızın öpü.se.di**: Adam kızını öpmek istedi. **Ol yâ atısa.dı**: O ok atmak istedi. Bunların aslı öpdi ve attı’dır.

Üçlü fiillerde: **Er yük kötürse.di**. Adn yükü taşımak istedi. Ol kuş uçursa.dı: O, kuşu uçurmak istedi.

(Üçlüden) fazla olanlarda: **Ol Tefri.ke ki.rtkinse.di**: O, Allah'ın birliğini ikrar etmek istedi.

Bu kural, sonunda re (r) bulunan kelimelerde değişebilir. O zaman, kalın harflerde gayn (ğ), aksi durumda kef (g) eklenir. **Ol ewke barıgsa.dı** denir, “o eve gitmek için arzuda bulundu ve ona niyet etti” demektir. Yine **men seni körügse.dim** denir; “ben seni görmek istedim” demektir. **Barıgsa.dı** yerine **barısa.dı**, **körügse.di** yerine **körüse.di** denildiği zaman da caizdir. Ne var ki kullanılan benim zikrettiklerimdir. **Aslı, bardı, kördi**'dir. Kelimenin sonunda (l) varsa aynı şekildedir. **Ol andan yarma.k alıgsa.dı**. O, ondan para almak istedi.

Bu iki harfin aslı, **sādı nēñmi**'den gelmiştir; “nesneyi saydı” demektir. Sanki bu şeyler, failin istek ve temennilerinden sayılmıştır. **Er sūwsa.dı**. “Su, onun arzuları arasında sayıldı.” manasına gelir (Ercilasun ve Akkoyunlu: 124-125)⁹⁵.

Ercilasun, Kaşgarlının aktardığı bilgilerden hareketle şu değerlendirmede bulunmuştur:

(...) Kâşgarlı'da fiilden fiil yapma eki –sā-, –sē-'den bahsedilemeyeceğini, ancak fiilden isim yapma eki –g'den veya –g düşünce onun yerinde kaim olan –i, –i, –u, –ü'den sonra –sā-, –sē-'nin geldiğini ve bu ekin bu örneklerde de *ev-sē-*, *et-sē-* kelimelerinde olduğu gibi isimden fiil yapma eki kabul edilmesi gerektiğini söyleyebiliriz (Ercilasun, 1995: 455).

Ek EAT.'si ile ilgili çalışmalarda da istek/arzu ve ihtiyaç bildiren (Banguoğlu, 1938: 137-138; Timurtaş, 2012: 114; Korkmaz, 1973: 202; Şahin, 2009: 78) addan geçişsiz eylem türetim eki (Gülsevin, 1997: 121) olarak değerlendirilmiştir.

⁹⁵ {+sA-} ekinin Kaşgarlı'nın *sa-* eyleminin ekleşmesi neticesinde oluştuğu görüşünü Korkmaz benimserken (2005f: 193), Kocasavaş böyle bir durumun bilinen devrelere uygun düşmediğini söylemiştir (1998: 432).

2.3.18.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

***karasa**, **kara+sa-** biçiminde türeyen sözcük “karamsı, karaya benzer” anlamındaki *karasaġu* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır. Bk. *karasaġu*.

1 Addan “olma/dönme” bildiren geçişsiz eylem yapar

a. “kara olmak, karaya dönmek”

talāk aġrısınũ ‘alāmeti, eger yüzi rengi karasaġuyısa ‘ilācı üseylem tamarından kan aldurmaġdur (EM, 52b/6)

***kızılsa**, **kızıl+sa-** biçiminde türeyen sözcük “kızıla çalan renk, kızılımsı” anlamındaki *kızılsaġu* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır. Bk. *kızılsaġu*.

1 Addan “olma/dönme” bildiren geçişsiz eylem yapar

a. “kızıl olmak, kıızıla dönmek”

Ammā eger kıandan olursa ‘alāmeti oldur ki kıızıl ola ve ġarāreti kıatı ola ve yüzi rengi daġı kıızılsaġu ola (EM, 55a/8)

susa-, **su+sa-** biçiminde türeyen sözcük “su içme ihtiyacı duymak” anlamında istek/arzu eylemidir (Clauson, 1972: 838; Erdal, 1991: 528; Bilgen, 1989: 101; Gülensoy, 2007: 816). EM, Mİ’de de sözcük *susalık* sözcüğüne taban olarak kullanılmıştır. SNB’da şu beyitte *anı bilmez ol kim kıanına şusar // şanasın ki kendü cānına şusar (223/10)* deyim(ler)de yer almaktadır.

1. Addan tabanın bildirdiği nesneye/nesneyi ihtiyaç duyma/isteme anlamında geçişsiz eylem yapar

a. “su içme gereksinimi duymak” (TDK, 2011: 2174)

Ammā eger sevdādanısa ‘alāmeti susamaġ ve dili kıuru olmaġdur (EM, 52a/9)

şuşamış kışi şü bula içmeye

anuñ ‘ömri nite telef geçmeye (SNB, 249/13)

dūzah içre biri eydūr ŐuŐadum

ağu dağı olsa hem ie-y-idüm (YZ, 53/781)

(...) eger Őu balsa varmađa korđsa dūŐmenden ya canavardan ki Őu řanında olsa ya ıķarmađa āleti olmasa ya Őuyı olsa ammā ābdest alıcaķ gendū veyā řavarı ŐuŐaya diyi korđa iħtiyāt ide teyemmüm almaķ dūrüstdür bizüm mezhebde (Mİ, 9b/13)

Çün şa‘ām yemiş olasın; ol vaķt süci içme, tā üç kez susamayınca (KN, 53/7)

b. “(met.) çok istemek, özlemek” (TDK, 2011: 2174)

Ve eger dervīŐ semā‘a susaya rağbet şılup anuñla teselli étmeye ki tefekkürden göyne (EM, 201/14)

yükse- eylemi DLT’te “(nesne) yükselmek ve uzamak” anlamında yer almaktadır (Clauson, 1972: 916; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 992). Clauson *yük tabanından türemiş istek/arzu eylemi olarak değerlendirerek “yüksek olmak (to be high)” anlamına geldiğini belirtmiştir (1972: 916). Gülensoy, *yüksek* maddebaşında sözcüğün etimolojisini “yüg+se- ‘yüksek olmak, yükselmek’+ -k” biçiminde yapmıŐtır⁹⁶ (2007: 1189). Taradığımız metinlerde *yüksek* sözcüğünde taban olarak yer almaktadır.

1. Addan istek/arzu bildiren geçişsiz eylem yapar

a. “(nesne) yükselmek ve uzamak”

süheyl eydūr uŐ böyle yüksek řama

kemend almayup ağmağı kim uma (SNB, 115/7)

ıķdı bir yüksek yire şıldı naşar

ol arada geldi yūsuf hem gezer (KY, 50a/1978)

⁹⁶ Tekin *yüksek* sözcüğünün *yügsek* biçiminde transkribe edilmesi gerektiğini belirterek Erdal’ı eleŐtirmiŐtir (2013c: 412). Taş da aynı düşünceyi paylaşarak Räsänen, Clauson, Dankoff ve Erdal gibi araŐtırmacılarıdaki /k/’li *yükse-* ve *yüksek* transkribelerini *yügse-* ve *yügsek* biçiminde düzeltilmesi gerektiğini söylemiştir. Daha geniş bilgi ii bk. (Taş, 2009: 107, 128. dipnot).

*toğrulıķ cümlesinden **yüksek** üzer*

toğrulıķ besleyenler ‘arşda gezer (RN, 52a/538)

*içinde var iki **yüksek** menāre*

yapulmuşdur niçe biñ biñ dināre (KEMŞ, 4a/61)

*... ol çemen-zārda bir kargā bir **yüksek** tağda bir ağaçda yuva eyleyüb vatan dutmuşdı
(MZ, 63b/12)*

*Ve ev alur-ısañ bir yérde al ki dükeli evlerden **yüksek** ola (KN, 95/12)*

*... cenāzeyi kızılan sinlenüñ kabledin yanına koyalar sini giñ ve **yüksek** kızılar (Mİ,
20b/1)*

2.3.19. [+sı-]

ET.’de işlek olmayan bir ektir (Gabain, 2007: 50). Eklendiği tabana “benzemek, öyle saymak, gibi olmak” vb. anlamları katan addan eylem türetim ektir (Tekin, 1992: 83; Bilgen, 1989: 101-102; Erdal, 1991: 534; Eraslan, 2012: 116; Korkmaz, 2005f: 193-194, Tietze, 2002: 244; Taş, 2009: 107). DLT’te Kaşgarlı {+sA-} eki ile ilgili açıklamarda yaptıktan sonra [+sı-]’ın yapı ve işleviyle ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur:

Elif ye’ye çevrildiği takdirde bu demektir ki adlandırılan şey, nispet edildiği şeyin özelliğini alır; kendi hâlimden başka bir hâle geçer. Örnek; **Süçig suwsı.dı**. Şarap, su özelliğini aldı; suyu çoğaldı. **Üzüm açığı.sı.dı**. Üzüm ekşidi; ekşilik, tatlılığı bastırdı. Bu, sıvılar ve bir hâlden bir hâle dönüşebilen şeyler için kuraldır. Bu fiillerdeki bu anlam, **sı.dı neñni**’den çıkmıştır; “nesneyi kırdı” demektir. Su şarabı kırar, ekşilik de tatlılığı kırar. Diğer kurallar da bu kuraldan çıkar. Bütün Türk lehçelerinde bu yaygındır ve hepsi burada ittifak hâlinindedir (Ercilsun ve Akkoyunlu, 2014: 125).

EAT.’sine ait taradığımız metinlerde sadece *ayruksı-*, *ayruksıt-* eylemlerinde tanıklanmıştır.

2.3.19.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

ayruksı-, ayruķ tabanından türeyen sözcük TaS.'de *ayruksımak ~ ayruksımak ~ ayruksamak ~ ayruksamak* varyantlarında “başkalaşmak, başka türlü olmak, tagayyür etmek, değişmek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 5 Mart 2016). Tietze de aynı anlamda sözcüğe yer vermiştir (2002: 244).

1. Nitelik adından “benzemek, dönüşmek, gibi olmak” ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. “başkalaşmak, başka türlü olmak, tagayyür etmek, değişmek”

Andan bir ħalvet yire vardılar, ayu eyitdi: Şek degüldür kim arslan din tonı ve kanā‘at ħüllesi birle bezenüb dürür rüzigārile kişinüñ ħūyı ayruķsır ve her vaķt bir dürlü ħū ħūlanur (MZ, 53a/8)

Dördinci, buyruğın ayruķsıtma (KN, 157/10)

... ammā eger bir ħarfı bir ħarfden öñdin oķusa eger ma‘nī ayruķsırsa namāzı fāsıd olur ayruķsımazsa fāsıd olmaz (Mİ, 15a/6)

2.3.20. [+şa-]

İşlek olmayan bir ektir. Sadece *ķurşak ~ ķuşak* sözcüğünde taban olarak tanıklanmıştır.

2.3.20.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

ķuşa- ~ ķurşa-, *ķur+şa-* biçiminde türeyen sözcük DLT’te “ķurşa-” biçimiyle “kemer bağlamak” anlamında yer almaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 749). Clauson, sözcüğü “*ķur > *ķurış > ķurşa:-*” biçiminde oluşmuş türemiş bir eylem

olarak değerlendirmiştir (1972: 665). Erdal da Clauson ile aynı düşüncüyü paylaşıp sözcüğün *bağ* > *bağış* sözcüğünde olduğu gibi {+Iş} işteşlik eki (collective suffix) ile *kur* > *kurış* gelişim göstererek {+A-} addan eylem türetim eki ile türediğini ifade etmiş ve {+şa-} ekinin olmadığını ileri sürmüştür (1991: 422). Bilgen, sözcüğün *kur* “kuşak” tabanından {+şaA-} ile türemiş “kuşak bağlamak” anlamına gelen bir eylem olduğunu belirtmiştir (1989: 102). Gülensoy *kuşak* sözcüğünün etimolojisini “*kur* ‘kuşak’ +şa- ‘kuşanmak’ +k” biçiminde yaparak *kurşa-* eyleminin {+şaA-} ile oluşmuş bir türev olduğunu göstermiştir (2007: 579). Araştırmacı *kuşan-* sözcüğünün de *kur* ‘kuşak, kemer’ +şa- ‘beline kuşanmak, etrafını çevirmek, kuşatmak’ +n-” biçiminde etimolojisini yapmıştır⁹⁷ (2007: 580). TaS.’de sözcük *kuşa-* varyantında “kuşatmak, çevirmek” anlamıyla kaydedilmiştir. DS’de ise *kurşa-* “aldatmak, kandırmak”, *kuşa-* “yer değiştirmek” *guşan-* “kuşanmak” anlamında yer almaktadır (TDK, 9 Mart 2016).

1. Addan geçişli eylem yapar

a. “kuşak bağlamak”

vefā beklemekde kuşana kuşah

řuta göñlini her bir işde aşah (SNB, 332/12)

muraşsa ‘kılıcı geyür tonların

kuşatdı vü geydürdi birin birin (SNB, 312/9)

at (u) řon añā libāce kur kuşak

bā ‘alem bā-şabl geldi yüz inaş (KY, 27a/1049)

şurmuşdı yidi biñ çul şapuda

kurşaklı şızmet eyler şapuda (KY, 31b/1229)

⁹⁷Araştırmacı Erdal’ın **kuruş+a-* değerlendirmesine sözcüğün bazı lehçelerde *kurça-*, *xurça-* varyantında olmasından hareketle Türk dil(ler)i tarihinde ř > ç değişiminin olmadığını ancak ç > ř değişiminin yaygın olduğunu belirterek karşı çıkmıştır. Daha geniş bilgi için bk. (Gülensoy, 2007: 580).

balta aluban kalanın uşadur

kuşağın çişer yūsuf kuşanur (YZ, 20/288)

hem ismā'il kuşağını kuşandı

başına migfer urdı ata bindi (GZ, 201a/213)

Ḳullıḳ kuşağın billerline bağlayub vefā tavḳın boyunlarına geçürdiler (MZ, 36b/11)

Ve beli bağlu ya'ni kuşağ-ıla kavmı arasına girmeye (KN, 202/14)

... bir rıfl, bir mışkāl ḳurş-ı tebāşīrile ki ḳābızdur ve arḳadın yaña kuşak yérine ki bögrek andadur gülābila kızıl şandal dürteler (EM, 32a/6)

2.4. EYLEMDEN EYLEM TÜRETİM EKLERİ

2.4.1. [-ala-] ~ [-la-]

ET.'de varlığı tartışmalı bir ektir. Güner, Karahanlı Türkçesinde sadece *ölçele-* sözcüğünde tanıklamıştır (2008: 172). Hacıeminoğlu, söz konusu ekin Yeni Türkçe dönemine ait olduğu görüşündedir. Araştırmacı ekin birleşik bir yapıya sahip olduğunu belirterek iki ayrı görüş ileri sürmüştür. Ekin, {-A} zarf-fiiliyle kurulmuş ad tabanlarına {+IA-} ekinin getirilmesiyle oluşan *ötele-* gibi sözcüklerde yanlışlıkla {-AIA-} olarak düşünüldüğünü ifade etmiştir. Bunun dışında ekin, *ot* 'ilaç' gibi ad tabanından {+A-} ekiyle oluşan *ota-* 'ilaç yapmak' eylemine {-g} ekinin getirilmesiyle tekrar bir ad oluşturulduğunu *otag* ve bu oluşan tabana da {+IA-} ekinin eklenmesi sonucu *otagla-* 'tedavi etmek' eyleminin oluştuğunu söylemiştir. Daha sonra ise *otag* sözcüğündeki /g/ nin düşmesi ile *otagla-* > *otala-* biçimini aldığı için söz konusu ekin {-AIA-} olarak düşünüldüğünü ifade etmiştir (Hacıeminoğlu, 1992b: 98, 106). Tek heceli eylem tabanlarına eklenen ek tabanın bildirdiği iş veya hareketin sık sık ya da sürekli olarak tekrar ettiğini/yapıldığını bildirmektedir (Banguoğlu, 1956: 115; Hacıeminoğlu, 1992b: 106; Gülsevin, 1997: 142). Tietze,

ekin ünlü ile biten tabanlarda {-IA-} biçimini aldığı belirtilmiştir⁹⁸ ve ekin eylemin bildirdiği büyük hareketi mükerrer küçük hareketlere dağıttığını, böylelikle bir tür küçültme eki olduğunu söylemiştir (2002: 229).

2.4.1.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

çabala-, çap-ala- biçiminde türeyen sözcüğün Tietze, “çırpınmak, debelenmek” anlamına geldiğini belirterek tabanın bildirdiği hareketin ardı ardına tekrarına işaret eden [-ala-] ile türediğini ve ayrıca sözcüğün” hızlı hareketlerle güç bir durumdan kurtulmağa çalışmak; var kuvvetiyle uğraşmak” anlamlarına da geldiğini söylemiştir (2002: 461). SNB’da *çap-* sözcüğü *hemân laḥza döndi atın depdi ol // be-cid işe varur bigi çapdı ol* (162/10) beytinde tanıklanmaktadır.

1. Tabanın bildirdiği hareketin sürekliliğine/ardı ardına tekrarına işaret eden geçişsiz eylem yapar

a. “çırpınmak, dövünmek”

ḳadar aḡladı kim gözi biñarı

taşup s̄ile véreydi on biñ eri

çabaladı étdi öküş zārılıḡ

cānından hem olmışdı bizārılıḡ (SNB, 291/14)

Ve ol ki beş altını var-ıdı, hergiz rāḡat yüzün görmez-idi. Érteye dek uyḡu gözine girmez-idi. Dāyim “Ne édem?” déyü çabalar-ıdı. Mücerred eyitti: “Ne olduñ çabalarsın?” Eyitti: “Beş altunum vardur. Yol ḳorḳulu. Sen ḡoş uyursın, ben yatmazam (KN, 200/8)

b. “güç bir durumdan kurtulmağa çalışmak”

⁹⁸ Hacıeminoğlu, Kıpçak ve Batı Türkçesinde bazı eylem tabanlarına {-IA-} ekinin gelerek pekiştirilmiş gövdeler oluşturduğunu belirtmiş ve söz konusu ekin {-AIA-} ile birleştirilebileceğini söylemiştir. Ancak araştırmacı {-IA-} ekinin bazı {-A-} ile genişlememiş tabanlara da gelmesi dolayısıyla ayrı olarak ele almıştır (Hacıeminoğlu, 1992b: 115).

*içümde yanan ‘ışk odı çün baş götürdi
başuma kazā gör ne ser-encām getürdi
anca çabaladum ki şataşdum bu belāya
ne bahtlı kim uşşıyile epsem oturdi (SNB, 165/6)*

ışla- ~ **ışıla-**, ışı-la- biçiminde türeyen sözcük “parlamak, parıldamak, ışıldamak, lemean etmek” anlamına gelmektedir (Tietze, 2002: 358; TaS./DS., 23 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği hareketin sürekliliğine/ardı ardına tekrarına işaret eden geçişsiz eylem yapar
  - a. “parlamak, parıldamak”

*ğarañulıĝ oldu vü görmezdi göz
niçe göre çün ğarañuyidi toz
meger ışlar olayidi ıřlıĝ
véreydi ğara dñn içinde ıřlıĝ (SNB, 172/3)
yūsuf ile ğaldı dört yüz kiřiler
her birinde nūr-ı imān ıřılar (KY, 22b/864)*

ğahala-, ğağ-ala- biçiminde türeyen sözcük “kakıp durmak” (Hacıeminoğlu, 1992b: 107) anlamına gelmektedir. Gülensoy, sözcüğü “itelemek, sarsmak, sokuşturmak” şeklinde anlamlandırarak “*kak-* ‘hafifçe vurmak’ (DLT) –a+la-” biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 452). TaS.’de sadece SNB’den tanıklanıp maddebaşı yapılan sözcük “gagalamak” olarak anlamlandırılmıştır (TDK, 21 Mart 2016). Sözcüğe *ğurna* sözcüğünden hareketle “gagalamak” anlamı verilebilir. Ancak hem bağlamdan “orta yere alınan birinin itilip kakılması” hem de Dilçin’in nüsha farkı olarak belirttiği *ğahala-* / *ğoval-* (1991: 500) durumundan sözcük için “itelemek, kakıp durmak” anlamının uygun olduğu söylenebilir. DS’de sözcük “kakalamak (I): [kahışlamak, kahmağ, kakaklamak, kakalmak -1, kakanlamak,

kakaşlamak -2, kakıçlamak, kakışlamak (I), kakıştırmak, kakmaklamak, kahmuklamak, kakoşlamak] itelemek, sarsmak, sokuşturmak; 2. bir kimseyi hor görmek; kakalamak (III): kapıyı çalmak, vurmak; kakalamak (IV): yayık dövmek” varyant ve anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 21 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği hareketin sürekliliğine/ardı ardına tekrarına işaret eden geçişli eylem yapar

a. “kakıp durmak, itelemek”

alup ortaya çaldılar şur-nāyi

kaḫaladılar nite kim ṭurnayı (SNB, 298/14)

kovala-, kov-ala- biçiminde türeyen sözcük “arkasına düşmek, takip etmek” (Hacıeminoğlu, 1992b: 107) anlamına gelmektedir. Gülensoy, “kow-ala-”biçiminde etimolojisini yaparak “koşmak; kaçanın arkasından koşmak, yakalamaya çalışmak” anlamına geldiğini belirtmiştir (2007: 547).

1. Tabanın bildirdiği hareketin sürekliliğine/ardı ardına tekrarına işaret eden geçişli eylem yapar

a. “kaçanın arkasından koşmak, yakalamaya çalışmak, arkasına düşmek, takip etmek”

degürmezdi mazlūma zālīm güci

kelebek **kovalardı** karlağucu (SNB, 301/7)

şaçala-, saç-ala- biçiminde türeyen sözcük “saçmak, serpmek” (TDK, 2011: 1999) anlamına gelmektedir.

1. Tabanın bildirdiği hareketin kısa aralıklarla tekrarlandığına işaret eden geçişli eylem yapar

a. “(kısa aralıklarla) saçmak/serpmek, dökmek”

dutup kanlu bigi sürürler anı

sarāya degin **şaçalānu** kanı (SNB, 263/3)

şalla-, şal-la- biçiminde türeyen sözcük “düzenli bir biçimde ve hep aynı doğrultuda hareket ettirmek” anlamına gelmektedir (Gülensoy, 2007: 726).

1. Tabanın bildirdiği hareketin sürekliliğine/ardı ardına tekrarına işaret eden geçişli eylem yapar
  - a. “düzenli bir biçimde ve hep aynı doğrultuda hareket ettirmek”

dédüñdi baña éy erüñ bilgesi

ki çün şuya tãmdan düşe gölgesi

sen olmaya tãma nazãr kılasın

sebük şallama sen gerek bilesin (SNB, 97/3)

Sulţãn okur-ıdı, başın şallardı. Andan başını kaldırdı (KN, 186/7)

yuval- ~ **yuvala-**, yuv-ala- biçiminde türeyen sözcük TaS.’de “yuvarlamak” anlamında yer almaktadır. DS’de de sözcük “yuvalamak (I) [yuvalmak]: yuvarlamak” biçiminde kaydedilmiştir (TDK, 21 Mart 2016). SNB’da *yuv-* eylemi *anuñla bilişligi var bigi // küliçe ét öñine yuvar bigi (160/12)* beytinde tanıklanmaktadır.

1. Tabanın bildirdiği hareketin sürekliliğine/ardı ardına tekrarına işaret eden geçişli eylem yapar
  - a. “yuvarlamak”

bu ma’niyi her kimse key añlasun

ki taş yuvalıncaķ yapışmaz yosun (SNB, 48/12)

pes resūlu’llãh buyurđı ol taşı

kim yuvaladı getürdi çok kişi (GZ, 202b/267)

2.4.2. {-I-}

ET.'de çok sık görülmeyen bir ektir (Erdal, 1991: 524-525; Eraslan, 2012: 108).

Eklendiği eyleme pekiştirme, yineleme veya süreklilik (Hacıeminoğlu, 1992b: 110) anlamı kazandıran ek, EAT.'de de işlek değildir.

2.4.2.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

kalğı-, kalğ-ı- biçiminde türeyen sözcük TaS.'de *kalğı-* ~ *kalğı-* varyantlarında “sıçramak, hoplamak, kalkmak” (TDK, 22 Mart 2016) anlamında yer almaktadır.

1. Tabanın bildirdiği hareketin “anlık” olduğuna işaret eden geçişli eylem yapar
  - a. “sıçramak”

Bilgil atun bir 'aybı oldur ki: Çün yunuda gösteresin kalğırsa dahtı kişnemeye (KN, 98/6)

... bağıdı görđi kim bir üvez dizine konmuşdur eli-y-ile urmağ istedi kalğıdı yüzine kondı eli-y-ile şaldı kim üveze şaplası yüzine doğundı (Mİ, 6a/7)

kazı-, kaz-ı- biçiminde türeyen sözcük “yeri kazmak; kesici bir aleti sürterek bir şeyin yüzündeki tabakayı kaldırmak; kesici bir âlet kullanarak silmek, çıkarmak; sertçe ovmak; tıraş etmek” anlamlarına gelmektedir (Clauson, 1972: 681; Erdal, 1991: 525; Gülensoy, 2007: 489). TaS.'de sözcük “tırmalamak, tahriş etmek; tıraş etmek; kazmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği hareketin sürekliliğine işaret eden geçişli eylem yapar
  - a. “bir şeyin yüzündeki tabakayı kaldırmak”

şıfatı budur, eftīmūn iki direm ġārīķūn ve kızınmış türbūd ve besfāyic ve usṭuḥudūs birer direm bu dūkelin dōgeler ve ḥarīrden geķüreler (EM, 44a/4)

b. “tırmalamak, tahriş olmak”

naķķāş dōndi dēdi kim ēy vezīr

ġerū sözlerūñ yüregūmi kızıır (SNB, 176/1)

sūri-, sür-i- biçiminde türeyen sözcük “sürüklemek” anlamına gelmektedir (Gülensoy, 2007: 826). TaS.’de sözcük “sürümek: 1. sürüklemek, 2. sürmek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 22 Mart 2016).

1. Tabanın bildirdiği hareketin sürekliliğini bildiren geķişli eylem yapar

a. “sürüklemek”

dutup kanlu bigi sūrūrler anı

sarāya deġin şaçalanu kanı (SNB, 263/3)

ođlanı ṭurur sūrūr ol arada

yüzi üzre çoķ urur anı dede (YZ, 17/241)

ġördi kim bir bölük kavmi, bir yavuz işlü ‘avreti sūrüyü şah-naya iltürler (MZ, 37b/1)

2.4.3. [-(ü)msin-]

ET.’de bulunan *-m+sI-n-* yapısında birleşik bir ektir. Eylem tabanının bildirdiği hareketi yapar gibi/yapmak ister gibi davranmak anlamında eylemler türetir (Gabain, 2007: 59; Bilgen; 1989: 116; Erdal, 1991: 531; Eraslan, 2012: 111).

2.4.3.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

gülümsin-, gül-ümsin- biçiminde türeyen sözcük “güler gibi görünmek, tebessüm etmek” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 719; Bilgen, 1989: 116; Tietze; 2009: 204).

1. Tabanın bildirdiği hareketi “yapar gibi görünmek” ifade eden geçişsiz eylem yapar
  - a. “güler gibi görünmek, hafifçe gülmek”

gül-âb olıcağ şu dağ şābūn

getüreyim uş hücre içinde yun

gülümsindi vü saçlarınıuñ ucın

cühūd öñine çözdü üzdi gücin (SNB, 217/13)

Aldı geldi, Hükm-nāmeyi ilettüm. Ebu'l-Esfār öñinde kodum. Aldı oğudu gülümsindi (KN, 37/3)

2.4.4. [-(ü)rsin-]

Sadece KN'de *bilürsin-* sözcüğünde bir kez tanıklanmıştır. Tabanın bildirdiği hareketi “yapar gibi görünmek” ya da tabanın bildirdiği harekete “sahipmiş gibi davranmak” ifade eden geçişsiz eylem yapar

2.4.4.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

bilürsin-, bil-ürsin- biçiminde türeyen sözcük “bilmediği hâlde bildiğini iddia etmek” anlamına gelmektedir (Doğan, 2011: 84). Doğan, TaS.'de bu anlamda *bilürülen-* ~ *bilirlen-* sözcüğünün yer aldığı, ayrıca DLT.'te “kendini akıllı

göstermek” anlamında *biligimsin-*, “bilir görünmek” anlamında *bilimsin-* eylemlerinin bulunduğunu belirtmiştir (2011: 84).

1. Tabanın bildirdiği harekete “sahipmiş gibi davranmak” ifade eden geçişsiz eylem yapar

a. “bilmediği hâlde bildiğini iddia etmek”

Sakın şol bilmez kişiden ki kendüzin bilürsine (KN, 43/5)

2.4.5. {-(I)ş-}

ET.’de yer alan ve temel olarak “karşılıklılık/karşıtlık ya da birliktelik” (Erdal, 1991: 578) ifade eden işteş çatı ekidir. Ek “karşılıklılık/karşıtlık ya da birliktelik” işleviyle eklendiği eylem tabanında herhangi bir anlam değişikliği oluşturmamakta, sadece hareketin karşılıklı ya da birlikte yapıldığına işaret etmektedir. Bundan dolayı Banguoğlu, ekin karşılıklılık/karşıtlık ya da birliktelik işlevini çatı bahsinde ele alırken daha ET. döneminde anlam genişlemesi neticesinde dönüşlülük bildiren işlevini ise türetimlik olarak değerlendirmiştir (Banguoğlu, 2007: 288-290). Hacıeminoğlu da bu duruma dikkat çekerek ekin işteş, karşılıklı ve geçişsiz-dönüşü eylemler meydana getirdiğini söylemiş ve ekin işlevini şu şekilde sıralamıştır: “hareketin karşılıklı yapıldığı fiiller”, “hareket ya da işin aynı anda birçok fail tarafından yapıldığını bildiren fiiller”, “oluş bildiren geçişsiz-dönüşlü fiiller”, “tekerrür ve pekiştirme ifade eden fiiller” ve “müstakil fiiller” Araştırmacı “müstakil fiiller” olarak adlandırdığı *alış-*, *barış-*, *yapış-* vb. {- (I)ş-}’lı eylemlerde ekin eklendiği tabandan kısmen ya da tamamen farklı anlamda yeni bir hüviyete sahip eylemler oluşturduğunu söylemiştir (Hacıeminoğlu, 1992b: 119-122).

{-(I)ş-} ekinin eklendiği tabana “birliktelik, karşıtlık ve dönüşlülük” gibi çatı işlevi ve “pekiştirme/kuvvetlendirme” işlevi dışında tabanın ifade ettiği anlamdan farklı, yeni bir anlam yüklemesi durumunda ekin türetimlik işlevi üstlendiği görülmektedir. (a.) ve (b.) örneğinde ek sırasıyla karşılıklılık ve birliktelik bildirerek çatı eki, (c.)’de ise pekiştirme/kuvvetlendirme işlevinde iken (d.) örneğinde eklendiği

tabanın anlamında değişiklik yaparak yeni bir sözcük oluşturduğu için türetimlik işlevinde olduğu söylenebilir.

(a.) *Çün ‘ayyārlar bunu eşittiler biribirine **baķış**dılar, bir dem cevāb vērmediler (KN, 197/1)*

(b.) *Pes bir gün ol iki keklik bir yirde oturub ağlaşurlardı (MZ, 62a/2)*

(c.) *‘İlāci ‘illet berķişmez ve nabzi za ‘if olmazdan evvel ķifāl tamarından ķan alduralar (EM, 44a/14)*

(d.) *şeker tuz ile nicesi ķarışur*

*velī sözde tuz şekere **barışur** (SNB, 354/8)*

2.4.5.1. Ekin Türetimlik İşlevleri

ayrış-, ayır-ış- biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, *ağır-* eylemimin birliktelik biçimi olarak değerlendirmiş ve “birbirinden ayrılmak (to part from one another)” anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 69). Tietze de “birbirinden ayrılmak, ayrılışmak” anlamını vererek birliktelik biçimi olduğunu belirtmiştir (2002: 243).

1. Geçişli eylemden “oluş” bildiren geçişsiz-dönüslü eylem yapar

a. “birbirinden ayrılmak”

didi iy ehl-i yeşrib noldıñuz siz

*niye **ayrış**dıñuz ya noldıñuz siz (GZ, 233b/1214)*

barış-, bar-ış- biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, eylem tabanının birliktelik biçimi olarak değerlendirerek “beraber gitmek” vb. anlama geldiğini bu anlamda bazı lehçelerde yaşadığını söylemiştir. Araştırmacı GB Osm.’da “birbirini ziyaret etmek” anlamında *varış-* ve “sulh etmek” anlamında *barış-* eyleminin bulunduğunu aktarmıştır (1972: 369). Bilgen “birlikte gitmek” anlamında sözcüğe yer vermiştir (1989: 135). Tietze, “dargınlığa son vermek, anlaşmak, sulh etmek; (birisiyle) iyi geçinmek, uyuşmak” anlamlarını vermiştir (2002: 281). Gülensoy “‘barışmak’ (TS)

< 'birlikte varmak, birlikte gitmek' < *birbirine gidip gelmek, uyuşmak, barışmak (EDPT, TTS) > barış- OT (KB): *bar-ış-* 'birbirine gidip gelmek'" biçiminde anlam gelişimini vermiştir (2007: 114). TaS.'de sözcük "uyuşmak, imtizaç etmek, hoşlaşmak"; DS'de "götürü olarak iş vermek veya almak; uyuşmak, anlaşmak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 04 Nisan 2016).

1. Geçişsiz eylemden karşılıklılık bildiren eylem yapar

a. "sulh etmek"

görürdi anı hind iline giden

ki **barış**dıdı p̄l ile kergedan (SNB, 301/9)

*Savaş 'âkıllar işi degüldür 'avratlar ve oğlanlar işidür. Nā-çār eger éderseñ ol kadar ét kim géru **barış**bilesin (KN, 64/4)*

b. "uyuşmak"

şeker tuz ile nicesi karışur

*velî sözde tuz şekere **barışur** (SNB, 354/8)*

bilış-, bil-ış- biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, "birbirini bilmek; birisiyle tanışmak" anlamına geldiğini söyleyerek tabanın karşılıklılık biçimi olarak değerlendirmiştir (1972: 345). Bilgen, "tanışmak" anlamında sözcüğe yer vermiştir (1989: 136). Erdal "birbirini bilmek; birisiyle tanışmak" anlamına geldiğini belirtmiştir (1991: 554-555). Tietze, "tanışmak, tanışık olmak; birbirini tanımak" anlamlarını vermiştir (2002: 345). Gülensoy da "karşılıklı olarak birbirini tanımak" anlamını vermiştir (2007: 147). TaS.'de sözcük "tanışmak"; DS'de "öğrenmek; tanışık, tanıdık çıkmak" anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 04 Nisan 2016).

1. Geçişli eylemden karşılıklılık bildiren eylem yapar

a. "tanışmak"

*ki minnetsüziñ biz **bilış**dük şükür*

*ko gitsün yadı çün **bilış**dük şükür (SNB, 161/11)*

*Bir kişi ki pādişāhla **bilış**miş [ola], émin néte yatur (KN, 42/15)*

... bundan ayru daħı eydür kim yoğsul olduñ ħalk kıyında ħor olduñ dünyede ‘izzet ħürmet adamları ağırlamağ birle olur señ daħı dürüş cehdi idüp baylara **biliş** ulalara **ķulluğ** it (Mİ, 30a/19)

bulaş- Gülensoy sözcüğün *bula-ş-* biçiminde etimolojisini yaparak üç ayrı maddebaşı olarak ele almıştır. Bunlardan ilkinde “bulaşmak”, ikincisine “sataşmak, çatmak” ve üçüncüsüne de “başlamak, bir işe istekle başlamak” anlamını vermiştir (2007: 180-181). Tietze, sözcüğün ET. **bulğaş-* eyleminden geliştiğini belirterek “bir şeye değmekle kirlenmek, bulanmak, yağlanmak, çamurlanmak; (hastalık) sirayet etmek; çatmak, sataşmak; (yalvararak) sunmak; istemeden bir şeye karışmak; başlamak” anlamlarına geldiğini söylemiştir (2002: 391-392). TaS.’de sözcük “karışmak, fenalaşmak; musallat olmak; çatmak, sataşmak, düçar olmak; meşgul olmaya başlamak; alude olmak, bulanmak” anlamlarında DS’de çeşitli varyantlarda “başlamak; bir işe istekle başlamak; engel olmak; çatmak, sataşmak; takılmak; karışmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 02 Nisan 2016). Sözcük Az., Osm. ve Tkm.’de *bula-*, ET.’de *bulga-* biçiminde görülen “(sıvı) karıştırmak” metaforik anlamda “bozmak (to confuse), rahatsız etmek (to disturb); kargaşa çıkarmak (produce a state of disorder)” (Clouston, 1972: 337) anlamındaki *bulga-/bula-* eyleminden türemiştir. Eylem tabanı KY’da *yūsufuñ gömlegin anuñ ħanına // buladılar yūsufuñ gömlegine (6a/189)* beytinde tanıklanmaktadır.

1. Geçişli eylemden geçişsiz eylem yapar

a. “karışmak, bulanmak”

bu ‘ālem işine ħolaşıcağaz

*çepelliklerine **bulaşıcağaz** (SNB, 356/5)*

iki leşker birbirine ulaşdı yine

*ķılıçlar ħara ħanlara **bulaşdı** yine (GZ, 212a/546)*

*Ve eger ‘avratllar südiyile bağla unın ve ħavun etini bile **bulaşdurup**, gevdesine sürüp yunurısa ol daħı iñen ayüdür (EM, 58b/8)*

b. “sürülmek, sıvaşmak, sıvaşıp yapışmak” (Ayverdi, 2010: 170)

inanmazsañ bizlere bak ʔonına

*gör ʔonın nice **buluşmış** kanına (YZ, 10/145)*

*Ve eger şolıya öksüre, bir pāre bezi tersine **buluşduralar**, **kurıdalar**, andan yuyalar (KN, 144/15)*

*... ħulāşada eydür kaçan bir yirde yaş murdār olsa üzerine bir ʔalıñ nesne döşeseler bir seccāde gibi ol murdār aña **buluşup** eşeri belürürse namāzı revā degül (Mİ, 10b/32)*

c. “(met.) bozulmak, karışmak”

*çü ʔāli‘ döne iş **buluşur** imiş*

yürür iken ayak ʔolaşur imiş (SNB, 275/15)

buluş-, bul-uş- biçiminde türeyen sözcüğün Clauson “karşılıklı birbirini bulmak; birlikte bir şeyi bulmak” anlamına geldiğini söyleyerek *bul-* eyleminin karşılıklılık ve birliktelik biçimi olarak değerlendirmiştir (1972: 345). Erdal da aynı anlamda sözcüğe yer vermiştir (1991: 555). Bilgen, “buluşmak” anlamını vermiştir (1989: 136). Tietze, sözcüğü iki ayrı maddebaşı olarak ele almıştır. Bunlardan ilkinde “bir araya gelmek, karşılaşmak, kavuşmak”, bundan gelişen ikincisine ise “(birisine) gelmek (huzuruna) yetişmek” anlamını vermiştir (2002: 393-394). Gülensoy da “bir araya gelmek, karşılaşmak” anlamında sözcüğe yer vermiştir (2007: 182). TaaS.’de sözcük “karşılaşmak, rastlamak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 03 Nisan 2016).

1. Geçişli eylemden karşılıklılık bildiren eylem yapar

a. “bir araya gelmek”

ķızuñ nev-bahār ile hem eyle bil

*azışduğ **buluşmaduğ** bés yıl (SNB, 340/8)*

*hem pulaşıla **buluşdilar** olar*

bir arada oturup görüşdiler (GZ, 256b/1872)

***buluşban** danışurşar o gice*

medineye 'azm iderler i hoca (KEMŞ, 2a/15)

çalış-, çal-ış- biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, *çal-* eyleminin karşılıklılık biçimi olarak değerlendirerek “karşılıklı olarak dövüşmek; gayret göstermek, çabalamak” anlamlarına geldiğini söylemiştir (1972: 421). Tietze, sözcüğü iki ayrı maddebaşı halinde ele almıştır. Bunlardan eylemin ortaklık biçimi olarak değerlendirdiği ilkinde “savaşmak, vuruşmak” bundan gelişen ikincisine ise “uğraşmak, emek sarf etmek” anlamını vermiştir (2002: 470). Gülensoy “çalışmak” anlamında sözcüğe yer vermiştir (2007: 213). TaS.’de sözcük “vuruşmak, çarpışmak, savaşmak, kılıçlaşmak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 03 Nisan 2016).

1. Geçişli eylemden karşılıklılık bildiren eylem yapar
  - a. “savaşmak, vuruşmak”

şeh-i hāverāna anuñ erliğin

dédiler niçe çalışurdu yégin (SNB, 303/1)

şol kadar çalışdı ol ferid sa'id

tā atından ol yire düşdi şehîd (GZ, 249a/1650)

Oruç dutmağ gerçek kılmaktadır. Tangrı buyruğında olduğına dağı delıldür, nefsi-y-ile çalışduğına Tangrı 'yı kendü nefsinde yig sevdiğine (KN, 14/13)

çekiş- ~ **cekiş-**, çek-ış- biçiminde türeyen sözcüğü Clauson eylem tabanının karşılıklılık biçimi olarak değerlendirerek “yardım etmek, birbirine karşı çekmek” vb. anlamlara geldiğini söylemiştir (1972: 417). Bilgen, “birlikte noktalamak” anlamında sözcüğe yer vermiştir (1989: 136). Tietze, “(iki kişi) karşılıklı çekmek; mücadele etmek, kavga etmek” anlamlarında *çek-* eyleminin ortaklık biçimi olarak değerlendirmiş bunun dışında “karşılıklı silaha davranmak” anlamını da belirtmiştir (2002: 490). Gülensoy, “birlikte karşılıklı çekmek” anlamını vermiştir (2007: 228). TaS.’de “çekişmek (çeküşmek): münakaşa etmek, tartışmak”; DS’de “çekişmek (I): masrafı paylaşmak; çekişmek (II): lâdes tutuşmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 03 Nisan 2016).

1. Geçişli eylemden karşılıklılık bildiren eylem yapar

a. “mücadele etmek” (Özavşar, 2009: 215)

Şimdi daħı anuñ düşmenliğine bil bağlayub yiglik çekişmedeñ⁹⁹ kanķınız gālibdür kimse bilmez (MZ, 23b/4)

... şol kuvvet kim nefis arzūsı kuvvetidür yalancı ve kulmaş şerri ħayr şüretinde göstericidür dāyim ‘aql birle çekişmekdedür (Mİ, 29b/13)

b. “münakaşa etmek, tartışmak”

Ve eger ħaşmuña bir olup çekişesi olursañ eger vech bulursañ ki anuñ sözi sākıř ola, mes‘elelere nazār eyle (KN, 127/4)

... ma‘nisi budur kim her kim biregü-y-ile çekişirken sözün kese arada melüllik olmasun diyü ħāl bu olsa kim gendü sözi ħaķ olsa ħaķ ta‘ālā anuñ-ıcn ucmaķda bir köşk yapar (Mİ, 34a/35)

çıkış-, çık-ış- biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, eylem tabanının birliktelik biçimi olarak değerlendirerek “yardımlaşmak; birbiriyle bir anlaşmaya varmak” vb. anlamlara geldiğini söylemiştir (1972: 412). Tietze, sözcüğü iki ayrı maddebaşında ele almıştır. Eylem tabanının ortaklık biçimi olarak değerlendirdiği ilkinin “yetmek, kâfi gelmek”; bundan gelişen ikincisinin ise “birinin yüzüne karşı sert konuşmak” anlamına geldiğini söylemiştir (2002: 507). Gülensoy da iki ayrı maddebaşında Tietze ile aynı anlamda sözcüğe yer vermiştir (2007: 236). TaS.’de sözcük “başa çıkmak”; DS’de “hesaplaşarak uzaklaşmak; alım satımda mal ederini korumak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 03 Nisan 2016).

1. Geçişsiz eylemden dönüşlü eylem yapar

a. “başa çıkmak”

Eger sen bu sıçanlar yardımı birle bu düşmenile çıkışam dirsən ol maķşūda irmeyesin (MZ, 22a/6)

Çün gördi ki su-y-ıla çıkışmaz; su öñince gitti (KN, 25/4)

⁹⁹ Korkmaz (1973: 228), sözcüğü çekişmek; Özavşar (2009: 48) çekişmeden olarak transkribe etmiştir.

danış- ~ **danuş-** ~ **tanış-**, tanı-ş- biçiminde türeyen sözcüğü Clauson eylem tabanının karşılıklılık biçimi olarak değerlendirerek “birbiriyle tanışmak (to be acquainted with one another)” anlamına geldiğini ve GB Az., Osm.’da “fikir alış verişinde bulunmak (to consult one another), müzâkere etmek (to discuss)” anlamlarında yaşadığını söylemiştir (1972: 526). Bilgen, “danışmak” anlamında sözcüğe yer vermiştir (1989: 147). Tietze sözcüğü üç ayrı maddebaşı olarak ele almıştır. Bunlardan ilkinde “meşveret etmek”, bundan gelişen ikincisine¹⁰⁰ “akıl sormak, müracaat edip istişare etmek”, üçüncüsüne “(biriyle) konuşmak” anlamını vermiştir (2002: 558-559). Gülensoy da “istişare etmek, karşılıklı konuşmak, söyleşmek” anlamlarını vermiştir (2007: 266). TaS.’de “danışmak (tanışmak): müşavere etmek”; DS’de “sormak, fikir almak; konuşmak, söylemek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 03 Nisan 2016). Mİ’de *tanışık*, SNB’da *tanışık* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Geçişli eylemden karşılıklılık bildiren eylem yapar
  - a. “müşavere etmek, istişare etmek, karşılıklı konuşmak”

ne kaçmağ bilürler bular ne ölüm

tanışuñ nedür maşlağat bilelüm (SNB, 173/3)

eger devlet gerekse ‘ağla danış

müreb̄is̄üz ileri varmaya iş (RN, 18b/175)

kāfirlerde bir yire dürişdiler

ne kılalum diyüben danışdılar (GZ, 274b/2408)

bulışuban danışurlar o gice

medineye ‘azm iderler i hoca (KEMŞ, 2a/15)

Ol ikisi dağlı danışdılar kim gelicek anı öldüreler, altunu ikisi üleşeler (MZ, 18a/14)

Sendan ulular-ıla danışmağdan ‘âr dutma (KN, 33/9)

¹⁰⁰ Tietze bu anlam için daha önce *dan-* eyleminin kullanıldığını belirtmiştir (2002: 558-559).

... kaçan göñül bu nesnelere tizcek işlemese 'ağl birle **tuñıssa** 'ağl eydür (Mİ, 30a/24)

depiş-, tep-iş- biçiminde türeyen sözcüğün Clauson “birbirini tepmek” anlamına geldiğini belirterek eylem tabanının karşılıklılık biçimi olarak değerlendirmiştir (1972: 446). Bilgen, “tepişmek” anlamında sözcüğe yer vermiştir (1989: 147). Gülensoy “birbirini tepmek; itişip kakışmak” anlamlarını vererek *te-p-(i)ş-* biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 883). DS’de sözcük “yerler tepişiverdi” verisinden hareketle “basılmak, çiğnenmek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 04 Nisan 2016).

1. Geçişli eylemden karşılıklılık bildiren eylem yapar
  - a. “vuruşmak”

çıkarurdu ılduz gözini süñü

*aşımurdu **depişme**gin üzeñü (SNB, 172/4)*

dürüş- ~ **düriş-** ~ **tırış-**, tur-iş- biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, eylem tabanının karşıtlılık biçimi olarak değerlendirerek “karşı durmak (to confront) anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 554). Erdal, “karşı durmak (to confront), birbirine karşı direnmek (to make a stand against each other)” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (1991. 571). Tietze, sözcüğü iki ayrı maddebaşı halinde ele almıştır. Bunlardan ilkinin “karşı karşıya durmak, çarpışmak, savaşmak”, bundan gelişen ikincisinin “çalışmak, uğraşmak, gayret etmek” anlamına geldiğini ifade etmiştir (2002: 664). TaS.’de sözcük “dürüşmek (duruşmak, turuşmak, dürişmek): 1. çalışmak, ikdam etmek, sebat etmek, say etmek; 2. karşı karşıya gelmek, muhasamaya girişmek, çarpışmak, mücadele etmek”; DS’de “duruşmak: 1. çalışmak, uğraşmak; 2. dediğinde direnmek; 3. hiddeti geçip yumuşamak; turuşmak: 1. savaşmak; 2. savurmak; 3. uğraşmak; dürüşmek: çalışmak, devamlı meşgul olmak” varyant ve anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 03 Nisan 2016).

1. Geçişsiz eylemden karşılıklılık bildiren eylem yapar
  - a. “savaşmak, mücadele etmek”

*iñen çoğ **tırışdu**ğ u dürişüben*

dönüp kaçmaduḥ hiç ü urısuban

çeri şındı sübaşumuz düşdi

tutuldum [u] ben şeh baña buştı (SNB, 311/6)

*iş bu deñlü leşkerile **dürişür***

yüz çevürmez hiç birisi uruşur (GZ, 246a/1592)

*Sen évme kendü yériñden ırılma. Ve eger savaş subaşıya érerse **katı düriş**
sınmağdan **korğma**. Ölümü öğüñe **getürme** (KN, 175/15)*

2. Geçişsiz eylemden dönüşlü eylem yapar

a. “çalışmak, ikdam etmek, sebat etmek, say etmek”

*iñen çoh **tırışduḥ u dürişüben***

dönüp kaçmaduḥ hiç ü urısuban

çeri şındı sübaşumuz düşdi

tutuldum [u] ben şeh baña buştı (SNB, 311/6)

*hem zelil **horıdıñuz bî-nişān***

haḫ** sizi ‘aziz **kıldı dü cihān

dürişdiñüz kamu bay oldıñuz

*yılduzıñuz **topṭolu ay oldıñuz** (GZ, 223a/933)*

*ki göç bundan **iriş şeh-i medīne***

*ki ol **yıgdür dürişmek anda dīne** (KEMŞ, 2a/10)*

*Kişi irte gice **dürişüb** bu ikinün **dilegin yirine getürmeye** (MZ, 18a/8)*

*Ve eger **māl tevfir édersin, él** ‘imāretine **düriş** (KN, 169/1)*

*Ve **sevünmek ve şāzılıḫ** ki anlaruñ **zıddıdur aña dürişe** (EM, 57b/5)*

... ol eyü şıfatların bişincisi zühd dünyā çoğaltmağ-ıçun **dürüşmekden** gendüzün cekmekdür (Mİ, 37a/12)

görüş- ~ **görüş-**, gör-iş- biçimine türeyen sözcüğü Clauson eylem tabanının karşılıklılık biçimi olarak değerlendirerek “birbirini görmek; buluşmak (to meet)” anlamlarına geldiğini söylemiştir (1972: 748). Bilgen, “bakışmak” anlamında sözcüğe yer vermiştir (1989: 140). Erdal, “birbirini görmek; buluşmak, bakışmak” anlamlarını vermiştir (1991. 562). Tietze, “birbirini görmek; selâmlaşmada karşılıklı durup söyleşmek” anlamlarında eylemin ortaklık biçimi olduğunu ve bunun dışında “konuşmak, sohbet etmek; (örtmece tâbir) cinsel ilişki kurmak; yakından tanışmak, ünsiyet etmek” anlamlarına da geldiğini söylemiştir (2002: 177). Gülensoy, ET., OT.’de “gözle bakmak” anlamında olduğunu aktararak “görüşmek” anlamını vermiştir (2007: 286). DS’de sözcük “gizlice cinsel ilişkide bulunmak, zina etmek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 03 Nisan 2016; Gülensoy, 2007: 286).

1. Geçişli eylemden karşılıklılık bildiren eylem yapar
  - a. “hasbihâl etmek”

karşu çıkdı şahabeler ‘aliye

tañrınıñ aşlanı gerçek veliye

*cümle aşhab şād olup **görüşdiler***

bakardı sağda solda gâziler (GZ, 272a/2336)

işiden dostlar ile yügrüşüben

*kuca kuca **görüŝdük** sevnüşüben (KEMŞ, 16a/313)*

*Çoğ zemāndan berü birbirin görmemişdi **görüşdiler** (MZ, 46b/11)*

... bu tavaf vâcibdür taşradan gelene ammā mekkede olanlara vâcib degüldür zîra bu tavāf ka’be-y-ile **görüŝüp** gitmek-icündür (Mİ, 27b/30)

- b. “konuşmak, muzâkere etmek”

*göriccek **görüşdi** vü öpdi gözin*

kuçuşdı vü sürdi yüzine yüzün (SNB, 350/2)

*turdi yūsuf anlaruñla **görüür***

*eyle şankim Ülker aya **kaşıur** (KY, 42a/1667)*

var-ısa anuñ-ıçun oldı bu iş

*hoca eydür ne sorarsın var **görüş** (YZ, 17/248)*

hem pulaşla buluşdılar olar

*bir arada oturup **görüşdiler** (GZ, 256b/1872)*

kaşı-, kap-ış- biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, eylem tabanının karşılıklılık biçimi olarak değerlendirerek “birbirini tutmak (to seize one another)” vb. anlamlara geldiğini söylemiştir (1972: 587). Bilgen “kaşımak” anlamında sözcüğe yer vermiştir (1989: 139). Gülensoy, “birlikte bir şeyin üzerine üşüşür aceleyle almak, kapmak; kavgaya tutuşmak; kavgaya girmek; (güreşte) hırsla güreşe girmek” anlamlarını vermiştir (2007: 460).

1. Geçişli eylemden birliktelik bildiren eylem yapar

a. “birlikte bir şeyin üzerine üşüşüp aceleyle almak, kapmak”

degül ‘ayb saçuma yapışduğun

*ya kavranduğun u yā **kaşıduğun** (SNB, 116/4)*

kaşı-, kar-ış- biçiminde türeyen sözcük (Clauson, 1972: 642; 664) “iki veya ikiden çok şey bir araya gelip birbirinin içinde dağılmak, birbirinin içine girmek” (TDK, 02 Nisan 2016) anlamına gelmektedir. Mİ’de sözcük *kaşıuğ* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Geçişli eylemden karşılıklılık bildiren eylem yapar

a. “iki veya ikiden çok şey bir araya gelip birbirinin içinde dağılmak, birbirinin içine girmek”

*şeker tuz ile nicesi **kaşıur***

*velī sözde tuz şekere **başıur** (SNB, 254/8)*

Ve eger su üstünde köpük dërilmîş ola, ara safrā ana arîşmîş ola oru ola (KN, 146/3)

*Semüz eti bişüreler, şöyle ki müberrā ola ve süñüklerin ıkaralar ve buğdayı gey bişüreler, hel̄mesin alalar ki buğdaya şu yérine süd oymîş olalar, gérü ol etile bişüreler ve bir nesneyile vuralar tā et eriyüp hel̄meye **arîşa** (EM, 65b/5)*

*... eger şuya aruca nesne **arîşsa** bal ü süd ve şābūn gibi ekşer ousundan ve tadından ve renginden ikisi dönmişse ābdest alma dūrüstür (Mİ, 9b/17)*

b. “bir araya gelmek, kaynaşmak”

aşd ıldı kim zūleyhā yapışa

*öpe uça anuñıla **arîşa** (KY, 17a/640)*

***arîşayum** anlara ben varayum*

al‘aya ben anlaruñıla gireyüm (GZ, 235b/1268)

*... heybet odı ve rahmet suyuyla bir yirde onılmîş ehresi maħbūb manzarı merġūb ‘adli altında urd oyunıla şeker gibi **arîşmîşdi** (MZ, 51a/14)*

arîş- eyleminin Clauson *kar- tabanından türeyerek “birbiriyle anlaşmamak, birbirine zıt olmak” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (1972: 664). Sözcük taradığımız metinlerde *arşu*, *arşula-* sözcüklerinde taban olarak yer almaktadır. Örnekler için bk. *arşu*, *arşula-*.

1. Geçişli eylemden karşılıklılık bildiren eylem yapar

a. “saldırmak”

hamle ıldı hem müslimānlar daħı

*hem **arîşdi** kāfire anlar daħı*

iki leşker arîşdi opdı tozlar

kesildi başlar eller ıkdı gözler (GZ, 248b/1640; 249a/1641)

***konuş-** eylemini *konuşu* sözcüğünde taban olarak yer almaktadır. Gülensoy, sözcüğe *komşu* “konutları yakın olan kimselerin birbirine göre aldıkları ad” sözcüğünün etimolojisi içerisinde “*kon-* ‘yerleşmek, konmak’ + *-uş-* ‘işteş eki’ +*-u*” biçiminde değinmiştir (2007: 536). Örnekler için bk. *konuşu*.

1. Geçişsiz eylemden karşılıklılık bildiren eylem yapar

örüş-, ör-üş- biçiminde türeyen sözcüğü Clauson, tabanın birliktelik biçimi olarak değerlendirerek iki ayrı maddebaşında ele almıştır. Bunlardan ikini “birlikte yükselmek (to rise together)” ikincisini “birine bir şeyi örmek için yardım etmek” anlamını vermiştir (1972: 240). DS’de sözcük “kavgada birbirine girmek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 03 Nisan 2016).

1. Geçişli eylemden dönüşlü eylem yapar

a. “belirmek” (Cin, 2012: 645)

Érişdi géce vü örüşdi géru

Şafağ kızıl oldu vü beñzi şaru (SNB, 190/13)

sarmaş-, Clauson eylemi **sarma:-* tabanının birliktelik biçimi olarak değerlendirerek GB Az., Osm.’da “kucaklaşmak (embrace one another), birbirine sarılmak (to intertwine) anlamına geldiğini söylemiştir. Araştırmacı 14. yy. Osm.’da sözcüğün “sarılmak, bir şeye dolanmak” anlamında tanıklandığını belirtmiştir (1972: 853). Gülensoy, “birbirine sarılmak, kucaklaşmak” anlamını vererek “= OT. *sarmaş-* ‘1. sarmakta yardım etmek; 2. karışmak’ (DLT) [*<sar-(i)m+a-ş-* ‘işteşlik eki’]” biçiminde etimolojisini yapmıştır (2007: 739). Sözcük *sarmaşuğ* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır. TaS.’de sözcük “sıkıca sarılmak; dolaşmak”; DS’de “gelin olan kız evlendiğinin ertesi günü akrabalarını görmeğe gelmek; kucaklaşmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 03 Nisan 2016). EM’de *sarmaşuğ* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Geçişli eylemden dönüşlü eylem yapar

a. “dolanmak, sarılmak”

Ol korkuyıla şururken gördi, ol ağaç üzerinde bir ilan sarmaşub durur (MZ, 56b/1)

Sarmaşuk issidür *ķurudur ma'deye kuvvet vērūr* (EM, 21b/12)

sataş-, Clauson eylemi *satga-* tabanının karşılıklılık biçimi olarak değerlendirerek Kzk.'da “yolunu kaybetmek (to lose one's way), hissini yitirmek (to lose one's sense), Nog.'da “yolunu kaybetmek; şaşırmaq (to be at a loss), GB Az.'de “takılmak, ilişmek, rahatsız etmek, kışkırtmak, alay etmek (to tease, pester, provoke, mock); Osm'da hoş olmayan bir şeyle karşılaşmak; buluşmak; sinirli olmak (to be aggressive), çatacak yer aramak (to seek a quarrel), Tkm.'de “maruz kalmak (to be exposed to); buluşmak (to meet (someone)), birbirini görmek (to see one another)); biriyle ticaret yapmak (to do business (with someone dat.))” vb. oldukça geniş anlama sahip olduğunu söylemiştir (1972: 800). Gülensoy, *sa-t-(a)ş-* biçiminde etimolojini vererek “bir kimseyi rahatsız edecek davranışta bulunmak, musallat olmak” anlamını vermiştir (2007: 740). TaS.'de sözcük “hoşlanılmayan bir şeyle karşılaşmak, istenmeyen bir hâle uğramak, düşar olmak; rastlamak, tesadüf etmek” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 03 Nisan 2016).

1. Geçişli eylemden dönüşlü eylem yapar

a. “rastlamak, tesadüf etmek”

anca çabaladum ki şataşdum bu belāya

ne bahtlı kim uşşiyile epsem oturdı (SNB, 165/6)

tekebbür 'āşidür işe şataşdı

tutup tağ başını kışa şataşdı (RN, 17a/154)

yalıñuz kanda şataşduñ sen buña

nice öldürdüñ haber virgil baña (GZ, 272b/2343)

b. “sorgulamak” (Boz, 2012: 230)

dañı bir gün saña şataşmaduñ sen

dañı bir gün tağuñdan aşmaduñ sen (RN, 50b/525)

siviş-, sav-iş- biçiminde türeyen sözcük “haber vermeden sessizce gidivermek, kaçmak” anlamına gelmektedir (Gülensoy, 2007: 775). TaS.'de sadece

SNB'dan tanıklanan sözcük “sıyrılıp çıkmak, çekilip gitmek”; DS'de “sıvışmak (II): kaçmak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 03 Nisan 2016).

1. Geçişli eylemden dönüşlü eylem yapar

a. “sıyrılıp çıkmak, çekilip gitmek, kaçmak”

ögüdümi tut var ataña kavış

belāya şataşma aradan siviş (SNB, 337/12)

ṭalaş-, ṭala-ş- biçiminde türeyen sözcük “birbini ısırarak döğüşmek, sataşmak” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 502; Erdal, 1991. 567; Tietze, 2002: 551; Gülensoy, 2007: 262). TaS.'de sözcük “dalaşmak (talaşmak): dövüşmek, çarpışmak”; DS'de *dalaşmak* varyantında “oynaşmak; sataşmak, söz atmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 03 Nisan 2016).

1. Geçişli eylemden karşılıklılık bildiren eylem yapar

a. “kavga etmek”

ṭalaşmazdı biri biriyle ḥorūs

yol azdurmas idi ḥılabandrus (SNB, 301/13)

... bu meşel meşhürdur ki it itile ṭalaşur ve birbirin ısırur çün ḫurdı göreler birbirine yardım ḫılub ḫurda üşerler (MZ, 43b/7)

ṭolaş-, Clauson eylemi *ṭolğa-* “sarmak (to twist, wrap round)” eyleminin birliktelik biçimi olarak değerlendirerek bazı lehçelerde anlam genişlemesi ile yaşadığını söylemiştir (1972: 497). Tietze, sözcüğe iki ayrı maddebaşı yaparak ilkinin “ilişmek, sarılmak; bir şeye takılmak, kapılmak; tutunmak; yakalamak, tutmak; (birbine) sarılmak, deragûş etmek; sataşmak”, bundan gelişen ikincisinin ise “gezinmek” anlamına geldiğini söylemiştir (2002: 641). Gülensoy *tol-ğa-ş- > dol-a-ş-* biçiminde etimolojisini yaparak “dolaşmak, ilişmek; sarılmak; gezinmek” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2007: 296). TaS.'de “dolaşmak (tolaşmak): ilişmek, sataşmak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 02 Nisan 2016).

1. Geçişli eylemden karşılıklılık bildiren eylem yapar

a. “(birbine) sarılmak, tutuşmak”

hamle kıldı şāh dahı ulaşdılar

*birbirisine yine **tolaş**dılar (GZ, 222b/860)*

1. Geçişli eylemden dönüşlü eylem yapar

a. “birbirine karışmak, güç çözümlü duruma gelmek” (TDK, 2011: 699)

*biri birisine **tolaş**mış idi*

bir uçdan bir uca ulaşmış idi (SNB, 34/12)

*cıdılar ejdeha gibi **tolaş**dı*

çomak çağıldısı göge ulaştı (GZ, 213a/583)

Arapça   **Farça**   **Türkçe**

*اقولنج   بیچیدن روده   bağarsuğ **tolaş**mak (EM, 68b)*

*... eydür kimün kim mālı ola dahı ol mālından yoğsullara nesne virmeye hağ ta ‘ālā
ol mālını bir ağulu yılana döndüre şunuñ gibi ağulu kim ağusı coğlığında depesi kel
ola dahı boynına **tolaş**a karşı depesinden şoğa (Mİ, 33a/12)*

b. “bir şeye takılmak, kapılmak”

*bu ‘ālem işine **tolaş**ıcağaz*

çepelliklerine bulaşcağaz (SNB, 356/5)

şuçı yok kişinün bağlanmaz eli

***tolaş**ur kendüye hem kendü fi‘li (RN, 32b/325)*

c. “sataşmak, ilişmek”

*Meger kaşşāb ‘avreti oynayıyla yaturdı. Teke toğru anlaruñ üzerine uğradı, kaşşāb
hışmile irüb anları gördi. Teke kayısı kalmadı. Anlara **tolaş**dı. Çevreden halk üşdiler
ğavğa ‘āleme yayıldı (MZ, 29b/7)*

tutuş- ~ **dutuş-** Gülensoy eylemin, “yanmaya başlamak, ateş almak” anlamına geldiğini belirterek “*tütü-* ‘duman çıkarmak’ + *-ş-* ‘fiilden fiil yapan ek’” biçiminde etimolojisini vermiştir (2007: 939).

1. Geçişsiz eylemden dönüşlü eylem yapar

a. “yanmaya başlamak, ateş almak”

atañ anañ ögüne düşmiş ola

*içüñ ol sebebden **tutuş**muş ola (SNB, 133/15)*

ben za‘îf hem günâh-kâr (u) faķîr

*hasret odına **dutuş**muşam haķîr (KY, 34b/1347)*

uğraş-, *uğra-ş-* biçiminde türeyen sözcüğün Clauson “birbiriyle savaşmak” anlamına geldiğini belirterek eylem tabanının karşılıklılık biçimi olarak değerlendirmiştir (1972: 92). Bilgen sözcüğe “birlikte uğramak” anlamını vermiştir (1989: 149). Erdal da “birbiriyle savaşmak” anlamına geldiğini belirtmiştir (1991: 571). Gülensoy, “bir işi başarmaya çalışmak, işi edinmek” anlamını vermiştir (2007: 960). TaS.’de sözcük “karşılaşmak, rast gelmek, rastlamak, kavuşmak; çarpışmak, savaşmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 04 Nisan 2016).

1. Geçişli eylemden karşılıklılık bildiren eylem yapar

a. “çarpışmak, mücadele etmek”

pusumuzu bi-temre açmazıduk

açılası vaķt olsa kaçmazıduk

*delim kez ki **uğraş**duk oldu oñat*

ki bulardan ayırduk er yihduk at (SNB, 286/2)

*Yâ şulh yâ hîle yâ cenk. Ammâ evümüz koyub anlara karşı **uğraş**mak muvâfiķ degül (MZ, 46a/7)*

*... İbrâhim peygâmbere eyitdi tañrına eyit kim cerüsin dırsin **uğraş**alum didi (Mİ, 6a/3)*

ulaş-, ula-ş- biçiminde türeyen sözcüğü Clauson *ula:-* eyleminin karşılıklı (reciprocal form) biçimi olarak değerlendirerek “birbirine (ya da bi şeye) kavuşma (to be joined together (or to something dat.))” anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 154). Gülensoy, “varmak, gelmek; elde etmek, erişmek; yetişmek; birbirine katılmak, dökülmek” anlamlarına geldiğini belirterek “=OT. *ulaş-* ‘ulaşmak, bitişmek’ (DLT) < *ūl+a-ş-* ‘işteşlik eki’” biçiminde gelişimini vermiştir (2007: 964). TaS.’de sözcük “yakınlık peyda etmek, yaklaşmak; birleşmek, birleşip yapışmak, iltisak etmek, erişmek, lahik olmak; yetişmek, erişmek, vasıl olmak, kavuşmak; sirayet etmek, bulaşmak, tesir etmek; akraba olmak, karabet tesis etmek; eline geçmek, kendisinin olmak”; DS’de ise “nişanlanmak; takılmak, şaka yapmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 02 Nisan 2016). Mİ’de sözcük *ulaşuḡ* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Geçişli eylemden geçişsiz eylem yapar

a. “yapışmak, bir araya gelmek,”

Baḡḡāl kızın baḡḡala véürler ḡaşḡāb kızın ḡaşḡāba véürler etmekçi kızın etmekçiye sipāhī kızın sipāhīye. Bir cins ayruḡ cins ile ulaşmazlar (KN, 191/14)

Resūl şalla’llāhu ‘aleyhi ve sellem buyurur ki etlerūn eyüsi oldur ki sūnūge ulaşuḡ ola (EM, 2b/11)

b. “vasıl olmak”

ulaşdı ḡalb ḡalbe ḡol ḡola

tolaşdı şol şaḡa şaḡ şola (GZ, 223a/878)

Topraḡı su-y-ıla od arasında bend eyleyüp baḡladı; zīrā topraḡ ḡuruluḡı-y-ıla oda ulaşur ve savuḡlıḡı-la suya ulaşur (KN, 191/1-2)

c. “erişmek, varmak”

ulaşmamış iken daḡı kāfa nūn

yaratdı cihānı eyledi dün ü gün (SNB, 4/5)

*çü hiç söz kalmadı **ulaşdı** ‘aqla*

buşuyı dutmağa iş düşdi ‘aqla (RN, 26a/257)

*iki leşker birbirine **ulaşdı** yine*

kıılıçlar kara kanlara bulaşdı yine (GZ, 212a/546)

*Pes gögercin toğru gönül ve tevekkül birle yir öpdü hevâya pervâz urdı. Bir kaç menzilde kuşlaruñ dirnegine **ulaşdı**. Kuşlar bunu görüb karşı geldiler görüşdiler (MZ, 36a/14)*

*Kaçan ki otları şekerile içeler cemi‘ endâmlara degirür ve tamarlara ve siñirlere iledür, **ulaşdurur** (EM, 24a/13)*

*... bir kişi tam üstinde tursa imâma uysa imâmuñ hâlin bilse revâ degül egerçi tam mescide **ulaşmış**-ısa dağı biregü dükkeninde tursa imâma uysa şafa qarışup dürüstdür (Mİ, 16b/35)*

d. “başlamak”

*yine ol ceng **ulaşdı** koptı tozlar*

ki düşdi başları çıkdı gözler (GZ, 223a/877)

e. “bulaşmak”

*Bilgil kim iki cihân belâsı haqsuz kana **ulaşupdur** (KN, 78/15)*

uruş-, ur-uş- biçiminde türeyen sözcüğü Clauson eylem tabanının karşılıklılık biçimi olarak değerlendirerek “birbirini vurmak (to strike one another), kavga etmek/atışmak (to fight, to quarrel)” anlamına geldiğini söylemiştir (1972: 239). Bilgen “vuruşmak” anlamında sözcüğe yer vermiştir (1989: 149). Erdal, “birbiriyle kavga etmek/atışmak” anlamını vermiştir (1991: 572). Gülensoy “savaşmak” anlamında sözcüğe yer vermiştir (2007: 971). TaS.’de “uruşmak: hepsi birleşip vurmak, 2. vuruşmak, çarpışmak, mücadele, mukatele etmek”; DS’de “vuruşmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 03 Nisan 2016).

1. Geçişli eylemden karşılıklılık bildiren eylem yapar

a. “savaşmak”

uruşdıdı kullar yara yara şaf

başarmayup oldılar anda telef (SNB, 299/7)

d̄m yolında ikisi dürişdiler

b/üç gün üç gice uruşdılar (GZ, 278b/2537)

... kaçan ihrām bağlayup niyyet itdükden şoñra (...) sözi söylemekden ve uruşmağdan şakınmağ gerek (Mİ, 26b/33)

yapış-, yap-ış- biçiminde türeyen sözcüğün Clauson, “(bir şeye) bağlı kalmak, yapışmak (to adhere, to stick to (something dat.))” anlamına geldiğini belirterek eylem tabanının karşılıklılık biçimi olarak değerlendirmiştir (1972: 880-881). Erdal da aynı anlamlarda sözcüğe yer vermiştir (1991: 573). Gülensoy, *yap-(i)ç(>ş)- biçiminde etimolojisini vererek “(yapışıcı olan veya yapışkan bir maddeye bulanmış olan bir şey) ayrılmayacak bir biçimde bir yere tutunup kalmak; iyice yaklaşmak; aralık bırakmayacak biçimde üzerine dokunmak; bir iş yapmak amacıyla, hevesle bir şeyi eline almak; sıkıca yakalamak, tutmak, sarılmak; (mec.) birini rahatsız etmek, peşini bırakmamak, musallat olmak” anlamlarına geldiğini söylemiştir (2007: 1065-1066).

1. Geçişli eylemden karşılıklılık bildiren eylem yapar

a. “ayrılmayacak bir biçimde bir yere tutunup kalmak”

Ve eger boğaza sülük yapışmış olsa anı yéyicek düşürür ve içegüden kırtları kırar (EM, 21b/7)

... tāhaddī eydüp dururlar kim gevdesine yavısı yapışsa yıķansa altına şü geçmese yıķandığı ve ābdest aldığı dürüst olmaz (Mİ, 8a/38)

b. “sıkıca yakalamak, tutmak, sarılmak”

tañ atınca hazz almadı uyħudan

ağaca yapışmış idi kırhudan (SNB, 270/11)

kaşđ kıldı kim züleyhâ yapışa

öpe kuça anuñıla qarışa (KY, 17a/640)

didi tur kemende yapış iy cānum

kim cānum fedā olsun saña benüm (GZ, 277b/2504)

yapışdı koğaya tartdılar anı

didi irişdi uş devlet nişanı (RN, 28b/282)

Sıçradı çengālin qarğanuñ kolına kanadına vurub berk yapışdı (MZ, 64a/6)

*... ka'beye gele işigin öpe yüzüni gögsini hacerü'l-esved ile kapu aralığına koya
ka'benüñ örtüsine yapışa bir zamān tura (Mİ, 27b/31)*

c. "hevesle bir şeyi eline almak"

*Eger senden ulu-y-ıla oynar-ısañ evvel mühreye sen yapışma. Ko ne dilerse olsun
Ka'beteyni anuñ eline vér (KN, 62/15)*

2.4.6. {-(I)n-}

ET.'den itibaren kullanılan ve eklendiği eylemin genellikle fâile yönelik olduğunu bildiren dönüşlülük ekidir. Ayrıca ek /l/ ünsüzü ve ünlü ile biten eylemlere eklendiğinde edilgenlik işlevi de üstlenebilmektedir. (Gabain, 2007: 59; Bilgen, 1989: 116; Erdal, 1991: 584-639; Tekin, 1992: 86; Eraslan, 2012: 111; Gülsevin, 1997: 140; Şahin, 2009: 80). Ekin bu işlevi dışında eklendiği bazı sözcüklere tabanın bildirdiği anlamdan kısmen ya da tamamen farklı yeni bir anlam kattığı görülmektedir. Nitekim Hacıeminoğlu bu hususta *-n-* ile genişleyen eylemlerden dönüşlü değil de geçişsiz olanların genellikle kökteki anlamdan kısmen uzaklaşarak müstakil kelime özelliği kazandığını belirtmiştir (1992b: 119).

2.4.6.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

barın-, bar-ın- biçiminde türeyen sözcük “bir şeye karşı korunmak için bir yere sığınmak” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 367; Tietze, 2002: 281; Gülensoy, 2007: 113). TaS.’de sözcük “geçinmek, kendini yaşatmak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 10 Nisan 2016).

1. Geçişli eylemden geçişsiz eylem yapar
  - a. “bir şeye karşı korunmak için bir yere sığınmak”

yemiş m̄şede bulunur idi bol

*anı yéyüben **barınur** idi ol (SNB, 234/6)*

boyan-, Tietze *boya-* eyleminin edilgen ve dönüşlü biçimi olduğunu belirterek “boya ile muamele edilmek; renk maddesini kabul etmek” anlamına geldiğini belirtmiştir. Araştırmacı, M. Adamović’in sözcüğü edilgen biçimden ayrı olarak “varmak, yetişmek, erişmek” anlamında *boy* tabanına dayandırdığını söylemiş ve böyle bir ayrıma gerek olmadığını belirtmiştir (Tietze, 2002: 375). TaS.’de sözcük SNB ve Kadı Burhaneddin divânında tanıklanarak “erişmek, ulaşmak, uzanmak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 10 Nisan 2016).

1. Geçişli eylemden geçişsiz eylem yapar
  - a. “ulaşmak, erişmek”

ögütten uyuyan göñül uyanur

*ķulaķa giren söz cāna **boyanur** (SNB, 23/5)*

bulan-, bulġa-n- biçiminde türeyen sözcük “karışmak, karışık hale gelmek, (su, hava) duruluġunu, berraklıġını kaybetmek, sönükleşmek, donuklaşmak” anlamına gelmektedir (Tietze, 2002: 391). MZ, KN, Mİ’de *bulanuķ*, KN’de *bulanıķlık* sözcüğünde taban olarak kullanılmıştır.

1. Geçişli eylemden geçişsiz eylem yapar
  - a. “karışmak, karışık hâle gelmek”

*Günlerüñ şāfīsin ve zemānuñ **bulanuğın** görmişem (MZ, 16a/5)*

*Eger éderse karañulıgın ve **bulanuğın** artura (KN, 202/1)*

*... tā kim şeytān vesvese idüp dünyā terk itdüğine peşimān olup gönlin **bulandurup** şevābın yutmaya (Mİ, 32a/19)*

bulın- ~ **bulun-**, bul-un- biçiminde türeyen sözcük “bulmak işine konu olmak” (Gülensoy, 2007: 182) anlamıyla edilgen/dönüşlü bir sözcüktür. Bu anlamda KEMŞ’de *çü şabr ile bulunur derde çāre (2a/19)* tanıklanmaktadır. Ancak sözcük Tietze’nin de belirttiği üzere *ol-* ya da “kavuşmak” anlamında kullanıldığında (2002: 393) söz konusu ekin bir türevi olarak değerlendirilmelidir.

1. Geçişli eylemden geçişsiz eylem yapar

a. “mevcut olmak (Canpolat ve Önler, 2007: 117), olmak”

siz ol kişiden ummañuz hıç vefā

*ki tolu qarında **bulınmaz** şafā (SNB, 357/8)*

ol rahīmdür rahmet éder kulına

*şol kula kim buyruğında **bulına** (YZ, 1/4)*

şabır kimdeyise ol ‘arşa şunar

*ki şabr içre **bulunur** dürlü hüner (RN, 29a/286)*

*Dükeli giyikde müşg olmaz ve dükeli demür kılıç olmaz ve degme şadefde incü **bulınmaz** (MZ, 37a/9)*

*Eger uşbu eyittüğüñ dükeli senüñ katuñda olmaya artuğı bārī **bulına** (KN, 160/1)*

*... bilgil kim ğusl itmek yā ābdest almağ dileyen kişi kaçan şu **bulunmaya** teyemmüm almağ dürüstdür (Mİ, 9a/33)*

*Alma şarābı ya ayva şarābı ya haşhāş şarābı her kanķısı hāzır **bulunursa** on direm içüreler (EM, 32a/4)*

b. “yer almak”

eyitdi bilüñ uşda ol kız benüm

***bulundum** bu şarp işde ol kız benüm (SNB, 333/5)*

c. “faydası/yararı görülmek”

*Tengriyiçün işlenen iş zāyi ‘ olmaz, elbette **bulınur** (MZ, 3b/10)*

*Eyülügi eyle suya bıraç. Bir gün saña **bulına**. Mütevekkil itti. Uş **bulundu** (KN, 26/10)*

d. “uğraşmak”

*Mümkindür kim ben dañu bir işde **bulnub** bir mertebeye degem (MZ, 36a/4)*

e. “öyle görülmek” (Boz, 2012: 279)

*‘alemleri yeşil **bulundu** çıkdı*

kimesne eslemez yavlaçınıkdı (RN, 8a/58)

çekin-, çek-in- biçiminde türeyen sözcük temel olarak dönüşlülük anlamıyla “kendini (bir yere) çekmek” anlamına gelmektedir (Tietze, 2002: 491). MZ’de bu anlamıyla *ğassab dükkāna girdi bıçağıla, teke zor eyledi, çekindi, ipin üzdi, katı yadan çıkan oğ gibi sıçradı (29b/5)* beytinde tanıklanmaktadır. Sözcük bu anlamın dışında anlam genişlemesi ile “korku, saygı veya utanma yüzünden bir işten kaçınmak” anlamına da gelmektedir (Tietze, 2002: 490; Gülensoy, 2007: 228).

1. Geçişli eylemden geçişsiz eylem yapar

a. “korku, saygı veya utanma yüzünden bir işten kaçınmak”

*Ĥātūna ĥayā ġālib oldı **çekindi** hem bu ĥātūn nūşrevān şoyındandı. Nūşrevān nergis olduğı yirde anuñ gibi iş işlemege utanurdu (MZ, 60a/8)*

dartın-, tart-in- biçiminde türeyen sözcük “sevgi ile bağlanmak, şefkat göstermek” vb. anlamlara gelmektedir (Clason, 1972: 536-537; Erdal, 1991: 616; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 859). TaS.’de sözcük “çekinmek, ihtiraz etmek, esirgemek” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 09 Nisan 2016; Tietze, 2002: 565). DS’de ise “dartınmak (I): 2. kendini naza çekmek; dartınmak (II): 1. yüzünü örtü ile

kapatmak, 2. başını örtmek, sarmak; 3. örtünmek; dartınmak (III): bir şeyi tutarak çekmek” anlamlarında kaydedilmiştir. Bunun dışında *dartıl-* I maddebaşına gönderimle “kendini ağır satmak, büyüklenmek, böbürlenmek” *dartıl-* (III) maddebaşına gönderimle “tartılmak” anlamında yer verilmiştir (TDK, 09 Nisan 2016).

1. Geçişli eylemden geçişsiz eylem yapar

a. “esirgemek”

Kerem it var uşbu benüm haberüm ol balıklara degür, emegün dartınma saña dahı şevāb ola (MZ, 63b/1

Nesneñi senün katuñda ‘azēzdür déyü ‘avratdan oğlandan dartınma; līkin şol ‘avrata eydürem ki işi şalāh ola ve oğul ki saña ve Tangrya muṭī ola (KN, 100/13)

b. “uzak durmak”

gerek fānī cihāndan dartınasın

muḥālif işleründen hep yunasın (RN, 44b/454)

depin-, tep-in- biçiminde türeyen sözcük “(herhangi bir şey için) ayağını oynatmak” (Clauson, 1972: 442; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 869) anlamına gelmektedir. Gülensoy bu anlamdan hareketle sözcüğe “ayaklarını hızla vurmak” anlamında yer vermiştir (2007: 882). Tietze, sözcüğü “yürüyüş yapmak, saldırmak” anlamını vermiştir (2002: 590). TaS.’de sözcük “şiddetle hareket etmek, saldırmak, çırpınmak, tepinmek”; DS’de “depinmek: 1. tepinmek; 2. ayak diremek; tepinmek (II): yerinde durmamak, tepinmek (III): kulaktaki küpe deliği tıkanmak; tepinmek: suyunu yitirmek, kurumak”, *tepimek* maddebaşına gönderimle “hamur, yufka vb. ıslak şeyler hafif kurumak” anlamlarında kaydedilmiştir (TDK, 10 Nisan 2016).

1. Geçişli eylemden geçişsiz eylem yapar

a. “saldırmak”

depinüp at aḥdarmağ u yılmağ er

bulara olup idi kemter hüner (SNB, 285/11)

göri-, gör-in- biçiminde türeyen sözcük “ortaya çıkmak, kendini göstermek, belirlemek” anlamlarına gelmektedir (Clauson, 1972: 746; Erdal, 1991: 607; Tietze, 2002. 177).

1. Geçişli eylemden geçişsiz eylem yapar
  - a. “ortaya çıkmak, kendini göstermek, belirlemek”

***göründi** apañsuzda bir hoş gemi*

dédiler görelüm gelen uş gemi (SNB, 307/2)

bu gez işitdi yehūdā ne kıtur

*çün yehūdā ol arada **görinür** (KY, 45a/1786)*

ķasd kıldı yine yūsuf sevinü

*hem yine bir el çıķdı **görinü** (YZ, 36/533)*

irte oldı rüşen oldı cihān

*hep **görindi** her ne kim varsa nihān (GZ, 238a/1345)*

neyi severiseñ gözlersin anı

*saña **görinmedi** şeker cihānı (RN, 46a/471)*

*Eyle kaçdı ki tozı daķı **görinmedi** (MZ, 50b/4)*

*El dutıcaķ dutasın ve el yéyicek yéyesin. Ay **görindi** **görinmedi** demeyesin (KN, 16/9)*

*...zāhir mezhebde ulu bayram ayı gibidür hükmdde kaçan bir kişi tanuķlıgıla oruc dutsalar otuz gün olsa ay **görünmese** bir gün daķı tıtalar (Mİ, 24b/10)*

- b. “görülür halde olmak, görülebilecek durum veya nitelikte olmak”
(Ayverdi, 2010, 432)

yüz on yidi ayak çıkar birine

*çıķarsañ üstine hep şar **görine** (KEMŞ, 12a/227)*

*gözüme yüz biñ er zerre **görinmez***

hezār arşlan baña berre **göriñmez** (RN, 20a/188)

... imām ebū hanīfenūñ bir sözüñce ‘avrat mescidde mu‘tekif olmak dürüstdür bir halvetce erenlere **görüñmiyecek** yir olursa (Mİ, 26a/13)

c. “... olduğu hissini vermek” (Ayverdi, 2010: 432)

yalancı ki ol gülüci ola yüze benven

key zışt kim ol hūb **göriñe** göze benven (SNB, 193/3)

girmek diler imrenür ya ‘kūb sine

bāğ bostān **görüñür** ol gözine (YZ, 98/1460)

Niçe yanlışlar kim nazara rāst **görüñür** ve niçe egriler kim hayāl gözine toğru **görüñür** (MZ, 20a/10-11)

Meşelā her nesne kim şfata gire veyā dağı bir nesne-y-ile qarıla; ol iki olur, bir olmaz: cism gibi. Ya ‘nī ādem gevdesi ki bir **görüñür** haqıkatā ikidür yā dağı artuğ (KN, 10/6)

... biri dağı yoğsullığ korđusun birağur kim kazandığı dünyā gözüñe az **görüñüp** göñli yoğsullığı artar (Mİ, 32a/2)

götürün-, götür-ün- biçiminde türeyen sözcük “sokunmak, fitil gibi kullanmak” (Canpolat ve Önler, 2007: 135) anlamına gelmektedir.

1. Geçişli eylemden geçişsiz eylem yapar

a. “sokunmak, fitil gibi kullanmak”

Ve eger bir mişķāl andan yéseler ya ‘avrat gendüzinde **götürünse** oğlanın düşürür (EM, 38b/10)

sığın-, sığ-ın- biçiminde türeyen sözcük “korunmak amacıyla birisine/bir yere iltica etmek, güvenmek” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 813; Erdal, 1991: 1991: 613; Gülensoy, 2007: 765). DS’de sözcük “sığınmak, birine dayanmak” anlamında kaydedilmiştir (TDK, 09 Nisan 2016).

1. Geçişsiz eylemden dönüşlü eylem yapar

a. “korunmak amacıyla birisine/bir yere iltica etmek, güvenmek”

cihānda kim olam bilürem neyim

*seni kıoyuban kime **sığın**ayım (SNB, 150/9)*

*saña **sığın**dum bu dem iy dest-gir*

uşıbuşıardaşılar baña kıılmaz cevāb (KY, 5a/144)

ol melik görđi anı batdı taña

*eydüir **sığın**dum seni yaradana (YZ, 20/287)*

her kim ki gelse senüñ evüñe

***sığın**sa dört yana kıolsa evüñe (GZ, 197a/94)*

*nerede **sığın**asın sen bu hüyıla*

göñülde dirliğüñden ne yuyula (RN, 13b/116)

*ilāhī saña **sığın**dum elüm al*

seni gerek gerekmez milk ile māl (KEMŞ, 17a/333)

*Vađtlu vağtsuz kıakımayasın ve hılmi pışe idinesin ve çevre yırtıcılardan ürken senüñ
hımāyetüñe **sığın**alar (MZ, 30b/6)*

sakın-, sak-ın- biçiminde türeyen sözcük “düşünmek, planlamak” (Clauson, 1972: 812-813; Erdal, 1991: 612) anlamına gelmektedir. YZ’da sözcük *gizlemişken yūsufi kııkardılar // hürmetini sakınur kıor kıar bular (14/208)* bu anlamda tanıklanmaktadır. Erdal, *sak-* eyleminin az kullanımı dolayısıyla *sakın-* ile olan anlam farkını belirlemenin güç olduğunu belirtmiştir (1991: 612). Gülensoy, sözcüğü “*sak ‘işte uyanık ve zeyrek olmak’ [< **sa-* ‘saymak, sanmak, düşünmek, arzu etmek’ +*k*]+(*i*)*n-* ‘dönüşlülük eki’” biçiminde çözümlemiştir (2007: 718). Kanaatimizce sözcük *sak-* eyleminden türemiştir. Sözcüğün TaS.’de belirtilen “uzaklaşmak; saklamak, riayet etmek, muhafaza etmek; esirgemek” (TDK, 09 Nisan 2016) anlamlarından hareketle söz konusu ekin bir türevi olduğu düşünülebilir.

1. Geçişli eylemden geçişsiz eylem yapar

a. “muhafaza etmek, uzak durmak”

*gel ḥasedden key **saḳın** iy baḥtlu*

olmasun şeytān kıla saña ğulüv (KY, 2a/39)

eger diñleriseñ diyem naşîḥat

*ḥasedle ḥıḳdan **saḳın** be-ġāyet (RN, 30b/303)*

*Nevḥara hāşā bir müşkil rence mübtelādur ki anuñıla söz ve yiyesi vaḳtında **saḳın**alar
ki tizcek sirāyet itmeye (MZ, 11b/10)*

*Ve **saḳın** bu üç kulluġdan ki āmdur taḳşırılıḳ ḥiç vech ile revā degül (KN, 16/14)*

*Şol sebebden ki mizāc-ı aşlīsinde kuvvet vardur ve eyü tadbîrlerile hem mizācın
ri‘āyet édüp **saḳın**urdu (EM, 57a/14)*

*... zirā kişi bu ġāyet güclerin bilüp yirine getüricek girü kalan yaramaz şıfatlardan
dahı **saḳın**ur (Mİ, 2b/10)*

2. Geçişli eylemden ünlem yapar

a. “bir davranışın yapılmaması, bir şeyin düşünülmemesi gereken durumlarda
söylenen uyarı sözü” (Ayverdi, 2010: 1050)

*Hem kaçakdur hem yalancı gey **saḳın***

Hem uġrıdur koymaġıl mālūñ yaḳın (YZ, 16/226)

güciñ yiterse eyle ḥacca niyyet

***saḳın** terk eyleme farz ile sünnet (GZ, 9a/161)*

***saḳın** baña uyup sen ġāfil olma*

benüm sözüm tıtuḳ ĩmānsuz ölme (RN, 20b/192)

***Saḳın** éy oġul! Aḫa ana ilencin almayasın; zirā Tangrı te‘ālā buyurur (KN, 20/113)*

doğın- ~ **toğun** ~ **toğın-**, toğın-n- biçiminde türeyen sözcük “çarpmak” anlamına gelmektedir (Clouston, 1972: 471; Tietze, 2002: 638; Gülensoy, 2007: 293-294). Bu anlam dışında çeşitli deyimlerde de farklı anlamlarda kullanılmıştır (Clouston, 1972: 471; Erdal, 1991: 620). Tietze, sözcüğü iki ayrı maddebaşı olarak ele almıştır. Bunlardan ilkinin “çarpmak; isabet etmek” bundan gelişen ikincisinin ise “temas etmek; (insanın hislerine) tesir etmek; zarar vermek, yaralamak; fayda vermek, iyi gelmek” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (2002: 638). TaS.’de sözcük “isabet etmek, düşmek; karşı koymak, karşı durmak” anlamlarında kaydedilmiştir (TaS., 09 Nisan 2016).

1. Geçişli eylemden geçişsiz eylem yapar

a. “(meni) gelmek”

*Ammā ünseyeyn mizācı şovuk ve kuru ola pes menī géc ve katı gelür. Zîrā buñü’ delîldür burüdete ve şulbiyet delîldür yubüsete. Şovuklık sebebiyle géc gelür. Ve kuruluk sebebiyle katı **toğınur** (EM, 61b/7)*

b. “dokuma işi yapılmak” (TDK, 2011: 695)

*çü örtüsü ağır ağlas **toğınmış***

sanasın üstine altın ekilmiş (KEMŞ, 13a/252)

c. “temas etmek, değmek”

*gün olup **toğınursa** taş ayağ*

elümden gelür anda baş oynamağ (SNB, 296/7)

şamında kişi yüriseydi yaya

*bükideydi kim göge **toğınmaya** (SNB, 278/10)*

*gün **toğınmaz** üstine gölge ider*

ger şurur ise şurur gitse gider (GZ, 196b/87)

*Çetük it görđi korğusından diledi ki girü issinünkoltığına gire. At başına **doğındı**, at belinledi issin yire vurđ helāk itdi (MZ, 46b/3)*

... meşelā bir kişi tahayyül añsa bilür kim ‘ādet böyledür yağmur yağup gün
ṭḥunmayınca tahayyül bitmez (Mİ, 39a/15)

d. “ulaşmak”

velīkin göñül ḳomadı baña ‘ışḳ

ṭḥundurısar degme bir yaña ‘ışḳ (SNB, 314/4)

... eger bu havā bir nefes ağzuñdan ya burnuñdan girüp yüregüñe **doḳun**masa helāk
olursın (Mİ, 5b/9)

e. *assı* sözcüğüyle birlikte “fayda etmek”

Bu bir ağaçdur ne göresi gözi var ne işidesi ḳulağı var ne yürümege fermāni ne size
mazarrat degirebilür ve aşşısı **doḳunur** (MZ, 34b/14)

Bilgil éy oğul ki hünersüz kişi hemīşe aşşısız olur! Muğaylān ağacı gibi ki teni var
yémişi ve gölgesi yoḳ Ne kendüye aşşısı **dokanur/dokunur**¹⁰¹ ne ayruğa (KN, 22/11)

f. “dolaşmak” (Cin, 2012: 688)

varam ‘ālemi key **ṭḥunam** gezem

elikdürem anı ḳoşam u düzem (SNB, 268/4)

ṭolan-, ṭolğa-n- biçiminde türeyen sözcük “bir şeyin etrafında dönmek;
gezmek” vb. anlamlarına gelmektedir (Clauson, 1972: 497; Tietze, 2002: 640).
TaS.’de sözcük “dolaşmak”; DS’de “meyil göstermek, kur yapmak” anlamlarında
kaydedilmiştir (TDK, 09 Nisan 2016).

1. Geçişli eylemden geçişsiz eylem yapar

a. “bir şeyin etrafında dönmek”

ṭolandum u geçdüm bozardup beñiz

at ile tağ u taş gemile deñiz (SNB, 311/15)

b. “gezip tozmak”

¹⁰¹ Metinde sözcük çift harekelidir (Doğan, 2011: 122. 108. dipnot).

baķup bāġa biraz dölendiyidi

*tam üstini birkaç **ϕlandı**yidi (SNB, 99/10)*

ya ‘ķūb eydür ķardşları aldılar

teferrüce geyik ata vardılar

*şimdi **ϕlandı** uş henüz daķı*

yüri ardından yūsufı oķı (YZ, 5/64)

2.4.7. {-r-}

ET.’den itibaren kullanılan ettirgenlik ekidir (Erdal, 1991: 709-710). Bazı sözcüklerde ekin ettirgenlik ya da geçişlilik işlevi kaybolarak eklendiği tabana yeni anlam kazandırmıştır (Erdal, 1991: 710; Hacıeminoğlu, 1992b: 111-112; Gülsevin, 1997: 142). Dolayısıyla bu tür kullanımlar da ek türetimlik olarak kabul edilebilir.

2.4.7.1.Ekin Türetimlik İşlevleri

şavur-, şav-ur- biçiminde türeyen sözcük “saçmak, dağıtmak” (Clauson, 1972: 791; Gülensoy, 2007: 743) anlamına gelmektedir.

1. Geçişli eylem yapar

a.“saçmak, dağıtmak”

yél aġaçdan indürmeye yaprağı

***şavurmaya** hem bir avuç toprağı (SNB, 8/2)*

*şöyle kim **savurdu** kavmi tozları*

görmez oldu hiç birinün gözleri (GZ, 243a/1498)

segri- ~ **segir-**, sek-ir- biçiminde türeyen sözcük “koşmak, seğırtmek; hafif kımıldamak, kıpırdamak, seğırmek” anlamlarına gelmektedir (TaS., 10 Nisan 2016).

1. Anlık eylemden tekerrür bildiren yinelemeli geçişsiz eylem yapar

a. “kımıldamak, hareket etmek”

*Ve eger gözleri kızıl ve alnı tamarı **segirir** ola, şar‘ nişānidur (KN, 92/11)*

b. “koşmak”

birincesi oynar vü birincesi böker

*birincesi **segirir** vü birincesi seker (SNB, 228/15)*

***segirdi** bir kişi tîz vardı anda*

şavaş içinde hālîd gördi anda (GZ, 198a/130)

*Çün bunlar size hamle kıllalar ol kuru yirde çevre çevre **segirdi**şüñ dağıluñ kaçuñ (MZ, 50b/12)*

***segirdüben** tavāf itdüm i kardaş*

aķar idi gözümden dem-be-dem yaş (KEMŞ, 5a/74)

*... acliġa katlanmaķ ve kakımaķ ve **segirmek** ve ma‘deyi sūsen ve nerges ve bābadya yaġıyla ovmaķ nāfi ‘dür (EM, 50b/13)*

c. *at* sözcüğü ile birlikte “dört nala koşmak”

***segirdür** idi atını yél bigi*

aķıdur idi yaşını sîl bigi (SNB, 165/1)

kibir geldi seni bulatdı gitdi

*ecel atı **segirdür** irdi yetdi (RN, 14b/126)*

*Atlu ardınca **segirdi** (MZ, 64b/2)*

*Ve şehir içinde tîz ve **segri**gen ata bin tā kendüzün ġāfil olmayasın. At üstinde oturıcaķ toġru otur. **Segirtme** ki **segirtmek** bîhüdedür. At **segirtmek** oġlancuķlar ve kullar işidür. Ve yırtıcı ardınca **segirtme** ki yırtıcı avında fāyide olmaz (KN, 75/5-8)*

... bilgil kim bir kişi üç günlük yola niyyet itse turduğı yirn 'imretlerinden ayrılrsa msfir olur eger şehrn at **segir**decek yiri ya bayram namzın kılacak ya ceri direcek yiri olsa eger şehrden bir uzağ oğ atımı yir var-ısa andan ayrılmağ şartdur msfir olmağa (M, 18b/14)

2.5. DEĞERLENDİRME

2.5.1. Türetim Ekleri

14. yy.'a ait on metinden elde ettiğimiz veri doğrultusunda bu yüzyılda görülen türetim ekleri şu şekildedir:

1	Eylemden ad türetim ekleri (44)	{-A, -I, -U}, [-eç], {-AcAK}, {-AgAn}, {-AK} ~ [aḡ], {-An}, {-Ar} ~ {-Ir} ~ {-r}, [-arca], [-esi / -(a)su], [-esiye], {-cAK}, {-dI} ~ {-dU}, [-dur], [-ersük], {-GA}, {-GAn}, [-(ğ)lık], [-gme], {-ğUn} ~ [-ḡun], {-ğU} ~ {-Gi}, [-ḡuç], {-I, -U}, {-ICI} ~ {-UCI} ~ {GUçI}, {- (U)K} ~ [-(u)ḡ], {- (I)m}, [-inca], {-mA}, [-mac], [-maca] ~ [-maç], {-mAK}, [-mal], [-maz], {-mAn}, {-mIş}, [-mi], {-mIK, -mUK}, [-mur], {- (In)ç}, {-Un}, {- (I,U)ş}, [-saḡ], [-sı], {-t}, {-I}/{-U}
2	Addan Ad türetim ekleri (32)	{+A}, {+ CA }, {+CI}, {+dU} ~ [+di], [+e], {+Ak} ~ {+Ik}, {+Ak}, {+An}, [+el], [+ez], {+cAk} ~ {+cUk}, {+CII} ~ [+cır], {+dAk}, {+dAş}, [+düz], [+gıl], {+(A)gU}, [+ge], {+gU}, {+(s)I}, {+(I)I}, {+IAk} ~ {+IA}, {+IU} ~ {+Iı}, [+men], [+mtuk], {+(I)n}, {+IİK}, [+sı], {+sUk}, [+sul], [+şm], [+tuk]
3	Addan eylem türetim ekleri (20)	{+A-}, {+(A)I-}, {+(A)n}, {+(A)r}, {+Ar-}, [+et-], {+i/ürge-} ~ {+(r)ka-}, [+cI-], {+dA-}, {+I-}, {+(I)k-}, [+incI-], {+kIr-} ~ [+kI-], {+IA-}, {+IAn-}, {+IAş-}, {+rA-}, {+sA-}, [+sı-], [+şa-]
4	Eylemden eylem türetim ekleri (7)	{-ala-} ~ {-la-}, {-I-}, [-(ü)msin-], [-(ü)rsin-], {- (I)ş-}, {- (I)n-}, {-r-}
Toplam: 103		

Tablo 2: 14. yy. EAT'e Ait Türetim Ekleri

Yaptığımız inceleme neticesinde eylemden ad türetim eklerinin sayıca diğer türetimliklerden daha fazla, eylemden eylem türetimliklerinin ise daha az olduğu görülmektedir.

2.5.2. Türetim Eklerinin İşlevleri ve Türetilen Sözcük Sayısı

2.5.2.1.Eylemden Ad Türetim Ekleri

		1		2	3		4		5		6		7		8		
		{-A, -I, -U}		[-eç]	{-AcAK}	{-AgAn}	{-AK} ~ [ah]	{-An}	{-Ar, -Ir, -r}	{-arca}							
1	Somut ad	+	2													+	1
2	Soyut ad					+	1			+	1	+	2	+	2		
3	Nesne adı	+	1			+	4			+	3						
4	Hayvan adı																
5	Yer adı					+	2			+	3			+	1		
6	Âlet adı									+	4						
7	Yiyecek, içecek adı											+	1				
8	Miktar (ölçü) adı									+	1						
9	Bitki adı									+	1	+	1				
10	Organ adı																
11	Fâil adı																
12	Özne adı																
13	Zaman adı																
14	Yön adı																
15	Hastalık adı																
16	Hareket adı									+	2			+	2		
17	Renk adı																
18	Topluluk adı																
19	Nitelik adı	+	1	+	1	+	1	+	3	+	5			+	2		
20	Durum adı									+	1						
21	Sıfat	+	3	+	1	+	3	+	1	+	2	+	2	+	3		
22	Zarf	+	3							+	1			+	1		
23	Zamirlik	+	1							+	1	+	2				
24	İlgeç	+	2									+	1				
25	Bağlaç											+	1				
Toplam işlev* ve Kullanım**		7	13	2	2	5	11	2	4	12	25	7	10	6	11	1	1
Toplam Sözcük Sayısı		5		1	8		4		20		5	7		1			

Tablo 3: Eylemden Ad Türetim Ekleri

* (+) Türetim eklerinin işlevleri

** (rakam) Söz konusu işlevin kullanım sayısı

		9		10		11		12		13		14		15		16		
		[-esi / - (a)su]	-	[- esiye]		{- cAK}		{-dl} ~ {- dU}		[-dur]		[- ersük]		{-GA}		{- GAn}		
1	Somut ad																	
2	Soyut ad														+	1		
3	Nesne adı	+	3			+	1				+	1	+	1	+	3	+	2
4	Hayvan adı																	
5	Yer adı					+	1								+	1	+	2
6	Âlet adı														+	1		
7	Yiyecek, içecek adı																	
8	Miktar (ölçü) adı																	
9	Bitki adı																	
10	Organ adı					+	1											
11	Fâil adı																+	1
12	Özne adı																	
13	Zaman adı	+	1															
14	Yön adı																	
15	Hastalık adı																	
16	Hareket adı							+	1									
17	Renk adı																	
18	Topluluk adı																	
19	Nitelik adı					+	1	+	1					+	3	+	8	
20	Durum adı							+	1									
21	Sıfat							+	1					+	2	+	2	
22	Zarf			+	1			+	1					+	1			
23	Zamirlik													+	1			
24	İlgeç																	
25	Bağlaç																	
Toplam işlev* ve Kullanım**		2	4	1	1	4	4	5	5	1	1	1	1	8	13	5	15	
Toplam Sözcük Sayısı		4		1		4		5		1		1		8		14		

Tablo 4: Eylemden Ad Türetim Ekleri

* (+) Türetim eklerinin işlevleri

** (rakam) Söz konusu işlevin kullanım sayısı

		17		18		19		20		21		22		23		24	
		[-(ğ)lık]		[-gme]		{-ğUn} ~ [-hun]		{-ğU} ~ {-Gi}		[-ğuç]		{-I, -U}		{-ICI} ~ {-UCI} {GUçI}		{-(U)K} ~ [-(u)ğ]	
1	Somut ad											+	2			+	13
2	Soyut ad					+	2	+	3			+	5			+	31
3	Nesne adı							+	2			+	1			+	5
4	Hayvan adı																
5	Yer adı											+	1			+	4
6	Alet adı					+	1	+	5							+	2
7	Yiyecek, içecek adı																
8	Miktar (ölçü) adı											+	2				
9	Bitki adı															+	1
10	Organ adı							+	1								
11	Fail adı													+	20		
12	Özne adı															+	4
13	Zaman adı																
14	Yön adı											+	1				
15	Hastalık adı	+	1					+	1								
16	Hareket adı					+	3	+	1	+	1					+	4
17	Renk adı							+	2								
18	Topluluk adı																
19	Nitelik adı									+	1	+	2	+	23	+	13
20	Durum adı	+	1			+	7	+	2			+	3			+	9
21	Sıfat			+	1							+	6	+	9	+	23
22	Zarf			+	1							+	4			+	16
23	Zamirlik			+	1	+	2	+	1			+	2			+	1
24	İlgeç											+	2			+	1
25	Bağlaç											+	1				
Toplam işlev* ve Kullanım**		2	2	3	3	5	15	9	18	2	2	13	32	3	52	14	127
Toplam Sözcük Sayısı		1		1		12		16		2		16		48		70	

Tablo 5: Eylemd Ad Türetim Ekleri

* (+) Türetim eklerinin işlevleri

** (rakam) Söz konusu işlevin kullanım sayısı

		25		26		27		28		29		30		31		32	
		{-(D)m}		[-ınca]		{-mA}		[-mac]		[-maca] ~ [-maç]		{-mAK}		[-mal]		[-maz]	
1	Somut ad											+	1				
2	Soyut ad	+	2	+	1	+	1										
3	Nesne adı	+	2			+	1					+	3				
4	Hayvan adı																
5	Yer adı																
6	Âlet adı											+	1				
7	Yiyecek, içecek adı					+	1	+	1								
8	Miktar (ölçü) adı	+	5														
9	Bitki adı																
10	Organ adı																
11	Fâil adı																
12	Özne adı																
13	Zaman adı																
14	Yön adı																
15	Hastalık adı					+	3										
16	Hareket adı	+	10									+	1				
17	Renk adı																
18	Topluluk adı																
19	Nitelik adı	+	4									+	1			+	1
20	Durum adı									+	2						
21	Sıfat	+	1			+	2					+	1	+	1	+	1
22	Zarf	+	1														
23	Zamirlik																
24	İlgeç																
25	Bağlaç																
Toplam işlev* ve Kullanım**		7	25	1	1	5	8	1	1	1	2	6	8	1	1	2	2
Toplam Sözcük Sayısı		22		1		8		1		2		7		1		1	

Tablo 6: Eylemden Ad Türetim Ekleri

* (+) Türetim eklerinin işlevleri

** (rakam) Söz konusu işlevin kullanım sayısı

		33		34		35		36		37		38		39		40	
		{-mAn}		{-mlş}		[-mi]		{-mIK, mUK}		[-mur]		{-(In)ç}		{-Un}		{-(I,U)ş}	
1	Somut ad											+	1	+	1		
2	Soyut ad	+	1	+	2							+	6	+	3	+	2
3	Nesne adı							+	1	+	1			+	2	+	1
4	Hayvan adı																
5	Yer adı															+	1
6	Âlet adı	+	1														
7	Yiyecek, içecek adı			+	1												
8	Miktar (ölçü) adı															+	2
9	Bitki adı							+	1								
10	Organ adı													+	1		
11	Fâil adı																
12	Özne adı																
13	Zaman adı																
14	Yön adı																
15	Hastalık adı																
16	Hareket adı											+	5	+	1	+	19
17	Renk adı																
18	Topluluk adı																
19	Nitelik adı			+	1							+	3	+	3	+	2
20	Durum adı					+	1							+	4	+	2
21	Sıfat			+	1									+	4	+	3
22	Zarf											+	1	+	3	+	2
23	Zamirlik			+	2											+	4
24	İlgeç													+	1	+	1
25	Bağlaç																
Toplam işlev* ve Kullanım**		2	2	5	7	1	1	2	2	1	1	5	16	10	23	11	39
Toplam Sözcük Sayısı		1		4		1		2		1		12		12		28	

Tablo 7: Eylemden Ad Türetim Ekleri

* (+) Türetim eklerinin işlevleri

** (rakam) Söz konusu işlevin kullanım sayısı

		41		42		43		44	
		[-sak]		[-sı]		{-t}		{-I}/{-U}	
1	Somut ad					+	1	+	1
2	Soyut ad			+	1	+	2	+	9
3	Nesne adı							+	6
4	Hayvan adı					+	1		
5	Yer adı							+	1
6	Âlet adı								
7	Yiyecek, içecek adı					+	3		
8	Miktar (ölçü) adı							+	1
9	Bitki adı							+	1
10	Organ adı								
11	Fâil adı								
12	Özne adı							+	1
13	Zaman adı								
14	Yön adı							+	1
15	Hastalık adı								
16	Hareket adı					+	2	+	5
17	Renk adı								
18	Topluluk adı							+	1
19	Nitelik adı	+	1			+	1	+	2
20	Durum adı							+	2
21	Sıfat					+	1	+	4
22	Zarf					+	2	+	2
23	Zamirlik							+	2
24	İlgeç								
25	Bağlaç								
Toplam işlev* ve Kullanım**		1	1	1	1	8	13	15	40
Toplam Sözcük Sayısı		1		1		11		25	

Tablo 8: Eylemden Ad Türetim Ekleri

44 ek, toplam 25 farklı işlev göstermiştir. Bu ekler işlev çeşitliliğine göre çoktan aza doğru; {-I}/{-U} (15), {-U}K} ~ [-(u)h] (14), {-I, -U} (13), {-AK} ~ [ah] (12), {-I,U}ş} (11), {-Un} (10), {-ğU} ~ {-Gi} (9), {-GA} (8), {-t} (8), {-A, -I, -U} (7), {-An} (7), {-I)m} (7), {-Ar, -Ir, -r} (6), {-mAK} (6), {-mA} (5), {-AcAK} (5), {-dI} ~ {-dU} (5), {-ğUn} ~ [-hun] (5), {-mİş} (5), {-In}ç} (5), {-GAn} (5), {-cAK} (4), {-ICI} ~ {-UCI} ~ {GUçI} (3), [-gme] (3), [-eç] (2), {-AgAn} (2), [-ğuç] (2), [-maz] (2), {-mAn} (2), {-mIK, -mUK} (2), [-esi / -(a)su] (2), [-ğ)lık] (2), [-

* (+) Türetim eklerinin işlevleri

** (rakam) Söz konusu işlevin kullanım sayısı

arca] (1), [-esiye] (1), [-dur] (1), [-ersük] (1), [-ınca] (1), [-mac] (1), [-maca] ~ [-maç] (1), [-mal] (1), [-mi] (1), [-mur] (1), [-sak] (1), [-sı] (1) biçiminde sıralanmıştır.

Söz konusu eklerin işlevlere göre kullanımı çoktan aza doğru; {-(U)K} ~ [-(u)h] (127), {-ICI} ~ {-UCI} ~ {GUçI} (52), {-(I,U)ş} (39), {-I}/{-U} (40), {-I, -U} (32), {-AK} ~ [ah] (25), {-(I)m} (25), {-Un} (23), {-ğU} ~ {-Gi} (18), {-(In)ç} (16), {-ğUn} ~ [-hun] (15), {-GAn} (15), {-A, -I, -U} (13), {-t} (13), {-GA} (13), {-AcAK} (11), {-Ar, -Ir, -r} (11), {-An} (10), {-mA} (8), {-mAK} (8), {-mİş} (7), {-dI} ~ {-dU} (5), {-AgAn} (4), {-cAK} (4), [-esi / -(a)su] (4), [-gme] (3), [-eç] (2), [-ğuç] (2), [-maca] ~ [-maç] (2), [-maz] (2), {-mAn} (2), {-mIK, -mUK} (2), [-(ğ)lık] (2), [-arca] (1), [-esiye] (1), [-dur] (1), [-ersük] (1), [-ınca] (1), [-mac] (1), [-mal] (1), [-mi] (1), [-mur] (1), [-sak] (1), [-sı] (1) biçiminde sıralanmıştır.

25 farklı işlev, toplam 566 kez kullanılmıştır. İşlevlerin kullanım sayıları çoktan aza doğru; nitelik adı (84), soyut ad (78), sıfat (78), hareket adı (57), nesne adı (44), zarf (40), durum adı (35), somut ad (23), fâil adı (21), zamirlik (20), yer adı (17), âlet adı (15), miktar (ölçü) adı, (11), ilgeç (8), yiyecek, içecek adı (7), bitki adı (5), özne adı (5), hastalık adı (5), organ adı (3), yön adı (2), renk adı (2), bağlaç (2), zaman adı (1), hayvan adı (1), topluluk adı (1) biçiminde sıralanmıştır.

Söz konusu işlevlerin eklere göre kullanımı çoktan aza doğru; nitelik adı (24), sıfat (24), soyut ad (20), nesne adı (20), zarf (15), hareket adı (14), zamirlik (12), durum adı (11), yer adı (10), somut ad (9), âlet adı (7), ilgeç (6), bitki adı (5), yiyecek, içecek adı (5), miktar (ölçü) adı (5), organ adı (3), hastalık adı (3), fâil adı (2), özne adı (2), yön adı (2), bağlaç (2), zaman adı (1), hayvan adı (1), renk adı (1) ve topluluk adı (1) biçiminde sıralanmıştır.

En işlek ek, {-(U)K} ~ [-(u)h]'tur. Bu ek, 14 farklı işlevde kullanmıştır. Söz konusu işlevler çoktan aza doğru; soyut ad (31), sıfat (23), zarf (16), somut ad (13), nitelik adı (13), durum adı (9), nesne adı (5), özne adı (4), hareket adı (4), yer adı (4), âlet adı (2), bitki adı (1), zamirlik (1) ve ilgeç (1) olmak üzere toplamda 127 kez kullanılmıştır. Bu ekle yapılan sözcük sayısı ise 70'tir.

Türetilen sözcük sayısına gelince, eklerin sözcük türetme sayıları çoktan aza doğru; {-(U)K} ~ [-(u)h] (70), {-ICI} ~ {-UCI} ~ {GUçI} (48), {-(I,U)ş} (28), {-I}/{-U} (25), {-(I)m} (22), {-AK} ~ [aħ] (20), {-ğU} ~ {-Gi} (16), {-I, -U} (16), {-GAn} (14), {-Un} (12), {-(In)ç} (12), {-ğUn} ~ [-hun] (12), {-t} (11), {-mA} (8), {-AcAK} (8), {-GA} (8), {-mAK} (7), {-Ar, -Ir, -r} (7), {-A, -I, -U} (5), {-An} (5), {-dI} ~ {-dU} (5), {-AgAn} (4), {-cAK} (4), {-mIş} (4), [-esi / -(a)su] (4), [-ğuç] (2), [-maca] ~ [-maç] (2), {-mIK, -mUK} (2), [-eç] (1), [-arca] (1), [-esiye] (1), [-dur] (1), [-ersük] (1), [-(ğ)lık] (1), [-gme] (1), [-ınca] (1), [-mac] (1), [-mal] (1), [-maz] (1), {-mAn} (1), [-mi] (1), [-mur] (1), [-sağ] (1), [-sı] (1) biçiminde toplam 397'dir

2.5.2.2.Addan Ad Türetim Ekleri

		1		2		3		4		5		6		7		8	
		{+A}		{+CA}		{+CI}		{+dU} ~ [+di]		[+e]		{+Ak} ~ {Ik}		{+Ak}		{+An}	
1	Somut ad																
2	Soyut ad																
3	Nesne adı			+	2							+	1				
4	Hayvan adı											+	3				
5	Yer adı	+	1									+	1				
6	Âlet adı																
7	Yiyecek, içecek adı			+	1							+	1				
8	Bitki adı			+	1												
9	Organ adı											+	3	+	7		
10	Fâil adı					+	38										
11	Zaman adı	+	1														
12	Hastalık adı			+	2												
13	Hareket adı																
14	Renk adı																
15	Meslek adı																
16	Topluluk adı																
17	Uzmanlık adı					+	1										
18	Özel ad									+	1						
19	Yansıma adı							+	3								
20	Cinsiyet adı											+	1				
21	Dönem, çağ adı																
22	Ortaklık adı																
23	Dil adı			+	8												
24	Nitelik adı	+	1	+	2	+	11					+	1			+	3
25	Adı pekiştirir																
26	Adı küçültür																
27	Nicelik adı			+	1												
28	Durum adı											+	1				
29	Sıfat	+	1	+	7	+	7										
30	Zarf	+	2	+	1												
31	Zamir																
32	Zamirlik	+	1														
33	İlgeç	+	1														
34	Bağlaç			+	1												
Toplam işlev* ve Kullanım**		7	8	10	26	4	57	1	3	1	1	8	12	1	7	1	3
Toplam Sözcük Sayısı		2		16		48		3		1		12		7		3	

Tablo 9: AddanAd Türetim Ekleri

* (+) Türetim eklerinin işlevleri

** (rakam) Söz konusu işlevin kullanım sayısı

		9		10		11		12		13		14		15		16		
		[+el]		[+ez]		{+cAk}	{+cUk}	~	{+CII}	[cır]	~	{+dAk}	{+dAş}	{}	[+düz]		[+ğıl]	
1	Somut ad																	
2	Soyut ad	+	1															
3	Nesne adı					+	2				+	1						
4	Hayvan adı								+	2								
5	Yer adı					+	1											
6	Âlet adı																	
7	Yiyecek, içecek adı																	
8	Bitki adı					+	1											
9	Organ adı										+	1						
10	Fâil adı																	
11	Zaman adı													+	1			
12	Hastalık adı					+	1											
13	Hareket adı																	
14	Renk adı																	
15	Meslek adı																	
16	Topluluk adı																	
17	Uzmanlık adı																	
18	Özel ad																	
19	Yansıma adı																	
20	Cinsiyet adı																	
21	Dönem, çağ adı																	
22	Ortaklık adı												+	10				
23	Dil adı																	
24	Nitelik adı			+	1	+	4										+	1
25	Adı pekiştirir																	
26	Adı küçültür																	
27	Nicelik adı																	
28	Durum adı																	
29	Sıfat	+	1	+	1	+	2											
30	Zarf			+	1	+	1								+	1		
31	Zamir																	
32	Zamirlik																	
33	İlgeç																	
34	Bağlaç																	
Toplam işlev* ve Kullanım**		2	2	3	3	7	12	1	2	2	2	1	10	2	2	1	1	
Toplam Sözcük Sayısı		1		1		10		2		2		10		1		1		

Tablo 10: AddanAd Türetim Ekleri

* (+) Türetim eklerinin işlevleri

** (rakam) Söz konusu işlevin kullanım sayısı

		17		18		19		20		21		22		23		24	
		{+(A)gU}		[+ge]		{+gU}		{+(s)I}		{+(D)I}		{+IAk} ~ {+IA}		{+IU} ~ {+Iı}		{+IİK}	
1	Somut ad					+	1										
2	Soyut ad																+ 350
3	Nesne adı									+	2						+ 4
4	Hayvan adı											+	1				
5	Yer adı											+	4				+ 7
6	Âlet adı					+	1										
7	Yiyecek, içecek adı													+	1		
8	Bitki adı																
9	Organ adı	+	2														
10	Fâil adı																
11	Zaman adı																+ 2
12	Hastalık adı					+	1										+ 6
13	Hareket adı											+	1				
14	Renk adı																+ 4
15	Meslek adı																+ 18
16	Topluluk adı																+ 1
17	Uzmanlık adı																
18	Özel ad																
19	Yansıma adı																
20	Cinsiyet adı																
21	Dönem, çağ adı																+ 5
22	Ortaklık adı																
23	Dil adı																
24	Nitelik adı			+	1	+	1			+	2	+	1	+	24	+	1
25	Adı pekiştirir																+ 1
26	Adı küçültür																+ 1
27	Nicelik adı																
28	Durum adı																
29	Sıfat					+	1	+	2	+	2			+	13	+	11
30	Zarf							+	2					+	9		
31	Zamir							+	6								
32	Zamirlik	+	1											+	1		
33	İlgeç													+	1		
34	Bağlaç																
Toplam işlev* ve Kullanım**		2	3	1	1	5	5	3	10	3	6	4	7	6	49	13	411
Toplam Sözcük Sayısı		3		1		4		7		2		7		26		396	

Tablo 11: AddanAd Türetim Ekleri

* (+) Türetim eklerinin işlevleri

** (rakam) Söz konusu işlevin kullanım sayısı

		25	26	27	28	29	30	31	32			
		[+mtuk]	[+men]	{+(I)n}	[+sı]	{+sUk}	[+sul]	[şın]	[+tuk]			
1	Somut ad											
2	Soyut ad											
3	Nesne adı											
4	Hayvan adı											
5	Yer adı								+ 1			
6	Âlet adı											
7	Yiyecek, içecek adı											
8	Bitki adı											
9	Organ adı					+ 1						
10	Fâil adı											
11	Zaman adı											
12	Hastalık adı											
13	Hareket adı											
14	Renk adı	+ 1						+ 1				
15	Meslek adı											
16	Topluluk adı											
17	Uzmanlık adı											
18	Özel ad											
19	Yansıma adı											
20	Cinsiyet adı											
21	Dönem, çağ adı											
22	Ortaklık adı											
23	Dil adı											
24	Nitelik adı		+ 1		+ 1	+ 2	+ 1					
25	Adı pekiştirir											
26	Adı küçültür											
27	Nicelik adı											
28	Durum adı											
29	Sıfat			+ 1	+ 1	+ 1	+ 1					
30	Zarf			+ 8	+ 1		+ 1					
31	Zamir											
32	Zamirlik											
33	İlgeç											
34	Bağlaç											
Toplam işlev* ve Kullanım**		1	1	2	9	3	3	3	1	1	1	1
Toplam Sözcük Sayısı		1	1	9	1	3	1	1	1			

Tablo 12: AddanAd Türetim Ekleri

* (+) Türetim eklerinin işlevleri

** (rakam) Söz konusu işlevin kullanım sayısı

32 ek, toplam 34 farklı işlev göstermiştir. Bu ekler işlev çeşitliliğine göre çoktan aza doğru; {+IIK} (13), {+CA} (10), {+Ak} ~ {Ik} (8), {+A} (7), {+cAk} ~ {+cUk} (7), {+IU} ~ {+Iı} (6), {+gU} (5), {+CI} (4), {+IAk} ~ {+IA} (4), {+(s)I} (3), [+ez] (3), {+(I)I} (3), [+sı] (3), {+sUk} (3), [+sul] (3), {+(A)gU} (2), [+el] (2), {+dAk} (2), [+düz] (2), {+(I)n} (2), {+dU} ~ [+di] (1), [+e] (1), {+Ak} (1), {+An} (1), {+CII} ~ [cır] (1), {+dAş} (1), [+ğıl] (1), [+ge] (1), [+mtuk] (1), [+men] (1), [şın] (1), [+tuk] (1) biçiminde sıralanmıştır.

Söz konusu eklerin işlevlere göre kullanımı çoktan aza doğru; {+IIK} (411), {+CI} (57), {+IU} ~ {+Iı} (49), {+CA} (26), {+Ak} ~ {Ik} (12), {+cAk} ~ {+cUk} (12), {+(s)I} (10), {+dAş} (10), {+(I)n} (9), {+A} (8), {+Ak} (7), {+IAk} ~ {+IA} (7), {+(I)I} (6), {+gU} (5), {+sUk} (4), {+dU} ~ [+di] (3), {+An} (3), [+ez] (3), {+(A)gU} (3), [+sı] (3), [+sul] (3), [+el] (2), {+CII} ~ [cır] (2), {+dAk} (2), [+düz] (2), [+e] (1), [+ğıl] (1), [+ge] (1), [+mtuk] (1), [+men] (1), [şın] (1), [+tuk] (1) biçiminde sıralanmıştır.

34 farklı işlev, toplam 666 kez kullanılmıştır. İşlevlerin kullanım sayıları çoktan aza doğru; soyut ad (351), nitelik adı (59), sıfat (52), fâil adı (38), zarf (27), meslek adı (18), yer adı (15), organ adı (14), nesne adı (12), ortaklık adı (10), hastalık adı (10), dil adı (8), zamir (6), hayvan adı (6), renk adı (6), dönem, çağ adı (5), zaman adı (4), zamirlik (3), yiyecek, içecek adı (3), yansıma adı (3), bitki adı (2), ilgeç (2), somut ad (1), âlet adı (1), topluluk adı (1), hareket adı (1), uzmanlık adı (1), özel ad (1), nicelik adı (1), bağlaç (1), cinsiyet adı (1), adı pekiştirir (1), adı küçültür (1), durum adı (1) biçiminde sıralanmıştır.

Söz konusu işlevlerin eklere göre kullanımı çoktan aza doğru; nitelik adı (18), sıfat (15), zarf (10), nesne adı (6), yer adı (6), organ adı (5), hastalık adı (4), zaman adı (3), zamirlik (3), hayvan adı (3), yiyecek, içecek adı (3), renk adı (3), soyut ad (2), bitki adı (2), ilgeç (2), somut ad (1), âlet adı (1), fâil adı (1), meslek adı (1), hareket adı (1), uzmanlık adı (1), özel ad (1), yansıma adı (1), cinsiyet adı (1), topluluk adı (1), dönem, çağ adı (1), ortaklık adı (1), dil adı (1), adı pekiştirir (1), adı küçültür (1), nicelik adı (1), durum adı (1), zamir (1), bağlaç (1) biçiminde sıralanmıştır.

En işlek ek, {+IİK}'tır. Bu ek, 13 farklı işlevde kullanmıştır. Söz konusu işlevler çoktan aza doğru; soyut ad (350), meslek adı (18), sıfat (11), yer adı (7), hastalık adı (6), dönem, çağ adı (5), renk adı (4), nesne adı (4), zaman adı (2), topluluk adı (1), nitelik adı (1), adı pekiştirir (1), adı küçültür (1) biçiminde sıralanmıştır.

Türetilen sözcük sayısına gelince, eklerin sözcük türetme sayıları çoktan aza doğru; {+IİK} (396), {+CI} (48), {+IU} ~ {+Iı} (26), {+CA} (16), {+Ak} ~ {Ik} (12), {+cAk} ~ {+cUk} (10), {+dAş} (10), {+(I)n} (9), {+(s)I} (7), {+Ak} (7), {+IAk} ~ {+IA} (7), {+gU} (4), {+sUk} (3), {+dU} ~ [+di] (3), {+An} (3), {+(A)gU} (3), {+A} (2), {+CII} ~ [cır] (2), {+dAk} (2), {+(I)l} (2), [+e] (1), [+el] (1), [+ez] (1), [+düz] (1), [+gıl] (1), [+ge] (1), [+mtuk] (1), [+men] (1), [+sı] (1), [+sul] (1), [şın] (1), [+tuk] (1) biçiminde toplam 584'tür.

2.5.2.3. Addan Eylem Türetim Ekleri

		1		2		3		4		5		6		7		8	
		{+A-}		{+(A)l-}		{+(A)n-}		{+(A)r-}		{+Ar-}		[+et-]		[-i/ürge-] ~[+(r)ka-]		[+cı-]	
1	Geçişsiz eylem	+	13	+	17	+	3	+	10								
2	Geçişli eylem	+	14							+	3	+	1	+	3		
3	Karşılıklık bildirir																
Toplam işlev* ve Kullanım**		2	27	1	17	1	3	1	10	1	3	1	1	1	3	1	1
Toplam Sözcük Sayısı		25		17		3		10		3		1		3		1	

Tablo 13: Addan Eylem Türetim Ekleri

		9		10		11		12		13		14		15		16	
		{+dA-}		{+I-}		{+(I)k-}		[+ıncı-]		{+kIr-} ~ [+kı-]		{+IA-}		{+IAAn-}		{+IAŞ-}	
1	Geçişsiz eylem	+	7	+	7	+	9	+	1	+	12	+	28	+	32	+	1
2	Geçişli eylem	+	6							+	2	+	118	+	5		
3	Karşılıklık bildirir															+	3
Toplam işlev ve Kullanım		2	13	1	7	1	9	1	1	2	14	2	146	2	37	2	4
Toplam Sözcük Sayısı		13		7		9		1		14		146		36		4	

Tablo 14: Addan Eylem Türetim Ekleri

* (+) Türetim eklerinin işlevleri

** (rakam) Söz konusu işlevin kullanım sayısı

		17		18		19		20	
		{+rA-}	{+sA-}	{+sA-}	{+sA-}	[+sı-]	[+sı-]	[+şa-]	[+şa-]
1	Geçişsiz eylem	+	4	+	4	+	1		
2	Geçişli eylem							+	1
3	Karşılıklılık bildirir								
Toplam İşlev ve Kullanım		1	4	1	4	1	1	1	1
Toplam Sözcük Sayısı		4		4		1		1	

Tablo 15: Addan Eylem Türetim Ekleri

20 ek, toplam 3 farklı işlev göstermiştir. Bu ekler işlev çeşitliliğine göre çoktan aza doğru; {+A-} (2), {+dA-} (2), {+(I)k-} (2), {+kIr-} ~ [+k1-] (2), {+lA-} (2), {+lAn-} (2), {+lAş-} (2), {+(A)l-} (1), {+(A)n-} (1), {+(A)r-} (1), {+Ar-} (1), [+et-] (1), [-i/ürge-] ~ [+ (r)ka-] (1), [+c1-] (1), {+I-} (1), [+ıncı-] (1), {+rA-} (1), {+sA-} (1), [+sı-] (1), [+şa-] (1) biçiminde sıralanmıştır.

Söz konusu eklerin işlevlere göre kullanımı çoktan aza doğru; {+lA-} (146), {+lAn-} (37), {+A-} (27), {+(A)l-} (17), {+kIr-} ~ [+k1-] (14), {+dA-} (13), {+(A)r-} (10), {+(I)k-} (9), {+I-} (7), {+lAş-} (4), {+rA-} (4), {+sA-} (4), {+(A)n-} (3), {+Ar-} (3), [-i/ürge-] ~ [+ (r)ka-] (3), [+et-] (1), [+c1-] (1), [+ıncı-] (1), [+sı-] (1), [+şa-] (1) biçiminde sıralanmıştır.

3 farklı işlev, toplam 306 kez kullanılmıştır. İşlevlerin kullanım sayıları çoktan aza doğru; geçişli eylem (153), geçişsiz eylem (150), karşılıklılık bildirir (3) biçiminde sıralanmıştır.

Söz konusu işlevlerin eklere göre kullanımı; çoktan aza doğru geçişsiz eylem (16), geçişli eylem (9), karşılıklılık bildirir (1) biçimindedir.

En işlek ek, {+lA-}'dır. Bu ek, 2 farklı işlevde kullanmıştır. Söz konusu işlevler çoktan aza doğru geçişli eylem (118) ve geçişsiz eylem (28) biçiminde toplan 146'dır.

Türetilen sözcük sayısına gelince, eklerin sözcük türetme sayıları çoktan aza doğru; {+lA-} (146), {+lAn-} (36), {+A-} (25), {+(A)l-} (17), {+kIr-} ~ [+k1-] (14), {+dA-} (13), {+(A)r-} (10), {+(I)k-} (9), {+I-} (7), {+lAş-} (4), {+rA-} (4), {+sA-}

(4), {+(A)n-} (3), {+Ar-} (3), [-i/ürge-] ~ [+ (r)ka-] (3), [+et-] (1), [+cı-] (1), [+ıncı-] (1), [+sı-] (1), [+şa-] (1) biçiminde toplam 300'dür.

2.5.2.4.Eylemden Eylem Türetim Ekleri

		1		2		3		4		5		6		7	
		[-ala-] ~ [-la-]		{-I-}		[-(ü)msin-]		[-(ü)rsin-]		{-(I)ş-}		{-(I)n-}		{-r-}	
1	Geçişsiz eylem	+	2			+	1	+	1	+	3	+	12	+	1
2	Geçişli eylem	+	5	+	3									+	1
3	Birliktelik bildirir									+	1				
4	Karşılıklılık bildirir									+	17				
5	Dönüşlü eylem									+	8	+	1		
6	Ünlem											+	1		
Toplam işlev* ve Kullanım**		2	7	1	3	1	1	1	1	4	29	3	14	2	2
Toplam Sözcük Sayısı		7		3		1		1		27		13		2	

Tablo 16: Eylemden Eylem Türetim Ekleri

7 ek, toplam 6 farklı işlev göstermiştir. Bu ekler işlev çeşitliliğine göre çoktan aza doğru; {-(I)ş-} (4), {-(I)n-} (3), [-ala-] ~ [-la-], (2), {-r-} (2), {-I-} (1), [-(ü)msin-] (1), [-(ü)rsin-] (1) biçiminde sıralanmıştır.

Söz konusu eklerin işlevlere göre kullanımı çoktan aza doğru; {-(I)ş-} (29), {-(I)n-} (14), [-ala-] ~ [-la-] (7), {-I-} (3), {-r-} (2), [-(ü)msin-] (1), [-(ü)rsin-] (1) biçiminde sıralanmıştır.

6 farklı işlev, toplam 58 kez kullanılmıştır. İşlevlerin kullanım sayıları çoktan aza doğru geçişsiz eylem (20), karşılıklılık bildirir (17), geçişli eylem (9), dönüşlü eylem (9), birliktelik bildirir (1), ünlem (1) biçiminde sıralanmıştır.

Söz konusu işlevlerin eklere göre kullanımı çoktan aza doğru geçişsiz eylem (6), geçişli eylem (3), dönüşlü eylem (2), birliktelik bildirir (1), karşılıklılık bildirir (1), ünlem (1) biçimindedir.

* (+) Türetim eklerinin işlevleri

** (rakam) Söz konusu işlevin kullanım sayısı

En işlek ek, {-Iş-}'tır. Bu ek, 4 farklı işlevde kullanmıştır. Söz konusu işlevler çoktan aza doğru karşılıklılık bildirir (17), dönüşlü eylem (8), geçişsiz eylem (3), birliktelik bildirir (1) biçiminde toplam 29'dur. Bu ekle türetilen sözcük sayısı ise 27'dir.

Türetilen sözcük sayısına gelince, eklerin sözcük türetme sayıları çoktan aza doğru; {-Iş-} (27), {-In-} (13), [-ala-] ~ [-la-] (7), {-I-} (3), {-r-} (2), [-(ü)msin-] (1), [-(ü)rsin-] (1) biçiminde toplam 54'tür.

**2.5.3. Türetim Ekleri
ve Türetilen
Sözcükler**

2.5.3.1. EATE

{-A -I -U}

çevre

doğru ~ toğru ~ toğru

érte

tolayı

yaħa ~ yaħa

[-eç]

güleç

{-AcAK}

binecek

diñlenecek

évecek ~ evecek

geyecek

içecek

olacak

şapacak

yéyecek

{-AgAn}

içegen

kaçagan

kesegen

yiyege

{-AK} ~ [aħ]

bataħ

bıçak~bıçaħ

darak

depek

dérnek

duşsak ~ dutsak ~

tuşsağ ~ tuşsak

évek

kaçak

kesek

konak

korak

kürek

oraħ

oturaħ

ölçek

sancak ~ sancaħ

sürçek

tuşak ~ tuřaħ~

durak~durak

yatak

yumaħ

{-An}

ayran

düzen

geçen

kalan

tomalan

{-Ar} {-Ir} {-r}

agır

aķar

beñzer

degir

uçar

yarar

yaşar

[-arca]

tuşarca

[-esi / -(a)su]

geyesi ~ géyesi

içesi

yatsu	soyka	şusalık
yiyesi ~ yéyesi	soy(k)a	[-gme]
[-esiye]	şamga	degme
veresiye	yorga	{-ğUn} ~ [-hun]
{-cAK}	yumurt(g)a	arğun
derincek ~ dirincek	{-GAN}	azğun
emcek	boşagan	ayın bayın (ol-)
sığıncağ	dürüşken ~ dürişken	başhun
şıyrıncağ	düriş-ken ~ dürüş-ken	dérgün
{-dI} ~ {-dU}	gömülgen	dizgün ~ dizgin
egirdü	ısrıgan	dutğun ~ tutğun
karaldu	kağıgan ~ kağıgan	düzgün
şıyrındu	koğan	kaçğun
uyundu	koyuğan	kızgın ~ kızgın
ürüندی ~ ürüdü	osurğan	satun
[-dur]	segrigen	yorğun
çalqandur	söylegen	{-ğU} / {-Gi}
[-ersük].	urğan	bilgi ~ bilgü
ilersük	üyügen	boğazlağı
{-GA}	yaradan ~ yaratğan	borğu
bilge	yorğan	çalğu
gölge	[-(ğ)lık]	çıñrağı
kısa		

dağlağı	korğu ~ korhu ~ korhı	çalıcı
demregü	ölçi	dilen(i)cü
içki ~ içkü ~ içgü	şağı ~ sağı	diñleyici
karasağı	şanu	ditredici
kay(ğ)u	toğı	döndürücü
kızılsağı	tolu	eglenici
kurdağı	yarı ~ yaru	esirgen(i)ci
sevgü	yazı	esirgeyici
uyku ~ uyhu	yumru	eydici
yarğı	{-ICI} ~ {-UCI} ~	gösterici
yeygü ~ yiygü	{GUÇI}	göyündürücü
[-ğuç]	açıcı	ışırıcı
aldağıuç	alıcı	incidici
burğuç	añlayıcı	isteyici
{-I -U}	arıdıcı	kaçıcı
ayru	bağıcı	kığırdıcı
çalu	başarıcı	kıricı
egri	besleyici	kızdurıcı
göy(ü)nü	bilici	kuvvetlendirici
karşu	bişirici ~ bişürici	oñarıcı
koğu ~ koğı ~ koğu	bulıcı	öldürücü
koñşı ~ koñşu ~ koñşı	çaķıcı	örtücü

saticı	artuḡ ~ artuḡ ~ artuḡ	emek
siñirici	aruḡ ~ aruḡ ~ aruḡ	esrük
soḡucı	ayık	gedük
sovudıcı	aylaḡ	giciyik
söyleyici	ayruḡ ~ ayruḡ ~ ayruḡ	göynük
taḡıdıcı	barışıtı	(h)ıncıruḡ
virici	bezek	ıraḡ ~ ıraḡ ~ ıraḡ ~
yandurucı	bölük	yıraḡ
yapucı ~ yapıcı	buḡıḡ ~ buḡuk	ışıḡ ~ ışıḡ
yaradıcı	bulanuk	inaḡ
yarayıcı	buyruḡ ~ buyruḡ ~	ḡarıḡuḡ
yazıcı	buyruḡ	ḡatıtı
yırtıcı	büyük	kesük
yumuşadıcı	ḡürük	ḡonuk
yüzgüci	danışık ~ ḡanışıḡ ~	köpük
{-(U)K} ~ [-(u)ḡ]	ḡanıḡuḡ ~ ḡanışıḡ	ḡu(r)ḡaḡ ~ ḡuḡaḡ
aḡuḡ ~ aḡuḡ ~ aḡıḡ	delük	öksürük
aḡsaḡ	dilek	ör(ü)k
alḡaḡ ~ alḡaḡ	direk	ḡarḡuḡ
alıḡuḡ	döḡek	sarmaḡuḡ
alnuḡ	eksük	*sayık
arnuḡ	elek	

şınık ~ şınık ~ şınıh ~	yırtık	tadım
şınıh	yumşak ~ yumşah	ulam
şıvuk	yüksek	yim ~ yém
şavuk ~ şovuk	yülük	yarım
şanuk ~ şanuğ	{-(I)m}	yudum
tolak	adım	[-inca]
tutuk	alım	şorınca
tükürük	atım	{-mA}
uğrak	büküm	bürüme
ulaşuk	büklüm	encüme ~ éncüme
uşak ~ uşag ~ uşah	dutam	göyündürme
uvağ ~ ıvağ	giyim	(1)ısıtma ~ ısıtma ~
uvanuk	görüm	ıssıtma
uyak ~ uyanuk ~	içim	kesme
uyanuh	inam	kıyma
uzak	istem	söğülme
yaraşuk	ölüm	sürme
yaruk ~ yaruğ	salkum	[-mac]
yasak	sarım	omac
yaştuk ~ yasduk ~	segirdim	[-maca] ~ [-maç]
yasduğ	soğum	bölmece
yavuk ~ yavuh yağuk	söküm	soymaç
yazuk ~ yazuh		{-mAK}

başmak	yağmur	süyün
buşmak	{-(In)ç}	uzın ~ uzun
çağmak	basınç	yağın ~ yakın
çomak	diñç	yığın
ilmek	gülinç	yoğun
sımağ	güvenç	{-(I U)ş}
yemek	ilenç	alış
[-mal]	kağınç	alkış ~ alhış
sağmal	kazanç	bakış
[-maz]	kılınç	bilış ~ bilüş
yaramaz	korhunç	çalış
{-mAn}	ödünç	depiş
değirmen	ökinç	diyiş
{-mIş}	şaginç	doğuş
düşmiş	{-Un}	geliş
geçmiş	bitün ~ bütün	görüş ~ görüş
olmuş	dögün	iniş
yemiş	dütün ~ tütün	kaçış
[-mi]	egin	kaşış
degirmi	ekin	kariş
{-mIK -mUK}	gelün ~ gelin	koşuş
çetlemük	kalın ~ kalıñ	kurtuluş
kıymık		
[-mur]		

oliş	evit	sürü(g)
oturuş	geçüd	şoru(g)
oynaş	ķavut	ķapu(ġ)
ögüş	ķurut	ķaru(ġ)
öpüş ~ öpiş	oñat	tütsi
şığış ~ sağış	ölüt	umu(g)
ķuruş	yoġurt ~ yoġurd	ülü(g)
varış	{-I}/{-U}	yaķu(ġ)
veriş	aru(ġ)	yapu(ġ)
yañlış	batu(g)	yazu
yavaş	bilü(g)	yiyni ~ yéyni ~ yeyni
yürüş ~ yörüş ~ yöriyiş ~ yürüyiş	bitü ~ biti(g)	
[-sak]	busı(g) ~ busu ~ puşu ~ pusu	2.5.3.2. AATE
unutsak	buşu(g)	{+A}
[-sı]	diri(g)	aşaga ~ aşığı
buñalsı	dutu(g)	gece ~ gice ~ gici
{-t}	ölü(g)	{+CA}
añıt	örtü(g)	‘Acemce
ayırt	sancu(g)	aķça
binüt	şacı(g)	alaca
çaşut	şatı(g) ~ satu	‘Arabca ~ ‘Arapça
	sevi ~ sevü	bögrölce

İmrānīce	da‘vici	maşlahatçı
ķaraca	demürçi	muştıcı ~ muştucu
ķızılca	deveci	müşteci ~ mücdeci
kūliçe	duacı	oħcu
Moğalca	ekinci	ögütçi
nice ~ niçe ~ nişe ~	élçi ~ ilçi	şefā‘atçı ~ şefā‘atçı
neçe ~ néce	etmekçi	ţama‘cı
Parsīce Rumca	evcü	ţanışuķçı ~ danışıkçı
soñca	fālcı	ţoğancı
sivilce ~ sivilci	gemici	uyħucu
Ťatça	gerçekçi	yalancı ~ yalançı
Türkice ~ Türkçe	ħaberci	yardımcı ~ yardımcı
{+CI}	‘imāretci	yāricı ~ yāricu ~ yāricü
ağcı	işçi	~ yārici
aşçı	gözcü	(y)ılançı yılan+cı
avcı	güreşçi	yüzlekçi
başmakçı	içkici ~ içgüci ~ içküci	zindancı
bazarcı	kaçguncu	{+dU} ~ [+di]
bekçi	ķapıcı	çakıldı
beşāretçi	ķazancı	güvüldi
bıçakçı	ķullıgıcı ~ ķulluğcı ~	iñildü
boyacı	ķulluħcı ~ ķulluķcı ~	[+e]
çerçi	ķullıķçı ~ ķulluķçu	görke
	ķuyumcı	{+AK} ~ {+IK}

ağruķ	yalman	başdaş
erkek	[+el]	beñdeř
gerdek	çepel	göñüldař
karak	[+ez]	ķardař ~ ķarındař
ķavuk	geñez	ķoldař
ķoruķ	{+cAk} ~ {+cUk}	koşdaş
merdek	dünyācük.	sırdaş
oğlaķ	gelincik	yaşdaş
ortak	gökçek	yañdař
solak	ısıcaķ	yoldaş
sülük	ķıvırcuk	[+düz]
topuk	ķızılcuķ	gündüz
{+AK}	ocaķ	[+gıl]
bögrek	oyuncaķ	ķırğıl
dalak ~ ıalaķ	ıağarcuķ	{+(A)gU}
dařaķ ~ ıařaķ	yancuk	biregü
dirsek	{+CII} ~ [+cır]	içegü
eñek	balıķçıl ~ balıķcır	eyegü
ķulaķ ~ ķulağ ~ ķulaķ	tavşancıl	[+ge]
yañak	{+dAk}	özge
{+An}	bağırdaķ	{+gU}
eren	kemürdek	dumağı ~ dumağı ~
oğlan	{+dAş}	ıumağı ~ ıumağı

gözü ~ gözgi ~	yüzlek	şehrlü
gözüğü	{+IU} ~ {+h}	uslu
ğarağı	atlu	varlı
ğarañu	bağılu	yaşlu
{+(s)I}	bellü ~ belgilü ~	yoğlu
birsi ~ birisi ~birü ~	belgülu	yüzlü
biri	devletlü	[+men]
ertesi	datlu	evcümen
hepi	deñlü	[+mtuğ]
ğanğısı ~ ğanğısı	dürlü	ğaramtuğ
kimisi ~ kimi	evlü	{+(I)n}
ğomarı	gereklü	için
varı	gizlü	ilkin
{+(I)I}	ğörlü	ilkyazın
ğızıl	ğörümlü	ğıçın
yaşıl ~ yeşil	ğöynüklü	ğışın
{+IAk} ~ {+IA}	istemlü	öyin
çevlek	ğanlı	yayan
çaylak	ğutlu	yazın
otlak	mışrlu ~ mışrlu	yeğın ~ yigin
sinle(k)	sevgülü	{+IIK}
şapla	sulu	acılığ
tuzla(k)	şamlu	'âcizlik

açlık ~ açlık ~ açlık	‘avānlık	bed-endiŕselik
acukluk	avāralık	bed-mestlik
ādemīlik ~ adamılık	aydınlık	bed-nāmlık
ağırlık	aylık	beglik
āhistelik	ayruluĝ ~ ayruluĝ ~	benlik
aķçalık	ayruluk	ber-ā-berlik
aķlık	‘ayyarlık	berklik
‘aķsuzluk	āzādlik	bez-güherlik
alacalık	azaylık	bez-nāmlık
alçaklık	azĝunlık	bī-aşılık
añıllık	azuksuzluk	bī-çārelik
aralık	bād-efŕānlık	bî-destlik
arĝunlık	baĝluluk	bilisüzlik ~ bilüsüzlik
arılık	bahādurlık	bilişlik
arusuzluk	baĝıllık ~ baĝıllık ~	birlik
artukluk	buĝulluk	bizārlık
arukluk	baķķallık	bolluk
‘aşılık	baylık	bulanıklık
aşaklık	bayramlık	buñalsılıĝ
atalık	bazārlik	bütünlük
atluluk	bāzırgānlık	büyüklik ~ büyüklük
avadanlık	bed-baĝtlık	cāhillık
		casūslik

cāzūluk	düşvârlık ~ düşhârlık	ġāfillik ~ ġāfillık
cehdlik	düzenlik	ġalabalık
cevherlik	eblehlik	ġammazlık
çokluk	edebtsizlik ~ edebsezlik	ġariblık ~ ġarīblik
cömerdlik	egrilik	geñezlik
cüvân-mardlık	ekincilik	geñşeklik
çepellik	ekinlik	gerçekçilik
çevüklük	eksiklik ~ eksüklik	gerçeklik
çirkinlik	ekşilik	germlik
dağallık	emînlik	gicelik
delülik	endişelik	giñlik ~ genlik
derinlik	erlik	gökçeklik
dervişlik	esirlik	gölgelik
destġirlik	esrüklik	görklülük
dilîrlik	eşeklik	güçsüzlük
dinçlik ~ dınçlık	éveceklik	gümüşlük
dindârlık	evcümenlik	günlük ~ günlük
dirilik ~ dirlik ~ dirlük	eydicilik	gürbüzlük
dostluk	éylük ~ eylik ~ eyülük ~ eyülük	güstâhlik
dünyelik ~ dünyâlik	fâlcılık	hacâetlik
dün-himmetlik	ferrâşlık	hâcetmendlik
dükkân-dârlık	fuzullık ~ fuzullık	hâciblik
düşmenlik ~ düşmanlık	ġaddârlık	hâdımlık

heftelik	hoşnûdlik	kadılık
haķirlik	hûblik	ķadirlık
haķşinâslik	hurdegirlik	ķandalık
hammâllık	hurremlik	kâhellik ~ kâhillik ~
halâllık ~ helâllık	hünersüzlik	ķâhallık
hâmlık	hürmetsüzlik	ķamıuşlık
hanlık	ıraķlık	ķaralık
harâmîlik	ısızlık	kemlik
harâblik	‘ışk-bâzlık	kem-âzârlık
harâm-zâdalık	ikilik	ķadîmlik
harclık	ikiyüzlülük	ķaranlık ~ ķarağulık ~
harişlık	imâmlik	ķarañulık ~ ķarañulıg ~
hastalık	incelik	ķarañulıh
hasûdlik	illik	ķardaşlık
hazinedârlık	imâmetlik	ķarılık
hâzırlık	iminlik	ķatılık
hediyelik	iplik ~ iblik	kéçilik
helâklik	irilik	kendülük
hiyânetlik	isilik	ketħudâlık ~
hiçlik	iştihâsuzlık	kedħudâlık
horlık	itlik	keremlik
hoşlık ~ hoşluk	i‘tikâdsuzlık	kerihlik
	ķaçlık	ķımâr-bâzlık

kıtlık	mağbūnluk	mümsiklik
kısalık	mağrūrlik	müneccimlik
kızlıg ~ kızlık	mağdūmlık	mürüvvetsüzlük ~
kızıllık	masharalık	mürüvvetsüzlük
kişilik	ma'zūllık ~ ma'zūllik	müsūlmānlık
köcalık	mekkārlik	müderislik
konukluk ~ konuklık ~	mekrūhlik	mü'ezzinlik
konaklık ~ konuħlık	melāmetlik	mü'minlik
konşılık ~ konşuluk	melūllik	müzevirlik
kovculuk	mestlik	nā-hoşluk
körlük	miskīnlik	nā-murādlik
kulavuzluk	mizaclık	na'l-bendlik
kullıg ~ kullık ~ kulluk	muabbirlik	nāzūklik
kulmaşlık	muhtāclık	necislik
kuruluk	murdarlık	nécelik
kuşlık ~ kuşluk	muştuluk ~ muştuluk	nedīmlik
kuşluklık	mübārek-kağemlik	nevmīdlik
kūndelik	mübāzirlik ~	nevrūzlık
küstāhlık	mübārizlik	n'icūnlik
latiflik	muṭriblik müdbīrlik	nitelik ~ nételik
le'īmlık	müflislik	oğlanlık
loħūşalık	mühendislik	oğruluk ~ oğruluk ~
	mülāzımlık	uğruluk ~ uğruluk

oğulluk	resīdelik	sulṭānlıḡ ~ sulṭānlık
ortalık	revālık	sulık
ortaklık	rūḡānīlık	susalık
otluk	saḡlık	şusuzlık
önegulik	şāḡib-dīvānlık	sümdüklik
öylelik	sākīlık	süstlük
pāk-dāmenlik	şaklık	şādlik ~ şādılık ~
pāzişālık ~ pādişālık ~	şarplık	şāzılık
pādişāhlık	sarulık	şāhid-bāzlık
pasubānlık	şayrulık	şā'irlik
pehlivanlık	sāzikārlık	şarābdārlık
perākendelik	selāmetlik	şeffāflık
perhīzkārlık	semizlik	şehīdlik
perişānlık	serverlik	şermsārlık
peş-destlik	silāhdārlık	şeytānlık
peşīmanlık	sipāhılık	şūmlık
peygāambarlık ~	sipāsdārlık	ṭabbāḡlık
peygāamberlik	şinuḡlıḡ	ṭabıblık
pīrlık	sovukluk ~ şovıklık ~	taḡşīrlık
pīslik	savukluk ~ savuklık	ṭamlık ~ ṭamulık
rāḡatlık ra'nālık	şūfılık	Tanḡrılık
rāstlık	subaşılık	ṭanuḡluk ~ ṭanuḡluk ~
rāzikārlık		ṭanuḡlık

tarlık	uzluk	yatalık
tarrârlık	uzunlık ~ uzunluk	yavuzlîh ~ yavuzlık
tatlılık	vâciblık vaḥşîlik	yazıcılık
tekebbürlik ~	vâ'ızlık	yegânelik
tekebbürlük	varlık	yesirlik
telefkârlık	vaşîlık	yeynilik
temerrüdlük	vekîllik	yıllık
tendürüstlük	vefâ-dârlık	yırtıcılık
terlik ~ derlik	velîlik	yigitlik ~ yigitlük ~
tîzlik	vezirlik	igitlik
tîzlik	vizâretlik	yiglik
toğruluk ~ toğrılık	yadlık	yigreklik
toḥmalık~ tuḥmalık	yağlık	yiyniceklik
toḥlık ~ toḥluk	yağılık	yoğunluk
tonluk	yalancılık ~ yalancılığ	yufkalık
tündlik	yalıncaklık	yoḥlık ~ yoḥluk
ucuzlık	yakınlık	yoḥsullık ~ yoḥsulluk
uçmaklık	yanlışlık	yumşalık ~ yumşaklık
ululuk	yapıcılık	yücelik
unutsaklık	yaramazlık	yükseklik
usluluk ~ uşluluk	yaşlık	yüzgücilik
uyanuhlîğ ~ uyanuklık	yaşılık	zâhidlik
uykusuzluk		za'iflik

zārılıḡ ~ zārılık	beze ~ béze- ~ bize-	azal-
zebūnlık	boşa-	bolal-
zīreklik	buña-	boşal-
ziştlik	deñe-	buñal
[+sı]	dile-	çoğal-
ayruḡsı ~ ayruḡsı	güce-	diril-
{+sUk}	ıldıra-	incel-
bağarsuḡ ~ bağırsuk ~	kanı-	kısal-
bağarsuḡ	ḡavla-	ḡoyıl- ~ ḡoyul-
diñsük	ḡına-	kündel-
ḡañsuḡ ~ ḡañsuḡ	kişne-	sağal-
[+sul]	oynı- ~ oyna-	ḡoğrıl-
yohsul ~ yoḡsul	sına-	türkel-
[+şın]	suva-	ulal-
sarışın	ḡona-	yoğnal-
[+tuk]	tosna-	yufḡal-
ḡoltık ~ ḡoltuḡ	düne-	yücel-
	uğra-	{+(A)n-}
2.5.3.3. AETE	uza-	boşan-
	yaşa-	ḡıvan-
{+A-}	yoka-	utan-
ağna- ~ çağna	yumşa-	{+(A)r-}
ata-	{+(A)l-}	ağar-
benze- ~ bengze-		

belür-	çivilde-	elik-
bozar-	gümürde- ~ kömürde-	elikdür-
delür-	iste-	endik-
ķabar-	ķımılđa-	gözük- ~ gözik-
ķarar-	ķırcılđa-	ķanıķ- ~ ķanıķ-
ķayır- ~ ķayur- ~	ķurulđa-	tarıķ- ~ tarıķ-
ķayğur-	soķulđa-	taşık-
ķızar-	toķđa-	[+meı-]
şaral- ~ şarar-	torılđa-	zarıncı-
yaşar- ~ yeşer-	ünde-	{+kIr-} [+kı-]
{+Ar-}	*yalda-	ağır-
başar-.	yilte-	aksır-
ever-.	{+I-}	bögür-
suvar-	bayı	çağır- ~ çağur-
[+et-]	bereyi-	çığır-
gözet-.	berki-	hayķır-
[+i/ürge-] ~ [(r)ka-]	semri-	ıncķır-
esirge-	tarı-	ķığır-
gücürge-	yiyi- ~ iyi- yld+ı-	ķığır-
yarlığa- ~ yarlıķa-	yoşı-	sümkür-
[+cı-]	{+(I)k-}	şakı-
ķancık-	başık-	toķı- ~ doķı- ~ doķı-
{+dA-}	birik-	tükür-
alda-		

üfür-	beliñle-	esenle-
{+IA-}	bellüle-	eyerle-
‘aceble-	beñle-	ezberle-
adımla-	berele-	ferahla-
ağırla-	besle- ~ bésle- ~ bisle	fırla-
ağla-	bile-	ğalbırla-
añla-	birle-	gecele-
arhala-	bitile-	gerçekle-
arzūla-	boğazla-	gezle-
aşla-	boyla	gizle-
avla-	çağla-	gölgele-
avuçla-	çaşıtlı-	gönülle-
‘aybla- ~ ‘ayıbla-	çatla-	gözle-
ayırtla-	*çetle-	günile-
āzādla-	çiftle-	gürle-
āzārla-	çiñle-	güvle-
bağla-	çoğla-	hāmıla-
bağırla-	dikle-	hāşla-
bağışla-	diñle-	hāzırla-
bañla-	dişle-	hikāyetle-
başla-	dükenle-	hisābla-
bayla-	edebile-	horla-
bekle-	ekle-	ırla- ~ yırla-
	esle-	

igle-	kolayla-	sitâyişle-
ikile-	konuḥla- ~ konuḡla- ~	siyle-
izle- ~ üzle-	konakla-	soyla-
‘izzetle-	ḡucaḡla-	söyle-
emekle-	ḡuzla-	suḡla-
ısla-	muştūla-	sula-
ısmarla- ~ sımarla-	mühürle-	tuzla-
iñile- ~ iñle-	naḡışla-	sürmele-
ille-	oḡurla- ~ uḡurla- ~	taḡla- ~ daḡla-
irtele-	uḡrıla-	tamāmla-
işle-	oranla-	tañla-
īzāla-	otla-	taşdıḡle-
ḡaḡla-	öḡle-	teferrücle-
ḡapazla-	öḡitle- ~ öḡütle-	tekellüfle-
ḡapla-	ötele-	terāzūla-
ḡarşula-	parala-	terle- ~ derle-
ḡatarla-	parla-	tīmārla-
keble-	saḡışla-	tāzele-
kefenle-	şaḡla-	ḡoyla-
ḡılaḡuzla- ~ ḡulavuzla-	saḡla ~ saḡla-	ulula-
ḡışla-	sayuḡla- ~ sayuḡla-	urla-
ḡoḡula- ~ ḡoḡula- ~	selāmla-	uykula-
ḡoḡla-	sikkele-	yaḡmala-

yarahla- ~ yaraqla-	degirmilen-	yigitlen-
yarala-	dilkülen-	zārlan-
yaşılla-	ğayretlen-	{+lAş-}
yayla-	evlen-	helâllaş-
yimle-	ğuşşalan-	ittifâklaş-
yégle-yiyle-	hūlan-	yaşlaş-
yohla- ~ yoqla-	irinlen-	ziyâretleş-
yunurdla- ~ yumurtla-	qatlan	{+rA-}
yumurla-	qayğulan-	yumurdla- ~ yumurtla- anra- ~ inra-
yükle-	qayıdlan-	çınra-
zağımıla-	qızlan-	gümre-
{+lAn-}	qullan-	qımra-
‘arlan-	quvvetlen-	{+sA-}
atlan-	nurlan-	*qarasa-
ayaklan-	öglen-	*qızılsa-
azıqlan	öksüzlen-	susa-
beglen-	şarplan-	yükse-
buñlan-	şüphelen-	{+sı-}
cānlan-	talğalan-	ayruksı-
çavlan-	tasalan-	{+şa-}
çevüklen-	uşlan-	quşa- ~ qurşa-
çirklen-	yalıñlan-	
çüftlen-	yanqulan-	

2.5.3.4. EETE

	biliş-	uğraş-
	bulaş-	ulaş-
[-ala-] ~ [-la-]	buluş-	uruş-
çabala-	çalış-	yapış-
ışla- ~ ışıla-	çekiş- ~ cekiş-	{-(I)n-}
kağala-	çıkış-	barın-
kovala-	danış- ~ danuş- ~ tanış-	boyan-
şaçala-	depiş-	bulan-
şalla-	dürüş- ~ düriş- ~ turuş-	bulın- ~ bulun-
yuval- ~ yuvala-	görüş- ~ görüş-	çekin-
{-I-}	kapış-	dartın-
kalğı-	karış-	depin-
kazı-	karış-	görin-
süri-	*konuş-	götürün-
[-(ü)msin-]	örüş-	sığın-
gülümsin-	sarmaş-	sağın-
[-(ü)rsin-]	sataş-	doğın- ~ toğun ~ toğın-
bilürsin-	siviş-	tolan-
{-(I)ş-}	talas-	{-r-}
ayrış-	tolaş-	şavur-
barış-	tutuş- ~ dutuş-	segri- ~ segir-

SONUÇ

Bu çalışmada 14. yy. EAT.'ni tasvir etmek amaçlanmıştır. Bu tasvirin ölçütlerini türetim ekleri, eklerin işlevleri, bu eklerle yapılan sözcükler ve sözcüklerin bağlamsal anlamları oluşturmaktadır.

Çalışma sonucunda 14. yy. EAT.'nin türetim eklerinin bir listesi çıkarılmış ve eklerin işlevleri tespit edilmiştir. Söz konusu tespitler ile hem türetim eklerinin sayıca çokluğu görülmüş daha da önemlisi eklerdeki işlev zenginliği çıkartılarak eklerin işlev kabiliyetleri ortaya konmuştur.

Çalışmanın ortaya çıkardığı diğer önemli bir bulgu da türetim ekleriyle oluşturulan sözcükler ve bu sözcüklerin bağlamsal anlamlarıdır. Bilindiği gibi Türkçenin sözcük yapmada en önemli aracı türetme ekleridir. Bu çalışma sonucunda 14. yy. EAT. itibariyle türetim ekleriyle hangi sözcüklerin yapılabildiği sayısal olarak tespit edildiği gibi bu sözcüklerin bağlamsal anlamları da ortaya konarak ileride hazırlanacak tarihsel sözlük çalışmaları için değerli bir malzeme sağlanmıştır.

Türkçenin tarihi dönemleri üzerine yapılacak benzer çalışmalarla yüzyıllar arasındaki farklar veya benzerlikler ortaya çıkarılacak ve böylelikle Türkçenin tarihsel dilbilgisinin yazımında çok önemli adımlar atılmış olacaktır.

KAYNAKÇA

- Ağca, Ferruh (2010), “Eski Türkçe –gA(y)sUg Eki ve Ekin Tarihî Türk Dili Alanındaki Biçimleri Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 1 (Mart 2010), ss. 231-250.
- Akalın, Ş. Halûk (2004), “Eski Anadolu Türkçesinde *Ki*’si Düşmüş Birleşik Cümleler Üzerine”, *Zeynep Korkmaz Armağanı*, TDK, Ankara, ss. 51-60.
- Akar, Ali (2012), *Türk Dili Tarihi*, Ötüken yay., İstanbul.
- Aksan, Doğan, (1998), *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*, C. II, TDK, Ankara,
- Arat, R. Rahmeti (1987), “Anadolu Yazı Dilinin Tarihî İnkişafına Dâir”, *Makaleler*, Haz. Osman Fikri Sertkaya, C. I, TKAE yay., Ankara, ss. 225-232.
- Arat, R. Rahmeti (1999), *Kutadgu Bilig I Metin*, 4. b., TDK, Ankara.
- Arat, R. Rahmeti (2006), *Atebetü’l-Hakayık*, 3. b., TDK, Ankara.
- Atalay, Besim (1998), *Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi I*, 4. b., TDK yay., Ankara.
- Atalay, Besim (1999), *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini Endeks*, 4. b., C. IV, TDK yay., Ankara
- Atalay, Besim, (1940), *Türkçemizde MEN - MAN*, Matbai Ebüzziya, İstanbul.
- Ayverdi, İlhan (2010), *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı, İstanbul.
- Banguoğlu, Tahsin (1938), *Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl-ü Nevbahar*, Leipzig.
- Banguoğlu, Tahsin (1956), “Türkçede Tekerrür Fiilleri”, *TDAY-Belleten 1956*, TDK, Ankara, ss. 111-123.
- Banguoğlu, Tahsin (2007), *Türkçenin Grameri*, TDK yay., Yayın No: 528, Ankara.
- Bilgen, İpek (1989), “Dîvānu Luġāti’t Türk’te Söz Yapımı”, *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara.
- Boz, Erdoğan (2003), “Eski Anadolu Türkçesinde +IU Eki Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2001/I-II*, TDK yay., Ankara, ss. 35-43.

Boz, Erdoğan (2012), *Risāletü'n-Nushiyye Öğüt Kitabı (Fatih Nüshası)*, Gazi Kitabevi, Ankara.

Boz, Erdoğan (2013), *Türkiye Türkçesi Biçimsel ve Anlamsal İşlevli Biçimbilgisi*, 2. b., Gazi Kitabevi, Ankara.

Brown, Dustan, Chumakina, Marina, Corbett, Greville, Popova, Gergana, Spencer, Andrew (2012), “Defining ‘periphrasis’: key notions, *Morphology*, 22, ss. 233-275.

Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK yayımları: Sayı 260, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.

Canpolat, Mustafa (1967), “Behcetü'l-hadâik'in Dili Üzerine”, *TDAY-Belleten*, Ankara, ss.165-175.

Canpolat, Mustafa (1973), “XIV. Yüzyılda Yazılmış Değerli Bir Tıp Eseri, Edviye-i Müfrede”, *Türkoloji Dergisi*, C. 5, S. 1, Ankara, ss. 21-47.

Canpolat, Mustafa ve Önler, Zafer (2007), *İshâk bin Murâd Edviye-i Müfrede (Metin-Sözlük)*, TDK, Ankara.

Çiğâ, Özkan (2013), “Süheyl ü Nev-Bahâr (Metin-Aktarma-Art Zamanlı Anllam Değişmeleri, Dizin)”, Dicle Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır.

Cin, Ali (2012), *Mesud Bin Ahmed Süheyl ü Nev-Bahâr (Kenzü'l-Bedâyi')* İnceleme-Metin-Dizin, Eğitim yayınevi, Konya.

Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, At The Clarendon Press, Oxford.

Çağatay, Saadet (1947), “Eski Osmanlıcada Fiil Müştakları”, *DTCF Dergisi*, C. VI, Ankara, ss. 353-368; 525-552.

Çağatay, Saadet (1978), “Türkçede Çocuk Kavramı”, *TDAY-Belleten 1977*, TDK, Ankara, ss. 1-16.

Çetin, Osman Ali (2016), “Gramerleşme ve Sözcükselleşme Bağlamında Eski Türk Dilinde Zarflar”, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Eskişehir.

Dankoff, Robert ve Kelly, James (1982), *Türk Şiveleri Lügatı (Dîvânü Lugat-it-Türk) İnceleme-Tenkidli Metin-İngilizce Tercüme-Dizinler*, I. Kısım (1982), II. Kısım (1984), III. Kısım (1985), Harvard Ün. Basımevi.

Delice, İbrahim (2000), “Türk Dilinde İşlevsel Ek Tasnifi Denemesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 24, Sivas, ss. 235.

Demir, İmdat (2015), “il-, élt, ilen- Fiilleri ve Bu Fiillerden Türetilen Kelimeler Üzerine”, *TEKE*, S. 4/2, ss. 564-583.

Demir, Necati (2002), “Değirmen Kelimesi Üzerine”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C. 2002/II, S. 607, TDK'nin 70. Yılı Özel Sayısı, ss. 209-213.

Demirci, Ümit Özgür ve Korkmaz, Şenol (2008), *Yûsuf u Zelihâ (Destân-ı Yûsuf Aleyhi's-selâm ve hazâ ahsenü'l-kaşâşi'l-mübârek) Giriş-Metin-Günümüz Türkçesine Aktarma-Dizin ve Sözlük-Tıpkıbasım*, Kaknüs yay., İstanbul.

Deny, Jean (2012), *Türk Dil Bilgisi: Modern Türk Dil Bilgisi Çalışmalarının Kapsamlı İlk Örneği*, Haz. Ahmet Benzer, Kabalcı yayınevi, İstanbul.

Dilaçar, Agop (1988), “Türk Lehçelerinin Meydana Gelişinde Genel Temayüllerin Koyulaşması ve Körülenmesi”, *TDAY-Belleten 1957*, 2. b., TDK, Ankara, ss.83-93.

Dilçin, Cem (1991), *Mes'ûd Bin Ahmed Süheyl ü Nev-Bahâr İnceleme-Metin-Sözlük*, AKM, Ankara.

Doerfer, G. (1975-76), “Das Vorosmanische (Die Entwicklung Der Oghusischen Sprachen Von Den Orchoninschriften Bis Zu Sultan Veled)”, *TDAY-Belleten*, Ankara, ss. 81-131.

Doerfer, G. (1977), “Das Chorasantürkische”, *TDAY-Belleten*, Ankara, ss. 127-204.

Doğan, Enfel (2011), *Şeyhoğlu Sadrüddin'in Kabus-nâme Tercümesi Metin-Sözlük-Dizin-Notlar-Tıpkıbasım*, Mavi yayıncılık, İstanbul.

Duran, Suzan (1956), “Türkçede Cihet ve Mekân Gösteren Ek ve Sözler”, *TDAY-Belleten 1956*, TDK, Ankara, s. 1-110.

Eraslan, Kemal (1980), *Eski Türkçede İsim-Fiiller*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul.

Eraslan, Kemal (2004): “Tarihi Yazı Dillerinde *gu* / *-gü*, *-ku* / *-kü* İsim-Fiil Eki, Yapısı, İşlevi, Kullanılışı ve Genişlemiş Şekilleri”, *Zeynep Korkmaz Armağanı*, TDK yay., Ankara, ss. 117-146.

Eraslan, Kemal (2012), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, TDK yay., Ankara.

Ercilasun, A. Bican (1995), “Kâşgarlı Mahmudda Sâ- / Sê Eki”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C. 1995/I, S. 521, ss. 449-455.

Ercilasun, A. Bican (2007), “-maç, -meç Eki Üzerine”, *Makaleler Dil – Destan – Tarih – Edebiyat*, Haz., Ekrem Arıkoğlu, Akçağ yay., Ankara.

Ercilasun, A. Bican (2012), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, 12.b. Akçağ yay., Ankara.

Ercilasun, A. Bican ve Akkoyunlu, Ziyat (2014), *Kaşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, TDK yay., Ankara.

Erdal, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon I-II*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

Erdal, Marcel (2004), “Türkçenin Hurrice’yle Paylaştığı Ayrıntılar”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, TDK yay., Ankara, ss. 929-937.

Erdal, Marcel (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Leiden; Boston; Köhn: Brill.

Erdal, Marcel (1978), “İrk Bitig Üzerine Yeni Notlar”, *TDAY-Belleten 1977*, TDK yay., Ankara, ss. 87-119.

Eren, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 2. b., Bizim Büro Basımevi, Ankara.

Ergin, Muharrem (2008a), *Orhun Abideleri*, Boğaziçi yay., İstanbul.

Ergin, Muharrem (2008b), *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım, İstanbul.

Erol, Hülya Arslan (2006), “İncit- ‘İncitmek’ Fiili ve Ailesi Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 2003/II*, ss. 89-105.

Erol, Hülya Arslan (2014), *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri*, 2. b. TDK yay., Ankara.

Gabain, A. Von (2007), *Eski Türkçenin Grameri*, Çev. Mehmet Akalın, 5. b. TDK yay., Ankara.

- Gökdayı, Hürriyet ve Sebzecioğlu, Turgay (2006), “Geçiş Aşamasında Olan +cA Ekinin Türü”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ocak, C. XCI, S. 649, ss. 61-71.
- Gökdayı, Hürriyet ve Sebzecioğlu, Turgay (2011), “Türkiye Türkçesinde {-CA} Biçimbiriminin Türleri”, *Bilig*, Yaz 2011/Sayı 58, s. 147-172.
- Gülensoy, Tuncer (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, C. I-II, TDK, Ankara.
- Gülsevin, Gürer (1997), *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK yay., Yayın No: 673, Ankara.
- Gülsevin, Gürer (1998), “Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Özellikler”, *Kardeş Ağızlar (Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi)*, S. 7, Ankara, ss. 12-18.
- Gülsevin, Gürer (2004), “Türkçede ‘Sıra Dışı’ Ekler ve Eklerin Tasnif-Tanımlanma Sorunu Üzerine”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I 20-26 Eylül 2004*, TDK, Ankara, s. 1267-1284.
- Gülsevin, Gürer (2007), “Oğuzca Olmayan Tarihi Metinlerde Oğuzca Unsurlar ‘Nehcü’l Ferâdis’ Örneği”, *46. Uluslararası Altaistik Konferansı, 22-27 Haziran 2003*, TDK yay., Ankara, ss. 163-175.
- Gülsevin, Gürer ve Boz, Erdoğan (2010), *Eski Anadolu Türkçesi*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Gündüz, Tufan (2002), “Oğuzlar/Türkmenler”, *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye yay., Ankara.s. 453-478.
- Güner, Galip (2008), “Karahanlı Türkçesinde Fiil”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri.
- Güner, Galip (2013), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Kesit yay., İstanbul.
- Güngördü, Erol (2002), “İsimden Fiil Türeten +cı- / +çi- Eki ve Gelişmiş Şekilleri”, *G. Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 22, S. 3, s. 171-182.
- Günşen, Ahmet (2006), “Anadolu Ağızlarında Farklı Bir Gelecek Zaman Eki ve Çekimi: -ıcı / -ıcı; -ucu / -ücü”, *Turkish Studies*, Volume 1/2 Fall, s. 54-84.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (1992a), *Türk Dilinde Edatlar*, MEB yay., İstanbul.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (1992b), *Türk Dilinde Yapı Bakımında Fiiller*, 2. b., Kültür bakanlığı yay., Ankara.

- Hacıeminoğlu, Necmettin (1996), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK yay., Ankara.
- Hatiboğlu, Vecihe (1981), *Türkçenin Ekleri*, 2. b. TDK, Ankara.
- Hünerli, Bülent (2014), “Eski Türkçeden Eski Oğuz Türkçesine “Tégme~Degme” Sözcüğünün Anlamları ve Kullanımları”, *Dil Araştırmaları*, S. 15, Ankara, Güz 2014, ss. 215-235.
- Ilgın, Ali (2015), *Tarihî Karşılaştırmalı Tofa (Karagas) Türkçesi-Biçim Bilgisi-*, TDK yay., Ankara.
- İlhan, Nadir (2009), “Türkçede Ek+Kök / Kök+Ek Kaynaşmasıyla Ortaya Çıkan Ekler”, *Turkish Studies*, Volume 4/8, s. 15535-1557 (çevirimiçi) [http://www.turkishstudies.net/Makaleler/441958944_77-ilhannadir1592\(D%C3%BCzeltme\).pdf](http://www.turkishstudies.net/Makaleler/441958944_77-ilhannadir1592(D%C3%BCzeltme).pdf) (14.Şubat 2016).
- İlker, Ayşe (2011), “Un, Ufak ve Uşak Kelimeleri Üzerine”, *Turkish Studies*, Volume 6/1 Winter, ss. 197-202.
- İmer, Kâmile, Kocaman, Ahmet ve Özsoy, A. Sumru (2013), *Dilbilim Sözlüğü*, 2. b., Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.
- İnan, Abdülkadir (1953), “XIII. ve XV. Yüzyıllarda Mısır’da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve ‘Halîs Türkçe”” *TDAY-Belâten*, Ankara, ss. 53-71.
- İnan, Abdülkadir (1956), “Türk Etimolojisini İlgilendiren Birkaç Terim-Kelime Üzerine”, *TDAY-Belâten*, TTK, Ankara.
- Kaçalin, Mustafa S. (2006), *Dedem Korkut’un Kazan Bey Oğuz-nâmesi-Ĥikâyet-i Oğuz-nâme-i Kazân B’g ve Ĝayrı*, Kitabevi, İstanbul.
- Kaçalin, Mustafa S., Bilgin, A. Azmi (1997), “+lağ, +legü Eki Üzerine”, *Türkiyat Mecmuası*, C 20, İstanbul, ss. 69-84.
- Kafesoğlu, İbrahim (1993), *Türk Milli Kültürü*, 8.b., Boğaziçi yay., İstanbul.
- Kara, Mehmet (1996), “Terim Türetmeye Elverişli Bir Ek: -an / -en”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 1996/II, S. 540, Ankara, ss. 631-643.
- Karaağaç, Günay (1991), “Eski Metatez Örnekleri”, Ege Üniv. Edebiyat Fakültesi Türk Dilive Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, VI, İzmir, ss. 85-102.
- Karaağaç, Günay (2008), *Dil Tarih ve İnsan*, Kitabevi, İstanbul.

- Karaağaç, Günay (2012), *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ yay., Ankara.
- Karadoğan, Ahmet (2007), “Karanlık Kelimesinin Yapısına Dair”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 15, Güz, ss. 117-123.
- Karahan, Akartürk (2006), “Memlûk-Kıpçak Türkçesi Sözvarlığı: Yansıma Fiiller Üzerine Bir İnceleme”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 20, 2006/Güz, ss. 105-124.
- Karahan, Leyla (1994), *Erzurumlu Darir Kıssa-i Yûsuf (Yûsuf u Züleyhâ)*, TDK yay., Ankara.
- Karamanlıoğlu, A. Fehmi (1994), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, TDK, Ankara.
- Kaya, İbrahim ve Erdem, Mevlüt (2010), “Türkçede –AGAn / -GAn ve –ICI Ekleri ve Sûdî Şerhindeki Kullanımları”, *Turkish Studies*, Volume 5/3, Summer 2010, ss. 1594-1617.
- Kocasavaş, Yıldız (1998), “+sa-/+se- İsimden Fiil Yapma Eki ile –sa-/–se- Fiilden Fiil Yapma Eki ve Genişlemiş Şekilleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 28, ss. 419-434.
- Korkmaz, Zeynep (1973), *Sadru'd-dîn Şeyhoğlu Marzubân-nâme Tercümesi İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, Ankara Üniversitesi DTCF yay., Yayın No: 219, Ankara.
- Korkmaz, Zeynep (2005a), “Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, 2.b. C.I, TDK, Ankara, ss. 205-216.
- Korkmaz, Zeynep (2005b), “Kâşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, 2.b. C.I, TDK, Ankara, ss. 241-253.
- Korkmaz, Zeynep (2005c), “Erzurumlu Darîr ve Memlûk Türkçesinin Oğuzcalaşmasındaki Yeri”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, 2.b. C.I, TDK, Ankara, ss. 435-442
- Korkmaz, Zeynep (2005d), “Selçuklular Çağı Türkçesinin Genel Yapısı”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, 2.b. C.I, TDK, Ankara, ss. 274-286.
- Korkmaz, Zeynep (2005e), “Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek İle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, 2.b. C.I, TDK, Ankara, ss. 12-84.

Korkmaz, Zeynep (2005f), “Köktürkçede İsimden Fiil Türeten Ekler ve Köken Yapıları Üzerine”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, 2.b. C.I, TDK, Ankara, ss. 188-194.

Korkmaz, Zeynep (2005g), “-ası/-esi Gelecek Zaman Sıfat-Fiil (participium) Ekinin Yapısı Üzerine”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, 2.b. C.I, TDK, Ankara, ss. 145-150.

Korkmaz, Zeynep (2007), *Grammer Terimleri Sözlüğü*, 3. b., TDK, Ankara.

Korkmaz, Zeynep (2011), *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, 5. b. TDK, Ankara.

Korkmaz, Zeynep (2013). *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*, TDK yay., Ankara.

Korkmaz, Zeynep (2014), *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, 4. b., TDK yay., Ankara.

Mansuroğlu, Mecdud (1953), “Türkçede Ğu Ekinin Fonksiyonları”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 10, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, ss. 341-348.

Mansuroğlu, Mecdut (1951), “Anadolu’da Türk Yazı Dilinin Başlama ve Gelişmesi”, *TDED*, C. 4, S. 3, ss. 215-229.

Mansuroğlu, Mecdut (1960), “Türkiye Türkçesinde Söz Yapımı Üzerine Notlar”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 10, İstanbul, ss. 5-24.

Mazıoğlu, Hasibe (1974), *Kitâb-ı Evsâf-ı Mesacidi’ş-Şerife*, TDK yay., Ankara.

Orkun, H. Namık (2011), *Eski Türk Yazıtlar*, 3. b., TDK, Ankara.

Önler, Zafer (2004), “Türkçede +LX Eki”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II 20-26 Eylül 2004*, TDK yay., C. II, Ankara, ss. 2203-2208.

Önler, Zafer (2013), “Türkçede -DI Ad Yapım Eki ve Türevleri”, *Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri 1-2 Aralık 2010*, Haz. Mustafa Özkan ve Enfel Doğan, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi, İstanbul, ss. 287-292.

Özavşar, Resul (2009), “Mârzubânnâme Tercümesi Metin, Çeviri, Art Zamanlı Anam Değişmeleri, Dizin”, Dicle Üniversitesi SBE, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır.

Özkan, Mustafa (1995), *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, Filiz Kitabevi, İstanbul.

Özyetgin, A. Melek (2001), *Ebû Hayyan Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, Köksav, Ankara.

Salman, Ramazan (2003), “Türkçede Sıfat-Fiil (Partisip) Eklerinin Kalıcı İsim Oluşturma İşlevleri”, *TDAY-Belleten*, S. 42 1999 I/II, TTK basımevi, Ankara.

Sümer, Faruk (2002), “Oğuzlar”, *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye yay., Ankara, ss. 505-555.

Şahbaz, Betül (2011), “Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde +IIk/+IUk İsimden İsim Yapım Eki”, Gazi Üniversitesi SBE, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.

Şahin, Hatice (1989), “Tursun Fakih Gazavat-nâme, Dil Özellikleri-Metin-Seçme Sözlük”, İnönü Üniversitesi SBE, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya.

Şahin, Hatice (2009), *Eski Anadolu Türkçesi*, Akçağ yay., Ankara.

Şahin, Hatice (2013), “Kaşgarlı’dan Hareketle Eski Anadolu Türkçesindeki İki Ek Üzerine”, *Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri 1-2 Aralık 2010*, Haz. Mustafa Özkan ve Enfel Doğan, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi, İstanbul, ss. 433-440.

Şentürk, A. Atilla ve Kartal, Ahmet (2007), *Üniversiteler İçin Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, 4. b., Dergâh yay., İstanbul.

Tarama Sözlüğü, C. I-VIII, TDK yay., Ankara, 2009 (çevirimiçi) http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_tarama&view=tarama (12 Mayıs 2016).

Taş, İbrahim (2009), *Kutadgu Bilig’de Söz Yapımı*, TDK, Ankara.

Taş, İbrahim (2015), *Süheyl ü Nev-Bahâr’da Eskicil Ögeler*, TDK yay., Ankara.

Tekin, Şinasi (1974), “1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde ‘Olga-Bolga’ Sorunu”, *TDAY-Belleten 1973-1974*, Ankara, ss. 59-71.

- Tekin, Şinasi (1992), “Eski Türkçe”, *Türk Dünyası El Kitabı*, 2. b., C. 2, TKAE yay., Ankara, s. 69-119.
- Tekin, Şinasi (2001), *İstikakçının Köşesi*, Simurg, İstanbul.
- Tekin, Talat (1988), “Türkçe /ş/, Çuvaşça /ś/, Moğolca /ç/”, *TDAY- Belleten 1986*, TTK basımevi, Ankara, 1988, ss. 71-75.
- Tekin, Talat (2003), *Orhon Türkçesi Grameri*, 2. b., TDAD, İstanbul.
- Tekin, Talat (2005), “Türk Dilbilimi ve Yeni Kelimeler I”, *Makaleler III*, Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir, Grafiker yay., Ankara, ss. 233-240.
- Tekin, Talat (2013a), “Altaic Etymologies I”, *Makaleler I-Altayistik*, Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir, TDK yay., Ankara, ss. 293-308.
- Tekin, Talat (2013b), “Üze Zarfı Hakkında”, *Makaleler I-Altayistik*, Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir, TDK yay., Ankara, ss. 167-173.
- Tekin, Talat (2013c), “Notes On Old Turkic Word Formation”, *Makaleler II-Tarihî Türk Yazı Dilleri*, Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir, TDK yay., Ankara, ss. 401-433.
- Tekin, Talat (2013d), “Türk Dillerinde Ökseste y- Türemesi”, *Makaleler I-Altayistik*, Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir, TDK yay., Ankara, ss. 257-272.
- Tekin, Talat (2013e), “Zetacism and Sigmism in Proto-Turkic”, *Makaleler I-Altayistik*, Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir, TDK yay., Ankara, ss. 15-44.
- Tekin, Talat (2013f), “On The Structure of Altaic Echoic Verbs in {-Kıra}”, *Makaleler I-Altayistik*, Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir, TDK yay., Ankara, ss. 131-140.
- Tekin, Talat (2013g), “On The Old Turkic Dative-Locative Suffix {+A}”, *Makaleler II-Tarihî Türk Yazı Dilleri*, Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir, TDK yay., Ankara, ss. 495-501.
- Teres, Ersin (2009), “Çağataycada Söz Yapımı”, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- Tezcan, Semih (1994), *Süheyl ü Nev-bahâr Üzerine Notlar*, Simutg yay., Ankara.
- Tietze, Andreas (2002), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, C. I, Simurg yay., İstanbul-Wien.

Tietze, Andreas (2009), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, C. II, OAW., Wien

Timurtaş, F. Kadri (1992), “Türkçecilik Cereyanının Tarihi”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C. 2, S. A-23, Türk Kültür Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, ss. 248-258.

Timurtaş, F. Kadri (2012), *Eski Türkiye Türkçesi XV. yy Gramer-Metin-Sözlük*, Kapı yay., İstanbul.

Togan, A. Zeki Velidî, (1981), *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul.

Tuna, O. Nedim, (1990), *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi*, TDK, Ankara.

Turan, Zikri (2007), “Türkçenin Yapım ve Çekim Düzeninde Yer Alan Eklerin Sınıflandırılması Nasıl Olmalıdır?, *IV. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II 24-29 Eylül 2000*, TDK, Ankara, ss.1835–1844.

Türk, Vahit (2006), “İsimden Fiil Yapan –al-/el-; -l- ve –ar-, -er-; -r- Eklerinin Kökeni”, *İlmi Araştırmalar* (21), s. 115-128.

Türkçe Sözlük, 11. b., TDK, Ankara, 2011.

Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, Birleştirilmiş Tıpkıbasım, C. I-VI, TDK, Ankara, 2009, (çevirimiçi) http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas (12 Mayıs 2016).

Türkmence – Türkçe Sözlük, Haz. Talat Tekin vd., Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık Limitet Şirketi, Ankara, 1995.

Uçar, Erdem (2012), “Eski Türkçede +LI Eki Üzerine”, *Karadeniz Araştırmaları*, Yaz, C. 9, S. 34, Ankara, ss. 135-145.

Uysal, İdris Nebi (2012), “Erte Sözcüğünün Altun Yaruk’ta Kullanılışı”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 5 Issue 1, p. 249-257 (çevirimiçi) http://www.jasstudies.com/Makaleler/545156371_uysal_idris_nebi_TT.pdf.

Üstünova, Kerime (2003), *Kutbe’-d-dîn İznikî Mukaddime Giriş, İnceleme, Metin, Sözlük*, Uludağ Üniversitesi yay., Bursa.

Yavuzarslan, Paşa (2003), “Türk Dilinin Tarihi Söz Varlığından Bir Örnek (İncimek)”, *Türkoloji Dergisi*, C. 16, S. 2, ss., 91-102.

Yıldız, Osman (2008), *Şeyyâd Hamza, Yusuf u Zeliha (Destân-ı Yusuf), Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler*, Akçağ yay., Ankara.

Yüce, Nuri, (2014), *Mukaddimetü'l-Edeb*, 3. b., TDK, Ankara.

Zülfikar, Hamza (1995), *Türkçede Ses Yansımali Kelimeler*, TDK, Ankara.

Zülfikar, Hamza (2010), “-agan (ağan), egen (-eğen) Ekinin Türkçedeki İşlevleri”, *Turkish Studies*, Volume 5/1, Winter 2010, ss. 42-56.

Zülfikar, Hamza (2011), *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, 2. b., TDK, Ankara.

http://www.mergumder.org.tr/_yuklenenDosyalar/_dernekDuyurulari/201220%20sayili%20genelge.pdf (çevirimiçi) (23.03.2015).